

Թ. Խ. ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Т. Х. АКОПЯН

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АРМЕНИИ

(ОЧЕРКИ)

Второе издание, дополненное и измененное

ИЗДАТЕЛЬСТВО „МИТК“

ЕРЕВАН — 1968

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Թ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(ՈՒՐԱԿԱԳԾԵՐ)

Երկրորդ հրատարակություն՝ լրացված և բարեփոխված

«ՄԻՏԺ» ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1968

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սույն աշխատությունը օգտակար է հայ ժողովրդի և հայ գրականության պատմության, Հայաստանի աշխարհագրության, նրա ժողովրդական տնտեսության պատմության, հնագիտության, վերադավաճման մասնագետների, բարձրագույն դպրոցների աշխարհագրական, պատմության ու բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողների, ուսուցիչների և ընթերցող լայն հասարակության համար: Ուսանողը, մասնագետն ու հետաքրքրասերն այնտեղ կարող են գտնել օգտակար տեղեկություններ Հայկական լեռնաշխարհի բնության, պատմական Հայաստանի ճանապարհների, վարչատերիտորիալ բաժանման, պատմական կարևորագույն վայրերի (քաղաքների, ավանների, բերդերի, ճակատամարտերի վայրերի և այլն, և այլն), բնակչության թվի, զբաղմունքի, դասակարգային ու ու էթնիկական կազմի վերաբերյալ՝ ըստ պատմական ժամանակաշրջանների:

Ժամանակագրական առումով աշխատությունն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև 1917 թվականը: Այն բուհական դասագիրք է և բաղկացած է հինգ բաժնից:

Առաջին բաժնի նյութը կազմում են Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանները, իսկ երկրորդ բաժնինը՝ հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, բնակչությունը, վարչա-քաղաքական վիճակը:

Երրորդ բաժնում տրված է հին Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական նկարագրությունը՝ ըստ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում կատարված վարչատերիտորիալ բաժանումների: Ընդ որում, Մեծ Հայքի «աշխարհ»-ները բնութագրելիս նկատի է առնված պատմական ոչ թե մի դարաշրջան, այլ հնագույն ժամանակներից մինչև մոնղոլական արշավանքներն ընկած ամբողջ ժամանակաշրջանը:

Չորրորդ բաժինն իր մեջ ընդգրկում է VII—XVIII դարերը, որոնք բաժանված են մի քանի փոքր ժամանակաշրջանների: Վերջիններից յուրաքանչյուրի մասին խոսելիս կանգ է առնված երկրի վարչա-քաղաքական վիճակի, տնտեսության և բնակչության աշխարհագրության վրա: Այս բաժնում առանձին գլխով տրված է նաև Կիլիկիայի հայկական պետության պատմա-աշխարհագրական բնութագիրը:

Հինգերորդ բաժինն ընդգրկում է 1801—1917 թվականները: Այստեղ համապատասխանաբար ներկայացված են երկրի վարչական ու տնտեսական վիճակը և բնակչության աշխարհագրությունը:

Աշխատությանը կցված են Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկական և Մեծ Հայքի վարչական մանրամասն քարտեզները, որոնք զգալի չափով լրացվել են երկրորդ հրատարակության առթիվ:

Օտար նվաճողները, հատկապես թուրքական ջարդարարները կամայականորեն աղավաղել կամ ամբողջովին օտարացրել են Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական անունները, մոռացության տալով հայկական պատմական անունների մեծագույն մասը: Այդ պատճառով էլ երկրի բնական պայմանները նկարագրելիս հարկադրված ենք եղել պատմական անունների հետ միասին գործածել նաև ժամանակակից մի շարք անուններ, որոնք մեծ մասամբ օտարածին են:

Թ. Խ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

22. 02. 1966 թ.

Ք. Երևան

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

1. ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, ԵՐԿՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼՆ ՈՒ ՌԵԼԻԵՖԸ

Հայկական լեռնաշխարհը, որը որոշ հեղինակների մոտ երբեմն կոչված է նաև Հայկական բարձրավանդակ կամ սարահարթ, տեկտոնական և նրա հետ սերտորեն կապված հրաբխային ուժերի հետևանքով վեր բարձրացած մի երկիր է, ֆիզիկա-աշխարհագրական մի ուրույն մեծ շրջան:

Հայկական լեռնաշխարհը գրեթե բոլոր կողմերից սահմանափակված է բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով: Ընդհանուր առմամբ նա ունի ավելի բարձր դիրք, քան հարևան երկրները, այդ պատճառով էլ աշխարհագետների մոտ այն երբեմն համարվում է «լեռնային կղզի»: Նրա հյուսիսային սահմանը կազմում է Փոքր Կովկաս լեռնասիւստեմը, որը ձգվում է Մեծ Կովկասին (Կապ-Կոհ) զուգահեռ՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ: Հարավից լեռնաշխարհի սահմանը Կորդվաց և Մասիուս լեռներն են (Տավրոսից հարավ): Արևելքում Հայկական լեռնաշխարհը Իրանական սարահարթից անջատվում է Ուրմիա լճի (Կապուտան ծով) ու Արաքսի (Երասխ) ավազանների ջրբաժան շղթայով և Ղարադաղի լեռներով: Իսկ հյուսիս-արևմուտքում Հայկական լեռնաշխարհի սահմանն անցնում է Անտիտավրոս և Պոնտական լեռնաշղթաներով: Նշված սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհի տեքտոնիկական հասնում է մոտ 300 000 քառ կմ-ի: Հայկական լեռնաշխարհում բարձրանում են զանազան ուղղություններ ունեցող բազմաթիվ լեռնաշղթաներ ու առանձին լեռնախմբեր: Լեռնաշխարհի միջին

բարձրությունը ծովի մակերևույթից հասնում է 1500—1800 մետրի: Նա ավելի բարձր է, քան իր հարևան Փոքր Ասիան (որի միջին բարձրությունը 800—1200 մ է) և Իրանի բարձրավանդակը (միջին բարձրությունը 1400 մ): Ամբողջ լեռնաշխարհում ամենաբարձր գագաթը Մեծ Մասիսն է (5156 մ): Զգվելով տարբեր ուղղություններով՝ լեռնաշղթաները հատվել են իրար հետ և առաջացրել բազմաթիվ փակ շրջաններ: Լեռնաշղթաների մեջ ձգված են ձորեր, հովիտներ և դաշտեր: Հենց ռելիեֆի այդպիսի բնույթի շնորհիվ է, որ հին և միջնադարյան Հայաստանի գավառների մի զգալի մասի անունները բարդված են «ձոր», «փոր», «հովիտ» բառերով:

Հայկական լեռնաշխարհի ռելիեֆը բազմազան է: Այնտեղ մենք հանդիպում ենք տարբեր ժամանակներում առաջացած ծալքավոր լեռնաշղթաների, հրաբխային լեռնախմբերի ու առանձին գագաթների, գետերի գործունեությամբ առաջացած ձորերի ու հովիտների, առանձին սարահարթերի և այլն:

Լեռնաշխարհի ներկա ռելիեֆը հիմնականում ձևավորվել է երրորդական և չորրորդական ժամանակաշրջաններում: Նրա ռելիեֆի ձևավորման մեջ սկզբնական շրջանում վճռական դերը պատկանում էր լեռնակազմական և վերջինիս հետ սերտորեն կապված հրաբխային երևույթներին: Իսկ հետո ռելիեֆի ձևերի մեջ հսկայական փոփոխություններ են առաջացրել արտաքին ուժերը (արև, քամի, ջուր): Գետերը (հատկապես Արաքսը), արագընթաց հոսանքի շնորհիվ, կտրտել ու ողողել են լեռնաշղթաներն ու առանձին բարձրացումները, իրենց հետ տանելով և ցածրադիր մասերում նստեցնելով հսկայական քանակությամբ տիղմ: Երկրում տեկտոնական և հրաբխային երևույթները չեն դադարել գործելուց. դրանց արտահայտություններն են Հայկական լեռնաշխարհում կրկնվող երկրաշարժերը, որոնք տեղի են ունենում թե՛ Արևմտյան Հայաստանում և թե՛ մեզ մոտ՝ Սովետական Հայաստանում: Դրանք արտահայտվում են երբեմն թույլ, իսկ երբեմն էլ ավելի մեծ ուժով: Սովետական Հայաստանում վերջին ժամանակներում տեղի են ունեցել մի քանի համեմատաբար ուժեղ երկրաշարժեր: 1926 թ. Լենինականում տեղի ունեցած երկրաշարժը բավականին վնասներ պատճառեց քաղաքին: 1931 թ. ապրիլի 27-ին Զանգեզուրի և Մեղրու շրջաններում տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով առաջացան զգալի ավերումներ: Այդ երկրաշարժը միաժամանակ որոշ փոփոխություններ (փլվածքներ, աղբյուրների անհետացում և այլն) առաջացրեց ռելիեֆի վրա: 1937 թ. հունվարի 6-ին Երե-

վանում, 1965 թ. Իգդիրում և նրա շրջակայքում նույնպես ուժեղ երկրաշարժեր եղան:

Ավելի վաղ ժամանակներում տեղի ունեցած մի շարք երկրաշարժերի մասին տեղեկություններ են հաղորդում մեր պատմիչները: Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակության համաձայն VIII դարի առաջին կեսում (հավանաբար 735 թ.) Հայոց ձորում (հնում՝ Վայոց ձոր, մինչև վերջին ժամանակներս՝ Դարալագյազ) երկրաշարժից զոհվել է 10 000 մարդ: Երկրաշարժի հետևանքով ընկղմվել է Մոզան կամ Մոզն քաղաքը, իսկ գավառը իբր այդ օրվանից կոչվել է «Վայոց ձոր» («ողբերի ձոր»): «Վայոց ձոր» տեղանվան առաջացման այս մեկնությունը, որ տալիս է Կիրակոս Գանձակեցին, միանգամայն կամայական է և անհամոզիչ. նախ այն պատճառով, որ Վայոց ձոր անունը դեռևս հիշատակվում է V դարի պատմիչների (Նղիշե և Ղազար Փարպեցի) մոտ, հետևապես, այդ անունը ոչ թե առաջացել է VIII դարում, այլ ավելի վաղ ժամանակներում, և, երկրորդ, Վայոց ձոր գավառանունը էթնիկական ծագում ունի: Սակայն պատմիչի հաղորդած այդ տեղեկությունից երևում է, որ VIII դարի երկրաշարժը ոչ միայն մեծ վնասներ է պատճառել բնակչությանը, այլև ազդել է ռելիեֆի վրա: Պատմիչի ասելով առաջացել են հսկա ձեղքեր, խափանվել են շատ աղբյուրներ: Մի քիչ ավելի թույլ ուժով Սյունիքում երկրաշարժ է տեղի ունեցել X դարի սկզբներին, որի հետևանքով բնակչությունը դարձյալ բավականին տուժել է:

Խններորդ դարի երկրորդ կեսին Դվին քաղաքում և նրա շրջակայքում եղել է երկու երկրաշարժ: Դրանցից մեկը տեղի է ունեցել 862 թ., Աշոտ Բագրատունու՝ Հայաստանի իշխանաց իշխան եղած ժամանակ: Հիշատակության համաձայն երկրաշարժի հետևանքով Դվինում եղել են մեծ ավերումներ և զոհվել է 12 000 մարդ: Մյուս երկրաշարժը, որն, ըստ նկարագրությունների, ավելի ուժեղ և աղետաբեր էր, տեղի է ունեցել 893 թվականին: Աղետը պատահել է գիշերը, երբ քաղաքը խոր քնի մեջ էր: Այդ երկրաշարժի հետևանքով փլվել են քաղաքի պարիսպներն ու պատվարները, բոլոր խոշոր և հաստահիմն շինությունները՝ եկեղեցիներ, ապարանքներ և այլ հաստատություններ: Ավելի մեծ չափով տուժել է հատկապես ռամիկ ժողովուրդը, որի մեծագույն մասը կորցրել է իր տունն ու տեղը: Մեծ է եղել մարդկային զոհերի թիվը:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 70:

1138 թ. տեղի է ունեցել Գանձակի մեծ երկրաշարժը, որի ալիքները տարածվել են նաև Սյունիքում: Դրանից հինգ տարի անց, 1143 թ. Սյունիքում լինում է մի ավելի ուժեղ երկրաշարժ, որի պատճառած վնասները հսկայական չափերի են հասել:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, տարբեր ժամանակներում երկրաշարժեր են նկատվել Մեծ և Փոքր Մասիսների շրջանում: Դրանցից առաջինը տեղի է ունեցել 341 թ.: Եղեմիայի եպիսկոպոս Եփրեմը պատմում է, թե այդ երկրաշարժի միջոցին, իբր, Մեծ և Փոքր Մասիսները նախ հեռացան իրարից, ապա սարսափելի ճայթյուններով մոտեցան և իբր լեռների միջից դուրս ժայթքեց ծովն ու կրակ¹: Սա, իհարկե, չափազանցություն է, որովհետև Մասիսները վաղուց արդեն հանգած էին, սակայն նկարագրությունից երևում է, որ, իրոք, երկրաշարժը բավական ուժեղ է եղել:

Երկրորդ երկրաշարժը Մասիսների շրջանում տեղի է ունեցել ոչ շատ վաղ անցյալում՝ 1840 թ. հունիսին: Այդ երկրաշարժը ցնցել է Մասիսները (Մեծ Մասիս լանջին գտնվող Ակոռի գյուղը կործանվեց)² իր ալիքները տարածելով հեռու, մինչև Արաքսի ձախակողմյան ափերը:

Պատմությանն առանձնապես հայտնի է 1319 թվականի երկրաշարժը Այրարատյան աշխարհում: Այդ երկրաշարժը, ինչպես պատմվում է, քարուքանդ է արել բազմաթիվ բնակավայրեր ու քաղաքներ, որոնց թվում և Անի մայրաքաղաքը: Մի քանի երկրաշարժեր են տեղի ունեցել նաև Բարձր Հայքում, Ծովքում և Հայաստանի այլ մասերում:

Գարեի շարունակ աղետաբեր երկրաշարժերի էպիկենտրոն է եղել Երզնկա քաղաքը:

Հին ու միջին դարերի մատենագիրները, որոնց թվում և հայ պատմիչները, առհասարակ ուռճացնում են երկրաշարժերի պատճառած վնասների չափերն ու մարդկային զոհերի թիվը: Սակայն դրա հետ միասին պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակներում շինությունների մեծագույն մասը խախուտ էր, և 6—7 բալանոց երկրաշարժն անգամ կարող էր մեծ ավերածություններ պատճառել:

Ներքին ուժերի արտահայտություններ են նաև հրաբխային երևույթները, որոնք անբախտելիորեն կապված են լեռնակազմական երևույթների հետ: Նեմրուժ հրաբուխը, օրինակ, գործել է

ընդհուպ մինչև 1440 թվականը և նույնիսկ դրանից հետո: Այժմ Հայկական լեռնաշխարհում կա միայն մի գործող հրաբուխ. դա Թոնդրակ կամ Թոնդուրեկ գագաթն է Մաղկանց (Ալա-դաղ) լեռների արևելյան մասում: Սա ամբողջ Մերձավոր Արևելքում միակ հրաբուխն է (բարձրութ. 3330 մ), որ դեռ բոլորովին հանգած չէ: Նրանից հաճախ լսվում են դողդոցներ, գագաթից ոչ շատ հեռու, ժայռերի միջից դուրս են ժայթքում ջրային գոլորշիներ, ծովն և ծծմբային գազ, բայց լավա չի արտավիժում: Խառնարանի խորությունը հասնում է 600 մետրի: Գլխավոր խառնարանից երեք կմ արևելք կան յուրիշ փոքրիկ գագաթներ ևս, որոնք ժայթքում են բարձր ջերմություն ունեցող ջրային գոլորշիներ:

Երկրաբանական ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի ռելիեֆի ձևավորման մեջ, լեռնակազմական և հրաբխային երևույթներից բացի, առանձնապես նշելի են նաև սառցադաշտերի թողած ազդեցությունները:

Գիտության մեջ երկար ժամանակ պահպանվում էր այն կարծիքը, թե Հայկական լեռնաշխարհը՝ չնայած իր բացարձակ բարձրությունը և բարձրադիր լեռնային ընդարձակ սարահարթերի շատությունը՝ ոչ մի տեղ չի պահպանել չորրորդական դարաշրջանի սառցապատման հետքերը: Սակայն վերջին հետազոտություններն ապացուցեցին, որ պարզ երևում են սառույցների շարժման հետևանքները և մորենների (լեռնալանջերից սառույցների պոկած. քարաշերտերի) գոյությունը (Գեղամա շղթայի Գնդասար և Սպիտակասար գագաթների լանջերին, Արագածի ու Մասիսների վրա և այլն): Ժողովուրդը տակավին վաղ ժամանակներից նկատել է Հայկական լեռնաշխարհի զանազան կողմերում լեռնային ապարների վրա սառույցի հոսելուց առաջացած խորագծեր և վերագրել է այդ «Անգեղ հսկայի» եղունգների վարպետությանը:

Հայկական լեռնաշխարհի ռելիեֆի ձևերի մեջ լայն տարածում ունեն գլխավորապես բարձր լեռնային շրջանները, հրաբխային սարահարթերը, գետահովիտները, դաշտերը և լճային իջվածքները: Նրա ռելիեֆի համառոտ նկարագիրը տալու համար, հարմարություն տեսակետից, սկսենք հյուսիս-արևելյան մասից և աստիճանաբար շարժվենք դեպի հարավ-արևմուտք:

Փոքր Կովկասը ձգվում է նաև Անտիկովկաս: Փոքր Կովկասը ձգվում է գրեթե Մեծ Կովկասին (Կապ-Կոհ) զուգահեռ: Նա սկսվում է Սև ծովի (Էվքսինյան Պոնտոս) ափերի մոտից՝ Աճարայի (հնում՝ Ղա-

¹ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, հ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 132—133:

դո) և Ատուրամի (հնում՝ Լիխի) լեռնաշղթաներով, որոնք ունեն գուգահեռական ուղղութիւն: Աճարայի լեռնաշղթայի շարունակութիւնը Բորժոմի կիրճից հետո, նույն արեւելյան ուղղութեամբ, կազմում է Թրիալեթի (Թռեղք) շղթան, մինչև Թբիլիսի (Տփղիս), որտեղ նա վերջանում է Մամա-Դավիթ («Հայր Դավիթ») սարով: Նշված երկու լեռնաշղթաները ամբողջովին գտնվում են Հայկական ՍՍՀ սահմաններից դուրս:

Փոքր Կովկասի հարավ-արեւելյան կեսը բաղկացած է տարբեր ուղղութիւններով ձգվող մի շարք լեռնաշղթաներից, որոնք իրենց ծագմամբ ու բնույթով զանազանակերպ են և, միակցվելով իրար հետ, առաջացրել են մի շարք ֆիզիկա-աշխարհագրական շրջաններ: Փոքր Կովկասի այդ կեսի մասերն են կազմում Վիրահայոց (վրացերեն՝ Սոմխեթի), Մրղուզի, Արեգունի, Սեանի (Շահ-դաղ), Մոսվի, Ղարաբաղի (Արցախի), Խոնավ (Կեչուտի), Բազումի, Փամբակի, Գեղամի, Վարդենիսի և Զանգեզուրի (Սյունիքի) լեռնաշղթաները:

Վիրահայոց կամ Սոմխեթի լեռնաշղթա.— Սկսվում է Թրիալեթի (Թռեղք) լեռնաշղթայի Առջևան գագաթից և ձգվում մինչև Աղստե Գետը: Նա Խրամ Գետով և սրա աջակողմյան վտակներով մասնատված է մի քանի մասերի, որոնցից հարավայինը, որը կոչվում է Պապաքարի շղթա, մտնում է Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի մեջ: Վերջինիս արևմտյան լանջերը զառիթափ են, իսկ արեւելյան լանջերն ունեն համեմատաբար մեղմ թեքութիւն: Դիտարկելով լեռնաշղթան և նրա բազուկները ծածկված են փարթամ անտառներով: Հարուստ է գունավոր մետաղների հանքերով:

Գանձակի կամ Գանջայի լեռներ.— Այս լեռները ձգվում են Աղստե և Թարթառ (Տրտու կամ Տրտուական) գետերի միջև: Լեռնաշղթան իր երեք մասերում ունի տարբեր անուններ: Արևմտյան մասը Մրղուզ գագաթի (3010 մ) անվամբ կոչվում է Մրղուզի լեռներ, միջինը՝ Սեանի լեռներ, իսկ արեւելյանը, որ սկսվում է Հինալ գագաթից և արեւելյան ուղղութեամբ ձգվում է մինչև Թարթառ գետի ստորին հոսանքը, կոչվում է Մոսվի լեռներ:

Ոչ մի գետ չի ձեռքում Գանձակի շղթան: Նա հանդիսանում է ջրբաժան գիծ Քուռ և Արաքս գետերի միջև:

Գանձակի լեռնաշղթայի արևմտյան մասը կազմող Մրղուզի լեռները ձգվում են իրենցից հարավ գտնվող Արեգունի լեռներին զուգահեռ և վերջիններիս հետ կազմում են Գետիկի (Ճամբարակի) հովիտը: Մրղուզի լեռներից դեպի հարավ նայող լանջերը զառիթափ են, իսկ դեպի հյուսիս նրանք երկար տարածության վրա գրեթե

պահպանում են զխավոր շղթայի բարձրությունը և ապա, աստիճանաբար իջնելով, խառնվում են մերձքուռյան դաշտավայրին:

Գանձակի շղթայի միջին մասը՝ Սեանի լեռները, Մրղուզից ավելի բարձր են: Նրա հարավային մասը, որ նայում է դեպի Սեանա (Գեղամա) լիճը, ժայռոտ է, լեռնանցքները բարձր են և ձմռանը համարյա անանցանելի: Շղթայի այդ կողմում գտնվող մի քանի առանձնացած ձորերում պահպանվել են գիհու պուրակներ, որպես Սեանի ավազանում մի ժամանակ եղած անտառների մնացորդներ: Սեանա լեռնաշղթայից սկիզբ են առնում և դեպի հյուսիս տարածվում մի քանի երկար լեռնաճյուղեր, որոնց միջին մասերը ծածկված են ճոխ անտառներով, իսկ դրանցից բարձր՝ ալպյան փարթամ արոտավայրեր են: Շղթայի այդ ճյուղերը հայտնի են հանքային հարստութիւններով:

Թարթառ գետի ափից սկսած դեպի հարավ ձգվում են Ղարաբաղի (Արցախի) լեռները, որոնք ունեն հրաբխային ծագում և շրջապատի համեմատութեամբ՝ փոքր բարձրություն:

Խոնավ լեռներ (Կեչուտ).— Հնում մի մասը կոչվում էր Մթին լեռներ: Ունեն հրաբխային ծագում: Արևմտյան լանջերն ավելի զառիթափ են, քան արեւելյանը: Հարուստ են ճոխ արոտավայրերով: Լեռնաշղթայի հարավային հատվածը տարվա մեջ մեծ մասամբ պատած է լինում մառախուղով: Հենց այդ պատճառով էլ նա կոչվել է նաև Մթին լեռներ: Խոնավ լեռների կեզլի գագաթից դեպի արևմուտք ձգվում է Զրլզրի լեռնաշղթան, իսկ հարավային մասից սկսվում և դեպի արեւելք է ձգվում Բազումի լեռնաշղթան, որը հասնում է մինչև Դիլիջանի մոտերքը:

Բազումի, Մթին և Վիրահայոց լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Լոռու հրաբխային բարձրավանդակը (հնում՝ Տաշրատափ): Լոռին ունի ծովի մակերևույթից 1450 մ. բարձրություն: Նրա արևմրտյան մասը ծածկված է ճոխ արոտավայրերով, իսկ արեւելյանը՝ թանձրախիտ անտառներով:

Բազումից հարավ, գրեթե նրան զուգահեռ տարածվում են Շիրակի և Փամբակի լեռնաշղթաները: Լոռուց հարավ, Բազումի և Փամբակի լեռնաշղթաների միջև եղած իջվածքը Կիրովական քաղաքի և Ֆիոլետովո գյուղի միջև գտնվող մի թամբոցով բաժանված է երկու մասի՝ Փամբակի հովտի և Աղստեի ձորի: Փամբակի վրա գտնվող Փամբի լեռնանցքի և Մայմեխ գագաթի մեջտեղից սկսվում և դեպի հարավ-արեւելք է տարածվում Մաղկունյաց լեռնաշղթան, որի և Փամբակի լեռնաշղթայի արեւելյան կեսի միջև տարածվում է Մարմարիկ գետի անտառապատ ավազանը:

Գեղամա հրաբխային լեռնաշղթան սկսվում է Հրազդանի ակունքի մոտից և տարածվում է հարավ, մինչև Գեղասար գագաթը։ Գեղամա լեռները կազմված են քսանից ավելի հրաբխային գագաթներից, որոնք իրար հետ միացած են թամբոցներով և ներկայացնում են լեռնաշղթայի տեսարան։ Նրա գլխավոր գագաթներից են Աժդահակը, Սպիտակ սարը, Գեղասարը և այլն։

Հրաբխային կոների գագաթներին կան 200—600 մ տրամագիծ ունեցող խառնարաններ, որոնցից մի քանիսը լցվելով ջրով, վեր են ածվել լճակների։ Ամառվա ընթացքում դեպի Գեղամա ճոխ արոտավայրերն էին գալիս ոչ միայն շրջապատի, այլև շատ հեռավոր տեղերի (անգամ Կասպից ծովի ափերի) բնակիչներ՝ իրենց անասունների հոտերով։ Ժողովրդական ավանդության համաձայն, այդ լճակները կառուցել են մարդիկ։

Գեղամա լեռների երկու լանջերն էլ զուրկ են անտառներից։

Վարդենիսի, Գեղամա, Արեգունու, Սևանի և Զանգեզուրի (Սյունյաց) լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Սևանա (Գեղամա) լճի ավազանը, որն ունի 4760 քառ կմ տարածություն։ Այդ տարածության մի մասը բռնում է լճի հայելին։ Սևանա լճի ավազանն ունի եռանկյունու ձև։ Ավազանի հարավ-արևելյան և հարավային մասերում տարածվում են Բասարգեչարի և Մարտունու դաշտերը։ Սևանա լճի ավազանը համարյա զուրկ է անտառներից, միայն երբեմն պատահում են կարճահասակ և նոսր պուրակներ։ Դեպի Սեվանա լճի ավազանն իջնող նշված լեռնաշղթաների լանջերը ծածկված են փարթամ արոտավայրերով։

Զանգեզուրի (Սյունյաց) լեռներ.— Սկսվում են Հինալ գագաթից և, երկու աղեղ տալով, վերջանում Արաքսի մոտ խոր կիրճով (600 մ)։ Զանգեզուրը Փոքր Կովկաս լեռնասխտեմի մեջ ամենից բարձր լեռնաշղթան է։ Զանգեզուրի հյուսիսային մասում գագաթները լայնանիստ են, լեռնանցքներն՝ աննկատելի։ Լեռնաշղթայի միջին մասում եղած լեռնանցքներից նշանավոր են երկուսը. առաջին՝ Որոտանի լեռնանցքը (2344 մ), որով այժմ անցնում է Հայոց ձոր (Վայոց ձոր) — Սիսիան (Մոլդկա) խճուղին, երկրորդ՝ Սիսիանի լեռնանցքը (2348 մ), որով անցնում է այժմյան խճուղին նույն Սիսիանից դեպի Նախիջևան։

Լեռնաշղթայի հարավային մասը, որն սկսվում է Սարվարդ գագաթից, խիստ տարբերվում է հյուսիսայինից։ Այստեղ են գտնվում շղթայի ամենաբարձր գագաթները՝ Կապուտջուղը (3906 մ), որն Արագածից հետո Հայկական ՍՍՀ-ի ամենաբարձր գագաթն է

և նրա նման ծածկված է մշտնջենական ձյունով, Սարվարդը, Երկաթասարը և այլն։ Զանգեզուրի հարավային մասի լանջերը երկու կողմերից էլ ակոսված են խորխորատներով։ Լեռնաշղթայի այս մասում շատ թե քիչ հարմար են երկու լեռնանցքներ։

Զանգեզուրի լեռնաշղթան արձակում է մի քանի լեռնաբազուկներ։ Դրանցից ամենաերկարը սկսվում է Որոտանի և Սիսիանի լեռնանցքների մեջտեղից և, ձգվելով արևմուտք, հասնում է Արփա գետի հովիտը։ Այս լեռնաբազուկը կոչվում է Հայոց ձորի (հնում՝ Վայոց ձորի) շղթա, որը ծալքավոր է և եզրավորում է Հայոց ձորը հարավային կողմից։ Հայոց ձորի հյուսիսային սահմանը կազմում է Վարդենիսի լեռնաշղթան, իսկ արևելյանը՝ Զանգեզուր լեռների կենտրոնական հատվածը։

Հարավում Զանգեզուրից բաժանվում և դեպի արևելք են տարածվում Բարգուշատի (Բարկուշատ) և Մեղրու (Արևիքի) լեռնաբազուկները։ Բարգուշատի ամենաբարձր գագաթը Արամազդն է, իսկ Մեղրունը՝ Բաղասարը։ Մեղրու լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս տարածվող ճյուղերից մեկի վրա է գտնվում Խուստուսի լեռն իր «նվիրական» գագաթով։ Թե՛ Բարգուշատի և թե՛ Մեղրու լեռնաշղթաների բարձր մասերը ծածկված են ալպյան փարթամ արոտավայրերով, իսկ ստորին մասերը՝ անտառներով։

Բարգուշատի և Մեղրու լեռները հարուստ են գունավոր մետաղների հանքերով։

Զանգեզուր լեռնաշղթայի հյուսիսային հատվածը Սևանա լճի ավազանը փակում է հարավ-արևելյան մասից։ Զանգեզուր լեռնաշղթայի այս հատվածի լանջերը զառիթափ են։ Լեռնաշղթայից դեպի արևելք տարածվող լանջերը միանում են Թարթառ (Տրտու) գետի անտառապատ վերնադալանին, իսկ արևմուտք տարածվողները իջնում են դեպի Մասրիկի դաշտը։

Զանգեզուր լեռնաշղթայի Կետի գագաթից սկսվում և դեպի արևմուտք է ձգվում Վարդենիսի (Հարավ-Սևանի) լեռնաշղթան։ Վարդենիսի լեռնաշղթան Զանգեզուրի հետ կազմում է մի անկյուն, որի մոտ գտնվում են Մեծ և Փոքր Ալլիճ լճակները։

Արագած և Արայի լեռ.— Ծաղկունյաց լեռներից բաժանվում են երկու լեռնաճյուղեր, որոնցից մեկը, մի աղեղ կազմելով, ձգվում է դեպի արևմուտք և միանում Արայի լեռան հետ, որի լանջերը խիստ քարքարոտ են և ծածկված են խղճով արոտավայրերով։ Նրա հարավ-արևմուտքում գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի երրորդ բարձր լեռը՝ Արագածը, որն իր բարձրությամբ

միայն գիշում է Մեծ Մասիսին և Սիփանին: Արագածը Հայկական ՍՍՀ ամենաբարձր գագաթն է (4095 մ):

Արագածի խառնարանի շուրջը բարձրանում են չորս բուրգեր: Խառնարանից ոչ հեռու ցրված են բազմաթիվ լճակներ, որոնցից ամենամեծը Սև լիճն է (3225 մ): Արագածի լավային հեղեղները բռնել են ընդարձակ տարածություն: Նրա լավաները հյուսիսում հասնում են Լենինական, արևմուտքում՝ Ախուրյան, հարավում՝ Արաքս, իսկ արևելքում՝ մինչև Ծաղկունյաց շղթան. այստեղ Արագածի լավայի հեղեղի շոթհիվ առաջացել է Ապարանի սարահարթը՝ 2100 մ միջին բարձրությամբ:

Սևանա լճի ավազանից հարավ-արևելք, Զանգեզուրի և Ղարաբաղի լեռների միջև տարածվում է Անդրկովկասի ամենաբարձր շրջանը՝ Ղարաբաղի բարձրավանդակը: Բարձրությունը վերին մասերում մոտ 3000 մ է: Նրա վրա տարածվում են բազմաթիվ հրաբուխներ, որոնք դասավորված են հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ: Ղարաբաղի բարձրավանդակը, իջնելով հարավ-արևելյան ուղղությամբ, առաջացնում է Տեղի և Նաբաբուրի սարահարթերը, որոնք իրարից անջատված են Գորիս գետի լայն հովտով: Բարգուշատի լեռնաշղթային հյուսիսից միացած են, արևելքում՝ Գորիսը, իսկ արևմուտքում՝ Սիփանը: Նույն Բարգուշատի և Մեղրու լեռնաշղթաների միջև տարածվում է այժմյան Ղափանի շրջանը: Ավելի հարավ՝ Մեղրու լեռնաշղթայի և Արաքս գետի միջև, գետեղված է Մեղրու եռանկյունաձև շրջանը:

Փոքր Կովկասի սիստեմին արևմուտքից հարակցվում են մի քանի սարահարթեր: Դրանք են՝ Ապարանի սարահարթը, Կոտայքի սարահարթը, Քասախ և Հրազդան (Զանգու) գետերի միջև՝ Նդվարդի սարահարթը և Վարդենիս ու Հայոց ձոր լեռնաշղթաների միջև տարածվող Արփա գետի ավազանը:

Ավելի հյուսիս-արևմուտքում Փոքր Կովկասին են միացած Ամասիայի (հնում՝ Աշոցք) սարահարթը և Շիրակի դաշտը: Շիրակի դաշտն իր բերրիությամբ հռչակված էր դեռ հնուց:

Արաքսի միջին հոսանքի շրջանում փռված է Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր հարթությունը՝ Արարատյան դաշտը: Այս դաշտը պատմական ժամանակներում եղել է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոնը:

Արարատյան դաշտի միջին բարձրությունը 800—825 մ է: Լայն առումով Արարատյան դաշտ է կոչվել Արաքսի երկու ափերին տա-

րածվող այն հարթությունը, որը փռված է Ախուրյանի գետախառնուրդից մինչև Մեղրու կիրճը՝ մոտ 200 կմ երկարությամբ: Ընդհանուր առմամբ, Արարատյան դաշտն ունի եռանկյան ձև: Նա մի ժամանակ եղել է ծովի հատակ: Այդ ծովն աստիճանաբար ետ քաշվելով, Արարատյան դաշտի տեղում թողել է մի խոշոր լիճ, որը հետագայում ցամաքել է: Արարատյան դաշտը հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ (Արաքսի ուղղությամբ) ցածրանում է, նա ցածրանում է նաև շրջապատի լեռնաստորոտներից դեպի Արաքսի հունը: Կլիմայի շրջության պատճառով ամբողջ հարթությունը կենդանյացներ կիսաանապատ, եթե Արաքսից և նրա ձախակողմյան վտակներից ոռոգման նպատակով հանված առուները չլինեին: Անջրդի տեղերում բուսնում են միայն վտիտ մոլախոտեր և փշաբույսեր: Դեռ ուրարտական ժամանակներից սկսած այստեղ անց են կացվել արհեստական ջրանցքներ: Սակայն Արարատյան դաշտի իսկական և սիստեմատիկ ոռոգման աշխատանքները սկսվեցին սովետական կարգերի հաստատումից հետո¹: Սովետական իշխանության տարիներին նորոգվեցին բոլոր հին ջրանցքները, կառուցվեցին նորերը (Լենինի անվան, Հովտմբերյանի, Ստորին Հրազդանի, Մեծամորի, էջմիածնի, Կոտայքի և այլն), չորացվեց գետերի (Հրազդան, Սև ջուր) ստորին մասերում տարածված ճահիճների մեծագույն մասը, տնկվեցին արհեստական անտառներ:

Արարատյան դաշտը բլրաշարքերով մասնատված է մի շարք մասերի, որոնք իրենց բնական պայմաններով իրարից զգալի շափով չեն տարբերվում: Արաքսի ձախ կողմում այդ մասերն են կազմում՝

ա) Հակտեմբեյանի տափաստանը, որը ոռոգվում է Մաստառա, Քասախ և Սև ջուր (Մեծամոր) գետերով:

բ) Հրազդանի հովիտը (Զանգիբասար), որը տարածվում է Հրազդան (Զանգու) գետի ստորին հոսանքի շրջանում,

գ) Ագառ գետի հովիտը:

դ) Շառուրի դաշտը, որը հիմնականում տարածվում է Արփա գետի ստորին հոսանքի ավազանում:

ե) Նախիջևանի դաշտը (Բոյուկ-դուզ), որը տարածվում է Նախիջևան գետի հովտում:

Նախիջևանի դաշտից հետո, դեպի արևելք, Արաքսի ձախ

¹ Խոսքը վերաբերում է Արարատյան դաշտի այն մասերին, որոնք մտնում են Սովետական Հայաստանի և Նախիջևանի ԽՍՀ-ի մեջ, այսինքն՝ Արաքսի ձախ ափին:

ափին տարածված են մի շարք փոքրիկ գետահովիտներ (Ալինջա-
յի, հնում՝ Երնջակ, Ագուլիս-Օրդուբադի, Մեղրու և այլն), որոնք
իրարից բաժանված են լեռնաբազուկներով:

Արարատյան դաշտն ավելի նեղ շերտով է ձգվում Արաքսի աջ
կողմում: Այստեղ նրա մասերն են կազմում Ս ու Ր մ ա լ ու ի և
Մ ա կ ու ի դաշտերը, ինչպես և Արաքսի աջակողմյան վտակ Կար-
միր գետի ստորին հոսանքում ընկած դաշտը: Սուրմալուի (կամ
Կարակալա) դաշտի սահմանները կազմում են հյուսիսից՝ Արաքս
գետը, հարավից՝ Հայկական Պար լեռնաշղթայի դեպի հյուսիս իջ-
նող լեռնալանջերը, իսկ արևելքից՝ Մեծ և Փոքր Մասիսների հյու-
սիսային դարավանդները: Ոռոգման տեսակետից այդ դաշտի վի-
ճակն այժմ անսխալանձելի է, այնտեղ Արաքսից հանված են մի
քանի վտիտ առուներ, որոնք ի վիճակի չեն գոնե նվազագույն չա-
փով հագեցնելու դաշտերի ծառավը: Հայկական Պարից հարավ՝
Ձկնագետի ավազանում տարածված է Բայազետի շրջանը, որն
իրենից ներկայացնում է մի գոգավորություն և ոռոգվում է Ձկնա-
գետ գետով: Բայազետից հարավ-արևելք Մակուի շրջանն է: Բա-
յազետով հոսող գետը՝ Ձկնագետը, անցնում է նաև Մակուի շրջա-
նով. նրա ստորին հոսանքը կոչվում է Դեղին գետ: Սա աջ կողմից
իր մեջ է ընդունում Մակու գետը, վերջինիս վտակներից մեկի
ավազանում (այդ վտակը հնում կոչվում էր Տղմուտ) տարածվում
է մի դաշտ, որը հնում հայտնի էր Ավարայր անունով:

Մակուից հարավ-արևելք տարածվում է Արարատյան դաշտի
մասը կազմող, Սպիտակ (Աղ-չալ) և Կարմիր գետերի ստորին հո-
սանքում փոխող դաշտը՝ Նախիջևան և Ալինջալայ գետերի դիմաց:

Հյուսիսային հրաբխային հրաբխային բարձրավան-
դակը պարփակված է, արևմուտքից՝ Ար-
սիան-Մեծրաց, արևելքից՝ Խոնավ-Արա-
գած, հյուսիսից՝ Աճարայի շղթաների և հա-
րավից՝ Արաքս-Կաղզվանի ձորի միջև:
Բարձրավանդակը լեռներով կիսված է երկու մասի՝ հյուսիսային և
հարավային: Նրա հյուսիսային մասը բաղկացած է մի քանի շեր-
ջաններից.

Կող (Գյոլե)—տարածվում է Կուր գետի ակունքների շրջա-
նում, մեծ մասամբ պատած է ճահիճներով, տերիտորիալ տեսա-
կետից համընկնում է Տալոց աշխարհի կազմի մեջ հիշատակվող
Կող գավառին:

Արդանան—Կողի հյուսիսային հարևանն է, տարածվում է
նրա և Ախլցխայի միջև:

Ախլցխան տարածվում է Կուր գետի ձախակողմյան վտակ
Փոցխովի ավազանում:

Նշված երեք շրջանները հարուստ են անտառներով, նրանցից
առաջին երկուսն այժմ մտնում են Թուրքիայի մեջ, իսկ երրորդը՝
Ախլցխան, կազմում է Սովետական Վրաստանի մասը:

Ախալքալաքի դիրքը բավականին բարձր է: Նա հայտնի է իր
փարթամ արոտավայրերով ու սառնորակ աղբյուրներով: Այստեղ
ցրված են բազմաթիվ լճակներ՝ Փարվանա, Դուման, Խանալի և
այլն, որոնք բոլորն էլ ունեն անուշահամ ջրեր և սնունդ են տալիս
Ախալքալաքի գետին: Ախալքալաքի սարահարթը հնում կոչվում էր
Ջավախքի գավառ (վրաց. Ջավախեթի): Նրա արևելյան մասում
գտնվող Փարվանա լճից է սկիզբ առնում գավառի միջով անցնող
Ախալքալաքի գետը (հնում՝ Ջավախեթիս-Մտկվարի), որն իր վե-
րին հոսանքում կոչվում է Փարվանա գետ: Ախալքալաքի գետը
Խեթրվիս բերդի տակ թափվում է Քուռի մեջ: Գետախառնուրդից
քիչ վերև, Քուռի բարձրադիր ձախ ափին, գտնվում են Թմկաբերդի
(վրաց. Թմոգվի) ավերակները:

Հյուսիսային հրաբխային բարձրավանդակի հարավային մա-
սը համընկնում է Կարս և Ախուրյան գետերի ավազաններին: Այդ
ամբողջ շրջանը բաժանվում է ֆիզիկա-աշխարհագրական մի քա-
նի գավառների՝ Կարսի դաշտի, Շիրակի դաշտի և Տեկորի սարա-
հարթի: Կարսի դաշտը, որն ավելի ձիշտ կլինի կոչել սարահարթ,
առանձնապես աչքի է ընկնում իր բնական խոտհարքներով և ջինջ
օդով, իսկ նրա հարավ-արևմտյան մասում ընկած Սարիղամիշի
շրջանը՝ խեժատու ծառատեսակներով, որոնք կազմում են համա-
տարած անտառներ: Կարսի դաշտից հարավ-արևելք՝ Առճո-Առիճ
(Ալաջա) լեռների և Ախուրյան ու Արաքս գետերի միջև պարփակ-
ված եռանկյունաձև բարձրավանդակը կոչվում է Տեկորի սարա-
հարթ, որից հյուսիս-արևելք փոված է Շիրակի արգավանդ դաշ-
տը, որն իր հերթին սահմանակցվում է Ամասիայի սարահարթին
(հնում՝ Աշոցք): Վերջինիս հյուսիսային մասում գտնվող Արփի
լճից սկիզբ է առնում Ախուրյան գետը, որը հոսում է դեպի հարավ,
գրեթե միջօրեականի ուղղությամբ:

Հայկական Պար լեռնաշղթան (այժմ
Հայկական Պար թուրքերը կոչում են Աղրի-դաղ) հնում
հայտնի էր իր երեք գագաթների՝ Բարդոզի,
Սուկավետի և Այծպտկունքի անուններով: Նա սկսվում է արևելքում
Փոքր և Մեծ Մասիսներով և, զուգահեռական ուղղությամբ ձգվելով

դեպի արևմուտք, վերջանում է Արևմտյան Եփրատի մոտ՝ Մարիամ լեռնագագաթով:

Հայկական Պարը մի մեծ պատնեշ է, որը բարձրանում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրոնում, վերջինս բաժանելով երկու մասի՝ հյուսիսային և հարավային: Մեծ մասամբ ունի հրաբխային ծագում: Փոքր և Մեծ Մասիսներից մինչև Գայլատու (Բալըխ-գյուլ) լճի արևմտյան մասում գտնվող Սինակ գագաթը լեռնաշղթան ձգվում է զուգահեռականի ուղղությամբ: Սինակից արևմուտք լեռնաշղթան կազմում է մի մեծ աղեղ: Արևմուտքում՝ Թուրքմենկալա գագաթից լեռնաշղթան ընդունում է արևմտյան ուղղություն, և այդ ուղղությունը գրեթե չի խախտվում մինչև նրա արևմտյան ծայրակետը: Լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթներն են Մեծ Մասիսը, որը հնում կոչվել է նաև «Ազատն Մասիս» (5156 մ) և Փոքր Մասիսը (3925 մ): Երկու Մասիսների (կամ Արաբատ) միջև առաջացել է մի թամբոց, որտեղ ձյան հալոցքի ջրերը կեսօրից հետո դուրս են գալիս որպես աղբյուրներ: Այդ թամբոցը կրում է Սարգար-բուլաղ անունը: Երկու Մասիսներն էլ ունեն հրաբխային ծագում: Մեծ Մասիի դեպի հյուսիս և հարավ նայող կողմերում առաջացել են խոր ձորեր, որոնցից հյուսիսայինը, որը սկսվում է հավերժական ձյան տակից և իրենից ներկայացնում է մի հսկա պատվածք, կոչվում է Սուրբ Հակոբի ձոր («Վիհ Մասեաց»)՝ համանուն վանքով: Մեծ Մասիի վրա մշտնջենական ձյան գիծն սկսվում է մոտ 4000 մ բարձրությունից: Նրա գագաթին, ինչպես հաղորդում են ուսումնասիրողները, լինում են ուժեղ քամիներ: Մասիսներն անհամեմատ ավելի սակավաջուր են, քան Արագածը: Նրանց լեռնատեսակները փխրուն են, այդ պատճառով էլ ձյան հալոցքի ջրերը ներծծվում են դեպի խորքերը, առանց սկիզբ տալու աղբյուրների:

Մասիսներից արևմուտք՝ մինչև Գայլատու լճի արևմտյան ափի մոտ բարձրացող Սինակ գագաթը, լեռնաշղթայի կատարները իջնում են՝ հասնելով 1760 մ: Լեռնաշղթայի այս հատվածում առաջացել են մի քանի հարմար լեռնանցքներ, որոնցից են՝ ա) Մեծ Մասից անմիջապես արևմուտք գտնվող Խարաբա-բաղարի լեռնանցքը, որով այժմ անցնում է Բայազետից Իգդիր տանող ճանապարհը. բ) Խարաբա-բաղարից մոտ 15—20 կմ արևմուտք գտնվող Մեծ և Փոքր Չինգլիները: Մեծ Չինգլին կոչվում է նաև Օրկովի հովիտ կամ կիրճ, որով այժմ անցնում է Բայազետ—Իգդիր երկրորդ ճանապարհը: Այդ լեռնանցքով են անցել արաբական զորքերը Կոփուխից (Բայազետի շրջան) դեպի Այրա-

բատյան աշխարհը կատարած իրենց առաջին արշավանքի ժամանակ (640 թ.). գ) Կուչաղի (կամ Քարվանսարայի) լեռնանցքը՝ Գայլատու լճից մոտ 25 կմ արևելք:

Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, դեպի Այրարատյան աշխարհ և Արտաշատ մայրաքաղաք արշավելիս, Կուչաղով են անցել հռոմեական զորավարներ Պոմպեոսի և Կորբուլոնի լեգեոնները:

Բացի նշվածներից, լեռնաշղթայի Մեծ Մասիս—Սինակ հատվածում կան և այլ լեռնանցքներ (Զորի, Ասլանի), տրոնք ևս հաղորդակցության համար դուրին են: Այդ է պատճառը, որ օտար նվաճողները Արածանիի հովտից դեպի Արաքսի ավազանը գրեթե միշտ անցել են Հայկական Պարի Սինակ—Մեծ Մասիս հատվածով:

Սինակից դեպի արևմուտք լեռնաշղթան շարունակ բարձրանում է և մինչև Սուկավետ (Քյոսա-դաղ) գագաթը այլևս հարմար լեռնանցքներ չունի: Լեռնաշղթան իր այս հատվածի հյուսիսային կողմում արձակում է մի քանի ձյուղեր, որոնցից մեկը, որն սկսվում է Սինակից հյուսիս-արևմուտք և ունի հյուսիս-արևելյան ուղղություն, վերջանում է Կոլբի հայտնի աղահանքերի մոտ և կոչվում է Բարգող (Թաքալթու):

Հայկական Պարի հարավային լանջը, Մասիսներից մինչև Սուկավետ, ավելի զառիթափ է, քան հյուսիսայինը: Սուկավետից (հիշատակվում է նաև Սուկավ և Զրաբաշխ անուններով) մինչև Արաքսի ձեղքից մոտ 40 կմ արևմուտք գտնվող Այծպտիկոնք (Փալանթյոքան) գագաթը լեռնաշղթայի հարաբերական բարձրությունը, հարևան հյուսիսային և հարավային բարձրադիր սարահարթերի առկայության պատճառով, փոքր է: Լեռնաշղթան իր այդ հատվածի տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ:

Այծպտիկոնք գագաթի շրջանում Հայկական Պարը ձյուղավորվում է: Զյուղերից մեկը ձգվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ իրարից բաժանելով Կարինի (Էրզրումի) և Աշկալայի դաշտերը, երկրորդը գիմում է գրեթե ուղիղ արևմուտք՝ պատնեշելով Դերջան գետն իր աջակողմյան Կոմսոր վտակի ավազանից: Երրորդ լեռնաձյուղը տարածվում է դեպի հարավ-արևմուտք և միանում Բյուրակնի (Բինգյուլ) լեռներին, իսկ չորրորդն ունի հյուսիս-արևելյան ուղղություն: Վերջինս ձգվում է Այծպտիկոնքից մինչև Անտիպոնտական լեռները՝ Կարինի բարձրավանդակը բաժանելով Վերին Բասենի դաշտից: Նրա հարավային մասը կոչվում է Դեվեբոյնի լեռներ, իսկ հյուսիսայինը՝ Կարգաբաղար: Այս լեռնաշղթաները հանդիսանում են ջրբաժան Կասպից ծովի և Հնդկական օվկիանոսի միջև:

Դեմբերոյնի լեռնաշղթայից արեւելք մինչև Կաղզվանի սարահարթը, որն ընկած է Մեծրաց (Սողանլու) լեռնաշղթայի հարավային վերջավորութեան և Հայկական Պարի միջև, տարածվում են Վերին, կամ Անփայտ, և Ստորին Բասենի դաշտերը: Վերին Բասենը դաշտը կազմում է Մուրց (Հասանկալա) գետի հովիտը, իսկ Ստորին Բասենը տարածվում է Մուրց գետի գետախառնուրդից մինչև Կաղզվանի սարահարթը: Մուրց գետի գետախառնուրդի մոտ, Արաքս գետի վրա, գտնվում է Հովվի (Չոբան-քոփրի) կոչված հայտնի հին կամուրջը: Այդ կամուրջն ունի յոթ կամար, մինչև հիմա էլ կանգուն է և բանուկ: Բասենում որոշ տարածում ունեն ճահիճները, հատկապես Ստորին Բասենում: Հողը բերրի է:

Շարիան-Մաղկանց (Ալա-դադի) լեռներ Այս լեռներն ընդհանուր անուն չունեն: Լեռնաշղթայի արևմտյան մասը՝ Հայկական Պարի վրա գտնվող Սուկավետ գագաթից մինչև Արեւելյան Եփրատի հունը, իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ: Դրանցից արևմտյանը, որն անմիջապես սկսվում է Սուկավետից, կոչվում է Շարիան լեռներ, իսկ Եփրատից արեւելք, մինչև Թոնդուրեկի գագաթը ձգվում են բուն Մաղկանց (Ալա-դադ) լեռները: Այնպես որ Շարիան-Մաղկանց լեռներ ասելով՝ նկատի ունենք այն ամբողջ լեռնային սիստեմը, որն սկսվում է Սուկավետ գագաթից և ձգվում հարավ-արեւելք՝ մինչև Թոնդուրեկ: Շարիան-Մաղկանց իր ծագման և բնույթի տեսակետից լիովին համապատասխանում է Հայկական Պարին:

Արեւելյան Եփրատի ձախ կողմում բարձրանում են Մաղկանց լեռները: Մաղկանցն ունի 3512 մ բարձրություն: Նրա լավաներն ընդարձակ տարածութեամբ փռված են չորս ուղղությամբ՝ հյուսիսային, արևմտյան, արեւելյան և հարավ-արևմտյան:

Դեպի հյուսիս փռված լավային բարձրավանդակը Եփրատի ձախակողմյան վտակների շնորհիվ վեր է ածվել վեցից ավելի լեռնաբազուկների, որոնք ունեն հովհարաձև դասավորություն: Դրեթե կենտրոնով տարածվող լեռնաբազուկը վերջանում է մի ոչ այնքան բարձր գագաթով, որը հնում հայտնի էր Նպատ անվամբ: Նպատի հյուսիսային ստորոտներին տարածվող դաշտը, որը կազմում է Ալաշկերտի դաշտի մի փոքրիկ մասը (և փռված է Արածանի գետի հովտում) հնում հայտնի էր Զիրավ անվամբ:

Մաղկանց լեռնաշղթայի արևմտյան ճյուղը հասնում է Մանազկերտ քաղաքի մոտերքը և այստեղ վերջանում Կոտեան գագաթով, իսկ արեւելյանը հասնում է Թոնդուրեկին: Թոնդուրեկը, որ գործող

հրաբուխ է և կազմված է երկու գագաթներից, գտնվում է չորս լեռնաշղթաների հատման կետում: Նրանից սկսած՝ դեպի արևմուտք տարածվում են Մաղկանց լեռները, դեպի հարավ՝ Կոտուրի (Կոտորի) լեռնաշղթան, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Դիադինի լեռնաշղթան, որոնք հասնում են Հայկական Պարի Սինակ գագաթին, իսկ դեպի հյուսիս-արեւելք ձգվող իրենից ներկայացնում է բլրաշար:

Շարիան-Մաղկանցի, Հայկական Պարի և Դիադինի լեռնաշղթաների միջև պարփակված է Ալաշկերտի դաշտը, որը բաժանվում է երկու մասի՝ բուն Ալաշկերտի և Դիադինի շրջանի: Ալաշկերտի դաշտը շնայած ունի բերրի հող և ոռոգման համար լայն հեռանդկարներ, այնուամենայնիվ, այժմ գտնվում է կիսամշակ դրության մեջ:

Մաղկանց լեռներից դեպի հարավ-արևմուտք ձգվող լեռնաշարքը, առանց ընդհատվելու, հասնում է Նեմրուժ գագաթին, որը գտնվում է Վանա լճի արևմտյան ափին: Այս լեռնաշղթան ընդհանուր անուն չունի: Նրա գագաթներից նշանավոր են երկուսը՝ Սիփանը (4434 մ, Նեխ-Մասիթը)՝ Վանա լճի արևմտյան ափի մոտ, և Նեմրուժը (3050 մ): Երկուսն էլ ունեն հրաբխային ծագում և իրենց շրջապատի նկատմամբ ներկայացնում են գեղեցիկ տեսարան: Նրա խառնարանը վեր է ածվել մի գեղատեսիլ լճի: Նեմրուժի գլխավոր գագաթին հարավից միանում է մի երկրորդական գագաթ, որը, քայքայման ենթարկվելով, վեր է ածվել մի շարք ցրցվածքների: Ցցվածքները դասավորված են հաջորդական կարգով, կողք-կողքի¹:

Քյուրակն (Բինգյուլ)-Մնձուրյան լեռներ

Քյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթան և Շարիան-Մաղկանցի պես ընդհանուր անուն չունի: Այժմյան քարտեզներում Քյուրակն-Մնձուրյան և Անտիտավրոս լեռնաշղթաները միասին երբեմն կոչվում են Ներքին Տավրոս: Նա սկսվում է Քյուրակնից (Բինգյուլ) և վերջանում է արևմուտքում՝ Մնձուրի լեռներով: Ուստի հարմար է անվանել Քյուրակն-Մնձուրյան լեռներ: Լեռնաշղթան սկսվում է հրաբխային բարձրավանդակով՝ Քյուրակնով:

Քյուրակնը հրաբխային ծագում տւնի և նման է Արագածին: Նրա պսակից մնացել են երեք ցցեր: Ունի մերձգագաթային հրա-

¹ Մուշի կողմի ժողովուրդը այդ բնական լեռնաշարքի հետ կապում է մի ավանդություն, ըստ որի, իբր, Բելն է այստեղ իր ուղտերի քարավանով քաղաքել:

պարականեր, ինչպես Արագածը: Սակայն նա որոշ չափով Արագածից տարբերվում է: Բյուրականը ընդհանրապես ունի լանջի հյուսիսային թեքում, նրա լավաներն ընդարձակ տարածություն են բռնում միայն հյուսիսային ուղղությամբ, մինչդեռ Արագածի լավաները գրեթե հավասարապես փռվել են բոլոր կողմերում, այդ պատճառով էլ վերջինիս լանջերը դարավանդներով իջնում են ամեն ուղղությամբ: Հրաբխային այդ բարձրավանդակը հայերը Բյուրակն¹ են կոչել այն պատճառով, որ ձյան հալոցքից առաջացած ջրերը այդտեղ սկիզբ են տալիս բազմաթիվ (կարելի է առանց չափազանցության ասել՝ հազարավոր) աղբյուրների, իսկ թուրքերը թարգմանաբար կոչել են Բինգյուլ: Այդ բազմաթիվ աղբյուրներն իրենց բխման կետերում, համարյա առանց բացառության, իրենցից ներկայացնում են մանր լճակներ: Բյուրակնը իր փռվածության շնորհիվ բարձրավանդակի տեսք ունի: Այստեղ ամռանը աճում են բարձր խոտաբույսեր:

Նրա երեք գագաթները դասավորված են աղեղի նման, որի ծայրերն ուղղված են դեպի հյուսիս: Գագաթներից արևմտյանը կոչվում է Սրմանց (այժմ հայտնի է Բինգյուլ-դաղ անունով), որի հյուսիս-արևմտյան փեշերից սկիզբ է առնում Արաքս գետը:

Բյուրակն բարձրավանդակը ջրբաժան է Կասպից ծովի և Հնդկական օվկիանոսի միջև: Նրա արևելյան կողմից ձգվում են երկու աղեղնաձև լեռնաճյուղեր, որոնք, ծայրերով գրեթե միանալով իրար, գրկում են խոնավ գեղատեսիլ գոգավորությունը:

Բյուրակն-Մնձուրյան գլխավոր շղթան, ինչպես ասացինք, սկսվում է Բյուրակնից և ձգվում դեպի արևմուտք՝ մինչև Մնձուր լեռնագագաթը: Լեռնաշղթան բեկորային է, բարձրացել է երրորդ դարի շրջանում: Հյուսիսային լանջը զառիթափ է, իսկ դեպի հարավ նայող լանջն ունի մեղմ թեքություն և տալիս է դեպի հարավ տարածվող ճյուղավորություններ, որոնք մեծ մասամբ իրենց ծայրերով հասնում են Արածանի: Շղթան իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ:

Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթան իր ամբողջ ընթացքում միայն մի տեղ ճեղքված է Լեշեզ-Քղի-Փերի գետով: Դետի ճեղքից դատ, լեռնաշղթայի վրա կան մի քանի լեռնանցքներ, որոնք, անշուշտ, կարևոր նշանակություն ունեն լեռնային այդ երկրում հաղորդակցության համար:

Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայից սկիզբ են առնում և դեպի հարավ տարածվում մի քանի երկրորդական շղթաներ, որոնք հասնում են մինչև Արածանիի հովիտը: Արևելքից արևմուտք նրանք ունեն հետևյալ հաջորդականությունը.

1) Սեռակի կամ Սեռախի լեռներ—սկսվում են Սրմանց գագաթի հարավ-արևմտյան կողմից և Բյուրակն գետի արևելյան կողմով ձգվում մինչև Արածանիի հովիտը: Շղթան իր հարավային մասում արձակում է դեպի արևելք գնացող մի լեռնաճյուղ, որը կոչվում է Մերգեմեր: Վերջինիս վրա է գտնվում ս. Կարապետ (Գլակա, Իննակնյան) հայտնի վանքը:

2) Սանջակի լեռներ—սկսվում են Զավրոշից և ձգվում մինչև Բալու քաղաքի մոտերքը, կազմելով ջրբաժան գիծ Քղի և Բյուրակն գետերի միջև: Սանջակի և քիչ առաջ նշված Սեռակի լեռներն արևմուտքից ու արևելքից իրենց մեջ են առնում Բյուրակն գետի հովիտը:

3) Սուրբ լույս (քրդերեն՝ Սիպլուս) լեռներ—սկսվում են Բադուտ գագաթից, սկզբում կազմում երկու աղեղ, այնուհետև ձրգվում են ուղիղ դեպի հարավ՝ մինչև Մնձուր և Քղի գետերի գետախառնուրդը: Սուրբ լույս և Սանջակ լեռների միջև տարածվում է Լեշեզ-Քղի գետի հովիտը, որն իր տերիտորիայով գրեթե համընկնում է այժմյան Քղի սանջակին:

4) Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայից դեպի հարավ տարածվող լեռնաճյուղերի մեջ ամենից արևմտյանը, որը կոչվում է Բ ո կ ու ը - Բ ա բ ա կ ա մ Բ ա կ ու ը - Բ ա բ ա, սկսվում է խաղաշուր գագաթից և, տարածվելով դեպի հարավ-արևելք, հասնում է Արածանիի աջ ափը՝ խարբերդ քաղաքի դիմաց: Այդ լեռնաճյուղի և Սուրբ լույսի միջև տարածվում է Մնձուր գետի ավազանը, որը հայտնի է Դերսիմ անունով: Դերսիմը խիստ լեռնային, անտառապատ և անմատույց մի երկիր է: Նրա հյուսիսային մասը Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայի Մերջան գագաթից սկսվող մի լեռնաբազկով բաժանված է երկու կեսի, որոնցից արևելյանը կոչվում է Խուզիչան, իսկ արևմտյանը՝ Օվաջիդ:

Անտիպոնտական և Անտիտավրոսյան Անտիպոնտական և լեռնաշղթաները կազմում են մեկը մյուսի շարունակությունը: Նրանք ունեն հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք ուղղություն:

Առաջինն սկսվում է Կիլիկյան Տավրոսից և ձգվում մինչև Դիշ-դաշ գագաթը, իսկ երկրորդը՝ Դիշ-դաշից մինչև Մեծրաց լեռները:

¹ «Բիւր»-ը նեղ իմաստով նշանակում 10 000, իսկ լայն իմաստով՝ շատ, խիստ շատ (տե՛ս Հ. Անտոյան, Հայերեն արձատական բառարան, 1927):

Անտիպոնտական լեռները, որոնք կոչվում են նաև Անտիպոնտական Պար, սկսվում են Մեծրաց շղթայի հարավային մասից։ Լեռնաշղթայի ամենահայտնի գագաթը Մաղկավետն է, որը հարուստ է հորդաբուխ աղբյուրներով։ Նրա ստորոտներից են սկիզբ առնում հյուսիսում Օլթիի վտակ Թորթումը, հարավ-արևմուտքում՝ Եփրատը, հարավ-արևելյան մասում՝ Արաքսի ձախակողմյան վտակ Մուրցը (Հասանկալ)։ Մաղկավետը միաժամանակ մի քանի լեռնաշղթաների հատման կետ է. նրանից ձգվում է մի լեռնաձյուղ և, հարավ-արևմտյան ուղղությամբ տարածվելով, հասնում է Հայկական Պարի Ածալկունք գագաթը։ Մաղկավետից հյուսիս տարածված է մի ուրիշ լեռնաշղթա։

Մաղկավետից դեպի արևմուտք գլխավոր շղթան կոչվում է Մաղկավետ, որի արևմտյան ծայրից սկսած լեռնաշղթան ընդունում է հարավ-արևմտյան ուղղություն և մինչև Քոսսափունար («փունար»՝ հայերեն «աղբյուր») շղթան իր տարբեր մասերում ունի տարբեր անուններ։

Անտիպոնտական և Անտիտավրոսյան լեռնային սիստեմների սահմանագլխից (Դիշ-դաշ գագաթից) մի երկար լեռնաբազուկ ձգվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Պոնտական լեռները։ Այդ լեռնաշղթան կոչվում է Ղզըլ-դաղ և չբաժան գիծ է կազմում Իրիս (էշիլ-իրմակ) և Ալյուս (Կզըլ-իրմակ) գետերի միջև։ Հնում նա կազմում էր Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի սահմանը։

Դիշ-դաշից հարավ-արևմուտք, մինչև Կիլիկյան Տավրոս, տարածվում է Անտիտավրոսը, որը համեմատած Անտիպոնտական լեռների հետ, ունի լանջերի ավելի մեղմ թեքություն և լայնանիստ գագաթներ։ Նրա գագաթների մեջ սուր ցցված է միայն Իլան-դաղը։ Շղթան իր ամբողջ տարածության ընթացքում մատչելի է ճանապարհորդների համար։

Փոքր Ասիայից դեպի Եփրատի հովիտը Անտիտավրոսի վրայով անցնող ճանապարհների թվին են պատկանում Դեկիկի-դաշի լեռնանցքով դեպի Մալաթիա և Բաղդադ տանող այժմյան խճուղին և երկաթուղին։

Կիլիկիայի մոտ Անտիտավրոսը վեր է ածվում լայն ու երկար սարերի, որոնք կոչվում են Ուզուն-յալա (հայերեն՝ «Երկար սար»)։ Սրանք, մոտենալով Դաշտային Կիլիկիային, կտրատվում են Սաբոս և Մամնդավ (Ջամանդի) գետերով ու նրանց վտակներով։

Չնայած Անտիտավրոսյան և Անտիպոնտական լեռնաշղթաները կազմում են մեկը մյուսի շարունակությունը, բայց, այնուամեն-

նայելով, իրենց բնույթով նրանք նույնը չեն։ Նրանցից առաջինը ծալքավոր է, մինչդեռ երկրորդը՝ բեկորային։ Անտիպոնտական լեռների դիմաց, Սև ծովի հարավային և հարավ-արևելյան ափերին զուգահեռ, ձգվում են Պոնտական լեռները։ Պոնտական լեռները սկսվում են Ճորոխի ստորին հոսանքի մոտից և ձգվում արևմուտք՝ մինչև Իրիս գետի հովիտը։ Նրա արևելյան մասը կոչվում է Լադիստանի (Պարխար, Խաղտյաց կամ Պարիադրեսի) լեռներ։ Լեռնաշղթան իր մյուս մասերում ևս ունի տարբեր անուններ։

Անտիպոնտական Պարի, Պոնտական լեռների և Արսիան-Մեծրաց (Սողանլուղ) լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Ճորոխ գետի ավազանը։ Ճորոխի միջին հոսանքի շրջանն ու նրա աջակողմյան վտակ Օլթի գետի ավազանը միասին հնում կազմում էին Տայոց աշխարհի տերիտորիան, որն ընդհանուր առմամբ լեռնոտ, անտառապատ և ճանապարհներով աղքատ մի երկիր է։

Եփրատի հովտում ընկած են մի քանի դաշտեր։ Սրանք, ծովի մակերևույթից մեծ բարձրություն ունենալու շնորհիվ, կոչվում են նաև բարձրավանդակներ կամ տարահարթեր։ Ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմաններով՝ բարձրությամբ, հողա-կլիմայական տեսակետից և այլն, դրանց չի կարելի իրար հետ նույնացնել, միավորել ֆիզիկա-աշխարհագրական մի շրջանի մեջ։ Ուստի միայն հարմարության տեսակետից է, որ Եփրատի ամբողջ հովիտը նկարագրում ենք մի վերնագրի տակ։

Եփրատի հովիտը բաղկացած է հետևյալ հիմնական շրջաններից՝ Կարնո սարահարթ, Աշկալայի դաշտ, Դերջանի (Մամախաթունի) դաշտ, Երզնկայի դաշտ, Կամախի հրաբխային սարահարթ։ Նշված այդ շրջաններից առաջին երկուսը՝ Կարնո դաշտն (Էրզրումի դաշտ կամ սարահարթ) ու Աշկալան, պարփակված են Հայկական Պարի արևմտյան վերջավորությամբ և Անտիպոնտական լեռների արևելյան մասով ու նրանցից դուրս եկող երկրորդական լեռնաձյուղերով, իսկ վերջին երեքը՝ Դերջանի դաշտը, Երզնկայի դաշտը և Կամախի հրաբխային սարահարթը, տարածվում են նույն Անտիպոնտական լեռնաշղթայի արևմտյան մասի և Բյուրակն-Մեծուրյան լեռների միջև։

Կարնո դաշտը ոռոգվում է Եփրատի վերին հոսանքի ջրերով։ Եփրատն այս դաշտում առաջացրել է ճահիճներ, որոնք առանձնապես մեծ տարածում ունեն քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասերում։ Կարնո դաշտի կլիման խիստ է՝ ձմեռը լինում են սառնակ ցրտեր, իսկ ամառը համեմատաբար շոգ է։

Կարնո դաշտը արևմուտքում միանում է Աշկալայի դաշտին: Աշկալայի դաշտն իրենից ներկայացնում է մի նեղ հովիտ, որն ընկած է Եփրատի երկու կողմերում: Հյուսիս-արևելքում նրան է միանում Շաղափոմ գետի բավականին լայն հովիտը, որն այժմ հայտնի է Օվաջըղ անունով: Հարավային կողմից Աշկալայի հովիտը Դերջանի դաշտից բաժանված է Հայկական Պարի այն հատվածով, որը ձգվում է Այծպտկունք գագաթից մինչև Մարիամ լեռը, իսկ հյուսիսային կողմում Անտիտավրոսյան լեռների մասերը կազմող Օվաջըղի և Օթլուբել շղթաներն են:

Դերջանի դաշտը գրավում է բավականին ընդարձակ տարածություն: Նա Եփրատի երկու ափերին տարածվելուց զատ, նեղ հովիտներով ձգվում է նաև Դերջան գետի և նրա վտակների հոսանքներով: Այս դաշտի տարբեր մասերում, մասնավանդ նախալեռնային շրջաններում, բխում են բազմաթիվ սառնորակ և հանքային աղբյուրներ:

Դերջանի դաշտից արևմուտք ընկած է Երզնկայի դաշտը: Երզնկայի դաշտն ունի հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք տարածում: Երզնկայի դաշտը, ի տարբերություն Կարնո, Աշկալայի և Դերջանի դաշտերի, որոնք ընկած են Եփրատի երկու կողմերում, տարածվում է գետի միայն աջ կողմում, որովհետև Եփրատն այս մասում հարավից անընդհատ շփվում է Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայի հյուսիսային բարձրադիր լանջերին: Չնայած ծովի մակերևույթից ունեցած բավականին մեծ բարձրությանը, նա նշանավոր է իր մրգատու այգիներով. նրա հողա-կլիմայական պայմաններն այնպիսին են, որ այնտեղ անգամ կարելի է բամբակ աճեցնել և բարձր բերք ստանալ:

Երզնկայի՝ համեմատաբար ցածրադիր դաշտից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած է Կամախի սարահարթը:

Կամախի սարահարթը կազմավորվել է Մնձուրի լեռներից և Անտիպոնտականի շրջանից արտավիժած լավաներից: Սարահարթի տարբեր մասերում տարածված են ռելիեֆի տարբեր ձևեր՝ բլրրապատ տարածություններ, հրաբխային ծագում ունեցող առանձին փոքր լեռնաճյուղեր, փոքրիկ հարթություններ:

Արածանիի (կոչվում է նաև Արևելյան

Արածանիի հովիտը Եփրատ, Մուրադ գետ) հովիտը, Եփրատի հովտի պես, բաղկացած է մի քանի ֆիզիկա-աշխարհագրական շրջաններից, որոնք ռելիեֆի տեսակետից նման են իրար: Նրանք բոլորն էլ հարթություններ են: Արածանի գետին համընթաց կարելի է նշել հետևյալ դաշտերը. Ալաշկերտի,

Դուլաղի, Մանազկերտի, Բուլանդլի, Մուշի, Ճապաղջրի, Բալուխ և Խարբերդի: Արածանիի հովիտն Արևմտյան Հայաստանի համար ունի այն նշանակությունը, ինչ Արաքսի հովիտը Արևելյան Հայաստանի համար: Նշված այդ դաշտերը եթե ոռոգվեն ու ինտենսիվ մշակվեն, հսկայական քանակությամբ բերք կտան, սկսած բամբակից, բրնձից, խաղողից և վերջացրած հացահատիկներով և բանջարեղենով: Սակայն այժմ այդ ամբողջ տարածության վրա բնակչությունը շատ նոսր է, արհեստական ոռոգումը գտնվում է պրիմիտիվ աստիճանի վրա, բերրի հողերի մեծագույն մասն անօգտագործելի է մնացել, որոնք պատած են ճահիճներով, փշաբույսերով և վայրի այլ խոտերով:

Արածանիի հովտում ընկած դաշտերը, ընդհանուր առմամբ, ավելի լայնատարած են և ցածրադիր, քան Եփրատի վրա գտնվողները:

Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում և արևմուտքից նրա մեջ թափվող Շարիան գետի ավազանում տարածվում է Ալաշկերտի դաշտը, որն իր ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմաններով տրոշ չափով նման է Արարատյան դաշտին: Արածանին ձեղքելով Շարիան-Մաղկանց լեռնային սիստեմը՝ դուրս է գալիս Դուլաղի դաշտը: Վերջինս տարածվում է Մաղկանց լեռների արևմտյան բարձրությունների և Շարիան լեռներից դեպի հարավ ձգվող լեռնաբազուկների միջև: Նրա ռելիեֆը չի ներկայացնում կատարյալ հարթություն, որովհետև Մաղկանցից և Շարիանից եկող լեռնաճյուղերը, որոնք այդ մասում ունեն հարաբերական փոքր բարձրություն, մոտենում են ընդհուպ Արածանիի հոսանքին, խախտելով ամբողջ դաշտի հարթ մակերևույթը: Դուլաղից հարավ, Սիփանից և Մաղկանցից դեպի արևմուտք տարածվող լեռնաճյուղերի միջև ընկած է Մանազկերտի դաշտը: Նա գրեթե ամենուրեք ունի հարթ ռելիեֆ, տեղ-տեղ, մասնավանդ Մանազկերտ (Պատոն) գետի ավազանում, պատած է ճահիճներով: Դաշտը հարուստ է ջրերով: Այստեղ Արածանիի մեջ են թափվում բազմաթիվ վտակներ, որոնց ջրերը, սակայն, ոռոգման նպատակների համար շատ քիչ չափերով են օգտագործվում:

Մանազկերտի դաշտը, առանց ընդհատվելու, հարավ-արևմուտքում միանում է Բուլանդլի դաշտին: Վերջինս ունի եռանկյունու ձև և հիմնականում տարածվում է Արածանիի ձախ կողմում: Բուլանդլը հայտնի է եղել ցորենով:

Բուլանդլի դաշտից հարավ, Բուլանդլ և Հայկական Տավրոս

լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Մուշի դաշտը: Սա հիմնականում ընկած է Մեղրագետի ավազանում:

Իր բերրիությունը Մուշի դաշտը չի զիջում Հայկական լեռնաշխարհի որևէ ուրիշ շրջանի: Սակայն այժմ այնտեղ գրեթե չի զգացվում մարդու միջամտությունը. հսկայական տարածություններ են կազմում ճահիճները, չկան կանոնավոր ոռոգման սիստեմներ, այդ պատճառով էլ Մուշի դաշտը չի տալիս այն բարիքները, ինչ կարող էր տալ:

Մուշի դաշտից արևմուտք, Արածանի գետին համընթաց, հաջորդական կարգով տարածվում են Ճապաղաջրի, Բալուի և Խարբերդի դաշտերը, որոնք պարփակված են, հյուսիսից՝ Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայից եկող լեռնաճյուղերի, իսկ հարավից՝ Հայկական Տավրոսի միջև: Սրանք բոլորն էլ արգավանդ են:

Վանա լճի ավազանը

Վանա լճի ավազանը սահմանափակված է արևելքից Կոտուրի և Զուխի լեռներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսով (մինչև Բաղեշ), իսկ արևմուտքից և հյուսիս-արևմուտքից՝ Ռահ սարահարթով ու Նեմրուծ, Բիլեջան, Սիփան և Թոնդուրեկ գագաթները միացնող լեռնաճյուղերով: Ավազանն ունի եռանկյան ձև և իր սուր գագաթով ուղղված է դեպի հյուսիս՝ Թոնդուրեկ: Նրա հյուսիսային և արևելյան հատվածները կտրատված են Ծաղկանց և Կոտուր լեռնաշղթաներից եկող լեռնաբազուկներով, որոնց շնորհիվ ավազանի այդ մասերում առաջացել են իրարից անջատ առանձին փոքրիկ գետահովիտներ: Այդ գետահովիտների մեծ մասը բացվում է դեպի Վանա լիճը: Նրանցից փակ է միայն մեկը՝ Արճակ լճակի շուրջը տարածվող հարթությունը: Գետահովիտներից համեմատաբար ընդարձակ տարածություն ունեն հյուսիս-արևելքում Բերկրի գետի հովիտը, որը կոչվում է Աբաղայի դաշտ, արևելքում՝ Սև ջրի հովիտը, իսկ հարավ-արևելքում՝ Խոշաբ գետի ստորին հոսանքի շրջանը, որը հին ժամանակներից սկսած հայտնի է Հայոց ձոր անունով: Հայոց ձորից հյուսիս, Վան քաղաքից քիչ արևելք, բարձրանում է Վարագա լեռը, որի վրա գտնվում է նույնանուն վանքը:

Ավազանի հարավային և արևմտյան մասերում նրա սահմանագիծը կազմող լեռնաշղթաների և լճի հայելու միջև տարածությունը քիչ է: Նա այստեղ ձգվում է մի նեղ շերտով, իսկ տեղ-տեղ այդ շղթաները մոտենում են լճին, վերջանալով նրա ափին բարձր ժայռերով: Կլիման ցամաքային է և համեմատաբար տաք:

Վանա լճի ավազանի տարբեր մասերում ցրված են բազմաթիվ լճակներ (Նազիկ, Արճակ և այլն), նա հարուստ է նաև գետակներով:

Արսիան-Մեծրացի եղ Վասպուրականի (Կոտուր-Ջագրոշի) լեռնաշղթաները

Հայկական լեռնաշխարհում երկար տարածությամբ ձգվող լեռնասիստեմներից, եթե նկատի չունենանք Փոքր Կովկասը, միայն Արսիան-Մեծրացի և Վասպուրականի (Կոտուր-Ջագրոշի) լեռնաշղթաներն են, որ ունեն միջօրեական ուղղություն: Ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից նրանք նույնատիպ չեն, սակայն իրենց ուղղությամբ համընկնում են:

Արսիան-Մեծրացի լեռնաշղթան սկսվում է Աճարայի լեռներից և ձգվում հարավ՝ մինչև Կաղզվանի սարահարթը՝ Կաղզվանի արևմրայան մասում: Իր ամբողջ տարածությամբ, չհաշված մի քանի փոքրիկ աղեղները, որ նա տալիս է իր կենտրոնական մասերում, լեռնաշղթան ունի միջօրեական ուղղություն: Նա բեկորային է. հանդիսանում է Պոնտական բեկորի արևելյան բարձրացած թևը: Դեպի արևմուտք իջնում է երկար լանջերով, իսկ դեպի արևելք նրա լանջերը զսոթափ են: Լեռնաշղթան իր ամբողջ տարածությամբ մեծ մասամբ ծածկված է անտառներով: Հյուսիսային մասը կոչվում է Արսիանի շղթա, իսկ հարավայինը՝ Մեծրաց: Վերջինիս կատարներն ավելի լայնանիստ են և հաղորդակցության համար համեմատաբար մատչելի:

Վասպուրականի լեռնաշղթան սկսվում է Մեծ և Փոքր Մասիսների մոտից և սկզբում, մինչև Թոնդուրեկ գագաթը, բլրաշարք է, իսկ ազդեցողից արդեն հարավային ուղղությամբ ձգվում է հիմնական շղթան: Մասսից մինչև Սուրովա գագաթը, որը գտնվում է Կոտուր գետի ճեղքից մոտ 25 կմ հարավ, Կոտուրի լեռնաշղթան է, իսկ նրանից հարավ, նույն ուղղությամբ, ձգվում է Ջագրոշի լեռնաշղթան:

Թոնդուրեկից հարավ շղթան կազմում է մի աղեղ, որի միջով վազում է Կոտուր գետը: Կոտուր գետի ճեղքից քիչ հյուսիս գտնվում է Սարայի լեռնանցքը: Կոտուրից դեպի հարավ, մինչև Սուրովա գագաթը, լեռնաշղթայի լանջերն ունեն մեղմ թեքություն, և նրա վրայով անցնելն առանձին դժվարություն չի ներկայացնում:

Սուրովա գագաթից սկսվում է Ջագրոշի (կամ Ջագրոս) լեռնաշղթան: Այս շղթան ավելի վայրենի բնույթ ունի, կատարները խիստ ժայռոտ են և լեռնանցքները քիչ: Նրա վրա եղած լեռնանցքներից նշանավոր են երեքը: Դրանցից մեկը գտնվում է Սալմաստ գետի ափունքների մոտ և կոչվում է Խանասորի լեռնանցք: Այդ

լեռնանցքով է անցնում Վանա լճի ավազանից դեպի Սալմաստ և Դիլման տանող ճանապարհը: Զագրոշի մյուս երկու լեռնանցքները, որոնցից մեկը կոչվում է Քելիշինի լեռնանցք, իսկ մյուսը՝ Ռեանդուզի, գտնվում են ավելի հարավ: Քելիշինի և Ռեանդուզի լեռնանցքներով, հնագույն ժամանակներից սկսած, Միջագետքի քաղաքները (Նինիվե, Բաբելոն, Բաղդադ) կապվում էին Ուրմիա (Կապուտան) լճի ավազանի հետ:

Կոտուր և Զագրոշ լեռնաշղթաների սահմանագլուխը կազմող Սուրովա գագաթից սկսվում է մի երկար լեռնաշղթա և տարածվում դեպի արևելք՝ գրեթե մինչև Թալիշի լեռները: Այդ երկարածիք լեռնաշղթան, չնայած ընդհանուր անունով կոչվում է Միշոու-գաղ, բայց իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ: Նրա արևմտյան մասը, որը ջրբաժան է Ուրմիա լճի ավազանի և Արաքսի միջև, կոչվում է Սալմաստի լեռներ, կենտրոնական մասը՝ Ղարա-գաղի լեռներ, իսկ ծայր արևելյանը՝ Սավալանի լեռներ:

Տավրոսյան լեռնային սիստեմը Մեր-Հայկական Տավրոս ձավոր Արևելքի ամենաերկար լեռնաշղթաներից է: Նա բաժանվում է երեք մասի՝ Անատոլիական Տավրոսի, Կիլիկյան Տավրոսի և Հայկական Տավրոսի: Անատոլիական Տավրոսը լեռնասիստեմի արևմտյան մասն է, որը ձգվում է Միջերկրական ծովի հյուսիսային ափերին զուգահեռ, կենտրոնական մասը, որը տարածվում է Անատոլիական Տավրոսից մինչև Զահան գետի ակունքի շրջանը, Կիլիկյան Տավրոսն է, իսկ նրանից արևելք՝ մինչև Վասպուրականի լեռները, ձգվում է Հայկական Տավրոսը:

Հայկական Տավրոսը մի պատվար է, որի ոչ բոլոր մասերն են հաղորդակցության համար դյուրին: Այդ տեսակետից էլ հին և միջին դարերում ունեցել է ստրատեգիական խոշոր նշանակություն: Լայնությունը բավականին մեծ է. նրա վրա են գտնվում մի քանի լեռնային գավառներ, որոնք իրենց յուրահատուկ դերն են ունեցել հայ ժողովրդի պատմության մեջ (օրինակ՝ Սասունը, Խուլթը և այլն):

Հայկական Տավրոսն արևմտյան մասում, որտեղ նա ձգվում է մի շարքով, իր մեջ գրկում է Մովսիս լիճը (այժմ՝ Դյուլիկ):

Մովսիս լճից անմիջապես արևելք լեռնաշղթայի կատարներն արագ իջնում են՝ շրջապատի նկատմամբ հասնելով միայն 200 մետրի և կազմելով մի շարք հարմար լեռնանցքներ: Այդ լեռնանցքներով այժմ անցնում են Խարբերդ—Դիարբեքիր (Ամիդ) խճուղին և Բեռլին—Բաղդադ երկաթուղին: Նույն լեռնանցքներով է անցել հնում Դարեհ Ա-ի կառուցած «Արքայական ճանապարհը», որը

Պարսկաստանի խորքերից ձգվում էր մինչև Միջերկրական ծովի ափերը:

Ավելի արևելք լեռնաշղթան թեքվում է դեպի հյուսիս-արևելք և իր այդ ուղղությունը պահպանում է մինչև Դարկոշ գագաթին հասնելը: Դարկոշից արևելք գալիս են Սասունի լեռները: Դարկոշից սկսած, գլխավոր շղթային զուգահեռ, հարավից անցնում է մի երկրորդ՝ ավելի բարձր շղթա: Գլխավոր և երկրորդական այդ շղթաների միջև գտնվում են Սասունի մի մասը կազմող Տալիորիկը և ինքը՝ Սասունը: Սասունի լեռների արևելյան մասը կազմում են Խուլթի սարերը, որոնք կտրատված են Բաղեշ (Բիթլիս) գետով և նրա վտակներով:

Բաղեշ գետի ճեղքից արևելք լեռնաշղթան ձգվում է Վանա լճի հարավային ափերին զուգահեռ և երկու տեղ ընդհուպ մոտենում է լճին: Նրանցից արևմտյանը լճափին վերջանում է Ընձաքիարս (կամ Կապուտկող) լեռնագագաթով, իսկ արևելյանը՝ Արտոս գագաթով: Լեռնաշղթան մերձլճյան և մերձխոշաբյան շրջանում խիստ կերպով բարձրանում է: Այդ մասերում նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից հասնում է 3000-ից ավելի մետրի: Արևելքում Հայկական Տավրոսն արձակում է երեք ճյուղ, որոնցից առաջինը դիմում է դեպի հյուսիս-արևելք, երկրորդը տարածվում է դեպի հարավ-արևմուտք և միանում Կորդլաց (Քրդստանի) լեռներին, իսկ երրորդը հարավ-արևելյան ուղղությամբ շարունակվում է մինչև Զագրոշի վրա գտնվող Ազա-Ջեռանդ գագաթը: Նրա այս լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Աղբակի շրջանը:

Հայկական Տավրոսը հարուստ է օգտակար հանածոներով: Դեպի հյուսիս նայող լանջերը զառիթափ են, իսկ դեպի հարավ արձակում է մի շարք լեռնաբազուկներ, որոնք ձգվում են երկար տարածության վրա:

Հայկական Տավրոսից հարավ տարածվում են՝ արևելքում Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան-սու) ավազանը, իսկ արևմուտքում՝ Արևմտյան Տիգրիսի (կամ ուղղակի՝ Տիգրիս) ավազանը, որոնք հնում կազմել են Հայկական պետության մասերը:

Զուգահեռական և միջօրեական ուղղությամբ լեռնանցքները զլխավոր շղթաները Հայկական լեռնաշխարհի մակերեսը բաժանում են առանձին ֆիզիկա-աշխարհագրական գավառների, որոնցից յուրաքանչյուրում զարգացել են կլիմայական, հողային և բուսական կյանքի ինքնատիպ պայմաններ:

Հայկական լեռնաշխարհում բավականին տարածություն են

գրավում հարթությունները՝ լայնատարած լանջերը, դաշտերը, հովիտները և գոգավորությունները: Այդ հանգամանքը նպաստում է տնտեսական կյանքի զարգացմանը:

Երկրի առանձին փակ գավառների մասնատված լինելը հին և միջին դարերում բավականին դժվարացրել է նրանց միջև փոխադարձ հաղորդակցությունը:

Ռեփիեֆի լեռնային բնույթի պատճառով երկրի կլիման, հողը, բուսականությունը, կենդանական աշխարհը ենթարկվում են ուղղաձիգ գոտևորման օրենքին:

2. ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհը հասարակածից ունի գրեթե նույն հեռավորությունը, ինչ որ Պիրենեյան և Ապենինյան թերակղզիները, Կոբսիկա, Սարդինիա և Սիցիլիա կղզիներն ու Բալկանյան թերակղզին: Թվում է, թե Հայկական լեռնաշխարհն իր կլիմայական պայմաններով շատ նման պետք է լիներ այդ երկրներին: Սակայն երկրի բարձր լեռնային բնույթը, օվկիանոսներից ունեցած հսկայական հեռավորությունը, շրջապատում չոր տափաստանների առկայությունը և Սև ու Կասպից ծովերի մերձավորությունը Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների վրա թողել են իրենց առանձնահատուկ ազդեցությունը, այնտեղ առաջացնելով կլիմայական ուրույն պայմաններ, որոնք տարբերվում են նշված երկրների կլիմայական պայմաններից: Նրա կլիմայի վրա վճռական ազդեցություն են թողնում նաև հյուսիսից ու հարավից մուտք գործող օդային զանգվածները:

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների ձևավորման մեջ ամենից կարևոր դերը խաղում է երկրի՝ ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրությունը: Երկրի զանազան մասերը ծովի մակերևույթից ունեն 450—800 մետրից մինչև 4434 (Սիսիան)—5156 (Մեծ Մասիս) մետր բարձրություն, որոնք արտահայտված են երբեմն լեռնալանջերի ու գագաթների, երբեմն էլ լեռնադաշտերի ձևով: Հայտնի է, որ լեռնային երկրներում յուրաքանչյուր 200 մետր բարձրանալիս տարեկան միջին ջերմությունն իջնում է 3 լիտր սիոսի մեկ աստիճանով: Հենց այդ է պատճառը, որ վանի շրջակայքում և Արածանիի հովտում աճում են խաղող, բամբակ, բրինձ, մինչդեռ նրանցից ոչ այնքան հեռու գտնվող լեռնային Սասունում անգամ դարին ու տարեկանը հաճախ չեն կարողանում բնականոն

հասունացման շրջանը անցնել: Նույնպիսի հետևանքներ են տալիս նաև Արարատյան դաշտի ու նրա մոտ գտնվող Արագածի բարձրագիւր լանջերի ջերմության տարբերությունները:

Տեղի բարձրության հետ ավելանում են նաև մթնոլորտային տեղումները, սակայն մինչև որոշ բարձրություն, որից սկսվում են նորից նվազել:

Կլիմայական պայմանների այդ տարբերություններն առաջացնում են հողի և բուսական աշխարհի ուղղահայաց գոտիականություն:

Կլիմայական տարբերություններ են առաջ գալիս նաև ռելիեֆի առանձնահատկություններից, այն է՝ լեռնաշղթաների ուղղությունից, նրանց լանջերի դիրքից և այլն:

Լեռնալանջերից նրանք, որոնք ուղղված են դեպի հարավ, ստանում են համեմատաբար ավելի շատ ջերմություն, քան դեպի հյուսիս ուղղվածները, որովհետև առաջինները ենթարկված են արևի համեմատաբար ուղղահայաց ճառագայթների ներգործությանը: Առաջանում է կլիմայի բավականին զանազանակերպություն դեպի հարավ և հյուսիս նայող լանջերի միջև: Այդ հանգամանքն իր հերթին ազդում է նաև բուսական ծածկի վրա. սովորաբար անտառներն ավելի փարթամ են լինում դեպի հյուսիս թեքված լանջերի վրա:

Լեռների և դաշտերի մերձավորությունը, որը սովորական և նույնիսկ տիպական է Հայկական լեռնաշխարհի համար, պատճառ է դառնում մի շարք հետաքրքրական երևույթների, որոնք նկատվում են ամռանն ու ձմռանը: Ամռանը, լանջերի վրա, ցածրադիր մասերի հետ համեմատած, օդը սառը և ծանր է լինում, ուստի նա սահում է վար և բռնում ցածրադիր վայրերում տաքացած ու թեթևացած օդի տեղը, որն իր տեղը զիջելով նրան, վեր է բարձրանում: Հայաստանի բոլոր դաշտերում կեսօրից հետո ըսկըսում է փչել լեռնահովտային քամի: Այսպես, Արարատյան դաշտում ամռանը Երևանի և էջմիածնի վրայով ժամը երկուսից հետո փչում է Գեղամա և Ծաղկունյաց լեռների արանքով դուրս եկած քամին, որին բնակիչներն անվանում են «Լուսավորչի քամի»¹: Ծիրակում Լենինականի վրայով գրեթե օրվա նույն ժամերին փչում է իսկույն լեռներից եկող քամին, որին անվանում են «Կարախաչի քամի»: Ախուրյանի ափերին, Անիից մինչև Մրեն և Բա-

¹ Տե՛ս Ստեփան Լիսիցյան, ՀեՄՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940, էջ 74: Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 154:

գարան փշում է Արագածի ծաղկավետ լանջերից սկիզբ առնող անուշաբույր, մարմանդ հովը:

Ամռանը նույնպիսի լեռնահովտային քամիներ են առաջանում նաև Ալաշկերտում՝ Հայկական Պարի մերձավորությամբ շնորհիվ, Մանազկերտի դաշտում՝ Մաղկանց լեռներից, Մուշում՝ Հայկական Տավրոսի և Նեմրուծի մերձավորության հետեանքով և այլն:

Ձմռանը ցուրտ ու ծանր օդը, լեռնալանջերից ցած սահելով, լցվում է ցածրադիր գետահովիտներն ու դաշտերը և պարզեցնում էր: Կրկար գիշերներին, ճառագայթարձակման շնորհիվ ուժեղ կերպով սառնում է. հովիտներում հաճախ ջերմաստիճանն ավելի ցածր է լինում, քան լեռնալանջերին և լեռների բարձր մասերում: Այդ երևույթը կոչվում է ինվերսիա, որը հատկանշական է Հայկական լեռնաշխարհի համար:

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների վրա ներգործող ներքին ազդակներից է նաև մակերևույթի բնույթը՝ նրա մերկ կամ բույսերով ծածկված լինելը: Հայկական լեռնաշխարհում, ցամաք տարածությունների համեմատությամբ, ջրային տարածությունները չնչին են, հետևապես, նրանք շատ քիչ չափով են նպաստում օդի խոնավացմանը: Հայկական լեռնաշխարհը անտառներով հարուստ չէ: Անտառները տարածվում են գլխավորապես մերձսևծովյան մասերում՝ Փոքր Կովկասի հյուսիսային լանջերին և Բյուրակն-Մեծուրյան լեռների շրջանում: Անտառների շնորհիվ այդ շրջաններում հողի և օդի խոնավությունը լավ է պահպանվում:

Խոնավությամբ աղքատ են մանավանդ Արածանիի հովիտը, Վանա լճի ավազանն ու Արարատյան դաշտը:

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայի վրա զգալի ազդեցություն ունեն նաև Սև ու Կասպից ծովերը, հարևան լեռները (Մեծ Կովկասը) և չոր տափաստանները՝ Մերձկասպյան տափաստանը, Իրանական սարահարթը, Միջագետքը, Փոքր Ասիայի բարձրավանդակը:

Սև և Կասպից ծովերը, մանավանդ առաջինը, ընդհանուր առմամբ խոնավաբեր ազդեցություն են թողնում Հայկական լեռնաշխարհի վրա: Սև ծովի ազդեցությունը ուժեղ կերպով զգացվում է լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան (Եփրատի հովիտ, Արաքսի վերնագավառ) և հյուսիսային (Լոռի՝ լայն իմաստով, Հյուսիսային հրաբխային բարձրավանդակ և այլն) շրջաններում, որի հետեանքով տեղումների քանակն այդ վայրերում հասնում է 600—1000 մմ, այն դեպքում, երբ Սև ծովի խոնավ գոլորշիներից Արարատյան դաշտն ստանում է աննշան քանակություն. Հոկտեմբերյանում՝

266 մմ, Երևանում՝ 312 մմ, Կողբում՝ 237 մմ և այլն: Սև ծովի համեմատությամբ, Կասպից ծովի ազդեցությունն ավելի փոքր մասշտաբի է: Կասպից ծովից եկող խոնավությունը Հայկական լեռնաշխարհում նկատվում է Մրդուզի, Սևանա, Պապաքարի և Զանգեզուրի (Սյունյաց) լեռների լանջերին:

Պետք է նկատել, որ Հայկական լեռնաշխարհն ընդհանրապես տեղումներով ավելի հարուստ է, քան Իրանական սարահարթը, Անատոլիական բարձրավանդակը և Միջագետքի երկրները:

Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի կլիման ընդհանուր առմամբ ցամաքային է: Նրա ցրտության կենտրոնը ձմեռվա ընթացքում Կարսի շրջանն է, որն իր հերթին սառեցնում է նաև հարևան շրջանների օդը: Ամառվա ընթացքում, ընդհակառակն, լինում է շոգ՝ մանավանդ Արարատյան դաշտում ու Արածանիի հովտում:

Հայկական լեռնաշխարհի խստաշունչ և դժան ձմեռը մանրամասն նկարագրված է Թե՛ օտարազգի և Թե՛ հայ պատմիչների կողմից: Այսպես. Տակիտոսը հայկական ձմեռն անվանում է «դժնդակ», Ստրաբոնը պատմում է, որ Հյուսիսային Հայաստանի լեռներում ձյունն այնքան առատ է լինում և բուքն այնքան սաստիկ, որ ճանապարհորդները հաճախ թաղվում են ձյան տակ: Հայաստանի ձմեռը նկարագրել է նաև Քսենոֆոնը, որը 401—400 թթ. (մ. թ. ա.) ձմռանը, 10 000 հույն զորքի հետ, Հայաստանի վրայով վերադառնում էր հայրենիք՝ Հունաստան: Նրա հիշատակության համաձայն, հունական զորքերը, սաստիկ ցրտի պատճառով, շատ տառապանքներ կրեցին, ցրտահարվեցին զգալի թվով մարդիկ և անասուններ: Սարսափով է հիշատակում Հայաստանի դժան ձմեռվա մասին հռոմեական պատմագիր Պլուտարքոսը, որը նույնիսկ փորձում է հայկական սաստիկ ցրտերով ու սառնամանիքներով բացատրել Տիգրան Բ-ի կողմից հռոմեական զորավար Լուկուլլոսի կրած պարտությունը (68 թ. մ. թ. ա.)¹:

XIII դարի հայ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը սաստիկ ցրտերով և բքերով է մեկնում Սյունիքի գավառներից մեկի՝ Սոթքի անունը. «Սոթից գալառ, որ սակա հանապազորդեան բքոց և դառնաշունչ օդոցն կոչեցաւ Սոթք»²: Պակաս դժան չէ ձմեռը նաև Հայաստանի հարավային կողմերում՝ Տավրոսյան լեռների շրջա-

¹ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, 4. Ա, Երևան, 1944, էջ 219—221:

² Ստեփանեոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 12:

նում: Սասունցիները երկարատև ձմեռվա ընթացքում ձյան ահագին կույտերի վրա ման գալու համար գործ էին ածում իրենց ձեռքով պատրաստած փայտե հատուկ «ոտնամաններ»: Մեր հին գրականության մեջ կան հիշատակություններ Բաղեշի կողմերում ձյան մեծ հոսքերի մասին: Պակաս սաստիկ չէ Հայկական Տավրոսին հարավից միացած Մոկաց աշխարհի ձմեռը, որի մասին այնքան պատկերավոր է պատմում Արծրունյաց նախարարական տան պատմիչ Թովմա Արծրունին:

Հայկական լեռնաշխարհում տեղումներն անհավասարաչափ են բաշխված: Ամենից առատ տեղումներ ստանում են, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, Բյուրակն-Մնձուրյան լեռների շրջանը, Եփրատի հովիտը, Ճորոխ գետի ավազանը, Հյուսիսային հրաբխային բարձրավանդակը և Լոռին: Համեմատաբար առատ են տեղումները Մրդուզի, Սևանի, Զանգեզուրի և Տավրոսյան լեռների բարձրագույն լանջերին:

Միանգամայն այլ է դրությունը ցածրագույն վայրերում՝ գետահովիտներում և դաշտերում, որպիսիք են Մերձարաքսյան կամ Արարատյան դաշտը, Արածանիի հովիտը, Վանա լճի ավազանը և այլն: Այս շրջանները, որոնք կազմում են լեռնաշխարհի մեծ մասը և հանդիսացել են հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի կենտրոններ, ստանում են չափազանց քիչ քանակությամբ մթնոլորտային տեղումներ, այնպես որ առանց արհեստական ոռոգման այդ վայրերում գրեթե անկարելի է աճեցնել որևէ կուլտուրա: Նկատի ունենալով մթնոլորտային տեղումների սակավությունը, հնագույն ժամանակներից սկսած, մարդիկ շատ թե քիչ չափով հոգ են տարել տեղումներով աղքատ այդ շրջաններում ոռոգման ցանց ստեղծելու: Ջրանցքներ են անցկացվել դեռևս ուրարտական շրջանում: Այսպես. ուրարտական Մենուա թագավորն (810—778 թթ. մ. թ. ա.) իր պետության մայրաքաղաք Տուշպայի (այժմ՝ Վան) բնակչությանը խմելու ջրով ապահովելու և, ամենից կարևորը, նրա շուրջն ընկած չոր տարածությունները ոռոգելու համար անց է կացրել մի ջրանցք, որի կառուցումը հետագայում հաջորդ կապել են ասորեստանյան կիսաառասպելական թագուհի Շամիրամի անվան հետ: Այդ պատճառով էլ Մենուայի կառուցած ջրանցքը, որը մինչև օրս էլ գոյություն ունի և գործում է, ժողովուրդը անվանում է Շամիրամի ջուր կամ Շամիրամի ջրանցք:

Շամիրամի ջրանցքը սկսվում է Խոշաբ գետից հարավ, Հայկական Տավրոսի հյուսիսային լանջերից և ուղղվում դեպի հյուսիս:

Նա կամուրջով անց է կացված Խոշաբի վրայով: Խոշաբից դեպի հյուսիս, մի քանի գյուղերի և ավանների շրջակայքը ոռոգելուց հետո, Շամիրամի ջրանցքը հասնում է Վան քաղաքի ուրարտական պարսպի մոտ և նրանից քիչ ներքև թափվում Վանա լճի (Բզնունյաց ծով) մեջ: Ջրանցքը իր ամենաջրասակավ ժամանակ վայրկյանում տալիս է ավելի քան 1500 լիտր ջուր: Վան քաղաքից մինչև ջրանցքի ակունքն ուղիղ գծով 70 կմ է, բայց ընդհանուր երկարությունը, հաշվելով նրա կորությունն ու ոլորանները, հասնում է 80 կմ-ի: Մենուայի կառուցած այդ ջրանցքը անգամ այժմ հիացմունք է պատճառում թե՛ հասարակ դիտողին և թե՛ մասնագետ ճարտարապետին: Նա ուրարտական շինարարական արվեստի փայլուն նմուշ է, որը երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում պահպանել է իր գոյությունը: Նրա հոսանքի ուղղությամբ մի քանի տեղերում, ժայռերի վրա զետեղված են ուրարտական արձանագրություններ¹: Այժմ, չնայած գործում է Շամիրամի ջրանցքը, այնուամենայնիվ, Վան քաղաքի շրջակայքը և նրանից հարավ ընկած տարածությունները խոպանացել են, դարձել չոր ու անպտուղ տարածություններ:

Ենթադրվում է, որ ուրարտական շրջանում ջրանցքներ են հանվել նաև Մանազկերտում, Ալաշկերտում, Արմավիրի (Արզիշտիսինի) և Մեծամորի լճի մոտերքում, Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին: Հրազդանից հանված էր մի ջրանցք, որը թունելով անցնում էր դեպի էջմիածնի դաշտը:

Հետագա դարերում, հայ ժողովրդի պատմության հին և միջին շրջանում, ոռոգման նպատակներով ջրանցքներ են կառուցվել Արարատում, Վանա լճի ավազանում, Արածանիի հովտում, Զանգեզուրում և այլուր: Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակության համաձայն, X դարում Տաթևի վանականները վանքապատկան Յաքուտ վայրը (որը գտնվում է Տաթևի վանքի դիմաց) ոռոգելու համար ժայռոտ և դժվարանցանելի տեղերով ջրանցք են փորում և Վարարակի՝ ջուրը բերում հասցնում են Յաքուտ, որը վեր են ածում այգիների:

Մարդիկ իրենց այդ գործունեությամբ մեծ փոփոխություններ են առաջացրել կլիմայական և առհասարակ երկրի բնական պայմանների մեջ: Մի դեպքում նրանք անխնա կտրատելով անտառները որոշ շրջաններ դարձրել են լերկ ու անպտուղ, իսկ մյուս դեպքում փորել են ջրանցքներ, կառուցել արհեստական ջրամբարներ, տնկել են պուրակներ, որոնց շնորհիվ ավելի բարենպաստ են դարձրել երկրի այս կամ այն փոքրիկ շրջանի բնական պայման-

¹ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1893, էջ 84—85:

ները: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում չոր ու անպտուղ դարձավ Անդրկովկասի, այդ թվում և Հայաստանի զգալի մասը: Հետագա դարերում թուրքական և պարսկական դաժան լծի տակ գտնվող ժողովուրդը հնարավորություն չունեցավ գոնե նվազագույն չափով ստեղծելու ոռոգման ցանց. անբերրիությունն ու սովն այդ դարերում դարձել էին մեր ժողովրդի մշտական ուղեկիցները¹:

3. ԶՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա) Լճերը.— Հայկական լեռնաշխարհին առանձնահատուկ տեսք են տալիս լեռնային լճերը, որոնց մի զգալի մասն ունի հրաբխային ծագում, իսկ մյուս մասը նախկին ջրային խոշոր ավազանների մնացորդներ են: Փոքր թիվ չեն կազմում Հայկական լեռնաշխարհում նաև անհետացած լճերը: Նրեմանի լճի հատակներ են, ինչպես պարզել են երկրաբանները, Զանգեզուրի լեռնադաշտը, Արաքսի հովիտը, Ալաշկերտի դաշտը, Մուշի դաշտը, Կարինի դաշտը և այլն:

Հայկական բարձրավանդակի լեռներում եղած անթիվ լճերի մեջ իրենց մեծությամբ և նշանակությամբ առաջնակարգ են հատկապես երեքը՝ Սեանը, Վանը և Ուրմիան:

Սեանա լիճը (հնում՝ Գեղամա լիճ, Գեղարքունյաց ծով) աշխարհի լեռնային ամենամեծ և ամենաբարձր լճերից է: Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1916 մ է, մակերեսը հավասար է 1416 քառ կմ-ի: Նորատուփ և Արդանիշի հովանդաններով Սեանա լիճը բաժանված է երկու անհավասար մասի՝ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան: Հյուսիս-արևմտյան մասն ավելի փոքր է, նրա մակերեսը 384 քառ կմ է, իսկ հարավ-արևելյանն ընդարձակ է, ունի 1032 քառ կմ մակերես: Հարավ-արևելյան մասում միջին խորությունը 36 մ է (ամենախոր տեղում 47,5 մ), իսկ հյուսիս-արևմտյան մասի խորությունն ավելի մեծ է: Այս մասում նրա միջին խորությունը 45,4 մ է, իսկ Սեանա թերակղզուց ոչ հեռու՝ հասնում է 95 մ, և սա նրա ամենախոր տեղն է²:

Չնայած լճի ավազանում ձմեռը լինում է խստաշունչ, այնուամենայնիվ, լիճը հազվադեպ է ամբողջովին սառնում (Սեանա լիճը ամբողջովին սառել է, օրինակ՝ 1906, 1920, 1925, 1949 թթ.): Գար-

նանն ու աշնանը լճի ջրերը քամիների պատճառով ավելոծվում են, իսկ ամռանը՝ հայելու նման հանգիստ են լինում:

Սեանա լճի մեջ թափվում են մոտ 29 գետ և գետակ: Դրանցից ամենանշանավորներն են.

Գավառագետը, որն սկիզբ է առնում Գեղամա լեռների կենտրոնական մասից և, անցնելով Կամո քաղաքի մոտով, թափվում է լիճը:

Բախտակ գետը, սկիզբ է առնում նույն շղթայի հարավային մասից և լճի մեջ է թափվում Մարտունուց հյուսիս-արևմուտք:

Արգիճի (Այրիջա) գետը, կաղմվում է Արգիճի բարձրավանդակի վրայով հոսող Արևմտյան, Միջին ու Արևելյան Արգիճի գետերից և լճի մեջ է թափվում Մարտունու մոտ:

Վարդենիս գետը, սկիզբ է առնում Վարդենիս լեռների ստորոտներից և լճի մեջ է թափվում Վարդենիս գյուղի մոտ:

Մասրիկի գետը, սկիզբ է առնում Զանգեզուրի լեռների տակից և կտրելով Մասրիկի դաշտը, թափվում է Սեանի մեջ:

Լճի հյուսիս-արևմտյան անկյունում նրա մեջ է թափվում Զկնագետը:

Լճից արհեստական թունելով դուրս է գալիս հորդացած Հրազդանը, որը ջուր է մատակարարում Արարատյան դաշտին: Այժմ լճի մակարդակը բավական իջել է, որի հետևանքով կրճատվել է նրա մակերեսը: Զրից ազատված տեղերում (հատկապես Սեվանի շրջանի լճաշեն գյուղում) հայտնաբերված են ամենատարբեր ժամանակներին վերաբերող շատ հուշարձաններ: Լճի մակերեսը ձյան հալոցքի և զարնանային անձրևների ժամանակ (մայիսին) բարձրանում է, իսկ դրանից հետո սկսում է իջնել: Մակերեսի տատանումներ են նկատվում նաև պարբերաբար, երկար տարիների ընթացքում, ինչպես այդ տեղի է ունենում Վանա և Ուրմիա լճերում: Սեանա լճի ջուրը քաղցրահամ է և զարմանալի կապուտակ: Այնտեղ ապրում են բազմաթիվ ձկներ, որոնց մեջ առանձնապես գովված է իշխանը: Մյուս ձկնատեսակներից են սիգը, կողակը և բախտակը:

Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան մասում, ափից մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա գտնվում է Սեանա փոքրիկ կղզի (այժմ՝ թերակղզի), որտեղ պահպանված է միջնադարյան վանքը: Այժմ այդտեղ տեղավորված են հանգստյան տներ:

Կղզին և ծովեզրյա գյուղերն իրար հետ հաղորդակցությունը դարեր շարունակ պահպանում էին միայն լաստերով և պարզունակ ձկնորսական նավերով: Այժմ կա կանոնավոր շոգենավային երթև-

¹ Զրի պաշտամունքը, որը բավականին լայն տարածում ուներ հայերի մեջ, համարում են ոռոգման անհրաժեշտության արգասիք:

² Տվյալները վերաբերում են մինչև լճի մակարդակի իջնելուն:

վեկություն: Սեանա լիճը տնտեսական նշանակություն է ունեցել նաև հին ու միջին դարերում: Այնտեղ որսացվել է մեծ քանակությամբ ձուկ, եղել է նավագնացություն:

Վանա լիճը (հնում՝ Տոսպա լիճ, Բզնունյաց ծով, Խլաթի լիճ, Ռշտունյաց լիճ և այլն) գտնվում է Հայկական Տավրոսից հյուսիս: Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1720 մ է, տարածությունը՝ 3765 քառ կմ, իսկ խորությունը՝ մինչև 25 մ: Նրա մեջ թափվում են մի շարք գետեր. դրանցից նշանավոր են Խոշաբը, որը լճի մեջ է թափվում Վան քաղաքից հարավ, Մարմետը, որն սկիզբ է առնում Կոտոր լեռնաշղթայի արևմտյան ստորոտներից և, իր վերին հոսանքում ճահիճներ առաջացնելուց հետո, ուղղվում է դեպի արևմուտք ու թափվում լճի մեջ՝ Վան քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Բերկրին (կամ Բանդիմահի) գետը, որն սկսվում է Թոնդուրեկ գագաթի հարավային լանջերից և Բերկրի քաղաքից քիչ անցնելով՝ թափվում է լճի մեջ, նրա հյուսիս-արևելյան անկյունից, Արճեշը, որը լճի մեջ է թափվում նրա հյուսիսային կողմից, Արճեշ քաղաքի մոտ:

Վանա լիճը հանդիսանում է երբեմնի մեծ ջրային ավազանի մնացորդ: Նա փակ լիճ է՝ նրանից դուրս չի գալիս ոչ մի գետ, այդ պատճառով էլ ջուրն աղի է: Վանա լճի ջուրն իր մեջ պարունակում է մեծ քանակությամբ բորակ: Լճի մակերևույթն այժմ էլ աստիճանաբար բարձրանում է և ընդարձակվում: Զուրը հետզհետե ցամաքից նվաճում է նորանոր մասեր: Այսպես՝ լճի ընդարձակման պատճառով հին Արճեշ քաղաքը, որը գտնվում էր հյուսիսային ափին, այժմ անցել է ջրի տակ, հետզհետե փոքրանում է Վան քաղաքի և լճի հայելու միջև եղած տարածությունը:

Նրա մեջ հաջող կերպով բազմանում է ձկան մի տեսակը, որը հայտնի է տառեխ անունով: Հին և միջին դարերում տառեխը որսվում էր և, աղ դնելուց կամ չորացնելուց հետո, արտահանվում էր օտար երկրներ: Այնտեղ նույնիսկ գոյություն ունեւ արքայական հատուկ ձկնորսարան, որը գտնվում էր հյուսիս-արևելյան ափին, Առեստավանի մոտ: Ժամանակի համեմատ, մեծ էր Վանա լճի դերը նաև նավագնացության համար: Լճափին ընկած քաղաքները՝ Վանը, Ոստանը, Խլաթը, Արճեշը, Բերկրին, նավագնացությամբ կապվում էին իրար հետ:

Վանա լճի մեջ կան մի շարք կղզիներ, որոնցից նշանավոր են, հյուսիսային մասում՝ Լիմը և Կտուցը, իսկ հարավում, Ոստան քաղաքի դիմաց՝ Արտինն ու միջնադարյան հուշարձաններով հարուստ Աղթամարը:

Ուրմիա լիճը (հնում՝ Կապուտան ծով, այժմ՝ Ռիզայե) հին Հայաստանի ամենամեծ ջրային ավազանն է: Գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան սահմանագլխին: Ծովի մակերևույթից ունի 1330 մ բարձրություն, մակերեսը 5775 քառ կմ է: Հանդիսանում է հին ծովի մնացորդ: Արտահոսք չունի, ջրերը սաստիկ աղի են, զուրկ է ձկներից: Չնայած իր մեծությանը, խորությունն աննշան է՝ 4—5 մ, իսկ ամենախոր տեղում՝ 15 մ: Հյուսիսային ափերին առաջացել են լայնատարած ճահիճներ: Գրեթե կենտրոնական մասում ցրված են բազմաթիվ կղզիներ, որոնցից շատ թե քիչ նշանավոր են այժմ էշակ և Կոյուն կոչվող կղզիները: Ուրմիայի մեջ թափվող բազմաթիվ գետերից նշանավոր են հետևյալները.

Թալիքի գետ (կամ Աջի-չայ), որը սկիզբ է առնում Սավալան ու Ազբուշ լեռների կազմած թամբոցից և հոսում է դեպի արևմուտք՝ Շահի կոչվող թերակղզու մոտ թափվելով լճի մեջ: Նա իր միջին և ստորին հոսանքների շրջանում առաջացնում է ճահիճներ:

Սալմաստի (կամ Զուբա-չայ) գետը, սկիզբ է առնում Զագրոշի լեռների հյուսիսային մասի լանջերից և, ձախ կողմից իր մեջ ընդունելով Դիլման վտակը, թափվում է լճի մեջ նրա հյուսիս-արևմտյան անկյունում:

Նազու-չայը, սկիզբ է առնում Զագրոշի լեռներից և լճի մեջ է թափվում Շահի թերակղզու դիմաց՝ արևմտյան ափից:

Հին և միջին դարերում Ուրմիա լիճն ըստ երևույթին շատ քիչ տնտեսական նշանակություն է ունեցել, որովհետև նա ծանծաղ է և ձկներից զուրկ: Բայց, դրան հակառակ, նա խոշոր նշանակություն է ունեցել ստրատեգիական առումով: Գտնվելով հին Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանագլխին, Ուրմիա լիճն այդ մասում խափանել է արևելքից եկող օտար նվաճողների մուտքը դեպի Հայկական լեռնաշխարհ:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս, անհամեմատ ավելի փոքր լճերից են Ծովակ Հյուսիսոն (Չղբրի լիճ)՝ Չղբր լեռների շրջանում, Արփի լիճը՝ Ախուրյան գետի ակունքում, Մեծամորի լիճը՝ Արագածից հարավ, Մեծ և Փոքր Ալլաճերը՝ Վարդենիս և Զանգեզուր լեռնաշղթաների ստորոտին, Գայլատուն (Բալըղ-գյուլ)՝ Հայկական Պարի Սինակ գագաթի մոտ, Արճակի՝

¹ Համանաբար սկզբում կոչվել է Արշակի լիճ, իսկ հետագայում աղավաղվելով դարձել Արճակի լիճ:

լիճը՝ Վանա լճից արևելք, որի մեջ է թափվում Մեհմեդիկ գետա-
կը, Նա գիկ լիճը՝ Վանա լճից արևմուտք, Մոլք լիճը (Գյուլջիկ)՝
Հայկական Տավրոսի արևմտյան մասում, և հաղարավոր այլ ավելի
փոքր լճակներ, որոնք ցրված են Զանգեզուրի, Գեղամա, Հայկա-
կան Պարի, Արագածի, Բյուրակնի, Հայկական Տավրոսի, Նեմրու-
թի և այլ լեռնային շրջաններում:

Սևանից, Վանից և Ուրմիայից բացի, մնացած լճերը տնտե-
սական ավելի փոքր նշանակություն են ունեցել: Դրանցից համե-
մատաբար տնտեսական մեծ նշանակություն է ունեցել Մեծամորի
(Այդը) լիճը, որից հանված առուներով հնագույն ժամանակներից
ի վեր ոռոգել են բավականաչափ հողային տարածություններ:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է,
որ Հայկական լեռնաշխարհում պատմական ժամանակներում եղել
են մի քանի այնպիսի լճակներ, որոնք այժմ գոյություն չունեն,
ցամաքել են, օրինակ՝ Սյունյաց իշխանանիստ Շաղատ գյուղա-
քաղաքի (այժմ՝ գյուղ Հայկական ՍՍՀ-ի Սիսիանի շրջանում) մոտ,
Կարին քաղաքի մոտ և այլն: Կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի լճե-
րը կամ եղել են շատ ծանծաղ, կամ թե ուղղակի ճահիճներ են եղել,
որի պատճառով էլ ցամաքել են: Կային նաև արհեստական մի
քանի ջրամբարներ և լճակներ Արագածի փեշերին, Երևանի մոտ,
Վան քաղաքից արևելք և այլուր:

բ) Գեղեցիկ. — Հայկական լեռնաշխարհը, մեծ մասամբ ունե-
նալով հրաբխային-լեռնային ռելիեֆ, հարուստ է սառնորակ աղ-
բյուրներով և գետերով: Սառնորակ աղբյուրներով առանձնապես
աչքի են ընկնում Արաքսի վերնագավառն ու Արևմտյան Եփրատի
ավազանը: Վերջինս, որ գրեթե համընկնում է VII դ. «Աշխարհա-
ցոյց»-ի մեջ նկարագրված Բարձր Հայքին, հնուց ի վեր պաղ ու վճիտ
ջրերով հանրահայտ է եղել: Աղբյուրներով պակաս նշանավոր չեն
Հյուսիսային հրաբխային բարձրավանդակը, Զանգեզուրը, Արագա-
ծը, Գեղամա լեռները և լեռնային ուրիշ շատ շրջաններ:

Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերը ըստ ավազաննե-
րի բաժանվում են չորս խմբի՝ դեպի Սև ծով հոսող գետեր, Պար-
սից ծոց հոսող գետեր, Կասպից ծով հոսող գետեր և ներքին ավա-
զանները (երկրի ներսի լճերը) թափվող գետեր: Վերջին խմբին
պատկանող գետերի մասին արդեն ասվեց լճերի մասին խոսելիս:

Դեպի արտաքին ավազանները հոսող բոլոր խոշոր գետերն
սկիզբ են առնում Բարձր Հայքի բուն տերիտորիայից կամ նրան
շրջապատող լեռների լանջերից:

Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող և դեպի Սև ծով հո-

սող գետերից են՝ Ծորտխը (երկարությունը 345 կմ, հնում՝ Վոհ,
Ակամսիս) իր Օլթի վտակով, Գյումուշխանի (Խարշոտ,
Խորշատ) գետը, որի հովտում (վերին հոսանքի շրջանում) գտնե-
վում են Գյումուշխանի (հնում՝ Արգիրոկաստրոն) արծաթի հայտ-
նի հանքերը, Գայլը (այժմ՝ Կելիկո, հունարեն՝ Լիկոս), որ սկիզբ
է առնում Անտիպոնտական լեռների արևմտյան լանջերից և, ծովից
ոչ հեռու միանալով Իրիս հորդառատ գետին, թափվում է Սև ծով,
Ալյուս կամ Հալիսը (այժմ՝ Կզըլ-իրմակ), որը Հայկական
լեռնաշխարհից դեպի Սև ծով հոսող գետերի մեջ ամենից երկարն
է:

Դեպի Պարսից ծոցը Հայկական լեռնաշխարհից հոսում են
երկու գետ՝ Եփրատը և Տիգրիսը: Եփրատը (երկարությունը
2700 կմ, Հայաստանի մասում՝ 800 կմ) կազմվում է երկու
ձյուղից՝ Արևմտյան (Ֆրատ, Կարա-սու, Հայերեն՝ Սև ջուր)
և Արևելյան (թրք. Մուրադ-չալ), որը հնում հայտնի էր
Արածանի անունով: Արևմտյան Եփրատը (երկարությունը 500 կմ)
սկսվում է Մաղկավետ (այժմ՝ Դյումլու) լեռների հարավային լան-
ջերից: Այն ակունքում՝ տեղացիների մոտ պաշտամունքի առար-
կա դարձած՝ մի հսկայական հորդաբուխ աղբյուր է, որը կազմում
է հինգ-վեց ոտնաչափ լայնություն ունեցող մի գետակ: Ակունքից
դուրս գալով՝ նա հանդարտ իջնում է դեպի հարավ, աջ և ձախ կող-
մերից իր մեջ ընդունելով բազմաթիվ աղբյուրներ: Հասնելով Կա-
րին, նրա ընթացքն ավելի է դանդաղում: Այստեղ նա առաջացնում
է բավականին ընդարձակ ճահիճներ, որոնք մեր հին մատենա-
գրության մեջ կոչվում են «Շամբ Կարնոյ»: Զուրը պղտոր է և, հա-
վանաբար, հենց այդ պատճառով է, որ ստացել է իր Սև ջուր (Կա-
րա-սու) անունը: Կարինի մոտ նա թեքվում է դեպի արևմուտք և,
շատ շանցած, աջ կողմից իր մեջ ընդունում է Շաղագոմբի գետը,
որը սկիզբ է առնում Օվաջիդի լեռների տակից և, ոռոգելով նույնա-
նուն նեղ ու երկար դաշտը, հասնում է Եփրատին: Դերջանի դաշ-
տում ձախ կողմից նա իր մեջ է ընդունում Դերջան (Դուլու) գե-
տը: Դերջանի գետաբերանից հարավ Սև ջուրը նորից է ընդունում
արևմտյան ուղղություն և, շարունակ քալելով Բյուրակն-Մնձուրյան
լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերին, հասնում է նախ Երզնկայի
դաշտը, ապա՝ Կամախի հրաբխային բարձրավանդակը: Կամախից
հարավ-արևմուտք նա կազմում է մի օղակ և աջ կողմից իր մեջ
Տեփրիկ վտակն ընդունելուց հետո, ուղղվում է դեպի հարավ-արև-
ելք՝ Խարբերդի դաշտի արևմտյան մասում միանալով Արածանիին:
Նախքան Արածանիին միանալը, նա անցնում է Բյուրակն-Մնձուր-

յան լեռնաշղթայի արևմտյան մասով: Այստեղ նրա հունը նեղ է և խոր: Նրա ձորն ահավոր խորության է հասնում Ակն քաղաքի մոտ: Ակնի կիրճը կազմող բարձրությունները հասնում են ձյան գծին և, մինչդեռ կիրճի հատակում ծաղկում է նշենին, վերևում, բարձրությունների վրա, խոր ձմեռ է լինում¹:

Արածանին (կամ Արևելյան Եփրատ, թրք. Մուրադ), որը Եփրատի մյուս ճյուղի՝ Սև ջրի նման իր ամբողջ հոսանքով անցնում է Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով, սկսվում է Մաղկանց հրաբխային լեռնասխտեմին պատկանող Թոնդուրեկ գագաթի մոտից: Նա սկզբից եեթ մի հորդահոս գետակ է կազմում, որը կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո, մտնում է Թոնդուրեկի հյուսիսային լավային փովածքների շրջանում գտնվող ձորը, Դիադին ամրոց-քաղաքից 22—27 կմ դեպի հարավ: Այս շրջանում գետի երկու ափերի ձագարած փոսերից դուրս են ցայտում ծծմբային տաք ջրեր, այնքան տաք, որ «տեղացիները, այդ աղբյուրների վրա եփում են ոչխարի միս»: Այդ տաք աղբյուրները, որոնք թափվում են Արածանիի մեջ, հնում կոչվում էին «Վարշակի ջերմուկ»-ներ: Դարերի ընթացքում նրանց պարունակությունները գետի վրա կազմել են երկու բնական կամուրջ: Կամուրջներից մեկն այնքան լայն է, որ նույնիսկ նրա վրայով կարող են ձիավորներ անցնել:

Այնուհետև, Արածանին մտնում է բազալտի սև ժայռերից կազմված մի նեղ և երկար ձոր, ուր նա դառնում է ավելի սրունթաց: Շատ չանցած, դուրս գալով այդ անձուկ ձոր-ճեղքից, նա փոխում է իր հյուսիսային ուղղությունը և հոսում է դեպի հյուսիս-արևմուտք: Դիադինի խոր ձորից դուրս գալուց հետո էլ հանքային ջրերը, գրեթե առանց ընդհատվելու, ուղեկցում են նրան երկար տարածության վրա՝ մինչև Մաղկանցից դեպի հյուսիս մատնածև տարածվող լեռնաճյուղերի հյուսիսային ստորոտները:

Արածանին իր վերնագավառում հանդիսացել է պաշտամունքի առարկա, այնպես, ինչպես Եփրատն իր ակունքի շրջանում:

Այաղկերտի հովտում նա իր մեջ է ընդունում բազմաթիվ գետակներ, որոնց մեջ ամենից երկարն ու ջրառատը Շարիան գետն է: Մանազկերտի դաշտից մինչև Մուշի դաշտ մտնելը Արածանին անցնում է լեռնային շրջաններով և ունի արագ ընթացք: Աջից ու ձախից նրա մեջ են թափվում մի շարք գետեր, այսպես՝ Մանազկերտ քաղաքի մոտ նրա մեջ է թափվում Մանազկերտ (այժմ՝ Պատնոս) գետը, դրանից արևմուտք, աջ կողմից՝ Խնուսի (Վա-

րածնունիք) գետը, ապա՝ Բյուրակներ, որն իր ստորին հոսանքի շրջանում կոչվում է Չհարբոհար (այսինքն՝ չորս տեղից անցանելի): Մուշի դաշտում ձախ կողմից նրա մեջ է թափվում Մեղրագետը կամ Մշո գետը:

Մուշի դաշտից անմիջապես արևմուտք, գետը մտնում է նեղ և խոր կիրճերի մեջ, որտեղ նրա հունը նեղ է, և հոսանքը սրունթաց: Այստեղ նա կազմում է մի քանի ջրվեժներ: Նեղ կիրճը վերջանում է Բալուի մոտ, և Արածանին մտնում է Խարբերդի ընդարձակ ու բերրի դաշտը: Մուշից մինչև Խարբերդ նրա մեջ աջ կողմից թափվում են մի շարք վտակներ, որոնցից նշանավոր են երկուսը՝ Ճապաղջուր արագահոս գետը (Գյունեկ-սու) և Փերի գետը, որն սկսվում է Բյուրակն լեռան արևմտյան մասից և իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ:

Խարբերդի դաշտից արևմուտք Արածանին միանում է հյուսիսից եկող իր քրոջ՝ Եփրատին: Արածանին ավելի ջրառատ է, քան Եփրատը:

Արածանին և Եփրատը միանալուց հետո մտնում են Տավրոսյան լեռների շրջանը: Այստեղ նրանք պատռում են Տավրոսյան հսկայական լեռնային սխտեմը՝ առաջացնելով բազմաթիվ զառիվեր կիրճեր: Տավրոսյան լեռների շրջանում Եփրատը կազմում է փոքրիկ ջրվեժներ, որոնց թիվը հասնում է 300-ի:

Կտրելով Տավրոսի շղթան, Եփրատը դուրս է գալիս Միջագետքի հարթություն: Այստեղ նա նախ ուղղվում է դեպի արևմուտք՝ մոտենալով Միջերկրական ծովին, ապա թեքվում է դեպի հարավ և աստիճանաբար մոտենում իր արևելյան մեծ հարևանին՝ Տիգրիսին: Բավականին երկար տեղ Տիգրիսին զուգահեռ հոսելուց հետո, Եփրատը միանում է նրան և թափվում Պարսից ծոցը: Այդ երկու խոշոր գետերը իրար միանալուց հետո կրում են Շատ-էլ-Արաբ ընդհանուր անունը:

Դեպի Պարսից ծոց հոսող մյուս խոշոր գետը Տիգրիսն է: Տիգրիսը (կոչվել է նաև Դիլաթ), որը Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերից ամենաջրառատն է, Եփրատի նման կազմվում է երկու ճյուղից՝ Արևմտյան և Արևելյան: Արևմտյան ճյուղը, որը կոչվում է նաև ուղղակի Տիգրիս, իր հերթին կազմվում է երկու ճյուղից: Նրանցից մեկը հայտնի է Արդանա անունով: Արդանայի գրեթե միջին հոսանքի շրջանում, նրա աջ ափին, գտնվում է Արդանա գյուղաքաղաքը, որը հին և միջին դարերում հռչակված էր իր գունավոր մետաղների (գլխավորապես պղնձի) հանքերով: Շատ չանցած, Արդանա գետը միանում է Արևմտյան Տիգ-

¹ Տե՛ս В. Штреккер, Очерки Верхней Армении, Тифлис, 1837, էջ 19:

րիսի մյուս հնուդի՝ Զիբենեի հետ, որի ակունքն ավելի արևելք է գտնվում: Վերջինս բավական երկար տարածություն հոսում է բնական թունելով, որը փորել է ինքը՝ Զիբենեն: Այդ թունելի շրջանում մինչև օրս էլ պահպանվել են ապորական վիմագիր արձանագրություններ:

Արդանա և Զիբենե գետակները միանալուց հետո, գետն արդեն կրում է իր իսկական անունը՝ Տիգրիս, որը մինչև Դիարբեքի (Ամիդ) քաղաքի մոտերքը հոսում է դեպի հարավ, իսկ Դիարբեքից քիչ հարավ փոխում է հոսանքի ուղղությունը՝ դեպի արևելք: Մինչև Արևելյան Տիգրիսի հետ միանալը նա իր մեջ աչ և ձախ կողմերից ընդունում է բազմաթիվ ջրառատ վտակներ: Սրանց մեջ ամենից նշանավորը ձախ կողմից նրա մեջ թափվող Բաթման գետն է (Բաթման-սու), իր հոսքի վտակով: Բաթման գետը հնում հայտնի էր Քաղիբդ և Նիմֆիոս անուններով:

Բաթման վտակն ընդունելուց հետո, գետը մտնում է մի լեռնային շրջան: Նրա հունը հարավից պատող լեռնաճյուղերից մեկի վրա այժմ գտնվում է Հասանքեյ գյուղը, որտեղ պահպանվել են տրարտական զանազան կառուցվածքներ (այդ թվում լեռնալանջի ուղղությամբ դասավորված 16 հարկանի ջրաղացների ավերակներ): Այստեղից շարունակելով հոսել նույն արևելյան ուղղությամբ, գետը Սղերդ քաղաքից հարավ-արևմուտք միանում է Արևելյան Տիգրիսին:

Արևելյան Տիգրիսը (թրք. Բոհտան-սու, Քսենոֆոնի մոտ կոչված է Կենտրիտես) սկսվում է Հայկական Տավրոսի և Կորդլաց (Քրդստանի) լեռների կազմած անկյունից: Ակունքներից քիչ հեռու նա փոխում է իր հյուսիս-արևմտյան ուղղությունը, ընդունելով արևմտյան ուղղություն, որը մինչև Արևմտյան Տիգրիսին միանալը համարյա չի փոխում: Իր վերին հոսանքի շրջանում, ձախ կողմից նա իր մեջ է ընդունում Շահբուր գետակը: Ավելի արևմուտք, աչ կողմից նրա մեջ են թափվում նախ Մոկս գետը, ապա, Սղերդ քաղաքի մոտ, Բաղեշ գետը՝ իր Գյոզալգարա վտակով: Արևելյան Տիգրիսն անհամեմատ սակավաջուր է, քան Արևմտյան Տիգրիսը: Երկու Տիգրիսները միանալուց հետո, ճեղքում են Քրդստանի լեռները և դուրս գալիս Միջագետք: Ձախ կողմից իր մեջ ընդունելով Մեծ Զավկամ Զաբ վտակը, Տիգրիսը շարունակում է իր ընթացքը դեպի հարավ՝ մինչև Եփրատին միանալը:

Հայկական լեռնաշխարհից երկու խոշոր գետ հոսում են դեպի Կասպից ծով: Դրանք են՝ Կուր և Արաքս գետերը:

Կուրն Անդրկովկասի ամենախոշոր գետն է: Նա իր վերին հոսանքով պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի գետային ցանցին: Սկիզբ է առնում Հյուսիսային հարթային բարձրավանդակի հյուսիսային մասի հարավ-արևմտյան անկյունից՝ Գյուլեի ճահիճ-լճակներից: Հոսելով հարավից հյուսիս ուղղությամբ, մտնում է Արդահանի սևահողային և բերրի դաշտը: Ախցխայի սահմանների մոտ նա թեքվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք, բայց շատ չանցած, քաղաքի մոտ շուտ է գալիս դեպի հյուսիս-արևելք: Ախցը-խայից ոչ հեռու, ձախ կողմից իր մեջ ընդունելով Փոցխով ջրառատ գետը, Կուրը շարունակում է հոսել հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ: Բորժոմիի կիրճից դուրս գալուց հետո նա ընդունում է հարավ-արևելյան ուղղություն, կտրելով Արևելյան Վրաստանը, ապա Ադրբեջանը, հասնում է Կասպից ծով: Բացի նշված Փոցխովից, Կուրի մեջ են թափվում Մեծ և Փոքր Կովկասներից սկսվող բազմաթիվ գետեր՝ ավելի և ավելի ջրառատ դարձնելով այն:

Փոքր Կովկասից դեպի Կուր հոսող լեռնային փրփրալից գետերը բազմաթիվ են: Կուրի հոսանքին համընթաց թվարկենք նրանցից մի քանիսը. Քցիա (Խրամի), սկսվում է Մալկայից (Վրացական ՍՍՀ) և, իր հերթին մի քանի վտակներ ընդունելուց հետո, թափվում է Կուրի մեջ: Նախքան Կուրի մեջ թափվելը Քցիան իր մեջ է ընդունում նաև Դեբեդ գետը: Դեբեդը կազմվում է Ձուրա գետ և Փամբակ գետերից: Դեբեդից ներքև, Պապաբարի լեռնալանջերից դեպի Կուր վազում են Կոդբ և Կոթ գյուղերի փոքրիկ գետակները: Աղստեղ (ադրբեջաներեն՝ Աղստա-ֆա) սկիզբ է առնում Ֆիոլետովոյի լեռնանցքի մոտից և շարունակ հոսում է անտառապատ ձորերով, որ Դիլիջանի մոտ լայնանալով կազմում է մի փոքրիկ հովիտ: Կուրի հետ միանում է Անդրկովկասյան երկաթուղու Փոլլի կայարանի մոտ: Աղստեղի արևելք հաջորդական կարգով Փոքր Կովկասից սկսվում և Կուրի մեջ են թափվում բազմաթիվ գետեր, որոնցից են՝ Հախուսը, Տավուսը, Զակամը (Զեզամ-չայը), Շամբոթ-չայը, Գյանջա-չայը (Գանձակ), Կյուրակ-չայը և Թարթառը, որը հնում հայտնի էր Տրտու անունով:

Կուրն ու Արաքսը, հատկապես իրենց գետաբերանների մոտ, շատ հաճախ են փոխում իրենց հունները:

Արաքսը (հնում՝ Երասխ) մեծ մասամբ հոսում է Հայկական լեռնաշխարհով: Նա սկսվում է Բյուրակն բարձրավանդակի Սըրմանց գագաթի տակից, որտեղ հավաքվում են ջրառատ բարձրավանդակի հազարավոր աղբյուր-լճակների ջրերի մեծ մասը: Արա-

ծանիի և Նփրատի աղուներն նման Արաքսի աղուներն էլ ժողովուրդը դարձրել է պաշտամունքի առարկա: Բարձրավանդակի վրայի ջրերը միանալով՝ սկիզբ են տալիս չորս առվակների, սրանք էլ իրենց հերթին, Սրմանց գագաթի լանջին միանալով՝ կազմում են Արաքսը: Նա սկզբից որպես մի փոքրիկ գետակ վազում է դեպի արևմուտք և, իր մեջ ընդունելով Բյուրակնի ուրիշ լանջերից իջնող բազմաթիվ վտակներ, թեքվում է դեպի հյուսիս-արևելք ու այդ ուղղությամբ շարունակում իր ընթացքը՝ մինչև Տվարածատափի դաշտը (Կարայազ): Այստեղ Արաքսը, աջ կողմից իր մեջ Սև ջուր գետն ընդունելուց հետո ուղղվում է դեպի հյուսիս: Շատ չանցած, Այծպտկունք (Փալանթյոքան) գագաթից արևելք ճեղքում է Հայկական Պարը և դուրս գալիս Վերին Բասենի դաշտը: Վերջինիս սահմաններում ձախ կողմից նրա մեջ է թափվում Դեբոջնի լեռների տակից սկսվող Մուրց (Հասանկալա) գետը: Մուրց գետի գետաբերանից սկսած, Արաքսը թեքվում է դեպի արևելք և սրընթաց արագությամբ անցնում նախ Ստորին Բասենով, ապա՝ Կաղզվանով և դուրս է գալիս Արարատյան դաշտը:

Արարատյան դաշտում հյուսիսից և մասամբ էլ հարավից նրա մեջ թափվում են մի շարք վտակներ: Իրենց ջրառատությամբ և երկարությունով նշանավոր են ձախ կողմից թափվող վտակները: Դրանք են.

Ախուրյան¹ — սկսվում է Արփի լճից, վազում է նախ դեպի արևելք, ապա թեքվում է դեպի հարավ և, կտրելով Բազումի ու Շիրակի լեռնային սիստեմներին պատկանող լավային շերտերը, լեռնականի մոտ իջնում է Շիրակի դաշտը: Շիրակի հարավային մասում. Ախուրյանը, աջ կողմից ընդունելով իրենից ավելի ջրառատ և մոտ 50 կմ-ով ավելի երկար Կարսա գետը, շատ չանցած միանում է Արաքսին:

Սև ջուր — հնում կոչվում էր Մեծամորի գետ: Սկսվում է Մեծամորի լճից և նրա շրջակայքում բխող աղբյուրներից: Իր միջին հոսանքում ընթանում է գրեթե Արաքսին զուգահեռ և գետախառնուրդից մոտավորապես 15 կմ հեռու ձախ կողմից ընդունում է Քասախ գետը:

¹ Հնում Ախուրյան կոչվում էր Կարսա գետը այժմյան Ախուրյան գետի ստորին հոսանքի հետ միասին՝ մինչև գետաբերանը, իսկ Արփի լճից բխող մասը կոչվում էր Մեծամորի գետ: Վերջինս թուրքերն անվանում էին Արփաշա, որն այժմ գործածությունից հանված է: Մայր գետը, որ համարվում է Արփի լճից սկիզբ առնողը, կոչվում է Ախուրյան:

Արտաշատ մայրաքաղաքի դիրքի վերաբերյալ Մովսես Խորենացու հաղորդած մի վկայությունից երևում է, որ հնում Սև ջուրը (Մեծամոր) Արաքսին զուգահեռ դեպի արևելք հոսելիս է եղել ավելի հեռու՝ մինչև այժմյան Արտաշատի շրջանը: Հետևապես, այդ ժամանակներում մինչև Արաքսին միանալը նրա մեջ էին թափվում, Քասախից բացի, նաև Հրազդանը (Ջանգուն) և Աղատ գետը (Գառնին):

Արարատյան դաշտում անկայուն է եղել նաև Արաքսի հունը: Դարերի ընթացքում նա մի քանի անգամ փոփոխվել է: Այժմ էլ Հոկտեմբերյանի դաշտում Արաքսից հյուսիս պարզ երևում է նրա հին հունքից մեկը, որ տեղացիներն անվանում են «Չոր Արաքս»: Նրա հունի անկայունության հետևանքով Արարատյան դաշտի սահմաններում Արաքսի վրա կառուցված կամուրջները երկար չեն դիմանում: Հենց այդ է պատճառը, որ հոռմեական բանաստեղծության մեջ (Վիրգիլիոսի մոտ, 70—19 թթ. մ. թ. ա.) Հռոմի ստրկացնող լծի դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը արտահայտված է իր կամուրջները քանդող Արաքսին նվիրված արտահայտությամբ՝ «Կամուրջ չհանդուրժող Արաքս»:

Հաջորդ վտակը, որ Արարատյան դաշտում ձախ կողմից թափվում է Արաքսի մեջ, Հրազդանն է (Ջանգուն): Նա սկսվում է Սևանա լճից և մինչև Երևան ունի մեծ անկում: Իջնելով մեկ աստիճանից մյուսը՝ Հրազդանը հարմարություն է ընձեռում քանդուղեմեծ դասավորված էլեկտրակայանների կառուցման համար:

Արաքսի ձախակողմյան վտակներից են նաև՝ Աղատ (Գառնի) գետը, Վեդին, Արփա գետը, Նախիջևան-չայը, Ալըն-չա-չայը (Երնջակ գետ), Մեղրու գետը, Ողջի գետը (Կապանի գետ), Որոտանը, որն իր ստորին հոսանքում կոչվում է Բաբգուշատի գետ և որն աջ կողմից թափվում է Հագարի գետի (Աղավնո գետ) մեջ՝ ապա նրա հետ միասին միանում Արաքսին:

Հայկական լեռնաշխարհում Արաքսի ունեցած աջակողմյան վտակներից նշանավոր են Գայլատու (Բալդղ-գյուլ) լճից սկսվող Դեղին գետը (Ջանգիմար) և Կարմիր գետը, որն իր վերին հոսանքում կոչվում է Կոտուրի գետ:

Արաքսի երկարությունը 913 կմ է: Նրա ավազանը կազմում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կեսը: Խիստ տղմոտ է: Իր տեղափոխած տիղմի քանակությամբ աշխարհում բռնում է երկրորդ տեղը՝ առաջին տեղը զիջելով Նեղոսին:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերը լեռնային բնույթ ունեն. նրանք արագընթաց են, փոփոխակից և պարունակում են հսկայա-

կան քանակությամբ էներգիա: Նրանց անկման ուժը հին և միջին դարերում օգտագործվել է շատ շնչին շափով՝ ջրաղացներ գործի դնելու համար: Մեր օրերում անսպառ գետային էներգիան լայն շափերով ի սպաս է դրված ժողովրդական տնտեսությունը Հայկական լեռնաշխարհի այն մասերում, որոնք մտնում են ՍՍՀՄ-ի մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերն իրենց մեծ անկման պատճառով նավարկության համար պիտանի չեն (բացառությամբ Եփրատի որոշ մասերի): Նրանք գրեթե պիտանի չեն նաև լաստարկման համար, եթե չհաշվենք պրիմիտիվ լաստարկումները, որոնք կարող են կատարվել մի քանի համեմատաբար մեծ գետերի որոշ մասերում: Մեծ է եղել և այժմ էլ մեծ է նրանց նշանակությունը ոռոգման գործում:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերի նշանակությունը զգալի է նաև ձկնորսության համար:

4. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԵՆՏԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների բազմատեսակությունն իր խոր ազդեցությունն է թողել բուսական աշխարհի վրա՝ այստեղ ևս առաջ բերելով խիստ բազմազանություն: Բուսականությունն այս լեռնային երկրում ուղղաձիգ գոտիներ է տալիս՝ ըստ ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրության:

Ընդհանուր առմամբ Հայկական լեռնաշխարհի հողը բերրի է: Երկիրը նպաստավոր է գյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության համար:

Երկրի ցածրագիր մասերում՝ ծովի մակերևույթից 500—1100 մետր բարձրության վրա գտնվող հարթություններում (Սրաբատյան դաշտ, Արածանիի հովիտ, Վանի շրջան, Մեղրու և Ղափանի հովիտներ), արհեստական ոռոգման դեպքում, հաջող կերպով աճում են մերձարևադարձային տեխնիկական այնպիսի կուլտուրաներ, ինչպիսիք են բամբակը, ծխախոտը և այլն: Այս գոտում հացահատիկային կուլտուրաների այլ տեսակների հետ միասին մշակվում է բրինձ: Մեծ տարածում ունի կորիզավոր պտուղների և խաղողի մշակումը: Հնագույն ժամանակներից սկսած Հայաստանը նշանավոր է իր խաղողով, ծիրանով, դեղձով և բազմաթիվ այլ պտուղներով: Հայկական լեռնաշխարհն ունի խաղողի, ծիրանի, դեղձի և այլ պտուղների բազմաթիվ տեսակներ, որոնք իրենց որակով չեն դիջում աշխարհի որևէ այլ երկրի պտուղների տեսակներին: Հին և մի-

ջին դարերում պտուղների մի զգալի մասը, գլխավորապես չորացրած վիճակում, արտահանվել է զանազան երկրներ: Դժվար է ճշգրիտ որոշել, թե որ ժամանակվանից Հայկական լեռնաշխարհում մարդիկ սկսեցին զբաղվել այգեգործությամբ: Այգեգործության պատմությունն սկսվում է հնագույն ժամանակներից, և մարդկային հասարակության պատմությանը վերաբերող առաջին իսկ հիշատակություններից ու նյութական կուլտուրայի մնացորդներից երևում է, որ իրոք Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչները գյուղատնտեսական այլ ճյուղերի հետ միասին զբաղվել են նաև այգեգործությամբ:

Ցածրագիր այս գոտում բավականին ընդարձակ տերիտորիա են գրավել ճահճապատ տարածությունները: Մեզ հասած վկայությունների համաձայն, հսկայական ճահիճներ կային Արմավիրի, Վաղարշապատի, Արտաշատի, Մանազկերտի շրջակայքում: Ճահիճները տարածում ունեն նաև ավելի բարձրագիր գոտիներում՝ Կարնո շրջանում, Մուշում, Ալաշկերտում: Ցածրագիր գոտում չոր և շոգ կլիմայի պատճառով հողի մեծագույն մասը, արհեստական ոռոգման բացակայության հետևանքով, պատած է փշբուխներով և չորասեր այլ բույսերի տեսակներով: Այդ տիպի տարածությունները, որոնք վաղ զարնանը ծածկվում են գույնզգույն ծաղիկներով, խոտերի թավշով և արագ կերպով չորանալով վեր են ածվում խոտազուրկ անհրապույր տարածությունների, նորից խոտով զարդարվում են աշնանը՝ ծառայելով որպես անասունների ձմեռանոցներ, նման Մուղանի դաշտին, որտեղ ձմեռն ապաստանել են բազմաթիվ քոչվորական ժողովուրդների միլիոնավոր մանր և խոշոր եղջյուրավոր անասուններ ու ձիեր: Կիսաանապատային այդ գոտու ամենատարածված բույսը օշինդրն է, որը հարմարված է ցամաքային կլիմայական պայմաններին:

Ցածրագիր դաշտային գոտուն հաջորդում է նախալեռնային գոտին, որը ծովի մակերևույթից ունի 1100—1500 մ բարձրություն: Այս գոտու ստորին մասերում՝ մինչև 1300 մ բարձրության վրա, ևս տարածվում է խաղողի և կորիզավոր պտուղների մշակույթը, իսկ տանձենին, խնձորենին, սալորենին, բալենին, կեռասենին և բազմաթիվ այլ տեսակներ՝ մինչև 1500 մետր բարձրության վրա: Նախալեռնային այս գոտու համար, սակայն, բնորոշ կուլտուրաները հացաբույսերն են՝ ցորենը, տարեկանը, գարին, հաճարը, կորեկը և այլն: Հացահատիկներով առանձնապես աչքի են ընկնում Մուշի, Ալաշկերտի և Շիրակի դաշտերը, ինչպես և մի քանի այլ գետահովիտներ, որոնք դեռ վաղ շրջանից ստացել են հացի շտե-

մարանների համբավ: Հայկական լեռնաշխարհն իր հարևան Իրանական սարահարթի և Մերձավոր Արևելքի մի քանի այլ երկրների հետ միասին հանդիսանում է վայրի ցորենների նախահայրենիքը:

Ընդհանուր առմամբ նախալեռնային այս գոտին Հայկական լեռնաշխարհում, մյուս գոտիների համեմատությամբ, ունի ամենից մեծ տարածությունը: Այստեղ, ինչպես և մասամբ հաջորդ գոտում, մեծ տարածում ունեն հացազգիները, փետրախոտերը և այլ խոտեր:

Նախալեռնայինից վեր տարածվում է լեռնային գոտին, ծովի մակերևույթից ունենալով 1500—2500 մ բարձրություն: Նրա ստորին շերտում, մինչև 1900 և նույնիսկ 2000 մ բարձրության վրա, գլխավորապես լեռնադաշտերում, դեռևս տարածվում են հացահատիկները, միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ ցորենը հաջող չի աճում և քիչ տարածում ունի, իսկ դրա փոխարեն ավելի մեծ տեղ են գրավում գարին ու տարեկանը: Հացահատիկների ցանքերը լեռնային այդ գոտում երբեմն վնասվում են վաղահաս ցրտերից: Պակաս վտանգավոր չէ նաև կարկուտը, որը երբեմն տեղում է լեռնային որոշ շրջաններում:

Լեռնային գոտու բարձր շերտերում՝ 1900—2000 մետրից վեր, տարածվում են ալպյան մարգագետինները, որոնք բուսում են ընդարձակ տարածություններ: Ալպյան մարգագետիններով առանձնապես հարուստ են Բյուրակնյան, Հայկական Տավրոս, Խոնավ, Մրդուզի, Սևանի, Գեղամա և Զանգեզուրի լեռների բարձրագույն լանջերը: Այդ արոտավայրերը և նրանցից ցած տարածվող լայնատարած խոտհարքները կերի բնական բազա են անասնապահության զարգացման համար:

Անտառներով, ընդհանուր առմամբ, Հայկական լեռնաշխարհն աղքատ է: Նրա կենտրոնական մասերը, եթե չհաշվենք լեռնային շրջաններում տեղ-տեղ երևացող առանձին պուրակները, գրեթե անտառազուրկ են: Անտառները մեծ տարածություն են գրավում նրա հյուսիսային և հարավ-արևմտյան մասերում: Թանձրախիտ անտառների ընդարձակ տարածությունները հատուկ են հատկապես հյուսիսային ծայրամասային նահանգներին: Այդ տեսակետից հայտնի են եղել հատկապես Արցախ, Գուգարք, Տայք նահանգները, ինչպես նաև Սյունիքի որոշ մասերը: Եղիշեն Արցախի անտառները կոչում է «Թանձրախիտ մայրիք», Մովսես Խորենացին, նկատի ունենալով Տայքի անտառապատությունը, նրա բնությունը բնորոշում է հետևյալ խոսքերով՝ «...գիշին մառախլապատ տեղիք մայրեաց»:

Անտառները մեծ տարածություններ են բուսում նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան և հարավային մասերում, հատկապես Դերսիմում, Արևելյան Տիգրիսի ավազանում և Վանա լճի հարավային շրջաններում:

Նշվածներից բացի, անտառը բավականին մեծ տարածություն է գրավում Կարս գետի վերնագավառում՝ Սարիղամիշի շրջակայքում: Սարիղամիշի այդ անտառները խեղատու են և ունեն տնտեսական խոշոր նշանակություն: Նախասովետական շրջանում այստեղ կային փայտամշակման մի քանի հասարակ ձեռնարկություններ:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջաններում ցրված են առանձին փոքր պուրակներ, որոնք ունեն միայն տեղական նշանակություն: Մեզ հասած հիշատակություններից պարզ երևում է, որ հնում Հայկական լեռնաշխարհում անտառները շատ ավելի լայն տարածություն են գրավել, քան այժմ:

Հայկական լեռնաշխարհի անտառների ծառատեսակների մեծ մասը լայնատերև է: Առանձնապես տարածված են հետևյալ ծառատեսակները՝ կաղնի, հաճարի, բոխի, թխիկ, հացենի, կեչի, իսկ Զանգեզուրի, Լոռու և Ղարաբաղի անտառներում՝ մեծ քանակությամբ վայրի պտղատու ծառեր և թփեր (առավելապես տանձ, խնձոր, սալոր, մոշ, մոռ): Որոշ շրջաններում (Մեղրի, Ղափան, Վանա լճի ավազան և այլն) անտառային պուրակներ են կազմում ընկուզենիները:

Հին Հայաստանում տնկվել են մի քանի պուրակ-անտառներ: Դրանցից համեմատաբար նշանավոր են եղել Արմավիր մայրաքաղաքի մոտ գտնվող սոսիների պուրակը («Սոսյաց անտառ»-ը, III դ. մ. թ. ա.), Բազարանի շրջանում՝ «Մենդոց անտառը» (III դ. մ. թ. ա.) և Արտաշատ-Դվինի մոտ գտնվող արհեստական անտառը: Վերջինս տնկվել է Խոսրով Բ Կոտակի օրոք (330—338 թթ.): Խոսրով Կոտակը Արտաշատ մայրաքաղաքի կլիմայական և դիրքային աննպաստ պայմանների պատճառով՝ արքունական պալատներ է կառուցում քաղաքից հյուսիս մի բարձրագույն տեղում, որի շուրջը հետագայում ծավալվում է Դվին մայրաքաղաքը: Միաժամանակ, նրա հրամանով տնկվում է այն ժամանակվա համեմատ քաղաքական մեծ մի անտառ, որը բաղկացած էր կաղնիներից:

¹ Արաքսը, որը երկու կողմից շփվում էր Արտաշատի պարիսպներին, այդ ժամանակներում հեռացել էր քաղաքից, և վերջինիս շրջակայքում առաջացել էին մեծ տարածություններ գրավող ճահճներ:

հոսսը ուր օրոք տնկված այդ անտառը սկսվում էր Գառնի բերդի մոտից, տարածվում Ազատ ու Վեդի գետերի ջրբաժանով՝ մինչև Դվինի Տիկնունի ապարանքը, ապա այնտեղից էլ մինչև Արտաշատ և Արաքս: Այդ անտառը բաղկացած էր երկու մասից, որոնք պարզապատված էին առանձին-առանձին: Առաջին մասը կոչվեց «Տաճար Մայրի», իսկ երկրորդը՝ «հոսրովակերտ»: Այնտեղ թագավորական որսի համար պահվում էին զանազան տեսակի բազմաթիվ որսի կենդանիներ:

Հայկական լեռնաշխարհի բնությունը, ինչպես տեսանք, նրա պատկերը է անասնապահության համար: Այստեղ կան անհրաժեշտ շափով թե՛ խոտհարքներ ու ձմեռային արոտատեղեր և թե՛ ալպյան մարգագետիններ: Ընտանի կենդանիներից տարածված են եղել՝ ոչխարը, այծը, կովը, ձին, գոմեշը, ջորին, էշը և թռչուններ:

Վայրի կենդանիներից տարածված են՝ աղվեսը, նապաստակը, գայլը, արջը, բորենին, ծայր հարավային մասերում պատահել է առյուծ: Լեռներն ու դաշտերը հարուստ են որսի կենդանիներով և թռչուններով, որոնց մեջ հայտնի են եղել քարայծը, վայրի ոչխարը, այծյամը, եղնիկը, վարազը, կաքավը, բադը, փասյանը, լորմարգին և այլն:

Տնտեսական տեսակետից հին և միջին դարերում խոշոր նշանակություն ունեւորողի մի փոքրիկ տեսակ, որն ապրում էր Արարատյան դաշտի եղեգնաբույսերի վրա: Այդ միջատից պատրաստում էին լավագույն որակի կարմիր ներկ, որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի է «որդան կարմիր» անունով, իսկ արաբական աղբյուրները, որոնք գրեթե առանց բացառության մեծ գովեստով են խոսում հայկական «որդան կարմրի» մասին, այն կոչում են «ալ-կըրմըզի»: Որդան կարմիր ներկը Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մեջ գրավում էր գլխավոր տեղերից մեկը և մեծ հռչակ ունեւոր Մերձավոր Արևելքի երկրներում:

5. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իբրև գերազանցորեն լեռնային երկիր՝ Հայկական լեռնաշխարհն աչքի է ընկնում իր բնական հարստություններով: Բնական հարստությունների առումով հին Հայաստանը ամենից առաջ հայտ-

նի է եղել իր սեղանի աղով: Հայկական լեռնաշխարհի սեղանի աղի երեք հռչակավոր հանքերը՝ Կողբը, Նախիջևանը և Կաղզվանը, որոնք մարդկությանը հայտնի են հնագույն ժամանակներից, մինչև այժմ էլ ոչ միայն չեն կորցրել իրենց արժեքը, այլև շարունակում են մնալ, մանավանդ Կողբը, որպես պաշարներով հարուստ աղահանքեր: Կողբի աղահանքերում վերջերս գտնված քարե գործիքները կենդանի ապացույց են այն բանի, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներն աղահանքերը շահագործման են ենթարկել դեռևս քարե դարաշրջանից սկսած: Կողբից, Կաղզվանից և Նախիջևանից բացի, տարբեր տեսակի աղեր են տարածված երկրի զանազան մասերում, հատկապես Եփրատի և Վանա լճի ափագոտներում, որոնք, սակայն, ունեցել են գերազանցապես տեղական նշանակություն: Ոչ պակաս նշանավոր է Հայկական լեռնաշխարհը պղնձի ու նրան ուղեկցող կապարի ու ցինկի հանքերով: Պղնձի բազմաթիվ հանքեր տարածված են երկրի զանազան մասերում: Բայց այդ առումով ամենից նշանավորները եղել են՝ Գուգարքի Տաշիր գավառը, Սյունիք նահանգի մի քանի գավառները (Վայոց ձորը, Բաղբը, Ջորբը), Հանքավանի (Միսիսանայի) պղնձի հանքերը, որոնց պաշարներն սպառված են, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում գտնվող Արդնիի (Արդանա-մադան) հայտնի պղնձահանքերը:

Պետք է նշել, որ սովետական իշխանության օրոք ձեռնարկված երկրաբանական նոր հետազոտությունների շնորհիվ, որ շարունակվում է ավելի մեծ թափով, Հայկական ՍՍՀ-ում հայտնաբերվեցին նորանոր հանքեր, որոնք դարձել են կայուն բազա Սովետական Հայաստանի ծաղկած արդյունաբերության համար:

Երկաթը, որի գործածությունը Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներին դարձյալ հայտնի է հնագույն ժամանակներից, ավելի հաճախակի է հանդիպում և մեծ չափերով է տարածված, քան պղինձը: VII դարին պատկանող «Աշխարհացոյց»-ի մեջ հիշատակվում է, որ երկաթով հարուստ են Աղձնիք և Տուրուբերան նահանգները: Առանձնապես նշանավոր էին Աղձնիք և Վասպուրական նահանգների սահմանագլխին գտնվող «Երկաթահատ» կամ «Երկաթահանք» կոչվող հանքերը՝ Ընձաքիարս լեռան մոտ. այստեղ արդյունահանվում էր նաև կապար, որի պատճառով էլ հանքավայրը հաճախ կոչվում էր նաև «Կապարահատ»:

Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում նշմարվում են հար-

¹ Հանքանյութերի մեջ սեղանի աղը միակն է, որ մարդն օգտագործում է որպես սննդանյութ:

յուրավոր հին «ձուլարաններ»-ի հետքեր, որոնք վերաբերում են ամենատարբեր ժամանակների:

Նավթ դարձյալ հիշատակվում է Աղձնիք և Տուրուբերան նահանգներում: Նավթային ավազաններ կան նաև Վանից հարավ, Բերկրի քաղաքի շրջանում և Կարինում:

Քարածխով առանձնապես աչքի են ընկնում Արևմտյան Տիգրիսի և Եփրատի ավազանները:

Ազնիվ մետաղներից Հայաստանում հիշատակվում է ոսկու և արծաթի հանքերի մասին: Արծաթի հայտնի հանքավայրը գտնվել է Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում՝ ներկայիս Գյումուշխանեում (նույնանուն գետի ափին), իսկ ոսկու հանքեր և ոսկեբեր հողեր հիշատակվում են Հայաստանի շորս մասերում՝ Սպեր գավառում, որը գտնվում էր Ծորոխ գետի վրա (համապատասխանում է ներկայիս Իսպիրի շրջանին), Արարատյան դաշտում, Չորրորդ Հայք նահանգի Պաղնատուն գավառում և Հայկական Տավրոսի՝ Վանա լճից հարավ տարածվող հատվածում: Դրանցից առանձնապես հռչակված են եղել Սպերի ոսկու հանքերը: Ալեքսանդր Մակեդոնացին (336—323 թթ. մ. թ. ա.), ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, Սպերի ոսկու հանքերը տիրելու համար Մենոն զորավարի հրամանատարությամբ մի զորաբաժին է ուղարկում այդ կողմերը, որը սակայն հաջողություն չի ունենում և խեղդամահ է արվում տեղացիների կողմից:

Ոսկին և արծաթը որպես ուղեկցող մետաղներ հանդես են գալիս նաև պղնձի և գունավոր մետաղների գրեթե բոլոր հանքերում:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում, հատկապես հրաբխային շրջաններում և գունավոր մետաղների հանքավայրերում, տարածված է մեծ քանակությամբ ծծումբը:

Նշվածներով, իհարկե, չեն սահմանափակվում Հայկական լեռնաշխարհի հանքային հարստությունները: Կան բազմաթիվ այլ հանքային հարստություններ՝ տորֆ, զառիկ, խրոմիտ և այլն: Բնական մյուս հարստություններից են շինանյութերը և հանքային ջրերը: Շինանյութերի առումով Հայկական լեռնաշխարհը շատ հարուստ է: Ավազը, կավը և կրաքարերը տարածված են համարյա ամենուրեք: Կան տարբեր տեսակի և գույնի մարմարներ (Երևանի մոտ, Արզականում, Արտաշատի շրջանում), որոնք իրենց որակով աշխարհում լավագույն մարմարների թվին են պատկանում: Հրաբխային բազմաթիվ վայրերում մեծ չափերով տարածված են բազմատեսակ տուֆեր: Երևանի և Լենինականի շրջակայքում տարածվում են տուֆերի անսպառ շերտեր: Տուֆերի մեջ ամենից հայտնի

Արթիկի վարդագույն տուֆն է, որը ներկայումս մեր հանրապետության պահանջները բավարարելուց բացի, մեծ չափերով ուղարկվում է նաև Սովետական Միության զանազան քաղաքների և արդյունաբերական այլ կենտրոնների շինարարության համար: Պակաս տարածում չունեն նաև գրանիտը, բազալտը, գիպսը: Պեմզայի հարուստ պաշարներ կան այժմյան Անիի շրջանում (Անիպեմզայի հանքերը): Շինանյութերի մեջ են մտնում նաև փայտանյութերը: Նշված շինանյութերի բարձր որակը և առատությունը, բնականաբար, նպաստել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների շինարարական արվեստի զարգացմանը, մի արվեստ, որի կոթողներն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց հմայքը:

Հրաբուխների տարածվածության շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր կողմերում բխում են բազմատեսակ և բազմաթիվ հանքային տաք և սառն աղբյուրներ: Նրանք հիմնականում ունեն ածխաթթվային, երկաթային, ծծմբային և ածխաթթվա-ալկալիական բաղադրություն: Հրազդան գետի ավազանում բխում են ածխաթթու-աղային մի շարք հորդ աղբյուրներ, որոնց մեջ պատմական շատ հին ժամանակներից ի վեր իր բուժիչ հատկություններով հայտնի է Արզնիի հանքային ջուրը, որի բխման վայրում ներկայումս կառուցված է Հայկական ՍՍՀ-ի հայտնի առողջարաններից մեկը:

Տաք աղբյուրներից հայտնի են Դիադինի շրջանի (հնում՝ Վարշակի ջերմուկ) և Ջերմուկի (Հայոց ձորում) ջրառատ աղբյուրները: Դիլիջանի, Կիրովականի անտառապատ ձորերում ցրված են բազմաթիվ նվազ և հորդաբուխ ածխաթթվա-ալկալիական աղբյուրներ: Հանքային ջրերով հարուստ են նաև Եփրատի հովիտը (հատկապես Կարինի և Երզնկայի շրջանները), Զանգեզուրը և մի շարք այլ շրջաններ, որտեղ նույնպես տարածված են հրաբուխներ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ VII ԴԱՐԸ (Մ. Թ.)

Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Վերջին տասնամյակների ընթացքում կատարված հետազոտությունների շնորհիվ պարզված է, որ Հայկական լեռնաշխարհում մարդը հանդես է եկել դեռևս հին քարե դարում, և այնուհետև երկրում հասարակական կյանքը շարունակվել է առանց ընդհատման: Երկրորդ հազարամյակում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհում արդեն կազմավորվում են Միտանի, Հայասա-Աղզի և Նաիրյան ցեղային միությունները:

Միտանի.— Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և նրա հարեւան շրջաններում ապրող ժողովուրդներին խեթերն անվանում էին խուրրիներ, իսկ ասորեստանցիները՝ սուբարիներ: Խուրրի կամ սուբարի կոչվող այդ ցեղախմբերը, որոնք երբեմն կոչվում են նաև խուրրի-միտանիներ, մեծ թիվ էին կազմում հատկապես Միջագետքի հյուսիսային և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասերում: Խուրրիները մ. թ. ա. XVIII դարում արդեն հիմք են դնում մի պետության, որը պատմության մեջ հայտնի է Միտանի անունով: Միտանի պետությունն իր մեջ ընդգրկում էր մոտավորապես հետևյալ տերիտորիաները. ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը, Վանա լճի ավազանը, Արևելյան և Արևմտյան Տիգրիս գետերի և Հայ-

կական Տավրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած շրջանները, ինչպես և Արածանի գետի ստորին, գուցե նաև նրա միջին և վերին հոսանքների շրջանները: Նա հետագայում իրեն է միացրել նաև Ասորիքի (Սիրիայի) հյուսիսային մասերը: Այսպիսի սահմաններում, բնականաբար, Միտանի հաշվվում էր իր ժամանակի Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն պետություններից մեկը: Նա գրեթե շարունակ պատերազմների մեջ էր գտնվում ինքնակա պետության, Բաբելոնի, Ասորեստանի և Եգիպտոսի հետ:

Պատերազմների հետևանքով խուրրիների պետությունը, հետքահեթե թուլանալով, մ. թ. ա. XV դարում ուժեղացած Ասորեստանի կողմից ստանում է ծանր հարված, իսկ XIV դարի վերջին (մ. թ. ա.) վերջնականապես վերանում է պատմական ասպարեզից:

Միտանի պետության մեջ բնակվող բազմաթիվ ցեղերից և ցեղախմբերից ամենից մարդաշատն ու զորեղը խուրրիների կամ սուբարիների ցեղախումբն էր, որի ձեռքին էլ հիմնականում գտնվում էր քաղաքական իշխանությունը:

Միտանի անունը ավելի ուշ պահպանվեց մատինն ժողովրդի անվան մեջ: Իսկ այդ պետության մեջ քաղաքական կարևոր դեր կատարող սուբարիների (խուրրիների) հիշատակը պահպանվել է իրենց երկրի աշխարհագրական անվան մեջ, որը համապատասխանում է ուրարտական շրջանի Շուպրիա-Սուպանի և հին հայկական Սոփք աշխարհագրական անուններին: Թվում է, թե սուբարիների անվան հետ պետք է կապել նաև Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին բարձրացող Միպան կամ Սիփան լեռնազանգվածի անունը:

Հայասա.— Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում դեռևս մ. թ. ա. XV դարում կազմավորվել էր Հայասա կամ Հայասա-Աղզի ցեղային միությունը: Հայասան իր մեջ ընդգրկում էր բավական ընդարձակ տերիտորիաներ: Նրա կազմի մեջ էին մտնում, ավելի ուշ շրջանում՝ Փոքր Հայք կոչվող երկրի մեծ մասը (Իրիսի վտակ Գալլ գետի ավազանում) և Բարձր Հայքի արևմտյան գավառները: Այլ կերպ ասած, Հայասայի տերիտորիան բաղկացած էր Գալլ, Արևմտյան Եփրատ և Ճորոխ գետերի վերին հոսանքներում ընկած շրջաններից¹: Տերիտորիալ տեսակետից, երկու հիմնական ցեղախմբերին համապատասխան, Հայասան բաժանված էր երկու մասերի՝ հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան: Դրանցից առաջինը կոչվում էր Աղզի և հանդիսանում էր աղզի ցեղախմբի-

¹ Ոմանք Հայասան տեղագրում են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանում:

րի երկիրը, իսկ երկրորդը բուն Հայասան էր՝ հայասա ցեղախմբերի բուն երկիրը:

Հայասա-Ազգին հաճախակի ընդհարման մեջ էր գտնվում իր հարեանի՝ ինթական թագավորության հետ:

Հայասա-Ազգին ռազմա-ցեղային մի ուժեղ և բավական մարդաշատ միություն էր: Նա ուներ սեփական զորք, բավականաչափ զարգացած տնտեսություն, մշակույթ: Բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր: Բավականաչափ զարգացած է եղել նաև մետաղագործությունը: Հայասայում կային մի քանի քաղաքներ և բերդեր: Նրա նշանավոր քաղաքներից էր Կոնմախան: Ուսումնասիրողների կարծիքով, վերջինս համապատասխանում էր Արևմտյան Եփրատի ձախ ափին գտնվող հին հայկական Անի ամրոցին, որը միջին դարերից սկսած հայտնի է Կամախ անունով և այժմ էլ գոյություն ունի նույն անվամբ:

XII դարի սկզբներից սկսած (մ. թ. ա.), երբ կործանվում է ինթական թագավորությունը, ընդհատվում են նաև նրա հարեան Հայասայի վերաբերյալ գրավոր տեղեկությունները:

Նաիրյան ցեղախմբեր.— Միտանիի անկումից հետո նրա կազմի մեջ մտնող ցեղախմբերը, որոնք բնակվում էին գլխավորապես Հայկական Տավրոսի ու երկու Տիգրիսների (Արևմտյան ու Արևելյան) միջև ընկած շրջաններում և Վանա լճի ափերին, ասորական արձանագրություններում կոչված են Նաիրի՝ ժողովուրդներ:

Նաիրյան երկրների «թագավորների» թիվը հասնում էր 83-ի: Դրանից էլ հետևում է, որ Նաիրի երկրի ցեղերը միավորված չէին մի ամասնական պետության մեջ:

Նաիրիի ցեղերի տնտեսության հիմքը կազմում էին գյուղատնտեսության երկու գլխավոր ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, որոնց հետ միասին անշուշտ գոյություն ունեին նաև արհեստագործությունը:

Նաիրիի ղեռնա պետություն չէր բառիս իսկական իմաստով: Բայց այնտեղ ապրող ցեղախմբերը զարգացման տեսակետից բավականին առաջադիմել էին, և նրանց հետագա քայլն անխուսափելիորեն տանում էր դեպի պետության առաջացում:

Ուրարտական ցեղախմբեր.— Նաիրյան ցեղախմբերի կազմի մեջ մտնող ուրարտացիները, որպես առավել զարգացած և ուժեղ ցեղախումբ, աստիճանաբար իրենց ենթարկելով նաիրյան մյուս

ցեղախմբերին, IX դարի կեսերին հիմնադրեցին մի պետություն, որը պատմության մեջ հայտնի է Ուրարտու, Ուրաշտու կամ Վանի թագավորություն անունով:

Նրա առաջին թագավորներն ուղղակի կրում էին «Նաիրի երկրի արքա» տիտղոսը: Իսկ հետագայում պետության մեջ քաղաքական իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցրած ուրարտացիների բուն երկրի՝ Բիաինայի անվամբ կոչվում էին «Բիաինա երկրի արքա»:

Ուրարտուն իր ծաղկման շրջանում (մոտավորապես մ. թ. ա. VIII դարի առաջին կեսում) գրավում էր գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Նրա սահմաններն այդ ժամանակաշրջանում հյուսիսում հասնում էին Փոքր Կովկասի և Չլդերի լեռնաշղթաներին, հարավում՝ Կորդվաց լեռնաշղթային և Արևմտյան Տիգրիս գետին, արևմուտքում՝ Եփրատ գետին, իսկ արևելքում՝ Փոքր Կովկասի հարավ-արևելյան ծայրերը Ուրմիա լճի արևելյան ափերի հետ միացնող գծին: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում դեռ դրանից էլ ընդարձակ են եղել ուրարտական պետության սահմանները:

Ուրարտական պետությունը բաժանվում էր երկու մասի՝ կենտրոնական շրջանի և ծայրամասային երկրների: Առաջինն ուրարտացիների բուն երկիրն էր, որը հայտնի էր Բիաինա անունով: Բիաինան գտնվում էր Վանա լճի ավազանում և նրա շրջակայքում: Այստեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին ուրարտացիները: Այդ մասում բնակչությունը համեմատաբար ավելի միասնական էր, և նրա շրջանների միջև եղած տնտեսական ու քաղաքական կապերն ավելի բազմակողմանի ու ամուր էին: Բիաինայում նախնադարյան համայնքն իր տեղը զիջել էր գյուղական համայնքին, և ստեղծվել էր ստրկատիրություն:

Ուրարտական պետության մայրաքաղաքը՝ Տուշպան (կամ Տոսպ, Վան), որն ուներ կենտրոնական դիրք Բիաինա երկրում, գտնվում էր Վանա լճի արևելյան ափին:

Ուրարտական պետության մեջ մտնող ծայրամասային երկրների տերիտորիաները միասին վերցրած մի քանի անգամ գերազանցում էին կենտրոնական մասին՝ Բիաինա երկրին: Այստեղից էլ միանգամայն անվիճելի պետք է համարել ուսումնասիրողների արտահայտած այն կարծիքը, ըստ որի ուրարտացիներն իրենց ղեկավարած այդ պետության մեջ կազմում էին փոքրամասնություն: Ծայրամասային երկրների բնակչությունն էլ ավելի անմիատարր էր: Արձանագրությունների մեջ հիշատակվող բազմաթիվ երկրներից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում էր մի-մի էթնիկական-

¹ Նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, «Նաիրի» նշանակում է «գետային», «գետերի երկիր»: Այնպես որ այդ անունը էթնիկական ծագում չունի:

տերիտորիալ միավոր՝ մի ցեղախմբի երկիր: Այնպես որ Ուրարտական պետության ծայրամասերի վարչական-տերիտորիալ բաժանումները հիմնականում համընկնում էին էթնիկական շրջանների հետ: Բնակչությունը հասարակական զարգացման առումով այս երկրներում ավելի ցածր աստիճանի վրա էր գտնվում, քան Բիաինայում: Սակայն այստեղ, ավելի հին ժամանակաշրջանների հետ համեմատած, արագ կերպով քայքայվում էր տոհմական հասարակությունը, մի պրոցես, որը Հայկական լեռնաշխարհում սկզբվել էր դեռևս երկրորդ հազարամյակի կեսերին (մ. թ. ա.):

Ուրարտական պետության մասերը կազմող երկրներին և այլ աշխարհագրական վայրերին շատերի անունները պահպանվեցին հետագա դարերում: Այսպես, ասորեստանյան արձանագրությունների տեքստերում հաճախակի հիշատակվող էնզիտե լեռնային երկիրը համապատասխանում է Պտղոմեոսի հիշատակած Անզիտենի և հայկական միջնադարյան Անձիտի (կամ Հանձիտ) հետ: Դրանք իրար համապատասխանում են ոչ միայն հնչյունական տեսակետից, այլև տեղագրությամբ. այն տարածվում էր Արածանի գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Կասկած չկա, որ ուրարտական Դիաուեխի (ասորեստանյան՝ Դայանի) երկրանունը համապատասխանում է հունական պատմագիրների հիշատակած Տաուխի և հայկական միջնադարյան Տայք անվանը: Ուրարտական Կումմուխը անտիկ գրականության մեջ պահպանվել է Կոմագեն ձևով, Մելիտին՝ Մալաթիա ձևով, Արզանի գետի անունը (անտիկ պատմագիրների մոտ՝ Արզանիաս)՝ Արածանի ձևով: Ուրարտական Ախուրիանի, Աշտուխինի քաղաքները, որոնք գտնվում են Սարիղամիշի կողմերում, իրենց տեղագրությամբ և անունների հնչյունական տեսակետից, ինչպես գտնում են նորագույն ուսումնասիրողները, լիովին համապատասխանում են, առաջինը՝ Ախուրյան գետի, իսկ երկրորդը՝ Կարսի շրջանում գտնվող Աստախանն վայրի (միջնադարյան՝ Աստեղանի) անվանը: Անգամ այժմյան հայկական բաղմաթիվ քաղաքների և գյուղերի անունները գալիս են ուրարտական շրջանից, որոնք, իհարկե, ժամանակի ընթացքում կրել են որոշ ձևափոխություններ: Այսպես, հավանական է համարվում, որ Ալաշկերտը համապատասխանում է նույն տեղում հայտնաբերված ուրարտական արձանագրության մեջ հիշատակված Անաշի հետ, չնայած որ հայերն Ալաշկերտը միջնադարում անվանում էին Վաղարշակերտ: Վաղուց արդեն ցույց է տրված, որ հին և միջնադարյան հայկական Մանազկերտ քաղաքի (այժմ ևս՝ Մանազկերտ,

Արածանիի ձախ ափին) անունն առաջացել է ուրարտական Մենուա թագավորի անունից, որն այդ քաղաքի հիմնադիրն է:

Կարելի է բերել նույն կարգի բաղմաթիվ այլ օրինակներ ևս, բայց այդքանն էլ բավական է համոզվելու համար, որ իրոք Հայկական լեռնաշխարհի տեղագրական և այլ բնույթի աշխարհագրական անունների մի զգալի մասը գալիս է ուրարտական շրջանից:

Ուրարտական պետությունը էթնիկական տեսակետից բաղմատարր էր: Նրա վարչա-տերիտորիալ միավորները, մանավանդ ծայրամասային նահանգներում, հիմնականում միաժամանակ հանդիսանում էին էթնիկական միավորներ:

Արդի գիտությունն իր բարձրարժեք ուսումնասիրություններով կարողացել է պարզաբանել ուրարտական շրջանում Հայկական լեռնաշխարհում, հատկապես նրա արևմտյան և հարավային մասերում ապրող բնակչությանը վերաբերող բաղմաթիվ հարցեր: Նյութական կուլտուրայի մնացորդների, ուրարտական և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունների, ուրարտական շրջանի աշխարհագրական անունների, ինչպես և ժամանակագրական տեսակետից ավելի մոտ ապրած անտիկ մատենագիրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա ներկայումս ոչ միայն պարզված են Ուրարտական պետության բնակչության հասարակական զարգացման աստիճանը և կուլտուրային ու տնտեսությանը վերաբերող բաղմաթիվ խնդիրներ, այլև նրա էթնիկական մոտավոր կազմը:

Ուրարտական պետության կազմի մեջ մտնող ցեղախմբերից են.

ա) Ուրարտացիներ. — Սրանք հիմնականում բնակվում էին, ինչպես արդեն ասացինք, Բիաինա երկրում: Հավանաբար նրանց մի որոշ մասն էլ կալադուրային ծառայություն էր անում և պետության ծայրամասային երկրներում: Իրենց պետության ծայրամասային երկրներն ու սահմանները պաշտպանելու համար ուրարտացիները կառուցել էին բաղմաթիվ բերդեր: Մեծ քանակությամբ բերդեր էին կառուցված ոչ միայն պետության հարավային (Ասորեստանի կողմում) և հարավ-արևելյան (Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած լեռնային երկրները) կողմերում, այլև հյուսիսային մասերում՝ Արաքս գետի միջին հոսանքի շրջանում: Հնագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ Հայկական ՍՍՀ տերիտորիայում հայտնաբերված են ուրարտական մի քանի քաղաքների և բերդերի ավերակներ: Այսպես, Սեանա լճի հարավ-արևմտյան մասում հայտնաբերված մի մեծ բերդի ավերակները

հանդիսանում են ուրարտական Տուլիսու բերդաքաղաքի մնացորդները: Կամո քաղաքի մոտ գտնվող ժայռի վրա դարձյալ կան հին բերդի ավերակներ: Այդ բերդը ևս ուրարտական ժամանակաշրջանի է և կրել է «Խալդ աստծու քաղաք» անունը: Նույն Սևանա լճի հարավային ափին, Ծովինար գյուղից ոչ հեռու հայտնաբերված են ուրարտական մի ուրիշ բերդի ավերակներ: Ուրարտական ժամանակաշրջանում այդ բերդը կոչվել է «Թեյշեբ աստծու քաղաք»: Բերդեր են եղել նաև Նրեանի շրջակայքում, այժմյան Կարմիր Բլուրի (ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է «Թեյշեբախին») տեղում և Արինբերդում (էրեբունի): Ուրարտական ժամանակաշրջանում Արարատյան դաշտավայրում, որը կազմում էր Ուրարտական պետության հյուսիսային բարեբեր երկիրը, ամենից հռչակվածը Արգիշտիխինիլի («Արգիշտիի քաղաք») քաղաքն էր՝ կառուցված Արգիշտի Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 786—760): Արգիշտիխինիլին, որը համապատասխանում է Նրվանդյանների տիրապետության և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի հայկական Արմավիր քաղաքին, ուրարտացիների երկրորդ մայրաքաղաքն էր:

Ուրարտացիների անունը հետագայում պահպանվել է ալարոթ ժողովրդի, Այրարատ երկրանվան, Ռշտունիք գավառանվան, Ռըշտունյաց նախարարական տան անվան և մի շարք այլ անունների մեջ:

բ) Արմեններ. — Հնդեվրոպական ծագում ունեցող արմենների ընդհանուր գտնվում էր Ուրարտական պետության հարավ-արևմտյան մասում՝ Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի և Տիգրիս գետի միջև: Նրանց երկիրը տեղիտորիալ տեսակետից համարյա համընկնում էր Նաիրյան երկրների հետ: Այդ տեղիտորիայում, բացի արմեններից, բնակվում էին նաև նաիրյան այլ ցեղախմբեր: Ուրարտական պետության կործանման անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանին վերաբերող վկայություններից երևում է, որ արմենները գրավել են բավականին մեծ տեղիտորիա և նաիրյան ցեղախմբի մեջ, մոտավորապես մ. թ. ա. VI դարում, ամենից մարդաշատ են եղել: Ուրարտուի անկման շրջանում արմեններն անջատվելով նրանցից, կազմեցին առանձին ռազմացեղային միություն:

գ) Մատիններ, ալարոդներ և սասպեյրներ. — Սրանց մասին գրավոր վկայություն ունի V դարի (մ. թ. ա.) հայտնի պատմագիր Հերոդոտը: Այս երեք ցեղախմբերը նույնպես տեղաբնիկ են: Նրանցից առաջին երկուսը՝ մատինները և ալարոդները հնագույն խուրիական ցեղից են: Հավանական է համարվում, որ «մատին» ցե-

ղախմբի անունը մնացել է Միտանի պետության անունից, իսկ ալարոդները համարվում են ուրարտացիների անմիջական հետնորդներ: Ալարոդները բնակվում էին Արարատյան դաշտի և Վանա լճի կողմերում, մատինները՝ Վանա և Ուրմիո լճերի միջև ընկած շրջաններում:

Սասպեյրները պատկանում էին Հայասա-Ազզի ցեղախմբերի թվին: Նրանք բնակվում էին Ճորոխ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Հավանական է համարվում, որ սասպեյրների անունը պահպանվել է միջնադարյան Հայաստանի Բարձր Հայք կոչվող նահանգի Սպեր գավառի անվան մեջ:

դ) Տայեցիներ, մարդեր, խալդայներ, կորդվացիներ. — Սրանց, ինչպես նաև մի քանի այլ ցեղախմբերի մասին հիշատակում է հույն պատմագիր Քսենոֆոնը: Տայեցիները, խալդայները և կորդվացիները տեղաբնիկ էին, իսկ մարդերը Հայկական լեռնաշխարհ էին եկել հարևան Մարաստանից:

Տայեցիները, որ Քսենոֆոնի մոտ կոչված են տաոխներ, հիմնականում բնակվում էին Ճորոխի միջին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակ Օլթիի ավազանում, այսինքն այն տեղիտորիայում, որը հետագայում հայ մատենագրության մեջ կոչված է Տայք:

Խալդայների հիմնական երկիրն այդ ժամանակներում համարվում են հայկական մատենագրության մեջ Խաղտիք կոչված երկիրը, որը տարածվում էր Սև ծովի հարավ-արևելյան լեռնային ափերին՝ հյուսիս-արևմուտքից սահմանակցվելով Տայոց աշխարհին: Քսենոֆոնի վկայությամբ, նրանք արմենների մոտ ծառայում էին որպես վարձկան զինվորներ:

Կորդվացիները Քսենոֆոնի մոտ կոչված են կարդուխներ: Հույն պատմագրի վկայության համաձայն, կորդվացիները բնակվում էին լեռներում և, լինելով ռազմիկ, չէին ենթարկվում թագավորներին: Նրանք եղել են բավական զարգացած ժողովուրդ: Նրանց «տները կահավորված էին բազմաբանդակ պղնձե ամաններով», ապրում էին «...գեղեցիկ տներում, որոնք հարուստ էին պաշարեղենով. և զինի ևս շատ կար, որը պահում էին ծեփված հորերում»¹: Կորդվացիները բնակվում էին Կենտրիտես (Բոհտան-սու) գետից հարավ ընկած երկրում, որն այդ ժողովրդի անվամբ էլ հետագայում շարունակվեց կոչվել Կորդվաց աշխարհ:

Մարդերը կամ մեդացիները (մարերը) հիմնականում բնակվում էին Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան մասերում:

¹ Քսենոֆոն, Անաբազիս (Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Նրեան, 1944, էջ 382 և 383):

Նրանց երկիրն իրենց անունով էլ կոչվում էր Մեդիա կամ Մեծ Մեդիա (հայ պատմագրության մեջ կոչվել է Մարաստան): Մեդացիները լինելով Հայկական լեռնաշխարհի հարևան երկրի բնակիչներ, բնականաբար, նրանց մի մասն անցել է Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Ենթադրվում է, որ մարերի բնակության հիմնական շրջանները Հայկական լեռնաշխարհում եղել են հայ մատենագրության մեջ հետազայում Տուրուբերան կոչվող նահանգի Մարդադի և Վասպուրականի նահանգի Մարդաստան գավառները: Հռոմեական պատմագիր Տակիտոսի հիշատակության համաձայն, հռոմեական զորավար Կորբուլոնը Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը գրավելուց հետո, երբ 59 թ. իր զորքով շարժվում էր դեպի Տիգրանակերտ, անցավ մարդերի երկրով: Վերջիններս, նույն պատմիչի ասելով, հաճախակի հարձակումներ էին կատարում և մեծ վնասներ պատճառում դեպի Տիգրանակերտ արշավող հռոմեական բանակին¹: Դրանից հետո մատենագրական աղբյուրներում այլևս չենք գտնում մարդերի մասին որևէ հիշատակություն: Ենթադրվում է, որ հայ Արշակունիների տիրապետության շրջանում հայտնի դարձած Մարդպետունի նախարարական տունը, որը իշխում էր Մարդպետական աշխարհում (Վասպուրականի հյուսիս-արևմտյան գավառները), առաջացել է մարդերի ավազանուց՝ դասակարգային տրոհման հետագա խորացման շնորհիվ:

Ե) Ցեղեր և ցեղախմբեր, որոնց մասին գրավոր հիշատակություններ չկան.— Վերևում նշված հայկական և ոչ հայկական ցեղերից և ցեղախմբերից բացի, Հայկական լեռնաշխարհում նախահայկական շրջանում բնակվելիս են եղել նույնպես հայկական ու այլ բաղմաթիվ ցեղեր և ցեղախմբեր, որոնց մեծագույն մասը մտել է հիշված ցեղախմբերի միության մեջ: Այդ ցեղերի և ցեղախմբերի մասին մեզ չեն հասել գրավոր հիշատակություններ կամ այնպիսի աղբյուրներ, որոնց միջոցով հնարավոր լիներ համեմատաբար բազմակողմանի գաղափար կազմել նրանց վերաբերյալ: Սակայն այդ բացը մասնակիորեն վերացվում է արդի լեզվաբանության և պատմական գիտության զարգացման շնորհիվ, որոնք հնարավորություն են ստեղծել, բանասիրական և պատմական անուղղակի որոշ նյութերի հիման վրա, պարզաբանել հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող ցեղերին ու ցեղախմբերին վերաբերող մի քանի կնճռոտ հարցեր:

¹ Տե՛ս Ն. Մանասյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 336:

Հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհում ապրող հնագույն ցեղերն ու ցեղախմբերը, մասնակցելով հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսին, դադարեցին ինքնուրույն գոյություն ունենալուց: Նրանցից որպես հիշատակ (չհաշված կազմավորված ժողովրդի վրա նրանց թողած տնտեսական, լեզվական, մշակութային, կենցաղային և քաղաքական ազդեցությունները) մնացել են այն շրջանների աշխարհագրական անունները, որտեղ նրանք բնակվելիս են եղել: Հայոց լեզվի «ք» հոգնակի մասնիկը, որն ունի հնդեվրոպական ծագում, ոչ միայն եզակի բառը դարձնում է հոգնակի, այլև ցույց է տալիս այս կամ այն ցեղի, ժողովրդի բնակության վայրը, ինչպես, օրինակ, հայ—Հայք, աղվան—Աղվանք, ասորի—Ասորիք, վիր—Վիրք, պարս—Պարսք, գամիր—Գամիրք և այլն: Նույն այս նշանակությունը ունի նաև ուրարտերեն «նի» մասնիկը: Մեզ հասած աշխարհագրական այն անունները, որոնք վերջանում են «ք», «նի» և «նիք» մասնիկներով, ցույց են տալիս թե՛ տվյալ ցեղի և թե՛ այն երկրի անունները, որտեղ այդ ցեղերը կամ ժողովուրդները ապրել են: Էթնիկական ծագում ունեն Գուգարք, Կորճայք, Ուտիք, Հարք, Աղձնիք, Սյունիք, Ռշտունիք, Գեղարքունիք, Արզնի, Գառնի և Հայաստանի նահանգների, գավառների ու բնակավայրերի բաղմաթիվ այլ անուններ:

Այսպիսով անվիճելի է այն, որ նախահայկական հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում բնակվելիս են եղել մի քանի տասնյակ ցեղախմբեր, որոնց մեծագույն մասը մտել է խուրրիների և հայասցիների ցեղային միության, իսկ հետագայում՝ ուրարտացիների պետության մեջ: Նրանք գտնվել են զարգացման տարբեր մակարդակների վրա:

Նախքան վերջացնելը, անհրաժեշտ ենք համարում երկու խոսք ասել տեղաբնիկներից մեկի՝ «բալ»-երի կամ «բաղ»-երի վերաբերյալ:

«Բալեր» կամ «բաղեր» ցեղախմբի անունը ոչ մի տեղ չի հիշատակված: Նրա մասին ևս գիտնականների կողմից դատողություններ են արվում «բաղ» արմատ ունեցող աշխարհագրական տեղանունների հիման վրա: Այսպես, պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը ենթադրում է, որ հնագույն ժամանակներում խեթերի երկրից արևելք, մոտավորապես այժմյան Բաղեշի և Բալուի (Բալահովիտ) շրջաններում բնակություն էր հաստատել փոքրասիական (ամենայն հավանականությամբ՝ հայկական) հզորագույն ցեղերից մեկը՝ «բալեր» կամ «բաղեր» ցեղը: VIII դարում (մ. թ. ա.) կիմերների ձնշման տակ բաղերը (մենք կասեինք՝ նրանց մի մասը) շարժվել

են դեպի արևելք և բնակություն հաստատել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասերում, ընդ որում՝ նաև Սյունիքի հարավային մասում: Բալերի բուն երկրում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, նրանց անունը պահպանվել է Բալահովիտ, Պաղնատուն, Պաղին, Բաղեշ և այլ տեղանունների ձևով, իսկ արևելքում՝ Սյունիքում՝ Բաղաբերդ և Բաղք (Բաղաց աշխարհ) անուններով¹: Նույն այդ ցեղանվան հետ է կապվում նաև Բաղասական աշխարհի (Կաղքք, Փայտակարան) անունը:

դ) Կիմերներ և սկյութներ. — Թե՛ կիմերները և թե՛ սկյութները եկվոր են: Նրանք Հայկական լեռնաշխարհ են եկել հարավային ուսական տափաստաններից: Կիմերները մ. թ. ա. VIII դարի վերջին Մերձվուրջյան տափաստաններից, Հյուսիսային Կովկասի վրայով և Կովկասյան լեռնաշղթայի արևմտյան մասով, շարժվել են դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը: Նրանք այնտեղ հաստատվեցին Կապադովկիայում, որը հայերի կողմից (կիմերների անունով) կոչվեց Գամիրք: Ենթադրվում է, որ նրանց մի մասը, արշավանքի ընթացքում, հաստատվեց նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան շրջաններում²:

Հաջորդ դարի սկզբներին Ռուսաստանի հարավային տափաստաններից սակերը (սկյութացիներ) Կասպից ծովի արևմտյան ափերով արշավեցին դեպի Մերձավոր Արևելք՝ այդ թվում նաև Անդրկովկաս ու Հայաստան: Սակերն Անդրկովկասում տարածվեցին մինչև Սև ծով: Նրանց մի մասը հաստատվեց «Աշխարհացոյց»-ի մեջ նկարագրված Ուտիք աշխարհի Շակաշեն արգավանդ գավառում (այժմյան Կիրովաբադի շրջան), որը համապատասխանում է հունա-հռոմեական հեղինակների Սակասենին: Սակերը, հաստատվելով Անդրկովկասում, բնականաբար, այնտեղ պետք է թողնեին որոշ ազդեցություն՝ էթնիկական, լեզվական և այլ տեսակետներից: Նրանց հիշատակն Անդրկովկասում պահպանվել է մի շարք աշխարհագրական անուններում: Այսպես, բացի վերը հիշված Շակաշենից, սակերից է մնացել նաև «զոկ» անունը: Ենթադրվում է նաև, որ սակերի անունից է առաջացել նաև «Սի-սակ-ան» (Սյունիք) անունը:

¹ Տե՛ս Проф. Гр. Капанцяк, Историко-лингвистич. значение топонимии древней Армении (Նրևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», 1940, հ. XIV, էջ 380—381):

² Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 431: Պրոф. Միլեբեթ-Բեկ, Древняя Русь и армяне (Հայկական ՍՍՀ լեզվի ինստիտուտ, «Աշխատությունների ժողովածու», հ. Ա. Նրևան, 1946, էջ 98): Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Նրևան, 1947, էջ 146:

Մեր կարծիքով, սակերի անունից առաջացած պետք է համարել նաև այժմյան Զանգեզուր անունը, որը միջնադարում կոչվում էր Զագ-ե-ձոր (հավանաբար՝ սակ-ա-ձորի աղավաղումը):

2. Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ, ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ

ԿԱԶՄՆ ՈՒ ԽՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող հայկական ցեղային միությունների հասարակական դարգացումը մ. թ. ա. VII—VI դարերում հասել էր այն աստիճանի, որ, կարելի է ասել, հայ ժողովուրդն արդեն հիմնականում կազմավորված էր: Այնպես որ, երբ հիմնադրվեց միասնական Հայկական պետությունը, հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը հասել էր իր պատմական օրինաչափական ավարտին, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը հիմնականում միավորվել էր հայ ժողովրդի մեջ՝ ստեղծելով իր ինքնուրույն պետությունը:

Ստրաբոնի վկայությամբ, մեր թվականությունից առաջ, երկրորդ դարի առաջին կեսին (Արտաշես Ա-ի օրոք) Հայկական լեռնաշխարհում արդեն տիրապետում էր մի լեզու՝ հայերենը. «այնպես, որ բոլորը միալեզու եղան» — ասում էր Ստրաբոնը:

Հին Հայաստանի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Նրանց թիվը անհամեմատ ավելի մեծ էր կենտրոնական նահանգներում՝ Վասպուրականում, Տուրուբերանում, Այրարատում, Սյունիքում և այլուր:

Հին Հայաստանի հայ բնակչության թվի վերաբերյալ չկան հատուկ ուսումնասիրություններ: Հայագիտական աշխատությունների մեջ, որոնցում այս կամ այն առիթով խոսվում է այդ հարցի մասին, հին Հայաստանի բնակչության վերաբերյալ բերված են հակասական և վերին աստիճանի անհավանական թվեր: Այդ կարգի ուսումնասիրությունների մեջ հայերի թիվը տատանվում է վեցից մինչև ավելի քան երեք տասնյակ միլիոնի սահմաններում:

Հին և միջնադարյան մյուս երկրների նման Հայաստանում ևս բնակչության ընդհանուր թիվն իմանալու համար հատուկ մարդահամար չի կատարվել, եթե չհաշվենք հարկատուների թվի որոշումը աշխարհագիրների ժամանակ: Ուստի բնակչության թվի մասին խոսելիս, միայն կարելի է մոտավոր չափով, այն էլ ենթադրաբար որոշել այն:

Հիմք ընդունելով զորքի քանակը, հարկերի տվյալները (զբւ-

խաճարկը) և զանազան այլ անուղղակի հիշատակությունները, կարելի է եզրակացնել, որ հին Հայաստանի հայ բնակչության թիվը չի անցել 5—6 միլիոնից: Հավանական պետք է համարել, որ բուն Հայաստանի բնակչության թիվը 5—6 միլիոնի է հասել XIII դարում¹, մոնղոլների ավերիչ արշավանքների նախօրյակին:

Հին Հայաստանում հայերից բացի, որոնք կազմում էին նրա բնակչության հիմնական ղանգվածը, բնակություն էին հաստատել նաև այլ ժողովուրդներ:

Հռոմեական պատմիչ Ապպիանոսի վկայությամբ, Տիգրան Բ-ն (առաջին դար, մ. թ. ա.) իր արշավանքների ժամանակ հելլենիստական 12 քաղաքներից 300 000 բնակիչ գաղթեցրեց և բնակեցրեց Հայաստանի քաղաքներում, հատկապես պետության նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտում: Նրա գաղթեցրած բնակչությունը բաղկացած էր գլխավորապես հույներից, ասորիներից և հրեաներից: Նույն դարի 40-ական թվականներին, երբ հայ-պարթևական միացյալ զորքերը գրավեցին Ասորիքը, այնուհետև Փյունիկիան և Կիլիկիան, բազմահազար հրեաներ գաղթեցին և բնակություն հաստատեցին արևելյան երկրներում՝ այդ թվում և Հայաստանում: V դարի մատենագիր Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ չորրորդ դարում հրեական բազմահազար բնակիչներ կային Երվանդաշատ, Արտաշատ, Զարեհավան և Հայաստանի այլ քաղաքներում²: Նրա հաղորդած թվերից երևում է, որ հայկական որոշ քաղաքներում հրեաները բավականին մեծ տոկոս էին կազմում: Որպես ընդհանուր երևույթ, կարելի է նշել, որ Հայաստանում գտնվող հույները, հրեաները և ասորիները բնակություն են հաստատել գերազանցապես քաղաքներում, իսկ նրանց հիմնական զբաղմունքը եղել է առևտուրն ու արհեստագործությունը:

Նշված ժողովուրդներից բացի, հին Հայաստանում զգալի թիվ էին կազմում նաև հարևան ժողովուրդները: Այսպես, Գուգարքում և Տայքում հայերի հետ միասին բնակվում էին որոշ թվով վրացիներ: Ուտիքում և Արցախում, մասնավորապես զարանց արևելյան գավառներում, զգալի տոկոս էին կազմում աղվանները: Հայաստանի հարավ-արևելյան նահանգներում բնակություն էին հաստատել մեդացիները, իսկ հետո՝ պարսիկները: Մի ժամանակ Հայկական պետության կազմի մեջ մտնող Փայտակարանում, որը տարածվում էր Արաքս գետի ստորին հոսանքի շրջանում, հայերի թիվն աննշան էր,

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 116:

² Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 262—263:

այնտեղ գերազանցապես ապրում էին աղվանները և այլ ժողովուրդներ: Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մասերում հայերի, հույների և այլ ժողովուրդների հետ միասին բնակվում էին նաև պոնտական այլևայլ ժողովուրդներ: Հարևան ժողովուրդները, մասնավորապես վրացիներն ու աղվանները, բնակության տեսակետից հայերի հետ այնքան էին ներթափանցել իրար մեջ, որ դժվար է նրանց էթնիկական սահմաններն առանձին-առանձին որոշել:

Այսպիսով, հին Հայաստանում, բացի հայերից, բնակվում էին նաև հույներ, հրեաներ, ասորիներ, պարսիկներ, վրացիներ, աղվաններ և այլն: Դրանցից բացի, ամառները զանազան վաչկատուն ցեղեր, գլխավորապես Մերձկասպյան տափաստաններից, իրենց հոտերով գալիս էին Հայաստանի բարձրագույն արոտավայրերը՝ որպես ժամանակավոր բնակիչներ:

Ավելի ուշ շրջանում, արաբական տիրապետության օրոք, մոտ VIII դարի կեսերից սկսած, Աբասյան հարստության խալիֆները, հայ ժողովրդին «հնազանդ» պահելու և Հայկական լեռնաշխարհի ստրատեգիական կարևոր դիրքն իրենց քաղաքական նպատակներին (ընդդեմ Բյուզանդիայի) ծառայեցնելու համար Հայաստանում բնակեցնում են մի շարք արաբական ցեղեր, որոնք պետք է դառնային խալիֆայության հուսալի հենարանը: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով Հայաստանում արաբական տարրը հետըզհետե աճում էր: Վանա լճի ավազանում ստեղծվում են Կայսիկ և Ութմանիկ արաբական ցեղերի էմիրությունները: Արճեշում, Խլաթում, Դվինում և հայկական մի քանի այլ քաղաքներում բնակեցվում են մեծ թվով արաբ ու պարսիկ բնակիչներ, որոնց խալիֆայության կողմից տրվում է մեծ արտոնություններ ու իրավունքներ՝ ի հակադրություն տեղաբնիկ հայերի:

XI դարից սկսած՝ Հայկական լեռնաշխարհում բնակություն են հաստատում նաև սելջուկ-թուրքերը, XIII դարից՝ մոնղոլ-թաթարները, իսկ հետո՝ թուրքական ցեղերը:

Հայաստանում օտար ժողովուրդներ բնակեցնելու հետ միասին պարբերաբար երկրից դուրս էր մղվում հայ բնակչության մի մասը: Այդ երևույթը սկսվել էր դեռևս բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսի ժամանակներից (527—565): Հայերի տեղահանումն իրենց սեփական երկրից ավելի մեծ չափեր է ընդունում, մասնավորապես, XI դարի առաջին քառորդից սկսած: 1021 թ. Վասպուրականի Սենեբերիմ թագավորը, արևելյան զանազան ցեղերի հարձակումներից դրդված և Բյուզանդիայի ճնշման տակ, իր երկիրը հանձնում է կայսրությանը, իսկ ինքը, բազմահազար հայե-

րի հետ միասին, տեղափոխվում ֓ոքր Ասիա: 1045 թ. նույն բախտին արժանացան նաև Գագիկ Բ Բագրատունի թագավորը և բազմաթիվ հայեր: Դրանից հետո, սելջուկների արշավանքների ժամանակ և ավելի ուշ՝ մոնղոլների ու թուրքական զանազան ցեղերի ասպատակությունների պատճառով հայերի մի զգալի մասը ստիպված էր թողնել հայրենիքն ու դիմել դեպի Բյուզանդիա և Սև ծովի ափերը:

Չնայած այդ տեղափոխումներին և զանազան օտար ժողովուրդների՝ Հայաստանում բնակություն հաստատելուն, այնուամենայնիվ, բուն Հայաստանում հիմնական բնակիչները, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, կազմում էին գերազանցապես հայերը:

Անուղղակի տվյալներից ելնելով՝ կարելի է ասել, որ հին Հայաստանի բնակչության խտությունը միատեսակ չի եղել նրա բոլոր մասերում: Բնակչության միջին խտությունը ճշգրիտ չի կարելի որոշել, որովհետև չի պարզված նրա ճշգրիտ թիվը: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բնակչության խտությունն անհամեմատ մեծ է եղել կենտրոնական, համեմատաբար հարթավայրային նահանգներում (Այրարատում, Տուրուբերանում, Վասպուրականում), Բարձր Հայքում և Չորրորդ Հայքում: Դա, նախ, երևում է նրանից, որ հին Հայաստանի այդ մասերում էին գտնվում գլխավոր և մարդաշատ քաղաքները՝ Արտաշատ, Դվին, Վաղարշապատ, Արճեշ, Խլաթ, Բաղեշ, Վան, Ոստան, Կարին, Արծն, Տիգրանակերտ, Արշամաշատ և այլն, երկրորդ, բնակչության զբաղմունքի մեջ այդ նահանգներում երկրագործությունն անհամեմատ ավելի մեծ տեղ էր գրավում, քան լեռնային շրջաններում: Բնական է, որ երկրագործությունը ենթադրել է տալիս բնակչության ավելի մեծ խտություն, քան բնական արոտավայրերի բազայի վրա հենված անասնապահությունը, որն ավելի մեծ ծավալ ուներ լեռնային շրջաններում: Եթե դրանց վրա գումարենք նաև այն, որ ծայրամասային լեռնային նահանգների՝ Սյունիքի, Տալքի, Արցախի և մյուս տերիտորիաների մի զգալի մասը գրավում են ապառաժոտ և քարքարոտ տարածությունները, ապա միանգամայն պարզ է, որ վերջիններում բնակչության խտությունն այդ ժամանակներում մեծ լինել չէր կարող:

Բնակչության խտությունը մասնավորապես բարձր էր Արարատյան դաշտում, Ալաշկերտի հովտում, Մուշի դաշտում, Վանա լճի ավազանում, Կարինի շրջանում և Խարբերդի դաշտում: Եթե ընդունելու լինենք, որ հին Հայաստանում բնակչության ընդհանուր

թիվը (ներառյալ նաև մյուս ժողովուրդները) հասել է 4—5 միլիոնի, ապա, համապատասխանորեն, խտությունը կազմել է 13—17 մարդ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա:

3. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԶԲԱՂՄՈՒՆԵՐԸ

III—IV դդ. (մ. թ.) Հայաստանը վերջնականապես թևակոխում է ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը, որը տևել է բազում դարեր: Ֆեոդալիզմը զարգացման աստիճանով բաժանվում է երեք շրջանի:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում հասարակությունը բաժանված էր երկու հակադիր դասակարգերի՝ ազնվական կամ ֆեոդալ-նախարարական (որի մեջ մտնում էր նաև բարձր հոգևորականությունը) և գյուղացիական կամ շինականների: Իրավական տեսակետից, առաջինը ազատների կամ շահագործողների դասակարգն էր, իսկ երկրորդը՝ անազատների կամ շահագործվողների:

Ազնվական դասակարգը բաժանվում էր երկու մեծ խմբի՝ աշխարհիկ ֆեոդալների (նախարարների) և հոգևոր ֆեոդալների: Դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ կար վասալական աստիճանավորություն կամ, այլ կերպ ասած, ֆեոդալական հիերարխիա: Նախարարների դերքն այդ հիերարխիայի մեջ որոշվում էր թագավորին տրվող զորքի թվով:

Ազնվական-ֆեոդալական սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանը բռնում էր հայոց թագավորը (իսկ մարզպանների տիրապետության շրջանում՝ Սասանյան Պարսկաստանի արքայից արքան)՝ հանդիսանալով բոլոր նախարարներին գլխավորող սյուզերենը: Թագավորից հետո ըստ աստիճանի գալիս էին.

Բեռլաները.—Հայաստանի ծայրամասային շրջա նահանգների ֆեոդալ-իշխաններն էին, որոնք արտաքին վտանգից պաշտպանում էին երկրի հյուսիսային, հարավային, արևելյան և արևմտյան սահմանները: Սրանք կոչվում էին «գահերեց», այսինքն բարձր գահունեցող իշխաններ:

Նախարարները.—Հայտնի էին իրենց տոհմային ծագումով, զորքի մեծ քանակությամբ և ժառանգական կալվածքներով: Սրանք թե՛ Արշակունիների և թե՛ մարզպանների տիրապետության օրոք, պետության մեջ ունեին քաղաքական մեծ կշիռ:

Ազատները.—Ազնվական մանր կալվածատերեր էին և հանդի-

սանում էին նախարարների վասալները: Աղատներին կազմվում էր հայկական զորաբանակի հեծելազորը:

Ֆեոդալիզմի ձևավորման հետ միասին ֆեոդալականացվում է նաև հայկական եկեղեցին: Ֆեոդալիզմի գաղափարախոսների բավական ստվար բանակը՝ հոգևորականությունը, նույնպես ուներ իր աստիճանավորությունը: Քրիստոնեության շրջանում այդ հիերարխիայի գլուխ կանգնած էր կաթողիկոսը:

Գյուղացիությունը կազմում էր ամենամարդաշատ և շահագործվող դասակարգը: Շահագործվող այս դասակարգի ներսում ևս գոյություն ուներ որոշ շերտավորում. նախարարական հողերի վրա ապրող և աշխատող շինականները կախման մեջ էին տվյալ հողատիրոջից: Դրանց համեմատությունամբ, իհարկե, ավելի բարձր էին ազատ գյուղացիները: Գյուղացիության մեջ բացի իրավական անհավասարությունից կար նաև գույքային որոշ անհավասարություն:

Շինականները կոչվում էին «անազատ»: Նրանք պարտավոր էին ֆեոդալին վճարել աշխատապարտ և արդյունավճար ռենտա: Բացի դրանից, շինականները տալիս էին պետական հարկեր: Պարսկական պետության գանձվող հարկերից էին հողահարկը («հաս») և գլխահարկը («սակ»): Հողահարկը գանձվում էր բերքի $\frac{1}{3}$ -ի չափով՝ նկատի ունենալով հողի որակը, մշակույթի տեսակը, ոռոգումը և այլն: Շինականների դրությունն առանձնապես ավելի ծանրացավ, երբ VI դարի կեսերից սկսած մտցվեց հողահարկը դրամով գանձելու սիստեմը: Գլխահարկը գանձվում էր 20-ից 50 տարեկան անձերից: Նշված հարկերից բացի, գյուղացին «պտուղ» անվան տակ հայկական եկեղեցուն էր տալիս իր ստացած բերքի մեկ տասներորդ մասը: Գյուղացիներն այս կամ այն առիթով պարտավոր էին ձրիաբար աշխատել զանազան կառուցումների (ճանապարհների, ջրանցքների, կամուրջների, տաճարների և այլն) վրա:

Իրենց դրությամբ ավելի ծանր պայմաններում էին ստրուկները, որոնք հին Հայաստանում կազմում էին բավական մեծ թիվ: Նրանց աշխատանքը գերազանցապես գործադրվում էր պետական մեծ շինարարությունների և լեռնային արդյունահանության գործում: Նրանք կառուցում էին ճանապարհներ, ջրանցքներ, ամբարտակներ: Մասամբ ստրկական աշխատանքով էին մշակվում նաև վտնքապատկան հողերը: Ավելի ստվար էր տներում աշխատող ստրուկների թիվը: Վերջիններս մեր հին մատենագրության մեջ կոչվում են «ծառա»-ներ և «աղախին»-ներ:

Քաղաքներում առանձին դաս էին կազմում առևտրականները և արհեստավորները: Նրանք իրավական դրությամբ ավելի բարձր

էին, քան շինականները: IX—XIII դարերի հետ համեմատած, քաղաքային այս դասը V—VII դարերում չափազանց թույլ էր թե՛ իրավական տեսակետից և թե՛ թվով: Առևտրականները և արհեստավորներն իրենց դիրքով տարբերվում էին միմյանցից: Բացի այդ, նրանցից յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին շերտավորման էր ենթարկվել: Առևտրականներից գանձվող հատուկ հարկը կոչվում էր «բաժ» (մաքս):

Քաղաքային անազատ բնակչությունը և գյուղացիությունը միասին կոչվում էին «ռամիկ»-ներ:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը կազմում էին գյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, որոնցից և ստացվում էր երկրի եկամտի բացարձակ գերակշիռ մասը: Ստացված եկամուտների չափերն ի նկատի ունենալով, որոշ տարբերություն կարելի է տեսնել նաև նշված երկու ճյուղերի միջև: Նրանցից երկրագործությունն իր արտադրանքի չափով ավելի առաջնակարգ տեղ էր զբաղում:

Առաջավոր Ասիայում երկրագործությամբ զբաղվել են ամենահնագույն ժամանակներից սկսած: Անդրկովկասում և մասամբ էլ հարևան երկրներում մինչև այժմ կատարված հնագիտական պեղումներից պարզվում է, որ այդ երկրներում երկրագործությամբ զբաղվել են անգամ նոր քարե դարում: Դարերի ընթացքում գնալով ավելի է առաջադիմել երկրագործությունը և միաժամանակ դարձել բազմաճյուղ:

Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործության զարգացման տեսակետից առանձնապես մեծ քայլ էին կատարել ուրարտացիները և հայկական այն բազմաթիվ ցեղախմբերը, որոնք մտնում էին Ուրարտական պետության կազմի մեջ:

Ուրարտացիները ժառանգություն թողեցին ոչ միայն իրենց նյութական կուլտուրան, մետաղագործությունը (հատկապես երկաթի մշակման տեխնիկան), ճարտարապետությունը, այլև երկրագործության մշակույթի և ջրանցքաշինության՝ նախորդ ժամանակաշրջանների հետ համեմատած բարձր տեխնիկան: Նրանք գործածության մեջ էին դրել երկաթե խոփը, տրը, ժամանակաշրջանի համեմատ, մեծ դարկ տվեց երկրագործությանը: Ուրարտացիներից ժառանգություն ստացած երկրագործական մշակույթի տեխնիկան հայերի մոտ սոսկ ընդօրինակություն չդարձավ, և ոչ էլ մնաց միևնույն աստիճանի վրա. հայ ժողովուրդը յուրացնելով ուրարտացիների երկրագործության և ջրանցքաշինության տեխնիկան, այն ավելի զարգացրեց:

Հին Հայաստանում երկրագործութեան մեջ իշխող էին երկ-
րաշտիկայի և մասամբ եռադաշտիկայի սխտեմները, հիմնական գոր-
ծիքն արորն էր, որին ամրացված էր երկաթե խոփ: Լեռնային փակ
շրջաններում դարեր շարունակ գործածութեան մեջ էին մնացել նաև
երկրագործական ավելի պրիմիտիվ գործիքներ:

Հին Հայաստանի երկրագործական հիմնական մշակութիւններն
էին՝ հացահատիկներն ու բանջարեղենը, այգեգործութիւնը և տեխ-
նիկական կուլտուրաները:

Հացահատիկները Հայկական լեռնաշխարհի ամենահին կուլ-
տուրաներից են: Հայաստանն Առաջավոր Ասիայի իր հարևան եր-
կրներին հետ միասին քաղաքակիրթ մարդկութեանը տվել է
հացահատիկների, հատկապես ցորենի մի քանի տեսակներ: Հին
Հայաստանում ցանվող հացահատիկներից առանձնապես մեծ
տարածում ունեին ցորենը, գարին, տարեկանը, կորեկը, հաճարը,
բրինձը և ոսպը: Դրանց բերքի մի մասը արտահանվում էր այլ
երկրներ: Բնական պայմաններից ելնելով, հացահատիկների ցան-
քատարածութիւնները տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. ցորենը,
գարին, տարեկանը, հաճարը, ոսպը, մասամբ նաև կորեկը ցան-
վում էին գլխավորապես բարձրագիւր դաշտերում և նախալեռնային
ու լեռնային շրջաններում:

Հացահատիկային կուլտուրաների ցանքներով, ինչպես ասա-
ցինք բուսական ու կենդանական աշխարհի մասին խոսելիս, ա-
ռանձնապես աչքի էին ընկնում Շիրակի, Մուշի և Ալաշկերտի դաշ-
տերը: Բրնձի մշակութիւնը հիմնականում տարածված էր Արաքսի և
Արածանիի ու Եփրատի հովիտներում:

Հացահատիկներից գարին, բացի այն, որ դրանից հաց էին
թխում, ինչպես և օգտագործում որպես անասնակեր, ծառայում էր
իբրև հումք գարեջուր ստանալու համար: Ինչպես երևում է, գարե-
ջուր պատրաստելու տեխնիկան շատ վաղուց էր հայտնի Հայկական
լեռնաշխարհում: Քսենոֆոնի հիշատակութեան համաձայն, դեռևս
մ. թ. ա. V դարի վերջերին Հայաստանում արտադրում և գործ էին
ածում գարեջուրը: Հույն պատմիչը, ինչպես պարզ երևում է նրա
վկայութիւնից, ծանոթ չի եղել գարեջուր ստանալու տեխնիկային:
Հավանաբար Հայաստանը եղել է գարեջրի առաջին հայրենիքնե-
րից մեկը:

Հայաստանի կլիմայական պայմանները նպաստավոր են այ-
գեգործութեան զարգացման համար: Ոռոգման սխտեմը, որն ընդ-
գրկում էր բավական մեծ տարածութիւններ, հնարավորութիւն
էր քնձեռում ցածրագիւր դաշտային շրջաններում զբաղվելու խա-

ղողի, դեղձի և ծիրանի մշակութեամբ: Այդ երեք կուլտուրաներն էլ
ունեին տեղական մի շարք տեսակներ, որոնք իրենց որակով մեծ
համբավ ունեին Առաջավոր Ասիայի և այլ երկրների շուկաներում:
Հայաստանից արտահանվում էին բավական մեծ քանակութեամբ
շորացրած մրգեր, գլխավորապես չամիչ, դեղձի ու ծիրանի չիր:

Խաղողի մշակութիւնը Հայաստանում ունի բազմադարյա
պատմութիւն: Մարդկային հասարակութեանը վերաբերող առաջին
խսկ հիշատակութիւններից և ներկայումս կատարվող պեղումներից
պարզ երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում այգեգործութիւնը,
այդ թվում հատկապես խաղողի մշակութիւնը, սկսվել է շատ վաղ
ժամանակներից: Խաղողը թարմ վիճակում օգտագործելուց և շո-
րացնելուց բացի ենթարկվել է վերամշակման: Խաղողից պատ-
րաստում էին գինի և այլ մթերքներ: Մատենագրական վկայութիւն-
ների համաձայն, Հայաստանում գինին վաղ ժամանակներից հան-
դիսանում էր արտահանութեան կարևորագույն ապրանքներից մե-
կը: Խաղողի մշակութեան տարածվածութեան շնորհիվ նա իր ար-
տաքուրումն է գտել հայ ճարտարապետութեան և արվեստի այլ
բնագավառներում: Հայաստանի տարբեր վայրերում հայտնաբեր-
ված ամենատարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող նյութա-
կան կուլտուրայի մնացորդների վրա քանդակված են խաղողի վա-
զեր, ողկույզներ, զանազան մրգեր:

Խաղողի, դեղձի և ծիրանի մշակութեամբ առանձնապես աչքի
են ընկել Վանա լճի ավազանը, Եփրատ ու Արաքս գետի հովիտները
և Գողթն ու Նախճաձան գավառները:

Նույն շրջաններում և մինչև 1500 մ բարձրութիւնների վրա
տարածված են եղել նոնենին, տանձենին, խնձորենին, սերկևիլե-
նին, բալենին, ալորենին, կեռասենին և բազմաթիվ այլ պտղատու
ծառեր, որոնք բավականաչափ բարձր տեսակարար կշիռ են ունե-
ցել այգեգործութեան մեջ:

Տեխնիկական կուլտուրաների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում
քամբակը, կտավհատը, քնջութը և կանեփը: Բամբակը հիմնակա-
նում տարածված էր Արաքսի, Արածանիի հովիտներում և Արև-
մուտյան Եփրատի, ինչպես և Վանա լճի ավազանում: Հայաստա-
նում արտադրվող բամբակը, ինչպես մենք տեսանք բուսական աշ-
խարհի մասին խոսելիս, ոչ միայն բավարարում էր ներքին շուկայի
կարիքները, այլև արտահանվում էր որպես անմշակ հումք:

Պակաս նշանակութիւն չունեին նաև քնջութը, կտավհատը և
կանեփը: Դրանցից առաջինի մշակութիւնը տարածված էր գրեթե

նույն շրջաններում, ինչ որ բամբակը, իսկ վերջին երկուսը բարձրանում էին մինչև լեռնային գոտու ստորին շերտերը: Հայաստանում մշակվող քնջութի, կտավհատի և կանեփի բազայի վրա գյուղերում, ավաններում և քաղաքներում կային բազմաթիվ ձիթհանքեր: Զիթհանության մասին հիշատակություններն ավելի հաճախակի են դառնում X—XIII դարերի սկզբնաղբյուրներում: Ակաղեմիկոս Մառի կողմից Անիում հայտնաբերված ձիթհանքը այնքան խոշոր էր, որ նա այն անվանեց գործարան:

Հայաստանում բավական լայն տարածում ուներ նաև բանջարաբուծությունը: Երկրի գրեթե բոլոր շրջաններում մշակում էին բազմատեսակ բանջարեղեն, կանաչեղեն, վարունգ, կաղամբ, լոբաբույսեր և այլն: Ավելի ցածրադիր վայրերում՝ սեխ, ձմերուկ:

Գյուղատնտեսության մյուս կարևորագույն ճյուղն անասնապահությունն էր: Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմանները նկարագրելիս տեսանք, որ նպաստավոր պայմաններ կային անասնապահության զարգացման համար: Հայկական լեռնաշխարհն ունի անհրաժեշտ չափով խոտհարքներ ու ձմեռային արոտատեղիներ: Մեծ չափով տարածված են ալպյան մարգագետինները: Պահում էին մեծ քանակությամբ ոչխարներ, այծեր, եղներ, կովեր, գոմեշներ, ջորիներ, էշեր, ընտանի թռչուններ և այլն: Խաշնարածությամբ զբաղվում էին գլխավորապես լեռնային շրջաններում: Եղներ ու կովեր պահում էին գրեթե բոլոր շրջաններում, իսկ գոմեշներ՝ միայն հարթավայրային և շամբուտ վայրերում: Զորիներն ու էշերը, ոչխարների և այծերի նման, հիմնականում մեծ տարածում ունեին լեռնային մասերում՝ Սյունիքում, Արցախում, Բարձր Հայքում և այլուր:

Անասունները, հատկապես ոչխարներն ու այծերը, կաղմում էին Հայաստանից արտահանվող ապրանքներից: Ոչխարներից ու այծերից ստացված բրդի մի մասը արտահանվում էր անմշակ վիճակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հին Հայաստանի անասնաբուծության ամենակարևոր ճյուղերից մեկը, որով Հայկական լեռնաշխարհը հռչակված էր դեռ շատ հնուց, ձիաբուծությունն էր: Արտահանվող ապրանքների մեջ մեծ տեղ ու տեսակարար կշիռ ունեին ձիերը: Պարսից Աքեմենյան արքայից արքաները Հայաստանից որպես հարկ տարեկան վերցնում էին 20 հազար ձի: Հայաստանի զինվորական ուժի մի զգալի մասը կաղմում էր հեծելազորը, որի ձիերը բացառապես տեղական էին:

Հին Հայաստանում հռչակված էր մանավանդ ձիու մի տեսա-

կը, որը կոչվում էր «նժոյգ»: Ստրաբոնը չափազանց մեծ գովեստով է խոսում Հայաստանի ձիերի մասին, նշելով, որ նրանք ունեն բարձր հասակ և «անզուգական գեղեցկություն»: Հայ մատենագիրները մեր երկրի ձիերի լավ հատկությունները բնորոշելու համար գործ էին ածում զանազան ածականներ՝ «սրավար», «սրաթուխ», «օգապարիկ» և այլն:

Ձիու ազնիվ տեսակով հռչակված նահանգներից մեկը Արցախն էր (Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղը), որին սահմանակից էր Մուղանի դաշտավայրը: Իսկ այս վերջինը հին ժամանակներից սկսած հռչակված էր ձիերի համար որպես արոտատեղի: Հին Հայաստանում իր ձիերով հայտնի է եղել նաև Սյունյաց աշխարհը: Այս երկրամասն իր բազմահազար հեծյալներին մատակարարում էր տեղական ընտիր ձիեր:

Երկրագործությունից և անասնապահությունից բացի, հին Հայաստանում գոյություն ուներ և բավականին զարգացած էր գյուղատնտեսության փոքր ճյուղերից մեկը՝ շերամապահությունը: Այդ զբաղմունքը, որը կապված էր թթենու այգիների հետ, համեմատաբար լայն չափերով տարածված էր Սյունիքում, Արցախում, Գողթնում, Նախիջևանում, Վանի շրջանում և Արտաշատ-Դվինի շրջակայքում: Միջին դարերում հայկական մետաքսը լրիվ չափով բավարարում էր երկրի մետաքսագործության պահանջը, որը բավականին զարգացած էր հատկապես Դվինում: Դեռ ավելին, մետաքսն գործվածքների և սրտորաստի ապրանքների հետ միասին որոշ չափով արտահանվում էր նաև բոժոժ:

Գյուղատնտեսությունից հետո հին Հայաստանի տնտեսության մեջ իր տեսակարար կշռով մեծ տեղ էր բռնում առհեստագործությունը: Արհեստն այդ ժամանակաշրջանում դեռևս չէր անջատվել գյուղատնտեսությունից: IX դարից սկսած գյուղատնտեսությունից անջատվող արհեստագործությունը կենտրոնանում է նոր զարգացող ֆեոդալական քաղաքներում: Արհեստագործության զարգացման համար խթաններ էին հանդիսանում ներքին ու արտաքին շուկաները, տարանցիկ առևտուրը, երկրի ընդերքում եղած բազմաթիվ ու բազմապիսի հումքային բազաները և այլն:

Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել բազմապիսի արհեստներ: Արհեստների մեջ առաջնակարգ տեղը բռնում էր մետաղագործությունը, որը գալիս էր խոր հնությունից: Մետաղագործական արհեստների թվին պատկանող զինագործությունը, որն ուներ պետական պաշտպանական նշանակություն, ընդունել էր բավականին լայն չափեր և իր արտադրանքով բավարարում էր երկրի զին-

ված ուժերի պահանջները: Մետաղագործական արհեստներից էին նաև դարբնությունը, որը համարվում է մետաղագործական արհեստների հայրը, պղնձագործությունը և ոսկերչությունը: Դրանցից առաջինը հիմնականում կապված յե՛ր գյուղատնտեսության հետ, իսկ վերջին երկուսը՝ գերազանցապես քաղաքային կյանքի: Հայաստանում արհեստների մեջ ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեին շինարարական արհեստները՝ քարտաշությունն ու որմնադրությունը, ծեփագործությունը, ներկարարությունը, ինչպես նաև հյուսնությունը: Պետք է ենթադրել, որ այդ արհեստներով զբաղվում էին բավականաչափ մեծ թվով մարդիկ: Մատենագրական վիճակությունների համաձայն, հայ արհեստավորներից բացի, օտար երկրներից տարբեր ժամանակներում Հայաստան էին եկել բազմաթիվ այլ արհեստավորներ: Նրանց մի մասը Հայաստան էր բերված փոքրասիական երկրներից և Միջագետքի ու Սիրիայի կողմերից՝ որպես գերազանցապես ռազմագերիներ (Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի ժամանակներում) կամ պետական դիվանագիտական հատուկ պայմանագրերով (Տրդատ Ա-ի օրոք), իսկ մյուս մասը կամովին էր եկել: Ծինարարական արհեստը կանգնած էր զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Նրա արտադրության արդյունքն էին Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին և այլ քաղաքների հռչակապ շինությունները ու մի շարք տաճարներ, որոնց թվում և հիասքանչ Զվարթնոցը: Ծինարար արհեստավորի ձեռքի արդյունքն էին նաև ճանապարհները, ջրանցքները, կամուրջները և այլ կառուցումներ, որոնց ավերակները այժմ ևս հիացնում են դիտողին:

Հին Հայաստանում մեծ չափերի էր հասել հնագույն շրջանից գոյություն ունեցող արհեստներից մեկը՝ կավագործությունը, որն ուներ իր բազմապիսի ճյուղերը, այն է՝ թրծված աղյուսի, ջրատար կավե խողովակների և կղմինդրի արտադրությունը, բրուտագործությունն իր կավե ամաններով և այլն:

Պակաս նշանակություն չունեին կաշեգործությունը, ներկարարությունը և, մանավանդ, ջուհակությունը, որն արտադրում էր բամբակյա, բրդյա և մետաքսյա հյուսվածքներ:

Չնայած այդ բոլորին, Հայաստանը թե՛ վաղ ֆեոդալիզմի և թե՛ զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում մնում էր բնատնտեսության ինքնամիտի պայմաններում:

Արհեստավորներն իրենց սոցիալական դրությունը գրեթե հավասար էին գյուղացիներին, այսինքն պատկանում էին շահագործ-

վող դասակարգին: Բայց իբրև քաղաքի ազգաբնակչության հիմնական մաս՝ վայելում էին որոշ արտոնություններ:

Արհեստների հետ սերտորեն կապված է հասարակական արտադրության մի այլ տեսակը՝ լեռնային արդյունահանությունը:

Հայկական լեռնաշխարհն ունի մետաղի և ոչ մետաղի բազմաթիվ հանքեր, որոնք շահագործման են ենթարկվել հին Հայաստանում: Լեռնային արդյունահանության մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավել սեղանի աղի, պղնձի, կապարի, ոսկու, արծաթի, զառիկի, մարմարի, տոբֆի, պղնձարջասպի և այլ հանքատեսակների շահագործումն ու նրանց վերամշակումը: Լեռնային արդյունահանության հետ անմիջաբար կապված էին մի քանի արհեստներ՝ դարբնություն, հյուսնություն և այլն: Հանքերում աշխատողների մի զգալի մասը կազմում էին ստրուկները:

Ծնորհիվ աշխարհագրական բարենպաստ պայմանների, Հայաստանում, վաղ անցյալից սկսած, մեծ տեղ էր գրավում նաև տարանցիկ ու տեղական առևտուրը, որի մասին, նպատակահարմարությունից ելնելով, կիսոսենք ճանապարհների բաժնում:

Արտադրություն.—Որսորդությունը մարդկային հասարակության հնագույն զբաղմունքն էր: Նա ավելի հին պատմություն ունի, քան անասնապահությունը, երկրագործությունը և արհեստները:

Չնայած հասարակության զարգացման հետ միասին գյուղատնտեսության ճյուղերն ու արհեստները հետզհետե գրավել են ավելի առաջնակարգ տեղ, բայց որսորդությունը մնացել է և անգամ այժմ մնում է որպես հասարակական արտադրության ճյուղերից մեկը:

Հին Հայաստանի որսորդության մեջ իր արտադրանքի քանակով առաջնակարգ տեղ էր գրավում ձկնորսությունը: Սեանա լճի իշխան ձուկը, Վանա լճի տառեխը, ինչպես և մեծ գետերից որսացվող ձկները, Հայաստանից արտահանվող ապրանքների շարքում ունեին տեսակարար մեծ կշիռ: Ձկներն արտահանվում էին թե՛ թարմ, թե՛ չորացրած ու աղ դրած վիճակում:

Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին կառուցված էր արքունական հատուկ ձկնորսարան, որտեղ որսացվող ձկների գերակշիռ մասն արտահանվում էր արտաքին այլ երկրներ: Բազրատունիների թագավորության շրջանում մի այդպիսի ձկնորսարան կար նաև Սեանա լճի հարավային ափին՝ Կոթ ավանում: Ձկնորսությունը դասային արհեստ չէր, չնայած դրանով մեծ մասամբ զբաղված էին հասարակության ցածր շերտերին՝ պատկանողները:

Ավելի պակաս նշանակություն ուներ և սեզոնային բնույթ էր

կրում կենդանիների որսը: Այս զբաղմունքը համեմատաբար ավելի շատ էր տարածված լեռնային շրջաններում՝ Սասունում, Խուսում, Մոկքում, Սյունիքում և այլուր:

Կենդանիների որսով զբաղվելը հին Հայաստանում դարձել էր մի տեսակ զվարճալիք բարձր խավի, թագավորների և ֆեոդալ իշխանների համար: Հայ պատմագիրներ Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և մյուսների մոտ նկարագրված են որսորդության բազմաթիվ տեսարաններ, որոնց մեջ անմիջականորեն մասնակցում էին վերնախավի բարձրաստիճան ներկայացուցիչները: Արշակունի հայ թագավորներն ունեին իրենց որսատեղիները: Մենք արդեն տեսանք, որ նրանցից Խոսրով Կոտակը (334—338 թթ.) Աղատ գետի ափերին, Արտաշատ-Դվինի շրջակայքում տնկած կաղնու անտառը արհեստական եղանակով լցնելով որսի կենդանիներով՝ այն դարձրել էր իր որսատեղին:

Արքայական և ֆեոդալ-իշխանական որսահանդեսներին մասնակցում էին նաև զինված հատուկ ջոկատներ, որոնք կազմվում էին հեծյալներից: Այնպես որ որսորդությունը ոչ միայն զվարճալիք էր, այլև զինվորներին ռազմական կոփվածություն տալու միջոցներից մեկը: Իշխաններն ու թագավորները որսի էին գնում մեծ խմբերով: Նրանք իրենց հետ տանում էին վարժեցրած շներ ու բազեներ և որսավայրում մնում էին շաբաթներով:

Մի առանձին զբաղմունք էր նաև զինվորական ծառայությունը նախարարական և արքունի մշտական բանակներում: Մշտական բանակի զինվորների բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էր հեծելազորը: Հեծյալների թիվն Արշակունիների տիրապետության ժամանակաշրջանում հասնում էր 120 000-ի, որը բացառապես կազմված էր ազատներից, այդ պատճառով էլ հեծելազորը կոչվում էր «ազատագունդ» կամ «ազատազորք»: Ազատների վերնախավը՝ ֆեոդալ-նախարարները, կրտսեր նախարարները և մյուսները վարում էին համապետական և տեղական բարձր պաշտոններ:

Հոգևորականությունը, որը կազմում էր բավական ստվար թիվ, զբաղված էր քրիստոնեական եկեղեցու սպասարկումով՝ քարոզելով ֆեոդալիզմի գաղափարախոսությունը:

Այսպիսով, երկրի նյութական բարիքները ստեղծում էին շահագործվող անազատները՝ գյուղացիները, արհեստավորները և մասամբ ստրուկները, իսկ շահագործող ազատները, որոնք վարում էին պետական զանազան պաշտոններ, կատարում էին զինվորական ծառայություն, սպասարկում հայ եկեղեցուն, ապրում էին

շահագործվողների հաշվին: Եվ միանգամայն բնական է, որ ֆեոդալական Հայաստանում, դեռ վաղ անցյալում, բռնկվեցին ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված մի շարք սոցիալական շարժումներ:

ԷՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՅՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհը ներքին և արտաքին հաղորդակցության առումով բավական կղզիացած դիրք ունի:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում Հայկական պետության մեջ մտնող ծայրագավառները (Փայտակարան, Տայք և այլն), որոնք մոտ էին Կասպից ու Սև ծովերին, երբեմն դուրս էին գալիս Հայկական պետության շրջանակներից և, տնտեսական, առևտրական ու կուլտուրական առումով լիենելով համեմատաբար թույլ զարգացած, շատ թե քիչ ուժեղ ազդեցություն չէին կարողանում թողնել երկրի ընդհանուր դրության վրա:

Երկրի ներսում ևս պակասում էին մեծ նշանակություն ունեցող ջրային ճանապարհները: Ծիշտ է, Հայկական բարձրավանդակը ջրառատ է, բայց ունի լեռնային ռելիեֆ: Հայկական լեռնաշխարհի լճերի և գետերի մասին խոսելիս տեսանք, որ նրանք չեն կարող ծառայել իբրև առաջնակարգ ջրային ճանապարհներ: Նրանցից մի մասի վրա, իհարկե, նավարկություն կատարվել է, բայց դա ունեցել է շատ սահմանափակ նշանակություն. այնտեղ եղել է միայն տեղական հաղորդակցություն մոտիկ ափերի միջև: Եփրատի վրա, որը երկրի միջով հոսող գետերից ամենախոշորն է, նավարկություն կատարվել է միայն այն տեղերում, որտեղ նա հոսում է հովիտներով և դաշտերով այն էլ գերազանցապես միայն հոսանքին համընթաց ուղղությամբ: Տեղաբնիկ հնագույն բնակիչների կողմից գործածվող լաստերը, որոնք շինվում էին ուղեցրած տկերի վրա, կարողանում էին գնալ միայն գետնի վրա:

Այսպիսով, Հայաստանի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող ճանապարհները ցամաքային ճանապարհներն էին, իսկ նրանց ուղղությունները և հարմար լինելն էլ կախված էր տվյալ շրջանի ռելիեֆից ու տեղական այլ պայմաններից: Այն շրջաններում, որտեղ ռելիեֆը լեռնային է, ճանապարհները գծվարամատչելի էին, և փոխադրական ամենալավ միջոցն այդպիսի վայրերում հանդիսանում էին բեռնակիր անասունները՝ ձին, ջորին, էշը: Ավելի

տափարակ վայրերում՝ սարահարթերում և դաշտերում, ինչպես և գետերի լայն ու խոր ձորերում, ճանապարհներն այնքան հարմար էին, որ նրանցով անցնում էին անիվավոր փոխադրական միջոցները: Դաշտային բնույթի ճանապարհները բացակայում էին երկրի մեծագույն մասում, իսկ եղած փոքրաթիվ դաշտային ճանապարհներն էլ մի սարահարթից, դաշտից կամ գետահովտից մյուսն անցնելիս հանդիպում էին լեռնային բարձր շղթաների, անցնելով վերջիններիս համեմատաբար հարմար անցքերով՝ լեռնանցքներով: Հայկական լեռնաշխարհի լեռնանցքները ունեն մոտ 1200—2000 մ բարձրություն (ծովի մակերևույթից), ձմռանը ծածկվում են խոր ձյունով, և նրանց մեծագույն մասը այդ եղանակներին դառնում է բոլորովին անանցանելի:

Պատմական Հայաստանի մի զգալի մասն էլ՝ Արցախ, Սյունիք, Գուգարք, Սասուն, Մոկք, Զորրորդ Հայքի որոշ շրջանները և այլն, գրեթե զուրկ են եղել հարմար ճանապարհներից: Հաղորդակցության ճանապարհներն այդ լեռնային երկրներում եղել են գլխավորապես նեղ ու փոքրիկ լեռնային կածանները:

Սակայն, չնայած Հայկական լեռնաշխարհը հաղորդակցության համար ունի այդպիսի մեծ դժվարություններ, արգելքներ ու որոշ անհարմարություններ, այնուամենայնիվ, նա իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ հնագույն ժամանակներից ի վեր հանդիսացել է կարևոր ճանապարհ, կապող օղակը և կամուրջը Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի և Սև ու Միջերկրական ծովերի, ինչպես նաև Միջագետքի և Սև ու Կասպից ծովերի միջև: Նշված երկրների միջև առևտուրն ու ապրանքափոխանակությունը կատարվել է գլխավորապես Հայաստանի վրայով: Հայաստանի մասնակցությունը միջագետքյան առևտրին պասսիվ բնույթ չուներ. նրա դերը չէր սահմանափակվում առևտրական քարավաններին սպասարկելով: Նա իր հերթին համաշխարհային շուկաներն էր հանում բազմատեսակ ապրանքներ՝ ցորեն, ձի, ոչխար, միս, ձուկ, չորացրած մրգեր, գինի, բուրդ, բամբակ, ներկեր, մետաղներ, արհեստավորական զանազան արտադրանքներ՝ մահուդ, գորգեր, զանազան գործվածքներ, պերճանքի առարկաներ և այլն: Այս հանգամանքը, բնականաբար, խոշոր ափով դրսևան ազդեցություն էր թողնում տնտեսության զարգացման վրա, նպաստելով քաղաքների զարգացմանն ու աճմանը:

Մեծ էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի ստրատեգիական-քաղաքական նշանակությունը: Նա մի բնական խոշոր միջնաբերդ էր, որն իշխող դիրք ուներ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ: Ոչ ոք չէր

կարող ապահով կերպով տիրել Միջագետքը, Պարսից ծոցը, Ասորիքը, Փոքր Ասիան՝ առանց նախօրոք Հայկական լեռնաշխարհում ամրանալու: Արածանիի և Կարինի հովիտներին տիրելուց հետո, չափազանց դյուրին է նաև Միջերկրական ծովի կիլիկյան ափերի նվաճումը: Գլխավորապես պատմական Հայաստանի ստրատեգիական-քաղաքական նշանակությունն էր պատճառը, որ նա, գրեթե ամբողջ պատմության ընթացքում, դարձել էր կոլածաղիկ աշխարհակալ պետությունների միջև, մի հանգամանք, որը շատ խիստ բացասական ազդեցություն էր ունենում նրա քաղաքական անկախության և տնտեսության զարգացման վրա:

Հայաստանի ամենանշանավոր ճանապարհն այն ճանապարհն էր, որը գալիս էր Միջին Ասիայի կողմերից և Հայկական լեռնաշխարհի վրայով անցնում դեպի Սև ու Միջերկրական ծովերի ափերը: Միջին Ասիայից և Կենտրոնական Ասիայից դեպի Հայաստան եկող երկու ճանապարհ կար: Նրանցից մեկը, դուրս գալով խորասանից, անցնում էր Կասպից ծովի հարավային և արևմտյան ափերով, ապա Գիլան և Մազանդարան նահանգների վրայով հասնում էր Արաքսի հովիտը: Սակայն այս ճանապարհը այնքան բարեկարգ ու բանով չէր՝ բազմաթիվ լեռների ու ճահիճների պատճառով, որոնք ընկած էին նրա տարբեր հատվածներում: Մյուս ճանապարհը, որը դարձյալ սկիզբ էր առնում խորասանի հոչակավոր Հերաթ քաղաքից, անցնում էր Շահ-Ռուդով, Թեհրանով և Թավրիզով ու դուրս գալիս Արաքսի հովիտը: Վերջին ճանապարհն ավելի երկար էր, քան առաջինը, սակայն հաղորդակցության համար ավելի հարմար և հանգիստ էր: Հենց այդ պատճառով, դեռ հնագույն ժամանակներից նա ավելի բանով էր և հայտնի: Գլխավորապես այս ճանապարհով էին իրար հետ կապվում Արևելքն ու Արևմուտքը: Սա համաշխարհային առևտրի կարևոր ճանապարհն էր:

Հերաթից դուրս եկող այդ ճանապարհը, դեպի արևմուտք անցնելով, կանգ էր առնում Այրարատյան նահանգում, Մասսի ստորոտների մոտ, որտեղ նա միանում էր Սև ծովից եկող ճանապարհներին: Միաժամանակ, դեպի Սև ծով էին գալիս Եվրոպայի զանազան մասերից՝ Դանուբի, Դնեստրի, Դնեպրի և Դոնի ջրային ճանապարհները:

Մի ուրիշ մեծ ճանապարհ Միջերկրական ծովի ափերից գալիս էր նույն Մասսի ստորոտները և միանում Արևելքից եկող նըշված ուղուն: Միջերկրական ծովի ափերից եկող այդ ճանապարհը փյունիկեցիների առևտրական ճանապարհն էր, որը դուրս էր գալիս Տյուրոսից և, կտրելով Սիրիայի անապատը, հասնում էր Եփ-

րատ: Այստեղ նա բաժանվում էր երկու ճյուղի, դրանցից մեկը գնում էր դեպի հարավ՝ Բաբելոն, իսկ մյուսը՝ դեպի հյուսիս, Արածանիի և Արաքսի հովիտներով դեպի Կասպից ծով: Հենց այդ գծով էր Բաբելոնը կապվում հյուսիսային երկրների հետ: Նույն այդ ճանապարհն հարավում միանում էր Եգիպտոս գնացող ուղուն:

Հնդկաստանի և Պարսկաստանի ապրանքները Եվրոպան ստանում էր այն ճանապարհով, որն անցնում էր Հայաստանի վրայով և կանգ առնում Սև ծովի ափին գտնվող, այն ժամանակներում մեծ հռչակ ձեռք բերած Տրապիզոն նավահանգստային քաղաքում: Վերջինս Եվրոպայում, հատկապես միջին դարերում, հայտնի էր «միտաքսի ճանապարհ» անունով:

Առաջավոր Ասիայի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի զարգացմանը զուգընթաց, գնալով զարգանում և բազմանում էին նաև համաշխարհային նշանակություն ունեցող ճանապարհները, որոնք առևտրական ու տնտեսական կապերի հետ միասին ունեին նաև վարչական, քաղաքական ու ռազմական նշանակություն: Այսպես, Աքեմենյան հարստության հիմնադրումից շատ չանցած Պարսկաստանը դարձավ աշխարհակալ մեծ տերություն: Եվ Դարեհ Ա-ի ժամանակ (522—484, մ. թ. ա.) արդեն պարսկական տիրապետության տակ էր գտնվում հին հայտնի աշխարհի մեծագույն մասը, այդ թվում և Հայաստանը: Իրարից բաժան և թշնամի արևելյան մեծ պետությունների միավորումը խոշոր չափով նպաստեց առևտրի և, հետևապես, առևտրական հաղորդակցության զարգացմանը: Աշխարհակալ մեծ պետությունը կառավարելու և նրա հեռավոր ծայրերը կենտրոնի հետ կապելու համար Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակ բացվեցին զանազան ուղղությամբ ձգվող ճանապարհներ: Այդ ճանապարհներից մեկը, որը ամենից բարեկարգն էր և հայտնին, կառուցվել է Դարեհ Ա-ի ժամանակ: Նա կոչվում էր «Արքայական ճանապարհ» և ձգվում էր Պարսից ծոցից հյուսիս գտնվող Սուզա մայրաքաղաքից մինչև Միջերկրական ծովի ափերը՝ 2500 կմ երկարությամբ: Այդ ճանապարհն իր միջին մասում՝ մոտ 320 կմ երկարությամբ, անցնում էր հին Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասով: Հայաստանում նա ուներ հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք ուղղություն: Կտրելով Տիգրիս և Եփրատ գետերը, Արևմտյան Տիգրիսի հովտով նա գալիս էր Ամիդ (Դիարբեքիր), որտեղից Արդանա գետի հովտով մտնում էր Խարբերդի դաշտը, իսկ այստեղից էլ՝ Մելիտինե (Մալաթիա), այսպա շարունակում ընթացքը դեպի արևմուտք:

«Արքայական ճանապարհ» մի քանի ճյուղեր դուրս գալով Հայկական լեռնաշխարհի զանազան մասերից, ձգվում էին դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք՝ մինչև Կասպ-Կոհ (Կովկասյան շղթա) և Կասպից ծովի ափերը, որոնք կազմում էին Աքեմենյանների տիրապետության հյուսիսային սահմանը:

Առաջավոր Ասիայում Աքեմենյաններին հաջորդեցին Սելևկյանները, որոնց տիրապետության ժամանակ Առաջավոր Ասիայում սկսվեց տնտեսական վերելք: Մի կողմից զարգանում էր հելլենիստական մշակույթը, որն արդյունք էր հունական և արևելյան կուլտուրաների ձուլման, իսկ մյուս կողմից՝ առևտուրը, արհեստներն ու նրանց հետ կապված տնտեսության այլ ճյուղերը: Դրանց շնորհիվ, բնականաբար, կանոնավորվում և ավելի մեծ մասշտաբների էր հասնում հաղորդակցությունը: Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հաջորդները բարեկարգեցին և ապահովեցին Եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի հաղորդակցությունը Միջին Ասիայի և Հնդկաստանի հետ: Նրանց ժամանակ էր, որ առևտուրն իրոք ստացավ միջազգային բնույթ: Կարճ ժամանակամիջոցում առևտրական խոշոր կենտրոններ դարձան Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիան, իսկ Մերձավոր Արևելքում՝ Սելևկիան ու Անտիոքը: Միջազգային այդ առևտրին մասնակցում էր նաև Հայաստանը, մասնավորապես նրա հարավ-արևմտյան մասը: Վերջինիս միջով էին անցնում միջազգային առևտրական ճանապարհները և նպաստում նրա քաղաքների ու առևտրի զարգացմանը: Աքեմենյանների ժամանակ Հայաստանի այդ մասում (Մոփբում) էին գտնվում Արշամաշատ և Արկաթիակերտ հելլենիստական քաղաքները:

Սկսելի ուշ շրջանում՝ Արտաշեսյանների տիրապետության ժամանակներում (189 թ. մ.թ.ա. մինչև 1 թ. մ. թ.) Հայաստանի հնագույն քաղաքների՝ Վանի, Մանազկերտի, Արմավիրի, Երվանդաշատի կողքին, երկրի կենտրոնում բարձրանում են Արտաշատ, իսկ հարավում՝ Տիգրանակերտ քաղաքները: Վերջին երկուսը բավականին բարեկարգ ճանապարհով կապված էին իրար հետ: Արտաշատ—Տիգրանակերտ ճանապարհը կոչվում էր «Արքունական ճանապարհ»: Բացի դրանից, Արտաշատ և Տիգրանակերտ քաղաքներից դուրս էին գալիս այլ ճանապարհներ ևս, որոնք ձգվում էին տարբեր ուղղություններով՝ Արտաշատից դեպի Սատաղ (որը գրտնրվում էր այժմյան Երզնկա քաղաքից հյուսիս), Արտաշատից դեպի Թավրիզ, Տիգրանակերտից դեպի Տիգրիսի հովիտը, ուր միանում էր Պարսից «Արքայական ճանապարհին» և այլն: Այս ներքին ճանապարհների վրա ևս կառուցվեցին քաղաքներ, առևտրական

նշանակութիւնն ունեցող ավաններ և կայարաններ, օրինակ՝ Զարիշատը, Զարեհավանը, Բագավանը:

Հայկական լեռնաշխարհի ճանապարհների կենտրոնը, սիրտը ուրարտական շրջանում Վանա լճի արևելյան ափերն էին՝ կենտրոն ունենալով Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքը և Արարատյան դաշտը Արգիշտիխիլի (Արմավիր) քաղաքով: Իսկ Հայկական շրջանում երկրի գլխավոր ճանապարհների կենտրոնն ու հանգուցակետը դարձան Արարատյան դաշտում գտնվող Արտաշատ և նրա հյուսիսային շարունակութիւնը կազմող Դվին մայրաքաղաքները:

VI դարում և հետագայում Դվինից դուրս էին գալիս հինգ զբլիսավոր ճանապարհներ, որոնք տրված են «Մղոնաշափք»-ում և բավական մանրամասնութեամբ նկարագրված են Ալիշանի մոտ¹:

Արտաշատ-Դվինից դուրս եկող ճանապարհները ունեին հետևյալ ուղղութիւնները. 1) արևմտյան, որ ձգվում էր Դվին—Կարին—Կողոնիա (այժմ՝ Շապին-Գարահիսար)—Ամասիա—Բյուզանդիոն ուղղութեամբ. 2) հարավ-արևմտյան՝ Դվին—Խլաթ—Քլիմար—Ուռհա—Դամասկոս, իսկ այստեղից էլ կապվում էր Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի հետ. 3) հյուսիս-արևելյան, որը Հրազդան գետի հովտով ու Գեղամա ծովի (Սևանա լճի) հարավային ափերով գնում էր դեպի Տրտու գետի (Թարթառ) հովիտը և հասնում Աղվանից աշխարհի մայրաքաղաք Պարտավ. 4) հարավ-արևելյան՝ Դվին—Նախ-ճավան—Թավրիզ ուղղութեամբ. Թավրիզում միանում էր այն ուղու հետ, որը տանում էր Նինվե—Մծբին—Ուռհա: Նախճավանում այդ ճանապարհից անջատվում էր մի ուրիշ գիծ, որը ձգվում էր դեպի Արգաթիլ և Պարսկաստանի հյուսիսային մասերը. 5) հյուսիսային, որը Գուգարքի վրայով գնում էր Տփղիս (Թբիլիսի), իսկ այստեղից էլ՝ դեպի ավելի հյուսիս: Տփղիսից մի ուրիշ, ավելի բարեկարգ ճանապարհ տանում էր դեպի Պարտավ, որը մի կողմից, ինչպես տեսանք, կապված էր Դվինի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափերի և Դերբենդի հետ:

Հիշատակված ճանապարհներից զատ, հին Հայաստանում գործում էին տեղական բազմաթիվ ճանապարհներ, որոնցով կապ էր պահպանվում տարբեր շրանների միջև:

Առևտրի և հաղորդակցության մեջ Հայաստանն արտակարգ դեր է ունեցել մասնավոր IX դարի վերջերից մինչև մոնղոլական ավերիչ արշավանքներն ընկած շրջանում: Այդ ժամանակաշրջանում տարանցիկ ճանապարհներն անցնում էին Այրարատյան աշխարհով: Աշխույժ առևտրի շնորհիվ ոչ միայն իրենց նշանակութիւնը

պահպանեցին Հայաստանի ավելի հին քաղաքներ Դվինը, Վանը, Նախճավանը և մյուսները, այլև առաջ եկան ու արագորեն փարթաժացան նոր քաղաքներ, ինչպիսիք են՝ Անին, Կարսը, Արծնը և ուրիշներ: Ավելի աշխուժացավ բարավանային երթևեկութիւնը հին ճանապարհներով, բացվեցին նոր ճանապարհներ:

Ինչպես տեսանք, Հայաստանը գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի միջև, հանդիսացել է նրանց կապող օղակը: Հայաստանի ալդպիսի զրիքը նրա տնտեսության համար դրական էր այն առումով, որ նա սերտորեն կապված էր համաշխարհային առևտրի հետ, որն իր հերթին նպաստում էր ներքին առևտրի և արհեստագործության զարգացմանը: Սակայն ճանապարհի վրա ընկած լինելը Հայաստանի համար ուներ նաև խիստ բացասական նշանակութիւն: Որպես ստրատեգիական և տնտեսական խոշոր նշանակութիւն ունեցող երկիր և դրեթե միշտ գտնվելով աշխարհակալ պետութիւնների միջև, Հայաստանը շարունակ թատերաբեմ է եղել բազմաթիվ պատերազմների: Եթե դրա վրա ավելացնենք նաև այն բազմաթիվ ավերիչ արշավանքները, որոնք պատմության ընթացքում տեղի են ունեցել արաբների, սելջուկների և թաթար-մոնղոլների ու թուրքական այլ ցեղերի կողմից դեպի Հայաստան, ապա հասկանալի է դառնում, թե ինչու Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքը երկրի տնտեսության զարգացման տեսակետից համարվում է և՛ բարենպաստ, և՛ աննպաստ:

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅԻ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ՝ ՍԿՍԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ VII ԴԱՐԸ

1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
Մ. Թ. Ա. V-ԻՑ ՄԻՆՁԵՎ Մ. Թ. I ԴԱՐԸ

Հայաստանն ասելով պետք է հասկանալ այն ամբողջական տե-
րիտորիան, որտեղ ապրել ու իր պատմութիւնն է կերտել հայ ժո-
ղովուրդը:

Ուրարտական պետության կործանումից հետո, VI—V դարե-
րից սկսած (մ. թ. ա.)՝ եղած հիշատակութիւններն արդեն կարելի է
ընդունել իբրև հայ ժողովրդի և նրա զբաղեցրած տերիտորիայի՝
Հայաստանի մասին տեղեկութիւններ:

¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 413:

Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվելու ժամանակներից սկսած՝ Հայաստանի մասին մեզ են հասել Դարեհ Ա-ի (522—484) Բիսիթունի (Քիրմանշահ քաղաքի մոտ) արձանագրությունը, հույն պատմագիրներ Հերոդոտի ու Քսենոֆոնի գրվոր հիշատակությունները:

Դարեհի Բիսիթունի արձանագրության մեջ հիշատակված վայրերը, որոնց մի քանիսի տեղագրությունը դեռևս չի ճշտված, գրտնելում էին Հայաստանի (արձանագրության մեջ՝ Արմինա) հարավային սահմանամերձ շրջաններում, այդ պատճառով էլ այդ արձանագրությամբ հնարավոր չէ որոշակի գաղափար կազմել Հայաստանի տերիտորիալ ամբողջականության մասին: Գրեթե նույնպիսի թերություններ ունեն նաև Հերոդոտի ու Քսենոֆոնի հաղորդած վկայությունները: Սակայն, այնուամենայնիվ, վերջիններիս հաղորդած տեղեկություններն անհամեմատ ավելի ամբողջական և որոշակի են. ու հնարավորություն են տալիս, գոնե մոտավոր չափով, իմանալ Հայաստանի տերիտորիալ մեծությունը:

Աքեմենյանների տիրապետությունը, որը Հայաստանում հաստատվել էր 519 թ., Դարեհ Ա-ի ժամանակ, շարունակվեց մինչև 330 թ. (մ.թ.ա.):

Դարեհ Ա թագավորի օրոք Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող բոլոր երկրները, դրանց թվում և Հայաստանը, ենթարկվեցին պետական ու վարչական վերակազմման: Դարեհ Ա-ն պարսկական ամբողջ պետությունը բաժանել էր մի շարք մեծ շրջանների՝ սատրապությունների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին սատրապներ («աշխարհապահ»): Սատրապները, որոնք իրենց շրջաններում ունեին վարչական ու դատական իշխանություն և հավաքում ու Աքեմենյան արքունիքն էին ուղարկում պետական հարկերը, ենթարկված էին անմիջապես Դարեհի բարձրագույն իշխանությանը: Հայաստանի նախկին իշխանավորները, չնայած ենթարկվում էին սատրապներին, բայց պահպանել էին իրենց ներքին իրավունքները:

Հայկական ցեղախմբերի բնակության շրջանները, որոնք Հերոդոտի մոտ կոչված են Արմենիա, կազմում էին Աքեմենյան Պարսկաստանի երկու սատրապություններ՝ 13-րդը և 18-րդը: 13-րդ սատրապության մեջ մտնում էին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները՝ Արմենիան (արմենների երկիրը), Հայասա-Աղզին և նրանց հարևան մի քանի մանր ցեղերի զբաղեցրած շրջանները: Արմենիան տարածվում էր Տիգրիսի վերին և Արածանիի ստորին հոսանքների շրջանում և տերիտորիայով համընկ-

նում էր ավելի ուշ շրջանում Մուրե ու Աղձնիք նահանգներին («աշխարհներ»-ին): Հավանական պետք է համարել այն, որ նշված ժամանակաշրջանում Արմենիայի մեջ են մտել նաև բազմաթիվ այլ վայրեր Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասերից:

Հերոդոտի հիշատակության համաձայն, Արմենիան, իր արևմրտյան սահմանը կազմող Եփրատ գետից սկսած, դեպի հարավ-արևելք, Պարսից «Արքայական ճանապարհի» ուղղությամբ տարածվում էր 56,6 փարսախ (մոտ 320 կմ): Եթե նույն չափով նա տարածվում էր նաև արևելյան ուղղությամբ, իսկ դա շատ հավանական է, ապա արևելյան սահմանը Արածանիի ուղղությամբ հասել է Վանա լճի ավազանը՝ իր մեջ ամփոփելով հետագայի Տուրքերանի մեծ մասը:

Արմենների երկրից անմիջապես հյուսիս տարածվում էր Հայասան: Հյուսիսային կողմից նրա սահմանը կազմում էր Պոնտական լեռնաշղթան:

Արմենիայից և Հայասայից բացի, Աքեմենյան Պարսկաստանի 13-րդ սատրապության մեջ էին մտնում նաև Հայասայից հյուսիս՝ մինչև Պոնտական ծով (Սև ծով) ընկած շրջանները:

18-րդ սատրապությունը, դարձյալ Հերոդոտի վկայությամբ, կազմված էր մատիենների, սասպեյրների և ալարոդների երկրներից:

Չափազանց հետաքրքրական է, իհարկե, իմանալ 18-րդ սատրապության ճշգրիտ սահմանները, սակայն փաստերի բացակայության պատճառով առայժմ զրկված ենք այդ հնարավորությունից: Ընդհանուր ձևով կարելի է ասել, որ մատիեններն ապրում էին Վանա և Ուրմիա լճերի միջև, ալարոդները՝ Վանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում և նրանից արևելք, իսկ սասպեյրները՝ Սպերի և Տալիի կողմերում:

Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի մասին ամենակարևոր աղբյուրը Քսենոֆոնի «Անաբազիս» աշխատությունն է, տրի մեջ բավական մանրամասնությամբ նկարագրված է Քսենոֆոնի և 10 000 հույն զորքի վերադարձը Հայաստանի ու Տրապիզոնի վրայով դեպի Հունաստան: Այդ նահանջը տեղի է ունեցել 401—400 թթ. (մ.թ.ա.): Հայաստանի մասին Քսենոֆոնի հաղորդած տեղեկությունները միանգամայն արժանահավատ են, որովհետև նա ինքն անձամբ եղել է Հայաստանում և նկարագրել է իբրև ականատես: Միանգամայն հասկանալի է, որ Քսենոֆոնի տեղեկությունները վերաբերում են Հա-

յաստանի (Արմենիայի) այն մասերին, որոնց միջով նա անցել է հույն զորքերի հետ:

Նրա հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա հնարավոր է դառնում դատել ոչ միայն զուտ պատմական մի շարք հարցերի մասին, այլև շատ թե քիչ որոշակի գաղափար կազմել այն ժամանակի Հայաստանի տերիտորիայի և վարչական բաժանման վերաբերյալ¹:

¹ Քսենոֆոնի հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես բուն տեքստում ասացինք, վերաբերում են Հայաստանի՝ նրա նահանջի ճանապարհին ընկած շրջաններին: Այդ պատճառով էլ բազմաթիվ ուսումնասիրողներ հետաքրքրվել են Քսենոֆոնի նահանջի ճանապարհի ուղղությունը լուսաբանելու հարցով: Չնայած դրան, մինչև օրս էլ դեռ վերջնականապես չի պարզված այդ ճանապարհի ուղղությունը: Ուսումնասիրողների մոտ գոյություն ունի տարակարծություն: Հիշյալ ճանապարհի ուղղությունը որոշելու համար բոլոր ուսումնասիրողներն էլ օգտվում են հենց իր՝ պատմիչի հիշատակություններից: Նա իր ճանապարհի նկարագրություններում հիշատակում է մի շարք վայրերի անուններ, որոնցից մի քանիսի տեղագրությունը հայտնի է, և անուններն էլ պահպանվել են հին հայկական մատենագրության մեջ: Դրանք են. Կարդուխների երկիրը, որը համապատասխանում է հին հայկական Կորդվաց աշխարհին, Եփրատը, որը համապատասխանում է հայկական Արածանիին, Փասիանների երկիրը՝ հին հայկական Բասեն գավառը, Տաոխների երկիրը՝ հին հայկական Տայքը, Տրապիզոնը, որն այժմ էլ գոյություն ունի և մի քանի այլ վայրեր: Ուստի, ուսումնասիրողներն ինչպիսի ուղրաններով էլ տանեն Քսենոֆոնին իր զորքով, համենայն դեպս, նրան անց են կացնում նշված վայրերով:

Գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները, բացառությամբ պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանի, Քսենոֆոնի նահանջի ճանապարհը Կորդվաց աշխարհից մինչև Մուշի դաշտը, որոշում են միևնույն ուղղությամբ: Նրանց կարծիքով՝ Քսենոֆոնը Կորդվաց աշխարհից Հայաստան է մտել Արևելյան Տիգրիսի (Քսենոֆոնի մոտ՝ Կենտրիտես) գետաբերանից՝ ոչ հեռու՝ Մղերդ քաղաքի մոտով, այնուհետև Հայաստանի միջով շարժվել է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մինչև Զիբենե գետի միջին հոսանքը, իսկ այստեղից էլ, թեքվելով հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, անցել է Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան և մտել Մուշի դաշտը:

Քսենոֆոնի նահանջի ճանապարհի՝ Մուշի դաշտից մինչև Տրապիզոն ձգվող հատվածի ուղղության վերաբերյալ նույն ուսումնասիրողների մոտ կան տարբեր կարծիքներ: Նրանցից ոմանք պնդում են, որ Քսենոֆոնը Մուշի դաշտից դիմել է հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք և, անցնելով Եփրատ-Արածանին, նախ մտել է Խնուսի դաշտը, ապա Կարնո շրջանը, իսկ այստեղից էլ դիմել է դեպի արևմուտք, Բաբելոնի մոտ անցնելով Ճորոխը, ուղղվել է հյուսիս-արևելք և հասել Տրապիզոն: Դիտնականների մյուս մասի կարծիքով՝ հույները Մուշի դաշտից մտել են Մանազկերտի շրջանը, որտեղից գնացել են դեպի հյուսիս և անցել Արածանին այժմյան Ղարաբեյխայի մոտ ու դուրս եկել Ալաշկերտի դաշտը, իսկ այստեղից էլ, Կարինի ու Բաբելոնի մոտով ուղղություն վերցնելով դեպի արևմուտք, հասել են Տրապիզոն: Ակադեմիկոս Մանանդյանը հույների նահանջի ճանապարհը Ալաշկերտի դաշտից սկսած մինչև՝ Տրապիզոն որոշում է մի այլ ուղղությամբ: Ըստ նրա, հույներն Ալաշկերտի դաշտով և Հայկական Պարի վրա գտնվող Դալի-բաբա լեռ-

Քսենոֆոնի հիշատակության համաձայն, Արմենիան իր ժամանակներում վարչականորեն բաժանված էր երկու մասի՝ Արևելյան Արմենիայի և Արևմտյան Արմենիայի: Նրանցից յուրաքանչյուրը կաղմում էր մի-մի սատրապություն և մտնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ: Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ Քսենոֆոնի հիշատակած Արմենիայի (Հայաստան) Արևելյան և Արևմտյան մասերը համապատասխանում են նույն Աքեմենյան ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ 18-րդ և 13-րդ սատրապություններին¹, որոնք հիշատակված են Հերոդոտի կողմից: Իսկ դրանից երևում է, որ Հերոդոտի ժամանակ 18-րդ սատրապության մեջ հայացման պրոցեսը շատ խորն էր գնացել, այդ էր պատճառը, որ Հերոդոտից հետո շատ շանցած, Քսենոֆոնն արդեն 18-րդ սատրապությունը հիշատակում է ո՛չ որպես սասպեյրների, մատիենների և ալարոդների երկիր, այլ Արևելյան Արմենիա (Արևելյան Հայաստան):

Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (IV դարի վերջերից մինչև II դարի սկզբները մ. թ. ա.), Հայաստանի մի մասը ենթարկված էր Սելևկյան թագավորներին: Հայաստանը այդ ժամանակ բաղկացած էր երեք հիմնական մասերից՝ Փոքր Հայք, Մոփք և Մեծ Հայք: Սրանցից Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքի հյուսիսային մասը ինքնուրույն էին և կառավարվում էին տեղական թագավորներով: Պատմագիտական և հնագիտական վերջին ուսումնասիրությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ Մեծ Հայքում իշխում էին Երվանդունի թագավորները: Երվանդունիներն Արաքսի դաշտում կառուցել էին մի քանի բերդեր և քաղաքներ,

նանցքով անցել են Բասեն, այստեղից՝ դեպի Օլթիի շրջանը, ուր գտնվում էր տաոխների երկիրը և, այնուհետև, Սարիղամիշի շրջանով ու Կարսի հարավային մասով՝ դեպի Կաղզվանի կողմերը: Կաղզվանի շրջանից նրանք Արաքսյան դաշտով շարժվել են արևելք, մինչև Հրազդան գետի մոտերը, ապա թեքվելով հյուսիս-արևմուտք, անցել են Արազածի հյուսիսային մասով և դուրս եկել Եփրակի դաշտը, այստեղից էլ շարունակելով իրենց ճանապարհը Արգահանի հարավային մասով դեպի Ճորոխ, անցել են գետը և մակրոնների ու կոլխերի երկրների միջով ուղղվել դեպի Տրապիզոն:

Պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանը հույների նահանջի ճանապարհը որոշում է միանգամայն այլ ուղղությամբ: Ըստ նրա, հույները, Կորդվաց աշխարհից մտնելով Հայաստան, շարժվել են «Արքայական ճանապարհի» ուղղությամբ և դուրս եկել Խարբերդի դաշտը: Այստեղից նրանք գնացել են Լեռնա-Քղի-Փեթի գետի ուղղությամբ և Բյուրակնի արևմտյան մասով դուրս եկել Արաքսի վերին հոսանքի շրջանը, այնուհետև Արաքսի հոսանքին համընթաց գնալով, անցել են Հայկական Պարի և դուրս եկել Բասենի դաշտը, իսկ այստեղից էլ Կարինի ու Բաբելոնի վրայով հասել Տրապիզոն:

¹ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390:

որոնց մեջ ամենանշանավորներն էին Երվանդաշատ քաղաքը և Երվանդակերտ ամուր բերդը:

Սելեկյան շրջանում Մոփքը կազմված էր Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքի և ստորին Արածանիի վրա ընկած շրջաններից: Նա Մեծ Հայքին միացվեց բավական ուշ՝ Տիգրան Բ-ի օրոք:

Մեծ Հայքը, ինչպես և հայկական մյուս երկրները՝ Մոփքն ու Փոքր Հայքը, տարբեր ժամանակներում ունեցել են տարբեր տարածություն: Գերմանացի հայագետ Հյուբշմանը, հենվելով Ստրաբոնի վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ Սելեկյան շրջանում բուն Հայաստանը (հայկական բոլոր երկրները՝ առանց Փոքր Հայքի) իր մեջ էր ընդգրկում հետագա 15 նահանգներից հազիվ չորսը՝ «Չորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Տուրուբերանը և Այրարատը»¹: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Սելեկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում Հյուբշմանի նշած նահանգներից բացի, Մեծ Հայքի մասերն են կազմել նաև Վանա լճից հարավ գտնվող Մոկաց աշխարհն ու Ռշտունիքը, ինչպես և լճից հարավ-արևելք ընկած բազմաթիվ շրջաններ:

Բացի դրանից, պետք է նշել, որ հետագայում Մեծ Հայքին միացած Բարձր Հայք նահանգի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան մեծագույն մասը ևս հայկական էր և Սելեկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում մտնում էր Փոքր Հայքի մեջ:

Փոքր Հայքը Սելեկյանների ժամանակաշրջանում ուներ ավելի մեծ տերիտորիա, քան երկրորդ դարից (մ.թ.ա.) մինչև III դարը (մ. թ.) ընկած շրջանում: Այդ ժամանակաշրջանում, բացի Հալիս և Գալլ գետերի ավազաններից, Փոքր Հայքի մեջ էր մտնում նաև հետադաշտ Բարձր Հայք կոչվող նահանգի մեծագույն մասը, որը, սակայն, Արտաշես Ա-ն (II դ. մ.թ.ա.) միացրեց Մեծ Հայքին, և այնուհետև նա միշտ մնաց տրպես Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող մի շրջան:

Սելեկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Մոփքում զարգանում է տնտեսությունը և կուլտուրան: Հասարակության դասակարգային շերտավորումն այդ հիման վրա ավելի է խորանում: Հայ ժողովուրդն սկսում է ամեն մի առիթ օգտագործել ինքնուրույն պետականություն ձեռք բերելու համար: Շատ շանցած, հայկական ինքնուրույն պետականությունը դառնում է պատմական իրողություն:

Երրորդ դարի ընթացքում Սելեկյան պետությունը մշտական

¹ Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Պիլեզիկճյանի, Վիեննա, 1907, էջ 16:

պատերազմների, ապստամբությունների և իշխող վերնախավի ներքին երկպառակությունների պատճառով հետզհետե թուլանում էր: Նրանց աշխարհակալ պետությունից աստիճանաբար անջատվում էին նորանոր երկրներ:

190 թ. (մ.թ.ա.) Մազնեզիայի մոտ Հռոմի կողմից սելեկյան թագավոր Անտիոքոս Մեծի կրած ծանր պարտությունից օգտվելով, իրենց անկախ հայտարարեցին Մեծ Հայքի Արտաշես և Մոփքի Զարեհ կառավարիչները: Կազմվեցին Մեծ Հայքի և Մոփքի պետությունները:

Փոքր Հայքը դրանցից էլ դեռ շատ առաջ էր ձեռք բերել ինքնուրույն պետականություն:

Մեծ Հայքի և Մոփքի հայկական թագավորությունների գրաված տերիտորիաների և դրանց ընդարձակման մասին բավականաչափ լավ գաղափար ենք կազմում Ստրաբոնի վկայությունների հիման վրա:

Նրա վկայությունից երևում է, որ Մեծ Հայքի Արտաշես թագավորը իր պետությանն էր միացրել Կասպյան երկիրը (Փայտակարանը), Վասպուրականը (Ստրաբոնի մոտ՝ Բասորոպեդա), Փավնիտիսը (?), որը մի քանի ուսումնասիրողների մոտ նույնացվում է Սյունիքի հետ, Պարիադրեսի լեռնալանջերը՝ Տայքը, Խորձենեն, Գուգարքը (Գոգարինեն), Կարնո գավառը (Կարենիտես), Դերջանը (Դերքսենեն)՝ Կարինից արևմուտք, և Տմորիքը (Կորդվաց լեռներից հարավ): Իսկ Մոփքի թագավոր Զարեհը գրավել էր Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը և Եկեղյաց գավառը, որը այդ ժամանակներում ավելի մեծ տերիտորիա էր գրավում, քան հետագա դարերում:

Այսպիսով, այսրեփրատյան Հայաստանը, այսինքն՝ Մեծ Հայքն ու Մոփքը, Արտաշես Ա-ի (189—160 թթ. մ.թ.ա.) և Զարեհի օրոք իրենց մեջ բովանդակում էին Փայտակարանը, Սյունիքը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքի մեծ մասը, Տուրուբերանը, Չորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորձեքի մեծագույն մասը և թերևս նաև Ուտիքն ու Արցախը, այսինքն՝ ավելի ուշ շրջանի՝ Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանի հայկական պետության 15 նահանգներից 14-ը:

Ստրաբոնը հաղորդում է նաև, որ ընդլայնված Հայաստանում բնակչությունը խոսում էր մի լեզվով՝ հայերենով:

Նույն այս երկրորդ դարում (մ.թ.ա.), Մեծ Հայքից ու Մոփքից բացի, ընդարձակվել էր նաև Եփրատից արևմուտք տարածվող Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր Պարիադրես (Պարխարյան) լեռների

արևմտյան լեռնալանջերն ու Պոնտոսի հյուսիս-արևելյան ծովափնյա շրջանները:

Հայկական այդ երեք թագավորությունների մեջ ամենաընդարձակը և զորեղը Արտաշես Ա-ի թագավորությունն էր՝ Մեծ Հայքը:

Մեծ Հայքի մասին պատմագիրները մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում սկսած Տիգրան Բ-ի (95—56, մ. թ. ա.) ժամանակներից:

Տիգրան Բ-ն գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո վերագրավում է պատանդությունից ազատվելու համար Պարսկաստանին զիջած 70 հովիտները, որոնք գտնվում էին Ատրպատականի կողմերում և Մեծ Հայքին էին միացված դեռևս Արտաշես Ա-ի օրոք: Այդ 70 հովիտները, ուսումնասիրողների մեծ մասի կարծիքով, տերիտորիայով համընկնում էին հետագայում Պարսկահայք կոչված նահանգին: Տիգրանն այնուհետև (մոտավորապես 94 թվին մ. թ. ա.) Մեծ Հայքին է միացնում Մոփքը, որը նրա կազմի մեջ մնաց նաև հետագա դարերի ընթացքում:

Մոփքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի ընդարձակ թագավորությունը արևմուտքում, բացի Պոնտոսից, անմիջապես սահմանակից դարձավ նաև Կապադովկիային: Մոփքի միացումից շատ շանցած, և գուցե դրանից էլ առաջ, Տիգրան Բ-ն Մեծ Հայքին միացրեց նաև Փոքր Հայքի արևելյան շրջանները, որոնք կազմեցին Կարնո աշխարհի (հետագայում՝ Բարձր Հայք) մասերը: Հարավային կողմերում նա Հայկական պետությանը միացրեց Կորդլաց աշխարհը:

Տիգրանի նվաճած այդ երկրները այնուհետև կազմեցին Հայկական պետության մասերը: Իսկ Տիգրանի մյուս պատերազմներով ձեռք բերած երկրները՝ Ատրպատականը, Մեծ Մեդիան, Ադիաբենը, Օսրոյենը, Միգդոնիան, Կոմագենը, Ասորիքը և մյուսները շատ կարճ ժամանակ մնացին Հայկական պետության կազմում: Երբ նվաճված երկրներն անջատվեցին Տիգրանի պետությունից, իսկ դա տեղի ունեցավ Պոմպեոսի արշավանքից հետո (65 թ. մ. թ. ա.), Հայաստանի քաղաքական սահմանները գրեթե համընկան Հայկական լեռնաշխարհի սահմանների հետ: Այնպես որ հին Հայաստան կամ, հայագիտության մեջ հաճախակի գործածվող՝ պատմական Հայաստան ասելով, տերիտորիալ տեսակետից պետք է հասկանալ ոչ թե Տիգրան Բ-ի աշխարհակալ պետությունը, այլ Արտաշես Ա-ի օրոք եղած Մեծ Հայքի տերիտորիան և Տիգրանի ժամանակ նրան միացված Մոփքը, Փոքր Հայքի արևելյան մասը, Կորդուքը և Նոր Շիրականը, որն ավելի ուշ շրջանում կոչվում էր Պարսկահայք: Հին Հայաստանն այդպիսի կազմով, որը, ինչպես ասվեց,

տերիտորիայով, բացի հյուսիս-արևելյան և հյուսիսային մասերում եղած շեղումների, հիմնականում համընկնում էր Հայկական լեռնաշխարհին, ուներ հետևյալ սահմանները. հյուսիսում նրա սահմանը կազմում էր Կուր գետը, հարավում՝ Կորդլաց և Մասիուս լեռները, արևմուտքում՝ Եփրատ գետը, իսկ արևելքում՝ Կապուտան լիճն ու նրանից հյուսիս-արևելք ձգվող լեռնաշղթան: Տիգրան Բ-ի ժամանակներից սկսած, նշված սահմաններում ամփոփված երկիրը հայտնի է դարձել Մեծ Հայք կամ Հայաստան անունով: Եվ չնայած որ հետագա դարերում հաճախակի փոփոխություններ են կրել նրա սահմանները՝ մերթ նեղացել, մերթ լայնացել, մերթ էլ, վարչական-քաղաքական տեսակետից երկիրը բաժանվել է տարբեր պետությունների միջև, այնուամենայնիվ, աշխարհագրիների և պատմաբանների մոտ Հայաստան է կոչվել վերը հիշված տերիտորիալ ամբողջականությունը: Թե որքանով է աշխարհագրական այդ հասկացողությունը համապատասխանում պատմական իրողությանը, կրտեսները հետո՝ հարմար առիթով:

Մեկնականների և Արտաշեսյանների տիրապետության շրջանում Հայաստանը գտնվում էր մի շարք երկրների միջև: Այդ երկրներից էին Վիրքը, Աղվանքը, Ատրպատականը, Պարթևական թագավորությունը, Կապադովկիան, Պոնտոսը և Տիգրիսի վերին հոսանքում ու Հյուսիսային Միջագետքում ընկած Ադիաբենի, Միգդոնիայի (Մծբին կենտրոնով) և Օսրոյենի (Եդեսիա կենտրոնով) փոքրիկ թագավորությունները, որոնք մեծ մասամբ ենթակա էին պարթևներին: Հայաստանն այդ հարևանների հետ ուներ տնտեսական և կուլտուրական ամուր կապեր:

Արտաշեսյանների թագավորության շրջանում Հայկական պետությունը վարչական տեսակետից բաժանված էր երկու խոշոր մասերի՝ ներքին գավառների և արտաքին երկրների:

Արտաքինի մեջ մտնում էին Արվաստանի (Մծբինի շրջակայքը), Կորդուքի, Նոր Շիրականի, Գուգարքի, Մոփքի և Աղձնիքի բոլորությունները, որոնք Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև կնքված 65 թ. (մ. թ. ա.) դաշնագրով մնացին Հայկական պետության կազմում: Բոլորությունները կիսանկախ էին և վասալական կախում ունեին հայ թագավորներից: Բոլորությունների վասալական կարգովոր ծառայությունը հայոց թագավորներին այն էր, որ նրանցից յուրաքանչյուրն իր կողմում պաշտպանում էր Հայկական պետության սահմանները: Այդ պատճառով էլ բոլորությունները կոչվում էին նաև «կողմնակալություն» կամ «սահմանակալություն»: Բոլորները արքունիքում ավելի բարձր դիրք ունեին, քան երկրի ներսի հողատեր

ազնվականները: Բղեշխի պաշտոնը բոլոր տեղերում ժառանգական էր, բացառությամբ Տիգրան Բ-ի օրոք՝ Աղծնիքի բղեշխի պաշտոնի, որը վարում էր թագավորի մերձավորներից մեկը: Այդ էլ այն պատճառով, որ Աղծնիքը, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքով հանդերձ, պատկանում էր արքունական տանը:

Մի փոքր այլ էր պետության ներքին շրջանների վարչական վիճակը: Կենտրոնական գավառներում կառավարիչներ նշանակում էր թագավորը: Կառավարիչներ էին նշանակվում արդեն ընդարձակ հողային կալվածքներ ձեռք բերած ազնվականներից: Նրանք, չնայած ձեռք էին բերել բավականաչափ կալվածատիրական իրավունքներ, բայց ժառանգաբար իրավունք չունեին կառավարել տվյալ գավառը կամ շրջանը: Թագավորը «աշխարհներում» ու գավառներում կառավարիչ էր նշանակում ամենաազդեցիկ հողատիրական տոհմի ավագին՝ տալով նրան «նահապետ», «տանուտեր» տիտղոսը:

Արտաշեսյանների թագավորության ժամանակաշրջանի երկրի ներքին գավառների վարչական բաժանման մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ: Այդ պատճառով էլ առայժմ հնարավոր չէ տալ վարչական բաժանման լիակատար և վերջնական պատկերը: Ակադ. Հ. Մանանդյանը հավանական համարելով, որ հին Հայաստանը դեռևս Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում «ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը (տնտեսաձևին—Պ. Հ.) հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքերը», գտնում է, որ երկիրը այդ ժամանակ մասնատված էր բազմաթիվ շրջանների, որոնց մեջ, նրա կարծիքով, «հավանորեն տնտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող» դեր է կատարել «կալվածատեր ազնվականությունը»¹:

Հռոմեական աշխարհագիր Պլինիոս Ավագի վկայությամբ, Հայաստանը նրա ժամանակ (23—79) բաժանված էր 120 շրջանների, որոնց նա անվանում էր ստրատեգիաներ (բառացի՝ «գորավարություններ»): Ուսումնասիրողների կարծիքով, այդ շրջանների մեծագույն մասը գոյություն ուներ դեռևս Տիգրան Բ-ի օրոք:

Հավանական պետք է համարել այն, որ Արտաշեսյանների թագավորության ժամանակաշրջանում, հատկապես Տիգրանի օրոք, վարչական շրջանները հիմնականում համապատասխանում էին ռազմականին:

Արտաշեսյանների ժամանակ Հայաստանն ուներ երկու մայրաքաղաք՝ Արտաշատը, որը կառուցվել էր Արտաշես Ա-ի օրոք (մոտա-

¹ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 248—251: Հմմտ. նաև՝ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 392:

վորապես մ. թ. ա. 166 թ.) և Տիգրանակերտը՝ հիմնադրված Տիգրան Բ-ի օրոք (մ. թ. ա. 77 թ.):

2. Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
I ԴԱՐԻ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՁԵՎ VII ԴԱՐԻ ԿԵՍԸ (Մ. Թ.)

Հայկական պետության տերիտորիայի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ տունենք Արշակունիների թագավորության շրջանից (66—429 մ. թ.): Այսպես, պատմագիրների հաղորդած տեղեկություններից պարզ երևում է, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայկական պետության սահմանը հարավ-արևելքում հասնում էր Զինթա ամրոցին (այժմյան Քելիշինի լեռնանցքի շրջանում) և Ատրը-պատականի Գանձակ քաղաքին (Մարաղայից հարավ): Հարավում Հայկական պետության սահմանը նույն ժամանակաշրջանում հասնում էր Կորդվաց լեռներին և Արևմտյան Տիգրիսին, հյուսիսում՝ Կուր գետին, իսկ արևմուտքում՝ Եփրատին:

Նշված սահմաններում ամփոփված երկրում բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը: Բայց, մանավանդ, ծայրամասային շրջաններում հայերի հետ միասին ապրում էին նաև այլ ժողովուրդներ՝ կորդվացիներ, մարեր, աղվաններ, վրացիներ, հույներ, ասորիներ, կապադովկիացիներ և այլք: Այնպես որ Արշակունիների շրջանում հայ ժողովուրդի էթնիկական սահմանները միայն մոտավոր չափով էին համընկնում պետական սահմանների հետ: Եթե հարավ-արևելքում և արևելքում Հայկական պետության սահմաններն ավելի ընդարձակ էին էթնիկականից, ապա արևմուտքում ճիշտ հակառակն էր. այստեղ Հայկական պետության սահմանն անցնում էր Եփրատ գետով, մինչդեռ ամբողջ Փոքր Հայքը, որի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին հայերը, տարածվում էր Եփրատ գետից արևմուտք: Դեռ ավելին, մի քիչ ավելի ուշ՝ VI դարում հայկական տարրը ձգվում է դեպի արևմուտք այն աստիճան, որ համարյա ամբողջ Կապադովկիայում ձեռք է բերում բացարձակ գերակշռություն, որով մասնավորապես և պայմանավորված էր Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում (527—565) կատարված նոր պրովինցիալ բաժանումը Փոքր Ասիայի արևելյան մասում:

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում Հայկական պետության՝ վերը նշված քաղաքական սահմանները գրեթե մնացել են անփոփոխ՝ մինչև 387 թ.: Նշված սահմանները Արշակունիների Հայկական պետության առավելագույն սահմաններն

էին: Մայրամասային նահանգները՝ Աղձնիքը, Կորդուքը, Արցախը, Ուտիքը, Գուգարքը, երբեմն ապստամբելով՝ դուրս էին գալիս Հայկական պետութեան շրջանակներից, բայց այդ ապստամբությունները ճնշվում էին, և նրանք նորից միացվում էին Հայկական պետությանը: Բացի այդ, Հոռմն ու Պարսկաստանը ևս ժամանակավորապես իրենց ձեռքն էին գցում Հայաստանի մեջ մտնող զանազան շրջաններ, որոնք տարածվում էին հարավ-արևելքում, հարավում և հարավ-անմուտքում: Սակայն մինչև շորորդ դարի երկրորդ կեսը հայկական զորքի ուժով այդ շրջանները նորից միացվում էին Հայաստանին:

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում Հայկական պետության հիմնական մայրաքաղաքներն էին Արտաշատը և Վաղարշապատը:

Երկարածիք պատերազմները Հոռմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև վերջացան նրանով, որ IV դարի վերջերին Հայաստանը բաժանվեց այդ երկու տերությունների միջև: Պայմանագրային համաձայնությունը, որը տեղի ունեցավ 387 թ., ուժի մեջ մնաց մինչև 591 թ., երբ Պարսկաստանի համեմատությամբ Բյուզանդիայի բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Հայաստանի կենտրոնական նահանգները Սասանյաններից ժամանակավորապես անցան Բյուզանդիային:

Պարսկաստանի և Հոռմի միջև կնքված հատուկ պայմանագրով Հայաստանի ծայրամասային նահանգները՝ Մոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Նոր Շիրականը (Պարսկահայքը), Բաղասական աշխարհը (Փայտակարան), Արցախը, Ուտիքը և Գուգարքը համարվեցին Հայաստանից անջատված և մտցվեցին այդ պետությունների կազմի մեջ: Հայաստանի կազմում մնում էին միայն կենտրոնական նահանգները, որոնք բաժանվեցին հիշյալ պետությունների միջև: Հայաստանի խոշորագույն մասը՝ $\frac{4}{5}$ -ը անցավ պարսիկներին, իսկ $\frac{1}{5}$ -ը՝ հռոմեացիներին:

Այդ բաժանումից հետո, որը պատմության մեջ հայտնի է Հայաստանի առաջին քաղաքական բաժանում անունով, այլևս Մեծ Հայքն ամբողջությամբ ընդգրկող մի միասնական հայկական թագավորություն չստեղծվեց:

Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերի բաժանումը ոչ միայն տերիտորիալ իմաստ ուներ, այլև քաղաքական, նույնիսկ կուլտուրական: Թե՛ պարսիկները և թե՛ հատկապես հռոմեացիները ամենազանազան եղանակներով ազդում էին հայ ժողովրդի ներքին կյանքի վրա՝ իհարկե, բացասական իմաստով:

387 թ. այդ բաժանմամբ Հայաստանում Հոռմի ու Պարսկաստանի միջև սահմանն անցնում էր Մծբին—Կարին (այժմ՝ Էրզրում) գծով:

Այդ գծի ուղղությամբ թե՛ հռոմեական և թե՛ պարսկական մասում կային և կառուցվեցին մի շարք բերդաքաղաքներ ու բերդեր: Այսպես. սահմանի հարավային ծայրակետ Մծբինը, որն ամրացված քաղաք էր, գտնվում էր պարսկական բաժնում, նրա դիմաց, դեպի հյուսիս տարածվող Դարա շրջանում գտնվում էր հռոմեական Դարա կամ Անաստասուպոլիս ամուր քաղաքը (այժմյան Կարա-Դարա փոքրիկ գյուղի մոտ):

Ավելի հյուսիս, սահմանային Նիմֆիոս (այժմ՝ Բաթման-սու) գետի աջ կողմում, հռոմեական մասում գտնվում էր Մարտիրոսապոլիս (Տիգրանակերտ) քաղաքը: Գետի ձախ ափին տարածվում էր պարսկական Արզանան հարուստ շրջանը՝ Արզն քաղաքով: Բացի դրանից, Մարտիրոսապոլիսի ուղիղ դիմաց, պարսկական մասում, Ակբա լեռան վրա գտնվում էր Ակբա ամրոցը (այժմ՝ Անուշիրվան-կալա): Ակբայից ոչ այնքան հեռու գոյություն ունեին ևս պարսկական սահմանագլխային երկու բերդեր՝ Ափումը և Խլումարը կամ Քղիմարը: Հենց պարսկական այդ բերդերի (Ակբայի, Ափումի և Խլումարի) զբաղման համար էին գործողություններ կատարում հռոմեական զորքերը VI դարի վերջերին ծագած երկարատև պատերազմների ընթացքում:

Պարսկական Ակբա, Ափում և Խլումար բերդերի դիմաց կանգնած էին հռոմեական ամրացված բերդերը: Այսպես. բացի Մարտիրոսապոլիսից և նրանից հյուսիս գտնվող Աթթախ բերդից գոյություն ունեին և Փիս բերդը, որը գտնվում էր Մարտիրոսապոլիսից 35 կմ հեռավորության վրա: Փիսից դեպի արևմուտք, 8—10 կմ հեռավորության վրա գտնվում էին Կլեսուրի երկու լեռնանցքները՝ մեկը մյուսին շատ մոտ: Այս կողմերում պարսկական մասից դեպի հռոմեականը կարելի էր անցնել միայն այդ երկու լեռնանցքներով, այլ ճանապարհ գոյություն չուներ: Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, հետագայում Հուստինիանոս կայսրի օրոք ավելի ամրացվեցին ստրատեգիական բացառիկ նշանակություն ունեցող Փիս բերդն ու Կլեսուրի լեռնանցքները:

Փիսից հյուսիս լայնական ուղղությամբ տարածվում էր Հայկական Տավրոսը:

Հայկական Տավրոսից հյուսիս, Արածանիի հովտում սահմանն ուղղված էր դեպի Թեոդոսուպոլիս (Կարին): Այս շրջանում հռոմեական տիրապետությունը պարսկականի հետ շփվում էր Հաշտ-

յանք և Խորձյան գավառներում՝ Կթառիճ և Արտալես (կամ Արտալեսոն) բերդերի ամրացված գծով: Կթառիճը գտնվում էր Հաշտյանք գավառում և, մինչև Հուստինիանոս կայսրը, իրենից ներկայացնում էր մի անշուք գյուղ: Հուստինիանոսն այստեղ կառուցեց ամուր բերդ՝ արհեստական ջրամբար-խրամատներով, այն դարձնելով Հաշտյանք գավառամասում պաշտպանության հենակետ: Նույնպիսի դեր էր կատարում Արտալեսը Խորձյան գավառում:

Թեոդոսուպոլիսի կողմերում երկու պետությունների սահմանը այնքան էլ որոշակի չէր:

Թեոդոսուպոլիսը գտնվում էր հռոմեական մասում: Նա ուղղակի սահմանի վրա չէր, այլ մի փոքր արևմուտք: Այս մասում անմիջական սահմանի վրա գտնվում էր Դու գյուղը, իսկ դեպի հյուսիս, այժմյան Կանդիլ լեռան մոտերքում՝ Մադիկ գյուղը:

Ի հակադրություն Թեոդոսուպոլիսի, պարսկական մասում գրեթե ընկած էր Բոլ կամ Բող բերդը, որը բավականաչափ մեծ դեր խաղաց VI դարի պարսկա-հռոմեական պատերազմների ժամանակ: Բող բերդի տեղը ճշգրիտ չի որոշված: Սովորաբար այդ բերդը տեղադրում են այժմյան Հասան-կալա քաղաքի տեղը: Ադոնցի կարծիքով Բող բերդի ավերակները պետք է որոնել Կարգաբազար լեռների շրջանում գոյություն ունեցող Բուա-կալա ամրոցի մոտերքում:

Ուրեմն այսպես, Հայաստանի՝ 387 թ. առաջին բաժանման գծի ուղղությամբ հռոմեական մասում գտնվում էին Անաստասուպոլիս (Դարա), Մարտիրոպոլիս (Տիգրանակերտ), Աթթախ, Փիս, երկու Կլեսուրներ, Կթառիճ, Արտալես և Թեոդոսուպոլիս (Կարին) ամրացված կետերը, իսկ պարսկական մասում՝ Մծբին, Արզն, Ակբա, Ափում, Խլոմար և Բող բերդերը:

Երկու պետությունների միջև եղած սահմանն անցնում էր հետևյալ բնագծերով (հարավից-հյուսիս)՝ Մծբին-Իլջայի լեռներ—Բաթման-սու գետ—Սերոկի լեռներ—Դեբեդյնի և Կարգաբազարի լեռներ—Կանդիլ լեռներ և դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մինչև Սև ծովի մոտերքը:

Նկարագրված գծից արևելք ընկած էր Հայաստանի՝ Սասանյան Պարսկաստանին անցած մասը, որը հայտնի է Արևելյան Հայաստան անունով, իսկ գծից արևմուտք հռոմեական մասն էր՝ Արևմտյան Հայաստանը:

Արևմտյան Հայաստան

Արևմտյան Հայաստանը տերիտորիայով և ժողովրդի կազմով ներկայացնում էր մի ամբողջություն. այնտեղ գերազանցապես ապրում էին հայեր: Սակայն Հռոմեական կայ-

սրություն կողմից գրավվելու ժամանակի և նրանից ունեցած կախվածության աստիճանի տեսակետից այնտեղ գոյություն ունեին երեք կարգի վարչական միավորներ՝ ինքնավար նախարարություններ կամ Սատրապական Հայաստան, Ներքին Հայք և Փոքր Հայք:

ա) Ինքնավար նախարարություններ կամ Սատրապական Հայաստան.— Ինքնավար նախարարությունները գրավում էին Արածանիի ստորին և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքների վրա ընկած շրջանները: Նրանք թվով վեց էին՝ Մեծ Մոփքը, Անգեղտունը, Անձիտը, Շահունյաց Մոփքը, Հաշտյանքը և Բալահովիտը: Նախարարությունների տերիտորիան ավելի հին ժամանակներում կազմում էր Մոփքի թագավորությունը:

Ինքնավար նախարարություններում, ինչպես հենց անունը ցույց է տալիս, հայ նախարարները ներքին կյանքում ունեին ինքնուրույնություն, սակայն քաղաքական գործերում ենթարկված էին Հռոմին և որոշ չափով վերահսկողության տակ էին իրենց ներքին գործերում: Այդ տերիտորիան Հռոմը գավթել էր մոտավորապես 374 թվականին, Պապ թագավորի սպանությունից հետո:

բ) Ներքին Հայք.— Սա հռոմեացիների, ապա բյուզանդացիների մոտ կոչվել է նաև «Մեծ Հայք»:

Ներքին Հայքը կազմված էր Եփրատի վերին հոսանքում ընկած գավառներից, որոնք թվով տասնմեկ էին՝ Խորձյան, Պաղնատուն, Մնձուր, Դարանաղի, Նկեղաց, Մանանաղի, Դերջան, Կարին, Շաղգոմք, Սպեր և Առյուծ (վերջինս, որի աշխարհագրական դիրքը մեզ համար դեռևս մնում է անհայտ, հիշատակված է միայն «Աշխարհացույց»-ի մեջ): Ներքին Հայքը իր տերիտորիայով համընկնում էր «Աշխարհացույց»-ի մեջ նկարագրված Բարձր Հայքի (Կարնո երկիր) հետ:

Ներքին Հայքը Հռոմի կողմից գավթվել էր 387 թ. բաժանման ժամանակ:

գ) Փոքր Հայք.— Փոքր Հայքը, ինչպես մենք տեսանք, կազմում էր հնագույն Հայաստանի երկրի մասը: Այս երկիրը հայկական էր և ընկած էր Եփրատից արևմուտք: Սելևկյանների տիրապետության քայքայման ժամանակ առաջինը Փոքր Հայքն էր, որը դեռ շարունակ օտարի լուծը և ստեղծեց իր հայկական անկախ պետությունը: Փոքր Հայքի թագավորության տիրապետության տակ էին գտնվում նաև հարևան խալդեերի և տիբարենների երկրները, այնպես որ նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին Տրապիզոն և Փառնակիա նավահանգիստները: Բայց Փոքր Հայքի անկախությունը երկար չտևեց: Միհրդատ Եվպատորը 112 թ. (մ.թ.ա.) գրավում է այն և միացնում

Պոնտական թագավորությանը: Այնուհետև, 66 թ. (մ.թ.ա.) հռոմեական զորավար Պոմպեոսը, Պոնտոսի հետ միասին, գրավում է նաև Փոքր Հայքը և դարձնում Հռոմեական կայսրությանը ենթակա շրջան: Սկզբում նա անմիջապես չմիացվեց Հռոմին, այլ դարձավ Հռոմի ձեռքին նվիրատվության առարկա, որը սրվում էր այս կամ այն վասալ երկրին՝ Հռոմի նկատմամբ ունեցած հավատարմության և կատարած ծառայությունների համար:

Փոքր Հայքն անմիջականորեն Հռոմեական կայսրությանն է միացվում առաջին դարի (մ.թ.) երկրորդ կեսում:

Հայ պատմագիրների մոտ չափազանց քիչ և աղոտ են Փոքր Հայքի մասին եղած տեղեկությունները: Փոքր Հայքի դերը որոշ չափով անտեսված է նաև հայագիտական մի շարք ուսումնասիրությունների մեջ: Հայ ժողովրդի պատմությունը առանց Փոքր Հայքի պատմության կլինի թերի, որովհետև Փոքր Հայքը ոչ միայն տերիտորիալ տեսակետից հարևան էր Մեծ Հայքին, այլև կուլտուրական, տնտեսական և այլ կապերով սերտորեն կապված էր վերջինիս հետ: Ավելին՝ Փոքր Հայքում ապրող բնակչության մեջ հայերը միշտ էլ կազմել են բացարձակ մեծամասնություն: Այս իմաստով էլ նրա պատմությունը կազմում է մեր ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասը:

Առաջին դարից սկսած (մ.թ.ա.) Փոքր Հայքը կազմում էր հռոմեական Կապադովկիա պրովինցիայի մի մասը:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած խառնափնթոր տեղեկությունների հիման վրա հնարավոր չէ ճշգրիտ որոշել Փոքր Հայքի ամբողջական սահմանները: Փոքր Հայքը հռոմեական Կապադովկիա պրովինցիայի կազմի մեջ եղած ժամանակ բաղկացած էր հինգ շրջաններից: Այդ շրջանները հյուսիսից հարավ ունեին հետևյալ հաջորդական կարգը. Օրբելիսեն, Այտուղան, Այրետիկ, Օրսեն և Օրբիսեն: Հիշատակված մարզերից Օրբելիսենը գտնվում էր Գայլ գետի հովտում, հաջորդ երկուսը՝ Այտուղանը ու Այրետիկը գտնվում էին Հալիսի ափերին (առաջինը՝ աջ ափին, իսկ երկրորդը՝ ձախ): Օրսենը և Օրբիսենը տարածվում էին Կանգալա գետի շրջանում (առաջինը՝ հյուսիսում, իսկ երկրորդը՝ հարավում):

Այսպիսով, Փոքր Հայքն իբրև Կապադովկիա պրովինցիայի մի մաս, իր մեջ ընդգրկում էր Գայլ գետի ավազանի վերին և միջին մասերը, Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանները և Տևրիկ գետի ավազանն ամբողջությամբ:

Փոքր Հայքի ծայրամասային քաղաքները իրար հետ միացված էին խոշոր նշանակություն ունեցող ռազմական ճանապարհով: Այդ

ճանապարհը Փոքր Հայքի տերիտորիայում կազմում էր մի մեծ շրջան, միացնելով հետևյալ քաղաքներն իրար հետ. Սեբաստիա — Նիկոպոլիս — Զիմարա — Մելիտինե և նորից Սեբաստիա: Այդ ճանապարհը, նշված քաղաքներից դուրս եկող ռազմական այլ ճանապարհների հետ միասին, Փոքր Հայքը դարձնում էր ստրատեգիական կարևոր մի հանգույց:

Սակայն Փոքր Հայքը մինչև վերջ չմնաց Կապադովկիայի կազմում: Երրորդ դարի վերջին՝ Դիոկլետիանոս կայսեր օրոք, նա բաժանվեց Կապադովկիայից և մտավ Հռոմեական կայսրության մեջ որպես առանձին պրովինցիա՝ կազմելով Պոնտական դիոցեզի պրովինցիաներից մեկը: Զորքորդ դարի երկրորդ կեսին, Թեոդոս կայսեր օրոք (379—395) Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու մասի՝ Առաջին Հայքի և Երկրորդ Հայքի: Առաջին Հայքը կազմում էր Սեբաստիայի մարզը՝ համանուն կենտրոնով և Կոլոնիա, Սատաղ, Սեբաստուպոլիս ու այլ քաղաքներով: Երկրորդ Հայքը տարածվում էր նրանից հարավ (Մելիտինեի շրջակայքը և դեպի ավելի արևմուտք): Նրա մեջ մտան, բացի Մելիտինեից, որը նրա կենտրոնն էր, նաև Արկա, Կոմանա, Արիարաթ ու այլ քաղաքներ:

Առաջին և Երկրորդ Հայքերի բռնած տերիտորիաները զգալի չափով մեծ էին նախկին Փոքր Հայքի տերիտորիայից: Նրա այդ մեծացումը կատարվեց Կապադովկիայի հաշվին:

Այդպիսի դրությամբ Փոքր Հայքը մնում էր մինչև Հուստինիանոսի ռեֆորմները:

Մինչև Հուստինիանոս կայսրի ռեֆորմները Կայսրության արևելյան մասը բաղկացած էր երկու պրեֆեկտուրայից¹: Դրանցից մեկը կոչվում էր Արևելյան պրեֆեկտուրություն, որը բաղկացած էր հինգ դիոցեզներից, սրանց թվում գտնվում էր և Պոնտական դիոցեզը: Երկրորդ պրեֆեկտուրան արևմուտք գտնվող հայկական երկրները՝ Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և Պոլեմոնյան Պոնտոսը, որպես պրովինցիաներ մտնում էին Պոնտական դիոցեզի մեջ: Կայսրության ռազմական միավորումները համընկնում էին քաղաքացիական, վարչա-տերիտորիալ բաժանման հետ: Պրովինցիաները վարչական տեսակետից կառավարվում էին պրեզիդենտների կողմից, իսկ ռազմականորեն դրանք ենթարկվում էին դուքսերին ու կոմսերին, սրանք էլ՝ մագիստրոսներին: Պոնտական դիոցեզում, որը բաղկացած էր 11 պրովինցիայից և որի մեջ, ինչպես ասացինք, մտնում էին Եփ-

¹ Մինչև V դարի երկրորդ քառորդը Բյուզանդական կայսրությունը բաժանված էր չորս երկրամասի՝ պրեֆեկտուրայի, որոնք տրոհված էին դիոցեզների, սրանք էլ իրենց հերթին՝ պրովինցիաների:

րատից արևմուտք գտնվող հայկական երկրները, կար միայն մի դուքս: Այդ դուքսը կոչվում էր Հայաստանի դուքս (dux Armeniae), որի իշխանությունը տարածվում էր Առաջին Հայքի, Երկրորդ Հայքի և Պոլեմոնյան Պոնտոսի վրա: Հայաստանի դքսի տրամադրության տակ կար բավականին ստվարաթիվ մի բանակ, որի զինվորների թիվը հասնում էր մոտ 30 000-ի: Զինվորական գլխավոր միավորները գտնվում էին Սատաղում (Առաջին Հայքում) և Մելիտինեում (Երկրորդ Հայք): Հայաստանի դուքսը պատվավոր դիրք էր գրավում վասալական հիերարխիայում:

Այնպես որ Փոքր Հայքը կազմում էր Կայսրության բաղկացուցիչ մասը: Վարչական և իրավական տեսակետից այլ էր նախկին Մեծ Հայքից Կայսրությանը միացած նահանգների դրությունը: Սրանք ունեին կիսանկախ վիճակ, այսինքն՝ արտաքին քաղաքականություն և վասալական ծառայություններով կապված էին Կայսրության հետ, իսկ ներքին կյանքում ունեին ինքնուրույնություն:

Ներքին Հայքում պետական ամենաբարձր պաշտոնը կոչվում էր Հայաստանի կոմես (comes Armeniae), որը նշանակվում էր կայսրի կողմից: Կոմեսը ռազմական գործերում ենթարկվում էր մագիստրոսին: Սատրապական Հայաստանում իշխում էին հայ նախարարները, որոնց վրա հսկող պետական որևէ պաշտոնյա չկար:

Ռազմական միավորումների և վարչական բաժանման այդ ձևը Արևմտյան Հայաստանում իր գոյությունը պահպանեց մինչև VI դարի երկրորդ քառորդը՝ Հուստինիանոս կայսրի ժամանակները: Հուստինիանոս կայսրը (527—565) կատարեց մի շարք վերափոխություններ, որոնք ընդգրկեցին օրենսդրական, դատական, ռազմական և վարչական բնագավառները: Բռնակալ Հուստինիանոսը կայսրության հիմքը համարում էր զենքն ու օրենքը:

Հուստինիանոսը 529 թվականին հատուկ հրովարտակով ռազմական վերակազմության ենթարկեց Բյուզանդական կայսրության մեջ եղած հայկական բոլոր հողերը: Արևմտյան Հայաստանում նրա կատարած ռազմական վերափոխություններն արդյունք էին պարսկա-բյուզանդական պատերազմների ժամանակ վերջինիս ունեցած անհաջողությունների: Այդ պատերազմները ցույց տվեցին, որ ներքին Հայքի նախարարությունները և Սատրապական Հայաստանի զորքերը չէին կարող և ցանկություն էլ չունեին միաբանված կրոնի բյուզանդական կանոնավոր զորքերի շարքում ի փառս օտարների:

Հուստինիանոսի կատարած ռազմական վերակազմության համաձայն, վերացվեցին Սատրապական Հայաստանի նախարարների իշխանական պաշտոնները, իսկ նրանց տեղը նշանակվեցին օտարազգի երկու դուքսեր: Ռազմական այդ վերափոխության էությունը այն էր, որ Բյուզանդական կայսրության ենթակա հայկական բոլոր երկրները՝ Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը, Ներքին Հայքը և Սատրապական Հայաստանը ընկան մի զինվորական պետի տիրակալության տակ: Այդ պետը կոչվում էր ստրատեգ կամ մագիստրոս (մոտավորապես համապատասխանում է զենքերալ-նահանգապետին), որի նստավայրը Թեոդոսուպոլիս (Կարին) բերդաքաղաքն էր: Մագիստրոսին էին ենթարկվում բյուզանդական Հայաստանի մնացած բոլոր պաշտոնյաները: Վերացվեցին կոմեսի պաշտոնը, հայ նախարարների սեփական զորք ունենալու ժառանգական իրավունքները և այլն:

Մագիստրոսի տրամադրության տակ գտնվող գլխավոր բերդաքաղաքներն էին, ամրությունների առաջին գծի վրա՝ Թեոդոսուպոլիսը (Ներքին Հայքում) և Մարտիրոպոլիսը (Սատրապական Հայաստանում): Դրանցից դեպի արևմուտք անցնում էր ամրությունների երկրորդ գիծը՝ Սատաղ (Առաջին Հայքում) և Մելիտինե (Երկրորդ Հայքում) բերդաքաղաքներով:

Հուստինիանոսի օրոք, նրա հրամանով վերակառուցեցին և թվադրամատույց դարձրեցին Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող բոլոր ամրություններն ու բերդերը: Ըստ հարմարության աստիճանի գոյություն ունեին ամրությունների մի քանի տեսակներ՝ ամրացված քաղաքներ, կարևոր բերդեր, խրամատավորված ձամբարներ և այլն:

Հուստինիանոսի կատարած ռազմական վերակազմությանը մոտ 7—8 տարուց հետո հաջորդեց վարչականը: Նա հայերի նկատմամբ համառ կերպով վարում էր բյուզանդականացման քաղաքականություն: Նրա կատարած վարչական վերակազմությունը շատ ավելի բացասական հետևանքներ ունեցավ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության կյանքում, քան ռազմականը:

535 և 536 թթ. բոլոր դիոցեզներում կատարված վարչական վերակազմության հետ միասին Հուստինիանոսի հրովարտակով վերակազմվեցին նաև Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա հայկական բոլոր երկրները՝ Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը, Ներքին Հայքը և Սատրապական Հայաստանը: Այդ հրովարտակի համաձայն, հայկական երկրները բաժանվեցին շորս վարչական շրջանների (պրովինցիաների)՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ

Հայք և Զորորդ Հայք: Հուստինիանոսի վարչական բաժանումը համընկնում է նրա դատական-իրավական բաժանմանը:

Առաջին Հայք.—Վարչական այս միավորը համարվեց պրոկոնսուլուսթյուն (փոխկոնսուլուսթյուն), որի կենտրոնը Հուստինիանուս պոլիսն էր: Նրա մեջ մտան՝ նախկին Ներքին Հայքը ամբողջապես (Թեոդոսուպոլիս և այլ քաղաքներով հանդերձ), նախկին Առաջին Հայքի արևելյան շրջանները՝ Սատաղ, Նիկոպոլիս, Կոլոնիա քաղաքներով և Պոլեմոնյան Պոնտոսի մի մասը՝ Տրապիզոն գլխավոր քաղաքով:

Երկրորդ Հայք.—Կազմվեց նախկին Առաջին Հայքի մյուս մասից (Սեբաստիա և Սեբաստուպոլիս քաղաքներով հանդերձ), նախկին Պոլեմոնյան Պոնտոսի Կոմանա քաղաքի շուրջն ընկած տերիտորիաներից և Հելենապոնտոսի Զելա ու Բերիսա քաղաքների շրջակայքից: Այս վարչական միավորի ղեկավարի դիրքն ու կոչումը մնաց նախկինը՝ դուքս: Կենտրոնը Սեբաստիան էր:

Երրորդ Հայք.—Կազմակերպվեց նախկին երկրորդ Հայքի տերիտորիայից, կենտրոնը մնաց նույնը՝ Մելիտենեն (Մալաթիա): Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում այս պրովինցիայի ամրացման վրա: Երրորդ Հայքը կառավարվում էր կոմեսի կողմից:

Չորրորդ Հայք.—Նախկինում կառավարվում էր անկախ սատրապների (հայ նախարարների) կողմից, հետևապես պրովինցիայի կառուցվածք չուներ: Տերիտորիայով լիովին համընկնում էր նախկին վեց նախարարություններից բաղկացած Սատրապական Հայաստանի հետ: Զորորդ Հայքը համարվեց կոնսուլուսթյուն: Կենտրոնը Մարտիրուպոլիսն էր, իսկ գլխավոր բերդը՝ Կթառիճը:

Ստեղծված չորս պրովինցիաների կառավարիչները նշանակվում էին կայսրի կողմից: Ազնվականության դրուսթյունը, մինչև ամուսնության և ժառանգական կարգի մասին եղած հրովարտակը, մնաց նույնը, ինչ որ նախկինում: Սակայն դա ամիսների հաշիվ եղավ: 536 թվականի մարտի 18-ին նույն Հուստինիանոս կայսրը հատուկ հրովարտակ արձակեց, որով Արևմտյան Հայաստանի նախարարական իշխանությունները զրկվեցին քաղաքական ինքնուրույնությունից: Այս հրովարտակի համաձայն, ժառանգական իրավունքներ տրվեցին թե՛ նախարարական տների կրտսեր անդամներին և թե՛ կանանց: Հետևանքն այն եղավ, որ հայկական նախարարություններն սկսեցին տրոհվել նախարարների ժառանգների (թե՛ արական և թե՛ իգական սեռի ներկայացուցիչների) միջև, դրանով իսկ, կորցնելով իրենց դերն ու նշանակությունը:

Հուստինիանոսի վերափոխությունների նպատակն էր Արև-

մրտյան Հայաստանը զրկել տեղական զինվորական ուժից ու ինքնուրույնությունից և այն աստիճանաբար լուծել Կայսրության մեջ:

Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում առաջանում են դժգոհություններ: Բայց հասնում է զինված ընդհարման: Սակայն Կայսրության կողմից ձեռք առնված կտրուկ միջոցների շնորհիվ խռովությունները ճնշվում են: Նախարարներից շատերն ստիպված էին իրենց կալվածքները վաճառել և տեղափոխվել արևմուտք: Ստեղծված անպաստ պայմանների հետևանքով Փոքր Հայքի հայերը, դեռևս V դարի կեսերին, աստիճանաբար կորցնում էին իրենց մայրենի լեզուն:

Սակայն պատմական որոշ անցքեր խանգարեցին Բյուզանդական կայսրության պլանները: Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո (591 թ.) Փոքր Հայքի հայերը սերտ շփման մեջ են մտնում Արևելյան Հայաստանից Բյուզանդիային անցած կենտրոնական նահանգների հայ բնակչության հետ: Բացի դրանից, մեծ թվով հայեր բյուզանդական կայսրերի բռնի միջամտությամբ Հայաստանի կենտրոնական նահանգներից տեղափոխվեցին արևմուտք: Հայերի՝ դեպի արևմուտք տեղափոխման հոսանքն այնքան ուժեղ և մեծ մասշտաբի էր, որ հաջորդ դարում (VII դ.) պրովինցիաների բաժանման ժամանակ մի լայնարձակ տերիտորիա, որը նախկինում հայկական չէր, կոչվեց հայերի անվամբ: Տեղափոխությունները կատարվում էին, ինչպես նշեցինք, վարչական բռնի ուժով: Տեղափոխվածների զգալի մասը (մանավանդ VI դարի վերջերին, Մորիկ կայսրի օրոք) որպես զինվորներ ուղարկվում էին Կայսրության արևմտյան սահմանները պաշտպանելու:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական վիճակը, VI դարի վերջերին որոշ փոփոխություններ կրելով հանդերձ, մնաց նույնը մինչև VII դարի կեսերը՝ արաբների հանդես գալը:

Արևելյան

Հայաստան

Հայազգիտական գրականության մեջ այս ժամանակաշրջանի Արևելյան Հայաստանը հաճախ կոչված է Մարզպանական Հայաստան կամ Պարսկահայաստան: Վերջին անվանակոչումները գիտական չեն, որովհետև երկրի անունը ո՛չ թե որոշվում է տիրողներով՝ մարզպաններով, կամ քաղաքական վիճակով, տվյալ դեպքում պարսկական տիրապետությանը ենթակա լինելով, այլ այն ժողովրդի անվամբ, որն այդ երկրում բնակվում է: Հետևապես երկիրը պետք է կոչել իր իսկական անունով, այսինքն՝ Հայաստան: Նրա երկու հատվածներն իրարից տարբերելու համար արևելյան մասը, որը գտնվում էր

Պարսկաստանի տիրապետության տակ, պետք է անվանել Արևելյան Հայաստան, իսկ արևմտյանը, որը մտնում էր Բյուզանդիայի կազմի մեջ՝ Արևմտյան Հայաստան:

Արևմտյան Հայաստանը, առաջին բաժանումից երկու տարի անց, անմիջապես միացվեց Կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանում հայկական ինքնուրույն թագավորությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 429 թ.: Բացի այդ, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, որտեղ VI դարում գրեթե լիովին ոչնչացվեցին հայկական խոշոր նախարարությունները, սովորությունները, սովատական կարգը, և երկիրը վերածվեց կայսրության կազմի մեջ մտնող լոկ պրովինցիայի, Արևելյան Հայաստանում, հայկական թագավորության վերացումից մոտ երկու տասնյակ տարի հետո, սասանյան արքայից արքաների կիրառած պարսկացման քաղաքականությունը գլխովին տապալվեց: Հայ ժողովուրդն իր ազատագրական պատերազմներով «խելքի բերեց» սասանյան տիրակալներին, չնայած վերջիններիս անհաջող փորձերն այդ ուղղությամբ շարունակվում էին իրենց տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

VI դարում Սասանյան ամբողջ պետությունը բաժանված էր չորս երկրամասի՝ արևելյան, արևմտյան, հյուսիսային և հարավային: Այդ երկրամասերը կոչվում էին «քուստակներ»: Յուրաքանչյուր քուստակ (երկրամաս) գլխավորում էին երկու բարձրաստիճանի աշտոնյաներ, նրանցից մեկը վարչական գծով էր և կոչվում էր «պատգոսպան»: Սրա իրավասություններն ունեին քաղաքական-վարչական բնույթ՝ հարկերի հավաքում, պետական շինարարություն և այլն: Քուստակի մյուս բարձրաստիճանի պաշտոնյան ռազմական գծով էր: Սա կոչվում էր «սպայապետ» և տվյալ քուստակի ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարն էր: Քուստակները բաժանված էին ավելի փոքր վարչական ժխավորների՝ մարզերի և «շահրների»: Հայաստանը, Ատրպատականը, Վրաց աշխարհն ու Աղվանքը մտնում էին Հյուսիսային կամ Կապկոհ (Կովկասյան) քուստակի մեջ: Հյուսիսային քուստակի կենտրոնն էր Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը (Ուրմիա լճից հարավ-արևելք): Հյուսիսային քուստակի մեջ մտնող մարզերի և շահրների թիվը հասնում էր 13-ի: Հայաստանի մարզպանը նշանակվում էր սասանյան արքունիքի կողմից և նույն արքունիքի հրահանգներն իրականացնող՝ երկրի ամենաբարձր պաշտոնյան էր: Մարզպանից բացի կային նաև երկու բարձր պաշտոններ՝ սպարապետություն և հազարապետություն: Սպարապետը՝ վարում էր երկրի զորքերի գլխավոր հրամանա-

տարի պաշտոնը, իսկ հազարապետը զբաղվում էր երկրի ներքին տնտեսական, կուլտուրական և շինարարական գործերով: Թե՛ սպարապետը և թե՛ հազարապետը ստորադրված էին մարզպանին: Մարզպանի պարտականությունների մեջ էին մտնում, բացի սասանյան արքունիքի հրահանգները կատարելուց, նաև երկրի ներքին կարգի պահպանումը, գործակալների միջոցով արքունի հարկերի հավաքումը, բռնկված ապստամբությունների ճնշումը, Հայաստանի մարզպանության սահմանների պաշտպանությունը արտաքին հարձակումներից և այլն: Մարզպանների վարչական կենտրոնը՝ մայրաքաղաքը, մինչև V դարի կեսը Արտաշատն էր, իսկ դրանից հետո դարձավ Դվինը:

484 թ. նվաճակում Վահան Մամիկոնյանի և պարսից արքունիքի միջև կնքված պայմանագրից սկսած, Հայաստանի մարզպանությունը կոչվեց «Տանուտիրական երկիր», իսկ մարզպանը՝ «Հայոց տանուտեր»: Այդ պայմանագրով փաստորեն երկիրը ձեռք բերեց կիսանկախ վիճակ:

Հայ նախարարները պարսկական արքունիքում ունեին իրենց զահերը հիերարխիայի սխեմում, իրենց համապատասխան աստիճանները: Բայց, ընդհանուր առմամբ, հայ Արշակունիների նախկին արքունիքում ունեցած զահերի հետ համեմատած, նրանց դիրքը Տիգրանի արքունիքում ցածր էր: Հայ նախարարների շարքում Տիգրանի արքունիքում առաջին զահը զբաղվում էր Սյունիքի նախարարը: Սյունիքը Հայաստանի մարզպանության մեջ էր մտնում որպես առանձին շահր և ուներ բավական լայն իրավունքներ: 571 թ. Սյունիքը դուրս եկավ Հայաստանի մարզպանությունից և մինչև արաբների առաջին արշավանքը (640 թ.) անմիջականորեն ենթարկվում էր Հյուսիսային քուստակի պատգոսպանին ու սպայապետին: Հյուսիսային քուստակում Հայաստանին համապատասխան իրավունքներ ունեին Վրաց աշխարհը, Աղվանքը և Ատրպատականը, իսկ Արևմտյան քուստակում՝ Ադիաբենը և Արվաստանը: Դրանցից առաջինի մեջ որպես շահր մտնում էր հայկական Աղձնիք նահանգը, իսկ երկրորդի մեջ՝ Նոշիրականը: Շահրվորում էին տեղական հայ իշխաններ-նախարարները, որոնք մարզպանությունների նկատմամբ ունեին մի տեսակ ներքին ինքնուրույնություն:

Ընդհանուր առմամբ Հյուսիսային կամ Կապկոհի քուստակի մեջ մտնող մարզպանությունները՝ Հայաստանը, Վրաց աշխարհը, Ատրպատականը, Աղվանքը, համեմատաբար ավելի թույլ էին

կապված Սասանյան Պարսկաստանի բուն պետության հետ, քան մյուս քուստակների մեջ մտնող մարզպանությունները:

Արևելյան Հայաստանի տերիտորիան մարզպանների տիրապետության շրջանում (429—640) զգալի չափով փոքր էր հայ Արշակունիների տիրապետության շրջանում եղած տերիտորիայից: Հայաստանը տնտեսապես և քաղաքականապես թուլացնելու նպատակով Սասանյանները նրա ծայրամասային նահանգները միացրին այլ մարզպանություններին: Հայաստանի մարզպանության շրջանակներից դուրս մնացին նախկինում Հայկական պետության բաղկացուցիչ մասերը կազմող Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը, Պարսկահայքը (Նոշիրական), Կորճեքը և Աղձնիքը: Գուգարքը այդ ժամանակաշրջանում մտնում էր Վրացական մարզպանության մեջ, Ուտիքն ու Արցախը՝ Աղվանքի մարզպանության մեջ, Փայտակարանը՝ Ատրպատականի մարզպանության մեջ, իսկ Պարսկահայքը, Աղձնիքը և Կորճեքը՝ Արևմտյան քուստակի մեջ: Այլ կերպ ասած, Հայաստանի մարզպանությունն իր մեջ միավորում էր հետևյալ վեց նահանգները («աշխարհները»)՝ Այրարատ, Վասպուրական, Տուրուբերան, Սյունիք, Մոկք և Տայք: 571 թ. Հայաստանի մարզպանության շրջանակներից Սյունիքի, ինչպես և վերը նշված ծայրաշրջանների դուրս գալը լոկ վարչական բնույթ ուներ: Իրականում դրանք տնտեսական, կուլտուրական և այլ կապերով մնացին որպես Հայաստանի մասերը կազմող երկրներ:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ Հոռմի և Պարսկաստանի միջև որոշված սահմանը նույն դրությամբ մնաց մինչև 591 թիվը, երբ Բյուզանդական կայսրությունը օգտվելով Պարսկական պետության ներքին թուլությունից և գահի ժառանգության համար ծագած կռիվներից, կարողացավ պարսիկներից խլել Հայաստանի մարզպանության մեծ մասը՝ կենտրոնական նահանգները՝ Այրարատյան աշխարհի խոշորագույն մասը մինչև Դվին, Տուրուբերանը և Տայքը: Պարսկական մասում մնացին Այրարատյան աշխարհից մի փոքր մաս՝ Դվինն իր շրջակայքով և Սյունիք, Վասպուրական ու Մոկք նահանգները:

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև եղած սահմանի հյուսիսային հատվածի ուղղությունը մինչև վերջերս սխալ էր պատկերացվում: Այդ հարցի առթիվ կատարած իր արժեքավոր ուսումնասիրության շնորհիվ Ս. Տ. Երեմյանը վերջնականորեն պարզել է երկու պետությունների (Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի) միջև

եղած սահմանի ուղղությունը (ըստ 591 թ. բաժանման), որը որոշվում է հետևյալ գծով՝ Տփղիս (Թբիլիսի) — Թեղքի լեռներ (Թրիալեթի լեռներ) — Խոնավ լեռներ — Բազումի լեռներ՝ մինչև Աղստե գետի հետ հատվելը — Գեղամա լեռներ — Աղատ գետ — Արաքս գետ՝ Աղատ գետի գետաբերանից մինչև Մասսի դիմաց — Մակու — Առեստավան (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին) — Ընձաքիարս գագաթը՝ Վանա լճի հարավային ափին — Մծբին¹:

Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո, մինչև արաբական արշավանքները, նախկին Արևելյան Հայաստանի ներքին կյանքի և վարչական վիճակի մեջ շոշափելի փոփոխություններ տեղի չունեցան: Արևմտյան Հայաստանում եղան որոշ փոփոխություններ: Նրա վարչական կենտրոնը Թեոդոսուպոլիսից փոխադրվեց Շիրակաշատ քաղաքը, որը կոչվեց Մավրիկապոլիս: Բացի դրանից, Հյուսիսային Միջագետքը և նախկին Չորրորդ Հայքի հարավային որոշ մասեր միացվեցին և կազմվեց հոռմեական Հյուսիսային Միջագետք կամ Մյուս Չորրորդ Հայք պրովինցիան, որի վարչական կենտրոնը Ամիդն էր (Դիարբեքիր)²:

* * *

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե հին Հայաստանում I—VII դարերում ներքին վարչական բաժանման ինչ սխառն գոյություն ուներ և ինչով էր պայմանավորված այն: Այդ դարերում Հայաստանում վերջնականապես ձևավորվել էին ֆեոդալական հարաբերությունները: Ուրեմն, հասարակական տնտեսաձևը ֆեոդալականն էր:

Յուրաքանչյուր երկրի ներքին վարչական բաժանումը պայմանավորված է և լիովին համապատասխանում է այն հասարակական-տնտեսական ձևին, որը տվյալ ժամանակաշրջանում ապրում է այդ երկրի ժողովուրդը: Մասնավոր սեփականության վրա հեն-

¹ Տե՛ս «Атлас истории СССР», часть I, Москва, 1948:

² Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում կողք կողքի գոյություն ունեին երկու Չորրորդ Հայքեր՝ իսկական Չորրորդ Հայքը և Հյուսիսային Միջագետքը կամ Մյուս Չորրորդ Հայքը: Առաջինի վարչական կենտրոնը, ինչպես տեսանք, Մարտիրոսապոլիսն էր (Տիգրանակերտը), իսկ երկրորդինը՝ Ամիդը (Դիարբեքիր): Գրականության մեջ (թե՛ սկզբնաղբյուրներում, թե՛ ուսումնասիրություններում) հաճախ Ամիդը նույնացված է Տիգրանակերտի հետ: Սակայն վերջնականապես պարզված է Տիգրանակերտի դիրքը. նրա ավերակները գտնվում են այժմյան Փարկին կամ Թիլվան քաղաքի տեղում, մինչդեռ Ամիդը եղել է այժմյան Դիարբեքիրի տեղում (Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին):

ված պետական սիստեմներում ընդհանրապես երկրի վարչական բաժանումը ելնում է ոչ թե տնտեսության զարգացման հեռանկարներից, բնապատմական պայմաններից, ժողովրդի կազմից և առանձնահատկություններից, այլ հետապնդում է շահագործման, ուղղմական և ոստիկանական նպատակներ:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանին հատուկ էր երկրի տերիտորիալ մասնատվածությունը: Յուրաքանչյուր ֆեոդալի իշխանության տակ գտնվող գավառը կամ երկիրն իրենից ներկայացնում էր վարչական-քաղաքական միավոր՝ գրեթե կիսանկախ պետություն:

Ֆեոդալական Հայաստանի տերիտորիան, IV—VII դարերի նախարարական (ֆեոդալական) տներին համապատասխան, մասնատված էր բազմաթիվ մանր ու խոշոր գավառների: Ամեն մի ֆեոդալական-նախարարական տուն ուներ իր «աշխարհ», «գավառ»: Նախարարները հանդիսանում էին իրենց «գավառի» կամ «աշխարհի» տերերը:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում, որն սկսվում է III—IV դարերից, Հայաստանում արդեն ձևավորվել էին բազմաթիվ նախարարական (ֆեոդալական) տներ, որոնցից յուրաքանչյուրը տիրում էր որոշ տերիտորիայում: Այսպես. Բագրատունիներն իշխում էին Սպերում, Բագրևանդում և ապա Կոգովիտում, Մամիկոնյանները՝ Տայքում և Տարոնում, Կամսարականները՝ Արշարունիքում և Շիրակում, Ամատունիները՝ Արտազում, Մարդպետունի տոհմը՝ Մարդպետականում (Վասպուրականի հյուսիս-արևմտյան մասը, ներառյալ նաև Նախիջևանի գավառը), Ռշտունիները՝ Ռշտունիքում և Տոսպում, Սյունյաց իշխանները՝ Սյունիքում, Արծրունիները՝ Աղբակում, Մոկաց իշխանները՝ Մոկքում, Խոռխոռունիները՝ Խոռխոռունիքում, Աբեղյանները՝ Աբեղյանքում, Գաբեղյանները՝ Գաբեղյանքում, Հավնունիները՝ Հավնունիքում և այլն:

Արշակունյաց արքայական տունը, որը պետք է դիտել որպես ամենազորեղ նախարարությունն այդ շրջանում, տիրում էր Այրարատյան աշխարհի մեծագույն մասի՝ Ճակատք, Մասյացոտն, Արագածոտն, Ոստան, Շարուր, Կոտայք, Նիգ և մի քանի այլ գավառներին¹:

¹ Արշակունյաց գահի օրինական ժառանգից բացի, թագավորի մյուս որդիներին կամ այն հարազատներին, որոնք հավակնություն ունեին խախտել ավատական կարգը և ժառանգել թագավորության իրավունքը, արգելվում էր բնակվել Այրարատյան աշխարհում՝ արքունիքին մոտ. նրանց կալվածքներ էին տրված արքունիքից հեռու՝ Վասպուրական նահանգի Ադերանի (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մասում), Տուրուբերան նահանգի Ադիովիտի (Վանա լճից հյուսիս) և Չորրորդ Հայք նահանգի Հաշտյանք գավառներում:

Հայնաժավալ «աշխարհներ» ունեին Հայաստանի չորս բոլորները (կողմնակալ, սահմանակալ)՝ Գուգարքի, Նոշիրականի, Աղծնիքի և Մոփքի բոլորները:

Ընդարձակ կալվածքներ ուներ նաև եկեղեցին. կաթողիկոսական աթոռը կալվածքներ ուներ 15 գավառներում: Այդ կալվածքները մեծ մասամբ գտնվում էին Այրարատում, Տուրուբերանում (Տարոն գավառում) և Բարձր Հայքում (Գարանաղի, Եկեղյաց ու Դերջան գավառներում): Քրիստոնեական եկեղեցին ևս ենթարկված էր ֆեոդալականացման:

Ահա դրանք էին ֆեոդալական Հայաստանի տերերը: Նրանցից յուրաքանչյուրի, ինչպես և նրանցից կախում ունեցող ավելի մանր նախարարների կալվածքները միասին կազմում էին մի-մի վարչական-քաղաքական միավորներ՝ ֆեոդալական իշխանություն կամ նախարարություն: Հին Հայաստանի նախարարությունների թիվը հաշվվում է մոտավորապես 50—70:

Նախարարությունների մի մասը իր մեջ ընդգրկում էր մեկ գավառ (օրինակ՝ Բղնունիք, Խոռխոռունիք և այլն), մի մասը՝ մի քանի գավառներ (օրինակ՝ Բագրատունիները), իսկ մի մասն էլ՝ ամբողջական նահանգներ՝ «աշխարհ»-ներ (օրինակ՝ Սյունիք, Մոկք, Տայք): Խոշոր նախարարություններն իրենց հերթին տրոհված էին մանր մասերի, որոնցում իշխողները ստորադրված էին և կախում ունեին գլխավոր նախարարից՝ «նահապետ»-ից: Նախարարությունը ժառանգական էր: Սրանք վասալական կախման մեջ էին Արշակունի թագավորներից՝ կատարելով նրանց համար վասալական ծառայություն և իրենց զորքով մասնակցելով պատերազմներին: Նախարարների գահերի աստիճանավորության կարգը (թուր գլխավոր նախարարներն Արշակունյաց արքունիքում ունեին իրենց գահը) կախված էր ոչ միայն նախարարների տված զորքի քանակությունից, այլև ունեցած տերիտորիայի մեծությունից: Հին Հայաստանում ցրված բազմաթիվ նախարարությունները իրարից կալվածքներ և ամբողջական գավառներ գրավելու համար հաճախ ընդհարվում էին, որի հետևանքով առանձին նախարարությունների սահմանները ենթարկվում էին խոշոր փոփոխությունների: Նախարարությունների տիրապետության տակ գտնվող կալվածքները, բացի հարևան նախարարություններից զենքի ու ժողով ձեռք բերվածներից, ըստ ծագման երեք տեսակի էին՝ ժառանգաբար անցնող կալվածքներ, որ մեր մատենագրության մեջ կոչված է «հայրենականք», դրամով ձեռք բերվածներ՝ «քսակագինք» կամ «գանձագինք» և սյուզերենի (թագավորի) կողմից ծառայությունների համար պարգևավածներ՝

«պարգևականք»։ Դրամով փնված կալվածքները դառնում էին «հայրենականք»։ Ժամանակի ընթացքում հաճախ «հայրենականք» էին դառնում նաև թագավորի պարգևած կալվածքները։

Մարզպանների տիրապետության շրջանում հին նախարարական տների ճշուղավորման և նորերի առաջացման պատճառով ավելի է մասնատվում երկրի տերիտորիան։ Այս շրջանում մատենագիրների կողմից հիշատակվում են այնպիսի գավառանուններ, որոնք գոյություն չունեին Արշակունիների տիրապետության ժամանակ։ Արաբական տիրապետության տարիներին, բացի հայ ֆեոդալական տներից, Հայաստանի տարբեր մասերում հանդես են գալիս նաև արաբա-պարսկական քաղաքական միավորներ՝ էմիրություններ, բայց դրա հետ միաժամանակ վերանում են հայկական իշխանական բազմաթիվ տներ։

Ֆեոդալական Հայաստանի գավառաբաժանման մասին ամբողջական տեղեկություններ է հաղորդում VII դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ում¹։

«Աշխարհացոյց»-ի մեջ Մեծ Հայքը, որի սահմանները քաղաքական առումով հայ Արշակունիների թագավորության ժամանակ տարածվում էին Կուր գետից մինչև Վերին Միջագետք և Կասպից ծովից մինչև Արևմտյան Եփրատի ընթացքը, բաժանված է 15 «աշխարհի», որոնք իրենց մեջ ամփոփում են 187—193 գավառ։ Դեռևս Արշակունիների թագավորության շրջանում գոյություն ունեւ այդ 15 «աշխարհների» (մեր մատենագրության մեջ կոչված են նաև «նահանգ», «կողմ», «տուն», «գունդ») և նրանց մեջ մտնող գավառների մեծ մասը։ Սակայն այդ շրջանում պատմիչների կողմից որոշակի տարբերություն չի դրվում «աշխարհ» և «գավառ» հասկացողությունների միջև։ «Գավառն» ու «աշխարհը» հաճախակի հիշատակվում են իրար կողք կողքի, մինչդեռ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ «աշխարհ»-ը և «գավառ»-ը բոլորովին տարբեր հասկացողություններ են՝ ամենից առաջ տերիտորիայի մեծության տեսակետից։

«Աշխարհացոյց»-ի համաձայն, Մեծ Հայքը Արշակունիների թագավորության շրջանում բաղկացած էր հետևյալ 15 «աշխարհ»-ներից. Բարձր Հայք կամ Կարնո աշխարհ, Չորրորդ

¹ Ոմանք «Աշխարհացոյց»-ը վերագրում են Մ. Խորենացուն, իսկ ոմանք էլ՝ այլ հեղինակի։

Կարծում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի նախնական տեքստը ստեղծվել է V դարում՝ պատմահայր Մովսես Խորենացու կողմից, իսկ VII դարում այն վերափոխվել ու այդ ժամանակաշրջանին համապատասխան է դարձվել Անանիա Շիրակացու կողմից։ Պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը մենք հանդիպում ենք այդ երկու հեղինակների երկերի շարքում։

Հայք, Տայք, Տուրուբերան կամ Տարոնի երկիր, Աղձնիք, Գուգարք, Այրարատ, Վասպուրական, Մոկք, Կորճեք կամ Կտրգվաց աշխարհ, Ուտիք, Արցախ, Սյունիք, Պարսկահայք (կամ Նոշիրական) և Փայտական։

Մեծ Հայքի սահմանների մասին «Աշխարհացոյց»-ի հաղորդած տվյալները վերաբերում են ոչ թե հեղինակի ապրած ժամանակին (VII դար), այլ Արշակունիների տիրապետության շրջանի Հայկական պետության առավելագույն տերիտորիային։ Շիրակացին քաղաքական առումով նշում է ծայրագավառներից մի քանիսի (Գուգարքի, Ուտիքի, Արցախի, Փայտակարանի) անջատումը Հայաստանից, բայց ընդհանուր առմամբ նրա տվյալները իր ժամանակվա Հայաստանի սահմանների մասին վիճելի են։ Սակայն դրա հետ միաժամանակ պետք է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին քաղաքական սահմաններն այնքան էլ չէին հետաքրքրում։ Նրա աշխատությունը երկրագրական բնույթի է, որի մեջ տերիտորիալ բաժանման հիմքում ընկած են գլխավորապես տվյալ երկրի բնակչության էթնիկական կազմն ու բնական պայմանները։

«Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված հին Հայաստանի նահանգների մի մասը հանդիսանում էին վարչական միավորներ՝ նախարարություններ կամ բեղշխություններ, օրինակ, Սյունիքը (մի նախարարություն էր, ուր իշխում էր Սյունյաց նախարարական տունը), Մոկքը (դարձյալ կազմում էր մի նախարարություն, ուր տիրում էին Մոկկաց իշխանները), Տայքը (ամբողջովին գտնվում էր Մամիկոնյան նախարարական տան իշխանության ներքո), Գուգարքը (կազմում էր մի բեղշխություն), Աղձնիքը (դարձյալ առանձին բեղշխություն էր) և այլն։

Նահանգների մյուս մասը սոսկ աշխարհագրական-տերիտորիալ հասկացողություններ էին։ Այդպիսին էին, օրինակ, Կենտրոնական երեք խոշոր նահանգները՝ Այրարատը, Տուրուբերանը և Վասպուրականը։ Այս նահանգներից յուրաքանչյուրի տերիտորիայում իշխում էին ոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ նախարարական տներ։ Վասպուրականում առանձին-առանձին իրենց սեփական գավառներն ունեին և իշխում էին հավասար իրավունքներով (անմիջականորեն վասալական կախում ունենալով հայոց թագավորից, իսկ մարզպանների տիրապետության ժամանակ՝ պարսից արքայից) Արծրունիները, Ռշտունիները, Ամատունիները, Անձևացիք և այլ իշխանական տներ։ Այրարատում, չհաշված Արշակունիներին, իշխում էին Բագրատունիները, Կամսարականները, Դիմաքսյանները, Սահա-

ռունինները և ուրիշներ, դարձյալ կազմելով հավասար իրավունքներ ունեցող և անմիջապես Արշակունի թագավորներին ենթարկվող նախարարություններ: Տուրուբերանում նախարարություններ էին կազմում Մամիկոնյանների, Խոռխոռունիների, Բզնունիների և այլոց գրաված շրջանները: Այսպիսով, նշված վերջին երեք նահանգներում, որոնց նման էին հավանաբար նաև հին Հայաստանի մի քանի այլ նահանգներ, վարչական միավորներ էին կազմում ոչ թե իրենք՝ նահանգներն ամբողջությամբ վերցրած, այլ նրանց մեջ մտնող նախարարությունները, որոնք կարող էին բաղկացած լինել մեկ, երկու կամ ավելի գավառներից:

Նախարարական տները մեծ մասամբ կրում էին այն գավառի կամ երկրի անունը, որի վրա իշխում էին կամ, ընդհակառակն, իրենց տոհմական անունները տալիս էին տվյալ երկրին: Երկու դեպքում էլ ստացվում էր միևնույն արդյունքը, այն, որ նախարարական տան և նրա իշխանության տակ գտնվող երկրի անունները մեծ մասամբ համընկնում էին՝ Խոռխոռունիներ—Խոռխոռունիք, Բզնունիներ—Բզնունիք, Երվանդունիներ—Երվանդունիք, Պալունիներ—Պալունիք, Մոկաց իշխաններ—Մոկք, Սյունյաց իշխաններ—Սյունիք և այլն:

Յուրաքանչյուր նահանգ կամ գավառ իրենից ներկայացնում էր հարեան տերիտորիալ միավորներից բնական արգելագծերով (լեռներով, գետերով և այլն) սահմանագծված մի մեծ կամ փոքր աշխարհագրական շրջան՝ դաշտ, հովիտ, «փոք», «ձոր» «սարահարթ»:

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱ.-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԱՅՐԱՐԱՏ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Այրարատ անվան ստուգաբանությամբ զբաղվել են մի շարք քանասերներ և պատմաբաններ: Սակայն մինչև օրս էլ այդ անվան մեկնության շուրջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Ամենից հավանականը այն կարծիքն է, որն Այրարատ անունը կապում է Ուրարտու անվան հետ:

Այրարատը տարածվում էր Երասխի միջին հոսանքի ավազանում և Արածանիի վերնագավառում: Նա շրջապատված էր, արևմուտքում՝ Տալքով և Բարձր Հայքով, հարավում՝ Տուրուբերանով և Վասպուրականով, արևելքում՝ Սյունիքով, իսկ հյուսիսում՝ Գուգարքով: Արևմուտքում նրա սահմանը կազմում էր Մեծրաց (կամ Տալոց) լեռնաշղթան, հարավում՝ Այծպտկունք գագաթից մինչև Շարիան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևմտյան ծայրը, Այրարատի սահմանն անցնում էր Հայկական Պարի ջրբաժան բարձրություններով, ապա Շարիան և Ծաղկանց լեռներով դիմում էր դեպի արևելք՝ Թոնդուրեկ, իսկ այստեղից էլ հասնում էր Երասխ (Արաքս): Արևելքում Այրարատի սահմանը կազմում էին Գեղամա լեռները. այս մասում նրա մեջ էր մտնում նաև Շարուրի դաշտը, որը տարածվում էր Աուիա (Արփա) գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Հյուսիսում նրա սահմանները անցնում էին այժմ Փամբակ և Զղբր կոչված լեռնաշղթաներով:

Այրարատն այդպիսի սահմաններով Մեծ Հայքի կազմում հի-

շատակված «փոքր աշխարհ»-ների մեջ ամենաընդարձակներից մեկն էր:

Եզրային լեռնաշղթաներից բացի, նրա հարավային մասում գտնվող հեռավոր ուղղությամբ ձգվում էր Հայկական Պար լեռնաշղթան, որի արևելյան ծայրին բարձրանում են Մեծ և Փոքր Մասիսները: Հյուսիսային մասում բարձրանում են Արագած և Արալի գագաթները, իսկ արևմտյան մասում ձգվում են մի շարք լեռնաձուղեր, որոնք երկրի այդ շրջանին տալիս են լեռնային բնույթ: Սակայն պետք է նշել, որ նշված լեռնաշղթաներն ու առանձին գագաթները Այրարատյան աշխարհի հարթավայրային բնույթը քիչ են փոխում, որովհետև մեծ լեռնաշղթաները ձգվում են նրա սահմանային վայրերով, իսկ Հայկական Պարը, փոքր լեռնաձուղերն ու առանձին գագաթները միայն առանձին «կղզիներ» են, որոնք վեր են բարձրանում ընդհանուր առմամբ դաշտային ռելիեֆ ունեցող այդ «աշխարհ»-ի այս կամ այն մասում: Այրարատյան աշխարհում հայտնի էին Կարսի, Բասենի, Շիրակի, Բագրևանդի, Արարատի (իր բազմաթիվ մասերով), Կոգովիտի դաշտերը: Դրանք խոր հնությունից ի վեր դարձել էին երկրագործության օջախներ և հուշակված էին իրենց արգավանդությամբ:

Այրարատի մի փոքր մասը, որն ընկած էր Հայկական Պարից հարավ, ոռոգվում էր Արածանիով: Այրարատի մյուս մեծ մասը պատկանում էր Երասխի ավազանին: Այրարատյան աշխարհում կային մի շարք լճակներ, որոնցից նշանավոր էին Մեծամորի լիճը և Գայլատուն: Այրարատյան աշխարհում բավական մեծ տարածում են ունեցել ճահիճները՝ հատկապես Կոգովիտ գավառում:

Այրարատյան աշխարհի կլիմայական պայմանները բազմազան են: Երկրի ռելիեֆի լեռնային լինելու շնորհիվ, այնտեղ կլիման ուղղահայաց ուղղությամբ կազմում է մի շարք գոտիներ՝ կիսաանապատներից (միջին Արաքսի հովիտ) մինչև լեռնային ցուրտ գոտին (Մեծ Մասսի և Արագածի բարձրագույն շրջանները): Ընդհանուր առմամբ կլիման խիստ ցամաքային է: Տարեկան միջին տեղումների քանակը 350—400 մմ-ից չի անցնում: Զերմության տատանումը շատ խիստ է արտահայտվում՝ հասնում է 70—72°-ի:

Դեռ խոր հնությունից սկսած, Այրարատյան աշխարհում, չոր կլիմայի պատճառով, ոռոգման նպատակներով կառուցվել են ջրանցքներ, ամբարտակներ, արհեստական լճակներ (Արագածից հարավ, Մեծամոր լճի, Երևանի շրջաններում, Գեղամա լեռների արևմտյան ստորոտներում, վաղեմի Արմավիր քաղաքի մոտ, Սուրմառի շրջանում և այլուր): Սակայն ոռոգման բարեկարգ կառու-

ցումների մեծագույն մասը ավերման է ենթարկվել մոնղոլական տիրապետության ժամանակ:

Այրարատյան աշխարհը անտառներով շատ աղքատ է: Անտառները շատ թե քիչ մեծ տարածում ունեն միայն այժմյան Սարիղամիշի շրջանում, որը հնում կազմում էր Վանանդ գավառի մի մասը, և Վարաժնունիք գավառում (այժմյան Մաղկաձորն ու Հանքավանի ձորը): Այրարատում հնում տնկվել են նաև մի քանի պուրակ-անտառներ՝ Դվինի, Արմավիր քաղաքի մոտ և Բագարանի շրջանում:

Այրարատի ցածրագույն վայրերում բավական տարածված են աղուտները: Այս գոտու համար բնորոշ են փշաբույսերը: Սրանից վեր տարածվում են տափաստանները, որոնց բնորոշ բույսերը փետրախոտերն են: Ավելի վեր, ըստ կարգի, պետք է զարանտառային գոտին, սակայն Այրարատում այդ գոտին արտահայտվում է միայն տեղ-տեղ, այն էլ ոչ թե կատարյալ անտառի ձևով, այլ՝ թփուտների: Բարձրագույն գոտում ընկած են ալպյան մարգագետինները, որոնք մեծ տարածում ունեն հատկապես Արագածի և Հայկական Պարի բարձրագույն շրջաններում:

Մշակովի կուլտուրաների մեջ Այրարատում առանձնապես աչքի են ընկել հացահատիկները, բանջարեղենը, բամբակը և քրնջութը, այգեգործական կուլտուրաները՝ խաղողը, դեղձը, ծիրանը, տանձը, սալորը և այլն:

Այրարատյան աշխարհում, Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջաններին նման, տարածված են բարեխառն գոտու կենդանիները: Տնտեսական խոշոր նշանակություն է ունեցել Արարատյան դաշտի ճահճոտներում ապրող որդի մի տեսակը, որից պատրաստել են ընտիր, չգունաթափվող «որդան կարմիր» ներկը:

Այրարատյան աշխարհը հնագույն ժամանակներից աչքի է ընկել իր բնական բազմատեսակ հարստություներով: Ամենից առաջ նա նշանավոր էր իր սեղանի աղով (Կողբ և Կաղզվան): Ներկայումս էլ այդ աղահանքերը չեն կորցրել իրենց նշանակությունը: Մետաղի հանքային հարստություներով Այրարատյան աշխարհն աղքատ էր: Այստեղ միայն հիշատակվում են ոսկի, պղինձ և երկաթ: Ոսկին հանդես է եկել ոչ թե հանքերով, այլ ավազի հետ խառն: Պղինձի «բով»-երով (հանքերով) հայտնի է եղել Վարաժնունիք (հատկապես՝ Մաղկաձորը) գավառը:

Այրարատյան աշխարհը շատ ավելի նշանավոր էր շինանյութերով ու հանքային ջրերով: Այստեղ տարածված են տարբեր գույնի բազմատեսակ տուֆեր, մարմարներ, գրանիտներ, բազալտներ,

ավազ, կավ, կրաքարեր: Այրարատյան աշխարհում էին գտնվում Հայկական լեռնաշխարհի՝ հնում շատ մեծ հռչակ ստացած, Վարշակի ջերմուկները (այժմյան Դիադիմի շրջանում), Արզնին և հանքային ջրերի այլ վայրեր:

2. ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այրարատը հանդիսացել է հայ ժողովրդի քաղաքական միավորման, տնտեսական կյանքի և մշակույթի կենտրոնը: Նա հին Հայկական պետության կենտրոնն էր նաև աշխարհագրական առումով: Մեր մատենագիրները մեծ գովեստով են խոսում Այրարատի մասին՝ համարելով այն «դրախտ», «ամենաբոյս», «ամենաբերրի», «գլուխ Հայոց Մեծաց», «Միջնաշխարհ Հայոց» և այլն: Առանձնապես պատկերավոր է Ղազար Փարպեցու տված նկարագիրը: Նա Այրարատի մասին գրում է.

«Եւ արդ՝ զայսպիսի զըղձակերտ գաւառ, զչնաշխարհիկ և զամենալի բոս տուռութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ, զԱյրարատեան գաւառ, որ է գլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի, որ բերէ յինքեան զօրինակ լիութեան...»¹:

Հայտնի է, որ Հայաստանն իր պատմության ընթացքում ունեցել է բազմաթիվ մայրաքաղաքներ: Քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով Հայաստանում մայրաքաղաքները շատ արագ փոխարինել են մեկը մյուսին: Այդ էր պատճառը, որ օտարերկրյա որոշ ուսումնասիրողներ Հայաստանը կոչում են «թափառող մայրաքաղաքների երկիր»: Հայաստանն ունեցել է տասից ավելի մայրաքաղաքներ, որոնց մեծագույն մասը՝ Այրարատյան աշխարհում²: Այսպես, բացի ուրարտական ժամանակաշրջանի Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքից և Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտից, մյուս բոլոր մայրաքաղաքները գտնվում էին Այրարատում: Դրանք էին՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Արշակավանը, Դվինը, Բագարանը, Երազգավորսը, Կարսը, Անին և Երևանը:

¹ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 23—24:

² Նկատի ունենք միայն Մեծ Հայքի կենտրոնական պետության մայրաքաղաքները, այնպես որ խոսքը չի վերաբերում Փոքր Հայքի, Մոփքի, Մեծ Հայքում տարբեր ժամանակներում կազմավորված ֆեոդալական մանր թագավորությունների, ինչպես և Կիլիկյան հայկական թագավորության մայրաքաղաքներին:

Այրարատը տերիտորիալ այն մեծությամբ, որը նկարագրված է VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի մեջ, անծանոթ չէ հնագույն մատենագիրներին: Վերջիններս ծանոթ են Բասեն, Շիրակ, Բագրևանդ գավառներին և Արաքսի հովտին, որի տակ նրանք հասկացել են Արարատյան հարթությունը՝ Ախուրյանի գետախառնուրդից մինչև Շարուրի դաշտը: V դարի մեր պատմիչներն Այրարատ ասելով նկատի են ունեցել այն տերիտորիան, որը համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Այրարատ աշխարհի արևելյան մասին: Իսկ Այրարատն այդպիսի սահմաններով կազմում էր Արշակունիների ոստանը՝ արքունական սեփականությունը: Նույն ժամանակաշրջանում Բագրևանդում իշխում էին Բագրատունիները, Արշարունիքում և Շիրակի մի մասում՝ Կամսարականները, Շիրակի մյուս մասում՝ Դիմաքսյանները, Վանանդում՝ Վանանդի իշխանները: Հետագա շրջանում, երբ հայ ժողովուրդը կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը, Այրարատյան աշխարհի այն մասում, ուր նախկինում իշխում էին Արշակունիները, հանդես եկան նոր նախարարական-ֆեոդալական տներ՝ Ուրծի, Արածի իշխանները, Արագածոտնի մի մասը գրավում են Ամատունիները (սրանք Արագածոտնում կալվածքներ ունեին դեռևս IV դարում՝ Խոսրով Կոտակի թագավորության ժամանակներից), Կոգովիտ գավառն անցնում է Բագրատունիներին, Վարաժնունիքում հանդես են գալիս Վարաժնունիները և այլն: Այսպիսով, Այրարատը փաստորեն մինչև Հայաստանի երկրորդ բաժանումը (591 թ.) մասնատված էր մի շարք վարչա-քաղաքական միավորների՝ նախարարությունների: Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո էլ Այրարատը մնաց մասնատված, սակայն այդ բաժանմամբ նա գրեթե ամբողջությամբ անցավ Բյուզանդական կայսրությանը (միայն արևելյան մի փոքր մասը մնաց պարսկական կողմում): Բյուզանդիայի համար Այրարատը՝ Տուրուքերանի հետ միասին, ներկայացնում էր վարչական մի միավոր, անկախ նրանից, որ վերջիններս մասնատված էին մի շարք նախարարությունների: Այդ է պատճառը, որ «Աշխարհացոյց»-ում Այրարատի տակ հասկացվել են ոչ միայն նախկին Արշակունիների արքունական գավառները, այլև 591 թ. բաժանմամբ Բյուզանդիայի անցած հսկայական տերիտորիայի հյուսիսային մեծ մասը:

Բագրատունիների թագավորության շրջանում Այրարատն ամբողջությամբ մտնում էր նրա տերիտորիայի մեջ: Սակայն այստեղ, Բագրատունիների ընդարձակ իշխանությունից բացի, կային տե-

ղական մի շարք իշխանություններ, որոնք զբաղեցնում էին երկրի այս կամ այն մասը: Ամենից ուժեղը Պահլավունիների իշխանությունն էր, որի իշխանները Բագրատունիների թագավորության վերջին շրջանում կատարում էին սպարապետի պաշտոնը:

Սելջուկները իրենց արշավանքների ընթացքում մեծ հարված հասցրին Այրարատյան աշխարհին: Սելջուկ-թուրքերի կողմից պարբերաբար կրկնվող արշավանքների հետևանքով Այրարատում ոչնչացան բազմահազար հայեր, ավերվեցին բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ: Սակայն սելջուկների տիրապետությունը կարճատև եղավ: Վրաց հզորացած պետության օգնությամբ հայերն աստիճանաբար Հյուսիս-արևելյան Հայաստանից դուրս քշեցին սելջուկ-թուրքերին, այնպես որ XIII դարի սկզբներին Հյուսիս-արևելյան Հայաստանն ամբողջությամբ (որի կազմում էր և Այրարատը) ազատագրվեց սելջուկ-թուրքերից: Սակայն քաղաքական իրադրությունը շատ շուտով փոխվեց: XIII դարի 20-ական թվականներից սկսած Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի վրա են արշավում մոնղոլ-թաթարները, որոնք ավերիչ ու կողոպտիչ մի քանի արշավանքներից հետո իրենց տիրապետությունն են հաստատում Հայաստանում: Մոնղոլների ու նրանց հաջորդների ժամանակ, Հայաստանի մյուս մասերի նման, Այրարատը ևս ավերվում է: Ավերվում են նախկինում ստեղծված ոռոգման սիստեմները, ցանքսերը կրճատվում են, նախկին առևտրական ճանապարհները կորցնում են իրենց նշանակությունը, քաղաքները, որոնց մի զգալի մասը դեռևս արշավանքների ժամանակ հիմնահատակ կործանվել էր, կորցնում են իրենց նշանակությունը՝ վերածվելով սովորական բնակավայրերի: Արարատյան դաշտի մեծ մասը նախկին ծաղկած վիճակից աստիճանաբար վեր է ածվում կիսաանապատի:

Այրարատյան աշխարհի բնակչության խտությունը, Հայաստանի մյուս մասերի համեմատությամբ, մեծ էր: Բնակիչների գերազանց մեծամասնությունը հայեր էին: Հայերից բացի, Այրարատյան աշխարհում՝ հատկապես քաղաքներում, բնակվել են նաև հրեաներ, ասորիներ, հույներ և պարսիկներ: Արաբների տիրապետության շրջանում՝ VIII դարի երկրորդ կեսից սկսած, Այրարատի որոշ քաղաքներում բնակություն էին հաստատել զգալի թվով արաբներ, որոնք հիմնականում կատարում էին վարչական աշխատանք և կայազորային ծառայություն: Ավելի ուշ շրջանում՝ XI—XIII դարերում, Այրարատ են մուտք գործում նաև սելջուկ-թուրքեր, մոնղոլ-թաթարներ և այլ ժողովուրդներ:

Այրարատյան աշխարհը պատմության ընթացքում դարձել է հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի կենտրոն մասամբ նաև այն պատճառով, որ գտնվում էր հին Հայաստանի կենտրոնական մասում և շրջապատված էր բարձր լեռնաշղթաներով, որոնք որոշ չափով ապահովում էին նրա անվտանգությունը: Բայց ամենից կարևորն այն է, որ նրա միջով էին անցնում համաշխարհային տարանցիկ առևտրի կարևոր ճանապարհներ:

Հայաստանի ճանապարհների կենտրոնը Այրարատյան աշխարհն էր: Երկրի ճանապարհների կարևոր հանգուցակետերը՝ Արմավիրը, Արտաշատը, Դվինը և Անին գտնվում էին Այրարատյան աշխարհում: Ուրարտական շրջանում Այրարատում ճանապարհների կարևոր հանգուցակետը Արգիշտիխինիլին էր (Արմավիրը), որն Ուրարտական պետության անկումից հետո իր տեղը զիջեց Երվանդաշատին (Ախուրյանի գետաբերանի մոտ): Հետագայում, երբ Հայաստանը ձեռք բերեց քաղաքական անկախություն, Այրարատյան աշխարհում արագ կերպով բարձրացավ Արտաշեսյանների մայրաքաղաք Արտաշատը: Մինչև V դարի (մ. թ.) երկրորդ կեսը Արտաշատը Այրարատյան աշխարհով անցնող ճանապարհների սիրտն էր: Արտաշատից դուրս էին գալիս տարանցիկ առևտրի կարևոր մի քանի ճանապարհներ, որոնք ունեին նաև ստրատեգիական խոշոր նշանակություն: Դրանցից առանձնապես հիշատակության արժանի են երեքը. ա) Արտաշատ—Սատաղ, բ) Արտաշատ—Տիգրանակերտ և գ) Արտաշատ—Թավրիզ:

V դարի երկրորդ կեսից Այրարատյան աշխարհի ճանապարհների գլխավոր հանգուցյալ դառնում է Դվինը: Դվինից դուրս էին գալիս հինգ գլխավոր ճանապարհներ, որոնք նկարագրված են «Մղոնաչափ»-ում: Այդ ճանապարհներն ունեին հետևյալ ուղղությունները՝ 1) Դվին—Կարին—Կողոնիա—Ամասիա—Բյուզանդիոն. 2) Դվին—Խլաթ—Քղիմար—Ուռհա—Դամասկոս. 3) Դվին—Հրազդան գետ—Կոթ ավան (Սևանա լճի հարավային ափին)—Ջոդի լեռնանցք—Պարտավ. 4) Դվին—Նախիջևան—Թավրիզ. 5) Դվին—Հրազդան գետ—Կուր—Տիգրիս (Թբիլիսի):

Ավելի ուշ շրջանում՝ X դարում, չնայած Դվինը մնում էր որպես տարանցիկ առևտրի ճանապարհների կենտրոն, Այրարատյան աշխարհում բարձրանում է նաև Անին: Վերջինս իր հերթին մի քանի ճանապարհներով կապված էր ինչպես Հայաստանի տարբեր

մասերի, նույնպես և հարևան երկրների ու Սև ծովի նավահանգիստների հետ: Անիից դուրս եկող տարանցիկ ճանապարհներից կարևոր են հետևյալները. 1) Անի—Տրապիզոն, 2) Անի—Թեոդոսուպոլիս—Ամասիա, 3) Անի—Դվին, 4) Անի—Տիգրիս, 5) Անի—Արտանուշ: Այրարատյան աշխարհով անցնող նշված ճանապարհները, որոնց կարևոր կենտրոնները Դվին և Անի մայրաքաղաքներն էին, արտակարգ մեծ նշանակություն ստացան մասնավորապես IX դարի վերջից մինչև սելջուկյան արշավանքները (XI դարի 40-ական թվականները): Այդ շրջանում հալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև տեղի ունեցող երկարատև պատերազմների պատճառով Միջագետքով, Սիրիայով և Միջերկրական ծովով կատարվող համաշխարհային առևտուրը գրեթե կանգ էր առել: Հենց այդ պատճառով էլ համաշխարհային առևտրի մեջ անչափ մեծացել էր Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի, այդ թվում Այրարատյան աշխարհի դերը:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, տնտեսության ընդհանուր հետադիմության հետ, Այրարատյան աշխարհի նախկին փարթամ քաղաքները և նրանցից դուրս եկող ճանապարհները կորցնում են իրենց տնտեսական նշանակությունը: Քաղաքների մեծ մասը աստիճանաբար վեր է ածվում սովորական բնակավայրերի, մի մասն էլ ընդմիշտ վերանում է պատմական ասպարեզից:

4. ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Այրարատը բաղկացած էր 16—20 գավառից¹, որոնք հետևյալներն էին՝ Բասեն, Աբեղյանք, Գաբեղյանք, Հավնոնիք, Արշարունիք, Բագրևանդ, Մաղկոտն, Վանանդ, Շիրակ, Արագածոտն, Ճակատք, Մասյացոտն, Կոգովիտ, Նիգ, Կոտայք, Մաղաղ, Վարաժնունիք, Ոստան, Ուրծ և Արած:

Բասեն, Աբեղյանք, Գաբեղյանք և Հավնոնիք

Բասեն անունը էթնիկական ծագում ունի: Այստեղ ապրող նույնանուն ցեղախմբի մասին հիշատակում է Քսենոֆոնը (V դ.

¹ Հաճախ Շարուրի դաշտը ևս դիտվում է որպես առանձին գավառ, սակայն կարծում ենք, որ այն մտնել է Ոստան գավառի մեջ:

վերջին մ.թ.ա.): Հնագույն ժամանակներում Բասենն իր մեջ ընդգրկել է մի լայնածավալ տարածություն: Նրա կազմի մեջ մտնում էր ոչ միայն «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Բասենը, այլև ամբողջ Վանանդ գավառը (Կարսի և Սարիղամիշի շրջանները), որը կոչվել է Վերին Բասեն: Հետագայում, ֆեոդալիզմի ձևավորման հետ միասին, այդ գավառը մասնատվել է երկու մասի՝ Բասենի և Վանանդի: Ավելի ուշ՝ Բասենը բաժանվում է առանձին նախարարությունների՝ Բասենի, ուր իշխում էր Որդունի նախարարական տունը, և Աբեղյանքի, Գաբեղյանքի ու Հավնոնիքի, ուր իշխում էին նույնանուն նախարարական տները: Բասենում իշխող Որդունի նախարարական տունը IV դարում, խոսքով Կոտակի օրոք (334—338), Ապահունիքի և Հարբի Մանավազյանների հետ ֆեոդալական կռիվներ մղելու պատճառով սրի է քաշվում, իսկ նրա կալվածքները տրվում են Բասենի եպիսկոպոսական թեմին:

Բասենը, Աբեղյանքը, Գաբեղյանքը և Հավնոնիքը միասին վերցրած կազմում էին մի բնաշխարհ՝ ֆիզիկա-աշխարհագրական մի շրջան, որը համապատասխանում է այժմյան Բասենի սանջակին:

Բասենը տարածվում էր արևմտյան մասում, նրանից արևելք գտնվում էին Աբեղյանքը և Հավնոնիքը: Վերջին երկուսից առաջինը տարածվում էր Երասխի հյուսիսային կողմում, իսկ երկրորդը՝ հարավային: Ծայր արևելյան մասում տարածվում էր Գաբեղյանքը, որը սահմանակցվում էր Արշարունիք գավառին: Բասենն ունի երկրագործության համար նպաստավոր հողա-կլիմայական պայմաններ: Սակայն այնտեղ, հատկապես Ստորին Բասենում, բավական ընդարձակ տարածություն են գրավում ճահճուտները:

Բասենում հիշատակվում են պատմական մի շարք վայրեր: Դրանցից են.

Ուղարու և Դու.—Երկուսն էլ եղել են սովորական գյուղեր: Որդորուն հանդիսացել է Որդունի նախարարական տան ոստանը: Այստեղ էր նստում նաև Բասենի եպիսկոպոսը: Վերը նշված կռիվներից հետո Որդորուն, Որդունի նախարարության մյուս կալվածքների հետ միասին, ամբողջությամբ անցնում է Բասենի եպիսկոպոսական թեմին: Դու գյուղը գտնվում էր Բասենի արևմտյան մասում՝ Դեբեդյանի լեռների շրջանում: Այս գյուղը Հայաստանի առաջին բաժանման գծի վրա գտնվող բնակավայրերից մեկն էր: Ենթադրվում է, որ Որդորու և Դու պատմական գյուղերը համապատասխանում են մեր ժամանակների Փոքր և Մեծ Թու գյուղերին, որոնք այժմ գրեթե ավերակ են:

Վաղարշավան.—Սա հավանաբար հիմնադրվել է Հայոց Վա-

դարձ Ա (117—140) կամ Վաղարշ Բ (198—215) թագավորների կողմից: Հիշատակութունների մեջ կոչված է ավան: Նա գտնվում էր Մուրցի (այժմ՝ Հասանկալա) և Երասխի գետախառնուրդում՝ այժմյան Քեոփրի-քեյի տեղում: Սակայն որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Վաղարշավանը գտնվել է ոչ թե այժմյան Քեոփրի-քեյի, այլ Հասանկալայի տեղում: Վաղարշավանի տեղում բնակավայր է եղել դեռևս ուրարտական ժամանակներում:

Օկոմի.—Այս ավանը գտնվում էր Միրանաց լեռների շրջանում: Առաջին անգամ հիշատակվում է XI դարում: Ըստ այդ հիշատակության, սելջուկներն իրենց առաջին արշավանքի ժամանակ (1048 թ.) կործանում են այն, իսկ բնակիչներին, որոնց թիվը, պատմիչի ասելով, հասնում էր 30 000-ի, բնաջնջում:

Քոդբերդ.—Հայտնի է IV դարից: Շապուհ Բ-ն դեպի Հայաստան կատարած իր արշավանքի ընթացքում հայերի դիմադրողական ուժը ջլատելու համար Կամսարական իշխանների կանանց գերելով փակում է այս բերդում, տրպեսզի նրանց ամուսինները իրենց զորքերով լքեն հայկական միացյալ բանակը: Սակայն Շապուհը չի հասնում իր նպատակին: Հայկական զորքերը նրան դուրս են շարտում հայրենի երկրի սահմաններից:

Քոդբերդի դիրքը չի ճշտված: Որոշ ուսումնասիրողներ այն տեղադրում են այժմյան Հասանկալայի տեղում, իսկ որոշ ուսումնասիրողներ էլ՝ Բասենի հյուսիս-արևմտյան սահմանի վրա: Թվում է, թե վերջինների կարծիքը ավելի ճիշտ է, որովհետև Քոդը հանդիսանում էր Հայաստանի առաջին բաժանման գծի վրա գտնվող բերդերից մեկը, հետևապես նա այժմյան Հասանկալայից արևմուտք պետք է լիներ:

Ավնիկ.—Եղել է ամուր բերդ: Արիստակես Լաստիվերտցու հիշատակության համաձայն, սելջուկները, Տուղրիլի գլխավորությամբ, 1054 թ. գրավեցին և ավերեցին Ավնիկը¹:

Արշարունիք

Ավելի հնում Արշարունիքը հայտնի էր Երասխաձոր անունով: Այս գավառը սկզբնապես պատկանում էր Արշակունիների արքունական տանը, սակայն հետագայում տրվում է Կամսարական նախարարական տանը: Ենթադրվում է, որ առաջին նախարարի՝ Արշավիրի անունով էլ գավառը նախկին Երասխաձորի փոխարեն կոչվեց:

¹ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 100:

Արշարունիք: Տարածվում էր Երասխ և Ախուրյան գետերի կազմած արևմտյան անկյունում:

Արշարունիքում էին գտնվում Կաղզվանի հայտնի աղահանքերը:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի բազմաթիվ այլ նախարարական տների հետ միասին աստիճանաբար իրենց քաղաքական ազդեցությունը կորցնում են և Կամսարականները: VIII դարի վերջին նրանք ստիպված են լինում Շիրակի և Արշարունիքի իրենց կալվածքները դրամով վաճառել Բագրատունիներին:

Արշարունիքը Այրարատի առավել նշանավոր գավառներից էր: Այստեղ, դեռևս հնագույն ժամանակներում, կառուցվել են մի քանի քաղաքներ: Արշարունիքը առանձնապես կարևոր դեր է խաղացել Բագրատունիների թագավորության շրջանում:

Այս գավառում գտնվող պատմական վայրերից հարկ ենք համարում նշել հետևյալները.

Երվանդաշատ.—Հին Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկն է: Գտնվում էր Երասխի և Ախուրյանի գետախառնուրդում: Մովսես Խորենացու հիշատակության համաձայն, այս քաղաքը կառուցվել է Երվանդ Դ-ի օրոք, որը նախորդել է Արտաշես Ա-ին և եղել է Երվանդյան դինաստիայի վերջին թագավորը: Խորենացին վկայում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Արմավիրի օդն ու կլիման վատառողջ լինելու, Երասխն իր հունը փոխելու և քաղաքի վրա արևելյան ցեղերի հաճախակի հարձակումների պատճառով Երվանդ Դ-ն արևմուտքում կառուցում է մի քաղաք, որը դարձնում է մայրաքաղաք: Նոր կառուցված այդ քաղաքը Երվանդն իր անունով կոչում է Երվանդաշատ¹:

Երվանդաշատի դիրքն ամուր էր, նա տեղադրված էր բարձր լեռան վրա: Չվստահելով միայն բնական ամրությանը, Երվանդը պարսպապատել է տալիս իր կառուցած մայրաքաղաքը, որի միջնաբերդը գտնվում էր ժայռի գագաթին:

Սակայն, ինչպես երևում է, Երվանդաշատը երկար չի մնում որպես մայրաքաղաք. Արտաշես Ա-ն, Մեծ Հայքի անկախությունը հռչակելուց հետո, որոշ ժամանակ անց՝ մայրաքաղաք է դարձնում իր օրոք կառուցված Արտաշատը:

Երվանդաշատը Արտաշատի և Տիգրանակերտի նման եղել է հելլենիստական տիպի քաղաք: Չնայած II դարի (մ.թ.ա.) առա-

¹ Տե՛ս Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 160—161:

շին կեսում նա դադարեց մայրաքաղաք լինելուց, այնուամենայնիվ, երկար դարեր Երվանդաշատը մնում էր որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը: IV դարին վերաբերող վկայություններից երեւում է, որ այդ շրջանում Երվանդաշատն ուներ մի քանի տասնյակ հազար բնակիչ: Այս քաղաքը մեծ հարված է ստանում Արշակ Բ-ի օրոք Պարսկաստանի կողմից կատարված հարձակումների հետեւանքով: IV դարի վերջերից սկսած Երվանդաշատն անտիճանաբար կորցնում է իր նախկին նշանակությունը՝ վերածվելով սովորական ֆեոդալական բերդաքաղաքի:

Երվանդակերտ.—Կառուցվել է նույն Երվանդ Դ-ի օրոք: Գրտնւմ էր Երվանդաշատից ոչ հեռու, դեպի արևելք՝ Երասխի բարձրադիր ձախ ափին: Երվանդակերտը եղել է ամուր բերդ և կառուցվել է Երվանդաշատ մայրաքաղաքի արևելյան մատուցները պաշտպանելու համար: Երվանդակերտի մասին հորենացու հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ այն եղել է շատ գեղեցիկ:

Խորենացին Երվանդակերտը նկարագրում է իրեն հատուկ պատկերավոր տոմով: Բերենք նրա խոսքերը. «Քաղցր է ինձ ասել և յադագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և շքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիւր. իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցած և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբոլն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր, որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուսից յօնից դարևանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց, ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն. իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդոք ափանցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն գոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. և արդար և բերրի և թագաւորական դաստակերտն»¹: Երվանդակերտի ավերակները առ այսօր պահպանվում են:

Բագարան.—Այս քաղաքը ևս կառուցվել է Երվանդ Դ-ի օրոք: Մա գտնվում էր Երվանդաշատից ոչ հեռու, նրանից մոտ 5 կմ հյուսիս՝ Ախուրյանի աջ ափին: Խորենացին վկայում է, որ Բագարանի կառուցումից հետո Արմավիրից այստեղ են տեղափոխվում հեթանոսական կուղբերը, այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվում է Բագարան («աստվածաբան»): Կարելի է ենթադրել, որ Բագարանի մոտ տնկված «Մենդոց» անտառն ունեցել է կրոնական նշանակություն:

¹ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 162—163:

Հավանաբար նա փոխարինել է Արմավիրի «Սոսյաց» պուրակին, որի ծառերի տերևների շարժումից քուրմերը «գուշակութուններ» էին անում:

Բագարանի նշանակությունը բարձրանում է հատկապես IX դարի 2-րդ կեսից սկսած, երբ նա դառնում է Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաքը: Սակայն շատ շուտով Բագարանը մայրաքաղաքի իր դերը զիջում է Երզրավորսին: Այնպես, որ Բագարանը մայրաքաղաք էր միայն Աշոտ Ա-ի (885—890) օրոք: Բագարանի ավերակները, հատկապես գերեզմանոցը, մինչև օրս էլ նըշմարվում են:

Արտագերս կամ Արտագերս.—Հին Հայաստանի անառիկ բերդերից մեկն էր: Հիշատակված է Թե' հայ, Թե' օտար պատմիչների և աշխարհագիրների երկերում: IV դարում Արշակ Բ-ն Կամսարականների կալվածքների և մյուս բերդերի հետ միասին հարքունիս է գրավում նաև Արտագերսը, այն վերակառուցելով և դարձնելով արքունի բերդ-գանձարաններից մեկը: Երբ 368 թ. Շապուհ Բ-ն Արշակ Բ-ին Տիգրան է կանչում և նենգորեն Անհուշ բերդում բանտարկելուց հետո մի ստվարաթիվ բանակ է ուղարկում Հայաստանն ավերելու և գրավելու, Փառանձեմ թագուհին և թագաժառանգ Պապը արքունական գանձերով և 11 000 բերդապահ զորքով ամրանում են Արտագերս բերդում: Բերդականները Փառանձեմ թագուհու գլխավորությամբ ավելի քան մի տարի (368—369) հերոսաբար դիմադրում են պարսկական զորքերին, որոնք ավերելով Հայաստանի մեծ մասը, եկել պաշարել էին Արտագերսը: Պապին հաջողվում է պաշարումից դուրս գալ և փախչել հոռմեացիների մոտ, իսկ թագուհին, իշխանները և բերդապահ զորքը սովի, համաճարակի և զինամթերքի պակասության պատճառով ստիպված են լինում հանձնվել (369): Պարսիկները գրավելով Արտագերսը, կողոպտում են արքունական գանձերը և գերի վերցնում Փառանձեմին, որին շուտով տանջամահ են անում: Այս դեպքից հետո Արտագերսն այլևս դադարում է բերդ լինելուց: Նրա աշխարհագրական դիրքը դեռևս չի ճշտված: Ոմանք այն նույնացնում են Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանի Կապույտ բերդի հետ, որ անհավանական է:

Կապույտ բերդ.—Գտնվում էր այժմյան Կաղզվանի մոտ, Արաքսի հովտում: Հռչակված էր իր ամրությամբ: Այս բերդում տեղի են ունեցել քաղաքական մի շարք դեպքեր: Դրանցից առանձնապես հիշատակության արժանի է Բագրատունի Սմբատ Ա-ի օրոք տեղի ունեցածը: Ատրպատականի արաբ էմիր Յուսուֆը Հայաստանի քա-

դաքական անկախությունը վերացնելու և այն էմիրությունը ենթարկելու համար մի քանի արշավանքներ է կատարում դեպի Հայաստան: Դիվանագիտական նախապատրաստություններից և երկրի ներսում դաշնակիցներ ձեռք բերելուց հետո Յուսուֆը 909 կամ 910 թ. մի մեծ բանակի գլուխ անցած մտնում է Հայաստան և ավերում նրա հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան շրջանները: Սմբատ Ա-ն ստիպված է լինում իր ձեռքի տակ եղած փոքրաթիվ զորքի հետ միասին ամրանալ Կապույտ բերդում: Թշնամին շրջապատում է Կապույտ բերդը: Սակայն բերդականները մեկ տարի հերոսաբար դիմադրում են: Միայն սովի ու ջրի պակասության պատճառով Սմբատը ստիպված է լինում անձնատուր լինել: Յուսուֆը նրան գերում է և փակում Դվինի բերդում, իսկ 914 թ. նրանցակ բերդի մոտ տանջամահ է անում, ապա մարմինը բերելով Դվին, կարգադրում է խաչի վրա գամել՝ բնակչությանը սարսափի ենթարկելու համար:

Արշարունիքում եղած վանքերից նշանավոր էին Կապույտ Բարը և Կամրջաձորը, որոնք կառուցվել են X դարում: Դրանցից հատկապես երկրորդը կարևոր դեր է խաղացել հայ միջնադարյան մշակույթի պատմության մեջ:

Բագրեվանդ

Բագրևանդը տարածվում էր Արածանիի վերնագավառում՝ Հայկական Պարի, Մաղկանց և Դիադինի լեռների միջև: Հնում Բագրևանդը գրավել է ավելի մեծ տերիտորիա: Այդ ժամանակներում նրա մեջ է մտել նաև Մաղկոտն գավառը: Բագրևանդի տերիտորիայի մեծ մասը կազմում էր այժմյան Ալաշկերտի դաշտը, որը հայտնի էր իր բերրիությամբ: Կարծիք կա, որ Բագրևանդը եղել է Բագրատունիների սոհմական գավառը, և Բագրևանդ ու Բագրատունի անունները կապ ունեն իրար հետ:

Այս գավառի հիշատակված վայրերից տվադրության արժանի են հետևյալները.

Վաղարշակեռ.— Իբրև բերդ գոյություն է ունեցել դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում: Հետագայում բերդի շուրջը ծավալվել է համանուն քաղաքը, որի կառուցումը վերագրվում է Հայոց Վաղարշակ թագավորին: Ուրարտական այլ բերդերի ավերակների նման Վաղարշակեռտի բերդի ավերակներն էլ սովորաբար կոչվում են Թուրախ-կալա (հողե բերդ): Գտնվում է Շարիան գետի ձախակողմյան վտակներից մեկի վրա:

Բագավան.— Բառացի նշանակում է դիցավան: Առաջին հիշատակություններում կոչված է քաղաքագյուղ և ավան, իսկ հետագա հիշատակություններում՝ գյուղ: Գտնվում է Նպատ լեռան հյուսիս-արևմտյան ստորոտում՝ Արածանիի ափին: Այժմ էլ գոյություն ունի և կոչվում է Ուլբիլիս: Այստեղ է գտնվում Ս. Հովհաննեսի վանքը: Ըստ ավանդության, այստեղ է առաջին անգամ նավասարդի տոնը տոնվել: Մի այլ ավանդության համաձայն, իբր, այստեղ է մկրտվել Տրդատ Գ-ն իր զորքով, որից հետո քրիստոնեությունը տարածվել է ամբողջ Հայաստանում:

Ձիրավ.— Դաշտ է, որտեղ 371 թ. տեղի է ունեցել արյունահեղ ճակատամարտ հայկական զորքի (որին օժանդակում էր նաև հոռմեական մի զորամաս) և պարսկական մեծաթիվ զորքերի միջև: Ծակատամարտը վերջանում է հայրենի երկրի անկախության համար մարտնչող հայերի կատարյալ հաղթանակով: Պարսկական զորքերը դուրս են շարժվում Հայաստանի սահմաններից և Պապ թագավորը վերջնականապես հաստատվում է Հայոց գահի վրա:

Մաղկոտն

Ինչպես նշվեց, Մաղկոտն գավառը հնում կազմում էր Բագրեվանդի բաղկացուցիչ մասը: Նա տարածվում էր Մաղկանց լեռների շրջանում: Սկզբում պատկանում էր Գնունիների նախարարական տանը, իսկ հետագայում, հավանաբար Արշակ Բ-ի օրոք, անցնում է Արշակունիների արքունիքին: Լեռնային զով կլիմա ունենալու պատճառով, թե՛ Արշակունիների թագավորության և թե՛ մարզպանների տիրապետության շրջանում՝ հայկական զորքերն իրենց ճամբարային շրջանը անց էին կացնում Մաղկոտն գավառում:

Մաղկոտնի պատմա-աշխարհագրական վայրերից են.

Ջարեհավան.— Հայաստանի հնագույն քաղաքներից մեկն էր: Հավանաբար գտնվում էր Բագավանի մոտ՝ Թավրիզ—Կարին—Տրապիզոն ճանապարհի վրա: Փավստոս Բուզանդի¹ վկայություններից երևում է, որ Ջարեհավանը IV դարում եղել է բավականին փարթամ մի քաղաք: Այստեղ հայերից բացի բնակվում էին նաև հրեա առևտրականներ ու արհեստավորներ: Սակայն նույն դարի 60-ական թվականներին պարսկական զորքերը, Հայաստանի մի շարք այլ քաղաքների հետ միասին, ավերում են Ջարեհավանը: Շապուհ Բ-ն քաղաքի բնակչության մեծ մասին, հատկապես արհեստավոր-

¹ Փ. Բուզանդը Մաղկոտն գավառի անունը չի նշում, իսկ Ջարեհավանը հիշատակում է որպես Բագրևանդ գավառում գտնվող քաղաք:

ներին ու առևտրականներին գերելով, քշում է Պարսկաստանի խորքերը: Դրանից հետո Զարեհավանը վեր է ածվում մի սովորական գյուղի:

Զարեհավանում է ծնվել միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական խոշոր շարժման՝ թնդրակեցիների շարժման հիմնադիրն ու առաջին ղեկավարը՝ Սմբատը, որն իր ծննդավայրի անունով կոչվել է Սմբատ Զարեհավանցի:

Շահապիվան.— Վանք և բնակավայր: Աշխարհագրական հշգրբիտ դիրքը մեզ համար մնում է անհայտ: Հավանաբար գտնվել է Բագավանի մոտերքում: Շահապիվանում 443 թ. գումարվել է եկեղեցական ժողով, որը հաստատել է մի շարք օրենքներ ու կանոններ: Այդ օրենքները ուղղված էին V դարում տարածված աղանդավորական-աղայական շարժման՝ մծղնեության դեմ:

Անգղ.— Բերդ և գյուղաքաղաք: Աշխարհագրական դիրքը չի հշտված: Անգղը հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանավոր է դարձել 450 թ. տեղի ունեցած դեպքերով: Այդ թվին, ինչպես հայտնի է, պարսից Հազկերտ Բ արքան Տիգրան գնացած հայ նախարարների հետ Հայաստան է ուղարկում պարսկական հատուկ զորագունդ և բազմաթիվ մոգեր: Սակայն պարսկական զորագունդի և մոգերի մոտքը Հայաստան առաջին իսկ պահից առաջացնում է դիմադրական շարժում: Եվ ահա առաջինը ոտքի են կանգնում Անգղ գյուղաքաղաքի ու նրա շրջակայքի բնակիչները: Ընդհարումը տեղի է ունենում Անգղում, որտեղ պարսիկ մոգերը կանգնեցրել էին կրակապաշտական ատրուշան: Ապստամբ ռամիկ ժողովուրդը հարձակվում է պարսիկ զորքերի և մոգերի վրա և դուրս քշում նրանց: Անգղում տեղի տունեցած այս դեպքը ազդանշանն էր աղատագրական այն հոյակապ պայքարի, որ հայ ժողովուրդը երկար ժամանակ մղեց Պարսկաստանի դեմ:

Մաղկոտն գավառում էր գտնվում Վարշակի ջերմուկը (այժմյան Դիադին գյուղաքաղաքի մոտ): Հիշատակություններից երևում է, որ այս ջուրը դեռևս հնագույն ժամանակներից տեղացիներն օգտագործել են բուժման նպատակներով: Ժողովուրդն այդ տաք և բուժիչ հատկություններ ունեցող աղբյուրների մասին ստեղծել է մի քանի ավանդություններ:

Վ ա ն ա ն դ

Վանանդ գավառը տեղիտորիայով համընկնում է այժմյան Կարսի և Սարիղամիշի շրջաններին: Ունի առողջարար օդ և զով

կլիմա: Զմռանն այստեղ լինում են սաստիկ ցրտեր: Վանանդն ունի լավ արոտավայրեր, խոտհարքներ և հացահատիկային կուլտուրաների համար լավագույն հողեր: Վանանդում իշխում էին նույնանուն իշխանները:

VIII դարի վերջերից այս գավառին տեր են դառնում Բագրատունիները:

Աշոտ Գ-ի կողմից Կարսում կառավարիչ նշանակված նրա եղբայր Մուշեղ Բագրատունին 961 թ. իրեն հռչակում է թագավոր: Դրանով էլ հենց հիմնադրվում է Կարսի կամ Վանանդի թագավորությունը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Վանանդ գավառն ամբողջությամբ: Վանանդի թագավորությունն այդ ժամանակներում, Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջաններում գոյություն ունեցող հայկական մյուս թագավորությունների նման, ենթարկվում էր Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության: Բագրատունյաց թագավորության անկման շրջանում Վանանդը ենթարկվում է Բյուզանդիային, իսկ 1065 թ. գրավվում է սելջուկների կողմից: Թամար թագուհու օրոք Վանանդը իր Կարս քաղաքով շատ կարճ ժամանակով միացվում է Վրաց Բագրատունիների թագավորությանը:

Վանանդի պատմական վայրերից նշանավոր է Կարս քաղաքը: Սրա անունը էթնիկական ծագում ունի: Ինչպես Կարս, այնպես էլ Կարին անունները կապված են հնագույն ժամանակներում այդ կողմերում բնակվող կարինիտների ցեղախմբի անվան հետ, որը հիշատակված է Քսենոֆոնի մոտ: Հին շրջանի մեր մատենագիրները Կարսը կոչում են բերդ («Կարուց բերդ»): X դարի երկրորդ քառորդից սկսած այն անվանվում է ամուր բերդ և քաղաք: Հենց այդ ժամանակից էլ Կարսը դառնում է Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք (928—961): Իբրև մայրաքաղաք այն արագ թափով բարեկարգվում է: Այդ ժամանակներում են կառուցում Կարսի Կաթողիկե եկեղեցին և հռչակավոր բերդը: Կարսի վարդապետը շարունակվում է նաև հետագա ժամանակներում՝ մինչև մոնղոլական արշավանքները: Կարսը իր բնական բերդի շնորհիվ, որն էլ ավելի էր ամրացվել արհեստական կառուցումներով՝ հաստապատ պարիսպներով, աշտարակներով և այլն, հռչակված էր իբրև անադիկ բերդաքաղաք: Լինելով սկզբում Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության, իսկ 961 թ. Վանանդի թագավորության մայրաքաղաք, նա միաժամանակ հանդիսանում էր առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոն: XI դարի պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտցին մեծ հիացմունքով է խոսում Կարսի

մասին: Պատմագրի ասածներից երևում է, որ Կարսը առևտրական ճանապարհներով սերտ հարաբերություններ ունեւր ինչպես Սև ծովի առափնյա քաղաքների, այնպես էլ Հայաստանի ու հարևան այլ երկրների քաղաքների հետ¹:

Կարսը XI—XII դարերի Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր: Նրա բնակչության թիւը հավանաբար 50 000-ից անցնում էր: Իսկ սա այդ դարերի համար չափազանց մեծ թիւ է:

Կարսը մոնղոլական տիրապետության հենց սկզբից աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակությունը: Սակայն մինչև օրս էլ նա գոյություն տւնի: Կարսը գտնվում է Կարս գետի միջին հոսանքի շրջանում, նրա ձախ ափին: Նրա անունն աղավաղելով դարձել են Ղարս:

Շիրակ

Շիրակ անվան առաջացման վերաբերյալ մի ավանդություն է պահպանվել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ըստ որի այն, իբր, կապված է ավանդական շատակեր Շարայի անվան հետ²: Մեր ժամանակների հայագետ բանասերները ենթադրում են, որ Շիրակ անունը կապված է կիմերական սիրականեր կոչված ցեղախմբի անվան հետ:

Շիրակը գրավում էր բավականաչափ ընդարձակ տարածություն: Նա փռված էր Ախուրյան գետի երկու ափերին՝ նրա վերին հոսանքից մինչև ստորին հոսանքն ընկած շրջաններում: Այնպես որ այժմ ֆիզիկական աշխարհագրության մեջ Շիրակ կոչվող դաշտը նախկինում կազմում էր Շիրակ գավառի միայն մի մասը:

Շիրակը դաշտային գավառ էր, հայտնի էր բերրի հողերով և զով կլիմայով: Այստեղ առանձնապես զարգացած էր հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը:

Արշակունիների թագավորության շրջանում Շիրակը հիմնականում պատկանում էր Կամսարականներին, սակայն այնտեղ կալվածքներ ունեին նաև Դիմաքսյաններն ու Սահառունիները:

Արաբական տիրապետության շրջանում՝ հատկապես VIII դարում Կամսարական իշխանական տունը կանգնում է ոչնչացման վտանգի առաջ, ուստի ստիպված է լինում VIII դարի վերջերին իր կալվածքները, այդ թվում և Շիրակը, վաճառել Բագրատունիներին:

IX դարի երկրորդ կեսից սկսած Շիրակը դառնում է Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի կենտրոնը: Այստեղ էին գրտնրվում Բագրատունիների թագավորության շրջանի Նրադգավորս և հռչակվող Անի մայրաքաղաքները, ինչպես և մի քանի մեծահռչակ վանքեր, որոնք դարձել էին այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի օջախներ:

Պատմա-աշխարհագրական առումով Շիրակի նշանավոր բաղմաթիվ վայրերից անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել հետևյալների վրա:

Անի.— Միջնադարյան Հայաստանի այս մեծահռչակ քաղաքը, որը տեղադրված էր Ախուրյանի աջ ափին, մինչև X դարի 2-րդ կեսը եղել է սովորական բերդ: Նրա մասին առաջին անգամ հիշատակվում է V դարում: Անի բերդը այդպես մնում է մինչև X դարը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակ, երբ Շիրակը դառնում է Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կարևոր կենտրոնը:

Անին արագորեն սկսում է զարգանալ հատկապես Հայաստանի կենտրոնական թագավորության մայրաքաղաք դառնալուց հետո (961 թ.): Այնուհետև՝ 40—50 տարվա ընթացքում Անին դառնում է ոչ միայն Հայաստանի ամենամեծ քաղաքը, այլև Մերձավոր Արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը:

Անիի արագ զարգացումը պետք է բացատրել ոչ միայն այդ ժամանակվա Հայաստանի ընդհանուր տնտեսական վերելքով, քաղաքական նպաստավոր պայմաններով և նրանով, որ Անին երկրի մայրաքաղաքն էր, այլև նրանով, որ Հայկական պետության մեջ նա ուներ շատ հարմար դիրք՝ գտնվում էր Բագրատունիների թագավորության գրեթե կենտրոնում և մի շարք հարմար ճանապարհներով կապված էր ինչպես Հայաստանի տարբեր մասերի, այնպես էլ հարևան երկրների խոշոր քաղաքների հետ: Անիի առևտրական-տնտեսական հարաբերությունները չէին սահմանափակվում երկրի ներսում, նա այդպիսի կապեր ուներ նաև Վրաստանի, Աղվանքի, Ատրպատականի, Պարսկաստանի, Արևմտյան Հայաստանի, Սև ծովի առափնյա շրջանների քաղաքների, Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հարավային Ռուսիայի հետ:

Դրանք էին այն նախապայմանները, որոնց շնորհիվ Անին արագ թափով բարձրացավ:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների մեջ Անին ամենից լավ է ուսումնասիրված: Նրա ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Ն. Մառը, Թ. Թորամանյանը, Հ. Օրբելին, Լեոն, Լինչը և շատ

¹ Տե՛ս Արիստակես Կասիկյանցի, Պատմություն, Թիֆլիս, 1912, էջ 91:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, 1913, էջ 43:

ուրիշներ: Անին ունեցել է միջնադարյան քաղաքներին հատուկ կառուցվածք. բաղկացած էր միջնաբերդից, շահաստանից և արվարձաններից: Անիի միջնաբերդը տեղադրված էր քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում, մի ժայռոտ բլրի վրա: Միջնաբերդի ներսում էին գտնվում թագավորի, նրա ընտանիքի ու շքախմբի պալատներն ու ապարանքները, ինչպես և բաղնիքն ու մայր եկեղեցին:

Միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան կողմում փովող սարահարթի վրա տարածված էր բուն քաղաքը՝ շահաստանը: Նրա-շահաստան կոչվող մասը ևս միջնաբերդի նման շրջապատված էր բարձր պարիսպներով, որոնք ունեցել են աշտարակներ: Միջնաբերդի պարիսպը կոչվում էր ներքին կամ փոքր պարիսպ, իսկ շահաստանինը՝ մեծ կամ արտաքին: Եթե միջնաբերդում բնակվում էին բարձր ազնվականությունն ու նրա շքախումբը կազմող բերդապաշտպան կայազորը, ապա շահաստանի հիմնական բնակիչները առևտրականներն ու արհեստավորներն էին: Անին ունեցել է առևտրի համար հատուկ հրապարակ-շուկա: Առևտրականներն այստեղ զբաղեցրել են հատուկ թաղ, որը հայտնի էր իր շենքերի շքեղությամբ: Գրսից եկած առևտրականներին սպասարկելու և նրանցից առավել օգուտ քաղելու համար անցի մեծահարուստները, նույնիսկ թագավորները և իշխանները այստեղ կառուցել էին բազմաթիվ իջևաններ ու հյուրանոցներ: Անիի առևտուրն իր նշանակալի մասով մեծածախ էր և կրում էր տարանցիկ բնույթ: Անիում հետըզհետ հանդես են գալիս մեծ կապիտալներ ունեցող վաճառականներ: XIII դարում դրանց տիպիկ ներկայացուցիչներն էին Տիգրան Հոնենցը և Ավետեսը Սահմադինը, որոնք ըստ վկայությունների, իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել հսկայական կալվածքներ և դրամ: Նրանք ունեին հյուրանոցներ, իջևաններ, բաղնիքներ, ջրաղացներ, ձիթհանքեր և այլն:

Անիում կարևոր դեր էին խաղում նաև արհեստավորները: Այս քաղաքը դարձել էր արհեստագործության խոշորագույն կենտրոն: Անիում XIII դարի սկզբներին գոյություն ունեւր ավելի քան 40 տեսակի արհեստ: Արհեստները քաղաքում բաշխված էին ըստ ճյուղերի. նրանցից յուրաքանչյուրի համար գոյություն ունեւր առանձին շարք, փողոց կամ թաղամաս: Անիում ավելի շատ տարածված էին զինագործությունը, դարբնությունը, ոսկերչությունը, մանածագործությունը, կաշեգործությունը, որմնադրությունը, բրոտագործությունը, քարտաշությունը, թամբագործությունը, պաշտարությունը և այլն: Գրավոր հիշատակություններից և կատարված պեղումների արդյունքներից պարզվում է, որ XII—XIII դդ. Անիում,

ինչպես և Հայաստանի այդ ժամանակվա մյուս քաղաքներում, արհեստավորները համախմբված էին արհեստակցական «եղբայրությունների»՝ համքարությունների մեջ:

Անիի արվարձաններում բնակություն էին հաստատել չքավորները և ընչազուրկները: Նրանք մեծ մասամբ ապրում էին խղճուկ խրճիթներում և գետնափոր հյուղակներում: Իրենց գերակշիռ մասով նրանք զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ և սևագործ աշխատանքով:

XI դարի սկզբից Անիում արդեն գոյություն ունեւր քաղաքային ինքնավարություն, որի գլուխ էր կանգնած «երիցանին»՝ քաղաքի ավագների խորհուրդը: Քաղաքի կառավարմանը մասնակցում էին բարձր ազնվականության ներկայացուցիչներն ու եպիսկոպոսը: Անիի քաղաքապետը Բագրատունիների թագավորության շրջանում նշանակվում էր Բագրատունի թագավորի, իսկ Ջաբարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում՝ Ջաբարյան իշխանների կողմից:

Անիի բնակչության թիվը XI—XII դարերում հասել էր մոտ հարյուր հազարի, գուցե և ավելի: Քաղաքական վտանգավոր պահերին Անին ապաստան էր դառնում նաև իր շրջակայքի բնակիչների համար: Նման դեպքերում նրա բնակչության թիվը անհամեմատ մեծանում էր:

Անիի քաղաքական պատմությունը չափազանց անկայուն է եղել: Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո (1045 թ.) նա արտաքին նվաճողների կողմից մի շարք անգամ ենթարկվել է ավերածությունների և մի քանի անգամ անցել ձեռքից ձեռք: Սակայն մինչև մոնղոլական ծանր լծի հաստատումը Հայաստանում Անիի զարգացումը, ընդհանուր առմամբ, շարունակվում էր:

1236 թ. մոնղոլները Չարմաղանի գլխավորությամբ գրավում են Անին: Քաղաքի պաշտպանները, որոնք համառ դիմադրել էին զավթիչներին, ենթարկվում են խոշտանգումների. նրանց մի զգալի մասը ոչնչացվում է, քաղաքում կատարվում են մեծ ավերածություններ:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, երկրի տնտեսական ընդհանուր անկման հետ միասին, Անին արագ կերպով կորցնում է իր նշանակությունը, անկում են ապրում արհեստագործությունն ու առևտուրը: Քաղաքի բնակչությունը բռնում է արտագաղթի ուղին: Այդ բուլղրին ավելանում է 1319 թ. աղետաբեր երկրաշարժը, որի հետևանքով փլատակների են վերածվում Անիի հիսաքանչ կառուցումները: Իր նշանակությունը կորցրած Անին այդ երկրաշարժից հետո վեր է ածվում մի խղճուկ գյուղի:

Անիի ճարտարապետական կոթողները, որոնց ավերակներն են միայն պահպանվել մինչև մեր օրերը, հանդիսանում են հայ ժողովրդի ճարտարապետական բարձր մշակույթի գրավականը: Անիի կարևոր կոթողներից կարելի է հիշատակել նրա ներքին և արտաքին պարիսպները, ջրմուղը, Ախուրյանի վրա կառուցված կամուրջները, Գագիկ Ա-ի օրոք (989—1020) կառուցված արքունական պալատը, Մայր եկեղեցին, Գագիկաշեն տաճարը, Հովվի եկեղեցին, Մանուկի մզկիթը և այլն:

Երազգավորս.— Քաղաքագյուղ էր: Տեղադրված էր Ախուրյան գետի աջ ափին, այժմյան Լենինական քաղաքից հարավ-արևմուտք: Սրա մասին եղած առաջին հիշատակությունը վերաբերում է X դարին: Սկզբում հայտնի էր Երազգավորս անունով, իսկ հետագայում կոչվել է Շիրակավան: Բագրատունի Սմբատ Ա-ի (890—914) և Աշոտ Բ-ի (Երկաթ, 914—928) օրոք Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Չնայած դրան, Երազգավորսն առանձին զարգացում չի ունեցել, մնացել է իբրև փոքրիկ քաղաք:

Կումայրի.— Եղել է գյուղ: Բանասերները ենթադրում են, որ Կումայրի անունը կապված է կիմերների անվան հետ:

Կումայրի անշուք գյուղը պատմության մեջ առաջին անգամ նշանավոր է դառնում հայ ժողովրդի՝ արաբական տիրապետության դեմ 774—775 թթ. մղած ազատագրական պատերազմների ժամանակ: Ժողովրդական-ազատագրական այս շարժման ազդանշանը տրվում է Կումայրիում՝ Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ:

Կումայրի անունը հետագայում աղավաղման ենթարկվելով դարձել է Գյումրի, իսկ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո կոչվեց Ալեքսանդրոպոլ (այժմյան Լենինական քաղաքը) և դարձավ բերդաքաղաք: Կումայրի-Գյումրին ընդհուպ մինչև XIX դարի կեսերը մնում էր իբրև մի անշուք բնակավայր: Նույն դարի երկրորդ կեսից նա դառնում է արհեստագործության մի աշխույժ կենտրոն:

Շիրակը նշանավոր է եղել իր շքեղ վանքերով: Շիրակում էին գտնվում Մարմաշենի (Կումայրիից հյուսիս-արևմուտք), Արգինայի (Երազգավորսի մոտ, նրանից քիչ արևմուտք), Հոռոմոսի (Անիի մոտ, նրանից քիչ հյուսիս-արևելք, Ախուրյանի աջ ափին), Տեկորի (Անիից հարավ-արևմուտք), Մրենի (Ախուրյանի ստորին հոսանքի շրջանում, նրա աջ ափին), Հառիճի (Արթիկի մոտ, նրանից հարավ-արևելք), Արթիկի, Թալինի և Դպրեանի հայտնի վանքերը: Թվարկված վան-

քերը խոշոր դեր են խաղացել միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի պատմության մեջ: Դրանց մեծ մասը կառուցվել է X—XI դարերում և ճարտարապետական կարևոր հուշարձաններ են, որոնք կանգուն կամ ավերակների ձևով պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Արագածոտն

Արագածոտն գավառի սահմաններն անորոշ են: Պատմական քարտեզների վրա Արագածոտնը երբեմն տեղադրվում է միայն Արագած լեռան հարավային լանջերին:

Արագածոտնի տեղիտորիան ամենից ճիշտ որոշել է Ալիշանը¹: Ըստ նրա, Արագածոտն գավառի հյուսիսային սահմանը հասնում էր Ապարան գետի ակունքների շրջանը, հարավային սահմանը՝ Երասխ, իսկ արևմուտքից ու արևելքից սահմանակցված էր Շիրակ և Կոտայք գավառներին:

Արագածոտնը ունի բնական բազմապիսի պայմաններ: Նրա հյուսիսային կեսը զբաղեցնում է Արագած լեռն իր դարավանդներով, իսկ հարավայինը՝ Արմավիրի և Վաղարշապատի շրջանները (այժմյան Հոկտեմբերյանը և էջմիածինը), որոնք հարթավայրային են:

Այս գավառը Արշակունիների թագավորության շրջանում ամբողջապես պատկանում էր արքունիքին: Արշակունիների անկումից հետո այն մասնատվում է առանձին նախարարական տների միջև, ընդ որում այստեղ լայնածավալ կալվածքներ ունեւ էջմիածնի վանքը: Հայաստանում արաբական տիրապետության անկումից հետո Արագածոտնը կազմեց Անի-Շիրակի թագավորության բաղկացուցիչ մասը:

Արագածոտնի պատմական նշանավոր վայրերից են.

Արմավիր.— Աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկն էր: Գրտնրվում էր այժմյան Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանի Արմավիր գյուղի (Ղուրդուղուլի) մոտ:

Արմավիրը կառուցվել է Արգիշտի Ա-ի օրոք՝ VIII դարում (մ.թ.ա.) և ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է Արգիշտիխինիլի («Արգիշտիի քաղաք»): Արգիշտիխինիլին դառնում է Ուրարտական պետության երկրորդ մայրաքաղաքը, նրա հյուսիսային մարզերի կենտրոնը: Սակայն Ուրարտական պետության անկման շրջանում՝ VII դարից սկսած՝ սկյութական արշավանքների հե-

¹ Տե՛ս նրա «Այրարատ» աշխատությանը կցված քարտեզը:

տեանքով Արգիշտիխինի կորցնում է ոչ միայն իր հյուսիսային երկրամասերի կենտրոն լինելու նշանակությունը, այլև սկյութների կողմից ենթարկվում է ավերման: V կամ IV դարում (մ.թ.ա.) այդ քաղաքը նորից վերաշինվում է Երվանդյանների կողմից և դառնում Երվանդյանների Արարատյան «թագավորության» մայրաքաղաքը: Մայրաքաղաք լինելու հետ միասին Արմավիրը նաև այդ ժամանակվա Հայաստանի հեթանոսական կրոնի կենտրոնն էր: Նա իբրև մայրաքաղաք մնում է մինչև III դարի վերջերը (մ.թ.ա.): Երվանդյանների վերջին թագավորը, որը նախորդել է Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ին, երկրի աթոռանիստն է դարձնում իր կառուցած նոր քաղաքը՝ Երվանդաշատը: Այդ ժամանակից սկսած Արմավիրը դադարում է մայրաքաղաք լինելուց և բավական երկար ժամանակ պատմիչների կողմից հիշատակվում է որպես «լքված մայրաքաղաք»: Չնայած դրան, Արմավիրը հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև III—IV դարերը համարվում էր հին Հայաստանի մեծ քաղաքներից մեկը: Խորենացու մի հիշատակությունից երևում է, որ Արմավիրի արքունական կառուցվածքները պահպանվել էին մինչև Արշակ Բ-ի թագավորության ժամանակները:

Արմավիրը՝ բլրի վրա զետեղված լինելու պատճառով՝ երբեմն կոչվել է Բլուր: Այժմ հազիվ են նշարվում նրա ավերակները:

Արմավիրում հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի մնացորդները և ուրարտական արձանագրությունները արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են թե՛ ուրարտական ժամանակաշրջանի և թե՛ հին Հայաստանի պատմության առանձին հարցերի լուսաբանման համար: Նրա ավերակների շրջանում այժմ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից պարբերաբար կատարվում են պեղումներ:

Վաղարշապատ. — Գտնվում էր այժմյան էջմիածին քաղաքի տեղում: Իբրև բնակավայր գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից: Հնում կոչվում էր Վարդգեսավան: Արշակունի Վաղարշակ Ա թագավորը (117—140) վերակառուցելով, մեծացնելով և պարսպապատելով այն, դարձրեց իր մայրաքաղաքը՝ կոչելով Վաղարշապատ²: Վաղարշապատն ունեցել է և այլ անուններ՝ Նոր Քաղաք (Կայնոպոլիս), Քաղաքամայր, Արտեմիդա: Արշակունիների թագավորության շրջանում, երկրորդ դարից սկսած, Արտաշատի հետ միասին, մայրաքաղաքի դեր է խաղում և Վաղարշապատը:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 160—161:

² Նույն տեղը, էջ 198:

Վաղարշապատի մասին կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Այդ հիշատակություններից պարզվում է, որ նա գրավել է բավականաչափ ընդարձակ տարածություն: Դա երևում է նրանից, որ ա) քաղաքը կոչվել է «Քաղաքուղաշտ», բ) տարածվել է մինչև Զվարթնոց տաճարը (որը այժմ էջմիածին քաղաքից մոտ երեք կմ արևելք է գտնվում) և գ) Քասախ գետը հոսում էր նրա միջով, մինչդեռ այդ գետը այժմյան էջմիածնի արևմտյան մասով է անցնում: Վաղարշապատի փոխածությունը հետևանք էր ոչ թե քաղաքի արտակարգ բազմամարդության, այլ այն բանի, որ, լինելով ֆեոդալական տիպի քաղաք, այստեղ բնակչության մի զգալի մասն զբաղվել է երկրագործությամբ ու այլ գյուղատնտեսական աշխատանքներով. քաղաքի ներսում էր գտնվում նրանց ցանքսերի ու այգիների զգալի մասը:

Վաղարշապատը պաշտպանական տեսակետից ուներ աննպաստ դիրք: Այդ պատճառով էլ պարսպից բացի, նրա շուրջը փորված էր խոր և բավականաչափ լայն փոս, որը քաղաքական վտանգավոր պահերին լցնում էին ջրով: Քաղաքն ուներ մի քանի դարպասներ: Դրանցից արևելյանը կոչվում էր Արեգի դուռ: Քաղաքի հարավային կողմում փոխված էր մի ընդարձակ ճահիճ: Վերջինս փաստորեն մայրաքաղաքի կառավարանն էր, որտեղ ի կատար էր ածվում մահապատժի ենթարկվածների դատավճիռը:

Վաղարշապատն Արշակունիների անկումից հետո որոշ չափով կորցնում է իր նշանակությունը: Արաբական տիրապետության շրջանում նա միանգամայն աննշան էր դարձել, իսկ X—XIII դարերում նորից բարձրանում է:

Վաղարշապատի՝ քաղաքացիական բնույթի կառուցումներից ոչինչ չի մնացել մինչև մեր օրերը, այդտեղ եղած արքունական և իշխանական ապարանքների, հյուրանոցների, իջևանների, կամուրջների ու այլ կառուցումների հետքերն անգամ չկան: Հակառակ դրան, չափազանց լավ են պահպանված քրիստոնեական կրոնի հետ կապված կառուցումները: Այդ պետք է բացատրել նրանով, որ ա) Վաղարշապատը գրեթե միշտ լինելով Հայաստանի կրոնական կենտրոն, այնտեղի եկեղեցիները պարբերաբար ենթարկվել են վերանորոգման և բ) ինչպես հայտնի է, երկիր ներխուժած թշնամիները, քաղաքացիական շենքերի համեմատությամբ, սովորաբար ավելի քիչ էին ավերում կրոնի հետ կապված կառուցումները:

Վաղարշապատի եկեղեցիներից նշանավոր են՝ Մայր եկեղեցին, որը հետագայում կոչվեց էջմիածին, և Հռիփսիմեի, Գայանեի

ու Շողակաթի եկեղեցիները: Ըստ հիշատակությունների, էջմիածինը կառուցվել է IV դարի սկզբներին, իսկ Գայանեն ու Հռիփսիմեն՝ VII դարում: Հետագայում դրանք ենթարկվել են վերանորոգման: Այսպես, օրինակ, էջմիածին տաճարը հիմնականում վերանորոգման է ենթարկվել V դարի երկրորդ կեսին՝ Վահան Մամիկոնյանի օրոք: VII դարի սկզբում, Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք տաճարի փայտյա գմբեթը քանդում են, կառուցում նորից՝ քարով: Նույն դարում տաճարին կից կառուցվում է մենարան, որը հիմնական վերանորոգման է ենթարկվում 1441 թ.: Մենարանից բացի, էջմիածին տաճարին կից եղել են բազմաթիվ այլ շենքեր ու խուցեր: Էջմիածինը կաթողիկոսական վանք լինելով հանդերձ, միաժամանակ հին Հայաստանի խոշոր ֆեոդալական կենտրոններից մեկն էր: Էջմիածնի կալվածքներն առանձնապես մեծ չափերի էին հասնում վանքի շրջակայքում և Դարանաղի, Եկեղյաց, Տարոն ու Բագրևանդ գավառներում: Արաբական տիրապետության շրջանում և IX—XIII դարերում էջմիածինը որոշ չափով կորցնում է իր, այսպես կոչված, համահայաստանյան նշանակությունը: Այդ շրջանում կաթողիկոսական աթոռը հաճախ փոխադրվում է այլ վանքեր և, բացի դրանից, ի հակակշիռ էջմիածնի կաթողիկոսության, երկրի այլ մասերում ևս կազմավորվում են առանձին կաթողիկոսություններ, իբրև արդյունք ֆեոդալական մասնատվածության:

Էջմիածնի դերը բարձրանում է հատկապես XV դարից սկսած, երբ 1441 թ. նա դառնում է ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստը:

Իր ճարտարապետական ուրույն կառուցվածքով հայտնի է Զվարթնոց տաճարը: Սա կառուցվել է Ներսես Տայեցի կաթողիկոսի օրոք (641—661)՝ 652 թ.: Էջմիածնից հեռու է ընդամենը մոտ 3 կմ: Զվարթնոցը հանդիսանում է ճարտարապետական հրաշակերտներից մեկը: Նա VI—VII դարերի Հայաստանի ճարտարապետության գլուխգործոցն է: Հոյակապ սյունաշարքը և ճոխ քանդակները մի առանձին հմայք են տվել հայ հին ճարտարապետական այդ եզակի կառուցվածքին: Զվարթնոցը (որ բառացի նշանակում է հրեշտակոտ) եղել է եռահարկ, խաչաձև հատակագծով և ներկայացրել է ճարտարապետական բարդ կառուցվածք:

Զվարթնոցի ավերակներն ու նրանց կից նորակառույց թանգարանը դարձել են ՍՍՀ Միության տարբեր մասերից եկող զբոսաշրջիկների և ճարտարապետների այցելության սիրելի վայրերից մեկը: Տաճարը ճարտարապետական առումով հիմնովին յուսում-

նասիրել է հայ ճարտարապետության պատմության խոշորագույն մասնագետ Թորոս Թորամանյանը:

Օշական և Փարպի.— Երկուսն էլ գյուղեր են, այժմ էլ գոյություն ունեն և գտնվում են Աշտարակի շրջանում: Դրանց մասին եղած առաջին հիշատակությունը վերաբերում է V դարին: Օշականում է թաղվել IV դարի վերջի և V դարի առաջին կեսի հայ մեծ լուսավորիչ, հայկական գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը, որը մահացել է 440 թ.: Իսկ Փարպի գյուղում ծնվել է V դարի պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որը Վահան Մամիկոնյանի պատվերով գրել է V դարի ազատագրական շարժումների պատմությունն ընդգրկող իր «Հայոց պատմություն» աշխատությունը:

Վաղարշապատում գտնվող էջմիածին, Գայանե, Հռիփսիմե, Շողակաթ տաճարներից բացի, Արագածոտն գավառում կային նաև այլ վանքեր ու տաճարներ: Դրանցից հատկապես ուշագրության արժանի են Աշտարակ գյուղի Կարմրավոր եկեղեցին, Սաղմոսավանքը՝ Արայի լեռնագագաթից արևմուտք, Քասախ գետի աջ ափին, և այլն:

Դոդս.— Այս գյուղում, որն այժմ էլ գոյություն ունի և գտնվում է էջմիածնի շրջանում՝ էջմիածին քաղաքի հյուսիսային կողմում, 895 կամ 896 թ. տեղի է ունեցել մի խոշոր ճակատամարտ, որը մղվում էր Բագրատունի Սմբատ Ա թագավորի և Ատրպատականի արաբ էմիր Ափշինի զորքերի միջև: Դոդսի ճակատամարտում, որտեղ Սմբատ Ա-ի զորքերի շարքում կռվում էին նաև հյուսիսային ցեղերի կողմից ուղարկված օգնական զորքեր, հայերը տանում են փալլուն հաղթանակ: Ափշինը՝ Հայաստանի այդ ոխերիմ թշնամին, ստիպված է լինում դիմել խաղաղ բանակցությունների:

Ամբերդ և Հովհաննավանք.— Հայտնի դարձան Զաքարյանների իշխանության շրջանում: Առաջինը հանդիսանում էր Վաչուտյանների իշխանանիստ-բերդը, իսկ երկրորդը՝ նրանց կուլտուրական կենտրոնը: Հովհաննավանքի տեղում կառուցումներ են կատարել դեռևս V դարից: Ամբերդը XI—XIII դարերում բավական խոշոր բնակավայր էր: Նրա ավերակները այժմ էլ պահպանվում են Արագածի հարավային լանջին, Ամբերդ գետակի բարձրադիր ափին:

Ճ ա կ ա տ ք

Այս գավառը շրջապատված էր Արագածոտն, Արշարունիք, Բագրևանդ, Կոգովիտ և Մասյացոտն գավառներով: Տեղիտորիայով համապատասխանում է այժմյան ամբողջ Կողբի, Սուրմալուի և

Իգդիրի շրջաններին: Ճակատքի հարավային և արևմտյան մասերը լեռնոտ են, մինչդեռ հյուսիսային շրջանները, որոնք տարածվում են Արաքսի աջ ափի ուղղությամբ, հարթավայրային են և հայտնի են իրենց բերրի հողերով: Գավառն ունի չոր կլիմա: Առանց արհեստական ոռոգման, դաշտային մասում գրեթե անհնար է որևէ կուլտուրա աճեցնել:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են Կոզբը և Սուրմառին: Կոզբը, որը նշանավոր է իր հարուստ աղահանքով և այժմ էլ գոյություն ունի, մարդկությանը հայտնի է խոր անցյալից՝ քարեդարյան ժամանակաշրջանից: Կոզբը IX—X դարերից սկսած, գյուղից վեր է ածվել գյուղաքաղաքի: Սուրմառիի (այժմ՝ Սուրմալու) մասին եղած առաջին հիշատակությունը վերաբերում է XI դարին: Ըստ այդ հիշատակության, Սուրմառին այդ շրջանում եղել է բերդաքաղաք: Պատմագիրներից ոմանք այն հիշատակում են սուրբ Մարի անվամբ և համարում են քաղաք:

Կոզոլիտ

Կոզոլիտ գավառը սահմանափակված էր բնական արգելազծերով՝ լեռներով: Կոզոլիտն իր տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան հին Բայազետի շրջանին: Այս գավառի մի զգալի մասը պատած է ճահիճներով: Նրա մեջ մտնում էին Գայլատու (այժմ՝ Բալդ-գյուլ) լիճը և Կոզոլիտ կոչված շամբը՝ ծանծաղ լճակը, այժմյան Բայազետից հյուսիս:

Արշակունիների թագավորության ժամանակ Կոզոլիտը պատկանում էր արքունիքին, իսկ նրա անկման շրջանում անցավ Բագրատունիներին: IX դարում Կոզոլիտը միացվում է Վասպուրականին:

Կոզոլիտում եղած պատմական վայրերից առավել նշանավոր են Արշակավան քաղաքը և Դարոյնք ու Արծաի բերդերը:

Արշակավան.—IV դարում Հայկական պետության քաղաքական դրությունը չափազանց լարված էր: Հայաստանի անկախությանն սպառնում էին նրա արևելյան և արևմտյան աշխարհակալ պետությունները՝ Սասանյան Պարսկաստանն ու Հռոմը:

Այդպիսի պայմաններում հայկական կենտրոնական միասնական պետության ուժեղացման խնդիրը դարձել էր դարի պատմական հույժ կարևոր հարց:

Արշակ Բ-ն՝ այդ հեռատես թագավորը, արտաքին վտանգը վերացնելու համար բոլոր միջոցները գործադրում էր նախարարնե-

րի կենտրոնախույս տրամադրությունները կոտրելու և կենտրոնացված ուժեղ պետություն ստեղծելու համար:

Նվաճա այդ նպատակով Արշակ Բ-ն 50-ական թվականների վերջին Կոզոլիտ գավառում՝ Թավրիզ—Դարոյնք—Կարին—Տրապիզոն տարանցիկ ճանապարհի վրա, հիմնադրում է Արշակավան քաղաքը: Արքայական հատուկ հրովարտակով Արշակավանում բնակվելու իրավունք է տալիս տեղերից փախած «ծառաներին», խիստ հարստահարվող պարտապաններին և առհասարակ բոլոր նրանց, ովքեր ենթակա էին հետապնդման ու հալածանքի: Արշակը ձգտում էր քաղաքի բնակչությանը որոշ արտոնություններ տալով՝ նախարարների դեմ մղվող պայքարում նրանց իր հենարանը դարձնել:

Պատմագիրների վկայության համաձայն, կարճ ժամանակամիջոցում Արշակավանը դարձավ շատ խոշոր և բազմամարդ քաղաք: Նրա բնակչության հասցեին նույն պատմագիրները՝ Ֆեոդալիզմի այդ գաղափարախոսները, տեղում են ամեն տեսակի հայհոյանքներ: Դա միանգամայն տրամաբանական է, որովհետև Արշակավանի բնակչության հիմնական մասը բաղկացած էր Ֆեոդալ նախարարների հարկային ծանր լծից փախած շինականներից և «ծառաներից»:

Թագավորի այդ միջոցառումից դժգոհ նախարարները խռովություն բարձրացրին և իրենց միացյալ զորքով հարձակվեցին Արշակավանի վրա, կոտորեցին բնակիչներին ու քաղաքը հիմնահատակ ավերեցին: Դրանից հետո Արշակավանն այլևս չվերականգնվեց: Այսպիսով, նա ընդամենն ունեցել է 5—6 տարվա կյանք:

Դարոյնք.—Կոզոլիտ գավառի ամենանշանավոր բերդն էր: Մինչև V դարի սկզբները պատկանում էր Արշակունիներին և հանդիսանում էր արքունական ամրոց-գանձարաններից մեկը: Այնուհետև նա անցավ Բագրատունիների, ապա Արծրունիների ձեռքը: Դարոյնքում տեղի են ունեցել քաղաքական մի շարք դեպքեր: Նա գտնվում էր այժմյան հին Բայազետի տեղում: Իր հարմար դիրքի շնորհիվ (գտնվում էր Թավրիզից դեպի Կարին տանող և Այրարատյան աշխարհն Արածանիի հովտի հետ միացող ճանապարհների խաչմերուկում) Դարոյնքը ոչ միայն սոսկ Ֆեոդալական բերդ էր, այլ նաև կարևոր վաճառատեղի:

Արծաի.—Բերդ, գտնվում էր Դարոյնքից հյուսիս-արևմուտք, այժմյան Իգդիրից հին Բայազետ տանող ճանապարհի արևմտյան կողմում: Այս բերդի մոտ 650 թ. Թեոդորոս Ռշտունին հայկական մի փոքրիկ զորագնդով ոչնչացրել է արաբական 3000 հոգուց բաղ-

կացած բանակը, որը կազմում էր Հայաստան ներխուժած արաբական մեծաթիվ զորքերի մի մասը:

Մ ա ս յ ա ց ո տ ն

Իր անունն ստացել է համանուն լեռնագագաթների անունից: Տարածվում էր Մեծ և Փոքր Մասիսների հրաբխային զանգվածների շրջանում: Խիստ լեռնային գավառ է, ունի սուր կլիմա:

Մասյացոտնի պատմական վայրերից նշանավոր է Ակոռի գյուղը: Մասանյան Պարսկաստանի դեմ ծավալված ժողովրդական-ազատագրական երկրորդ ապստամբության ժամանակ (481—484) այստեղ հայկական մի փոքրիկ զորամաս 481 թ. փայլուն հաղթանակ տարավ թշնամու մի քանի հազար զինվորներից բաղկացած խոշոր զորագնդի դեմ: Հենց այդ կարևոր դեպքով էլ Ակոռի անշուք գյուղը նշանավորվեց հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Ակոռի գյուղը գտնվում էր Մեծ Մասիս հյուսիս-արևմտյան լանջին: Նա հիմնովին կործանվեց 1840 թ. Մասիս շրջանում տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով: Ներկայումս նրա գտնված տեղից ոչ հեռու գոյություն ունի մի այլ գյուղ, որը ևս կոչվում է Ակոռի: Պատմական Ակոռի գյուղը վերջինից տարբերելու համար ընդունված է կոչել Հին Ակոռի:

Ո ս տ ա ն

Այրարատի նշանավոր գավառներից մեկն էր: «Ոստան» բառը ուներ «իշխանանիստ»-ի կամ «թագավորանիստ»-ի նշանակություն: Եվ քանի որ այստեղ իրար շատ մոտիկ գտնվում էին Արտաշատ և Դվին մայրաքաղաքները, հավանաբար հենց այդ պատճառով է նրանց շուրջը տարածվող գավառը կոչվել Ոստան:

Ոստանը տարածությունը մեծ չէր, գրավում էր միայն Ազատ գետի միջին և ստորին հոսանքների հովիտը, որը շոգ և շոր կլիմա ունի: Հավանաբար Ոստանի մեջ մտնում էր նաև Շարուրի դաշտը, որը տարածվում է Արփա գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Ոստանի պատմական նշանավոր վայրերն են Արտաշատը և Դվինը:

Արտաշատ. — Հայաստանի հանրահռչակ այս քաղաքը, որը փոխարինել է Արմավիրին և Երվանդաշատին, կառուցվել է 170—160-

ական թվականներին՝ Արտաշես Ա-ի օրոք (189—160 թթ. մ.թ.ա.) և նրա անունով էլ կոչվել է Արտաշատ:

Արտաշատի մասին վկայություններ ունեն հունական և հռոմեական պատմագիրները: Արժեքավոր շատ տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայ պատմիչները: Սակայն, չնայած այդ ամենին, Արտաշատի պատմության մի շարք հարցեր մինչև օրս էլ մնում են չլուսաբանված, անգամ վերջնականապես չի ճշտված նրա աշխարհագրական դիրքը:

Արտաշատի մասին եղած գրավոր վկայություններից երևում է, որ նա գտնվում էր Արաքսի և Ազատի գետախառնուրդում՝ այժմյան Խորվիրապի շրջակայքում: Նրա միջնաբերդը տեղադրված էր բլրի վրա, որի շուրջը երեք կողմից՝ ծունկ կազմելով հոսում էր Արաքսը, իսկ ցամաքից բերդի պաշտպանություն ուժեղացնելու համար փորված է եղել խրամ, որն արտաքին հարձակումների դեպքում լցրել են ջրով: Նրա միջնաբերդը, հավանաբար, կոչվել է Խորվիրապ: Քաղաքի առջև, Արաքս գետի վրա կառուցված էր մի մեծ կամուրջ, որով քաղաքը կապվում էր Արաքսի աջ ափի հետ: Այս կամուրջով էր անցնում Արտաշատ—Տիգրանակերտ ճանապարհը:

Արտաշատը գտնվում էր Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող տափանցիկ ճանապարհի վրա: Հետագայում (I դ. մ.թ.ա.) նա բարեկարգ ճանապարհով կապվեց նաև նոր կառուցված Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հետ: Այդ գլխավոր ճանապարհներից բացի, Արտաշատը հանգույց էր մի շարք այլ ճանապարհների, որոնք նրան կապում էին Հայկական պետության տարբեր մասերի, ինչպես և հարևան երկրների հետ:

Հիմնադրման ժամանակվանից մինչև I դարի սկզբները (մ.թ.ա.), չնայած Հոռմի, երբեմն էլ Պարթևական Պարսկաստանի կողմից մի շարք արշավանքներ և հարձակումներ են կատարվում Հայաստանի և նրա մայրաքաղաք Արտաշատի վրա, այնուամենայնիվ, վերջինս զարգանում և փարթամանում է:

Արտաշատը եղել է հելլենիստական տիպի քաղաք: Նրա բնակչության մեծամասնությունն զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով: Քաղաքն իր ծաղկման շրջանում տնեցել է բազմահազար բնակիչներ: Հայերից բացի, այստեղ բնակություն էին հաստատել

¹ Ենթադրվում է, որ Արտաշատի կառուցման գործում իր խորհուրդներով մասնակցություն է ունեցել կարթագենացի զորավար Հաննիբալը, որը բարեկամական կապեր ուներ Արտաշես Ա-ի հետ:

նաև հրեաներ, ասորիներ ու այլ ժողովուրդներին պատկանող առևտրականներ և արհեստավորներ:

Արտաշատում անտիկ շրջանում կար մշտական թատրոն: Հայ մշտական թատրոնի մասին եղած առաջին գրավոր հիշատակությունը (I դար մ.թ.ա.), որ հասել է մեզ, վերաբերում է Արտաշատի թատրոնին: Արտաշատի թատրոնում ներկայացվում էին և՛ հին հունական, և՛ հայ հեղինակների ողբերգությունները:

59 թ. գարնանը հռոմեական զորավար Կորբոլոնը, որը արշավել էր Հայաստան և գրավել Արտաշատը, կրակի է մատնում Հայաստանի այդ հռչակավոր մայրաքաղաքը և՛ իր զորքով շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Սակայն Արտաշատը երկար չի մնում ավերված վիճակում: Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի (66—100) օրոք նա նորից վերականգնվում է: Տրդատ Ա-ն Հռոմ կատարած ճանապարհորդության ժամանակ կարողանում է ներոն կայսրից (54—68) Կորբոլոնի ավերած Արտաշատի վերականգնման համար ստանալ մի պատկառելի գումար՝ 50 միլիոն դրախմա (մոտ 20 միլիոն ռուբլի ոսկով): Վերականգնված Արտաշատը փորձում են ի պատիվ ներոնի կոչել ներոնիա, բայց իզուր, քաղաքը շարունակվում է կոչվել իր կառուցողի անունով:

II—IV դդ. ևս Արտաշատը մի քանի անգամ ենթարկվում է հռոմեացիների ու պարսիկների հարձակումներին: Այնպես որ նա մի շարք անգամ ենթարկվել է մասնակի ավերումների: Բայց մինչև V դարի 2-րդ կեսը Արտաշատը մնում է որպես Հայաստանի խոշորագույն քաղաք և, որոշ ընդհատումներով՝ մայրաքաղաք:

V դարի կեսերից իր դիրքն Արտաշատը աստիճանաբար զիջում է իրենից ոչ հեռու գտնվող, Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Դվինին: Վերջինս Արտաշատի համեմատությամբ ուներ դիրքային առավելություն: Բացի դրանից, Արտաշատի մոտակայքում առաջացել էին ճահիճներ, որոնք քաղաքի օդը դարձնում էին վատառոգ: Այդտեղի բնակչությունը հետզհետե տեղափոխվում է Դվին, և Արտաշատը վեր է ածվում հասարակ բնակավայրի:

Հայաստանի վաղեմի մայրաքաղաքից համարյա տշինչ չի հասել մեզ: Նրա կառույցների հետքերն անգամ չեն մնացել: Կարծում ենք, որ դրա պատճառը այս շրջանում տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժերն են ու Արաքսի հեղեղումները, որոնք կրկնվել են պարբերաբար:

Դվին.—Հայաստանի այս մայրաքաղաքը գտնվում էր Ազատ գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Արտաշատից ոչ հեռու:

Մովսես Խորենացին «Դվին» անվան վերաբերյալ ունի երկու

հիշատակություն: Մեկում պատմահայրը հաղորդում է, որ քաղաքը Դվին է կոչվել այն բլրի անունով, որի վրա կառուցվեցին արքունական ապարանքները, իսկ մյուս հիշատակության մեջ նշում է, որ Դվին պարսկերեն պարզապես նշանակում է բլուր:

Դվինը հիմնադրվել է IV դարում՝ Խոսրով Կոտակի օրոք (330—338): V դարի կեսերից Դվինը դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք և սկսում է արագ թափով զարգանալ: VII—IX դարերում նա արդեն համարվում էր Հայաստանի խոշորագույն քաղաքը: Դվինի զարգացումը ընթանում էր ի վնաս Արտաշատի, որի բնակչության մեծ մասը տեղափոխվում է Դվին:

Արաբական տիրապետության շրջանում (VII—IX դդ.) Դվինը հանդիսանում էր ամբողջ էրմենիա փոխարքայության մայրաքաղաքը¹:

Դվինն իր գոյության ընթացքում բաղմիցս ենթարկվել է օտար նվաճողների հարձակումներին ու ավերածություններին: Առաջին մեծ հարվածը նա ստացել է արաբական առաջին արշավանքի ժամանակ՝ 640 թ., երբ արաբական ավարառու զորքը գրավելով Դվինը, կողոպտում է այն, ենթարկում ավերման, ոչնչացնում 35 000 բնակիչ և գերելով 12 000 մարդ, վերադառնում է խալիֆայության կենտրոնը: Արաբների կողմից նման տիպի հարձակումները շարունակվում են նաև հետագայում:

Արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում Դվինը վեր է ածվում առակ բերդաքաղաքի, չնայած որ մի ամբողջ փոխարքայության կենտրոնն էր: Նա կորցրել էր արհեստագործության և առևտրի բնագավառում ունեցած իր նախկին նշանակությունը:

Սակայն Դվինի այս հետադիմությունը երկար չի տևում: Արաբական աշխարհակալ տերության մեծագույն մասում խաղաղություն ստեղծվելու շնորհիվ շուտով ոչ միայն վերականգնվում է Դվինի նախկին նշանակությունը, այլև Հայաստանում նա դառնում է առևտրի և արհեստագործության խոշորագույն կենտրոնը:

IX դարում Դվինում տեղի ունեցած երկու ուժեղ երկրաշարժերը (862 և 893 թթ.) մեծ վնասներ են պատճառում քաղաքին ու նրա բնակչությանը, սակայն երկրաշարժի հետևանքներն արագ կերպով վերացվում են:

X—XI դարերում Դվինը մտնում էր Բագրատունիների թագավորության մեջ: Դվինում նստում էին արաբական էմիրները, երբեմն էլ քաղաքը ենթարկվել է Գողթնի էմիրներին, բայց դրանք

¹ Դվինը արաբական աշխարհագիրների և պատմագիրների մոտ սովորաբար կոչվում է Դաբիլ:

բոլորն էլ Բագրատունիների վասալներն էին: Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո Դվինը ենթարկվում է սելջուկներին, իսկ սրանց պետության քայքայման շրջանում միացվում է Զաքարյան Հայաստանին:

Դվինն առևտրական լայն կապեր ուներ Հայաստանի տարբեր շրջանների, Վրաստանի, Աղվանքի և Ատրպատականի, ինչպես և հեռավոր այլ երկրների հետ: Դվինից դուրս էին գալիս տարանցիկ մի քանի ճանապարհներ: Այստեղ առևտուր էին անում ոչ միայն հայ, այլ նաև արաբ, պարսիկ, վրացի և այլազգի առևտրականներ:

Դվինը հայտնի է եղել իր արհեստներով: Արհեստների մեջ հատկապես աչքի են ընկել ջուլհակությունը, բրուտագործությունը, մետաղամշակությունը, ներկարարությունը, կաշեգործությունը, փայտամշակությունն ու շինարարության հետ կապված արհեստները: Քաղաքի շրջակայքում ցանվել է բամբակ, որի մի մասը արտահանվել է զանազան երկրներ:

Դվինի բնակչության թիվը քաղաքի ծաղկման շրջանում հասել է մոտ 100 000-ի:

Դվինն տնեցել է նույնպիսի կառուցվածք, ինչպիսին Անին, միայն այն տարբերությամբ, որ Դվինի միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում, իսկ Անիինը, ինչպես նշվեց, տեղանքից ելնելով կառուցված էր քաղաքի մի ծայրում: Անիի նման, Դվինն էլ իր նշանակությունը կորցնում է մոնղոլական տիրապետության շրջանում:

Դվինի ճարտարապետական կոթողներից կարելի է հիշատակել նրա պարիսպները, արքունական ապարանքները, սուրբ Գրիգորի եկեղեցին, որը սկզբում եղել է փայտաշեն (կառուցվել է V դարում), իսկ VII դարում՝ քարակերտ: Դվինում տեղի են ունեցել եկեղեցական մի շարք ժողովներ: Դրանցից առանձնապես նշանավոր է 554 թ. ժողովը, որտեղ ընդունվեց (ավելի ճիշտ վերականգնվեց) հայոց նոր տոմարը: Այս ժողովի որոշմամբ 552 թ. համարվեց հայկական տոմարի սկիզբը կամ հայոց առաջին տարին: Տոմարական հարցից բացի, այդ ժողովը զբաղվեց նաև նեստորականության և պավլիկյանների հարցերով:

Սովետական տարիներին Դվինի տեղում պարբերաբար կատարվել են և շարունակվում են հնագիտական պեղումները, որոնց շնորհիվ վերականգնված է վաղեմի քաղաքի պլանը, հայտնաբերված են մեծաքանակ մետաղե և կավե իրեր, գործիքներ, զենքեր, կավե և հախճապակե ամանեղեն, ինչպես և զանազան երկրներ

դրամներ: Դվինում հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի մնացորդները, պատմական գրավոր հիշատակությունների հետ միասին, ծառայում են որպես փաստեր ոչ միայն Դվինի, այլև միջնադարյան Հայաստանի մյուս քաղաքների պատմությունը լուսաբանելու համար¹:

Մ ա զ ա զ

Մազազը սկզբնապես կաղմում էր Ոստան գավառի մի մասը: Հետագայում՝ V դարից նա հիշատակվում է որպես առանձին գավառ:

Մազազը գրավում էր Ազատ գետի վերին հոսանքի շրջանները: Ունի լեռնային ռելիեֆ:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են Գառնին և Գեղարդա վանքը:

Գառնի բերդը և հեթանոսական տաճարը, որոնց ավերակները գտնվում են Ազատ գետի աջ ափին, հանդիսանում են անտիկ շրջանի հայկական շինարարական արվեստի դասական կոթողներ: Գառնին առանձնապես հռչակված էր իր ամուր դիրքով: Բերդի շուրջը փռված է եղել բավական խոշոր բնակավայր, այդ պատճառով էլ հիշատակությունների մեջ հաճախ այն կոչված է քաղաք: Գառնին Արշակունի թագավորների ամուր դաստակերտներից մեկն էր: Այստեղ էր պահվում Արշակունյաց արքունական գանձերի մի մասը:

Պահպանվել են Գառնիի հսկա պարիսպների և հեթանոսական շքեղ տաճարի ավերակները: Գառնիի տաճարը մեր պատմիչները հաճախ հիշատակում են «Տրդատի թախտ» և «Սարավույթ Տրդատայ» անուններով:

Պարզված է, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարը կառուցվել է I դարում: Տաճարը չորս կողմերում ունեցել է շքեղ սյուներ, որոնց թիվը հասել է 24-ի: Նա ամբողջովին կառուցված է բազալտե սլոբատաշ հսկա քարերից, որոնց վրա արված են հիացմունք առաջացնող բազմաթվանդակ քանդակներ:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը եռանդուն կերպով պեղումներ է կատարում ավերակների շրջանում: Պեղման հետևանքով ամբողջովին բացված է բերդի հզոր պաշտպանական սիստեմը և տարբեր ժամանակներին պատկանող մի քանի շերտեր: Հայտնաբերված են նյու-

¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952:

թական մշակույթի շատ մնացորդներ՝ բաղնիքի շենքի մոզայիկ հատակը, զանազան իրեր, զարդեր, գործիքներ և այլն:

Գառնիի բերդը կառուցված է 5—6 տոննա և ավելի քաշ ունեցող քարերից, որոնք իրար հետ միացված են երկաթե կապերով և ամրացված են արձճի ձուլվածքով: Պարիսպների աշտարակների թիվը հասնում է 14-ի: Սրանք գտնվում են իրարից 10—12 մետր հեռավորության վրա: Արհեստական այդ հզոր ու բարդ կառուցումները բնական ամուր դիրքի հետ միասին Գառնիի բերդը դարձրել էին այն ժամանակվա ռազմական տեխնիկայի համար անմատչելի մի հանգույց:

Գառնիից ոչ հեռու, դեպի հյուսիս-արևելք գտնվում է Գեղարդա վանքը¹ (կամ Այրի վանք), որը մինչև օրս էլ գոյություն ունի: Գեղարդա վանքի կաթողիկե եկեղեցին կառուցվել է X—XI դարերում, իսկ ժայռափոր տաճարը և մյուս շինությունները՝ XIII դարում: Իր կառուցվածքի բնույթով եզակի տեղ է գրավում հայ ճարտարապետության պատմության մեջ: Այս վանքի հետ է կապված XIII դարի պատմագիր Մխիթար Այրիվանեցու գործունեությունը: Վանքի տաճարները ներկայումս կանգուն են: Գեղարդա վանքն այժմ բարեկարգ ասֆալտապատ ճանապարհով միացված է Երևանի հետ:

Կ ո տ ա յ թ

Կոտայք գավառը բաղկացած է այժմյան Կոտայքի ու Հրազդանի շրջանների տերիտորիաներից և Արտաշատի ու Էջմիածնի շրջանների մի մասից, որն ընկած է Հրազդան գետի հովտում: Կոտայք անունը հնագույն ծագում ունի և կապված է նույնանուն ցեղանվան հետ:

Կոտայքը ռելիեֆի տեսակետից բաժանվում է երկու մասի՝ հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան: Դրանցից առաջինն ունի լեռնային ռելիեֆ և համեմատաբար զուլ կլիմա, իսկ հարավ-արևմրտյանը՝ դաշտային ռելիեֆ և շոգ կլիմա:

Կոտայքում էր գտնվում Երևանը:

Երևան անունը կապված է ուրարտական էրեբունի կամ էրեվունի բերդանվան (այժմյան Արին բերդի տեղում) հետ:

Վերջին տասնամյակի ընթացքում Երևանի շրջակայքում հայտնաբերված են ուրարտական ժամանակաշրջանին վերաբերող մի քանի բերդերի հետքեր (Շենգավիթում, Նորագավիթում, Միծեռնա-

¹ Ըստ ավանդության այս վանքում էր պահվում այն գեղարդը, որով իբր խոցել են Քրիստոսին:

կաբերդում, Արին բերդում և Կարմիր բլուրի շրջանում): Այդ բերդերից ամենանշանավորները եղել են Արին բերդի տեղում եղած էրեբունի և Կարմիր բլուրի վրա եղած Թեյշեբաինի բերդերը: Սովետական տարիներին այդ բերդերի շրջանում ամեն տարի կատարվում են պեղումներ, որոնց հետևանքով հայտնաբերված են բազմատեսակ և բազմաթիվ անոթներ, տնային գործածությունների, զենքեր, հացահատիկներ, զարդարանքներ և այլն:

Թեյշեբաինի, էրեբունի, ինչպես և մյուս ուրարտական բերդերի մնացորդների առկայությունը Երևանի շրջակայքում ցույց է տալիս, որ վերջինս ուրարտական ժամանակաշրջանում եղել է ամրացված մի հանգույց:

Երևանի մասին մեր մատենագրության մեջ առաջին գրավոր հիշատակությունը վերաբերում է VII դարի սկզբներին: Երկրորդ վկայությունը վերաբերում է արաբների կողմից Հայաստան կատարված առաջին կողոպտիչ-հետախուզական արշավանքների շրջանին՝ VII դարի 40-ական թվականներին: Այս վկայությունից պարզվում է, որ Երևանն այդ ժամանակ ունեցել է բավականին ամուր բերդ:

Նույն ժամանակաշրջանի, ինչպես և VIII դարի այլ հիշատակություններից կարելի է ենթադրել, որ Երևանը VII—VIII դարերում մեծ ավան է եղել: IX—X դարերին, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակներին վերաբերող հիշատակություններում Երևանը կոչված է «մեծ ավան», «քաղաքագյուղ» և այլն:

Երևանի դերը մեծանում է հատկապես այն ժամանակներից, երբ նրա հարևան Դվինը կորցնում է իր նշանակությունը: 1440 թ. սկսած Երևանը դառնում է Արևելյան Հայաստանի գլխավոր կենտրոնը, և դա է պատճառը, որ այդ ժամանակից ի վեր նա հիշատակվում է իբրև «Այրարատյան աշխարհի մայրաքաղաք»:

Ն ի գ

Տարածվում էր Քասախ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Պատմական Նիգ գավառը տերիտորիալ տեսակետից համապատասխանում է այժմյան Ապարանի շրջանին և Հրազդանի մի մասին:

Այս գավառն Արշակունիների թագավորության շրջանում պատկանում էր արքունիքին: Դրան հաջորդող հետագա դարերի ընթացքում նրա վարչական վիճակը մնում է մթույթյան մեջ: Բազրատունիների թագավորության շրջանում Նիգում իշխում էին Պահլավու-

նիւները: Ավելի ուշ այստեղ կալվածքներ ձեռք բերեցին նաև Վաշուտյաններն ու Պոռոշյանները:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են.

Կեչառուֆ կամ Կեչառիս.—Գյուղ և վանք: Գտնվում է այժմյան Ծաղկաձորում: Վանքի կառուցվածքները բավական լավ դրությամբ պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Այս վանքը կառուցվել է XI դարում՝ Պահլավունի իշխանների փողմից: Գլխավոր եկեղեցին, որը կրում է ս. Գեորգ անունը, քառակուսի հատակագծով մի հոյակապ կառուցվածք է և պահպանվել է մինչև օրս: Նրան կից կառուցված են նաև այլ եկեղեցիներ ու շենքեր: Վանքի պատերին կան բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք հիմնականում վերաբերում են XI—XIV դարերին: Տաճարները շարված են սրբատաշ քարերով, պատերին կան քանդակներ, վանքը պարսպապատ է:

Կեչառուքի վանքն տնեցել է հսկայական կալվածքներ, որոնք նրան տրվել էին Պահլավունի, Վաշուտյան և Պոռոշյան իշխանների կողմից:

Կեչառուքը միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր դպրոցներից մեկն էր: Սրա հետ է կապված Խաչատուր Կեչառեցու (XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբներին) գործունեությունը:

Բջնի մասին առաջին անգամ հիշատակում է Ղազար Փարպեցին: Ըստ այդ հիշատակության, Բջնին V դարի 2-րդ կեսին ավան էր: Հավանաբար հենց այդ ժամանակներից էլ այստեղ կառուցված է եղել բերդ կամ ամրոց:

X դարից սկսած Բջնին դառնում է Պահլավունի իշխանների ոստանը, իշխանանիստը: Այդ դարին վերաբերող վկայություններում Բջնին կոչված է քաղաք կամ բերդաքաղաք: XI դարի սկզբներին նա դարձավ նաև եպիսկոպոսանիստ:

Գրիգոր Մագիստրոսը, որը Բջնիի անունով կոչվում է նաև Գրիգոր Բջնեցի, 1031 թ. այստեղ կառուցում է մի հոյակապ եկեղեցի և նրան տալիս է հսկայական կալվածքներ՝ այդ մասին եկեղեցու վրա փորագրել տալով մի ընդարձակ արձանագրություն: Սակայն Պահլավունիների տիրապետությունն այստեղ երկար չի տևում: XI դարի կեսերից Բջնիի փոխարեն նրանք կալվածքներ են ստանում Հարավային Հայաստանում:

Սելջուկյան կարճատև տիրապետությունից հետո Բջնիում որպես տեղի հանդես են գալիս Իվանե Զաքարյանը և նրա ժառանգները:

Բջնի բերդի և քաղաքի ավերակները մինչև օրս էլ գոյություն

ունեն: Դրանք գտնվում են Արզական գյուղի մոտ, Հրազդանի բարձրագիւր աջ ափին, անմատչելի սարահարթի վրա: Եկեղեցին կանգուն է:

Ձկնավանառ.—Ճակատամարտի վայր: Այստեղ 910 թ. ճակատամարտ տեղի ունեցավ հայկական զորքերի և Ատրպատականի Յուսուֆ էմիրի սուլթանի քանակի միջև, որին իրենց զորքերով միացել էին նաև Վասպուրականի Գագիկ և Գուրգեն իշխանները:

Հայկական զորքն այս ճակատամարտում պարտություն է կրում, որից հետո Յուսուֆի հրոսակները մի քանի տարի շարունակում են ասպատակել Հյուսիսային Հայաստանը:

ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԳԻՐԲԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Տուրուբերանն իբրև «աշխարհ»-ի անուն հազվագեպ է հիշատակվում: Մեր հին մատենագիրներից այդ անունը հիշատակում են միայն Եղիշեն, Մովսես Խորենացին և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ Անանիա Շիրակացին: Գործ է ածվել երկու ձևով՝ Տուրուբերան և Տարուբերան: Ըստ որում Անանիա Շիրակացին, զգալով որ այդ անունը քիչ գործածական է և անձանոթ շատերի համար, անմիջապես ծանոթացնում է, որ Տուրուբերանը հենց Տարոնի աշխարհն է («կոզմոս Տարոնոյ»): Այնպես որ, այս երկրի համար ավելի գործածական է եղել «Տարոնի աշխարհ» անունը:

Տուրուբերանն իբրև վարչա-տեղիտորիալ միավոր, այն սահմաններով, որոնցով նկարագրված է «Աշխարհացոյց»-ում, կարող էր գործածական լինել միայն Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո (591 թ.): Մինչ այդ վարչա-տեղիտորիալ այդպիսի միավորի մասին գաղափար լինել չէր կարող, որովհետև Տուրուբերանը մասնատված էր մի քանի նախարարությունների, որոնք ունեին հավասար իրավունքներ, և նրանցից ամեն մեկը մի վարչա-քաղաքական միավոր էր: Իհարկե, այդ նախարարությունները պահպանվեցին նաև 591 թ. բաժանումից հետո, սակայն Արածանիի վրա ընկած այդ ամբողջ երկիրը, Այրարատի հետ միասին, քաղաքականապես ենթարկվեց մի այլ պետության՝ Բյուզանդական կայսրությանը: Իսկ Կայսրության համար այս երկիրը ամբողջությամբ վերցրած մի վարչա-տեղիտորիալ միավոր էր, անկախ նրանից, որ մասնատված էր բազմաթիվ նախարարությունների:

Տուրուբերան անվան ծագումը մովթ է: Այդ հարցում բանասեր-
ները առայժմ սահմանափակվում են սոսկ ավանդությունների վկա-
յակոշումով:

Տուրուբերանը Մեծ Հայքի կենտրոնական երկրներից («աշ-
խարհ») մեկն էր: Նա շրջապատված էր Այրարատ, Վասպուրական,
Մոկք, Աղձնիք, Զորրորդ Հայք և Բարձր Հայք «աշխարհ»-ներով:
Նրա սահմանները հյուսիսում կազմում էին Հայկազյան Պար և Շա-
րիանի լեռնաշղթաները, հարավում՝ Հայկական Տավրոսը, արևել-
քում՝ Վանա լիճը և Բերկրի ու Պատնոց գետերի ջրբաժան լեռները,
իսկ արևմուտքում՝ Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայի արեւելյան
հատվածից սկսվող և դեպի հարավ տարածվող Սերոկի լեռները:
Այդպիսի սահմաններում նա իր մեջ ընդգրկում էր Արածանիի մի-
ջին հոսանքի ավազանը և Արաքսի վերնագավառը:

Այդ ընդարձակ երկիրը ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակե-
տից բաղկացած է տարբեր բնույթի ռելիեֆ և կլիմայական, հողա-
յին ու բուսական պայմաններ ունեցող բազմաթիվ շրջաններից:
Այստեղ կան և՛ սարահարթեր, և՛ բարձրագիւր լեռնային շրջաններ,
և՛ ընդարձակ դաշտեր: Ընդհանուր առմամբ երկրի մեծագույն մա-
սը դաշտային է: Բարձրագիւր լեռնաշղթաներն ու առանձին լեռնա-
յին զանգվածները (Հայկական Պար, Հայկական Տավրոս, Սիփան,
Նեմրուֆ, Բյուրակն և այլն) գտնվում են նրա սահմանագլխային
մասերում և շատ քիչ են խախտում երկրի ընդհանուր հարթ ռելիե-
ֆը, իսկ երկրի կենտրոնական մասերում ձգվող լեռնաշղթաներն ու
բլրաշարքերը, գրեթե առանց բացառության, ունեն աննշան բարձ-
րություն: Դրանց շնորհիվ երկիրը մասնատված է առանձին
դաշտերի և հովիտների, որոնք ընկած են Արածանիի և նրա
վտակների վրա: Տուրուբերանի մեջ էին մտնում այնպիսի ար-
գավանդ դաշտեր, ինչպիսիք են՝ Դուխազը, Մանազկերտը, Բուլա-
նըղը, Մուշը, Խնուսը և Տվարածատափը (Կարայազ): Տուրուբերա-
նի մեջ էր մտնում նաև Բյուրակնյան հրաբխային բարձրավանդա-
կը, որը հայտնի է իր փարթամ արոտավայրերով ու սառնորակ
աղբյուրներով: Երկրի միջով հոսում է Արածանին իր բազմաթիվ
վտակներով, որոնք հարթ ռելիեֆի պայմաններում տեղ-տեղ (Մուշ,
Խնուս, Մանազկերտ) առաջացրել են ընդարձակ ճահիճներ: Երկրի
կլիմայական պայմանները ընդհանուր առմամբ խիստ են: Բացա-
ռությամբ որոշ շրջանների (Բյուրակն, Տվարածատափ և այլն) կլի-
ման ցամաքային է: Այդ պատճառով էլ Մուշում, Բուլանըղում, Մա-
նազկերտում և այլ վայրերում արհեստական ոռոգումը հնագույն
ժամանակներից ի վեր կենսական հարց է եղել: Դարերի ընթացքում

բնակչությունն իր արտադրողական ուժերի հնարավորությունների
չափով ձգտել է արգավանդ, բայց տեղումներով աղքատ այդ դաշ-
տերը բերքատու դարձնելու համար ստեղծել ոռոգման ցանց: Հնում
այստեղ (Մանազկերտի դաշտում, Արճեշ քաղաքի մոտերքում, Մու-
շում և այլն) կառուցվել են մի շարք ջրանցքներ և ամբարտակներ,
սակայն դրանք հազեցնում էին ծարավ դաշտերի միայն մի փոքր
մասը:

Անտառներով աղքատ երկիր է: Յածրագիր վայրերում մեծ տա-
րածում ունեն փշաբույսերը, փետրախոտերը և ճահճախոտերը,
իսկ բարձրագիւր լեռնային շրջաններում՝ ալպյան գոտուն պատկա-
նող բույսերը:

Տուրուբերանում գյուղատնտեսական տարածված զբաղմունք
են եղել հացահատիկների մշակությունը, այգեգործությունը, բան-
ջարաբուծությունը, անասնապահությունը, մեղվաբուծությունը և
ձկնորսությունը, որի համար հիմք էին հանդիսանում Վանա լիճը և
Արածանի գետը:

«Աշխարհացոյց»-ի համաձայն, երկիրը հարուստ էր երկաթով
և նավթով: Պետք է ասել, որ սրանցով չեն սահմանափակվում Տու-
րուբերանի հարստությունները: Այստեղ եղել է նաև սեղանի աղ,
ծծումբ և բնական այլ հարստություններ:

2. ՎԱՐՁԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տուրուբերանը հին Հայաստանի կենտրոնական «աշխարհ»-նե-
րից մեկն էր և խոշոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմության
մեջ՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Այս երկիրը, որ Սելևկյանների տիրապետության վերջին շրջ-
անում մտնում էր Մեծ Հայքի սատրապության մեջ, Հայկական
անկախ պետության առաջացման հենց սկզբից կազմեց նրա բաղ-
կացուցիչ մասը և մինչև վերջ էլ մնաց նրա կազմում:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ (387) Տուրուբերանը մնաց
Արևելյան Հայաստանի կազմում, իսկ 591 թ. բաժանումով, Այրա-
րատի արևմտյան մեծագույն մասի հետ միասին, անցավ Բյուզան-
դական կայսրության գերիշխանության տակ և այդ դրությամբ մնաց
մինչև արաբական արշավանքները:

IV—VII դդ. Տուրուբերանը մասնատված էր մի շարք նախա-
րարությունների՝ Տարոն (այստեղ սկզբում իշխում էին Սլկունի-
ները, իսկ հետագայում՝ Մամիկոնյանները), Բղնունիք, Հարք,

Ապահունիք, Խոռխոռունիք և այլն: Նախարարական տները կազմը IV—VII դդ. ենթարկվեց մեծ փոփոխությունների: Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև նախարարական կարգի ներսում. նախարարությունները աստիճանաբար վերածվեցին կիսանկախ իշխանությունների:

Արաբական ավերիչ արշավանքները և նրանց հաջորդող խալիֆայության ծանր լուծը ճակատագրական նշանակություն ունեցան Տուրուքերանի աշխատավոր բնակչության, ինչպես նաև հայ ազնվականության համար:

Ջբավականանալով ազատագրական ապստամբությունների դաժան ճնշումով և ազնվականության մեծագույն մասի ոչնչացումով, Արաբական խալիֆայությունը, Հայաստանում իր համար հուսալի հենարան ստեղծելու նպատակով, VIII դարից սկսած այստեղ տեղափոխեց արաբական մի քանի ցեղեր՝ կայսիկներ, ութմանիկներ, և բնակեցրեց Հայաստանի տարբեր մասերում: Խալիֆայության այդ քաղաքականության հետևանքով IX դարում Հայաստանում արդեն ձևավորվել էին արաբական մի քանի իշխանություններ՝ էմիրություններ, որոնց մեջ ամենից ընդարձակը (չհաշված Աղձնիքի էմիրությունը) արաբական կայսիկ ցեղի էմիրությունն էր:

Կայսիկների էմիրությունը սկզբնական շրջանում իր մեջ ընդգրկում էր միայն Մանազկերտ քաղաքն ու նրա շրջակայքը: Սակայն հետզհետե նա լայնացրեց իր սահմանները: X դարում նրա սահմանները տարածվում էին Մաղկանց լեռների արևմտյան լանջերից մինչև ալթմյան ճապաղջրի (հնում՝ Հաշտյանք) արևմտյան սահմանները և Թեոդոսուպոլսի մոտերքից մինչև Տարոնի հյուսիսային սահմանը¹: Բազրատունիների թագավորությունը իրեն ենթարկեց Կայսիկների էմիրությունը՝ դարձնելով այն իր վասալ իշխանություններից մեկը:

Արաբական տիրապետության շրջանում դրությունն այլ էր Տուրուքերանի հարավային մասում՝ Տարոնում: Մինչև 774—775 թվականների արաբական տիրապետության դեմ ուղղված համաժողովրդական ապստամբությունը Տարոնում իշխում էին Մամիկոնյանները: Սակայն Արաբական խալիֆայությունը վերոհիշյալ ապստամբությունը ճնշելու հետ միասին ոչնչացրեց ապստամբությունը մասնակցած մի շարք իշխանական տներ, այդ

թվում և Մամիկոնյան իշխանական տունը: Դրանից հետո Մամիկոնյան սերնդի մնացորդների մի մասը ամրացավ Սասունում, իսկ մյուս մասն անցավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Տարոնի նրանց կալվածքներին տեղ դարձան հզորացող Բազրատունիները: Վերջիններս այստեղ աստիճանաբար հիմք դրեցին մի մեծ իշխանության, որը Տարոնից բացի իր մեջ էր ընդգրկում նաև Բզնունիք և Խոռխոռունիք գավառները: Տարոնի այս իշխանությունը ևս ենթարկվեց Անի-Շիրակի թագավորությանը: Իսկ Խուլթը այդ ժամանակներում միացած էր Սասունին, որը դարեր շարունակ պահպանեց իր ինքնուրույնությունը:

Այսպես ուրեմն, IX դարում Տուրուքերանը վարչա-քաղաքական տեսակետից բաժանված էր երեք մասի՝ Կայսիկների էմիրության, որի մեջ բնակչության ճնշող մասը դարձյալ հայերն էին, Տարոնի Բազրատունյաց իշխանության և Խուլթի, որը, ինչպես ասացինք, մտնում էր Սասունի իշխանության մեջ: Դրանցից առաջին երկուսը Բազրատունիների թագավորության շրջանում հանդիսանում էին Անի-Շիրակի կենտրոնական թագավորության վասալները: Հավանաբար Սասունի իշխանությունը ևս ենթակա էր Անի-Շիրակի թագավորությանը:

Հզորացած Բյուզանդական կայսրությունը X դ. երկրորդ կեսից Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ սկսում է վարել ագրեսիվ քաղաքականություն: Առանձին իշխանությունների և մանր ֆեոդալական թագավորությունների մասնատված, բայց տնտեսապես և քաղաքականապես հզորացող այդ երկրներն անհանգստացնում էին Բյուզանդիային:

Առաջին հերթին նրա զոհն է դառնում հարավային Հայաստանը: Բյուզանդական կայսրությունը X դարի երկրորդ կեսին, գործի դնելով իր խարդախ դիվանագիտությունն ու սովորաթիվ բանակը, զավթում է հարավային Հայաստանի մի խոշոր մասը, այդ թվում և Տուրուքերանը: Միայն Խուլթը, որ Սասունի հետ միասին կազմում էր մի իշխանություն, չենթարկվեց Բյուզանդիային և պայքարով պաշտպանեց իր անկախությունը:

Տուրուքերանը Կայսրության կազմում էլ մնաց մինչև սելջուկյան արշավանքները, ավելի ճիշտ, մինչև Ալփ-Արսլանի արշավանքը (1064 թ.): Հայաստանի մյուս մասերի նման Տուրուքերանը ևս ընկավ սելջուկյան տիրապետության տակ: Սելջուկյան պետության տրոհման շրջանում հարավային Հայաստանում կազմավորվեց մի խոշոր էմիրություն, որը XI դարի վերջից մինչև XIII դարի սկզբները իր մեջ էր ընդգրկում ամբողջ Տուրուքերանը, Վասպուրական

¹ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի, Առաջին մաս (հրատ. 1951), Երևան, 1952, «Հայաստանը X դարի վերջին և XI դարի սկզբին» քարտեզը:

նի մեծագույն մասը և մասամբ Բարձր Հայքը: Այս էմիրությունը, որի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, կոչվում էր Շահարմենների սուլթանություն:

Տուրուբերանի բնակչությունը հիմնականում կազմում էին հայերը: Սակայն այստեղ կային նաև այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, որոնք գլխավորապես ապրում էին քաղաքներում՝ հրեաներ, հույներ, ասորիներ և այլք: Ինչպես նշվեց վերևում, VIII դարից սկսած այստեղ բնակություն են հաստատում նաև արաբական ցեղերը, իսկ XI դարից՝ սելջուկ-թուրքերը: Չնայած այդ բոլորին, Տուրուբերանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը կազմում էին հայերը:

Տուրուբերանը հին Հայաստանի խիտ բնակեցված շրջաններից մեկն էր: Այստեղ տարբեր ժամանակներում հիշատակվում են մի շարք քաղաքներ՝ Մանազկերտ, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Մուշ և այլն, որոնց մի մասը մինչև օրս էլ գոյություն ունի: X—XIII դարերում Տուրուբերանի բնակչության թիվը ամենայն հավանականությամբ, մեկ միլիոնից պակաս չէր:

3. ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Ընդհանուր առմամբ ունենալով հարթավայրային ռելիեֆ և կենտրոնական դիրք գրավելով Հայկական լեռնաշխարհում, Տուրուբերանը Այրարատի և Վասպուրականի նման դարձել էր տարանցիկ առևտրի կապող օղակներից մեկը: Տուրուբերանի վրայով անցնող ճանապարհներից առանձնապես մեծ կարևորություն ունեին երկուսը. ա) Կարին (Թեոդոսուպոլիս) — Մանազկերտ — Խլաթ — Բաղեշ (այժմ՝ Բիթլիս) — Մծբին ճանապարհը, որը Մծբինում միանում էր Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող հարավային մեծ ճանապարհին, իսկ վերջինս դուրս էր գալիս Պարսկաստանից և, Մոսուլի, Մծբինի ու Նոբսիայի վրայով անցնելով, հասնում էր Միջերկրական ծովի արևելյան ափերը, բ) Արտաշատ — Մանազկերտ — Տիգրանակերտ ճանապարհը: Սրա Մանազկերտ — Տիգրանակերտ հատվածը արաբական տիրապետության շրջանում մեծ չափով կորցրեց իր նշանակությունը:

Հիշատակված այս երկու ճանապարհներն էլ գործում էին հնագույն ժամանակներից: Իրենց նշանակությունը նրանք պահպանեցին գրեթե մինչև XIV դարը:

XIV դ. Տուրուբերանի համար մեծ կարևորություն է ստանում Թավրիզից և Վանից եկող ճանապարհը, որն անցնում էր Վանա լճի առափնյա քաղաքներով:

Տուրուբերանի մի քանի գավառներին՝ հատկապես Բզնունիքի համար ջրային ճանապարհ էր ծառայում Վանա լիճը:

4. ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Տուրուբերանը բաղկացած էր 16 գավառից: Պահպանելով «Աշխարհացոյց»-ի կարգը, հիշատակենք Տուրուբերանի գավառները. Խոլթ, Ասպակունիք, Տարոն, Արշամունիք, Մարդաղի, Դասնավորք, Տվարածատափ, Դալառ կամ Գովառ, Հարք, Վարածնունիք, Բզնունիք, Երևարք կամ Երիվարք, Աղիովիտ, Ապահունիք, Կոր կամ Կորի և Խոռխոռունիք:

Խոլթ, Արշամունիք և Ասպակունիք

Խոլթը («Խոյթ») Սասունի արևելյան հարևանն էր: Նա գտնվում էր Հայկական Տավրոսի շրջանում՝ Տարոնից հարավ-արևելք: Խիստ լեռնային մի փոքրիկ երկիր է, որն ունի ցուրտ կլիմա և ժլատ բնություն: Այստեղ մինչև IV դարի երկրորդ կեսն իշխում էին տեղական իշխանները: IV դարի երկրորդ կեսից Խոլթը միացված էր Տարոնի Մամիկոնյանների իշխանությանը, իսկ արաբական տիրապետության շրջանում և ավելի ուշ՝ Սասունի հետ կազմում էր մի իշխանություն: Խոլթի բնակիչները իրենց հարևան Սասունի բնակիչների նման աչքի են ընկել քաջությամբ և անվեհերությամբ: Նրանք դարեր շարունակ համառ պայքար են մղել իրենց անկախության համար: Խոլթեցի էր Հովնանը, որը IX դարի կեսերին Հայաստանում արաբական լծի դեմ ծավալված ժողովրդական-ազատագրական շարժման նշանավոր ղեկավարներից մեկն էր:

Արշամունիք (կամ Աշմունիք) գավառը տարածված էր Տարոնի արևելյան մասում, իսկ Ասպակունիքը լեռնային մի փոքրիկ հովիտ էր՝ Խոլթի մոտ:

Տարոն

Տարոնը Տուրուբերանի ամենազլխավոր գավառն էր, այդ պատճառով էլ, ինչպես վերևում նշվեց, ամբողջ Տուրուբերանը սովոր-

րաբար հայտնի էր նաև Տարոն անունով: Տարոնը մեծ հռչակ ունեւր ամբողջ Հայաստանում:

Տարոնը մի բարեբեւր երկիր է: Նա Մերձավոր Արեւելքի երկրա-գործութեան հնագույն կենտրոններից մեկն է:

Այրարատի նման Տարոնն էլ իր արգավանդութեան շնորհիւ գովերգվել է մեր հին պատմագիրների կողմից: Ահա թե ինչ է գրում նրա մասին Զեոնը Գլակ պատմագիրը.

«Բարի է երկիրս և վայրքս, և անուշ օդս բազմաջուր, դաշտա-ձև, և շուրջ զլեւամբքս ամրոցք բազումք. երկիրս խոտաբեր և մեղ-րաբուխ, և որպէս մանանայն իջանէր յերկնից. այդ առ հրեայս, նոյնպէս և աստ ի մերում երկրիս ի վերայ անտառացն իջանէ քաղ-ցըր առաւել քան զմեղր, որ կոչի գազապէն... Այս երկիրս ամենայն բարութեամբ լի է, աջողակ և առողջ»¹:

Տարոնը տարածվում էր Մեղրագետի (Մշո գետ, այժմ Կարա-սու) ավազանում և Արածանի երկու ափին: Արեւմուտքում սահ-մանակցվում էր Զորորդ Հայքին, իսկ հարավում՝ Աղձնիքին: Բա-վական ընդարձակ մի երկիր էր: Այժմյան Մուշի շրջանը կազմում էր նրա միայն մի մասը:

Ըստ խորեմացու հաղորդած տեղեկութունների, հնում Տարոնը բաժանված էր երկու մասի՝ արեւելյան և արեւմտյան: Արեւելյան մեծ մասում իշխում էր Սլկունի նախարարական տունը, իսկ արեւմտ-յանում՝ Վահունի քրմական տունը: IV դարում (հավանաբար խոս-րով Կոտակի օրոք) Տարոնի այս մասը, որը նախկինում պատկա-նում էր Սլկունիներին, անցնում է Մամիկոնյանների իշխանութեա-նը, իսկ արեւմտյան մասը՝ Աշտիշատը իր շրջակայքով, Հայաստա-նում քրիստոնեւթյունը պետական կրոն ընդունվելուց հետո, անց-նում է կաթողիկոսական տանը՝ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: V դարում կաթողիկոսական այս կալվածքները, Սահակ Պարթևի մա-հից հետո (439 թ.), ժառանգում են Մամիկոնյանները, իսկ Տարոնի արեւմտյան ծայրամասը գրավում են Պալունիները:

Տարոնի Մամիկոնյանները վարում էին Հայաստանի սպարա-պետութեան պաշտոնը, իսկ Մամիկոնյան տան նախարարը անմի-ջապես իշխում էր Տայքում²:

¹ Յովհաննու Մամիկոնեանի, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1832, էջ 49:

² Հայտնի է, որ Տայքում էին գտնվում Մամիկոնյանների հայրենական կալ-վածքները: Իսկ նրանց Տարոնի կալվածքները, ամենայն հավանականությամբ, եղել են պայմանական կալվածքներ: Այդ կալվածքները Արշակունի թագավորների կողմից նրանց էր տրված իբրև վարձատրութիւն՝ երկրի սպարապետութեան պաշ-տոնը կատարելու դիմաց:

VIII դարի երկրորդ կեսին Մամիկոնյանների Տարոնի կալ-վածքներն աստիճանաբար անցնում են Բագրատունիներին:

Տարոնը հին Հայաստանի խիտ բնակեցված գավառներից մեկն էր:

Տարոնում կային պատմա-աշխարհագրական բազմաթիւ վայ-րեր՝ բերդեր, ավաններ, վանքեր, գյուղեր և այլն: Դրանցից միայն հիշատակվածների թիւը (մինչև XIII դարին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում) 150-ից անցնում է, իսկ սովորաբար պատմագիր-ներն ու աշխարհագիրները հիշատակել են գերադանցապես այն վայրերի անունները, որոնք շատ թե քիչ նշանավոր դեր են խաղա-ցել պատմութեան մեջ:

Նշենք Տարոնի պատմական վայրերից մի քանիսը.

Աշտիշատ.—Հիշատակվում է նաև Հաշտիշատ ձևով: Գտնվում էր Տարոնի արեւմտյան մասում՝ Արածանի աջ ափին: Հեթանո-սական շրջանում եղել է Հայաստանի կրոնական գլխավոր կենտ-րոնը: Այդ ժամանակաշրջանում այստեղ գտնվում էին երեք նշա-նավոր մեհյաններ, որոնցից մեկը նվիրված էր Վահագն աստծուն և կոչվում էր Վահեվահյան մեհյան, երկրորդը նվիրված էր Վահագ-նի տարիածուն՝ Աստղիկ աստվածուհուն և կոչվում էր Սենյակ Վահագնի, իսկ երրորդը կրում էր Անահիտ աստվածուհու անունը: Մեհյաններում դրված են եղել նշված աստվածների արձանները:

Քրիստոնեւթյունը պետական կրոն ընդունելու ժամանակ Աշ-տիշատի նշված մեհյանները կործանվեցին, և նրանց տեղում հիմ-նովեց վանք, որին տրվեցին նախկին մեհյանապատկան կալվածք-ներն ու գանձերը: Աշտիշատը դարձավ կաթողիկոսի աթոռանիստը, իսկ դրա շուրջը տարածվող ընտիր հողերը՝ նրա սեփականութու-նը: Ինչպես վերը նշվեց, V դարի 30-ական թվականների վերջերին Լուսավորչի կաթողիկոսական տանը պատկանող այս կալվածքներն իբրև ժառանգութիւն տրվեցին Մամիկոնյաններին, որովհետև Սահակ Պարթևի մահով (439 թ.) վերացավ այդ տունը, իսկ վեր-ջինս իր մահից դեռևս առաջ Աշտիշատի կալվածքները կտակել էր իրենց տան հետ բարեկամական կապերով կապված Մամիկոնյան-ներին:

Աշտիշատում տեղի են ունեցել եկեղեցական երեք ժողովներ, որոնցից առանձնապես նշանավոր է 354 թ. ժողովը:

354 թ. Աշտիշատի ժողովը, որը գումարել էր Ներսես կաթողի-կոսը, քննարկեց թե՛ կրոնական և թե՛ աշխարհիկ հարցեր: Աշխար-հիկ կյանքին վերաբերող նրա քննարկած հարցերն հետագայում ունեցան կուլտուրական-առաջադիմական նշանակութիւն:

Գլակա վանք.— Գտնվում է Աշտիշատից ոչ հեռու, եղել է հեթանոսական մեհյանատեղի, քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո, Աշտիշատի նման, սա ևս դարձել է վանք։ Այս վանքն ունի նաև երկու այլ անուններ՝ ս. Կարապետ և Իննակնյան։ Դրանց մեջ ամենից գործածականը ս. Կարապետ անունն է։

Վանքը կառուցվելուց հետո նրան են տրվում այն ընդարձակ կալվածքները, որոնք մինչ այդ պատկանում էին նրա տեղում եղած նախկին մեհյանին։ Գլակա վանքը մեծ ուխտատեղի էր¹։

Հիշատակությունների համաձայն, այս վանքը երկրաշարժի և արտաքին հարձակումների պատճառով մի քանի անգամ ավերվել է, բայց նորից վերակառուցվել։ Այժմ ավերակները պահպանվում են։

Մուշ.— Հին բնակավայր է, բայց հայտնի է դարձել X դարից։ Մի քանի հիշատակություններում կոչված է քաղաք, իսկ մի քանիսում՝ ավան։ Երբեմն ուղղակի անվանված է Քաղաք, ըստ երեւոյթին հաշվի առնելով այն, որ տեղացիները Քաղաք ասելով հասկանում էին Մուշը, որը գավառի գլխավոր քաղաքն էր։

Մուշը այժմ էլ գոյություն ունի և գտնվում է համանուն շրջանում՝ Արևելյան Եփրատի ձախ ափից ոչ հեռու։ Մուշ անվան առաջացման մասին տեղի ժողովուրդը պահպանել է հնագույն ծագումի մի բանաստեղծական ավանդություն։

Ողական.— Ամրոց։ Գտնվում էր Արածանիի վրա, նրա այն մասում, որտեղ գետը, ճեղքելով Տարոնի հյուսիսային կողմով ձգվող լեռնաշղթան, դուրս է գալիս Մուշի դաշտը։

Ողականը հին Հայաստանի ամուր բերդերից մեկն էր։ Նա Տարոնի ամենանշանավոր բերդն էր և հանդիսանում էր Հայաստանի սպարապետի աթոռանիստը։ Նրա պարիսպների, աշտարակների և այլ շինությունների հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը։

Հացեկաց գյուղ.— Այս գյուղում է ծնվել Մեսրոպ Մաշտոցը։ Հացեկաց գյուղը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը գոյություն ուներ և գտնվում էր Հացիկ (Խասիկ) գյուղից ոչ հեռու։

Խոբնի.— Երբեմն համարված է գյուղ, իսկ երբեմն էլ՝ «ավանագյուղ»։ Աշխարհագրական դիրքը հայտնի չէ, ենթադրվում է, որ այստեղ է ծնվել V դարի խոշոր պատմագիր Մովսես Խորենացին²։

¹ Ավանդության համաձայն, իբր, այս վանքն էր տալիս աշտուղության և լարախաղացության ձիրքը։

² Որոշ ուսումնասիրողներ էլ ենթադրում են, որ Մ. Խորենացին ծնվել է ոչ թե Տարոնի այս գյուղում, այլ Սյունիքի Խորեն գյուղում։ Ըստ երևույթին վերջին տեսակետն ավելի հավանական է։

Մարդաղի, Դասնավորք, Տվարածատափ և Դալառ

Այս գավառները տարածվում էին Վարաժնունիքից և Հարբից հյուսիս՝ գրավելով Բյուրակնի արևմտյան սահմանից մինչև այժմյան էլմալի գետի արևմտյան ջրբաժան լեռներն ընկած շրջանները։

Մարդաղի գավառը (այս անունը կապում են մարդերի՝ մարերի անվան հետ) տարածվում էր Բյուրակնի հյուսիսային լանջերին՝ Արաքսի ակունքների շրջանում։ Նրանից դեպի արևելք հերթականությամբ տեղադրված էին Դասնավորք՝ Արաքսի հովտում, Տվարածատափը (այժմյան Կարալազը) և Դալառը (կամ Գովառ)՝ էլմալի գետի հովտում։ Դրանցից միայն Տվարածատափն ուներ հարթ ուղիղ, իսկ մյուս երեքը լեռնային գավառներ էին։ Բոլորն էլ ունեն բարձր դիրք, ստանում են բավարար քանակությամբ տեղումներ, աչքի են ընկնում սառնորակ աղբյուրներով, փարթամ արոտավայրերով և խոտհարքներով։

Վարաժնունիք, Հարբ և Ապահունիք

Վարաժնունիքը, Հարբը և Ապահունիքը միմյանց սահմանակից էին։ Ընդհանուր առմամբ, երեքն էլ տնեն հարթ ուղիղ և նրանց կլիման ցամաքային է։

Պատմական հին քարտեզներում, գրեթե առանց բացատրության, Վարածնունիքի դիրքը սխալ է նշանակված։ Վարաժնունիքն իր տեղիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Խնուսի շրջանին, որը գրավում է համանուն գետի վերին հոսանքի ավազանը և շրջապատված է Բյուրակնից դեպի արևելք ձգվող երկու աղեղնաձև լեռնաբազուկներով։ Վարաժնունիքի՝ գլխավոր բերդը Խնուսն էր։

Վարաժնունիքից հարավ, Արածանիի երկու ափերին տարածվում էր Հարբ գավառը։

Հարբն սկզբում կազմում էր Մանավազյանների նախարարությունը։ Սակայն IV դարի առաջին կեսում, Խոսրով Կոտակի օրոք, Մանավազյանների և Որդունիների նախարարական տները, որոնք Ֆեոդալական արյունահեղ պայքար էին մղում միմյանց դեմ, ոչըն-

¹ Հին Հայաստանում Վարաժնունիք անունը կրող երեք գավառներ են եղել, մեկը գտնվում էր Այրարատում, մյուսը՝ Վասպուրականում, իսկ երրորդը՝ Տուրուբերանում։ Դրանք պետք է իրարից տարբերել։

չացվում են, իսկ նրանց կալվածքները տրվում են եպիսկոպոսական թեմերին:

Հավանաբար հնագույն շրջանում Հարքը ավելի մեծ տերիտորիա է ընդգրկել: Նրա մեջ են մտել, Հարքից բացի, նաև Ապահունիքը, Խոռխոռունիքը, Բզնունիքը: Հարքի հետագա մասնատումը անշուշտ արդյունք էր ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման:

Հարքի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր էր Մանազկերտ քաղաքը, որը գտնվում էր Հարքի և Ապահունիք գավառի սահմանագլխին: Այդ պատճառով էլ որոշ հեղինակներ Մանազկերտը համարում են ոչ թե Հարքի, այլ Ապահունիքի մեջ մտնող քաղաք:

Մանազկերտ քաղաքը հիմնադրվել է հնագույն ժամանակներում՝ IX դ. վերջին կամ VIII դ. սկզբներին (մ.թ.ա.): Ենթադրվում է, որ Մանազկերտ անունը կապված է ուրարտական Մենուա թագավորի անվան հետ: Մանազկերտն իբրև քաղաք մինչև օրս էլ գոյություն ունի և գտնվում է Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք՝ Արածանիի ձախ ափին:

Քաղաքն ունեցել է ամուր բերդ: Մանազկերտի մասին առանձնապես հաճախ է հիշատակվում արաբական և սելջուկյան տիրապետությունների ժամանակաշրջանում: Նա հանդիսանում էր IX դարում կազմավորված Կայսիկների էմիրության կենտրոնը:

Մանազկերտում տեղի են ունեցել քաղաքական մի շարք դեպքեր: Սելջուկյան զորավար Տուղրիլը 1054 թ. պաշարում է քաղաքը և ամեն միջոց գործադրում է այն գրավելու համար, սակայն նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Քաղաքի պաշտպանները ետ են մղում սելջուկների գրոհները:

1071 թ. օգոստոսին Մանազկերտի մոտ տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ, մի կողմից՝ սելջուկների, որոնց գլխավորում էր Ալի-Արսլան զորավարը, իսկ մյուս կողմից՝ բյուզանդական 100 000-անոց բանակի միջև, որին գլխավորում էր Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը: Բյուզանդական բանակն այս ճակատամարտում խայտառակ պարտություն է կրում, իսկ կայսրը գերվում է: Սելջուկները գրավում են հայկական հարուստ Մանազկերտ քաղաքը, կողոպտում և սրի քաշում բնակչության մի զգալի մասին:

Հարքում էր գտնվում Հերեան գյուղը: Այստեղ է ծնվել VI դարի հայ նշանավոր փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը:

Ապահունիքը տարածվում էր Հարքից հյուսիս-արևելք՝ Արա-

ծանիի երկու ափերին: Այս գավառում էր գտնվում Թոնդուրակ կամ Թոնդուրակս գյուղը:

Թոնդուրակ գյուղը նշանավոր դեր է խաղացել IX—XI դարերի սոցիալական շարժումների ժամանակ. նա հանդիսացել է ադանդավորական-սոցիալական շարժման առաջին ու գլխավոր կենտրոնը, որի անունով էլ այդ շարժումը պատմություն մեջ կոչվել է թոնդրակյան շարժում:

Աղիովիտ, Բզնունիք, Կոր, Խոռխոռունիք և Երիվարք

Սրանք տարածվում էին Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան կողմերում:

Աղիովիտը գտնվում էր Ապահունիքից արևելք՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին: Աղիովիտում, ինչպես և նրա հարևան Վասպուրականի Առբերանի և Չորրորդ Հայքի Հաշտյանք գավառներում, ընդարձակ կալվածքներ ունեին Արշակունի արքունական տան կրթասեր անդամները, իսկ գավառի մյուս մասը, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում էր Գնունի նախարարական տանը:

Աղիովիտի պատմական վայրերից նշանավոր են Զարիշատը, Արճեշը և Մեծոբան:

Ջաբիշատը հնագույն շրջանում Հայաստանի հելլենիստական տիպի քաղաքներից մեկն էր: Գտնվում էր Արտաշատ—Տիգրանական ճանապարհի վրա: Պարսիկները IV դ. 60-ական թվականներին ավերեցին Զարիշատը: Դրանից հետո երկար ժամանակ նա մնաց որպես խղճուկ մի բնակավայր: XV դ. Զարիշատը որոշ չափով աշխուժանում է, մասնակիորեն վերականգնվում:

Ենթադրվում է, որ Արճեշը հիմնադրվել է դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում: Նրա անունը կապում են ուրարտական Արգիշտի Բ թագավորի անվան հետ: Արճեշը գտնվում էր Վանա լճի արևմտյան ափին: Մեր մատենագիրների մոտ Արճեշի մասին կան բազմաթիվ հիշատակություններ: VII դ. առաջին քառորդում Արճեշը, որը ժամանակավորապես գրավել էին պարսիկները, ավերման ենթարկվեց բյուզանդական Հերակլ կայսրի կողմից, սակայն հետագայում նորից վերականգնվեց և զարգացման նոր շրջան ապրեց XI—XIII դ.: Հին Արճեշի ավերակներն այժմ անցել են Վանա լճի ջրերի տակ, որովհետև լճի ջրերը անցյալ դարի վերջին և մեր դարի սկզբներին զգալիորեն բարձրացել են:

Մեծոբա վանքը գտնվում էր Արճեշ քաղաքի մոտ: Այն որ-

պես Հայաստանի մշակույթի կենտրոններից մեկը՝ հայտնի դարձավ XV դարում: Այստեղ ապրել և գործել է XIV դ. վերջի և XV դ. առաջին կեսի պատմագիր Թովմա Մեծոբեցին, որը միջնադարյան հայ ամենահայտնի հեղինակներից մեկի՝ Գրիգոր Տաթևացու (1346—1411 թթ.) արժանավոր աշակերտներից էր և հանդիսանում է իր դարի միակ պատմագիրը: Թովմա Մեծոբեցու պատմական երկը՝ կարևոր աղբյուր է Հայաստանի ու նրա հարևան երկրների վրա կենկթեմուրի կատարած ավերիչ արշավանքների ժամանակաշրջանի պատմության համար: Նա, ի միջի այլոց, գործուն մասնակցություն է ունեցել կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին տեղափոխելու գործում:

Բզնունիք գավառը տարածվում էր Վանա լճի արևմտյան առափնյա շրջաններում: Կազմում էր մի առանձին նախարարություն, որտեղ իշխում էին Բզնունիները: Այդ նախարարությունը IV դ. վերացվեց, որովհետև նրա նախարարը՝ Դատաբեն, ապստամբելով Արշակունյաց թագավորության դեմ, իր գործով անցել էր պարսիկների կողմը և վերջիններիս հետ միասին ավերում էր հարավային Հայաստանի մի քանի գավառները: Ուստի հայկական արքունական զորքերը Առեստավանի մոտ (Վանա լճի հյուսիսային ափին՝ այժմյան Բենդիմահի գետի գետաբերանի մոտ), պարտության մատնելով դավաճանին, գլխատեցին: Դատաբեի գլխատմամբ էլ Բզնունյաց նախարարական տունը դադարում է գոյություն ունենալուց, իսկ նրա կալվածքները, ամենայն հավանականությամբ, տրվում են Բզնունյաց եպիսկոպոսական թեմին:

Բզնունիքի պատմական վայրերից նշանավոր էին խլաթ և Արծկե քաղաքները, որոնք մինչև օրս էլ գոյություն ունեն: խլաթը (այժմ՝ Ախլաթ) գտնվում է Վանա լճի հարավ-արևմտյան, իսկ Արծկեն՝ արևմտյան ափին:

խլաթը բազմամարդ, ամուր և պարսպապատ քաղաք էր: Այն իր պատմության ընթացքում մի քանի անգամ ավերվել է, բայց նորից վերականգնվել է շնորհիվ իր հարմար դիրքի: խլաթը հատկապես շատ տուժեց Զալալ էդ-դինի և մոնղոլների արշավանքներից, ինչպես նաև 1246 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից, որը տնեցել է աղետաբեր հետևանքներ: Արիստակես Լաստիվերտցին մեծ գովեստով է խոսում խլաթի մասին:

¹ Տե՛ս Թ. Մեծոբեցի, Պատմություն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860:

Արծկեն Ասողիկի մոտ հիշատակվում է որպես գյուղ, իսկ մյուս պատմագիրները համարում են քաղաք: Լաստիվերտցու ասելով, XI դարում Արծկեն գտնվում էր ոչ թե լճափին, այլ ուղղակի լճի մեջ: Նա հաղորդում է, որ քաղաքը լճափից բաժանված էր մի մեծ ծանծաղուտով: Դրանից պետք է ենթադրել, որ Արիստակես Լաստիվերտցու ապրած ժամանակաշրջանում Վանա լճի մակարդակը խիստ բարձրացել էր¹:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

V դարի մեր պատմագիրների մոտ Վասպուրական անունը չի հիշատակված, իսկ դրան հակառակ, չափազանց շատ է նշվում նրա մի շարք գավառների (Տոսպ, Ռշտունիք, Արտազ, Աղբակ և այլն) անունները: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, որովհետև Վասպուրականը որպես վարչա-քաղաքական միավոր այն սահմաններով, ինչ որ նկարագրված է «Աշխարհացոյց»-ում, արդյունք էր Հայաստանի 591 թ. բաժանման:

Վասպուրական անունը հավանաբար հին պարսիկներից փոխառված բառ է և բաղկացած է Վասպուր² (հայերեն՝ իշխանական, ազնվական) արմատից և երկիր ցույց տվող ալֆան վերջավորությունից: Ըստ այնմ էլ Վասպուրական նշանակում է ազնվական երկիր, իշխանական երկիր:

Վասպուրականն ընկած էր Տուրուբերանի, Այրարատի, Սյունիքի, Պարսկահայքի, Կորճեքի, Մոկքի և Աղձնիքի միջև:

Նրա սահմանները, երկրի քաղաքական դրություն անկայուն

¹ Կոր կամ Կորի կոչված գավառը վարչա-տերիտորիալ միավոր չէր, նա սոսկ աշխարհագրական-տերիտորիալ միավոր էր և մտնում էր Բզնունյաց նախարարության մեջ: Նրա աշխարհագրական դիրքը չի ճշտված:

Երիվարճը տարածվում էր Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին և սահմանակից էր Աղձնիքին:

Նախառունիք գավառի դիրքը ևս վերջնականապես չի ճշտված: Ենթադրվում է, որ նա տարածվում էր Վանա լճից արևմուտք՝ այժմյան Նազիկ լճի շրջակայքում, որ կազմում էր ներկայիս Բուլանդլի մի մասը: Նախառունիք գավառն առանձին նախարարություն էր: Այստեղ իշխում էին Նախառունի նախարարները, որոնք Արշակունիների արքունիքում վարում էին թագավորի թիկնապահ զորքի հրամանատարության (մաղխազուխյան) պաշտոնը:

² «Վասպուր»-ներ էին կոչվում Պարսկաստանի ազնվական ամենաբարձր յոթ ընտանիքների անդամները:

լինելու պատճառով, տարբեր ժամանակներում կրել են զգալի փոփոխություններ: Վասպուրականը, «Աշխարհացոյց»-ի տվյալներով, ուներ հետևյալ սահմանները. արևմուտքում՝ Վանա լիճն ու Մասսից Թոնդուրեկ ձգվող բլրաշարքը, հարավում՝ Հայկական Տավրոսի այն հատվածը, որը ձգվում է Ընձաքիարս (այժմ՝ Կապուտկոդ) գագաթից դեպի արևելք, արևելյան սահմանն անցնում էր մոտավորապես Ուրմիա լճի ու Տիգրիսի և Ուրմիա լճի ու Արաքսի ջրբաժան բարձրություններով, իսկ հյուսիսում Վասպուրականն իր մեջ ընդգրկում էր Նախիջևան և Գողթն գավառները, որոնք ընկած էին Արաքսի ձախ կողմում:

Ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից Վասպուրականը մասնատված է բազմաթիվ շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի ռելիեֆի, կլիմայի, ջրագրության, հողերի և բուսական աշխարհի յուրահատուկ պայմաններ:

Երկրում փռված են մի քանի ընդարձակ դաշտեր, որոնք ունեն խիստ ցամաքային կլիմա, առանձնապես նշանավոր են Հայոց ձորի (Խոշաբի հովտում), Արճակի (Արճակ լճի շրջակայքում), Աբաղայի (Բերկրի գետի ձախ կողմում), Մակուի և Նախիջևանի դաշտերը: Այդ դաշտերում արհեստական ոռոգումն ապահովելու դեպքում կարելի է աճեցնել բազմատեսակ կուլտուրաներ:

Արհեստական ոռոգման համար Վասպուրականն ունի հոսող ջրի մեծ պաշար: Նրա միջով են անցնում Արաքսի, Տիգրիսի և Վանա լճի ավազաններին պատկանող բազմաթիվ գետեր և հորդաբուխ աղբյուրներից կազմված առվակներ:

Վասպուրականը անտառներով աղքատ է: Համեմատաբար ընդարձակ անտառներ կան նրա հարավային և հարավ-արևմտյան լեռնային շրջաններում:

Վասպուրականն ունի նավթ, պղինձ, կապար, երկաթ, աղ և այլ հանածոներ: Նրա լճերը (հատկապես Վանա լիճը) և գետերը հանդիսանում են ձկնորսության հարուստ ավազաններ:

2. ՎԱՐՁԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վասպուրականը հին Հայաստանի ամենաընդարձակ նահանգն («աշխարհ») էր: Հնագույն ժամանակներում ամբողջապես մտնում էր Ուրարտական պետության մեջ, կազմելով նրա հիմնական մասը:

Արտաշեսյանների թագավորության շրջանում (մ.թ.ա. 189—մ.թ. 1 թթ.) Վասպուրականի հարավային շրջանները Պարսկահայ-

քի հետ միասին կազմում էին Նոշիրական կամ Նոր Շիրական բրդեխությունը:

Հայաստանի թե՛ առաջին (387 թ.) և թե՛ երկրորդ բաժանման (591 թ.) ժամանակ Վասպուրականը մտավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանությանը ենթակա Արևելյան Հայաստանի կազմի մեջ:

IV դարին վերաբերող վկայություններից պարզվում է, որ Վասպուրականն արդեն մասնատվել էր մի շարք նախարարությունների: Սակայն այս լայնածավալ երկիրը հիմնականում գտնվում էր շորս հզոր նախարարական տների ձեռքին: Դրանք էին՝ Մարդպետունի, Արծրունի, Ամատունի և Ռշտունի նախարարական տները: Մարդպետունիներն իշխում էին Վասպուրականի հյուսիս-արևմտյան գավառներում: Վերջինները միասին, բացառությամբ Արտաղի, ընդհանուր անունով կոչվում էին Մարդպետական աշխարհ: Սակայն Մարդպետունի նախարարական տան գոյությունը երկար չտևեց: Այդ նախարարական տունը, որն ամենից մոտ էր կանգնած Արշակունիների արքունիքին և վարում էր մարդպետի պաշտոնը (մարդպետը հանդիսանում էր արքունի գանձերի, ունեցվածքի և կանանոցի գլխավոր կառավարիչը), V դարի առաջին կեսին, Արշակունիների թագավորության անկման հետ միասին, վերանում է քաղաքական ասպարեզից, իսկ նրա իշխանության տակ գտնվող բոլոր գավառները՝ Մարդպետական աշխարհը, անցնում է Արծրունիների ձեռքը:

Արծրունի նախարարները սկզբնական շրջանում իշխում էին միայն Մեծ Աղբակ գավառում, իսկ Մարդպետական տան անկումից հետո, ինչպես վերևում ասացինք, տեղ են դառնում նաև ամբողջ Մարդպետական աշխարհին: Ամատունիներն իշխում էին Արտաղում (այժմյան Մակուի շրջանը): Արշակունիների անկումից հետո նրանք կալվածքներ ձեռք բերեցին նաև Այրարատի Արագածոտն գավառում: Ռշտունիներին էր պատկանում երկու գավառ՝ Ռշտունիքը (Վանա լճից հարավ) և Տոսպը (Վան քաղաքի շրջակայքը):

Նշված բոլոր նախարարություններից բացի, Վասպուրականում կային բազմաթիվ այլ մանր նախարարական տներ՝ Անձևացիք, Տրպատունիք, Երվանդունիք և այլն:

VIII—IX դարերում, Արաբական խալիֆայության դաժան քաղաքականության հետևանքով, Հայաստանի մյուս մասերի նախարարությունների հետ միասին, ճակատագրական հարված են ստանում նաև Վասպուրականի նախարարությունների շատերը: Հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ նրանց մի զգալի մասը իսպառ վերա-

ցավ պատմական ասպարեզից, իսկ մյուս մասն էլ մեծ չափով կորցրեց իր նախկին դիրքը և քաղաքական ու ռազմական հզորությունը՝ վերածվելով մանր ու թույլ իշխանությունների։ Վասպուրականի նախարարությունների մեջ այդ տեսակետից միայն բացառություն կազմեց Արծրունիների նախարարությունը։ Չնայած Արծրունիները ևս մի քանի անգամ, հատկապես Բուղայի արշավանքների ժամանակ, խիստ տուժեցին խալիֆայության կազմակերպած ավերիչ արշավանքներից ու ջարդերից, այնուամենայնիվ, կարողացան ոչ միայն պահպանել իրենց գոյությունը, այլև մեծապես հզորացան՝ հարևան նախարարական տների ոչնչացման ու թողնացման հետևանքով։ VIII—IX դարերում Արծրունիները անշուշտ ընդարձակում են իրենց իշխանության սահմանները՝ ի հաշիվ պատմական ասպարեզից վերացած նախարարությունների և այն նախարարությունների, որոնք աստիճանաբար կորցնում էին իրենց նախկին դիրքն ու հեղինակությունը։ IX դարի 2-րդ կեսին Արծրունիներն իրենց ձեռքն էին վերցրել ոչ միայն ամբողջ Վասպուրականը (բացառությամբ Նախիջևան և Գողթն գավառների, որոնցից առաջինը Վասպուրականից անջատվել է 693 թ., իսկ երկրորդը՝ 737 թ.), այլև վերջինիս էին միացրել Մոկաց աշխարհն ամբողջությամբ և Կորճեքի ու Պարսկահայքի մի շարք գավառներ։ X դարի սկզբին Արծրունիներն իրենց իշխանության մեջ առան նաև Այրարատի Կոգովիտ, Տուրուբերանի Աղիովիտ (Վանա լճի հյուսիսային կողմում), Բզնունիք, Կոր և Խոռխոռունիք գավառները։

IX դարի վերջերից սկսած Նախիջևանը դառնում է կռվածադիվ Արծրունիների և Սյունեցիների միջև։ Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ինքը տեր դառնալ այդ վաճառաշահ քաղաքին։ Այդ պատճառով Նախիջևանը մերթ միացվում էր Վասպուրականին, մերթ՝ Սյունիքին։

908 թ. Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանը, ապստամբելով Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության դեմ, Ատրպատականի արաբ էմիր Յուսուֆի օժանդակությամբ իրեն հռչակում է Վասպուրականի անկախ թագավոր։

Սակայն Վասպուրականի թագավորությունը մինչև վերջ էլ մնում է իբրև Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության վասալ, ինչպիսիք էին Սյունիքի, Վանանդի, Լոռու թագավորությունները և երկրի այս կամ այն մասում իրենց գոյությունը պահպանած հայկական իշխանություններն ու Հայաստանի տերիտորիայում կազմավորված արաբական էմիրությունները։

922 թ. հաստատված խաղաղությունը, որը տևում է մոտ մեկ

դար, Հայաստանի մյուս շրջանների նման, Վասպուրականի համար ևս ունենում է բարերար, մեծ ազդեցություն։ Այդ ժամանակաշրջանում Վասպուրականը տնտեսության և մշակույթի բնագավառում մեծ զարգացում է ապրում։ Զարգանում է նրա առևտուրը, ծաղկում են քաղաքները, բացվում են բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից մի քանիսը դառնում են կուլտուրայի խոշոր կենտրոններ։

Վասպուրականի թագավորությունն իր գոյությունը պահպանում է 110 տարուց ավելի (908—1021)։ Այս թագավորությունը, իր արևմտյան հարևան Տուրնի իշխանության և Տայքի կյուրոպաղատության նման, զուգահեռաբանում է Բյուզանդական կայսրությանը։ Վերջինս նախ գրավում է Տարոնի իշխանությունը, ապա՝ Տայքի կյուրոպաղատությունը (1001)։ Դրանից հետո հերթը հասնում է Վասպուրականի թագավորությանը։ Բուղարական պատերազմում հաղթելուց հետո Վասպուրականը կայսրը ձեռնամուխ է լինում Վասպուրականի գրավմանը։ 1016—1021 թթ. Վասպուրականը մի քանի անգամ հարձակման է ենթարկվում արևելյան ցեղերի կողմից։ Վասպուրականն ընկնում է քաղաքական աննպաստ դրության մեջ։ Մի կողմից արևելյան ցեղերի հարձակումները, մյուս կողմից էլ Բյուզանդական կայսրության ճնշումները ստիպում են Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմին՝ իր լայնածավալ թագավորությունը հանձնել Բյուզանդիային (1021 թ.), իսկ զրա դիմաց, իբրև «հատուցում», ստանալ Փոքր Հայքի Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքն իր շրջակայքով։ Այսպիսով, 1021 թ. վերանում է Վասպուրականի Արծրունաց թագավորությունը, երկիրը կցվում է Կայսրությանը որպես նրա արևելյան պրովինցիաներից (թեմերից) մեկը։

Սենեքերիմ թագավորի հետ միասին Սեբաստիա են տեղափոխվում մի շարք ազնվականներ ու իշխաններ, ինչպես նաև հազարավոր ռամիկ բնակիչներ։

Պատմական աղբյուրների համաձայն, Սենեքերիմ թագավորի երոթ (968—1021) Վասպուրականում եղել է 72 բերդ ու ամրոց, 10 քաղաք, 4000 գյուղ և 115 վանք, որոնք բոլորն էլ 1021 թ. անցան Բյուզանդիային։

Վասպուրականը Բյուզանդական կայսրության կազմում երկար շմնաց, 1040-ական թվականների վերջերին վրա հասան սելջուկյան ավերիչ արշավանքները, որոնց հետևանքով սելջուկներն իրենց տիրապետությունը հաստատեցին նաև Վասպուրականում։ Սելջուկյան աշխարհակալ պետության մասնատման շրջանում (XI դարի վերջից սկսած) Վասպուրականը Մոկքի, Տուրուբերանի և Բարձր Հայքի հարավային գավառների հետ միասին կազմեց Շահ-

արմենները էմիրությունը, որի մի զգալի մասը հայ-վրացական զորքերը սելջուկներից ազատագրեցին XIII դարի սկզբներին:

Վասպուրականում հնագույն ժամանակներում բնակվում էին մի քանի ցեղախմբեր, որոնց մեջ ամենահզորը, զարգացածը և մարդաշատը ուրարտացիներն էին: Ուրարտական պետության անկումից հետո հիշատակվում է մատիններ ցեղախումբը, որը ամենայն հավանականությամբ հանդիսանում էր նախկին խուրի-միտանիների անմիջական հետնորդը:

Հայ ժողովրդի կազմավորումից հետո Վասպուրականում, հայերից բացի, բնակվում էին նաև հրեաներ, հույներ և ասորականացիներ: VIII—IX դարերից այստեղ բնակություն են հաստատում որոշ թվով արաբներ և քրդեր: Քրդական տարրը Վասպուրականում սկսում էր ավելի ուժեղանալ XI—XII դարերից:

Վասպուրականի բնակչության թիվն իր առավելագույն չափին հասել է X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին: Նրա բնակչության թիվն այդ ժամանակաշրջանում հասնում էր ավելի քան մեկ միլիոնի: Բնակչության խտությունը տարբեր մասերում եղել է տարբեր: Վասպուրականի ամենից խիտ բնակեցված շրջանները մերձձյան գավառներն էին:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերն էին՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունն իրենց բազմաթիվ ենթաճյուղերով: Կարևոր տեղ էին զբաղում նաև արհեստագործությունն ու առևտուրը, ինչպես և ձկնորսությունն ու որսորդությունը:

3. ՀԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

IX—VI դդ. (մ. թ. ա.) Ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպան (Վան) հանդիսանում էր Հայկական լեռնաշխարհի կարևորագույն ճանապարհների խոշորագույն հանգույցը: Նա առևտրական և ռազմական ճանապարհներով կապված էր ինչպես իր հարավային հարևան Ասորեստանի, նույնպես և Մարաստանի հետ: Տուշպան մի շարք ճանապարհներով միանում էր նաև Արածանիի ու միջին Արաքսի հոսանքների վրա ընկած շրջանների հետ:

Ուրարտական պետության անկումից հետո Վասպուրականի հնագույն ճանապարհները չկորցրին իրենց առևտրատնտեսական նշանակությունը:

Վասպուրականի վրայով էր անցնում Արևելքն Արևմուտքի հետ

կապող տարանցիկ առևտրական ճանապարհի կարևոր ճյուղերից մեկը, որն ուներ հետևյալ ուղղությունը՝ Թավրիզ—Դիլման—Սալմաստ—Բարդուղիմեսոսի վանք (այժմյան Բաշկալայից հյուսիս-արևելք)—Վան—Բերկրի—Արճեշ—Մանազկերտ: Այս ճանապարհի նշանակությունը հատկապես մեծանում է X—XI դարերում, սակայն, ի տարբերություն Այրարատով անցնող ճանապարհի, որը մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում դադարեց որևէ դեր խաղալուց, Թավրիզ—Մանազկերտ ճանապարհը իր նշանակությունը որոշ չափով պահպանեց նաև հետագա դարերում, մասնավորապես XVI դարում: Վասպուրականի համար խոշոր նշանակություն ունեին նաև Գողթնի ու Նախիջևանի վրայով անցնող Թավրիզ—Հեր (Խոյ)—Դարոյնք տարանցիկ ճանապարհները, որոնք Վասպուրականի տերիտորիայում ճյուղավորվում էին մի շարք երկրորդական ճանապարհների և ձգվում դեպի երկրի տարբեր մասերը:

4. ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Քստ VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի Վասպուրականը բաղկացած էր 35 գավառներից, բայց «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված է նրանցից միայն 32-ը:

Վասպուրականի գավառները հետևյալներն են՝ Ռ շ տ ու ն ի ք, Տ ո ս պ, Թ ո գ ու ն ի ք, Ա ռ ճ ի շ ա կ ո վ ի տ կամ Ա ռ ճ ի շ ա ո վ ի տ, Ա ղ ի ո վ ի տ, Կ ու ղ ա ն ո վ ի տ, Ա ու բ ե ռ ա ն ի, Գ ա ու ն ի կամ Դ ա ու ն ի, Բ ու ժ ն ու ն ի ք, Ա ու ն ո յ ո տ ն, Ա ն ձ ե վ ա ջ ի ք կամ Ա ն ձ ա վ ա ջ ի ք, Ա տ ռ պ ա տ ու ն ի ք կամ Տ ռ պ ա տ ու ն ի ք, Ե ռ վ ա ն դ ու ն ի ք, Մ ա ռ դ ա ս տ ա ն, Ա ռ տ ա գ, Ա կ ե, Մ ե ծ Ա ղ բ ա կ, Ա ն ձ ա հ ի ձ ո ռ կամ Ա ն ձ ա խ ի ձ ո ռ, Թ ո լ ն ա վ ա ն կամ Թ ո ն ռ ա վ ա ն, Ծ վ ա շ ո ո տ, Կ ռ ճ ու ն ի ք, Մ ե ծ ն ու ն ի ք, Պ ա լ ու ն ի ք¹, Գ ու կ ա ն կամ Դ ո կ ա ն, Ա ղ վ ա ն դ ո ո տ կամ Ա ղ ա ն դ ո ո տ, Պ ա տ ռ ս պ ա ռ ու ն ի ք կամ Պ ա տ ս պ ա տ ու ն ի ք, Ա ռ տ ա շ ե ս յ ա ն, Ա ռ տ ա վ ա ն յ ա ն կամ Ա բ դ ա վ ա ն ա ն, Բ ա ք ա ն կամ Բ ա գ ա ն, Գ ա բ ի թ յ ա ն կամ Գ ա վ ի թ յ ա ն, Գ ա գ ը ի կ ա ն կամ Գ ա գ ը ի կ ա ն ք, Տ ա յ գ ը յ ա ն կամ Տ ա գ ը ը յ ա ն, Վ ա ռ ա ժ ն ու ն ի ք կամ Վ ա ռ ժ ն ու ն ի ք, Գ ո ղ թ ն և Ն ա խ ճ ա վ ա ն:

¹ Վասպուրականի Պալունիքը ըստ է շփոթել Տարոնի Պալունիքի հետ:

Անանիա Շիրակացին լավ ծանոթ է եղել Վասպուրականի միայն 18 գավառներին, իսկ մյուսներին, հատկապես նրանց աշխարհագրական դիրքին, անծանոթ էր:

Այդ պարզ երևում է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ում Վասպուրականի 18 գավառները թվարկված են կարագրված են հաջորդական կարգով՝ հարավից հյուսիս ուղղությամբ, երեք շարքով:

Առաջին շարքի մեջ են մտնում հետևյալ 6 գավառները. Ռ Ե Ղ Ե Ք, Տ Ո Ս Ա, Բ Ո Վ Ո Ւ Ն Ի Ք, Ա Բ Ճ Ի Ղ Կ Ի Ս Կ Ի Ս, Ա Ռ Բ Ե Ր Ա Ն Ի և Գ Վ Ո Ւ Ն Ի: Այսպիսով, առաջին շարքն սկսվում է Վանա լճից հարավ գտնվող Ռշտունիքով և վերջանում Գառնիով, որը սահմանակցվում է Այրարատի Կոզովիտ գավառին:

Երկրորդ շարքի գավառները տեղադրված են առաջին շարքում հիշատակված գավառներից անմիջապես արևելք և դարձյալ թվարկված են հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Այս շարքում թվարկված է յոթ գավառ: Դրանք են՝ Բ Ո Ւ Ժ Ն Ո Ւ Ն Ի Ք, Ա Ն Ճ Լ Ե Ա Վ Ե Ք, Ա Ռ Ն Ո Յ Ո Ւ Մ Ն, Տ Ե Վ Ա Մ Ո Ւ Ն Ի Ք, Ե Ր Վ Ա Ն Ղ Ո Ւ Ն Ի Ք, Մ Ե Ր Դ Ա Ս Մ Ա Ն և Ա Ե Ր Մ Ա Վ:

Իսկ երրորդ շարքի գավառները գտնվում են երկրորդ շարքի գավառներից արևելք: Այս շարքում նույնպես գավառների թվարկությունը կատարված է հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Երրորդ շարքի մեջ ընդամենը թվարկված է հինգ գավառ: Դրանք են՝ Ա Կ Ե, Մ Ե Ժ Ա Ղ Բ Ա Կ, Ա Ն Ճ Ա Հ Ի Ճ Ո Ր, Թ Ո Ն Ր Ա Վ Ա Ն և Ճ Վ Ա Ղ Ո Ւ Մ: Վերջինս տարածվում էր Արաքսի աջ կողմում, և հյուսիսում նրա սահմանը կազմում էր Արաքս գետը:

Վասպուրականի 18 գավառների այդպիսի հաջորդական թվարկումը, որը կատարված է «Աշխարհացոյց»-ում, հնարավորություն է տալիս նրանց աշխարհագրական դիրքն ավելի դյուրությամբ որոշելու:

Վասպուրականի մյուս 17 գավառները «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված են ոչ թե հաջորդական կարգով, այլ խառնիճաղանջ:

Կանգ առնենք Վասպուրականի առավել նշանավոր մի քանի գավառների վրա:

Ռշտունիք կամ Ըոքշտունիք

Ռշտունիք անունը Ուրարտու անվան հայկական ձևն է:

Այս լեռնային գեղատեսիլ գավառը տարածվում էր Վանա լճի հարավային առափնյա շրջաններում նրա և Հայկական Տավրոսի

ջրբաժան բարձրությունների միջև: Ռշտունիքի մեջ էր մտնում Աղթամար կղզին, որը գտնվում է լճի հարավային ափի մոտ: Երկրի մի զգալի մասը պատած է սաղարթավոր անտառներով: Ունի բերրի հող և նպաստավոր կլիմայական պայմաններ գյուղատնտեսության, հատկապես այգեգործության զարգացման համար:

Ռշտունիքը Տոսպի հետ միասին կազմում էր Ռշտունյաց նախարարությունը, որը կարևոր դեր խաղաց հատկապես VII դարում: IX դարում այս գավառը Վասպուրականի բազմաթիվ այլ գավառների հետ միասին ենթարկվեց Արծրունյաց իշխանությանը:

Ռշտունիքում հիշատակվում են բազմաթիվ պատմական վայրեր, որոնցից մի քանիսը կարևոր դեր են խաղացել հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Ոստաճ.—Ավան: Երբեմն կոչվում է քաղաք: Գտնվում էր այժմյան Ոստանի տեղում՝ Արտոս լեռան հյուսիս-արևմտյան ստորոտին: Արտոս լեռն ու Վանա լիճը լրացնում էին ֆեոդալական այս փոքրիկ քաղաքի հիասքանչ տեսարանը: Ոստանի կլիմայական պայմանները մեղմ և բարենպաստ են:

Իբրև Ռշտունյաց իշխանանիստ ավան, ունեցել է իր բերդը, որը պատած է եղել ամուր պարիսպներով: Ոստանում շինարարական մեծ աշխատանքներ են կատարվել հատկապես Թեոդորոս Ռշտունի իշխանի (VII դար) և Գագիկ Ա Արծրունի թագավորի (908—943) օրոք: Այդ ժամանակներում վերանորոգվել են Ոստանի եկեղեցիները, բերդերը, պարիսպները և այլն: Գագիկի օրոք Ոստանում կատարված կառուցումների մասին մեծ հիացմունքով է խոսում Արծրունիների տան պատմիչ Թովմա Արծրունին¹:

Ոստանը չնայած առաջնակարգ քաղաք չէր, բայց իր արտակարգ նպաստավոր դիրքի շնորհիվ դարձել էր առևտրական կենտրոն: Նա բարեկարգ ճանապարհով արևելքում կապվում էր Արտամետի և Վանի, իսկ արևմուտքում՝ Բաղեշի հետ: Ոստանը լճափին չէր, բայց այդ չէր խանգարում, որ նա լճով կապվեր մոտակա բնակավայրերի հետ: Այն ամբողջապես թաղված էր մրգատու այգիների մեջ:

Նաբեկա վանք.— Այս վանքի մոտ եղել է և համանուն գյուղ: Գտնվում էր Ոստանից արևմուտք՝ լճից 5—6 կմ վրա:

Նարեկա վանքը, ըստ երևույթին, գոյություն է ունեցել հնուց ի վեր, սակայն արմատական վերակառուցման է ենթարկվել X դարում և հենց այդ դարում էլ դարձել է Հայաստանի մշակութային

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմության տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 292:

օջախներից մեկը: Այս վանքը առանձնապես նշանավոր դարձավ նրանով, որ այստեղ ապրել ու ստեղծագործել է միջնադարյան հայ մշակույթի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացին (951—1003): Նարեկա վանքն ունեցել է իր բարձր տիպի դպրոցը, երաժշտական դասարանը և այլն:

Պատմական տեղեկությունների համաձայն, Նարեկա վանքում որոշ ժամանակ ուսանել է նաև VII դարի հռչակավոր գիտնական Անանիա Շիրակացին:

Աղթամար.—Աղթամար փոքրիկ կղզին, ինչպես նշվեց, գտնվում է Վանա լճի հարավային ափի մոտ: Բոլոր կողմերից նրա լանջերը ժայռոտ են, այդ պատճառով էլ համարվել է անմատույց և ծառայել է որպես ամրոց: Դեռևս IV դարին վերաբերող վկայություններից երևում է, որ Աղթամարում պաշտպանական նպատակներով կատարվել են կառուցումներ: Աղթամարի և լճափի միջև եղել է նավարկություն: Ուշտունյաց իշխանները քաղաքական աննպաստ պահերին, թողնելով իրենց իշխանանիստ Ոստանը, ամրացել են Աղթամարի ամրոցում: Աղթամարի ստրատեգիական այդ հարմար դիրքն էր նկատի ունեցել VII դարի հայրենասեր իշխան Թեոդորոս Ուշտունին, այն դարձնելով իր գորակայանը:

Չնայած այս բոլորին, Աղթամարը մինչև X դարը մնում էր որպես սոսկ մի ամրոց և սովորական բնակավայր:

X դարում, Գագիկ Ա Արծրունու օրոք, Վանում, Ոստանում և այլ մասերում կատարվող շինարարության հետ միաժամանակ, ավելի մեծ թափով և լայն ծավալով կառուցողական աշխատանքներ են կատարվում նաև Աղթամարում: Կղզու վրա Գագիկը փաստորեն մի ամբողջ քաղաք է կառուցել տալիս: Աղթամար քաղաքի կառուցումն ուներ այն նպատակը, ինչ որ կղզու վրա շինված բերդը: Արտաքին հարձակումների ժամանակ նա պետք է ծառայեր իբրև ապաստարան շրջակա գավառների բնակիչների համար: Գագիկն ամբողջ կղզին շրջապատել է տալիս բարձր ու հաստ պարիսպներով, որոնց հիմքը դրվում է ծովի անդունդների մեջ լցված քարակարկառների վրա: Կղզում բարձրացող մեծ ժայռը պատել է տալիս այգիներով և ծաղկանոցներով: Կառուցվում են բազմաթիվ շքեղ շենքեր, բարեկարգ նավահանգիստ, ամբարտակ և այլն: Սակայն Աղթամարի շինությունների մեջ ամենից վեհաշուքը՝ Գագիկի կառուցած տաճարն էր: Աղթամարի հրաշակերտ եկեղեցին, որի ճարտարապետը եղել է Մանվելը, միջնադարյան հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկն է: Արծրունյաց ֆեոդալական

տան պատմիչ Թովմա Արծրունին մեծ հիացմունքով է խոսում Աղթամարի տաճարի մասին¹:

Աղթամարի այս վանքը XII դարի սկզբում դարձավ կաթողիկոսանիստ:

Աղթամարի քաղաքացիական և պաշտպանական բնույթի կառուցվածքներից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել, իսկ տաճարը խախտված վիճակում մինչև այժմ էլ կանգուն է:

Աղթամարի մյուս կարևոր կառույցը Արծրունիների արքայական հոյակապ պալատն էր, որից այժմ ոչինչ չի պահպանվել:

Տոսպ

Տոսպ անունն առաջացել է ուրարտական Տուշպա մայրաքաղաքի անունից: Երբեմն այս գավառը կոչվել է նաև Վանտոսպ՝ Վան քաղաքի այստեղ գտնվելու և գլխավոր քաղաք հանդիսանալու պատճառով:

Տոսպը տարածվում էր Վանա լճի հարավ-արևելյան առափնյա շրջաններում: Նա պարզապես իր մեջ ընդգրկում էր Վան քաղաքի շրջակայքը, որը հնագույն շրջանում հանդիսանում էր ուրարտական Բիաինա երկրի կենտրոնական մասը: Ունի տաք և չոր կլիմա: Արհեստական ոռոգման դեպքում այստեղ փարթավոր են աճում և արժեքավոր բազմաթիվ կուլտուրաներ:

Տոսպի պատմական վայրերից նշանավոր են Վանը, Արտամետը և Վարագա վանքը:

Վաճ.—Հայաստանի հնագույն քաղաքներից մեկն է, եթե չասենք՝ ամենահինը:

Վան քաղաքը գոյություն է ունեցել դեռևս IX դարում (մ. թ. ա.): Նա մ. թ. ա. IX—VI դարերում Ուրարտական պետության մայրաքաղաքն էր: Ուրարտացիներն այն կոչում էին Տուշպա, իսկ նրանց հաջորդող հայերը՝ Վան, որը, նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, ուրարտական Բիաինա անվան հայկական ձևն է: Այժմ էլ գոյություն ունի, գտնվում է Վանա լճի արևելյան ափին:

Տուշպան (Վանը), լինելով Ուրարտական լայնածավալ պետության մայրաքաղաքը, միաժամանակ հանդիսանում էր նրա տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը: Իբրև այդպիսին, Տուշպայի վրա հասուկ ուղադրություն են դարձրել ուրարտական թագավորները: Նրանք առաջին հերթին հոգ են տարել

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 296:

քաղաքի պաշտպանունակությունը ապահովելու համար: Այդ նպատակով կառուցել են Տուշպայի քարակտուր բերդը, որը տեղադրված էր Վանում ժայռաձև բարձրացող լեռան վրա և Հին Արևելքի երկրներում հռչակված էր իր անմատչելիությամբ: Բերդի շուրջ կողմը պատած էր ուրարտական շինարարական արվեստին հատուկ, հսկայական մեծություն ունեցող քարերից շարված հաստապատ պարիսպներով:

Վանի ուրարտական բերդը, որը հետագայում էլ պահպանեց իր գոյությունը, Թովմա Արծրունու մոտ կոչված է Ամրական Քարանձավ, իսկ երբեմն էլ ուղղակի՝ Անձավ:

Քաղաքի շուրջը փորված էր խոր փոս, որը արտաքին հարձակումների ժամանակ լցրել են Մենուայի ջրանցքի ջրով:

Ուրարտական թագավորներն իրենց պետության մայրաքաղաք Տուշպայում կառուցել են տվել արքունական հոյակապ ապարանքներ, տաճարներ, ժայռափոր ընդարձակ սրահներ, զանազաններ և այլն: Տուշպայի համար առանձնահատուկ նշանակություն ուներ Մենուայի ժամանակ կառուցված 80 կմ երկարություն ունեցող ջրանցքը:

Հայկական ավանդությունը, որն առաջին անգամ գրի է առել Մովսես Խորենացին, ուրարտական ժամանակաշրջանի այդ կառուցվածքները վերագրում է ասորեստանյան առասպելական թագուհի Շամիրամին: Ըստ ավանդության, Վան քաղաքի հիմնադիրը հենց ինքը Շամիրամն է: Միջնադարյան մեր պատմագիրներից ոմանք, հետևելով նշված ավանդությանը, Վանը երբեմն կոչում են նաև «Քաղաք Շամիրամայ», իսկ երբեմն էլ՝ «Շամիրամակերտ»:

Տուշպան արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ ուրարտական ժամանակաշրջանում առանձնապես մեծ զարգացում էին ստացել մետաղամշակման հետ կապված արհեստները (զինագործություն, դարբնություն, պայտարություն, ոսկերչություն և այլն), բրուտագործությունը և շինարարական արհեստները:

Ուրարտական պետության անկման հետ միասին Տուշպան կորցրեց իր նախկին նշանակությունը, սակայն ոչ միայն չվերացավ պատմական ասպարեզից, այլև հետագայում ապրեց զարգացման նոր ժամանակաշրջաններ:

III—I դարերում (մ.թ.ա.) Վանը, Հայաստանի հելլենիստական քաղաքների՝ Նոմանդաշատի, Արտաշատի, Տիգրանակերտի և մյուսների հետ բավական առաջադիմեց: Այդ շրջանում, հատկապես I դարում (մ. թ. ա.), Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի օրոք, հըս-

կայական չափով մեծանում է նրա բնակչության՝ առանձնապես արհեստավորների և առևտրականների թիվը: Վանն առևտրական ճանապարհներով կապվում է Հայաստանի երկու մեծահռչակ մայրաքաղաքների՝ Արտաշատի և Տիգրանակերտի հետ, Արևելքում առևտրական գործարքներ է կատարում Ասորպատականի առևտրական քաղաքների հետ:

Զարգացման նոր աստիճանի են հասնում Վանի հին՝ ուրարտական ժամանակաշրջանի արհեստները՝ զինագործությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, դարբնությունը, բրուտագործությունը և այլն: Զարգանում են արհեստների նոր տեսակներ:

Վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (IV—IX դդ.), չնայած Վանը մնում էր իբրև Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, սակայն իր առևտրով ու արհեստագործությամբ բավական հետադիմել էր, դարձել տիպիկ ֆեոդալական քաղաք: IV դարի 60-ական թվականներին Վանն ավերման ենթարկվեց Հայաստան արշաված պարսկական զորքերի կողմից, և երկար ժամանակ պահանջվեց պարսկական զորքերի կատարած ավերումների հետևանքները վերացնելու համար:

Վանն իր զարգացման բուռն վերելքն է ապրում X—XIII դդ., մի ժամանակաշրջան, երբ Հայաստանի քաղաքներն աստիճանաբար սկսեցին բաժանվել գյուղից և դառնալ առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոններ: Այս շրջանում արհեստագործության զարգացմանը զուգընթաց արտակարգ կերպով ընդլայնվում են նրա առևտրական կապերը: Վանից արտահանվող ապրանքների մեջ հատուկ տեղ է զբաղում տառեխ ձուկը:

Քաղաքի արևելյան մասում տարածված էր Ալգեստան կոչվող թաղը, իսկ լճափին գտնվող Ավանց գյուղը նրա համար ծառայում էր իբրև նավահանգիստ, որով Վանը կապվում էր լճի առափնյա քաղաքների հետ:

IX դարի 2-րդ կեսին Վանն զգալի չափով բարեկարգվում է Դերենիկ Արծրունի իշխանի կողմից: Իսկ X դարի առաջին կեսին այն հիմնական վերակառուցման է ենթարկում Գագիկ Արծրունին: Վանը Վասպուրականի թագավորության ամենամեծ քաղաքն էր:

Սելջուկյան արշավանքների ընթացքում Վանն ավերվեց, ենթարկվեց կողոպուտի և ի վերջո իր նշանակությունը կորցրեց մոնղոլական տիրապետության ու հետագա շրջանում:

Ուրարտական պետության պատմությունն ուսումնասիրելու նպատակով, Վանի բերդում, որն այժմ թուրքերը կոչում են Թուփ-րախ-կալա, կատարված են հնագիտական հետազոտություններ:

Պեղումների ընթացքում, ուրարտական արձանագրություններից բացի, հայտնաբերված են նյութական կուլտուրայի բազմատեսակ և բազմաթիվ արժեքավոր մնացորդներ, որոնք այդ դարաշրջանին վերաբերող Հայաստանի մյուս մասերում հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի մնացորդների և վիճագիր արձանագրությունների հետ միասին բավականաչափ նյութ են տալիս Ուրարտական պետության քաղաքական, տնտեսական և մշակույթի պատմությանը։ Սակայն պետք է նշել, որ Վանի շրջանում պեղումներն այնպիսի խորությամբ ու ծավալով չեն կատարվել, ինչպես Երևանի մոտ գտնվող Կարմիր բլուրի և Արին բերդի շրջանում։

Արտամեա.—Ավան, երբեմն ուղղակի կոչվել է Ավան գյուղ։ Հայաստանի կանգուն մնացած հնագույն բնակավայրերից մեկն է։ Գտնվում է Վան քաղաքից հարավ-արևմուտք, լճափին, այժմ նրա տեղում է համանուն աննշան գյուղը։

Արտամետի բնությունն ունի անզուգական գեղեցկություն։ Նրա հյուսիսային կողմում ծիփում են Վանա լճի ջրերը, իսկ հարավում բարձրանում են Հայկական Տավրոսի մի քանի լեռնազագաթներ։ Ամբողջ ավանը թաղված էր պտղատու այգիների մեջ։

Աշնան ամիսներին Արտամետի օդը բուրում էր այգիների ընտիր խնձորների անուշ հոտով։

Արտամետը հեթանոսական շրջանում եղել է Անահիտ աստվածուհու անվան հետ կապված մեհենատեղի։

Վարագա Վանք.—Նախքան վանք հիմնվելը, այստեղ գտնվում էր հեթանոսական մեհյան։ Վարագա վանքի տեղում սկզբնական շրջանում կառուցվում է մի անշուք եկեղեցի, իսկ հետագայում՝ IX դարի վերջերին կամ X դարի սկզբներին հիմնվում է վանքը։ Հենց այս ժամանակ էլ Վարագա վանքը դառնում է մշակույթի կենտրոններից մեկը։ Նրան կից կար դպրոց և հարուստ մատենադարան (ձեռագրատուն)։ Վարագում շինարարական մեծ աշխատանքներ են կատարվել Վասպուրականի վերջին թագավորի՝ Սենեբերիմի օրոք, սակայն հենց նույն թագավորն էլ, երբ 1021 թ. տեղափոխվում է Սեբաստիա՝ իր հետ է տանում նաև Վարագի հոգևորականներին, նրա ամբողջ գանձերն ու հարուստ մատենադարանը։

Առքերանի գավառ

Տարածվում էր Վանա լճի հյուսիսային կողմում՝ այժմյան Բենդիմահի կամ Բանդիմահի (Բերկրի) գետի հովտում։ Հետագայում այս գավառը կոչվեց իր գլխավոր քաղաքի՝ Բերկրի անունով։ Առ-

քերանից հյուսիս՝ Բենդիմահի գետի ակունքների շրջանում տարածվում էր Գառնի գավառը, որը Կոգովիտից բաժանված էր Թոնդուրեկի լեռնասիւտեմով։

Առքերանին արևմուտքում սահմանակից էր Տուրուբերանի Աղիովիտ գավառը, այդ էր պատճառը, որ որոշ հեղինակների մոտ վերջինս ևս դասված է Վասպուրականի կազմում։

Գավառի պատմա-աշխարհագրական նշանավոր վայրը Բերկրի քաղաքն էր, որն այժմ էլ գոյություն ունի իբրև մի անշուք բնակավայր և գտնվում է Բենդիմահի գետի ստորին հոսանքի շրջանում։ Բերկրին եղել է բերդաքաղաք։ Նրա մասին բազմաթիվ հիշատակություններ ունեն մեր պատմագիրները։ Բերկրի քաղաքի մասին եղած հիշատակություններն ավելի հաճախ են դառնում հատկապես X—XI դարերում, մի ժամանակաշրջան, երբ Բերկրում տեղի են ունենում քաղաքական մի շարք իրադարձություններ։

Բերկրին առաջնակարգ քաղաք չի եղել, նա ֆեոդալական տիպի բերդաքաղաք էր և սելջուկյան նվաճումներից հետո մնաց Շահարմենների տիրապետության տակ։

Վասպուրականի մի շարք պատմական վայրերի գավառները մնում են անհայտ։ Այդպիսի վայրերի թվին է պատկանում նաև Ամյուկ բերդը։ Վերջինիս մասին եղած վկայություններից երկվում է, որ նա գտնվում էր Վանա լճի հյուսիս-արևելյան առափնյա շրջանում։

Անձեացիք կամ Անձավացիք

Այս գավառը կազմում էր մի նախարարություն, որտեղ իշխում էր համանուն նախարարական տունը։

Գտնվում էր Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան-սուրի) ծայր վերնագավառում։ Անձեացիքից հարավ գտնվում էին Բուժնուլի քնու Առնոյոտնը, իսկ հյուսիս՝ Խոշաբ գետի վերին ու միջին հոսանքների ավազաններում՝ Տրպատունի քնու Երվանդունի քը։ Խոշաբի հովիտը կոչվում էր Հայոց ձոր, որտեղ, ըստ ավանդության, Հայկ նահապետը սպանեց բռնակալ Բելին (Գերեզմանք բլրի վրա)։

Անձեացիքը լեռնային գավառ է։ Բանասերներից ոմանք նույնիսկ նրա անվան՝ Անձավացիք-ի ծագումը կապում են ուլիսֆի լեռնային բնույթի հետ։ Տեղացիները սովորաբար կոչում էին Քարգահ։

Անձեակցիքում հիշատակվում են մի շարք վայրեր: Դրանցից նշանավոր են Կանգուր կամ Կանգուռ ամուր բերդը՝ այժմյան Կանգովա քաղաքի տեղում, և Հոգյաց վանքը Արեւիկյան Տիգրիսի բարձրադիր ափին:

Մարդաստան և Արտազ

Մարդաստան գավառը տարածվում էր Արճակ-լճից մինչև Արտազ գավառն ընկած շրջաններում:

Արտազ գավառն իր տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Մակուի շրջանին, որը տարածվում է Մասից հարավ-արևելք: Նա գրավում էր այժմյան Զանգիմար (Դեղին) գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջանը: Պատկանում էր Ամատունիներին, իսկ հետագայում անցավ Արծրունյաց իշխանների ձեռքը:

Խորենացու հիշատակության համաձայն, Արտազն ավելի հին ժամանակներում կոչվում էր Շավարշան կամ Շավարշական¹:

Արտազում գտնվող մի քանի վայրեր նշանավոր դարձան V դարի ժողովրդա-ազատագրական պատերազմների ժամանակ՝ ուղղված Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության դեմ: Այդ վայրերն են՝ Ավարայրի դաշտը և Ներսեհապատուն լիճի ն գ գյուղերը:

Ավարայրը մի ոչ մեծ դաշտ էր (Ղազար Փարպեցին հիշատակում է նաև համանուն գյուղ), որը տարածվում էր Տղմուտ գետի վերին հոսանքի հովտում: Ավարայրը կազմում էր այժմյան Մակուի դաշտի այն մասը (Մակու քաղաքից արևմուտք), որը հայտնի է Ավաջիղ անունով: Այստեղ 451 թ. մայիսի 26-ին տեղի ունեցավ ճակատամարտ հայկական ազատագրական բանակի, որը գլխավորում էր քաջ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, և պարսկական ստվարաթիվ զորքի միջև, որը Մուշկան Նյուսալավուրտ զորավարի գլխավորությամբ արշավել էր Հայաստան՝ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն արյան մեջ խեղդելու համար:

451 թվականի այս ճակատամարտը պատմության մեջ հայտնի դարձավ Ավարայրի ճակատամարտ անունով:

Ներսեհապատ գյուղ: Պատմական աղբյուրներից հայտնի է դառնում, որ Ներսեհապատը գտնվել է Ավարայր գյուղի մոտերքում: Այստեղ մի մեծ ճակատամարտ է տեղի ունեցել 481—484 թթ. ապստամբության ժամանակ: Ընկալապատմարտը տեղի է ունեցել

482 թ. ապրիլ ամսին և տեղի է մի ամբողջ օր: Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած հայկական ազատագրական բանակը այս կողմում կատարյալ հաղթանակ է տարել պարսկական բանակի դեմ, որը թվական տեսակետից մեծ չափով գերազանցում էր հայկական զորքերին: Պարտության մատնված պարսիկները դիմել են փախուստի:

Նոյն գյուղ: Գոյություն ունեցի հնուց ի վեր: Այս գյուղում էր գտնվում Վահան Մամիկոնյանի ճամբարն այն ժամանակ, երբ նա Նիխորի հետ վարում էր Նվարսակի հաշտության նախնական բանակցությունները: Այժմ էլ գոյություն ունի այս գյուղը, գտնվում է Մակուից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և կոչվում է Երինդ:

Մակու քաղաք: Հնում եղել է բերդաքաղաք: Հավանաբար հանդիսանում էր Ամատունիների ոստանը: Պատմական անուղղակի փաստերից կարելի է ենթադրել, որ Մակուն ավելի հին ժամանակներում կոչվել է Շավարշան կամ Շավարշական: Այս քաղաքն այժմ էլ գոյություն ունի և մտնում է Իրանի մեջ:

Աղբակ

Կոչվել է նաև Մեծ Աղբակ, ի տարբերություն Փոքր Աղբակի, որը մտնում էր Կորճեքի մեջ:

Աղբակը կազմում էր Արծրունիների հայրենական գավառը: Ունի երկրագործության համար լավագույն հողեր: Նա իր տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Բաշկալայի շրջանին:

Աղբակով էր անցնում Թավրիզ—Վան ճանապարհը:

Աղբակը պաշտպանական տեսակետից ուներ հարմար դիրք, որովհետև շրջապատված էր բարձր լեռնաշղթաներով:

Աղբակի պատմական վայրերից նշանավոր է Հադամակերտ կամ Ադամակերտ ոստանը: Այժմ էլ այդ քաղաքը գոյություն ունի և կոչվում է Բաշկալա: Աղբակի մյուս հայտնի վայրը Բարդուղիմեոսի վանքն է, որի ավերակները գտնվում են այժմյան Բաշկալա քաղաքից ոչ հեռու:

Աղբակից հարավ գտնվում էր Ակե գավառը՝ նույնանուն քաղաքով:

¹ Յեւ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 153:

Անձախիձոր կամ Անձահիձոր գավառը տարածվում էր Հերից արևմուտք՝ այժմյան Կոտուր գետի միջին հոսանքի շրջանում: Այս գավառում էր գտնվում Կոտուր ամուր բերդը (այժմ՝ Կոտուր, համանուն գետի վրա):

Անձախիձորից արևմուտք, այժմյան Կոտուր և Մեհմեդիկ գետերի վերին հոսանքների վրա ընկած շրջաններում տարածված էր Թոնրավան կամ Թոռնավան գավառը, որը հայտնի էր իր Սեան և Նկան բերդերով: Սեանը, որն այժմ կոչվում է Սեյվան-կալա, գտնվում է Արճակ լճի մեջ թափվող Մեհմեդիկ գետի վրա: Պատմական Նկանի տեղում ևս այժմ կա մի գյուղ, որը կոչվում է Նազան:

Ճուշոտոտ կամ Ճվաշոտոտ գավառը տարածվում էր Հերից արևելք և հյուսիս-արևելք ընկած շրջաններում: Այստեղ հիշատակվում են պատմական մի քանի վայրեր, որոնց աշխարհագրական դիրքը չի ճշտված:

Գ ո ղ թ ն

Տարածվում էր Արաքսի ձախ կողմում՝ գրավելով Զուղայի, Ագուլիսի և Օրդուբադի շրջանները: Կազմում էր մի առանձին նախարարական տուն, բայց աշխարհագրական և եկեղեցական առումով երբեմն մտնում էր Սյունիքի, երբեմն էլ Վասպուրականի մեջ: IX—X դարերում այստեղ գոյություն ունեւ արաբական էմիրություն, որը որոշ ժամանակով իր սահմանների մեջ առավ, Գողթնից բացի, նաև այլ շրջաններ:

Գողթնը հայտնի էր իր խաղողի ու մրգատու այգիներով և գինեգործությամբ. նշանավոր էր նաև իր գուսաններով: Նրանք մեծ դժվարությամբ ընդունեցին քրիստոնեական կրոնը: Այդ է պատճառը, որ քրիստոնեական եկեղեցու սպասարկու հայրերը մեծ տհաճությամբ են արտահայտվել Գողթնի բնակիչների վարք ու բարքի մասին, նրանց անվանելով անդարդ ու անհոգ գողթանցիներ:

Գողթնի պատմական վայրերից նշանավոր են Զուղա ավանը և Օրդվաթ (այժմ՝ Օրդուբադ քաղաքը) ու Մսրվանիս գյուղերը: Ենթադրվում է, որ Մսրվանիս գյուղն իր անունը ստացել է Մեսրոպ Մաշտոցի անունից, որը Գողթնում եղած ժամանակ ապրել ու գործել է այդ գյուղում:

X դարից սկսած կոչվել է Նախիջևան: Տարածվում էր համանուն քաղաքի շրջակայքում: Մինչև Արշակունիների թագավորության անկումը պատկանում էր Մարդպետունի նախարարական տանը, իսկ նրանից հետո Նախճավանում փոխելով իշխում էին մերթ Սյունյաց, մերթ Արծրունյաց նախարարները:

Գավառը հայտնի էր իր Նախճավան քաղաքով (այժմյան Նախիջևան): Նախճավանը հնագույն քաղաքներից մեկն է: Նա հայտնի էր իր արհեստներով և առևտրով: Գտնվելով Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող տարանցիկ գլխավոր ճանապարհի վրա, Նախճավանն ինքը ևս ակտիվ կերպով մասնակցում էր այդ առևտրին, բացի այդ, նա հավաքակալան էր Սյունիքից արտահանվող ապրանքների համար:

Նախճավանի մասին հարուստ նյութեր կան ոչ միայն մեր, այլև օտար պատմագիրների ու աշխարհագիրների երկերում: Արաբական աշխարհագիրների ու պատմագիրների մոտ Նախճավանը կոչված է Նաշավա:

Նախիջևանի մասին ստեղծվել են մի շարք ավանդություններ և առասպելներ: Այս քաղաքն ունի քաղաքական և տնտեսական հարուստ պատմություն: Մի քանի անգամ նա հիմնահատակ ավերման է ենթարկվել օտար զավթիչների կողմից, բայց նորից վերականգնվել է, բռնելով զարգացման ուղի:

Ս Յ Ո Ւ Ն Ի Ք

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐՔԸ, ՄԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Սյունիք աշխարհը հնում հայտնի էր երկու անունով՝ Սյունիք և Սիսական: Նրա այս երկու անունների միջև եղած կապը մինչև օրս դեռևս վերջնականապես չի պարզաբանված: Անառարկելի է միայն այն, որ «Սիսականը» ծագել է ավելի ուշ: Սյունիք անունը ծագել է հնագույն ժամանակներում: Նա ունի էթնիկական ծագում:

Պարսկական և արաբական սկզբնաղբյուրների մեջ «Սիսիք» երբեք չի հիշատակված: Առաջիններն այդ երկիրն ամենուրեք կոչում են Սիսական, իսկ երկրորդները՝ Սիսաջան:

Սյունիքը տարածվում էր հին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան

մասում: Նա սահմանադրված էր Այրարատ, Վասպուրական, Արցախ, Ուտիք և Գուգարք աշխարհներով:

IX դարի սկզբին Սյունիքի շատ թե քիչ հաստատուն սահմաններն անցնում էին հետևյալ բնագծերով. հյուսիս-արևմտյան սահմանում նա Այրարատյան աշխարհից բաժանված էր Գեղամա լեռներով, հարավ-արևմտյան սահմանն անցնում էր Վայոց ձորի (այժմ՝ Հայոց ձոր) լեռնաշղթայից դեպի հարավ տարածվող լեռնաճյուղերի հարավային ծայրերով՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ, գրեթե ուղիղ գծով, մինչև Երնջակ-գետի (Ալինջա-չայ) միջին հոսանքը, ապա այնտեղից թեքվում էր դեպի հյուսիս-արևելք՝ անցնելով Երնջակ և Գիլան գետերի ջրբաժանով, մինչև մոտավորապես Սյունյաց (Ջանգեզուրի) և Բարկուշատ լեռների հատման կետը, իսկ այստեղից էլ նրա սահմանն ուղղվում էր դեպի հարավ, անցնելով Սյունյաց լեռնաշղթայի ջրբաժան բարձրություններով, Գողթն ավանի մոտ հասնում էր Երասխ: Գողթնից սկսած դեպի արևելք՝ մինչև Երասխի ու Աղավնո (Հազարի) գետերի գետախառնուրդը (այժմյան Խոզափրիի կամուրջի մոտ) Սյունիքն Ատրպատականից բաժանված էր Երասխ գետով: Արևելյան կողմում Սյունիքի սահմանն անցնում էր Աղավնո գետով՝ սկսած գետախառնուրդից մինչև ակունքների շրջանը:

Սյունիքի սահմանն Աղավնո գետի ակունքների մոտ թեքվում էր գրեթե դեպի արևմուտք և հասնում Սյունյաց լեռների հյուսիսային հատվածին: Այնուհետև նա նույն լեռնաշղթայի ջրբաժան բարձրություններով ուղղվում էր դեպի հյուսիս և հասնում Սևանա լեռնաշղթային, իսկ այստեղից էլ վերջինիս կատարներով դիմում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք, փակելով Գեղամա (Սևանա) լճի ավազանը հյուսիս-արևելյան կողմից: Ծայր հյուսիս-արևմտյան մասում Սյունիքը շփվում էր Այրարատի Վարաժնունիք (Ծաղկածոր) գավառին:

Նկարագրված սահմանների մեջ ընդգրկված երկիրը՝ Սյունիքը, խիստ լեռնային է:

Սյունիքը տարածվում էր Փոքր Կովկաս լեռնաստեմի հարավ-արևելյան հատվածի շրջանում: Փոքր Կովկասն իր այս մասում արձակում է բազմաթիվ լեռնաճյուղեր, որոնք հատվելով իրար հետ, երկիրը վեր են ածել բազմաթիվ փակ շրջանների: Սյունիքի կլիմայական պայմանները բազմազան են. այնտեղ արտահայտված են մերձարևադարձային կլիմայական գոտուց սկսած (Մեղրի գետի հովիտ, Ողջի (Կապան) գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջանները և այլն) մինչև բարձր լեռնային ցուրտ գոտիները (Որոտանի վերին

հոսանքի շրջանը, Գեղամա լճի ավազանի մեծ մասը, Սյունյաց լեռների բարձրագույն շրջանները և այլն): Ընդհանուր առմամբ, Սյունիքում լինում են խիստ ցրտեր և տեղում է առատ ձյուն: Դրա հետևանքով միջին դարերում գործող ճանապարհների մեծ մասը ձմռանը փակվել և դարձել է անանցանելի: Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շատ շրջանների համեմատությամբ Սյունիքը ստանում է բավական քանակությամբ մթնոլորտային տեղումներ՝ մասնավորապես նրա լեռնային շրջանը: Սյունիքը ջրառատ երկիր է: Այստեղ կան բազմաթիվ արագավազ գետեր և մի շարք լճեր, որոնց թվում՝ Գեղամա (Սևանա) լիճը:

Սյունիքի մի զգալի մասը ապառաժոտ տարածություն է, բայց այստեղ կան այնպիսի շրջաններ, որոնք հողա-կլիմայական տեսակետից շատ նպաստավոր են երկրագործության, այդ թվում և այգեգործության համար (Որոտանի միջին և ստորին հոսանքի ավազանը, Ողջի և Արփա գետերի հովիտները): Սյունիքի բնական պայմաններն է՛լ ավելի նպաստավոր են անասնապահության համար: Այստեղ լայն տարածում ունեն խոտհարքները (հատկապես Գեղամա լճից հարավ-արևելք ընկած մասերում) և ալպյան մարգագետինները (Գեղամա լեռների, Վարդենիսի և Սյունյաց լեռների բարձրագույն շրջաններում): Սյունիքում կան բավականաչափ անտառապատ տարածություններ: Անտառներում կան մրգատու վայրի ծառեր՝ ընկուզենի, տանձենի, խնձորենի, սալորենի և այլն:

Սյունիքը հին և միջնադարյան Հայաստանի՝ բնական հարստություններով առավել աչքի ընկնող մասերից մեկն էր: Այստեղ հնագույն ժամանակներից ի վեր հայտնի են եղել մի շարք «բով»-եր, պղնձի և այլ գունավոր մետաղների ելքեր, որոնք ենթարկվել են շահագործման: Մյուս հարստություններից, չհաշված շինանյութերը և վերջին ժամանակներում հետադուրված նոր հանքավայրերը, որոնցով այնքան հարուստ է Սյունիքը, այստեղ կան ընկուզենու փայտ, ձուկ, հանքային բազմաթիվ աղբյուրներ և այլն:

2. ՎԱՐՁԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սյունիքը սկզբից ևեթ մտել է Հայկական պետության մեջ: IV դարից սկսած այն հիշատակվում է որպես առանձին հզոր նախարարություն: Այստեղ իշխում էին Սյունյաց իշխանները: Սյունյաց նախարարական տունը վաղ ժամանակներից սկսած բաժանված էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկը տիրում էր Գեղամա լճի ավազանում և

կոչվում էր «Հայկազուն», իսկ մյուսը դահերեց ճյուղն էր, որն իշխում էր Սյունիքի մեծ մասի վրա և միաժամանակ հանդիսանում էր ամբողջ Սյունիքի տերը:

Սյունյաց նախարարությունը, համեմատած Հայաստանի մյուս նախարարությունների հետ, ավելի կենտրոնախույս էր: Նա ամեն մի առիթ օգտագործում էր կենտրոնական պետությունից անջատվելու համար: Կարծում ենք, որ Սյունիքի այդ արտակարգ կենտրոնախույս ձգտումներն արդյունք էին այն բանի, որ՝

ա) Սյունիքը Այրարատի նկատմամբ, որը հանդիսանում էր հայ պետության կենտրոնը, ուներ իշխող դիրք: Նա իրենից ներկայացնում էր բնական ամրոցներով հարուստ մի երկիր, որը փակում էր Արեւելքից եկող զանազան ժողովուրդների մուտքը դեպի հին Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Այրարատ:

բ) Սյունյաց նախարարությունը ռազմական տեսակետից հզոր էր. նրա հեծյալների թիվը հասնում էր 19 400-ի և, բացի այդ, գրավում էր հսկայական մի երկիր: Ուրեմն նա պակաս հզոր չէր և տնտեսապես: Ռազմական և տնտեսական այդ առավելությունները, անշուշտ, այնպիսի ազդակներ էին, որոնք տեղի իշխաններին հիմք էին տալիս կենտրոնական պետության նկատմամբ կենտրոնախույս տենդենցներ ունենալու: Սյունյաց նախարարը Արշակունիների արքունիքում գրավում էր առաջին աթոռը: Նա հայկական նախարարների մեջ մարզպանների տիրապետության շրջանում ամենից բարձր դասն էր գրավում նաև Տիգրանի արքունիքում:

գ) Սյունիքը, մեծ մասամբ ծայրամասային և խիստ լեռնային երկիր լինելով, Հայաստանի կենտրոնական շրջանների հետ անհամեմատ ավելի թույլ կապեր ուներ: Այս հանգամանքը ևս ազդում էր նրա ֆեոդալական կենտրոնախույս տենդենցների ուժեղացմանը:

571—640 թթ. Սյունիքը վարչական տեսակետից դուրս է գալիս Հայաստանի կազմից և իր հարկերն սկսում է մուծել Ատրպատականի մարզպանությանը: Սակայն այդ անջատումը արտահայտվում էր միայն հարկային դիմանի՝ Դվինից Փայտակարան տեղափոխումով. փաստորեն քաղաքականապես ու տնտեսապես նաև Հայաստանի մարզպանության բաղկացուցիչ մասն էր:

Սյունյաց իշխանները, Բագրատունիների և Արծրունիների նման, արաբական տիրապետության շրջանում կարողացան ոչ միայն պահպանել իրենց գոյությունը, այլև ավելի ընդարձակեցին իրենց կալվածքներն ու ֆեոդալական-նախարարական իրավունքները՝ դառնալով արդեն իրենց երկրի կատարյալ իշխանները:

X դարում Սյունիքում կատարվում են տերիտորիալ և վարչաքաղաքական մեծ փոփոխություններ: Նախկինում Սյունիքի մեջ մտնող Գեղամա լճի ամբողջ ավազանն ամբողջապես անցնում է Բագրատունիների ձեռքը: Ֆեոդալիզմի զարգացման այս շրջանում, կենտրոնական պետության նկատմամբ ունեցած կենտրոնախույս ձգտումներից բացի, իշխանությունների միջև ֆեոդալական երկպառակություններն ու կալվածքների համար մղվող պայքարը համարյա ընդունում են պարբերական բնույթ: Հենց այս ժամանակ է, որ մեծ հակասություն է առաջանում Սյունյաց և Արծրունյաց իշխանների միջև՝ նախիջևանի շուրջը: Սրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր ինքը տեղ դառնալ նախիջևան քաղաքին ու նրա շրջակայքին: Արծրունյաց իշխաններն իրենց այդ ձգտումը փորձում էին արդարացնել նրանով, որ, իբր, նախիջևանն իրենց հայրենական քաղաքն է, իսկ Սյունյաց իշխանները Վասպուրականի ու Սյունիքի միջև արդարացի սահմանը համարում էին Նրասխ գետը և պահանջում՝ նախիջևանը միացնել Սյունիքին: Քանի որ Սյունիքի առևտրի մեծ մասը այդ դարերում կատարվում էր նախիջևանի վրայով, ուստի Սյունյաց իշխաններն ամեն կերպ ձգտում էին այն իրենց ձեռքում պահել: Դրա կարիքը խիստ կերպով զգացվում էր, որովհետև այստեղ չկային խոշոր քաղաքներ և բարեկարգ ճանապարհներ: Նախիջևանը դարձել էր կալվածադիր երկու հարևան իշխանությունների՝ Վասպուրականի ու Սյունիքի միջև:

Բագրատունի թագավորները, օգտվելով հարմար առիթից, իրենց կողմն էին գրավում հիշյալ նախարարություններից որևէ մեկին և արքայական հրովարտակով նախիջևանը պարզում էին այն նախարարությանը, որը կենտրոնական թագավորությանն ավելի հնազանդ էր և վերջինիս համար ծառայություններ էր մատուցում:

Յուսուֆն իր արշավանքների ժամանակ նախիջևանը տալիս է Արծրունիներին: Նույն Յուսուֆը 913 թ. գրավում և Գողթնում կազմակերպված արաբական էմիրությանն է տալիս Նրնջակ բերդն ու նրա շուրջը տարածվող համանուն գավառը, որը մինչ այդ մտնում էր Սյունիքի կազմի մեջ:

Այսպիսով, X դարի հենց սկզբներին նախկին բուն Սյունիքի կազմից դուրս են մնում Գեղամա լճի ամբողջ ավազանը (Գեղարքունիք և Սողբ գավառները) ու Նրնջակ գավառը, չհաշված նախիջևանը, որը երբեք հաստատուն կերպով չի մտել Սյունիքի մեջ:

Վարչական այսպիսի կազմով Սյունիքը X դարում բաժանված էր չորս մասի՝ 1) Վայոց ձոր և Ճահուկ գավառները բաժին էին ընկել Սմբատ իշխանին, որը միաժամանակ հանդիսանում էր ամ-

բողջ Սյունիքի տերը, 2) Սյունիք (Ծղուկք) և Բաղք գավառներն ու նրանց շրջակայքի որոշ շրջանները հանդիսանում էին Սյունյաց տեր Սմբատի եղբայրների՝ Սահակի ու Բաբգենի բաժինը, 3) Հաբանդ գավառում իշխում էր Փիլիպպեն, 4) Սահակի ու Բաբգենի բաժնի մեջ մտնող Բաղք գավառի որոշ շրջաններում իշխում էին Զազիկյանները:

970 թ. Սյունիքում կազմավորվում է ֆեոդալական մի թագավորություն: Այդ թագավորությունը պատմության մեջ հայտնի է մի քանի անուններով՝ «Կապանի թագավորություն», «Սյունիքի թագավորություն», «Սյունյաց և Բաղաց թագավորություն»:

Սյունիքի թագավորության տերիտորիան սկզբնական շրջանում բավականաչափ լայն էր: Նա իր մեջ էր ընդգրկում VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի մեջ նկարագրված Սյունյաց աշխարհի մեծագույն մասը: Նրանից դուրս էին մնում միայն Գեղամա լճի ավազանը, որը, ինչպես նշվեց, մտնում էր կենտրոնական թագավորության մեջ ու գտնվում էր անմիջապես Հայկազուն իշխանների տիրապետության ներքո, և Երնջակ գավառը, որը Յուսուֆի կողմից միացված էր Գողթնի էմիրությանը:

Սակայն Սյունիքի թագավորությունը շուտով կորցնում է իր տերիտորիաների մի զգալի մասը: Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորը 1003 թ. Սյունիքի թագավորությունից գրավում և կենտրոնական թագավորությանն է միացնում Վայոց ձորն ու նրա շրջակայքի մի քանի գավառները¹:

Այդ գրավումներից հետո Սյունիքի թագավորությանը մնաց նախկին Սյունյաց աշխարհի միայն մեկ երրորդը՝ նրա հարավարևելյան մասը: Նա իր մեջ ընդգրկում էր Բաղք, Կապան, Արևիք, Կոլսական և Հաբանդ գավառներն ամբողջությամբ ու Ծղուկք գավառի հարավային մասը:

Սյունիքի թագավորության մեջ կային 43 բերդ, 48 վանք և 1008 (1400) գյուղ²:

Իննելով հին և միջնադարյան Հայաստանի արևելյան սահմանային աշխարհներից մեկը և ստրատեգիական տեսակետից իշխող դիրք ունենալով Այրարատի նկատմամբ, բնականաբար, Սյունիքը պետք է ամրացվեր: Եվ իրոք, մեր պատմիչները Սյունյաց երկրի անմատչելիությունը ցույց տալու համար հաճախակի այն կոչում

¹ Տե՛ս Մեկիանոս Տարոնեցոյ Ասողական Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 256 և 283:

² Տե՛ս Օրբելյան, էջ 334 և «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 140—141:

են «անառիկ», «անձուկ» և այլն: Այդ ածականները պայմանավորված են ոչ միայն երկրի զգալի մասի անտառապատ լինելով և խիստ լեռնային ռելիեֆով, այլև այն բազմաթիվ բերդերի ու ամրոցների առկայությամբ, որոնցից շատերը (Երնջակ, Որոտն, Բաղաբերդ և այլն) հռչակված էին դեռևս V դարից սկսած:

Սյունիքի դիրքի ստրատեգիական առավելությունները չէին կարող վրիպել նաև Սասանյան Պարսկաստանի արքունիքի ուշադրությունից: X դարի սկզբների արաբական հեղինակ Իբն-ալ-Ֆարհին իր «Գիրք երկրների մասին» աշխարհագրական բնույթի աշխատության մեջ վկայում է, որ Խոսրով Անուշիրվանը Սիսաջանում (Սյունիք) կառուցել է տվել մի շարք բերդեր և ամրոցներ, որոնց թվում և մեզ հայտնի Շահապունիքը (այժմյան Շահբուլ) և Վայոց ձորը (ներա մոտ՝ «Վայ»)՝:

Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը սկզբնական շրջանում Շաղատ գյուղաքաղաքն էր (այժմյան Սիսիանի շրջանի Շաղատ գյուղի մոտ), իսկ X դարի վերջերին մայրաքաղաք դարձավ Կապանը: Նա իր հզորության գագաթնակետին հասավ XI դարի երկրորդ կեսին, սակայն նույն դարի վերջից սկսած ստիպված էր համառ մարտեր մղել սելջուկյան նվաճողների դեմ: Սելջուկներին հաջողվում է 1103 թ. ավերել թագավորության մայրաքաղաք Կապանը, ապա մեկը մյուսի հետևից գրավել նրա տերիտորիաները: 1170 թ. սելջուկները գրավում են Սյունիքի թագավորության վերջին բերդը՝ Բաղաբերդը, որը 1103 թ. սկսած դարձել էր մայրաքաղաք: Բաղաբերդի գրավմամբ Սյունիքի թագավորությունը պատմական ասպարեզից վերանում է: Այս թագավորությունը, Մեծ Հայքի հայկական մյուս թագավորությունների համեմատությամբ, ամենից երկար պահպանեց իր գոյությունը: Սյունիքի իշխանները, զլխավորապես Օրբելյաններն ու Պոռչյանները, շատ շանցած, Զաքարյանների ժանդակությամբ երկրում հաստատում են իրենց իշխանությունները: Բայց շուտով վրա են հասնում մոնղոլական և թուրք-թաթարական ավերիչ արշավանքների ժամանակները, և Սյունիքն Անդրկովկասի մյուս մասերի հետ միասին ենթարկվում է ավերածությունների ու թալանի, իսկ նրա բնակչության մի զգալի մասը գերեվարվում և ոչնչացվում է:

Սյունիքի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, սակայն հայերից բացի, այստեղ քիչ թվով բնակվում էին և այլ ժողովուրդներ, հատկապես հրեաներ, ինչպես նաև

¹ Տե՛ս Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. Сборник материалов..., вып. XXXI, Тифлис, 1902, էջ 15—17:

վաշկատուն ալ ցեղեր, որոնք այստեղ էին գալիս ամառվա ամիսներին իրենց հոտերով և նախիրներով: Հետագայում՝ XI—XIII դարերում սելջուկների և մոնղոլների արշավանքների ընթացքում Սյունիք են թափանցում և այլազգի ժողովուրդներ:

Սյունիքի բնակչության հիմնական զբաղմունքը կազմում էին գյուղատնտեսության երկու կարևոր ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Կարևոր տեղ էին գրավում նաև արհեստները, առևտուրը, մասամբ որսորդությունը (հատկապես ձկնորսությունը) և զինվորական ծառայությունը: Սյունիքի բնական խիստ պայմաններն ու լեռնային բնույթը նրա բնակչության մեջ պատվաստել էին անվեհերություն, անվախություն և քաջություն: Արաբական աղբյուրները սյունեցիներին (սիսաջանցիներին՝ ինչպես կոչում են նրանց) հաճախակի որակում են իբրև քաջ ուղամիկներ:

Երկրի ներսում զինվորական ծառայություն կատարելուց բացի, սյունեցիներից բաղկացած մի մեծ կայազոր գտնվում էր Դերբենդում, որին Սասանյան Պարսկաստանի կողմից հանձնարարված էր փակել Դերբենդի անցքը Արևելահվտակյան հարթավայրի հարավային տափաստաններում հաստատված ռազմատենչ ցեղերի առջև:

3. ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Հին և միջնադարյան Հայաստանի տարանցիկ գլխավոր ճանապարհները, որոնք Արևելքը կապում էին Արևմուտքի հետ, անցնում էին գերազանցապես Արևմտյան Տիգրիսի, Արածանիի և Երասխի հովիտներով: Հայաստանի ոչ բոլոր մասերն ունեին հարմար ճանապարհներ: Այդպիսի մասերի թվին էր պատկանում նաև Սյունիքը:

Միջին դարերում Հայաստանում գործող համեմատաբար բարեկարգ ճանապարհներից միայն երկուսն էին, որ առնչվում էին Սյունիքի հետ: Դրանցից մեկը Դվին—Նախիջևան—Օրդուբադ—Վարդանակերտ—Փայտակարան—Կասպից ծով նշանավոր ճանապարհն էր, որն անցնում էր Սյունիքի մոտով: Սյունիքի իշխանանիստ Շաղատ գյուղաքաղաքը, այն ժամանակվա առումով, բավականին բարեկարգ մի ճանապարհով միացած էր այդ տարանցիկ

ճանապարհին՝ Նախիջևանում: Շաղատ—Նախիջևան ճանապարհը Սյունիքի համար ուներ տնտեսական խոշոր նշանակություն, որով նա կապվում էր Դվին—Փայտակարան և Դվին—Նախիջևան—Թավրիզ նշանավոր տարանցիկ ճանապարհների հետ:

Սյուն գլխավոր ճանապարհը Դվին—Բերդկունք—Պարտավ տարանցիկ ճանապարհն էր: Ի տարբերություն Դվին—Փայտակարան ճանապարհի, այս ուղին անցնում էր ոչ թե Սյունիքի մոտով, այլ նրա բուն տերիտորիայով:

Նշված ճանապարհը Դվինից դուրս էր գալիս երկու ճյուղով: Նրանցից մեկը, որը ավելի հին էր, գնում էր Հրազդանի ավերով (այժմյան Երևան—Սևան գծով), ապա թեքվում դեպի հարավարևելք՝ մինչև Բերդկունք (որի ավերակները այժմ էլ պահպանվել են և գտնվում են Կամո քաղաքից 6,5 կմ հյուսիս՝ Սևանա լճի ափին), իսկ Բերդկունքից Սևանա լճի ափով շարունակվում էր դեպի արևելք և հասնում Կոթ ավանը (Գեղարքունիք):

Երկրորդ ճյուղը, որը հանդիսանում էր գլխավոր ճանապարհը արաբական տիրապետության և նրան հաջորդող ժամանակաշրջանում, Դվինից դուրս գալով նախ հասնում էր Սիսաջան կայանը¹, ապա այստեղից ուղղվում էր դեպի հյուսիս՝ Արփա գետի հոսանքով, և Սելիմի լեռնանցքով հասնում Կոթ, Զոդ և, վերջապես, այստեղից էլ՝ Հաթերքի (Տրտու գետի ձախ ափին) և Կաղանկատուի վրայով՝ Պարտավ (Բերդա) քաղաքը:

Դվին—Պարտավ այս ճանապարհը, ինչպես նշվեց, անցնում էր Սյունիքով: Նա Սյունիքի հյուսիս-արևմտյան մեծ մասը մի կողմից կապում էր Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի, իսկ մյուս կողմից՝ Աղվանքի Պարտավ մայրաքաղաքի հետ: XI դարի 2-րդ կեսից սկսած այս ճանապարհը կորցնում է իր նախկին նշանակությունը:

Սյունիքի ներքին շրջանները ևս տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհներով կապված էին իրար հետ:

Պետք է նշել, որ Սյունիքի բոլոր ճանապարհները, գրեթե առանց բացառության, ձմռան ամիսներին փակվում էին: Նրանք, չհաշված Դվին—Պարտավ և Դվին—Նախիջևան ճանապարհները, իրենց նշանակությամբ չէին կարող համեմատվել միջնադարյան Հայաստանի կենտրոնական և հարավային մասերով անցնող բարեկարգ ճանապարհների հետ: Այնպես որ Լեոն ձիշտ է, երբ Սյունիքի ճանապարհները համարում է միայն «կածաններ»²:

¹ Տե՛ս Ս. Դ. Երեմյան, «Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов», «Известия АН Арм. ССР». № 7 (12), 1941, էջ 33—40:

¹ Կարաուլովը Միսաջան տեղադրել է այժմյան Նորաշենի մոտերում:

² Լեոն, Հայոց պատմություն, հ. Ա. Թիֆլիս, 1917, էջ 159:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Սյունիքը բաղկացած էր 12 գավառից: Սյունիքում նույնքան գավառներ է հիշատակում նաև XIII դարի պատմագիր Ստ. Օրբելյանը, բայց դրա հետ միաժամանակ նա հաղորդում է, որ Սյունիքի նախկին գավառներից մի քանիսը մասնատվել են, իսկ մի քանիսն էլ ստացել նոր անուններ:

Սյունիքի գավառները հետևյալներն էին.

Արևիք, Կովսական, Ձորք, Բաղք, Ծղուկք, Հաբանդ, Երնջակ, Ճահուկ, Աղահեջք, Վայոց ձոր, Գեղարքունիք և Սողք:

Արևիք

Սա Սյունիքի ամենահարավային գավառն էր: «Արևիք» անունը հնագույն ծագում ունի: Այս անունն ամենայն հավանականությամբ կապված է նույնանուն ցեղի կամ Արև աստծու անվան հետ:

Արևիքը Սյունիքի ամենափոքրիկ գավառներից մեկն է: Տերիտորիան համարյա համընկնում է Մեղրի գետի ավազանին, նրա միայն մի փոքր մասը տարածվում է դեպի արևելք՝ Կովսականի կողմերը, այս մասերում իր մեջ ընդգրկելով մի քանի փոքրիկ ձորահովիտներ:

Արևիքը հնում կազմում էր Գողթնի մի մասը, իսկ հետագայում նրանից անջատվելով՝ միացել է Սյունիքին:

Այս գավառը 1226 թ. ավերման է ենթարկվել էմիր Հարունի կողմից: Վերջինս դեռ 1158 թ. գրավել էր Մեղրին:

Արևիքի պատմա-աշխարհագրական մի քանի վայրերը սերտ կերպով կապված են միջնադարյան Սյունիքի պատմության հետ: Դրանցից կարևոր ենք համարում նշել հետևյալները.

Մեղրի.—Համապատասխանում է այժմյան Մեղրու շրջկենտրոնին, որը գտնվում է Արաքսից մի քանի կմ հյուսիս՝ նույնանուն գետի վրա: Եղել է ավան: X—XII դարերում Մեղրիում գոյություն ունեւր բերդ, որի մնացորդները պահպանված են մինչև մեր օրերը և գտնվում են Մեղրու շրջկենտրոնի հյուսիսային բարձրության վրա:

Ավելի ուշ ժամանակներում Մեղրին որպես մեծ ավան բաժանվել է երեք թաղի՝ մեծ, փոքր և միջին:

Կարճավան.—Ավան: Համապատասխանում է այժմյան Մեղրու շրջանի Կարճևան գյուղին, որը գտնվում է Մեղրուց 7—8 կմ

արևմուտք՝ Կարճևան գետի հովտում: Կարճավանի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է X դարի սկզբներին:

Կախավաբերդ.—Գտնվում էր այժմյան Կալեր-Վանքի շրջանում և հանդիսանում էր Սյունիքի թագավորության նշանավոր բերդերից մեկը:

Կովսական

Կոված է նաև Կուսական, Կոսական և Գրհամ՝ համանուն գրվխավոր բերդի անունով:

Կովսականը հիմնականում տարածված էր այժմյան Ծավ գետի ավազանում և Ողջի գետի աջակողմյան մի շարք վտակների (դրանք են՝ Բեխ, Վաչագան, Գեղանուշ և այլ գետակները) շրջաններում:

Կովսականում մինչև XIII դարը եղած պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավորը Գրհամ բերդն է, որը գոյություն է ունեցել X—XII դարերում: Այդ բերդը հավանաբար գտնվում էր այժմյան Ղափան—Մինջևան երկաթգծի Շաիրլու կամ Շարիրլու կայարանի դիմաց, Ողջի գետի ձախ կողմում, նրանից ոչ հեռու:

Ձորք

Ձորք փոքրիկ գավառը տարածվում էր Կապան գետի վերին հոսանքի շրջանում: XI դարից սկսած կոչվեց Կապան, այնտեղ գտնվող Կապան քաղաքի անունով, իսկ ավելի ուշ շրջանում՝ Բաղաբերդ:

Ձորքը Սյունիքի ամենալեռնոտ շրջանն է: Նրա մի ղգալի մասը այժմ էլ ծածկված է խիտ անտառներով:

Սյունիքի թագավորության գոյության ընթացքում Ձորքը դարձել էր նրա կենտրոնական շրջանը՝ ոստանը:

Ձորքում կային պատմա-աշխարհագրական մի շարք նշանավոր վայրեր: Դրանցից կարելի է հիշատակել հետևյալները.

Գեղի.—Գտնվում է նույնանուն գետի միջին հոսանքում՝ նրա աջ ափին: Այժմ նրա տեղում Ղափանի շրջանի մեջ մտնող Գեղի գյուղն է:

Գեղին Ձորք գավառի ամենամեծ բնակավայրն էր, եթե չհաշվենք Կապան քաղաքը:

Սյունիքի թագավորութեան շրջանում Գեղիում կար և՛ վանք, և՛ բերդ, որոնց մնացորդներից շատ քիչ բան է պահպանվել մինչև մեր օրերը:

Շորոտ բերդ.—Հանդիսանում էր Սյունիքի թագավորութեան նշանավոր բերդերից մեկը: Այս բերդը գտնվում էր այժմյան Ղափանի շրջանի Վերին Հանդ և Լեռնաձոր գյուղերի մոտ: Մինչև օրս էլ նրա մնացորդները նշմարվում են Վերին Հանդ գյուղից մոտ 1 կմ հյուսիս գտնվող լեռան լանջերին:

Բաղաբերդ.—Հայաստանի հնագույն բերդերից մեկն էր: Նա իր ամուր դիրքի շնորհիվ դեռ վաղ ժամանակներից (V դարից) ի վեր հռչակված էր որպես անմատչելի բերդ: Արտաքին վտանգների դեպքում հաճախակի ապաստան էր դառնում շրջակայքի բնակիչների համար:

Բաղաբերդի նշանակությունը ավելի մեծացավ հատկապես թագավորութեան ժամանակներում, երբ քաղաքական աննպաստ պայմանների պատճառով այստեղ էին կենտրոնացվել Տաթևի և Կրկրում եղած մյուս վանքերի հսկայական հարստություններն ու բազմահազար ձեռագրերը: 1103 թ., Կապան քաղաքի ավերումից հետո, Բաղաբերդը դառնում է Սյունիքի թագավորութեան մայրաքաղաքը: 1170 թ. սելջուկները, գրավելով Բաղաբերդը, այստեղ ամբարված հսկայական հարստությունները ենթարկում են ավարի, իսկ ավելի քան 10 000 ձեռագրերը ոչնչացնում: Դրանից հետո Բաղաբերդն այլևս չի վերականգնվում:

Բաղաբերդի ավերակները մինչև օրս էլ պահպանված են: Նրա ավերակները գտնվում են այժմյան Ողջի գետի և նրա ձախակողմյան Գիրաթաղ վտակի անկյունում, այժմյան Օխչի գյուղից, խճուղու ուղղությամբ, 17 կմ արևելք, Դավիթբեկ բանավանի մոտ: Ավերակներից պարզ երևում է, որ Բաղաբերդն ունեցել է կրկնակի պարիսպներ՝ իրենց աշտարակներով: Բավական հորդաբուխ մի աղբյուր, որն այժմ դուրս է գալիս Ողջի գետի անմիջապես ափին, ժողովրդական զրույցների համաձայն, մի ժամանակ տարված է եղել բերդի ներսը: Տեղացիների մոտ մինչև օրս պահպանվել են Բաղաբերդի հետ կապված մի քանի ավանդություններ:

Վաճաճա վանք.—Գտնվելիս է եղել այժմյան Ղափանի շրջանի Ալըղլու և Շիհարջիկ գյուղերի դիմաց, Ողջի գետի աջ կողմում, մի անտառապատ ձորում: Այս վանքը կառուցվել է Վահան իշխանի կողմից (911 թ.): Վանքը կառուցվելուց հետո նրան է տրվում մի հսկայական կալվածք, որ տարածվում էր նրա շուրջը: Ավելի ուշ ժամանակներում՝ XI դարի 2-րդ կեսում, Վահանա վանքի

մոտ կատարվում են նոր կառուցումներ. մեծ եկեղեցուց 25 մետր հեռու կառուցվում է մի ավելի փոքր եկեղեցի, որի կիսականգուն պատերին նայելիս զգացվում է, որ վերջինս իր գեղեցկությամբ գերազանցել է մեծին: Նրա արևելյան պատի ներքի կողմում, հիմքին մոտ գտնվող քարերից մեկի վրա մինչև օրս էլ պահպանվել է 1086 թ. վերաբերող մի արձանագրություն, որտեղ խոսվում է այդ եկեղեցու կառուցման մասին:

Երկու եկեղեցիներն էլ այժմ փլված են:

Կապան քաղաք.—Եթե չհաշվենք Նախիջևանը, որը երբեմն կարճ ժամանակներով մտել է Սյունիքի մեջ, ապա ամբողջ Սյունիքում Կապանը միակ քաղաքն էր:

Կապանը գտնվում էր այժմյան Ղափան—Քաջարան խճուղու կիսաճանապարհին, Ալըղլու գյուղի դիմաց, Ողջի (հնում Կապան) գետի բարձրադիր աջ ափին, որը տեղացիներն անվանում են «Տան-ձուլենջ»:

Կապանի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է V դարի վերջերին: Ըստ երևույթին, այդ ժամանակ Կապանը սովորական մի բնակավայր էր: X դարից սկսած մատենագիրների մոտ Կապանն արդեն հիշատակվում է որպես քաղաք: Կապանը X դարի վերջին (հավանաբար 998—1001 թթ. սահմաններում) դարձել էր Սյունիքի թագավորութեան մայրաքաղաքը:

Կապանն ուներ դիրքային մի շարք առավելություններ: Նրա արևմտյան կողմում գտնվող Բաղաբերդ և Բաղակու քար բերդերը ապահովում էին քաղաքի անվտանգությունն արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան կողմերից: Քաղաքի հյուսիսային կողմով անցնում էր Կապան գետը, որն այդ մասում առաջացրել էր խոր կիրճ՝ խիստ զառիվեր և անտառապատ լանջով, իսկ դիմացը մի քանի հարյուր մետրի հասնող ժայռ էր: Հարավային կողմում ձգվում էին Արևիքի բարձրաբերձ և ժայռոտ լեռները, որոնք անմատչելի էին դարձնում քաղաքը հարավային կողմից: Այդ է եղել պատճառը, որ քաղաքը հարավային և հյուսիսային կողմերից հարկ չի եղել պարուպապատելու, իսկ արևմտյան կողմից նա ապահովված էր Բաղաբերդ և Բաղակու քար ամուր բերդերով: Համեմատաբար դյուրին էր քաղաք մտնել արևելյան կողմից, այդ պատճառով էլ քաղաքի այս մասը պարսպապատված է եղել: 1103 թ. Կապանն ավերման է ենթարկվում սելջուկների կողմից: Այնուհետև Կապանը մի քանի դար շարունակում է իր գոյությունը, բայց արդեն իբրև ոչ թե քաղաք, այլ սովորական բնակավայր: Կապան անունը հետագայում պահ-

պանվեց Ղափան ձևով, որն արդեն շրջանի, երկրի անուն է և տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր մեծություն:

Կապանը եղել է ֆեոդալական ոչ մեծ քաղաք: Նրա բնակչությունն ըստ երևույթին միատարր չի եղել: Նա ուներ հրեաների հատուկ թաղ:

Վաղեմի Կապան քաղաքից այժմ շատ քիչ բան է պահպանված: Նրա արևելյան կողմի պարսպի հետքերը հազիվ նշմարվում են, իսկ աշտարակներից նկատելի են չորսը, որոնցից մնացել են միայն հիմքերը՝ 2—2,5 մետր բարձրությամբ: Աշտարակների հետքեր կան նաև քաղաքի արևմտյան կողմում: Ավելի աննախանձելի է բուն քաղաքից պահպանված ավերակների վիճակը: Քաղաքի բռնած տարածության գրեթե կեսը, դարերի ընթացքում հերկման ենթարկվելով, վեր է ածվել միապաղաղ դաշտի, իսկ մյուս կեսը ծածկված է խիտ և անանցանելի անտառով:

Բ աղ ք

Այս գավառը X—XII դարերում ուներ ավելի մեծ տերիտորիա, քան հնում:

Բաղքը սահմանափակված էր հարավից Կովսականով, արևմուտքից՝ Չորքով և Մղուկքով, հյուսիսից՝ Հաբանդով, իսկ արևելքից՝ Աղավնո (Հագարի) գետով: Տաթևի վանքին տրվող հարկի հին ցուցակում Բաղքը բաժանված է երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Նրա արևմտյան մասը կոչված է «Բաղք գավառ», իսկ արևելյանը՝ «Միւս Բաղք», որը կոչվում էր նաև Քաշունիք:

Տաթևի եպիսկոպոսական թեմի հին հարկացուցակում Բաղքի տակ (Բաղք և Քաշունիք գավառները միասին վերցրած) հիշատակված է 93 գյուղ: Դրանցից հիշատակության արժանի են Ա շ ա ղ ու ն (այժմ՝ Աշղղու), Շ ե կ ք ք (Շհարշիկ), Կ ա վ ա ր տ ք (Կավարտ), Ն ո տ ա ն ա ն ք (Նոտանան), Տ ո ռ թ ն ք (Տորթնի), Կ ա տ ա ր ք (Կատարը անմարդաբնակ է), Ն ո ռ ա շ հ ն ի կ ք (Նորաշենիկ), Ե ռ ի ց ա վ ա ն ք ք (Արծվանիկ), Տ ա ն ձ ա վ ա յ ր ք (Տանձավեր), Վ ա ժ ո ն ի ք ք (Ուժանիս), Ա գ ա ր ա կ ք (Ագարակ) և այլն: Հիշատակված բոլոր գյուղերը այժմ էլ գոյություն ունեն և գտնվում են Ղափանի շրջանում:

Բաղքում եղած մի շարք վայրերի պատմա-աշխարհագրական դիրքը դեռևս չի ճշտված: Դրանց թվում են այնպիսի նշանավոր

վայրեր, ինչպիսիք են Ա ն դ ո կ ի, Բ ա ր կ ու շ ա տ ի, Ք ա շ ա-թ ա ղ ու ց, Պ ա հ ու բ ր ր ք ք և այլն:

Մղուկք կամ Սյունիք

Մղուկք գավառը սահմանափակված էր արևելքից՝ Աղահեջքով և Հաբանդով, արևմուտքից՝ Ճահուկով և Վայոց ձորով, որոնց հետ ունեցած սահմանն անցնում էր Սյունյաց լեռների ջրբաժան գծով, հարավից՝ Բաղք, Չորք, Գողթն ու Երնջակ գավառներով, որոնց հետ բնական սահման էին ծառայում Բարկուշատի լեռները: Հյուսիսում Մղուկքի հարևանը Արցախի Ծար գավառն էր:

Մղուկք անունը հավանաբար էթնիկական ծագում ունի:

Սյունյաց իշխանների ոստանն այստեղ գտնվելու շնորհիվ այս գավառը հաճախ կոչվում էր նաև Սյունիք կամ Սիսական: X—XI դարի մեր պատմիչների մոտ վերջին անուններն ավելի հաճախ են հիշատակվում, քան Մղուկքը: XIII դարից ի վեր Մղուկք գավառը հաճախ կոչվել է նաև Որոտան:

Մղուկքի Շ ա ղ ա տ գյուղաքաղաքը հանդիսանում էր Սյունյաց իշխանների իշխանանիստը, ինչպես և Սյունիքի եպիսկոպոսանիստը: Եպիսկոպոսական աթոռն այստեղ մնաց IV-ից մինչև VIII դարի վերջերը կամ IX-ի սկիզբը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակ, երբ Սյունիքի տեր Վասակն իր իշխանանիստը տեղափոխեց Վայոց ձորի Եղեգիս ավանը: Հենց այդ ժամանակներից սկսած Շաղատը դադարում է եպիսկոպոսանիստ լինելուց. դրանից շատ շանցած եպիսկոպոսական աթոռը հաստատվում է Տաթևում:

Շաղատի վարդապետարանից էին դուրս եկել Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսը՝ Քերթոզ մականվանված (V դարի վերջ), Ստեփանոս Իմաստասերը և ուրիշներ:

Շաղատը մեր պատմագիրները հաճախակի կոչում են քաղաքական: Մինչև IX դարի սկիզբը Սյունիքի «գահագլուխ» իշխանների աթոռանիստն էր:

Պատմական Շաղատն ուներ դիրքային որոշ առավելություններ: Նախ՝ նա գտնվում էր Սյունյաց աշխարհի գրեթե կենտրոնում, երկրորդ՝ նրա մոտով էին անցնում Սյունիքում հայտնի երկու ճանապարհները, որոնցից մեկը տանում էր Վայոց ձոր և Այրարատ, իսկ մյուսը՝ Նախիջևան և Վասպուրական:

Շաղատն ունեցել է իր բերդը, որի մնացորդներն այժմ էլ նըշ-

մարվում են այժմյան Սիսիանի շրջանի Շաղատ գյուղի արևելյան մասում բարձրացող երկու բլուրների լանջերին:

Մղուկքի մյուս պատմական վայրերից նշանավոր էին.

Որոտն.— Գյուղ, բերդ և վանք: Լորածորի գետաբերանի և վաղուղի գյուղի միջև, Որոտան գետի ձախ ափին գտնվում են Սյունյաց աշխարհի նշանավոր վայրերից մեկը՝ Որոտն վանքի, իսկ բարձրադիր աջ ափին՝ Որոտն բերդի ավերակները: Որոտնը հնում ավելի հայտնի էր միայն իր բերդով, իսկ հետագայում, հատկապես XIV և XV դարերում, հռչակվում է նաև իր վանքով:

Որոտն բերդը դեռևս V դարից սկսած հանդիսանում էր հին Հայաստանի նշանավոր բերդերից մեկը: Նա գտնվում էր Սյունիքի թագավորության հյուսիսային սահմանամերձ մասում: Կապան քաղաքը ավերվելուց հետո սելջուկները 1104 թ. գրավում են Որոտնը: 1211—1219 թթ. Որոտն բերդը իր շուրջն ընկած գավառի հետ միասին գրավում են Զաքարե և Իվանե եղբայրները: Մոնղոլ-թաթարների կողմից երկիրը նվաճելու ժամանակ Սմբատ Օրբելյան իշխանը, մոնղոլական զորավար Բաչուի համաձայնությամբ, նորից իր ձեռքն է վերցնում Որոտան երկիրը և Որոտն բերդը՝ հանձնելով այն իր եղբայր Տաթայիճին:

Որոտն բերդի ավերակները գտնվում են նույնանուն վանքից ոչ հեռու, անմիջապես գետափին բարձրացող լեռան վրա, որի երեք կողմերը պատած են գահավեժ ժայռերով: Բերդի բաց կողմում պահպանված են պարսպի մնացորդները: Այս նույն կողմում ջուր բերելու նպատակով փորված է եղել մի ստորերկրյա անցք, որն այժմ քանդված է:

Պատմական Որոտն գյուղի ավերակները գտնվում են բերդի ստորոտին Մելիք Թանգու կառուցած կամուրջից քիչ վերև, Որոտան գետի ձախ ափին, իսկ այդ ավերակներին կից էլ այժմյան Ուռուտ գյուղն է: Որոտն բերդից հարավ-արևմուտք՝ մի ձորակի այգեվետ ու գեղեցիկ լանջին, գտնվում է Որոտն վանքը: Վանքի պարսպի մի զգալի մասը կազմում են բնական ժայռերը: Վանքի հատակը ամբողջապես ծածկված է տապանաքարերով: Նրա հարավային մասում բարձրացող սյուն-գավազանն այժմ ընկած է: Վանքի տաճարներն այժմ գտնվում են կիսավերածան վիճակում: Բակում կա գերեզմանոց:

Տաթև.— Մղուկք գավառի մի մասը կազմող Տաթևի շրջանը գտնվում էր նրա արևելյան կողմում: Այժմ նա մտնում է Գորիսի շրջանի մեջ:

Տաթևի շրջանն ամբողջությամբ կազմում էր Տաթևի վանքի սեփականությունը:

Վանքն այդ լայնածավալ կալվածքին տեր էր դարձել ոչ միանգամից: Դեռևս մինչև մեծ եկեղեցին կառուցելը, Տաթևի վանքն արդեն իր ձեռքն էր վերցրել Տաթևի շրջանի մի զգալի մասը: Երբ մեծ եկեղեցու կառուցումն ավարտվում է (906 թ.), վանքի կալվածքներն ավելի են լայնացվում և դրանք որպես Տաթևի վանքի ժառանգական սեփականություն հաստատվում են Բագրատունի Սմբատ Ա թագավորի, Հովհաննես կաթողիկոսի (Դրասխանակերտցու), Սյունյաց տեղեկի, Գագիկ Արծրունու և մի շարք այլ իշխանների ու հոգևորականների կողմից:

Տաթևի շրջանում գտնվում էին մի շարք գյուղեր՝ Հարժիք, Արժիվ, Բերդկաներեչի, Տամալեկ, Արիտ, Տաթև, Յուրաբերդ, Խոտ, Խոտանան, Սառնաքար, Բնունիք և այլն, որոնք պատկանում էին վանքին:

Բացի Տաթևի շուրջը տարածվող շրջանից, վանքը բաղմամբիվ սեփական գյուղեր ունեւր նաև Սյունյաց աշխարհի զանազան մասերում: Տարբեր ժամանակներում Տաթևի վանքին նվիրված գյուղերի և կալվածների թիվը (ներառյալ նաև Տաթևի շրջանում գտնվող գյուղերը և կալվածները) հասնում էր 47-ի:

Սակայն դրանցով չէին սահմանափակվում Տաթևի վանքի հարստություններն ու եկամուտները: Տաթևի վանքը հսկայական չափերի հասնող հարկեր էր վերցնում Սյունյաց աշխարհի բոլոր գավառներից, անկախ նրանից՝ նրանք քաղաքականապես միաձուլվ էին, թե՛ ոչ:

Տաթևի եպիսկոպոսական թեմն ավելի հարուստ էր, քան Հայաստանի մյուս բաղմամբիվ եպիսկոպոսությունները: Այնպես որ, Տաթևի վանքը դարձել էր միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ֆեոդալներից մեկը: Այդ էր պատճառը, որ X դարի սկզբներին Սյունիքում ծագած գյուղացիական ապստամբությունը, որ երկար ժամանակ պարբերաբար կրկնվում էր, ուղղված էր առաջին հերթին Տաթևի վանքի դեմ, որը, խլելով Յուրաբերդ, Տամալեկ, Յողունի և այլ գյուղերի հողերի մի մասը, միաժամանակ փորձում էր կախման մեջ դնել դրանց բնակիչներին:

Տաթևի վանքը գտնվում է համանուն գետակի աջ ափին, մի փոքրիկ բարձրավանդակի վրա, Տաթև գյուղի մոտ:

Տաթևի վանքի մեծ եկեղեցին կառուցվել է 895—906 թթ.՝ 11 տարվա ընթացքում, և մինչև օրս էլ կանգուն է: Բայց տարբեր ժամանակներում մի քանի անգամ ենթարկվել է վերանորոգման: Կա-

թողիկէ եկեղեցուն կից կառուցել են նաև ամբարանոցներ (պահեստներ), գործարաններ (արհեստանոցներ), գրատներ, սրբարանների տեղ և այլն: Ճարտարապետական տեսակետից այս վանքը մի բարդ կոմպլեքս է. ունի բազմաբովանդակ ու նուրբ քանդակներ: Առանձնապես մեծ վարպետութեամբ են կատարված գլխավոր մուտքի կամարի քանդակները:

Տաթևը միջնադարյան Հայաստանի խոշոր դպրոցներից և մշակութի կենտրոններից մեկն էր: Նրա գրադարանում կային բազմազար ձեռագրեր, որոնց մեծ մասը, սակայն, ոչնչացվել է արտաքին նվաճողների կողմից:

Տաթևը եղել է ոչ միայն սոսկ վանք, այլև ամրոց: Նա կառուցված է լեռնային անմատչելի վայրում, որը մեծ մասամբ ծածկված է ստվերախիտ անտառներով:

Տաթևի վանքը Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետական կարևոր կոթողներից մեկն է: Տաթևի վանքը խնամքով պահպանվում է մեր պետական մարմինների կողմից:

Մեծ Անապատ և Թանահատի վանք.—Մեծ կամ Հարանց անապատը գոյություն ունի XI—XII դարերից. նրա տեղը ավելի ուշ ժամանակներում՝ XVII դարում, կառուցվում է նորը:

Հարանց անապատը գտնվում էր Տաթևի ձորի և Որոտան գետի միախառնվելու տեղում՝ Տաթևի ձորի ձախ ափին, «Սատանի կամուրջ»-ի մոտ, հիշյալ գետի շնորհիվ առաջացած մի լեզվակի վրա: Այս անապատը կառուցված է սրբատաշ քարից և առջևում ունի գավիթ: Նրա շուրջը պատած է կրաշաղախ և լայնանիստ պարիսպով, որն ունի իր աշտարակները: Այն կանգուն վիճակում պահպանվել է մինչև օրս: Հարանց անապատի դիրքն ավելի գեղեցիկ է, իսկ նրա տաճարն ավելի մեծ ու վեհ է, քան Սյունիքի շատ վանքերի տաճարները:

Տաթևի վանքից հյուսիս-արևելք՝ Որոտան գետի մոտ, նույնանուն լեռան վրա են գտնվում Թանահատի վանքի ավերակները: Այս վանքը կառուցվել է հավանաբար IV դարի վերջերին, նրա տեղում ավելի հնում եղել է հեթանոսական մեհյան: Սակայն Թանահատի վանքը նշանավոր է դառնում ավելի ուշ՝ VIII դարի առաջին կեսում: Սյունիքի նշանավոր մյուս վանքերի՝ Տաթևի, Մեծ Անապատի, Նորավանքի և ուրիշների պես Թանահատի վանքը եղել է և՛ դպրոց, և՛ մատենադրության կարևորագույն օջախներից մեկը:

Սյունիքի վանք և բերդ.—Սյունիքի վանքը և բերդը գտնվում էին այժմյան Սիսիանի շրջկենտրոնում: Սյունիքի վանքը կառուցվել

է VI դարում և մինչև օրս էլ կանգուն է: Կառուցված է սև տուֆից: Այս վանքը ևս ճարտարապետական կարևոր կառուցվածք է: Նրա բակում է գտնվում մի մեծ գերեզմանոց, որի քարերի վրա կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Սյունիքի բերդի ավերակներն ավելի վատ են պահպանված: Դրանք հազիվ են նշմարվում:

Հաբաճ

Հաբանդ գավառը, ինչպես երևում է, հին ժամանակներում շատ քիչ է ծանոթ եղել մեր պատմիչներին:

«Աշխարհացոյց»-ի մեջ հիշատակված է երկու Հաբանդ: Դրանցից մեկը գտնվում էր Սյունիքում, իսկ մյուսը՝ Արցախում:

Արցախի Հաբանդ գավառն անմիջապես սահմանակից էր Սյունիքի Հաբանդին:

Արևելյան կողմում Հաբանդի սահմանն անցնում էր Հագարի գետով, արևմտյան կողմում նա շփվում էր Ծղուկքի Տաթև և Որոտան շրջանների հետ: Հյուսիսում նրա սահմանն Աղահեքի հետ անցնում էր Հագարի գետի Աղողյան վտակի աջ ափով տարածվող լեռներով, իսկ հարավային կողմում՝ Բարկուշատ և Որոտան գետերի ջրբաժան լեռներով, որտեղ Հաբանդը սահմանակցվում էր Բաղք-Քաշունիքի և Բաղք-Աճանանի հետ:

Ավանդության համաձայն Ձազիկ նահապետը Հաբանդ գավառում կառուցել է մի բերդ և այն անվանել «Ձագեձոր» կամ Հաբանդի բերդ, իսկ այն ձորը, որտեղ գտնվում էր բերդը, իբր, նրա անունով էլ կոչվեց «Ձագեձոր»¹:

Հետագայում Ձագեձոր անունն աղավաղման ենթարկվելով, դարձել է Ջանգեզուր, իսկ նրա մյուս անունը՝ Հաբանդը աստիճանաբար հանվել է գործածությունից:

Տաթևի վանքին տրվող հարկի հին ցուցակում Հաբանդ գավառի տակ հիշատակվում է 79 գյուղ: Սրանցից այժմ միայն մի քանիսն են հայտնի:

Այս գավառում հայտնի են պատմա-աշխարհագրական մի շարք վայրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալները.

Հալիս.—Գյուղ: Կոչվել է նաև Հալե, ավելի ուշ, ինչպես և այժմ՝ Հալիձոր: Գտնվում է «Սատանի կամուրջ»-ից արևելք, Որոտան գետի ձախ ափին: Հալիձորը Տաթևի վանքի սեփականություն

¹ Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 13:

ներն էր: Այս գյուղը Տաթևի վանքին էր տրված X դարի առաջին քա-
տորդում՝ Համազասպուհու կողմից:

Շինունայր և Խոռ.—Երկուսն էլ գյուղեր են՝ հայտնի X դարից: Այժմ էլ գոյություն ունեն և գտնվում են Գորիսի շրջանում, Որոտան գետի ժայռոտ ձախ ափին: Շինունայրը գտնվում է Հալիձորից հյուսիս-արևելք: Տաթևի եպիսկոպոսական աթոռին տրվող հարկի հին ցուցակին նայելով պարզ երևում է, որ Հաբանդ գավառի բնակավայրերի մեջ Շինունայրը (որը ցուցակում գրված է «Շնոյ հերք» ձևով) բոլորից խոշորն է եղել: X դարում Հաբանդ գավառի մի մասը այս գյուղի անվամբ կոչվում էր Շնհեր:

Շինունայրից մեկ կիլոմետր հյուսիս-արևելք՝ Որոտան գետի ձախ ափին գտնվում է Խոռ գյուղը, ծածկված թթենիների և խրնձորենիների այգիներով: Այստեղ պահպանվել են XII դարին վերաբերող մի եկեղեցու ավերակներ և գերեզմանաքարեր:

Ձագեծորի բերդ.—Ինչպես նշվեց, ավանդությունը Ձագեծոր բերդի կառուցումը և անունը կապում է Ձագիկ նահապետի անվան հետ: Այս բերդի աշխարհագրական դիրքը հայտնի չէ: Եղած անուղղակի փաստերը ցույց են տալիս, որ Ձագեծոր բերդը գտնվելիս է եղել այժմյան Գորիսի շրջանի Վերիշեն գյուղի մոտակայքում:

Տեղ.—Այս գյուղը Հագարիից և նրա աջակողմյան վտակ Աղողանից հեռու է հավասար չափով՝ 7—8 կիլոմետր: Տեղը Օրբելյանի մոտ հաճախ է հիշատակվում: Նա Սյունիքի թագավորության տերիտորիայի հիշատակված վայրերից ամենաարևելյան բնակավայրն է: Այժմ էլ գոյություն ունի և մտնում է Գորիսի շրջանի մեջ: Տեղը գտնվում է նույնանուն գեղադիր սարահարթի վրա:

Եր Զ Ջ ա կ

Այս գավառը տարածվում էր Երնջակ (այժմ՝ Ալինջա-չայ) գետի ավազանում: Նա շրջապատված էր Գողթն, Մղուկք, Ճահուկ և Նախիջևան գավառներով, հարավում, հավանաբար, նրա սահմանը հասնում էր Երասխ գետին:

Երնջակի հարավային մասը հնագույն ժամանակներից ի վեր հայտնի է եղել իր ընտիր մրգերով՝ ծիրանով, նուռով, թուզով, տանձով և այլն: Այս մասում մշակում էին նաև բամբակ, իսկ հյուսիսային մասում՝ քնջութ, կտավհատ, հացահատիկներ և այլ կուլտուրաներ:

Երնջակ անվան վերաբերյալ Օրբելյանի մոտ բերված է մի ավանդություն, ըստ որի այդ անունը ծագել է իբր Սյունյաց տիկիններից մեկի՝ Երնջիկի անունից:

Երնջակ գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր է Երնջակ բերդը:

Այս բերդը գտնվում էր նույնանուն գետի միջին հոսանքի շրջանում, գրեթե հարթ տարածության մեջ վեր խոյացած մի ապառաժոտ ժայռի կատարին, որն իշխում էր իր շրջապատի վրա: Երնջակը Սյունիքի «անմատույց» բերդերից մեկն էր: Ըստ երևույթին, Սյունիքի գահագլուխ իշխանների գանձերի մի մասը պահվում էր այս բերդում:

Առանձնապես ուշագրավ է 913 թ. Երնջակի հերոսական պաշտպանությունը, երբ Ատրպատականի էմիր Յուսուֆը ավելի քան մեկ տարի Հայաստանի բազմաթիվ շրջանները ավերելուց հետո, իր սովարաթիվ բանակով եկել պաշարել էր Երնջակը: Բերդի պաշտպանները երկար ժամանակ ետ էին շարտում գրոհող թշնամիներին: Ապարդյուն են անցնում Յուսուֆի ջանքերը՝ Սմբատ Ա-ի միջոցով բերդեցիներին համոզելու, որ առանց դիմադրության բերդը հանձնեն, որովհետև հայոց շղթայակապ թագավորը ոչ միայն չի կարողանում բերդը հանձնել, այլև հորդորում է բերդապաշտպան զինվորներին և մյուս քաղաքացիներին, որ շարունակեն դիմադրությունը: Չնայած այդ բոլորին, երկար պաշարման շնորհիվ Յուսուֆին հաջողվում է գրավել Երնջակ բերդը: Նա այստեղ պաշարվածների մի մասին ոչնչացնում է, իսկ մյուս մասին, այդ թվում և Սյունյաց իշխանների կանանց, գերեվարում է և տանում Դվին: Գրավելով Երնջակը, Յուսուֆը այն իր շրջակայքի տերիտորիաների հետ միասին տալիս է Գողթնի արաբական էմիրությանը:

Երնջակի մյուս նշանավոր վայրերը՝ Զուղան, Շոռթթը, Շահ-կերտը, Քոնան և այլն, կապված են ավելի ուշ շրջանի հետ:

Ճ ա հ ու կ

Ճահուկը գտնվում էր Երնջակից հյուսիս-արևմուտք: Նա սահմանափակված էր հյուսիսից Վայոց ձորով և Մղուկքով, հարավ-արևելքից և հարավից՝ Երնջակով և Նախիջևանով, իսկ արևմուտքից՝ Այրարատի Շարուր գավառով: Այս գավառը, ինչպես և Աղահեջքը, Սյունիքի գավառների մեջ անհամեմատ ավելի քիչ հայտնի գավառներն է:

Ճահուկի պատմական վայրերից նշանավոր են.

Շահապուտնիք.—Բերդ, որ կառուցվել է VI դարում: Շահապուտնիք բերդի անունով Ճահուկ գավառի արևելյան մասը կոչվեց Շահապուտնիք կամ Շահապուտնիքի ձոր: Գտնվում էր այժմյան Շահբուզ գյուղի մոտ, Շահբուզ գետի ստորին շրջանում, մի բարձր լեռան վրա: Շահապուտնիք բերդի ավերակները մինչև օրս էլ կան:

Ճահուկ.—Եղել է գյուղ կամ ավան: Սրա աշխարհագրական դիրքը ստույգ հայտնի չէ: Ըստ երևույթին, Ճահուկը համապատասխանում է այժմյան Զահրիին, որը Նախիջևանի ԻՍՍՀ գյուղերից մեկն է և գտնվում է Նախիջևան գետի միջին հոսանքում՝ նրա աջ կողմում՝ գետից 3—4 կմ հեռավորության վրա:

Աղահեջք

Աղահեջք գավառի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ:

Աղահեջքը եղել է ընդարձակ մի գավառ: Նա տարածվում էր Սյունիքի հյուսիս-արևելյան մասում և սահմանագծված էր Արցախի Սար և Սյունիքի Մղուկը ու Հաբանդ գավառներով:

Տաթևի եպիսկոպոսական հարկացուցակում Աղահեջքի տակ հիշատակված են 43 բնակավայրեր:

Աղահեջքում այս կամ այն առթիվ հիշատակված վայրերից համեմատաբար նշանավոր են եղել Քաշաթալք և Խոժոռաբեդք բերդերը, որոնց աշխարհագրական դիրքը հայտնի չէ:

Վայոց ձոր

Վայոց ձորը Սյունիքի առավել նշանավոր գավառներից մեկն էր: Վայոց ձորի և նրանում գտնվող մի շարք վայրերի մասին մեր և օտար աղբյուրներում կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Վայոց ձորն իր մեջ ընդգրկում էր Արփա գետի վերին և միջին հոսանքների ավազանները: Նա սահմանափակված էր հյուսիսից Գեղարքունիքով և Սոդքով, արևելքից՝ Մղուկքով և Արցախի Սար գավառով, հարավից՝ Ճահուկով և Այրարատի Շարուր գավառով, իսկ արևմուտքում նա Այրարատից բաժանված էր Գեղամա լեռների ջրբաժան գծով: Վայոց ձորը Սյունիքի ամենաընդարձակ գավառներից մեկն էր: Այն իրենից ներկայացնում էր բոլոր կողմերից լեռնե-

րով պատած մի գոգավորություն և իր տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Հայկական ՍՍՀ-ի Եղեգնաձորի ու Աղիզբեկովի շրջաններին:

Վայոց ձորը Վարդան աշխարհագրի մոտ կոչված է Եղեգյաց ձոր: Այն լեռնային, ջրառատ գավառ է: Ունի բերրի հողեր, սառնորակ աղբյուրներ և հանքային ջրեր (այժմյան Զերմուկը): Նա նշանավոր էր և իր մետաղի հանքերով: Այստեղ կային կապարի, արծաթի և պղնձի մի քանի «բուլեր»՝ ելքեր, որոնք շահագործման են ենթարկվել հին ժամանակներից:

Մինչև IX դարը Վայոց ձորի մասին եղած տեղեկությունները կցկտուր են: IX դարի կեսերին Վայոց ձորի Եղեգիս գյուղաքաղաքն է տեղափոխվում Սյունյաց իշխանանիստը: XI դարի սկզբին Վայոց ձորը Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորը միացնում է կենտրոնական թագավորությանը: Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո Վայոց ձորի իշխանները աստիճանաբար կորցնում են իրենց քաղաքական նշանակությունը, իսկ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների և տիրապետության հետևանքով նրանք գրեթե չքանում են քաղաքական ասպարեզից: XIII դարի սկզբներին, երբ հայկրացական միացյալ զորքերը ազատագրեցին Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, Վայոց ձորի մեծ մասը Զաքարյանների միջոցով տրվեց Օրբելյան կիպարիտ իշխանին, իսկ մյուս մասը՝ Խաղբակյաններին (կամ Պոռչյաններ): Օրբելյանները և Խաղբակյանները երկար ժամանակ շարունակում են իշխել Վայոց ձորում: Օրբելյանների մասին հիշատակությունները մինչև XV դարի կեսերը չեն ընդհատվում: Հավանական կարելի է համարել, որ Օրբելյաններն ու Խաղբակյանները քաղաքական ասպարեզից վերացել են հենց XV դարի վերջերին:

Միջին դարերում Վայոց ձորում բնակավայրերը մեծ թիվ են կազմել: Տաթևի եպիսկոպոսական հին հարկացուցակում Վայոց ձորի տակ հիշատակվում է 91 բնակավայր, բացի դրանից, X—XIII դարերում Վայոց ձորում հիշատակված են նաև մոտ 15 այլ բնակավայրեր, որոնք չեն մտել նշված հարկացուցակի մեջ:

Վայոց ձորում կան պատմա-աշխարհագրական բազմաթիվ վայրեր: Կանգ առնենք դրանցից մի քանիսի վրա:

Գեղեվաճճ.—Գտնվում էր Արփա գետի վերին հոսանքի շրջանում, նրա ձախ ափին՝ Սյունյաց լեռների արևմտյան լանջերի գեղատեսիլ ձորում, այժմյան Գեղեվազ գյուղի մոտ: Այս վանքի կառուցումն սկսվել է 936 թվականին և հայտնի չէ, թե երբ է ա-

վարտվել: Վանքի մոտ գտնվող նույնանուն գյուղը, ինչպես և Ատ-
շար գյուղը, տրվեցին վանքին իբրև սեփականություն: Ամբողջ ձո-
րը, որտեղ գտնվում էր Գնդեվանքը, վերածվեց վանքապատկան
այգու: Սյունաց Սմբատ իշխանի կին Սոփին տաճարի վրա թողել է
մի բավական ընդարձակ արձանագրություն, որը վերջանում է հե-
տևյալ պատկերավոր խոսքերով. «Մատանի էր անակն Վայոց ձոր,
շինեցի զսա (Գնդեվանքը—Թ. Հ.) եւ եղի ակն ի վերայ»¹:

Գնդեվանքը հանդիսանում էր Սյունիքի գրչության կենտրոննե-
րից մեկը: Այստեղ ընդօրինակվել են մի շարք ձեռագրեր: Ավերակ-
ները պահպանվում են:

Թանաթի վանք.—Թանաթի վանքը Սյունիքի նշանավոր վան-
քերից մեկն էր: Այն գտնվում է այժմյան Եղեգնաձորի շրջանի Վեր-
նաշեն գյուղի հանդում և կանգուն է: Թանաթի վանքը փոքր է, բայց
ճարտարապետական տեսակետից ունի յուրահատուկ կառուցվածք:
Նրա պատերի վրա քանդակված են կենդանիներ, թռչուններ, հեծ-
յալի և առյուծի կովի տեսարաններ: Հարավային պատի վրա
քանդակված է արևի ժամացույց: Թանաթի վանքը առանձնապես
հայտնի է իր արձանագրություններով, որոնց մեծ մասը վերաբե-
րում է XIII—XIV դարերին: Ոմանք այս վանքի մոտ են դնում Գալ-
կեծորի (կամ Գլաձոր) համալսարանը:

Մոզ ավան.—Այս ավանը գտնվում էր այժմյան Մալիշկա գյու-
ղից (Եղեգնաձորի շրջան) հարավ-արևելք՝ Արփա գետի աջ ափին:
735 թ. Վայոց ձորում տեղի է ունենում աղետաբեր երկրաշարժ,
որի հետևանքով Մոզ ավանը կործանվում է, իսկ նրա բնակիչները
ոչնչանում են: Երկրաշարժի հետևանքով առաջացած զոհերի թիվը
հասնում է 10 000-ի: Հնարավոր է, որ այս թիվը չափազանցված
լինի, սակայն, այնուամենայնիվ, այդ թիվը ցույց է տալիս, որ
Մոզը բավական մեծ ավան է եղել:

Այժմ վաղեմի ավանից գրեթե ոչինչ չի նշմարվում:

Գայլեծորի դպրոց.—Կոչվել է նաև Գլաձոր, Գալլաձոր, Աղ-
բերց: Գտնվում էր Վարդենիս լեռնաշղթայից դեպի հարավ տա-
րածվող լեռնաճյուղերից մեկի վրա, այժմյան Վերնաշեն գյուղի
(Եղեգնաձորի շրջանում) մոտ:

Գայլեծորը հռչակված է եղել հատկապես XIII դարի կեսից
մինչև XIV դարի կեսը: Այս ժամանակաշրջանում Գայլեծորը հան-
դիսանում էր միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր դպրոցներից
մեկը և մատենագրության կարևոր կենտրոն: Գայլեծորի դպրոցը
եղել է բարձր կարգի դպրոց՝ համալսարան: Այստեղ են սովորել

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 105:

բազմաթիվ աշակերտներ, որոնք ստանալով վարդապետի կոչում
հոգևոր գործերի հետ միասին զբաղվել են նաև գիտությունների ու մա-
տենագրության: Համալսարանից ոչ պակաս նշանավոր է եղել և
նկարչական դպրոցը: Գլաձորի նկարչական դպրոցը հանդիսանում
էր միջնադարյան Հայաստանի առավել հռչակված դպրոցներից
մեկը:

Գլաձորում գրվել են պատմական-բանասիրական բազմաթիվ
աշխատություններ: Այստեղ կատարվում էին նաև թարգմանու-
թյուններ, մեկնություններ և ընդօրինակություններ: Գլաձորի վան-
քըն են ամարտել ու իրենց գործունեությունը ծավալել այնպիսի
գործիչներ, ինչպիսիք են՝ Եսայի Նչեցին և նրա աշակերտներ Խա-
չատուր Կեչառեցին, Մխիթար Յաղմանցին (1314թ.), Ներսես Սաս-
նեցին (1320 թ.), Հովհաննես Սսեցին, Կիրակոս Երզնկացին
(1317 թ.), իր ուսուցչից ավելի նշանավոր Հովհաննես Որոտնեցին
և շատ շատերը:

Եղեգի ավան և բերդ.— Գտնվում էր այժմյան Ալայազ գյուղի
մոտակայքում, Արփայի աջակողմյան վտակ Եղեգիս գետակի աջ
կողմում, բարձրադիր լեռնալանջի վրա: Նրա դիրքը շրջապատի
նկատմամբ իշխող էր: Այժմ էլ որոշակի նկատվում են նրա ավե-
րակները, որոնք բռնում են բավական ընդարձակ տարածություն:
Պահպանված են նրա պարիսպները, աշտարակները, կիսակործան
որոշ կառուցվածքներ, բազմաթիվ խաչաքարեր: Եղեգիք IX դարից
դարձել էր Սյունյաց գահերեց իշխանների ոստանը՝ ամրոցանիստը,
այդ պատճառով էլ պատմիչներն այն երբեմն կոչում են «մայրա-
քաղաք»:

Եղեգիքի հիմնադրման ժամանակն անհայտ է: Հավանաբար նա
հնում մինչև Սյունյաց ոստան դառնալը, իրենից ներկայացնում էր
սովորական բնակավայր՝ գյուղ: Հետագայում, երբ կազմավորվեց
Սյունիքի թագավորությունը, Սյունյաց իշխանական տան մի ճյուղը
մնաց Վայոց ձորում և այդ ճյուղի ոստանը դարձյալ Եղեգիք ավանն
էր: Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո Վայոց ձո-
րի տեղական իշխանները կորցնում են իրենց քաղաքական դերը,
իսկ նրանց տեղը աստիճանաբար բռնում են Օրբելյանները: Եղեգի-
քը դառնում է վերջիններիս ոստանը, իսկ որոշ ժամանակ անց
սրանց գլխավոր ճյուղն իր համար ոստան է ընտրում Արփա գյուղը:

Թե՛ Սյունյաց նախկին իշխանների և թե՛ նրանց հաջորդող
Օրբելյանների ժամանակներում Եղեգիքում կատարվել են հույա-
կապ կառուցումներ: Դրանցից ամենաշքեղը Եղեգիքի բերդն էր,
որը գտնվում էր ավանի հյուսիսային կողմում: Բերդը պատած էր

հզոր պարիսպներով, որոնք ունեին բազմաթիվ աշտարակներ: Տեղի բնակիչների մոտ պահպանվել է մի ավանդույթը, ըստ որի այժմ կառուցել է Սյունյաց Սմբատ իշխանը: այդ պատճառով էլ կոչում են նաև Սմբատի բերդ:

Բերդից բացի, հիշատակության արժանի են նաև Նղեգիբի եկեղեցիները, որոնց թիվը հասել է չորսի:

Նղեգիբ բերդի հյուսիս-արևմտյան կողմում, նրանից ոչ հեռու, մի բարձր սարահարթի վրա գտնվում էր Յախաց քաղաքը, որը կառուցվել է X դարի կեսերին:

Յախաց քաղաքը միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական կարևոր կոթողներից մեկն է: Նրա պատերին քանդակված են կենդանիներ (արծիվ, ցուլ, առյուծ), ունի բազմաթիվ արձանագրություններ: Նրա ավերակները պահպանվել են:

Նորավանք.—Գտնվում է Արփա գյուղից հարավ, այժմյան Ամաղու գյուղի մոտ, անմատույց ձորալանջի վրա: Նորավանքը միջնադարյան Սյունիքի առավել հռչակված վանքերից մեկն է, որի կառուցման ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ: XII դարից սկսած նրա մասին մի շարք հիշատակություններ կան: Նա ունեցել է հսկայական կալվածքներ:

Նորավանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ: Նրա եպիսկոպոսները և մյուս հոգևորականները պայքարել են, որպեսզի պահպանեն իրենց ինքնուրույնությունը Տաթևի նկատմամբ: Վանքը հայտնի է իր արձանագրություններով, որոնք հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում նաև աշխարհիկ կյանքից: Այստեղ է գործել Սյունյաց իշխանական տան նշանավոր պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը, որը 1299 թ. այս նույն վանքում ավարտել է «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» վերնագիրը կրող իր նշանավոր աշխատությունը: Ստեփանոս Օրբելյանը թաղված է (նա մահացել է 1304 թ.) այդ վանքի բակում: Վանքն այժմ կանգուն է:

Վայոց ձորում եղել են պատմական և այլ նշանավոր վայրեր՝ Սուլեմա բերդը և իջևանատունը, Առփա (Արփա) գյուղը, Խոտակեռաց վանքը, Հերհերի վանքը, Պռոշ իշխանի բերդը, Սրատեսի վանքը, Զերմուկ բնակավայրը, հին կամուրջները և այլն: Կարելի է ասել, որ Վայոց ձորը հնություններով ամենահարուստ գավառներից մեկն է ընդհանրապես:

Գեղարքունիք

Գեղարքունիք գավառը գրավում էր Գեղամա (Սևանա) լճի ավազանի խոշորագույն մասը, իսկ ավազանի մյուս փոքր մասը

կաղմում էր Սոգք գավառը: Գեղարքունիքը տարածվում էր լճի ավազանի հյուսիս-արևմտյան կողմում, իսկ Սոգքը՝ հարավ-արևելյան: Գեղարքունիքն ու Սոգքը միասին կոչվել են նաև Գեղամա երկիր:

Ավանդությունը Գեղարքունիք անունը կապում է ավանդական Գեղամի անվան հետ:

Սևանա լիճն իր մեծ մասով պատկանում էր Գեղարքունիք գավառին:

Գեղամա երկրի քաղաքական վիճակի մասին արժանահավատ վկայություններն սկսվում են VIII դարից: IX դարում, երբ հայ ժողովուրդը նվաճում է քաղաքական անկախություն, այդ երկիրը միացվում է Բագրատունիների կենտրոնական իշխանությանը:

Սելջուկների տիրապետությունը Գեղամա երկրում կարճատև եղավ: Հայ-վրացական միացյալ զորքերը՝ Զաքարյան զորավարների գլխավորությամբ, Գեղամա երկիրը XII դարի վերջերին մաքրում են սելջուկներից: Այստեղ իրենց իշխանությունն են հաստատում Զաքարյանները և նրանց ազգական Դուխյանները:

Գեղարքունիքի պատմա-աշխարհագրական վայրերից անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալները:

Կոք.—Ավան, երբեմն կոչվում է նաև գյուղաքաղաք: Գտնվում էր այժմյան Մարտունու շրջանի Ներքին Գետաշեն (Ներքին Ադիաման) գյուղի տեղում: Գտնվելով Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա՝ Կոքը IX—X դարերում դարձել էր Գեղամա երկրի առևտրական կարևոր կետերից մեկը: Նրա զարգացմանը նպաստել է նաև ձկնորսությունը:

Բերդկունք.—Գտնվում էր Դվին—Պարտավ տարանցիկ ճանապարհի վրա, լճափին, Կոթից հյուսիս-արևմուտք: Բերդկունքը, ինչպես և Կոթը, ոչ միայն սոսկ ճանապարհային կայան էր, այլ նաև վաճառատեղի, որտեղ վաճառահանվում էին Գեղարքունիք գավառի տարբեր մասերից բերված ապրանքները:

Սևան.—Կղզի: Սևանա կղզում կառուցված են եղել և՛ ամրոց, և՛ վանք: Ամրոցը արաբական զորքերի կողմից VIII դարում ավերման է ենթարկվում, սակայն IX դարում Սահակ և Վասակ իշխանների կողմից այն նորից վերականգնվում է: Սևանա ամրոցը անմատույց է դառնում Աշոտ Բ-ի օրոք (914—928):

Սևանա վանքը միջնադարյան Հայաստանի խոշոր կալվածատերերից մեկն էր: Նրա միայն սեփական գյուղերի թիվը վեցից անցնում էր: Կղզու անունով հետագայում Գեղամա լիճը կոչվեց Սևանա լիճ:

Գեղարքունիք գավառում էին գտնվում Հավուց թառ, Շո-
ղա գառ և Մաքենիս վանքերը: Դրանց մեջ իբրև մշակութային
կենտրոն առավելապես աչքի էր ընկնում Հավուց թառը, որտեղ ընդ-
օրինակվել են մի շարք ձեռագրեր: Այստեղ XIII դարում կազմա-
կերպված էր երգեցիկ խումբ:

Սոդք

Տարածվում էր Գեղամա լճի հարավ-արևելյան և արևելյան
կողմերում: Իր տերիտորիայով գրեթե համընկնում է այժմյան
Մարտունու շրջանի մի մասին և Բասարգեշարին: Դաշտային է, ար-
գավանդ հողերով և սառնորակ ջրերով: Կլիման խիստ է: Այստեղ
հնագույն ժամանակներից շահագործման են ենթարկվել Զոդի լեռ-
նանցքի մոտ գտնվող ոսկու հանքերը:

Սոդքի պատմական վայրերից նշանավոր էր Սոդք ավանը,
որը գտնվում էր Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա և ճանապարհա-
յին կայարան լինելուց բացի՝ վաճառատեղի էր:

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Բարձր Հայք անունը մինչև VII դարի «Աշխարհացոյց»-ը ոչ մի
հեղինակի մոտ չի հիշատակվում: Ենթադրվում է, որ «Աշխարհա-
ցոյց»-ի հեղինակը՝ Անանիա Շիրակացին, Մեծ Հայքի այս «աշ-
խարհ»-ը Բարձր Հայք է կոչել պարզապես նկատի ունենալով նրա
աշխարհագրական բարձր դիրքը: Բարձր Հայքը հանդիսանում է մի
մեծ ջրաբաշխ, որտեղից սկսվելով Հայկական լեռնաշխարհի գրե-
թե բոլոր խոշոր գետերը (Արաքս, Եփրատ և այլն) հոսում են տար-
բեր ուղղություններով: Անանիա Շիրակացին, երկիրը Բարձր Հայք
կոչելով, միաժամանակ ծանոթագրում է, որ այն հենց Կարինի եր-
կիրն է: Վերջին անունը ավելի գործածական է, քան Բարձր Հայքը:

Բարձր Հայքը տարածվում էր Արևմտյան Եփրատի վերին և
միջին հոսանքների ավազանում. նրա մեջ էր մտնում նաև Ճորո-
խի վերնագավառը: Նա հյուսիսից շրջապատված էր՝ Պոնտոսով,
հյուսիս-արևելքից՝ Տայքով, արևելքից՝ Այրարատով և Տուրուբե-

րանով, հարավից՝ Զորրորդ Հայքով, իսկ արևմուտքից՝ Փոքր Հայ-
քով:

Նրա սահմանները հյուսիսում կազմում էին Անտիպոնտական
լեռները, արևելքում՝ Կարգաբաղարի, Դեբեդյանի և Կարագյուլի լեռ-
ները, հարավում՝ Բյուրակն-Մեծուրյան լեռնաշղթայի հարավային
հարավանդները, իսկ արևմուտքում՝ Գայլ (Կելիթ) ու Արևմտյան
Եփրատ գետերի ջրբաժան բարձրությունները:

Բարձր Հայքը համապատասխանում է այժմյան էրզրումի վի-
լայեթի հիմնական մասին:

Այս երկիրը, բացառությամբ նրա մի քանի շրջանների, ընդ-
հանուր առմամբ ունի հարթ ռելիեֆ: Նրա մեջ էին մտնում էրզրու-
մի, Երզնկայի և Կամախի սարահարթերը, ինչպես նաև Շաղագոմ-
քի, Աշկալայի և Դերջանի դաշտերը: Նշված հովիտները, սարա-
հարթերն ու դաշտերն ունեն բերրի հող, պիտանի են բազմատե-
սակ մշակութային համար: Էրզրումի սարահարթում մեծ տարա-
ծում ունեն ձահիճները:

Երկրի միջով հոսում է Եփրատը, որի մեջ Բարձր Հայքի սահ-
մաններում թափվում են մի շարք վտակներ:

Բարձր Հայքը առանձնապես նշանավոր է իր սառնորակ աղ-
բյուրներով ու հանքային ջրերով: Դրանց մեջ զգալի թիվ են կազ-
մում տաք աղբյուրները՝ հատկապես Երզնկայի շրջակայքում:

Կլիման խիստ է: Ամռան ու ձմռան ամիսների ջերմաստիճան-
ների տատանումը մեծ է: Լինում են խիստ ցրտեր, ձմռանը տեղում
է առատ ձյուն՝ անանցանելի դարձնելով լեռնային մի շարք ճա-
նապարհներ: Լինում են բավարար քանակությամբ տեղումներ: Մի
շարք մշակույթներից կարելի է բերք ստանալ առանց արհեստա-
կան ոռոգման: Չնայած կլիմայի խստությունը, Բարձր Հայքի որոշ
շրջաններում (Երզնկայի սարահարթում, Դերջանում, Աշկալայում)
կարելի է մշակել բամբակ, բրինձ, մրգատու և խաղողի այգիներ:

Բարձր Հայքի զանազան մասերում տարածված են բարեխառն
գոտու անտառներ, իսկ բարձրադիր գոտում մեծ տարածում ունեն
ալպյան տիպի փարթամ արտովայրերը:

Բարձր Հայքը հայտնի է իր վայրի թռչուններով:

Այստեղ կան քարածխի, նավթի, պղնձի, ոսկու և մի քանի ա-
ղահանքեր: Բնական հարստությունների տեսակետից առանձնապես
աչքի է ընկնում էրզրումի շրջանը, որտեղ կան նավթի, քարածխի և
երկաթի հսկայական պաշարներ: Երկրի բազմաթիվ տեղերում
բխում են հանքային աղբյուրներ:

Հնագույն ժամանակներում Բարձր Հայքը Տայքի մի մասի և Փոքր Հայքի հետ միասին կազմում էր Հայաստան-Աղղի հայկական ցեղային միության տերիտորիան:

Հետագա դարերում, երբ աստիճանաբար կազմավորվեց հայ ժողովուրդը և Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում առաջացան պետական երեք միավորումներ (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Մոփք), Բարձր Հայքի տերիտորիայի արևմտյան մեծ մասը մտավ Փոքր Հայքի մեջ, իսկ արևելյան փոքր մասը մնաց այստեղ դեռևս գոյություն ունեցող հայկական առանձին ցեղախմբերի ձեռքին:

II դարի սկզբներին (մ.թ.ա.) Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես Ա-ն (189—160, մ.թ.ա.) իր թագավորությանն է միացնում Բարձր Հայքի արևելյան մասը, իսկ նրա հարավային շրջանները միացվում են Մոփքի թագավորությանը: Տիգրան Բ-ի օրոք (95—56, մ.թ.ա.) Մեծ Հայքի թագավորությանն է միացվում Բարձր Հայքի նաև արևմտյան մասը:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ (387 թ.) Բարձր Հայքն անցավ Հռոմեական կայսրությանը: Այդ ժամանակից սկսած նա կոչվեց ներքին (Armenia interior) կամ Մեծ Հայք (Armenia magna): Ներքին Հայքը կազմում էր Հռոմեա-բյուզանդական կայսրությանը ենթակա մի կոմսություն: Այստեղի գերագույն կառավարիչը կոմեսն էր, որը նշանակվում էր կայսեր կողմից և նստում էր Թեոդոսուպոլիս (Կարին) քաղաքում: Երկիրը մասնատված էր նախարարությունների՝ ֆեոդալական իշխանությունների, որտեղ իշխում էին հայ նախարարները: Նախարարներն իրենց ներքին կյանքում ինքնուրույն էին. նրանք օգտվում էին ֆեոդալական բոլոր մենաշնորհումներից, ունեին իրենց սեփական զորքը, յուրաքանչյուրն իր գավառի կատարյալ տերն էր և իշխում էր այնտեղ ժառանգական կարգով: Ներքին Հայքի վարչական այդ վիճակը արմատապես փոխվում է VI դարում:

Հուստինիանոս կայսրի «բարեփոխում»-ների հետևանքով ներքին Հայքի նախարարները նախ զրկվեցին զորք պահելու իրավունքից (528 թ. ռազմական ռեֆորմով), ապա ժառանգական իրավունքներից, իսկ 536 թ. վարչական ռեֆորմով ներքին Հայքը, որը մինչ այդ ուներ որոշ ինքնավարություն, հայտարարվեց բյուզանդական պրովինցիա և, նրան միացնելով Սև ծովի առափնյա մի շարք շրջաններ՝ կոչվեց Առաջին Հայք պրովինցիա:

VII դարում պատմական ասպարեզ իջած Արաբական խալի-

ֆայությունը, որը կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ մի խոշոր աշխարհակալություն, Բյուզանդական կայսրության հետ մղած պատերազմների ընթացքում, Արևելյան Հայաստանից բացի, գրավում է Արևմտյան Հայաստանի մի խոշոր մասը, այդ թվում և Առաջին Հայքի արևելյան շրջանները՝ Կարին գավառն իր շրջակայքով: Սակայն Կարին գավառը երկար չի մնում խալիֆայության ձեռքին, շուտով նորից միացվում է Բյուզանդական կայսրությանը և նրա կազմում մնում է մինչև սելջուկյան արշավանքները:

XI դարի 70-ական թվականներին սելջուկները գրավում և իրենց աշխարհակալ պետությանն են միացնում Բարձր Հայքը: XII դարում, երբ սելջուկյան պետությունը մասնատվեց առանձին էմիրությունների, Բարձր Հայքի հարավային մասերը մտնում էին Հարավային Հայաստանում կազմակերպված Շահարմենների էմիրության մեջ, իսկ այդ էմիրությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև մոնղոլական տիրապետության շրջանը:

Բարձր Հայքի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին հայերը: V—VI դարերից սկսած Բարձր Հայքի տերիտորիայում, հատկապես քաղաքներում և բերդերում, որոշ թիվ էին կազմում հույները: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Արաբյան դինաստիայի խալիֆները Բարձր Հայքի արևելյան շրջաններում, այսինքն նրա այն մասերում, որոնք գրավված էին խալիֆայության կողմից, բնակեցնում են արաբներ և պարսիկներ:

XI—XII դարերում Բարձր Հայք են մուտք գործում նաև սելջուկ-թուրքերը: Չնայած այդ բոլորին, երկրի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

3. ՃԱՆՍՊԱՐՉՆԵՐԸ

Բարձր Հայքում կային մի շարք ճանապարհներ, որոնք ունեին թե՛ ստրատեգիական և թե՛ առևտրական նշանակություն: Այդ ճանապարհներից առանձնապես կարևոր էին հետևյալները. ա) Տրապիզոն—Կարին: Կարինում այս ճանապարհը բաժանվում էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկը Արևելյան Հայաստանի վրայով գնում էր դեպի Պարսկաստան և ավելի արևելք, իսկ մյուսը՝ Մանազկերտ, ապա՝ Վանա լճի արևմտյան ափով՝ դեպի Միջագետք, բ) Կարին—Բագադադ—Սատաղ—Սեբաստիա և ավելի արևմուտք: Այս ճանապարհը նկարագրված է Պետրոսյան քարտեզում: Վերջինս առևտրական նշանակություն ունենալուց բացի, կարևորագույն ռազմական ճանապարհ էր:

Կարին—Տրապիզոն ճանապարհի միջոցով Հայաստանը կապվում էր Սև ծովի առափնյա շրջանների և նավահանգիստային առևտրական քաղաքների հետ, իսկ Կարին—Բագաբիճ—Սատաղ—Սեբաստիա ճանապարհով Մեծ Հայքը կապվում էր Փոքր Հայքի ու Կապադովկիայի հետ:

Այս գլխավոր ճանապարհներից բացի, Բարձր Հայքն ունեւր մի շարք այլ ճանապարհներ:

Թե՛ վերը նշված տարանցիկ գլխավոր ուղիները, թե՛ տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհները անցնում էին գետահովիտներով ու լեռնանցքներով: Դրանց մի զգալի մասը ձմռանը անանցանելի էր:

4. ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Ըստ Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ի, Բարձր Հայքը բաղկացած էր հետևյալ ինը գավառներից. Դարանաղի, Առյուծ, Մնձուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղագոմբ և Կարին:

«Աշխարհացոյց»-ում Բարձր Հայքի գավառները թվարկված են Եփրատի հոսանքին հակառակ ուղղությամբ՝ հաջորդական կարգով՝ արևմուտքից արևելք: Այդ հանգամանքը դյուրացնում է գավառների աշխարհագրական դիրքը ճիշտ որոշելու:

Դարանաղի

Այս գավառը գտնվում էր Եփրատ գետի աջ մասերում, որտեղ գետը թեքվում է դեպի հարավ: Իր տերիտորիայով նա համապատասխանում է այժմյան Կամախի շրջանին: Դարանաղի անունը հնագույն ծագում ունի:

Գավառը նշանավոր է իր սառնորակ աղբյուրներով ու հանքային բազմատեսակ ջրերով: Իրենից ներկայացնում է հրաբխային սարահարթ, որը տեղ-տեղ փոխվում է լեռնային ուղիների:

Դարանաղիում մեծ տարածություն էին զբաղում եկեղեցական կալվածքները:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են Թորդան գյուղը և Անի ամրոցը:

Թորդան.— V դարի մեր պատմիչներից ոմանք համարում են

ավան, իսկ ոմանք էլ՝ գյուղ: Թորդանում հեթանոսական շրջանում կար մեհյան, և այդ գյուղն իր շրջակայքով պատկանում էր մեհյանին: Հետագայում, Հայաստանում քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն դառնալուց հետո, Թորդանի մեհյանը վերածվեց քրիստոնեական եկեղեցու, որին տրվեցին նախկին մեհյանի կալվածքները: Այս գյուղն ու իր շրջակայքը կազմում էին կաթողիկոսական աթոռի սեփականությունը: Այստեղ են թաղվել Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին պատկանող մի քանի կաթողիկոսներ:

Աճի.— Ամրոց և ավան: Գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին: Հնում հայտնի էր իբրև անմատչելի ամրոց և հոգևոր կենտրոն: Հեթանոսական շրջանում այստեղ էր գտնվում հայ հեթանոսական գլխավոր աստծու՝ Արամազդի մեհյանը, որի շուրջը տարածվում էին մեհյանի կալվածքները: Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում արքունական դանձերի մի մասը պահվում էր այս ամրոցում: Քրիստոնեությունն ընդունվելուց հետո Անիի մեհյանը կործանվեց, իսկ նրա կալվածքները տրվեցին քրիստոնեական եկեղեցուն: Ենթադրվում է, որ այնտեղ եղել են բազմաթիվ ձեռագրեր («մատյաններ»), որոնք ոչնչացվել են քրիստոնեական կրոնի սպասարկուների կողմից:

Անին IV դարի 60-ական թվականներին կողոպուտի ենթարկվեց Հայաստան արշաված պարսկական զորքերի կողմից, որոնց գլխավորում էր Շապուհ Բ-ն: Արշավանքի ընթացքում պարսիկներն ավերեցին նաև Անիում եղած՝ Արշակունի թագավորների գերեզմանոցը (պանթեոնը):

XII և XIII դարերի պատմագիրներն ու նրանց հաջորդները Անին արդեն հիշատակում են Կամախ անունով, որն այժմ էլ գոյություն ունի: Կամախ անունը երբեմն նույնացնում են Հայաստանի կենտրոն Կոմախայի հետ:

Եկեղյաց գավառ

Այս գավառն իր տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Երզնկայի սարահարթին:

Անտիկ պատմագիրների մոտ Եկեղյաց գավառը հիշատակված է Եկեղեսենե կամ Ակիլիսենե անունով: Հնագույն այդ ժամանակներում այս գավառի տերիտորիան անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան բնակչության Եկեղյաց գավառից, իր մեջ ընդգրկում էր նաև Դարանաղի, Մանանաղի և Դերջան գավառները:

Գավառի մի զգալի մասը պատկանում էր հեթանոսական տաճարներին, իսկ հետագայում այն անցավ քրիստոնեական եկեղեցուն¹։ Քրիստոնեական եկեղեցին ըստավարովեց միայն հեթանոսական տաճարների ունեցվածքով, այլ ավելի ընդարձակեց իր կալվածքները՝ գավառի մեծ մասը դարձնելով եկեղեցու սեփականություն։

Գավառի պատմական նշանավոր վայրերն են Երիզան (կամ Երեզ) և Թիլը։

Երիզա.— Համապատասխանում է այժմյան Երզնկա քաղաքին։ Մինչև XI—XII դարերը եղել է ավան, իսկ դրանից հետո, իր նպաստավոր դիրքի շնորհիվ, վեր է ածվել քաղաքի։

Երիզան հեթանոսության շրջանում հանդիսանում էր Հայաստանի կրոնական խոշորագույն կենտրոններից մեկը։ Այստեղ էր գտնվում Անահիտ աստվածուհուն նվիրված գլխավոր տաճարը, որը հսկայական կալվածքներից բացի, ուներ նաև մեծ թվով անասուններ ու գանձեր։ Տաճարում գրված էր Անահիտի ոսկեծույլ արձանը։ Առաջին դարում (մ. թ. ա.) հռոմեական զորավար Անտոնիոսը դեպի Հայաստան կատարած իր արշավանքի ընթացքում (34 թ. մ.թ.ա.) կողոպտում է Անահիտի տաճարը։ Նրա կողոպտուի մեջ էր նաև Անահիտ աստվածուհու ոսկեծույլ արձանը։

Քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում իբրև պետական կրոն ընդունվելուց հետո, բազմաթիվ այլ տաճարների հետ միասին, ավերվեց նաև Երիզայում գտնվող Անահիտի տաճարը։ Նրա փոխարեն այստեղ կառուցվեցին քրիստոնեական եկեղեցիներ, որոնք սեփականացրին տաճարապատկան հողերը, գույքը և գանձերը։

Հայտնի է, որ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Հայաստանում տնտեսության անկման հետ միասին, ավելի արագ կերպով անկում է ապրում և քաղաքային կյանքը։ Սակայն նույն ժամանակաշրջանում, գրեթե միայն տարանցիկ առևտրի հետ կապված լինելու շնորհիվ, որոշ քաղաքներ բավականաչափ առաջադիմում են։ Այդ քաղաքների շարքում էր և Երզնկան։ Չնայած այն բանին, որ Երզնկան XIII դարի առաջին կեսում երկու անգամ խիստ ավերվել է (1224 թ. և 1242 թ.), այնուամենայնիվ, մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, Լենկթեմուրի արշավանքներին նախորդող շրջանում նա դարձել էր բավական հարուստ և բարեկարգ մի քաղաք։ Այստեղ դարգացել էին առևտուրը (գլխավորապես տա-

¹ Դրանով պետք է բացատրել, որ հեթանոսական շրջանում այս գավառը հաճախ կոչվել է «Անահատական գավառ», իսկ հետագայում, երբ հեթանոսության տեղը գրավեց քրիստոնեությունը, այն երբեմն կոչվում էր «Լուսավորչի գավառ»։

րանցիկ) և արհեստները։ Երզնկան հայտնի էր իր բամբակյա ընտիր գործվածքներով։ Բնակչության թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի, որի գերակշիռ մասը կազմում էին հայերը։ Նրա մասին Մարկո Պոլոն խոսում է մեծ գովեստով։

Լենկթեմուրն իր 1394—1395 թթ. արշավանքների ընթացքում գրավում և ավերում է նաև Երզնկան։

Երզնկան խիստ սեյսմիկ շրջան է։ Այստեղ տեղի են ունեցել աղետաբեր երկրաշարժեր։

Թիլ.— Մեր մատենագիրներից ոմանք կոչում են գյուղ, իսկ ոմանք էլ՝ ավան։ Հեթանոսական շրջանում այստեղ էր գտնվում Նանեական տաճարը։ Նանեն համարվում էր մայրության աստվածուհի։ Նանեի տաճարն ավերվեց Երիզայի Անահիտի տաճարի հետ միաժամանակ։ Նրա տեղում կառուցվեց մի եկեղեցի։ Խորենացու հիշատակության համաձայն, այստեղ են թաղված Ներսես Ա կաթողիկոսը և Պապ Թագավորը (368—374)։ Այս եկեղեցին VII դարում հիմնահատակ կործանվել է։

Մանանդի գավառ

Մանանդի գավառը հարավից շրջապատված էր Բյուրակն-Մունձուրյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածով, իսկ արևմուտքից, արևելքից և հյուսիսից՝ Եկեղյաց, Կարին և Դերջան գավառներով։ Նա գրավում էր Եփրատի ձախակողմյան վտակ Թուզլու գետի ավազանի մի մասը։ Ընդհանուր առմամբ ունի հարթավայրային ռելիեֆ։ Հայտնի է իր արգավանդ հողերով։ Այստեղ կան մի քանի աղահանքեր։

Մանանդի անունը հնագույն ծագում ունի։

Այս գավառում հիշատակվում են մի քանի վայրեր՝ Ս մ բ ա տ ա բ ե ռ դ, Շ ի Ր ի բ երդաքաղաք, Կ ա շ ե և Ա ղ յ ու ս գյուղեր, Բ ա զ մ ա ղ բ յ ու Ր կամ Խ ա չ ա վ ա ն և Զ եր մ ա յ ի գյուղաքաղաք։ Դրանցից Շիլի բերդաքաղաքը, Կաշե և Աղյուս գյուղերն ու Բազմաղբյուր ավանը (այստեղ կար մի մեծ ուխտատեղի) XI դարի սկզբում թոնդրակյան շարժման կենտրոններ էին։

Դերջան

Արևմուտքում սահմանակից էր Եկեղյաց գավառին, իսկ արեւելքում՝ Կարինին։ Դերջանը գրավում էր բավականաչափ ընդար-

ձակ տերիտորիա: Նա իր մեջ էր ընդգրկում այժմյան Աշկալայի և Դերջանի դաշտերը:

Դերջան անունը Տերջան ձևով մինչև հիմա էլ գործածական է: Տերջանն էր զորումի վիլայեթի մեջ մտնող սանջակներից մեկն է և շատ ավելի մեծ տերիտորիա է գրավում, քան պատմական Դերջանը:

Այն, ընդհանուր առմամբ, դաշտային գավառ էր, հայտնի արգավանդ հողերով: Նրա միջով էին հոսում Եփրատը և Նրա ձախակողմյան վտակ Դերջանը (Թուզլու-շայ):

Դերջանի պատմական վայրերից նշանավոր են Բագառիճը և Խլաձորի վանքը:

Բագառիճ.—Տարբեր պատմիչների երկերում հիշատակված է նաև Բագառիճը և Բագայառիճ ձևով: Բագառիճը գյուղ էր, բայց որովհետև գտնվում էր տարանցիկ ճանապարհի վրա, բավականաչափ զարգանում ու խոշորանում է՝ վերածվելով ավանի: Բագառիճը ճանապարհային կարևոր կայան էր Կարին—Տրապիզոն ուղու վրա: Հեթանոսական շրջանում այստեղ էր գտնվում Միհր աստծուն նվիրված մեհյանը:

Խլաձորի կամ ս. Գրիգորի վանք.—Ասողիկի հիշատակության համաձայն, այս վանքը կառուցվել է X դարում: XI դարում նա կողոպտվում և ավերման է ենթարկվում սելջուկների կողմից, սակայն հետագայում նորից բարձրանում է:

Ս պ ե ռ

Այս գավառի մասին հիշատակությունները գալիս են շատ հինց:

Սպերը հռչակված էր ոսկու իր հարուստ հանքերով, որոնք հայտնի էին ու արդյունահանվում էին հնուց ի վեր: Սպերը տարածվում էր Ճորոխի վերնագավառում: Մինչև IX դարը նա պատկանում էր հայ Բագրատունիներին:

Սպերի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են Ս մ բ ա տ ա վ ա ն ը (կամ Շեն Սմբատավանք), որը միաժամանակ բերդ էր, և Ս պ ե ռ քաղաքը, որն այժմ էլ գոյություն ունի (թուրքերը կոչում են Իսպիր) ու գտնվում է Ճորոխ գետի ափին:

Կ ա Ր Ի Ն

Կարինը («Կարնոյ գաւառ») Բարձր Հայքի ամենանշանավոր գավառն էր:

Կարին անունը հնագույն ծագում ունի: Այն, ինչպես և Կարս անունը, կապվում է հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհի այս մասերում բնակություն հաստատած կարինիտ ցեղանվան հետ: Գավառն իր շրջակայքի հետ միասին առաջին անգամ Մեծ Հայքին է միացրել Արտաշես Ա-ն (189—160, մ.թ.ա.):

Կարինը տարածվում էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում: Իր տերիտորիայով համընկնում է այժմյան էրզրումի շրջանին:

Գավառն ունի հարթ ուղիք: Եփրատն այստեղ առաջացրել է լայնատարած ճահիճներ: Կլիման խիստ է: Գիշերվա և ցերեկվա, ինչպես և ձմեռվա ու ամառվա ջերմաստիճանների միջև մեծ տատանում կա: Ձմեռն ամբողջ գավառը թաղվում է ձյան հաստ շերտի տակ: Տեղումները բավարար են, արհեստական ոռոգման կարիք քիչ է զգացվում: Հողն ընդհանուր առմամբ բերրի է և երկրագործական բազմաթիվ կուլտուրաների մշակման համար պիտանի:

Էրզրումի սարահարթը նշանավոր է քարածխի, երկաթի, նավթի հանքերով և հանքային հորդաբուխ աղբյուրներով:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից են Կարին և Արծն քաղաքները, Արծաթ ու Բլուրս գյուղերը և Հնձուց վանքը, որը կառուցվել է X դարում:

Կարին.—Հայկական հին քաղաքներից մեկն է: V դարից հայտնի է դառնում Թեոդոսուպոլիս կամ Թեոդուպոլիս անունով (արաբական աղբյուրներում կոչված է Կալիկալա): XI դարից կոչվեց Արզն Ռում, ապա՝ Արզրում, էրզրում (էրզերում):

Կարինը սահմանային կետ էր 387 թ. բաժանման գծի վրա, ուներ կարևոր ստրատեգիական դիրք և գտնվում էր հռոմեական բաժնում: Թեոդոս կայսեր օրոք քաղաքն արագ թափով վերակառուցվում է, նրա շուրջը պաշտպանական նպատակներով փորվում է խոր փոս, կառուցվում է կրկնակի պարիսպ՝ բարձր աշտարակներով, որոնցից ամենամեծը կոչվում է Թեոդոսի անունով: Վերակառուցվում է քաղաքի միջնաբերդը, որը կրում է Օգոստոս կայսրի անունը: Վերակառուցված քաղաքը կայսրը իր անունով կոչում է Թեոդոսուպոլիս:

Այստեղ պաշտպանական կառուցումներ կատարվում են նաև Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ (VI դար):

Թեոդոսուպոլիսի դիրքը, պաշտպանական տեսակետից առավել-

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Չորրորդ Հայք անունը այս երկրի համար գործածության մեջ մտավ 536 թ. Հուստինիանոս կայսրի կատարած վարչական վերափոխությունից հետո, երբ նա Հայաստանի այս մասը վերածեց բյուզանդական պրովինցիայի և կոչեց Չորրորդ Հայք: Հնում այս երկիրը կոչվում էր Մոփք: Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման և Մոփքի՝ առանձին նախարարությունների մասնատվելու հետևանքով փոխվեց նաև նրա նախկին ընդհանուր անունը (Մոփք) և երկիրը կոչվեց նախարարական Հայաստան կամ Սատրապական Հայաստան, որը 536 թ. անվանվեց Չորրորդ Հայք:

Չորրորդ Հայքը տարածվում էր Արևմտյան Տիգրիսի վերին և Արածանիի ստորին հոսանքի շրջաններում: Հյուսիսում, հյուսիսարևելքում և արևելքում սահմանակից էր Բարձր Հայքին, Տուրուբերանին և Աղձնիքին, հարավում Միջագետքից բաժանված էր Մասիուսի լեռներով, իսկ արևմուտքում Եփրատ գետով սահմանակցվում էր Փոքր Հայքին ու Կապադովկիային:

Չորրորդ Հայքի ռելիեֆը բազմազան է: Այստեղ կան և՛ բարձր լեռնաշղթաներ, և՛ լեռնային շրջաններ, և՛ գետահովիտներ, և՛ դաշտեր: Նա ամբողջությամբ ոռոգվում է Արևմտյան Տիգրիսով ու Արածանիով:

Չորրորդ Հայքի կլիման ևս բազմազան է: Նրա հարավային մասի՝ Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած շրջանների կլիման չոր մերձարևադարձային է, մինչդեռ հյուսիսային մասի կլիման բարեխառն է և ստանում է բավարար քանակությամբ տեղումներ:

Չորրորդ Հայքում առանձնապես բերրի հողեր ունեն հարբերդի և Բալահովիտի դաշտերը: Հյուսիսային լեռնային շրջաններում մեծ տարածում ունեն անտառները:

Չորրորդ Հայքը նշանավոր է իր նավթի, պղնձի, կապարի և արծաթի հանքավայրերով: Նրա պղնձի, կապարի և արծաթի հանքերը մարդկությանը հայտնի են եղել հնագույն ժամանակներից և արդյունահանվել են բավական մեծ քանակությամբ: Գունավոր մետաղների այդ հանքավայրերը հիմնականում գտնվում են Արևմտյան Տիգրիսի ձյուղերից մեկի՝ Արղանա գետի հովտում:

2. ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՔՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս երկիրը նախաուրարտական և ուրարտական շրջանում մտնում էր Նաիրյան երկրների կազմի մեջ և հայտնի էր Մուպանի

լուծյուններ ունենալու հետ միասին, նպաստավոր էր տնտեսական-առևտրական կապերի համար: Հին ժամանակներից ի վեր նրա վրայով էր անցնում Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող կարևոր ճանապարհներից մեկը: Սակայն, լինելով բերդաքաղաք և գտնվելով սկզբում Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի, ապա Արաբական խալիֆայության ու Բյուզանդիայի սահմանագլխին, դարեր շարունակ նա չկարողացավ հասնել միջնադարյան Հայաստանի առաջնակարգ քաղաքների զարգացման մակարդակին: Նրա ծաղկման շրջանը կարելի է համարել XI—XIII դարերը՝ մինչև մոնղոլական արշավանքները: Կարին-Թեոդոսուպոլիսը դարեր շարունակ եղել է Արևմտյան Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և վարչական կարևոր կենտրոնը:

Արժն.—Հայաստանի միջնադարյան նշանավոր քաղաքների թվին պատկանող այս քաղաքը բարձրացել է IX դարի վերջերից սկսած և իր զարգացման գագաթնակետին է հասել XI դարի առաջին կեսին:

Հիշատակությունների համաձայն, Արծնը, որը գտնվում էր Թեոդոսուպոլիսից ոչ հեռու, Եփրատի աջ ափին, ունեցել է 140—150 հազար բնակիչ: Արծնը պատկանում էր Հայաստանի խոշոր քաղաքների թվին: Նա պարսպներ չուներ: Ազատ քաղաք էր և առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոն: XI—XIII դարերի մեր մատենագիրները հիացմունքով են խոսում Արծնի մասին: Նա անհամեմատ ավելի արագ էր զարգանում, քան իր հարևան Թեոդոսուպոլիս բերդաքաղաքը, որին Արծնի բնակիչները անվանում էին Արզն Ռում, այսինքն՝ ռումների (հույների) Արզն (դրանից էլ մնացել է Կարին-Թեոդոսուպոլիսի մյուս անունը՝ Արզրում, էրզրում):

Սակայն միջնադարյան Հայաստանի ծաղկած այդ քաղաքի պատմությունն անհամեմատ ավելի կարճ է տևում: Սելջուկները դեպի Հայաստան կատարած իրենց երկրորդ արշավանքի ժամանակ, 1049 թ., մի շարք այլ բնակավայրերի հետ միասին, գրավում և հիմնահատակ ավերում են Արծն քաղաքը: Դրանից հետո Արծնը այլևս չի վերականգնվում, նրա բնակիչների մի մասը տեղափոխվում է հարևան Արզրում, մի մասը ոչնչանում է սելջուկների կողմից, իսկ երրորդ մասը գիմում է դեպի այլ շրջաններ:

Բարձր Հայքի մյուս երեք գավառները՝ Առյուծը, Մնձուրը և Շաղագոմբը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում պատմա-աշխարհագրական տեսակետից կարևոր դեր չեն խաղացել: Այդ պատճառով էլ նրանք շատ քիչ են հիշատակվում պատմագիրների և աշխարհագիրների կողմից:

անունով: Ուրարտական պետության անկման շրջանում նա միացել էր արմենների ցեղային միությանը:

Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (VI—IV դարեր մ.թ.ա.) հայկական այս երկիրը Հայաստանի մի շարք այլ շրջանների հետ միասին կազմում էր Պարսից աշխարհակալության 13-րդ սատրապությունը, որը Քսենոֆոնի մոտ կոչված է Արևմտյան Հայաստան (Արևմտյան Արմենիա):

Սելևկյանների տիրապետության շրջանում նա հայտնի էր Ծոփք անունով և կազմում էր Սելևկյան պետության սատրապություններից մեկը:

Մեծ Հայքի նման Ծոփքն էլ Մագնեզիայի ճակատամարտից հետո (190 թ. մ. թ. ա.) դարձավ անկախ թագավորություն:

Սակայն Ծոփքի թագավորությունը երկար չի պահպանում իր ինքնուրույն գոյությունը: Առաջին դարի սկզբներին (94 թ. մ. թ. ա.) Տիգրան Բ-ն այն միացնում է Մեծ Հայքի թագավորությանը, և Ծոփքը հետագա դարերում էլ մնում է Հայկական պետության կազմում՝ որպես սահմանակալ իշխանություն՝ բղեշխություն:

Մեր թվականության շորորդ դարին վերաբերող գրավոր վկայություններից երևում է, որ այդ ժամանակ Ծոփքը մասնատված էր վեց նախարարությունների (Շահունյաց Ծոփք, Անձիտ, Բալահովիտ, Հաշտյանք, Անգեղտուն և Մեծ Ծոփք):

IV դարում Սասանյան Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի դեմ մղվող զավթողական պատերազմներից օգտվելով, Հռոմեական կայսրությունը գրավում է Ծոփքը: Սկզբնական շրջանում՝ ավելի քան 170 տարի Հռոմի (ապա Բյուզանդիայի) տիրապետությունն այս երկրում ուներ սոսկ գերիշխանության բնույթ: Այդ ժամանակաշրջանում Ծոփքը կոչվում էր նախարարական Հայաստան: Այստեղ հայկական նախարարությունները պահպանում էին իրենց ֆեոդալական բոլոր իրավունքներն ու մենաշնորհումները: Կայսրության կողմից կառավարիչ չէր նշանակվում: Բյուզանդիայի գերիշխանությունն արտահայտվում էր միայն նրանով, որ հայ նախարարները համարվում էին կայսրի վասալները և պարտավոր էին կայսրության սահմաններն այս մասում պաշտպանել Պարսկաստանի հարձակումներից:

Նախարարական Հայաստանի վարչա-քաղաքական վիճակն արմատապես փոխվեց Հուստինիանոս կայսրի օրոք՝ նրա կատարած ռազմական և վարչական ռեֆորմների ու ժառանգական կարգի մասին տված հրովարտական հետևանքով: Հուստինիանոսի այդ «բարեփոխումներով» նախարարական Հայաստանը վերած-

վեց Բյուզանդական կայսրության պրովինցիայի՝ Չորրորդ Հայք անունով: VI դարի վերջերին, Մորիկ կայսեր օրոք, Չորրորդ Հայքի որոշ շրջաններ միացվեցին Հյուսիսային Միջագետք պրովինցիային:

VII—XI դարերում Չորրորդ Հայքը դարձել էր Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության միջև մղվող պատերազմների թատերաբեմ և հաճախ ձեռքից ձեռք էր անցնում:

XI-ից մինչև XIII դարի սկզբները Չորրորդ Հայքը մտնում էր Սելջուկյան պետության մեջ, որը XII դարից մասնատված էր առանձին էմիրությունների և սուլթանությունների, իսկ XIII դարում Հայաստանի մյուս մասերի հետ միասին գրավվում է թաթար-մոնղոլների կողմից:

Հին ժամանակներում հայերից բացի, որոնք կազմում էին բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, Չորրորդ Հայքում բնակվում էին նաև ասորիներ, հույներ, հրեաներ, կապադովկիացիներ և մասամբ պարսիկներ: VIII դարից այստեղ մուտք են գործում արաբական, իսկ դրանից ավելի ուշ՝ քրդական ցեղեր: XI—XIV դարերում Չորրորդ Հայքում բնակություն են հաստատում սելջուկ-թուրքերը և մասամբ էլ թաթար-մոնղոլները: Չնայած այլ ժողովուրդների ներհոսքին, այնուամենայնիվ, բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

3. ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Հին Հայաստանի «աշխարհ»-ների մեջ Ծոփքն ամենից վաղ և ամենից սերտ հարաբերություններ ուներ Արևմուտքի և Արևելքի երկրների հետ:

Ծոփքի վրայով էր անցնում Դարեհ Ա-ի ժամանակ (522—484, մ.թ.ա.) կառուցված Պարսից «Արքայական» կոչվող ճանապարհը, որն Աքեմենյանների Սուզա մայրաքաղաքը կապում էր Միջերկրական ծովի ափից ոչ հեռու գտնվող Սարդես քաղաքի հետ:

Այս ճանապարհի Ամիդ (Դիարբեքիր)—Խարբեդ—Մելիտի-նե (Մալաթիա) հատվածն անցնում էր Ծոփքի վրայով, որը հետագա դարերում էլ պահպանեց իր առևտրա-տնտեսական նշանակությունը: Դրանից բացի, Ծոփքում գործում էին մի քանի տեղական ճանապարհներ: Իբրև ջրային ճանապարհ օգտագործվում էր Արածանիի ստորին հոսանքը: Սակայն այստեղ նավարկություն էր կատարվում միայն գետի հոսանքին համընթաց ուղղությամբ:

Նշված ճանապարհների, հատկապես Պարսից «Արքայական ճանապարհ»-ի վրա Մոփքում առաջացել էին մի շարք ճանապարհային կայաններ և մի քանի խոշոր առևտրական քաղաքներ (Արշամաշատ, Արկաթիոկերտ), որոնք միաժամանակ արհեստագործության և մշակույթի կարևոր կենտրոններ էին:

Չորրորդ Հայքի ճանապարհները VII—XIII դարերում, արաբա-բյուզանդական հարատև պատերազմների, ապա սելջուկյան ու մոնղոլական ավերիչ արշավանքների պատճառով, կորցրել էին իրենց նախկին նշանակությունը: Այդ դարերում Չորրորդ Հայքի նախկին բարեկարգ քաղաքները, որոնք դարձել էին արհեստագործության ու առևտրի նշանավոր կենտրոններ, մասամբ ավերվում են, մասամբ էլ վեր են ածվում բերդերի:

4. ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Չորրորդ Հայքի գավառները հիմնականում համապատասխանում են այնտեղ եղած նախարարություններին: Նրանցից ամեն մեկը կազմել է մի նախարարություն:

Չորրորդ Հայքը ունեցել է տաս գավառ (ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ ութ): Դրանք են՝ Խոր ձյան, Հաշտյանք, Պաղնատուն, Բալահոփիտ, Մեծ Մոփք, Անգեղուտուն, Անձիտ, Փոքր Մոփք (կամ Շահունյաց Մոփք), Դեգիք և Գորեք:

Անձիտ, Անձիթ կամ Հանձիթ

Այս գավառի անունը ուրարտական ժամանակաշրջանի ծագում ունի:

Տարածվում էր Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանում՝ առավելապես նրա ձախ կողմում: Նա տերիտորիալ տեսակետից համապատասխանում է այժմյան Խարբերդի շրջանին, որը հայտնի է իր բերրի հողերով:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են.

Մազարա.—Քաղաք: Հավանաբար գտնվում էր Մովք լճից արևելք գտնվող լեռնանցքների շրջանում, որոնց վրայով անցնում էր «Արքայական ճանապարհ»-ը: Մազարան հանդիսանում էր այդ ճանապարհի կարևոր կայաններից մեկը և միաժամանակ ամուր բերդ էր:

Խարբերդ կամ Քարբերդ.—Համապատասխանում է այժմյան Խարփուլին (էլյազիզ), որը գտնվում է Եփրատի ստորին հոսանքի ձախ կողմում՝ մի փոքրիկ սարահարթի վրա: Ըստ հիշատակությունների, X—XIII դարերում եղել է ամուր բերդ:

Ռանդա կամ Հոանդեա.—Գտնվում էր Արածանիի ձախ ափին՝ Խարբերդից հյուսիս-արևելք: Այս վայրը հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանավոր է դարձել նրանով, որ 62 թ. հայպարթևական միացյալ զորքերը խաչատուրի պարտության մատնեցին հռոմեական ստվարաթիվ բանակին, որի գլխավոր հրամանատարն էր Պետոսը: Պարտություն կրած հռոմեական զորավարը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել: Նույն վայրում (Հոանդեայում) 63 թ. կնքվում է դաշնագիր, որով փաստորեն Հայաստանում սկսվում է Արշակունիների թագավորության շրջանը:

Չորրորդ Հայքում հիշատակված են մի շարք վայրեր, որոնք հայտնի է, թե որ գավառների մեջ են մտել: Դրանց շարքին է պատկանում նաև Արշամաշատ նշանավոր քաղաքը: Սա հավանաբար գտնվում էր Հանձիտ գավառում՝ տարանցիկ ճանապարհի վրա: Եղել է հելլենիստական տիպի քաղաք՝ առևտրի ու արհեստագործության կարևոր կենտրոն: Արշամաշատն իր ծաղկման շրջանն է ապրել II դարում (մ. թ. ա.):

Մեծ Մոփք

Այս գավառի անունը, ինչպես և Շահունյաց Մոփք անունը, գործածության մեջ է եղել մոտավորապես IV դարից սկսած, երբ նախկին Մոփքը արդեն մասնատված էր առանձին նախարարությունների՝ գավառների:

Մեծ Մոփքը տարածվում էր Արդանա գետի ավազանում: Հարավում նա իր մեջ էր ընդգրկում նաև Ամիդի (Դիարբեքի) շրջանը: Սակայն VI դարի վերջերին Ամիդի շրջանը Մորիկ կայսեր կողմից բաժանվում և միացվում է Հյուսիսային Միջագետքի պրովինցիային: Հավանաբար հենց այդ ժամանակ Մեծ Մոփքի մյուս մասն էլ միացվում է Աղձնիքին՝ կազմելով վերջինիս նիփղեոս գավառի մի մասը:

Մեծ Մոփքի պատմական վայրերից են.

Բնաբեդ.—Բերդ: IV դարի ամուր բերդերից մեկն էր: Այդ ժամանակ Բնաբեդը պատկանում էր Արշակունյաց արքունիքին, և այստեղ էր պահվում արքունական գանձերի մի մասը: Բնաբեդի

դիրքը չի ճշտված, համանաբար գտնվում էր Արդանա գետի ափին՝ Տավրոսյան լեռների շրջանում:

Արկաթիոկերտ.—Հելլենիզմի դարաշրջանում եղել է Ծովքի ծաղկած քաղաքներից մեկը: Դժվար է իմանալ, թե երբ է հիմնադրվել, սակայն ստույգ հայտնի է, որ III դարի վերջերին և II դարի սկզբներին (մ. թ. ա.) արդեն դարձել էր առևտրի և արհեստագործության կենտրոններից մեկը:

Քաղաքի աշխարհագրական դիրքը չի ճշտված: Համանաբար գտնվում էր Ծովքի միջով անցնող վերը նշված ճանապարհի վրա:

Արդանա կամ Արդնի.—Համապատասխանում է այժմյան Արդանամդանին, որը գտնվում է Արդանա գետի ափին՝ Դիարբեքից հյուսիս: Սա այժմ էլ հայտնի է որպես գունավոր մետաղների, առավելապես պղնձի հարուստ հանքատեղի: Արդանայի պղնձահանքերը շահագործվել են դեռևս ուրարտական ժամանակներից:

Ամիդ.—Համապատասխանում է այժմյան Դիարբեքիին, որը գտնվում է Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին, այնտեղ, որտեղ Տիգրիսը շեղվելով հարավային ուղղությամբ, հոսում է դեպի արևելք:

Բազմաթիվ աշխարհագիրների, պատմագիրների ու գիտնականների մոտ Ամիդ-Դիարբեքի քաղաքը շփոթված է Տիգրանականիտ-Մարտիրոսյանի հետ: Մինչդեռ դրանք բոլորովին այլ քաղաքներ են: Տիգրանականիտ-Մարտիրոսյանը գտնվում էր Ամիդ-Դիարբեքից հյուսիս-արևելք՝ Բաթման գետի աջակողմյան վտակ Ֆարկինի (Ֆարկին-սու) ափին:

Անգեղաուռ

Անգեղաուռը տարածվում էր Մեծ Ծովքից արևելք՝ Զիբենի գետի վրա: Քնկած լեռնային շրջանում, Հայկական Տավրոսի հարավահայաց լեռներից: Ավանդության համաձայն, այս գավառից էր առասպելական Տորքը, որը կոչվում է Տորք Անգեղ:

Անգեղաուռը պատկանում էր նույնանուն նախարարությանը: Նրա գլխավոր բերդը Անգեղը կամ Անգղն էր, որը և հանդիսանում էր Անգղյան նախարարների ոստանը: Ենթադրվում է, որ այս բերդը հնագույն ժամանակների արմենական ցեղային միության կենտրոնն էր: Անուղղակի մի քանի վկայություններից կարելի է համոզվել, որ Անգղ բերդը IV դարում որոշ ժամանակ անցել էր Արշակունյաց արքունիքի ձեռքը:

Հաշտյանք

Տարածվում էր Արածանիի աջ կողմում: Արևելքում սահմանակից էր Տուրուքերանի Տարոն գավառին, իսկ արևմուտքում՝ Չորրորդ Հայքի հորձյան և Պաղնատուն գավառներին: Տերիտորիայով Հաշտյանքը համընկնում է այժմյան Ճապաղջրի շրջանին:

Հաշտյանքի մի մասը պատկանում էր Արշակունիների կրտսեր ժառանգներին:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական նշանավոր վայրը Կթառիճ բերդն էր: Հուստինիանոս կայսրի հրամանի մեջ, ինչպես և բյուզանդական այլ աղբյուրներում, այս բերդը կոչված է Կիթարիզոն: Հուստինիանոսի ժամանակ Կթառիճը, որպես սահմանային բերդ, հիմնովին վերակառուցվեց և ամրացվեց՝ վերածվելով բյուզանդական կայազորի կայանի: Հետագայում բերդի շուրջը ծավալվեց նույնանուն ֆեոդալական փոքր քաղաքը: Բերդի դիրքը շրջապատի նկատմամբ իշխող էր: Բավական հեռու տարածությունից սառնորակ ջուր էր բերված քաղաքի ներսը: Հեղեղումներից պաշտպանվելու համար այս գավառի բնակավայրերի ղգալի մասը հին ժամանակներից ի վեր պարսպապատել են:

Խորձյան

Տարածվում էր այժմյան Խորձյան գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ առավելապես նրա աջ կողմում: Մեծ մասամբ ծածկված էր խիտ անտառներով: Գրավում էր այժմյան Դերսիմի մի մասը:

Խորձյանի պատմական վայրերից նշանավոր է Արտալեսն բերդը (գրվում է նաև Արտալեսոն ձևով):

Արտալեսը գտնվում էր Հայաստանի առաջին բաժանման գծի վրա: Հենց այդ էր պատճառը, որ Հուստինիանոսը առանձնակի ուշադրություն դարձրեց նրա ամրացման վրա:

Համանաբար այս գավառում էր գտնվում նաև Խոզան բնակավայրը, որը Ասողիկի և Արխատակես կաստիվերտցու մոտ հիշատակված է իբրև քաղաք:

Պաղնատուն

Տարածվում էր Խորձյանից հարավ՝ Արածանիի աջ կողմում: Գավառի նշանավոր վայրը Պաղին բերդն էր, որը գտնվում էր

այժմ ավերակ դարձած Պաղին գյուղի տեղում: Պաղինը հին Հայաստանի ամուր բերդերից մեկն էր:

Այս գավառից էր Հովսեփը, որը պատկանում էր Սահակի և Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից արտասահման կրթության ուղարկված «առաջին թարգմանիչների» թվին:

Բաղահովիտ

Տերիտորիայով Բաղահովիտ գավառը համընկնում է այժմյան Բալուխ շրջանին, որը տարածվում է Արածանիի հովտում՝ Ճապաղ-շրի և Խարբերդի միջև: Դաշտային գավառ է: Ունի արգավանդ հողեր: Գավառի և նրա կենտրոնի՝ Բալու քաղաքի անունը կապված է Այստեղ հնագույն ժամանակներում բնակված բալ կամ բաղ ցեղի անվան հետ:

Գավառի նշանավոր վայրը Բալու բերդն էր, որն այժմ էլ գոյություն ունի իբրև փոքր քաղաք և գտնվում է Արածանիի աջ ափին:

Զորորդ Հայքի մյուս երեք գավառները՝ Փոքր կամ Շահունյաց Ծոփքը, Դեգիքը և Գորեքը հին Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքում ավելի աննշան դեր են խաղացել: Անգամ հայտնի չէ Դեգիքի և Գորեքի դիրքը: Դրանց մեջ անհամեմատ ավելի հաճախ է հիշատակվում Շահունյաց Ծոփքի անունը: Վերջինս համապատասխանում է այժմյան Զմշկաժաղի շրջանին՝ Խարբերդից հյուսիս:

ԱՂՁՆԻՔ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Աղձնիք անունը նախահայկական ծագում ունի: Ուրարտական ժամանակաշրջանում Աղձնիքը մտնում էր Նաիրյան երկրի մեջ և հայտնի էր Ալզի (ըստ ասորեստանյան արձանագրությունների) անունով: Հենց այդ անունն էլ Աղձնիք ձևով գործածական է դարձել հայերի մոտ:

Աղձնիքի դիրքը որոշված է բավական ճշտությամբ: Նա տարածվում էր Զորորդ Հայքի, Տուրուբերանի, Մոկքի և Միջագետքի միջև՝ Արևմտյան Տիգրիսի միջին և ստորին հոսանքների ավազանում: Նրա սահմանները կազմում էին հյուսիսում Հայկական Տավրոս լեռները, արևելքում՝ Բաղեշ և Արևելյան Տիգրիս գետերի

ջրբաժան լեռնաշղթաները, հարավում՝ Մասիսուս լեռները (Տիգրիսից հարավ), իսկ արևմուտքում՝ Բաթմանա և Զիրենե գետերի ջրբաժան բարձրությունները:

Աղձնիքը ռելիեֆով և աշխարհագրական մյուս պայմաններով բաժանվում է իրարից խիստ կերպով տարբերվող երկու մասերի՝ հյուսիսային և հարավային: Հյուսիսային շրջանները ընկած են Հայկական Տավրոսի վրա և ունեն խիստ լեռնային ռելիեֆ ու կլիմայական դժվար պայմաններ: Այստեղ ձմեռը տևում է ավելի քան յոթ ամիս: Բոլոր ճանապարհները, առանց բացառության, փակվում են, լինում են դժվար բեր:

Դրան հակառակ, երկրի հարավային մասն ունի հարթավայրային ռելիեֆ և տաք կլիմա: Սակայն այստեղ էլ տեղումների աննշան լինելը պահանջում է արհեստական ոռոգում, մի բան, որն զգացել են դեռևս ուրարտացիները և կառուցել են ոռոգման առուներ ու ջրամբարներ: Արհեստական ոռոգման շնորհիվ այստեղ կարելի է մշակել մերձարևադարձային շատ կոլտուրաներ:

Աղձնիքը հարուստ է գետերով և աղբյուրներով: Հայկական Տավրոսի հարավայաց լանջերից սկսվող և Արևմտյան Տիգրիսի մեջ թափվող այդ գետերի թիվը հասնում է մի քանի տասնյակի:

Աղձնիքը հնուց ի վեր հայտնի է եղել որպես հարուստ երկիր: Այստեղ հիշատակվում է նավթ (Արևմտյան Տիգրիսից հարավ ընկած շրջաններում), երկաթ և կապար: Երկաթի ու կապարի գլխավոր հանքավայրը գտնվում էր Վանա լճի հարավային ափին՝ Ընձաքիարս լեռան մոտ և կոչվում էր «Երկաթահատ» կամ «Կապարահատ»: Այս հանքավայրերի շրջանում Աղձնիքը սահմանակցելով էր Վասպուրականի Ռշտունիք գավառին:

2. ՎԱՐՁԱՎԱՐԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղձնիքը հայկական հնագույն երկրներից մեկն էր: Երբ Մեծ Հայքում կազմավորվեց հայկական անկախ պետություն, Աղձնիքը սկզբից ևեթ մտավ նրա կազմի մեջ:

Աղձնիքի դերն ու նշանակությունը մեծացավ հատկապես Տիգրան Բ-ի օրոք (95—56, մ.թ.ա.), երբ այստեղ կառուցվեց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Մայրաքաղաքի կառուցումից հետո ամբողջ Աղձնիքը հայտարարվեց արքունական սեփականություն և դարձավ բղեշխություն, որպիսին մնաց նաև Արշակունիների թագավորության շրջանում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման շնորհիվ Աղձնիքի բզեշխներն աստիճանաբար դառնում են խոշոր հայրենատեր կալվածատերեր: IV դարի ընթացքում նրանք, մի քանի անգամ ապստամբություն բարձրացնելով, փորձում են անջատվել հայկական կենտրոնական պետությունից: Սակայն նրանց այդ բոլոր փորձերը, մինչև Պապ թագավորի գահակալության շրջանը (368—374), ապարդյուն են անցնում:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ Աղձնիքը, Արևելյան Հայաստանի մյուս մասերի հետ, մտավ պարսկական բաժնի մեջ և իբրև «շահ» միացվեց Սասանյան Պարսկաստանի Արևմտյան քուստակին: 591 թ. բաժանմամբ Աղձնիքը միացվեց Բյուզանդական կայսրությանը և նրա կազմում մնաց մինչև արաբական արշավանքները: Արաբները VII դարում այն գրավեցին և միացրին իրենց աշխարհակալ պետությանը: Արաբական խալիֆայության՝ առանձին էմիրությունների մասնատվելու շրջանում՝ VIII դարի վերջերից, Աղձնիքի արաբական կառավարիչները, Աղձնիքի հետ միացնելով շրջակա մի շարք շրջաններ, այն դարձնում են խալիֆայությունից կիսանկախ վիճակ ունեցող իշխանություն՝ էմիրություն: Աղձնիքի էմիրությունը IX դարում, մասամբ նաև X դարի սկզբներին, վտանգ էր սպառնում Հայաստանի հարավային շրջաններին, հատկապես Տարոնի Բագրատունիների իշխանությանը:

Սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանում Աղձնիքը մտնում էր էյուբյանների պետության մեջ, որը կազմավորվել էր սելջուկների աշխարհակալ պետության քայքայման շրջանում (XII դարի սկզբներին): Այդ պետությունը, Աղձնիքից բացի, գրավում էր նաև ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը:

Աղձնիքի բնակչությունը, Չորրորդ Հայքի բնակչության նման, բազմալեզու էր: Հնում, հայերից բացի, այստեղ բնակվում էին նաև ասորիներ, հույներ, հրեաներ, մասամբ պարսիկներ և այլ ժողովուրդներ: VII—VIII դարերից Աղձնիք են մուտք գործում արաբներ և քրդեր, իսկ XI դարից՝ սելջուկ-թուրքերը: Չնայած դրան, բնակչության մեծ մասը շարունակում էին մնալ հայերը: Պետք է նշել, որ դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում Աղձնիքի աշխարհագրական անունները մեծ մասամբ օտարացվում են: Արաբները կամայական կերպով հայկական անունները հանում են գործածությունից՝ կամ հիմնովին աղավաղում:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Աղձնիքը բաղկացած էր 10 գավառից: Դրանք են՝ Ն փ ր կ ե ր տ, Ա ր զ ն կ ամ Ա ր ձ ն, Ք ե ղ, Կ ե թ ի կ, Տ ա տ ի կ, Ա զ ն վ ա ց ձ ո ր, Ս ե ր խ ե թ ք, Գ զ ե ղ, Ս ա լ ա ն ձ ո ր և Ս ա ս ու ն կ ամ Ս ա ն ա ս ու ն:

Աղձնիքի գավառների մեջ անհամեմատ ավելի նշանավոր են Նփրկերտը, Արզնը, Սանասունը և Սերխեթը:

Նփրկերտ

Նփրկերտ գավառը տարածվում էր Քաղրիդ (Բաթման-սու) գետի միջին և ստորին հոսանքի վրա ընկած շրջաններում: Հարավում, հավանաբար, նա իր մեջ է ընդգրկել նաև Տիգրիսից հարավ ընկած որոշ շրջաններ: Ենթադրվում է, որ Նփրկերտը հնագույն շրջանում՝ մինչև Տիգրան Բ-ի գահակալությունը, մտնում էր Մոփքի մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ Տիգրան Բ-ն 94 թ. (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքին միացնելով Մոփքի թագավորությունը, դրա հետ միասին վերջինիցս անջատել և անմիջականորեն Մեծ Հայքին է միացրել որոշ շրջաններ, որոնց թվում և Նփրկերտը:

Նփրկերտը տաք և չոր կլիմայով, անտառազուրկ, հարթավայրային գավառ է: Որոշ չափով լեռնային ուղիների նրա հյուսիսային մի փոքր մասը միայն, որտեղ ձգվում են Իլիջայի ոչ բարձր լեռները:

Նփրկերտի պատմական վայրերից են՝ Տիգրանակերտը, Թուխը և Կլեսուրը:

Տիգրանակերտ.— Հին Հայաստանի բարեկարգ այս մայրաքաղաքը կառուցվել է 70-ական թվականներին (մ. թ. ա.)՝ Տիգրան Բ-ի անմիջական նախաձեռնությամբ: Նոր կառուցված այդ մայրաքաղաքը Տիգրան Բ-ի անունով կոչվել է Տիգրանակերտ:

Հետագայում այս քաղաքը կրել է և այլ անուններ՝ Մարտիրոսուպոլիս, Մարտիրոսպոլիս, Նփրկերտ, Մուաֆարկին:

Տիգրանակերտը գտնվում էր Բաթման գետի աջակողմյան փոքրիկ վտակներից մեկի՝ Փարկին-սուի վրա, նրա գետաբերանից ոչ հեռու, այժմյան Փարկին անշառ գյուղի մոտ: Այս գյուղում մինչև օրս էլ պահպանված են Հայաստանի վաղեմի մայրաքաղաքի ավերակները, նրա խարխված պարիսպներն ու աշտարակները և առանձին խոշոր շինությունների հետքերը:

Տիգրանակերտի դիրքը նրա կառուցման ժամանակաշրջանում նպաստավոր էր թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ ստրատեգիական տեսակետից: Նա շատ մոտ էր գտնվում «Արքայական ճանապարհին» և հեշտությամբ կարող էր կապվել ինչպես Միջագետքի, այնպես էլ Արևելքի ու Արևմուտքի երկրների հետ, մի հանգամանք, որը տնտեսական ու կուլտուրական բարերար ազդեցություն պետք է ունենար Տիգրանակերտի զարգացման վրա: Քաղաքական առումով, նրա դիրքը Արտաշատի համեմատությամբ ուներ այն առավելությունը, որ Տիգրան Բ-ի օրոք այս քաղաքը գտնվում էր Հայկական պետության գրեթե կենտրոնում: Տիգրանակերտը գտնվում էր բարձրադիր տեղում, հյուսիս-արևելքից, հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից նա պաշտպանված էր Իլիջայի լեռներով, իսկ հարավի նկատմամբ ուներ իշխող դիրք:

Տիգրանակերտը երեք կարևոր ճանապարհների խաչմերուկ էր: Այդ ճանապարհներից մեկը Տիգրանակերտը միացնում էր Պարսից «Արքայական» կոչված ճանապարհի հետ, երկրորդը Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող բարեկարգ ճանապարհն էր, իսկ երրորդը դուրս գալով Տիգրանակերտից՝ այժմյան Ներջիկի և Շենիկի շրջաններով գնում էր դեպի Արածանիի հովիտը: Դրանցից վերջինն ուներ առավելապես ստրատեգիական նշանակություն:

Տիգրանակերտն իր զարգացման գագաթնակետին է հասել հենց իր հիմնադրի՝ Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Զնայած այն բանին, որ Լուկուլլոսը 69 թ. (մ. թ. ա.) գրավեց և մասնակիորեն ավերեց նորակառույց քաղաքը, այնուամենայնիվ, դրանով չընդհատվեց Տիգրանակերտի զարգացումը: Նրա կառուցումն ու զարգացումը շարունակվեց նաև Պոմպեոսի արշավանքից հետո (65 թ. մ. թ. ա.):

Տիգրանակերտը եղել է հելլենիստական տիպի քաղաք. նրա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, չհաշված զինվորական ծառայողները և վարչական պաշտոնյաները, զբաղվել է արհեստագործությամբ և առևտրով: Նրկրագործությամբ այստեղ, հավանաբար, շատ քիչ են զբաղվել, այնպես որ բնակչության թվի համեմատ քաղաքը բռնել է ավելի փոքր տարածություն:

Տիգրանակերտի բնակչության թվի վերաբերյալ ուղղակի վկայություններ չկան, սակայն կարելի է առանց տարակուսանքի ասել, որ քաղաքի ծաղկման շրջանում այդ թիվը հասել է ավելի քան 100 000-ի:

Բնակչությունն ունեցել է խառը ազգային կազմ: Այստեղ հայերի հետ միասին բնակվում էին նաև հրեաներ, հույներ, ասորիներ, կապադովկիացիներ և այլք: Դրանց ճնշող մեծամասնությունը

ներ պատկանում էր այն գերիների թվին, որոնց 80—70-ական թվականներին (մ. թ. ա.) Կապադովկիայում, Արևելյան Կիլիկիայում, Սիրիայում, Միջագետքում, Պաղեստինում և Փյունիկիայում վարած պատերազմների ընթացքում Տիգրան Բ-ն գերել ու տեղափոխել էր Հայաստան և բնակեցրել նրա տարբեր մասերում:

Տիգրանակերտում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերի աննշմանքով նրա մասին բավականաչափ տեղեկություններ են տալիս հռոմեական և հունական մատենագիրները:

Նրանց նկարագրությունների համաձայն, Տիգրանակերտը շրջապատված էր 50 կանգուն բարձրություն ունեցող պարիսպով: Այդ պարիսպը այնքան լայն է եղել, որ նրա մեջ շինել են պահեստներ և ձիերի համար ախոռներ: Քաղաքի ներսում գտնվում էր միջնաբերդը, իսկ պարիսպներից դուրս Տիգրանը կառուցել էր տվել իր փառահեղ պալատը, որը շրջապատված էր պարտեզներով, զբոսարաններով, որսատեղիներով և ձկնավազաններով¹:

Տիգրանակերտը ոչ միայն երկրի մայրաքաղաքը, արհեստագործության ու առևտրի կենտրոնն էր, այլև անտիկ շրջանի հայ մշակույթի օջախներից մեկը: Տիգրանակերտն ունեցել է իր մըշտական գործող թատրոնը, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել դերասաններ: Թատրոնի շենքը եղել է շատ շքեղ: Նրա հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Տիգրան Բ-ից հետո Տիգրանակերտն այլևս այնպիսի բուռն զարգացում չի ունենում: Դա բացատրվում է ոչ այնքան նրանով, որ Հայաստանի քաղաքական կենտրոնը նորից տեղափոխվում է Արտաշատ, այլ հատկապես նրանով, որ Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև պարբերաբար մղվող պատերազմների թատերաբեմ էին դարձել ոչ միայն Հյուսիսային Միջագետքը, այլև Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանները: Տիգրանակերտն ավելի աննպաստ պայմանների մեջ ընկավ հատկապես Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո (387 թ.): Նա գտնվում էր այս բաժանման սահմանային գծի վրա՝ հռոմեական մասում: Լինելով սահմանային քաղաք, հռոմեացիների կողմից այն վեր է ածվում բերդաքաղաքի: Այդ ժամանակներից սկսած գործածական է դառնում նրա մյուս անունը՝ Մարտիրոսպոլիսը (կամ Մարտիրոսուպոլիս): Հետագա դարերում նա էլ ավելի է կորցնում իր տնտեսական նշանակությունը: Կարծում ենք, որ Տիգրանակերտի անկման պատճառը միայն աննպաստ քաղաքական պայմանները չէին, որոնց մասին նշվեց, այլ

¹ Տե՛ս Հ. Մանեհյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Նրևան, 1943, էջ 167—168:

նաև Հայաստանի ներքին տնտեսական հարաբերությունները: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանը III—IV դարերից թևակոխում է ֆեոդալիզմի շրջանը, մի ժամանակաշրջան, որի համար հատուկ շնչհեղինիստական տիպի քաղաքները: Եվ իրոք, փաստերը ցույց են տալիս, որ ոչ միայն Տիգրանակերտը, այլև մյուս հելլենիստական քաղաքները, որոնք առաջացել էին նախորդ ժամանակաշրջանում և հանդիսանում էին առևտրի ու արհեստագործության կենտրոններ, ֆեոդալական ինքնաբավ տնտեսության պայմաններում կորցնում են իրենց նախկին նշանակությունը: Նրանց մի մասը վեր է ածվում ֆեոդալական ամրոցների, մի մասն էլ՝ բերդաքաղաքների: Զարգացման այդպիսի ուղիով է ընթացել ոչ միայն Տիգրանակերտը, այլ նաև Արտաշատը, Երվանդաշատը, Զարիաշատը, Զարեհավանը, Արշամաշատը, Արկաթիոկերտը և հելլենիստական տիպի մյուս քաղաքները:

Արաբական տիրապետության շրջանում Տիգրանակերտը, որն արդեն կոչվում էր Մուաֆարկին (կամ Ֆարկին), նորից աշխուժանում է: Սակայն դա մասնակի աշխուժացում էր: Նա այլևս չհասավ իր նախկին զարգացման մակարդակին: XI դարից սկսած աստիճանաբար կորցնելով իր նշանակությունը, այն վերածվեց անշուք մի բնակավայրի:

Թուխ.— Հիշատակվում է իբրև ճակատամարտի վայր: Այդ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 896 թ.՝ հայկական զորքի և Հյուսիսային Միջագետքի ու Աղձնիքի արաբական Ահմադ էմիրի զորքերի միջև:

Թուխը այն գետի անունն է, որի ափին տեղի ունեցավ այդ ճակատամարտը: Այժմյան աշխարհագրությանն անծանոթ է Թուխ անունը: Հավանաբար նա Բիթլիս գետի աջակողմյան փոքրիկ վտակներից մեկի անունն էր:

Կլեսուր.— Լեռնանցք է՝ Զիբենի գետի ակունքների շրջանում: Կլեսուրը գտնվում էր Հայաստանի առաջին բաժանման սահմանի վրա՝ հոռմեական մասում: Ուներ ստրատեգիական մեծ նշանակություն: Սահմանի այս հատվածում պարսկական մասից դեպի հոռմեական մասը տանող միակ ճանապարհը անցնում էր Կլեսուրով: Այս պատճառով էլ հոռմեացիների կողմից ամրացվելով, Կլեսուրը վեր էր ածվել բերդի:

Արզն

Արզն գավառն ընկած էր Նփրկերտից հարավ-արևելք: Ամբողջապես իրենից ներկայացնում էր մի հարթություն, որը հռչակված

էր իր արգավանդ հողերով: Արզն գավառը երկար ժամանակ (հատկապես IV դարում մ. թ.) դարձել էր կովածաղիկ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Նա այդ պատերազմների ժամանակ բազմիցս ձեռքից ձեռք է անցել:

Արզնը հայտնի էր նույնանուն (Արզն) ոչ մեծ քաղաքով, որն այժմ էլ գոյություն ունի և կոչվում է Հազրու:

Սերխեթք

Ընկած էր Բիթլիս գետի ստորին հոսանքի շրջանում՝ Արզն գավառից անմիջապես արևելք: Իր տարածությամբ Սերխեթքը Նփրկերտից և Արզնից անհամեմատ փոքր էր: Վերջիններիս նման նա ևս գտնվում էր Աղձնիքի դաշտային մասում: Պատմագիրների և աշխարհագիրների կողմից հազվադեպ է հիշատակված: Այս գավառում էր գտնվում Ս Ղ ե ռ թ կամ Ս ե ռ խ ե թ փոքրիկ քաղաքը, որը միաժամանակ ճանապարհային կայան էր: Սղերթն այժմ էլ գոյություն ունի որպես բնակավայր և գտնվում է Արևելյան ու Արևմուտյան Տիգրիսի միախառնման տեղից ոչ հեռու, Բիթլիս գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Սանասուն կամ Սասուն

Այս գավառի մասին եղած հիշատակություններն սկսվում են VI դարից (մ. թ.): Սկզբնական շրջանում հիշատակվում է Սանասուն անվամբ, իսկ հետագայում՝ Սասուն:

Ըստ ավանդության, այս գավառն իր անունն ստացել է Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորի որդու՝ Սանասարի անունից, որը, ավանդության համաձայն, իր եղբոր հետ փախչելով այստեղ, կառուցել է բերդ և ամեն կողմից այստեղ է հավաքել բազմաթիվ բնակիչներ:

Սասունը տարածվում էր Հայկական Տավրոս լեռների վրա, այդ պատճառով էլ մեր պատմագիրները նրա բնակիչներին երբեմն անվանում են ոչ թե սասունցիներ, այլև՝ «բնակիչք Տորոս լերին»: Սասունի տերիտորիայի մեծ մասն ընկած էր Բաթմանա գետի վերին հոսանքում:

Արևելքում Սասունին սահմանակից էր Խուլթը (Խոյթ), որը

հնում կազմում էր Սասունի բաղկացուցիչ մասը: Միջին դարերում խոլթն ու Սասունը տերիտորիալ միեւնույն հասկացությունն էին:

Սասունը խիստ լեռնային գավառ է: Կլիմայական պայմանները խիստ են: Ձմեռը տեղում է ավելի քան յոթ ամիս: Տարվա այդ եղանակին տեղում է առատ ձյուն, և երկիրը ծածկվում է ձյան հաստ շերտի տակ: Լինում են սաստիկ բքեր, որոնց պատճառով նույնիսկ շատ մոտիկ գտնվող բնակավայրերի միջև միանգամայն ընդհատվում է հաղորդակցությունը: Ունի ժլատ բնություն: Մշակելի հողերը քիչ են, ընդհակառակն, մեծ տարածություն են զբաղում ապառաժները: Սասունի բնակլիմայական պայմանները խիստ հակադիր են: Այստեղ կարելի է հանդիպել մերձարևադարձայինից (գետերի հովիտներում) մինչև լեռնային ցուրտ կլիմայական գոտիներին:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը եղել է անասնապահությունը, որսորդությունը և երկրագործությունը: Հացահատիկներից այստեղ առավելապես մշակվել են գարի, տարեկան և կորեկ:

Երկրի դաժան բնությունը, դժվարին պայմաններում իրենց գոյության համար անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելու քրտնաջան աշխատանքը և ժլատ բնության դեմ մղվող պայքարն ու որսորդական զբաղմունքը սասունցիների մեջ պատմաստել էին ճարպկություն, քաջություն և անվեհերություն: Նրանք վարժ էին ռազմական արվեստի մեջ:

Սասունի բնակիչները դարեր շարունակ զինված պայքար են մղել ոչ միայն իրենց գավառի, այլև, Հայաստանի մյուս մասերի բնակիչների հետ միասին՝ ամբողջ երկրի անկախության համար:

Սասունցիները հայրենիքի անկախության համար մղվող պայքարի հոյակապ օրինակ ցույց տվեցին 850—855 թթ. ժողովրդական ապստամբության ժամանակ, որն ուղղված էր Արաբական խալիֆայության դեմ: Նրանք վաղ դարնանը, խոլթեցի Հովնանի գլխավորությամբ իջնելով Սասունի լեռներից, իրենց հանկարծակի հարձակմամբ գլխովին ջախջախեցին արաբական Յուսուֆ զորավարի ավարառու ստվարաթիվ բանակը:

Այս ապստամբությունն իր վառ արտացոլումն է գտել «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական հերոսական էպոսում, որի հիմնական սյուժեն հայ ժողովրդի մղած դարավոր պայքարն է արաբական տիրապետության դեմ:

IX—X դարերում, հավանաբար, Սասունը ենթարկվում էր Տաթոնի Բագրատունիների իշխանությանը, սակայն ուներ և իր տե-

ղական իշխանները, որոնք, ինչպես ենթադրվում է, հանդիսանում էին Մամիկոնյանների մնացորդները:

X—XI դարերին վերաբերող հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ Սասունն այդ ժամանակ եղել է ռազմական մի հզոր իշխանություն: Մատթեոս Ուռհայեցու մի վկայության մեջ ասված է, որ X դարում Թոռնիկ զորավարը Սասունից բյուզանդացիների դեմ դուրս է բերել 50 000 հետևակ զինվոր և 6 000 հեծյալ¹:

Սելջուկյան տիրապետության շրջանում Սասունի իշխանությունը պահպանեց իր ինքնուրույնությունը:

Մ Ո Կ Ք

Մոկք անունը ունի էթնիկական ծագում:

Մոկքը տարածվում էր Աղձնիքից արևելք՝ Հայկական Տավրոսի արևելյան հատվածի ջրբաժան բարձրությունների և Արևելյան Տիգրիսի միջև: Նա «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Մեծ Հայքի ամենափոքր «աշխարհ»-ն էր:

Մոկքը խիստ լեռնային երկիր է, միայն տեղ-տեղ գետերի ընթացքով ձգված են նեղ և երկար հովիտներ: Երկիրը ստանում է բավարար քանակությամբ մթնոլորտային տեղումներ: Նրա մեծ մասը ծածկված է սաղարթավոր փարթամ անտառներով: Ունի բազմաթիվ գետեր, որոնք, առանց բացառության, սկսվում են Հայկական Տավրոսից և թափվում Արևելյան Տիգրիսը՝ աջ կողմից: Այդ գետերի ուղղությամբ ձգվող հովիտներն ունեն արգավանդ հողեր և մեղմ կլիմա: Այստեղ հաջող կերպով աճում են երկրագործական մի շարք կուլտուրաներ: Երկրում կան գունավոր մետաղների հանքեր:

Մոկքում մեծ քաղաքներ չեն եղել: Բնակչության գերազանց մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

Երբ կազմավորվեց հայկական ինքնուրույն թագավորությունը, Մոկքը սկզբից ևեթ մտավ Մեծ Հայքի մեջ: IV դարից սկսած Մոկքն ամբողջությամբ կազմում էր առանձին նախարարություն: Այստեղ իշխում էին Մոկաց իշխանները:

Հայաստանի թե՛ 387 թ. և թե՛ 591 թ. բաժանումների ժամանակ Մոկքը մնաց Հայաստանի մարզպանության կազմում: Հետագայում, արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Մոկքի իշխանությունը ապրում է թուլացման շրջան: Դրա հետե-

¹ Տե՛ս Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 207:

վանքով էլ Վասպուրականում իշխող Արծրունիները, որոնք գնալով հզորանում էին, մի շարք այլ գավառների հետ միասին, իրենց են ենթարկում նաև Մոկաց իշխանությունը: X դարի սկզբներին, երբ կազմվեց Վասպուրականի ֆեոդալական թագավորությունը, Մոկեն մամբուլության մասով նրա կազմի մեջ՝ հանդիսանալով այդ թագավորության վասալ իշխանություններից մեկը:

VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում Մոկքի տակ, արևմուտքից արևելք ուղղությամբ, հիշատակվում է 9 գավառ: Դրանք են՝ Իշաշր, Մյուս Իշաշր, Իշուց գավառ, Աւվենից ձոր, Միջա, Առանձնակ Մոկք, Արքայից գավառ, Արգասառվիտ և Զերմածոր:

Մոկքի գավառների մեջ պատմական տեսակետից համեմատաբար նշանավոր են Առանձնակ Մոկքն ու Զերմածորը: Դրանցից առաջինը գտնվում էր Որբ գետի (այժմ կոչվում է Մոկուս-սու) վրա, իսկ երկրորդը համապատասխանում է հենց այժմյան Զերմածորի շրջանին, որը եղել է Մոկքի ամենաարևելյան գավառը: Զերմածորում էր գտնվում Զեւլ ամրոցը (այժմյան Մոկուս քաղաքից արևելք): Իսկ Առանձնակ Մոկքը հայտնի էր իր Մոկի բերդով և Ամենափրկիչ վանքով, որը ամենայն հավանականությամբ եղել է հենց Մոկք բերդի մոտ՝ այժմյան Մոկուս քաղաքի տեղում: Մոկք բերդը Մոկաց իշխանների ոստանն էր:

Կ Ո Ր Ճ Ե Ք

Այս երկիրը «Աշխարհացոյց»-ի մեջ և մի քանի պատմագիրների մոտ կոչված է Կորճեք (Կորճալք): Սակայն ավելի հաճախ հիշատակվում է իր ամենանշանավոր գավառի՝ Կորդուքի անունով: Վերջին անունը նրա համար ավելի գործածական է եղել, քան Կորճեքը:

Գիտնականներից ոմանք, նկատի ունենալով Կորդուք և Քըրդըստան անունների նմանությունն ու տերիտորիալ տեսակետից Կորդուքի և այժմյան Քորդստանի նույնությունը, ենթադրում են, որ վերջինս կապված է Կորդուք անվան հետ և նախկին կորդվացիներն էլ իբր հանդիսացել են այժմյան քրդերի նախահայրերը: Ուսումնասիրողների մյուս մասը մերժում է այդ կարծիքը և գտնում, որ Կորդուք ու Քորդստան և կորդվացիք ու քուրդ անունները իրար հետ կապ չունեն, նրանց նմանությունը պատահական է: Այս կարծիքին կողմնակից գիտնականները քրդերին չեն համարում նախկին կորդվացի-

ների անմիջական հետնորդները, այլ նրանց վերագրում են այլ ծագում:

Բերված այդ երկու կարծիքներից երկրորդը հիմնավորված է պատմական փաստարկումներով և կարելի է համարել ընդունելի, իսկ առաջին կարծիքը հիմնված է անունների լոկ պատահական նմանության վրա և չունի անհրաժեշտ կոմպանի:

Կորճեքը տարածվում էր Մոկքից և Վասպուրականից հարավ, Ուրմիա լճի և Տիգրիս գետի միջև ընկած շրջաններում: Իր տերիտորիայով Կորճեքը համապատասխանում է այժմյան Քորդստանի մի մասին, որը լեռնոտ և անտառներով հարուստ երկիր է: Կորճեքի գրեթե կենտրոնով էր հոսում Տիգրիսի ձախակողմյան ամենախոշոր վտակը՝ Մեծ Զաբը:

Կորճեքի մասին հիշատակություններ կան շատ հույ: Առաջին անգամ այս երկրի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Քսենոֆոնը: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Կորճեքը հնագույն ժամանակներում բավական զարգացած երկիր էր: Կորճեքի բնակչությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով և առևտրով: Երկրում եղել են մի քանի քաղաքներ ու բերդեր:

Ինչպես երևում է, թե՛ Աքեմենյանների, թե՛ Սելևկյանների և թե՛ Պարթևների տիրապետության ժամանակաշրջանում Կորճեքը պահպանում էր իր ներքին ինքնուրույնությունը: Աշխարհակալ այդ պետությունների տիրապետությունը Կորճեքում կրում էր գերիշխանության բնույթ:

Տիգրան Բ-ի օրոք Կորճեքը միացվում է Հայկական պետությանը, սակայն նրա կազմում մնում է շատ կարճ:

I—IV դարերում Կորճեքը, Միջագետքի երկրների հետ միասին, կոչվածոր էր դարձել Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև: Այդ շրջանում նա մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք է անցել՝ երբեմն ենթարկվելով Հռոմի, երբեմն էլ Պարսկաստանի գերիշխանությանը: Կորճեքի որոշ մասեր մտել են Հայկական պետության մեջ: 363 թ. պայմանագրով այն մամբուլությամբ մնաց պարսիկներին՝ կազմելով Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը, իսկ հետագայում վերջինիս հետ միասին անցավ Արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Կորճեքը բաղկացած էր տասն գավառից: Դրանք են՝ Կորդուք, Կորդրիք, Այավանք, Այսուանք, Այգառք, Մոթողանք, Որսիրանք, Կարապուլիք, Ճահուկ և Փոքր Աղբակ:

Նրա գավառների թվարկումը «Աշխարհացոյց»-ում կատարված է հաջորդական կարգով, արևմուտքից արևելք ուղղությամբ: Դրանից երևում է, որ Կորճեքի ամենաարևմտյան գավառը Կորգուքն էր, իսկ ամենաարևելյանը՝ Փոքր Աղբակը:

Կորճեքի գավառներից Կորդուքը, Կորդրիքը, Որսիրանքը և Փոքր Աղբակը Հայաստանի անմիջական հարևաններն էին: Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում դրանք մեծ մասամբ միացած էին Հայկական պետությանը: Դրանք Հայաստանին էին միացված նաև IX—XI դարերում և մտնում էին Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանության (908 թվականից՝ թագավորություն) մեջ:

Կորդուք

Կորդուքը Կորճեքի ամենանշանավոր գավառն էր: Հյուսիսային կողմում Արևելյան Տիգրիսով (Բոհտան-սու) այն բաժանված էր Մոկքից և գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի ու Խաբուր-սուի (Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ) միջև ընկած լեռնային շրջանները:

Կորդրիք

Ավելի հնում այս գավառը հայտնի էր Տմորիք անունով: Տարածվում էր Կորդուքից արևելք: Կորդրիքը ուներ բազմաթիվ ամրություններ և դժվարամատչելի էր արտաքին թշնամիների համար: Ֆիզիկա-աշխարհագրական առումով այս գավառը բաժանված էր երեք մասի՝ Վերին, Միջին և Ստորին կամ Ներքին Կորդրիքների:

Որսիրանք

Որսիրանք գավառն ընկած էր Տիգրիսի ձախակողմյան վտակի Մեծ Զաբ գետի վրա: Այս գավառում էին գտնվում Թվայ գյուղը և Արյան լիճը: Սրանց մոտ Վասպուրականի զորքերը 852 թ. մեծ դիմադրություն են ցույց տվել Բուղայի բանակին, որը Խալիֆայության կողմից ուղարկված էր՝ Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում ծավալված ժողովրդա-ազատագրական ապստամբությունները ճնշելու:

Փոքր Աղբակ

Այս գավառն արևելքից հարևան էր Վասպուրականի Մեծ Աղբակ գավառին: Նրա գրաված տերիտորիայի սահմանները չեն ճշտված: Այդ է պատճառը, որ տարբեր հեղինակների մոտ դրա մեծությունը տարբեր շափով է տրված: Միայն անհերքելի է այն, որ այս գավառի մի մասն էր կազմում այժմյան Զուլամերիկի շրջանը:

Գավառի գլխավոր բերդերն էին Զլմարը և Սրինգը, որոնց մասին գոյություն է ունեցել մի առասպելախառն ավանդություն:

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Հ Ա Յ Բ

Պարսկահայք անունը մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում: Իսկ նրա Հեր և Զարեվանդ գավառները հիշատակվում են հին ժամանակներից և շատ հաճախ:

Պարսկահայքը գրավել է Ուրմիա լճի արևմտյան և հյուսիսային առափնյա շրջանները: Նա շրջապատված էր Ուրմիա լճով և Կորճեք ու Վասպուրական «աշխարհ»-ներով: Պարսկահայքում շատ էին տարածված ցիռը և այծյամը: Պարսկահայքի Հեր և Զարեանդ քաղաքների բնակչության հիմնական մասը կազմում էին հայերը, իսկ հարավային մնացած գավառներում՝ ատրպատական-ցիլիկները:

Պարսկահայքը թե՛ Արտաշեսյանների և թե՛ Արշակունիների թագավորության շրջանում միացված էր Հայկական պետությանը: Հայաստանի առաջին բաժանման ժամանակ (387 թ.) այն միացվեց Ատրպատականին և նրա կազմում էլ մնաց մինչև վերջ, բացառությամբ Հեր և Զարեանդ գավառների ու մի քանի այլ շրջանների, որոնք IX—XI դարերում մտնում էին Վասպուրականի իշխանության մեջ:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Պարսկահայքը բաղկացած էր հետևյալ ինը գավառներից. Այլի, Մարի, Թրաբի, Արիսի, Ըռնա, Տամբեր, Զարեհավան, Զարեանդ կամ Զարավանդ և Հեր: Գավառների թվարկումը կատարված է հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Նրանց անունների մեծագույն մասը հնագույն ծագում ունի:

Պարսկահայքի գավառներից շատերի դիրքը վերջնականապես չի ճշտված: Նրանցից մեզ լավ ծանոթ են միայն Հերը և Զարեանդը:

Հ ե Ր

Հեր գավառը գրավում էր այժմյան Խոյի շրջանը (Ուրմիա լճից հյուսիս)։ Գավառի պատմա-աշխարհագրական նշանավոր վայրերն են Հ ե Ր քաղաքը և Ն վ ա Ր ս ա կ գյուղը։

Հերը համապատասխանում է այժմյան Խոյ քաղաքին, գտնվում էր Կոտուր գետի ափին՝ տաշտաձև, փոքրիկ դաշտի կենտրոնում։ Այս դաշտը հենց քաղաքի անվամբ էլ կոչվել է Հերական (կամ Խերական) դաշտ։ Հեր քաղաքն ունեցել է պարսպապատ մոտ ընդհանուր բերդ՝ երկաթե դռներով։

Նվարսակ անշուք գյուղը, որը գտնվում էր Հեր քաղաքի մոտ և V—VII դարերում հանդիսանում էր Արևելյան Հայաստանի ու Ատրպատականի միջև սահմանային կետ, V դարում նշանավորվեց որպես հաշտության պայմանագրի կնքման վայր։ Նվարսակի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 484 թ.՝ Վահան Մամիկոնյանի և պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Նիխոր զորավարի միջև։ Նվարսակի հաշտությունն արդյունք էր հայերի 481—484 թթ. հաղթական ապստամբության։ Այդ պայմանագրով Հայաստանը ներքին կյանքում ձեռք բերեց ինքնուրույնություն։

Զարևանդ

Այս գավառը հիշատակվում է նաև Զարուանդ և Զարավանդ ձևով։

Զարևանդը տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Սալմաստի և Դիլմանի շրջաններին, որոնք տարածվում են Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք։

Գավառի պատմական վայրերից է Ս ա լ մ ա ս տ ր, որը հիշատակված է դեռևս Փավստոս Բուզանդի մոտ։ Թովմա Արծրունու վկայությամբ, Սալմաստը IX դարում արդեն քաղաք էր և գրտնվում էր Հայաստանի ու Ատրպատականի սահմանագլխին։

Փ Ա Յ Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Փայտակարան անունը չի ստուգաբանված։

Հնում այս երկիրը հայտնի էր Կազբբ (անտիկ մատենագիրների մոտ՝ Կասպիանա) անունով, իսկ երբեմն էլ կոչվել է Բաղասա-

կան աշխարհ։ Կազբբ անունը կապված է համանուն ցեղի հետ, որը բնակվում էր Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա շրջաններում (այդ անունով էլ ծովը կոչվել է Կասպից ծով)։

Փայտակարանը տարածվում էր Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ ընկած շրջաններում։

Փայտակարանի արևելյան սահմանը հասնում էր Կասպից ծով, մյուս կողմերի սահմանները դեռևս չեն ճշտված։

Այս երկիրը, ինչպես նշված է «Աշխարհացոյց»-ում, հայտնի էր իր անբավ բամբակով։ Այստեղ տարածված էր նաև վայրի գարի։

Փայտակարանը տաք և խիստ ցամաքային կլիմա ունի։ Այստեղ հնագույն ժամանակներից սկսած կառուցվել են ջրանցքներ և ամբարտակներ, որոնց միջոցով ոռոգվել է նրա մի զգալի մասը։ Այդ ջրանցքների ու ամբարտակների հետքերը մինչև օրս էլ նշմարվում են Աղբրեջանական ՍՍՀ-ի հարավ-արևելյան շրջաններում։

Փայտակարանը տարբեր ժամանակներում մտել է տարբեր պետությունների կազմի մեջ։ Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորությունների շրջանում Փայտակարանը որոշ ընդհատումներով կազմում էր Հայկական պետությանը ենթակա շրջան։ Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո նա ընդմիշտ դուրս եկավ նրա պետական կազմից։

Փայտակարանում հայեր գրեթե չէին բնակվում, եթե չհաշվենք Արտաշեսյանների ու Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում այստեղ զետեղված հայկական կայազորները և վարչական ծառայողներին։ Հիմնական բնակիչներն էին աղվանները և ատրպատականցիները։

Փայտակարանի գավառների թիվը հասնում էր 14-ի։ Դրանք են՝ Հ Ր ա ք ո տ, Պ ե Ր ո ժ, Վ ա Ր դ ա ն ա կ ե Ր տ, Յ թ ն փ ո Ր ա կ յ ա ն Բ ա գ ի ն ք, Ք ռ ե կ յ ա ն, Ո վ տ ի բ ա դ ա, Ք ա դ ա ն ո ս տ, Բ ու ռ ո ս, Պ ի ճ ա ն հ ա ն ի, Ա թ լ ի, Բ ա գ ա վ ա ն, Ս ա ն դ ա Ր ա պ ե Ր ո ժ, Ո Ր մ զ դ ե պ ե Ր ո ժ և Ա լ ա վ ա ն։

Ինչպես տեսնում ենք, Փայտակարանի բոլոր գավառների անուններն էլ հայկական չեն։ Նրանք ունեն հնագույն ծագում և, բացառությամբ անձնանունների հետ կապվածների, ժամանակակից լեզուներով հնարավոր չէ մեկնաբանել։ Գավառների մեծագույն մասի աշխարհագրական դիրքը չի որոշված։

Փայտակարանի պատմական վայրերից Փայտակարան քաղաքն ու Վարդանակերտ ավանը, հին Հայաստանի քաղաքական

պատմության հետ առնչվելու շնորհիվ, հաճախ են հիշատակված մատենագիրների մոտ: Թե՛ Փայտակարան քաղաքի և թե՛ Վարդանակերտ ավանի աշխարհագրական դիրքը վերջնականապես չի ճշտված: Սակայն հայտնի է, որ Փայտարականը գտնվում էր Կառպից ծովից արևմուտք Կուր և Արաքս գետերի գետաբերանների շրջանում, իսկ Վարդանակերտը տեղադրված էր Արաքսի ձախ ափին՝ Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդից ոչ հեռու:

Միջնադարյան մեր մի շարք մատենագիրների և աշխարհագիրների մոտ Փայտակարան քաղաքը շփոթված է Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի հետ: Այդ շփոթությունն առաջին անգամ ստեղծվել է Թովմա Արծրունու մոտ, իսկ հետագայի պատմագիրների և աշխարհագիրների մեծ մասն էլ շարունակել է կրկնել նրա սխալը:

Ա Ր Յ Ա Խ

Արցախ աշխարհանունը հիշատակված է նաև Արձախ ձևով: Երբեմն կոչվել է Փոքր Սյունիք, իսկ ավելի ուշ հիշատակված է Խաչեն կամ Խաչենք անունով, որը կազմում էր նախկին Արցախի միայն մի մասը:

Արցախը տարածվում էր Սյունիքից արևելք՝ Կուր և Արաքս գետերի միջև: Տերիտորիայով համարյա համընկնում է Լեռնային Ղարաբաղին և Միլիի տափաստանին:

Հնում Արցախը հայտնի է եղել իր ամրությամբ: Ռազմական տեխնիկայի տեսակետից համարվել է անմատչելի մի երկիր: Ունեցել է սաղարթախիտ անտառներ և փարթամ արոտավայրեր: Հռչակված էր ձիաբուծությամբ: Այստեղ բուծվող ձիերն իրենց դիմացկունությամբ գերազանցում էին արաբական ձիերին, իսկ արագավազությամբ նրանցից ետ չէին մնում: Ձիաբուծությունից բացի, Արցախը հայտնի էր նաև իր մրգատու այգիներով և բամբակով, որոնք հիմնականում մշակվում էին նրա հարավ-արևելյան ցածրադիր շրջաններում: Ունի մետաղի և ոչ մետաղի բնական շատ հումքեր և հանքային ջրեր: Բնությունը գեղատեսիլ է, սուր հակադրություններով:

Արցախի բնակիչները հիմնականում հայեր էին: Սակայն հա-

¹ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի, առաջին մաս, 1951, Երևան, 1952, Հայկական լեռնաշխարհի քարտեզը:

յերից բացի, նրա արևելյան շրջաններում ապրում էին նաև որոշ թվով աղվաններ ու պարսիկներ:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում նա մտնում էր Հայկական պետության մեջ, իսկ 387 թ. բաժանումից հետո Սասանյաններն այն ժամանակավորապես միացրեցին Աղվանքի մարզպանությանը:

IX—XIII դարերում Արցախում, որն այդ շրջանում ավելի հայտնի էր Խաչեն անունով, կային հայկական մի քանի իշխանություններ: Դրանց իշխանական տերիտորիայի մի զգալի մասը Գագիկ Ա-ն (989—1020) գրավեց և միացրեց Անի-Շիրակի թագավորությանը:

Արցախը մասնատված էր հետևյալ գավառների. Մյուս Հաբանդ, Վաղուշիք կամ Վաղուշիք, Բերձոր կամ Բերդաձոր, Մեծկուանք, Մեծիրանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պածկանք, Սիսական, Կոտակ, Քուստիփառնես, Կողթ և Ծար:

Մյուս Հաբանդում էր Ամարազ կամ Ամարաս կոչվող դուղն ու վանքը, որը եպիսկոպոսանիստն էր և գտնվում էր Սյունիքի սահմանի մոտ: Երկրում պահպանված են մի շարք վանքերի, բերդերի և այլ վայրերի ավերակներ:

Ո Ւ Տ Ի Ք

Հիշատակվում է նաև Ուտի ձևով: Անունը հնագույն ծագում ունի և կապված է նույնանուն ցեղանվան հետ:

Տարածվում էր Գուգարքի, Սյունիքի և Կուր գետի միջև: Իր մեջ ընդգրկում էր Թարթառ (Տրտու) գետի միջին և ստորին հոսանքների վրա ընկած շրջանները և Կուր գետի ու Գանձակի լեռների ջրբաժան գագաթների միջև ընկած տերիտորիաները:

Այս երկրի անունը հիշատակվում է հնագույն ժամանակներից: Նա հայտնի էր իր ամրությամբ, անտառներով և պղնձի հանքերով: Ռելիեֆով Ուտիքը խստորեն բաժանվում էր երկու մասի՝ դաշտային և լեռնային: Դաշտային շրջանները տարածվում էին Կուր և Թարթառ գետերի առափնյա մասերում, իսկ լեռնային գավառները գտնվում էին Փոքր Կովկասի շրջանում:

Ուտիքի բնակչության էթնիկական կազմը միատարր չէր: Այստեղ բնակվում էին հայեր և աղվաններ:

Ուտիքը Արտաշես Ա-ի օրոք միացվել է Մեծ Հայքի թագավո-

բությանը: Հետագա դարերում, մինչև Հայաստանի առաջին բա-
ժանումը (387 թ.), որոշ ընդհատումներով Ուտիքը շարունակում
էր մնալ Հայկական պետության կազմում: 387 թ. Ուտիքը անջա-
տում են Հայաստանից և միացնում Աղվանքին: Հետագայում նրա
մի մասը ընդմիջտ մնաց Աղվանքի կազմում: Սակայն նրա լեռնա-
յին մի քանի գավառները (Տավուշը, Գարդմանը և այլն) Հայաստա-
նում Բագրատունիների թագավորության շրջանում միացված էին
Հայկական թագավորությանը:

Ուտիքը բաղկացած էր հետևյալ ինը գավառներից («Աշխար-
հացոյց»-ի տեքստում տրված է ութ գավառ)։ Արանոտ, Տրի
կամ Տոռի, Ռոտպացիան, Աղուվե, Տոշկատակ,
Գարդման կամ Գարդմանաձոր, Շիկաշեն կամ Շա-
կաշեն, Ուտի Առանձնակ և Տավուշ:

Մի քանի խոսք դրանցից այն գավառների մասին, որոնց դիր-
քը հայտնի է, և որոնք կարևոր դեր են խաղացել Հայաստանի մա-
սամբ Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ:

Ուտի Առանձնակ

Տարածվում էր Թարթառ գետի հովտում, նրա միջին և ստորին
հոսանքների շրջանում: Ունի հարթավայրային ռելիեֆ և արգավանդ
հողեր, սակայն կլիման ցամաքային է: Ուտի այս շրջանի համար
արհեստական ոռոգումը եղել է կենսական անհրաժեշտություն:
Ուտին նահանգի ամենանշանավոր գավառն էր, այդ պատճառով էլ
նրա անունը գործածական դարձավ ամբողջ նահանգի համար:

Այս գավառում էր գտնվում Աղվանից աշխարհի Պարտավ
(արաբական աղբյուրներում կոչված է Բերդա) հռչակավոր մայրա-
քաղաքը, որը IX—XI դարերում ապրում էր իր ծաղկման շրջանը:
Այս դարերում Պարտավը դարձել էր Արևելքի խոշորագույն քաղաք-
ներից մեկը: Նա բարեկարգ ճանապարհներով կապված էր Վրաս-
տանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի, Դվինի և Կասպից ծովի արևմտյան
առափնյա շրջանների ու Ատրպատականի քաղաքների հետ: Արա-
բական մատենագիրները մեծ գովեստով են խոսում Պարտավի
մասին: XII դարից Պարտավն իր տեղը զիջում է նորակառույց Գան-
ձակին:

Պարտավի ավերակները գտնվում են Թարթառ գետի ստորին

հոսանքի շրջանում՝ նրա ափին գտնվող Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի շրջ-
ջանային կենտրոն Բարդայի մոտ:

Այս նույն գավառում, Թարթառ գետի ափին՝ նրա միջին հո-
սանքի շրջանում էր գտնվում Կաղանկատու ավանը, որը
Դվին—Պարտավ ճանապարհի կայաններից մեկն էր: Կաղանկատու
ավանում է ծնվել Աղվանքի պատմության հեղինակ, X դարի հայ
պատմագիր Մովսես Կաղանկատուացին:

Գարդման կամ Գաղմանաձոր

Այս գավառը տարածվում էր այժմյան Շամքոր-չայի վերին հո-
սանքի շրջանում: Գավառում եղել է նրա անունը կրող ավան, որի
ավերակները գտնվում են այժմյան Գրթմանիկում (Շամքոր-չայի
աջակողմյան վտակներից մեկի վրա): Լեռնային է ու զգալի մասն
անտառապատ:

Գարդմանաձորի նշանավոր վայրերից է նաև հայ մատենագիր-
ների կողմից հիշատակված Գետաբակը կոչվող բերդը և պղնձ-
ձահանքը (այժմյան Գետաբեկը): Այս պղնձահանքերի շահագոր-
ծումն ունի հնագույն պատմություն, բայց նրա մասին հիշատակու-
թյունները հաճախակի են դառնում միայն X—XIII դարերում:

Շիկաշեն կամ Շակաշեն

Ծնթաղվում է, որ Շակաշեն անունը ծագել է սակերի (սկյու-
թացիներ) անունից:

Տերիտորիայով գրեթե համընկնում է այժմյան Ադրբեջանական
ՍՍՀ-ի Կիրովաբադի շրջանին: Գավառի պատմա-աշխարհագրա-
կան նշանավոր վայրը Գանձակ քաղաքն է (այժմ՝ Կիրովաբադ),
որը կառուցվել է XII դարում և կարճ ժամանակում դարձել Աղվան-
քի խոշորագույն քաղաքը:

Տավուշ

Այս գավառը բռնում էր այժմյան Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի Թո-
վուզ ու Ղազախ և Հայկական ՍՍՀ-ի Շամշադինի շրջանների տերի-
տորիաները:

Գավառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից նշանավոր են հղել հաղխաղը (կամ հալխալ) և Տավուշը: Տավուշը IX—X դարերում հռչակված բերդ էր: Այստեղ նստող իշխանները մի քանի անգամ ապստամբություն են բարձրացրել Բագրատունի թագավորների դեմ: Աշոտ Բ-ն (914—928) դենքի ուժով կոտորում է նրանց դիմադրությունը և գրավում Տավուշ բերդը:

XI դարում Տավուշ բերդը գրավվում է Կորիկյան թագավորության, իսկ XII դարում՝ Զաքարյանների կողմից:

Տավուշի ավերակները, որոնք մինչև օրս էլ նշմարվում են, գտնվում են այժմյան Շամշադինի շրջակայքում: Բերդի մոտ՝ մի քարձր ու զանգվածի լեռան վրա: Նրա շինությունները բռնել են բավական մեծ տարածություն: Այժմ դրանք բոլորը, գրեթե առանց բացառության, գտնվում են հողի հաստ շերտի տակ:

Գ Ո Ւ Գ Ա Ր Ք

Գուգարք անունն էթնիկական ծագում ունի և հիշատակվում է հնագույն ժամանակներից ի վեր:

Գուգարքն ընդարձակ մի երկիր էր և ընկած էր Հայաստանի հյուսիսային սահմանագլխին՝ տարածվելով Աղստե գետի հովտից մինչև Տալիսի սահմանները: Նա շրջապատված էր, հյուսիսից՝ Վիրքով (Վրաստան), հարավից՝ Այրարատով, արևմուտքից՝ Տալիսով, իսկ արևելքից՝ Ուտիքով:

Գուգարքի հողա-կլիմայական պայմանները բազմազան են: Ընդհանուր առմամբ նա մի արգավանդ երկիր է և ստանում է բավարար քանակությամբ տեղումներ: Հարուստ է գետերով, լճերով և հանքային ու սառնորակ աղբյուրներով: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի վկայությամբ, Գուգարքն աչքի էր ընկնում վայրի մրգերի առատությամբ ու անտառներով: Գուգարքում հղել են պղնձահանքերի մի շարք «բովեր», որոնց շահագործումն ունի հնագույն պատմություն:

Գուգարքում բնակվում էին հայեր և մասամբ՝ վրացիներ:

Գուգարքը Կղարջքի և Տալիսի հետ միասին Հայկական պետությանն է միացվել Արտաշես Ա-ի օրոք (189—160, մ.թ.ա.): Դրանից հետո, մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը, մնաց Հայկական պետության կազմում և համարվում էր Հայաստանի հյուսիսային բղձխութունը:

387 թ. բաժանման ժամանակ Գուգարքը միացվեց Արևելյան

վրաստանի մարզպանությանը և նրա հետ միասին անցավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ: Դրանից հետո նրա մի քանի շրջաններն ընդմիջտ մնացին Վրաստանի կազմում, իսկ երկրի մեծագույն մասը կազմող հայաբնակ շրջանները՝ Տաշիրն ու մյուս գավառները, Հայաստանում Բագրատունիների թագավորության շրջանում միացվեցին Հայկական պետությանը:

Գուգարքը բաղկացած էր ինը գավառներից. Զորափոր, Կողբափոր, Ծոբափոր, Տաշիր, Թռեղք, Կանգարք, Արտահան, Զավախք, Կղարջք: Հաճախ Գուգարքի մեջ են դասում նաև Աշոցք գավառը, որը Արշանի մոտ մտցված է Այրարատյան աշխարհի մեջ:

Գուգարքի բոլոր գավառների դիրքը որոշված է բավական ճշտությամբ՝ շնորհիվ այն բանի, որ Անանիա Շիրակացին նրա գավառները թվարկել է հաջորդական կարգով՝ արևելքից արևմուտք ուղղությամբ:

Զ Ո Ր Ա Փ Ո Ր

Հնագույն ժամանակներում կոչվում էր ուղղակի Զոր: Տարածվում էր Աղստե գետի վերին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակների ավազաններում: Տեղիտորիայով համարյա համընկնում է այժմյան Հայկական ՍՍՀ-ի Կարմիրի և Իջևանի շրջաններին:

Գավառի պատմական նշանավոր վայրերն են Կայեն բերդը և Գետիկի, Հաղարծնի, Մակարա ու Կիրանց վանքերը: Կայենը գտնվում էր Սևանա լճից հյուսիս, այժմ Արջանոց կոչվող լեռների վրա: Այս բերդը, որ Զաքարյանների իշխանության տակ էր, 1236 թ. մոնղոլները գրավեցին և ավերեցին: Հիշատակություններից երևում է, որ Զորափորն այս բերդի անունով կոչվել է նաև Կայենի գավառ:

Կայենի մոտ էր գտնվում Գետիկի վանքը, որտեղ երկար տարիներ ապրել և գործել է միջնադարյան հայ մատենագրության խոշոր դեմքերից մեկը՝ Մխիթար Գոշը (1130—1213): Սատիկ երկրաշարժի հետևանքով այս վանքը քանդվում է, բայց նրա միաբանները չեն ցրվում և Գոշի խորհրդով Իվանե Աթաբեկից խնդրում են նոր վանք կառուցելու համար իրենց տալ Տանձուտ

1 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները (Ն. Մանուկյան կաթինտի «Աշխատություններ», № 2, Երևան, 1947, էջ 110—112):

2 Տե՛ս նրա «Այրարատ» աշխատությանը կցված քարտեզը:

կողմող վայրը: Իվանեն բավարարում է նրանց խնդիրքը, և միաբանները Տանձուտում հիմնում են մի նոր վանք՝ Նոր Գետիկը: Սկզբում այստեղ շինում են երկու փոքր եկեղեցի, ապա 1191—1196 թ. կառուցում են մեծ եկեղեցին:

Նոր Գետիկն այժմ վերականգնված է: Այն գտնվում է Աղստեի աջակողմյան Գետիկ գետի ձախ կողմում, մի գեղատեսիլ ու անտառապատ ձորում, այժմյան Իջևանի շրջանի Գոշ գյուղում: Այս վանքը հաճախ կոչվում է Մխիթար Գոշի անունով՝ Գոշավանք, որը տեղացիները աղավաղման ենթարկելով՝ անվանում են Ղոշավանք: Ճարտարապետական բարդ կոմպլեքս է: Պատերը շարված են սրբատաշ քարերով: Ունի քանդակներ և արձանագրություններ:

Հաղարծնի վանքը կառուցվել է XI դարում: Այժմ էլ կանգուն է և գտնվում է Դիլիջանից Իջևան տանող ճանապարհի ձախ կողմում՝ մի շատ գեղատեսիլ վայրում: Ոչ պակաս հայտնի են նաև բարձրաքանդակներով հուշակված Մակարավանքը (այժմյան Աշաջուր գյուղի մոտ) և Կիրանց վանքը, որն աղյուսակերտ է և գտնվում է Սևբար գյուղի անտառամշակման ավանից ոչ հեռու:

Տաշիր

Կոչվել է նաև Տաշիրք, Տաշրատափ: Տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Լոռուն (Ֆիզիկա-աշխարհագրական առումով, այսինքն՝ ՀՍՍՀ Ալավերդու, Գուգարքի, Կալինինոյի և Ստեփանավանի շրջանները միասին վերցրած):

Սա Գուգարքի ամենաընդարձակ գավառն էր: IX դարից սկսած այստեղ իշխում էր Բագրատունիների մի ճյուղը, որը շրջակա մի շարք գավառներ միացնելով Տաշիրին, ընդարձակեց իր իշխանության սահմանները: Բագրատունիների այս ճյուղի ներկայացուցիչ Գուրգենը 978 թ. իրեն հռչակեց թագավոր:

Նոր կազմված ֆեոդալական այս թագավորությունը, որը այդ ժամանակվա Հայաստանի տարբեր մասերում եղած հայկական մյուս թագավորությունների նման հանդիսանում էր Անի-Շիրակի վասալը, կոչվեց Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորություն: Նրա մայրաքաղաքը Լոռին էր:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև XIII դարը: XI դարի կեսերին նա գրավում էր հսկայական տերիտորիա. նրա սահմանները ձգվում էին Շամբոր քաղաքի մոտերերից մինչև Մթին կամ Խոնավ (Կեչուտ) լեռները: Գա-

վառի պատմա-աշխարհագրական վայրերից անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալները.

Լոռի կամ Լոռե.—Քաղաք: Կառուցվել է X դարի 2-րդ կեսին: XI դարում Դավիթ Անհողինի կողմից ավելի բարեկարգվում և ընդարձակվում է այս քաղաքը: Լոռին Տաշիր-Ձորագետի ֆեոդալական թագավորության մայրաքաղաքն էր: Նա լեռնային ճանապարհով կապված էր, մի կողմից՝ Անիի, իսկ մյուս կողմից՝ Տրփղիսի (Թբիլիսիի) հետ: Լոռին, Կապանի նման, եղել է ֆեոդալական փոքրիկ քաղաք և հայտնի էր իր ամրությամբ: Քաղաքը պատած էր բարձր պարիսպով, որը ունեցել է մի քանի աշտարակներ: X—XIII դարերում Լոռիում մեծ զարկ էին ստացել պղնձահանքի հանույթը, ձուլումն ու մշակումը: 1236 թ. մոնղոլները գրավեցին և հիմնահատակ ավերեցին Լոռի քաղաքը, որն այդ ժամանակ պատկանում էր Զաքարյան իշխաններից մեկին և վերջինիս աթոռանիստն էր: Մոնղոլներն այս քաղաքի գրավման ժամանակ թալանել են նրա հարստությունները և հսկայական գումարի հասնող գանձերը:

Լոռի քաղաքի ավերակները գտնվում են Հայկական ՍՍՀ-ի Ստեփանավանի շրջանում, Ստեփանավան քաղաքից մոտ 3 կմ հարավ-արևելք՝ Ձորագետի բարձրադիր ձախ ափին: Պաշտպանական տեսակետից նա ունեցել է շատ հարմար դիրք: Լոռին գրավել է եռանկյունաձև մի հարթություն՝ մոտ 20—25 հեկտար տարածությամբ, որի մի կողմով անցնում է Ձորագետը, իսկ մյուս կողմով՝ նրա ձախակողմյան վտակ Մխիսանը: Թե՛ Ձորագետը և թե՛ Մխիսանը փորել են խոր և զառիվեր կիրճեր. սրանք քաղաքը երեք կողմից դարձրել են անմատչելի, իսկ շորորդ կողմից այն պատած է եղել ամուր պարիսպով, որն ունեցել է երկաթե դարպաս:

Քաղաքի ավերակները վատ են պահպանվել: Համեմատաբար լավ են պահպանվել նրա բաղնիքի, պարսպի և քաղաքացիական բնույթի մի շենքի ավերակները:

Սաեաֆին, Հաղպատ և Օձուն վանքերը միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի կարևոր կենտրոններից էին: Սանահինում և Հաղպատում եղել են բարձր տիպի դպրոցներ՝ «վարդապետաբան»-ներ, որոնց կից կային հարուստ մատենադարաններ: Այս վարդապետարաններում սովորում էին աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, մաթեմատիկա, տիեզերագիտություն և այլ առարկաներ: Սանահինը կառուցվել է 957 թ., իսկ Հաղպատը՝ 967 թ.: Դրանց կառուցման նախաձեռնողը եղել է Խոսրովանույշ թագուհին՝ Աշոտ Գ-ի կինը:

Հաղպատը միջնադարյան հայ ճարտարապետական արվեստի խոշորագույն կոթողներից մեկն է։ Նրա հիասքանչ քանդակները մինչև օրս էլ հանդիսանում են լավագույն աղբյուր մեր ճարտարապետական մշակույթի զարգացման համար։ Սանահին և Հաղպատ վանքերը գտնվում են Ալավերդու շրջանում, նրանք, որպես անցյալի կարևոր ժառանգություն, Սովետական Հայաստանում հղած հին և միջնադարյան մշակույթի բազմաթիվ այլ կոթողների հետ միասին, պահպանվում են մեր պետության կողմից։ Իր ճարտարապետական կառուցվածքով Սանահինից ու Հաղպատից հո չի մնում Օձունը, որն ավելի հին է և գտնվում է այժմյան ՀՍՄՀ Ալավերդու շրջանի Ուզունլար գյուղում։

Տ Ա Յ Ք

Տալք անունը հնագույն է և ունի էթնիկական ծագում։ Այն կապված է տառիներ կամ տալեր ցեղանվան հետ։

Տալքը խիստ լեռնային և անտառապատ երկիր է։ Տարածվում էր Ճորոխի միջին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակների ավազաններում։ Շրջապատված էր արևմուտքից Պոնտոսով, հյուսիսից՝ Լազիկայով և Եգերթով (Աջարիա), հյուսիս-արևելքից ու արևմելքից՝ Գուգարքի Կղարք և Այրարատի Վանանդ գավառներով, իսկ հարավից՝ Բարձր Հալքով և Այրարատի Բասեն գավառով։ Նշված բոլոր կողմերում Տալքն իր հարևաններից բաժանված էր լեռնաշղթաներով։

Լեռնային և անտառապատ այս երկիրը հայտնի էր իր ամբողջությամբ։ Նա քաղաքական աննպաստ պայմաններում հաճախ դառնում էր հայ թագավորների ու իշխանների ապաստարան։

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի վկայությամբ, Տալքը հարուստ էր նոսով, թուղով և սերկեիլով։

Տալքի մասին առաջին տեղեկությունները հաղորդել է Քսենոֆոնը։ Նրա հիշատակությունների համաձայն, Տալքի (Քսենոֆոնի մոտ՝ Տաոխ) բնակիչները՝ տալեցիները, խիզախ և ռազմասեր ժողովուրդ էին, նրանք, ինչպես և խաղտիացիներն ու կորդվացիները, չէին ենթարկվում Աքեմենյան Պարսկաստանին և ինքնուրույն էին։

Տալքը Արտաշես Ա-ի օրոք միացվել է Մեծ Հայքի հայկա-

կան թագավորությանը։ Մեծ Հայքին միացվելուց հետո Տալքը նրա կազմում մնաց մինչև արաբական տիրապետության շրջանը։

Տալքի բնակչությունը, Գուգարքի բնակչության նման, ուներ խառն ազգային կազմ։ Այստեղ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը, սակայն, հին ժամանակներից ի վեր կազմում էին հայերը։

IV—VIII դարերում Տալքում իշխում էին Մամիկոնյանները։ Այդ շրջանում Տալքը փաստորեն ներկայացնում էր մի վարչա-քաղաքական միավոր՝ մի ֆեոդալական իշխանություն։ Երբ VIII դարի վերջերից Մամիկոնյանները կորցրին իրենց քաղաքական հզորությունը և աստիճանաբար դադարեցին երկրի քաղաքական ու ռազմական կյանքում կարևոր դեր խաղալուց, Տալքի նրանց կալվածքները անցան Բագրատունիներին։

X դարում Տալքի մի մասում և Կղարքում վրաց Բագրատունիները հիմնում են Բյուզանդիային վասալ մի իշխանություն, որը հայտնի է Տաո-Կլարջեթի կյուրոպաղատություն անունով։ Վրացական այս իշխանությունը երկար ժամանակ ստիպված էր համառ պայքար մղել Բյուզանդիայի դեմ, որն ամեն մի առիթ օգտագործում էր նրա ներքին ինքնավարությունը վերացնելու և կայսրության պրովինցիա դարձնելու համար։ Տաո-Կլարջեթի իշխանությունը հետագայում միացվեց վրաց Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը, որը XI—XIII դարերում ապրում էր իր բուռն զարգացման շրջանը։

Տալքը բաղկացած էր 8—9 գավառից։ «Աշխարհացոյց»-ում նրա գավառները հիշատակված են արևելքից արևմուտք հետևյալ կարգով՝ Կոդ, Բերդաց փոռ, Պարտիզաց փոռ, Ճակատք, Բուխա կամ Բոխա, Ոքաղե, Ազորդաց փոռ և Արսյաց փոռ¹։

Կոդը (վրացերեն՝ Կոլա) տարածվում էր Կուրի ակունքների շրջանում և իր տերիտորիայով գրեթե համընկնում էր այժմյան Գյուլհի շրջանին։ Այստեղ հիշատակվում է համանուն բերդ, որի աշխարհագրական դիրքը մեզ համար դեռևս մնում է անորոշ։

Կոդից անմիջապես արևմուտք տարածվում էր Բերդաց փոռ գավառը, իսկ սրանից էլ արևմուտք, այժմյան Օլթի գետի վտակներից մեկի վրա՝ Պարտիզաց փոռը։

Ոքաղե կամ Ուլսքի գավառը գրավում էր Օլթի գետի մի-

¹ «Փոքր» բառը, որով բարդված են Տալքի և Գուգարքի գավառանունների մեծ մասը, գործ է ածված «ձոր» իմաստով։

ջին հոսանքի շրջանը: Այս գավառում էր գտնվում Ուխթիք բերդաքաղաքը, որը համապատասխանում է այժմյան Օլթիին:

Տալթի պատմական վայրերից մի քանիսը հայտնի չէ, թե որ գավառներում էին գտնվում: Այդպիսի վայրերի թվին են պատկանում Արահեղ, Իշխանաց ու Որնջաղ գյուղերը և Երախանի, Թուխարք ու Հավաճիչ բերդերը: Ինչպես երևում է, Երախանին IV դարում Տալթի Մամիկոնյանների ոստանն էր:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱ.-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
VII ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ IX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

1. ՎԱՐՉԱ.-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

VII դարի առաջին քառորդում կազմավորված Արաբական խալիֆայությանը 640—650 թթ. երեք ավերիչ արշավանք է կատարում դեպի Հայաստան: Սակայն մինչև VII դարի վերջերը Հայաստանը շարունակեց պահպանել իր ներքին ինքնուրույնությունը:

VIII դարի սկզբին, ավերիչ արշավանքներ կատարելով և ազատագրական շարժումը դաժանորեն ճնշելով, խալիֆայությանն արդեն իր ծանր լուծն է հաստատում Հայաստանում: Շուտով նա հիմնովին վերակառուցում է Հայաստանի վարչա-քաղաքական սիստեմը:

Ըստ դրա խալիֆայության լծի տակ ընկած Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը միասին վերցրած կազմեցին մեկ վարչական միավոր՝ փոխարքայություն, որը կոչվեց «Էրմենիա» (Արմենիա): Վերջինիս սահմանները հյուսիսում հասնում էին Կովկասյան լեռներին, հարավում՝ Արևելյան Տիգրիսին, արևելքում՝ Կասպից ծովին, իսկ արևմուտքում՝ Սև ծովին, Ճորոխին և Եփրատին: Էրմենիայի բնակչությունը բազմալեզու էր. հայերից, վրացիներից և աղվաններից բացի, այնտեղ ապրում էին նաև այլ ժողովուրդներ:

Էրմենիա փոխարքայության կենտրոնը Դվինն էր: Այստեղ էին նստում խալիֆի կողմից նշանակված փոխարքաները՝ էմիրները

(ըստ հայ աղբյուրների՝ «ոստիկաններ»), որոնք այդ լայնատարած երկրի գերագույն կառավարիչներն էին:

Էրմենիա փոխարքայությունը բաժանված էր չորս մեծ մարզերի: Դրանցից առաջինը կազմում էր Աղվանքը, երկրորդը՝ Վրաստանը, իսկ երրորդ և չորրորդ մարզերը կազմված էին Հայաստանի տեղիտորհայից, ընդ որում, երրորդ մարզն իր մեջ ընդգրկում էր Արաքսի հովիտը (նախկին Այրարատ աշխարհը) և Վասպուրականի մեծ մասը, իսկ չորրորդ մարզը՝ Վան քաղաքի շրջակայքը, Ռշտունիքը և Արածանիի ավազանում ընկած շրջանները (նախկին Տուրուբերան աշխարհը): Սիսաջանը (Սյունիքը) մտցրել էին առաջին մարզի մեջ, որը, ինչպես նշվեց, կազմված էր հիմնականում Աղվանքի տեղիտորհաներից: Նախկին Տուրուբերան աշխարհի Տարոն գավառը (արաբական մատենագիրների մոտ՝ Տարուն) մի ժամանակ կազմում էր առանձին վարչական միավոր, իսկ հետագայում միացվեց այլ միավորի:

Էրմենիայի այդ չորս մարզերի կառավարիչները ստորադրված էին ոստիկան-փոխարքային: Նրանք իրենց մարզերում հանդիսանում էին նույնպիսի գերագույն պետեր, ինչպես ոստիկան-փոխարքան էր ամբողջ Էրմենիայի մասշտաբով: Յուրաքանչյուր մարզ իր հերթին մասնատված էր ավելի փոքր միավորների, որոնք նույնպես ունեին իրենց կառավարիչները:

Ընդհանուր գծերով այդպիսի պատկեր էր ներկայացնում Էրմենիա փոխարքայությունում խալիֆայության հաստատած վարչա-քաղաքական սիստեմը:

Խալիֆայությունը, օգտվելով ամեն մի առիթից, իր դաժան միջոցներով ձգտում էր հիմնովին վերացնել տեղական իշխանությունները: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով VIII դարի երկրորդ կեսին քաղաքական ասպարեզից վերանում են հայկական մի շարք իշխանական տներ՝ Մամիկոնյան, Կամսարական, Ամատունի և այլն: Դրա հետ միասին, խալիֆայությունը արաբական մի քանի ցեղեր է փոխադրում և բնակեցնում Հայաստանի տեղիտորհայում, հույս ունենալով, որ նրանք, միավորվելով առանձին իշխանությունների (էմիրությունների) մեջ, նվաճված երկրում կդառնան իր հենարանը:

Սակայն խալիֆայությունը չէր կարող բավարարվել միայն ռեպրեսիաներով: Նա Հայաստանում իր տիրապետությունը շատ թե քիչ հաստատուն դարձնելու համար ստիպված էր որոշ զիջումներ կատարել հայկական մի շարք իշխանական տների: Այդ զիջումներն արդյունք էին ժողովրդական-ազատագրական այն հուժ-

կու շարժումների ու ապստամբությունների, որոնք ուղղված էին արաբական լծի դեմ և որոնք շղաղարեցին ընդհուպ մինչև նրա տապալումը: Ժողովրդական ազատագրական արյունահեղ պայքարից օգտվելով՝ Բագրատունիները, Սյունյաց իշխանները և Արծրունիները ընդարձակեցին իրենց իշխանությունների սահմանները: Բագրատունիները, որ նախորդ ժամանակաշրջանում (V—VII դարերում) իշխում էին միայն Սպեր, Բագրևանդ ու Կոգովիտ գավառներում, VIII—IX դարերում աստիճանաբար տեր են դառնում նաև Այրարատի մեծ մասին, Գուգարքի ու Տայքի մի մասին, Գեղամա երկրին և Տարոնին: Արծրունիները հետզհետե իրենց իշխանությունն են ենթարկում ոչ միայն ամբողջ Վասպուրական աշխարհը, այլև Մոկքն ու նախկին Պարսկահայքի մի քանի գավառներ: Սյունյաց իշխաններն իրենց ձեռքում պահեցին Սյունիքի մեծագույն մասը, նրանց իշխանության շրջանակներից դուրս մնաց միայն Գեղամա երկիրը (նախկին Գեղարքունիք ու Սոգք գավառները միասին վերցրած), որը մինչև IX դարի վերջերը դարձյալ նրանց էր պատկանում:

Հայաստանում կազմված արաբական էմիրություններից (իշխանություններից) նշանավոր էին Աղձնիքի և Կայսիկների էմիրությունները: Դրանցից առաջինն իր մեջ ընդգրկում էր նախկին Աղձնիք աշխարհը՝ առանց նրա Սասուն գավառի, որը Խուֆի և Տարոնի հետ միասին կազմում էր հայկական մի իշխանություն: Իսկ երկրորդը՝ Կայսիկների էմիրությունը, տարածվում էր Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք: Այս էմիրության սահմանները ձգվում էին Սիփան լեռնազառթից մինչև Կարինի մոտերքը և Շարիան լեռներից մինչև այժմյան Բուլանդղի շրջանի հարավային սահմանը¹: Արաբական երրորդ էմիրությունը՝ Ութմանիկների էմիրությունը, զբաղում էր անհամեմատ փոքր տարածություն. նա իր մեջ էր ընդգրկում նախկին Տուրուբերանի Աղիովիտ և Վասպուրականի Առեբրանի գավառները: Այս էմիրությունը գրեթե միշտ ենթարկված էր Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանությանը:

VII—IX դարերում Արևմտյան Հայաստանը, նախորդ ժամանակաշրջանի պես, գտնվում էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ: Սակայն Արևելյան Հայաստանն Արևմտյան Հայաստանից բաժանող նախկին սահմանագիծը ենթարկվեց զգալի փոփոխության. Արաբական խալիֆայությունը Բյուզանդիայից խլեց նախկինում Արևմտյան Հայաստանի մեջ մտնող Չորրորդ Հայք պրո-

¹ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» դրքի, Առաջին մաս (հրատ. 1951 թ.), Երևան, 1952:

վինցիայի մի զգալի մասը (Հաշտյանք, Խորձյան և Պաղնատուն գավառները) և Կարին գավառը, որը շուտով նորից վերագրավվեց Բյուզանդիայի կողմից: Արևմտյան Հայաստանը ստրատեգիական տեսակետից Բյուզանդիայի համար ուներ առանձնահատուկ նշանակություն. Արևմտյան Հայաստանի (որի կազմի մեջ էին մտնում նախկին Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և Չորրորդ Հայքի մեծագույն մասը), Պոնտոսի և Գամիրբի (Կապադովկիայի) տերիտորիաներից կազմվեց մի ռազմական շրջան՝ թեմ, որը կրում էր «Հայկական թեմ» («Արմենիակոն») անունը¹: Հայկական թեմը վերջնականապես կազմակերպվել է VII դարում: Նրա բնակչության, ինչպես և զորքի մեծագույն մասը կազմում էին հայերը: Արաբա-բյուզանդական հարատև պատերազմների պատճառով Հայկական թեմի սահմանները անկայուն էին:

2. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գյուղատնտեսություն

Նախորդ ժամանակաշրջանի (V—VII դդ.) համեմատությամբ VII—IX դարերում Հայաստանի գյուղատնտեսությունը ոչ միայն չի առաջադիմում, այլ նույնիսկ ետ է գնում: Հետադիմության հիմնական պատճառներն էին. ա) խալիֆայության ավերիչ արշավանքները, որոնց հետևանքով զգալի չափով ամայացան Հայաստանի մի շարք գավառներ (հատկապես Այրարատ ու Վասպուրական աշխարհները և Արածանիի վրա ընկած շրջանները), գերեվարվեցին և Հայաստանի սահմաններից դուրս տարվեցին բազմահազար բնակիչներ, բ) Արաբական խալիֆայության՝ հայերին տեղահան անելու և նրանց զբաղեցրած հողերում արաբական ցեղեր բնակեցնելու քաղաքականությունը: խալիֆայությունը մի շարք գավառներում (Առբերանի, Աղիովիտ, Հարբ և այլն) բնակեցրեց արաբական ցեղեր, որոնց տրվեցին բնիկ երկրագործ բնակիչների՝ հայ գյուղացիների հողերը: Ի տարբերություն հայերի, սրանք մեծ մասամբ զբաղվում էին անասնապահությամբ: Այսպիսով, որոշ գավառներում երկրագործության փոխարեն, որ նախկինում կազմում էր այդ գավառների բնակչության զբաղմունքի գլխավոր ճյուղը, սկսում է գերակշռություն ձեռք բերել անասնապահությունը:

¹ Տե՛ս Լ. Գեյցեր, Սկզբնատրությունք բիւզանդական բանակաթեմերու դրութեան, Թարգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան, Վիեննա, 1903, էջ 14:

նր, գ) ծանր հարկահանությունը: 725 թվականից մտցվեց գլխահարկ, անասնահարկ, հողահարկ: Այս հիմնական հարկերից բացի, աշխատավոր գյուղացիները հատուկ հարկադրման էին ենթարկվում արհեստական ոռոգման ենթակա հողերի համար: Այնուհետև, գյուղացին կալվածատիրոջ և պետության համար կատարում էր զանազան պարհակներ և ծանր կոռ, եկեղեցուն վճարում էր «տասանորդ»: խալիֆայության հարկային սիստեմն ավելի սաստկացավ VIII դարի կեսերից, երբ պետության գլուխ անցան Աբասյանները: Հարկերի և տուրքերի հիմնական մասը հավաքվում էր դրամով, իսկ դրամական հարկը մի այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր VII—IX դարերի Հայաստանը, կատարվել ընչազրկության էր հասցնում գյուղացիությունը, որովհետև երկրում թույլ էին զարգացած շուկայական հարաբերությունները և երկրի տնտեսությունն ուներ փակ նատուրալ բնույթ:

Հասկանալի է, որ այդպիսի պայմաններում ուժասպառ եղած, ընչազրկված հայ գյուղացիները չէին կարող շատ թե քիչ հաջողվարել իրենց տնտեսությունները: Իսկ այդ դարերում Հայաստանում գյուղատնտեսության բնորոշ ու ճնշող ձևը մանր գյուղացիական տնտեսությունն էր: Տիրակալական խոշոր տնտեսությունները ընդհանրապես քիչ էին և երկրի ընդհանուր դրույթյան վրա էական ազդեցություն չունեին:

Այդ բոլորին ավելանում էին նաև բնության ավերածությունները՝ երաշտը, ցրտահարությունը, կարկուտը և մորեխը: VII—IX դարերում ոռոգող կառուցումներ չեն կատարվել, ինչպես և շատ քիչ են վերանորոգվել նախկինում կառուցված ջրանցքներն ու արհեստական ամբարտակները:

Գյուղատնտեսության մեջ այս շրջանում համեմատաբար ավելի բարվոք վիճակում էր գտնվում անասնապահությունը: Անասնապահության մեջ, նախորդ շրջանի պես, շարունակվում էին առաջնակարգ դեր խաղալ մանր ու խոշոր եղջերավոր կիսաբուծվորական անասնապահությունն ու ձիաբուծությունը:

Արհեստագործություն և արդյունագործություն

Նատուրալ տնտեսության պայմաններում արհեստագործությունը հիմնականում կապված էր գյուղատնտեսության հետ: VII—IX դարերի Հայաստանում գյուղական արհեստը երկրի տնտեսական կյանքում իր նշանակությամբ խաղում էր ավելի խոշոր դեր,

քան քաղաքային արհեստները: Դեռ ավելին, այդ տեսակետից քաղաքն ավելի շատ էր կախված գյուղից, քան գյուղը քաղաքից: Այնպիսի առաջնակարգ արհեստներ, ինչպիսիք էին դարբնությունը, սրմնագործությունը, պայտարությունը, «որդան կարմիր» ներկի պատրաստումը, գորգագործությունը, մանածագործությունը, ջուհակությունը, կավագործությունը իրենց զգալի մասով կապված էին գյուղատնտեսության հետ:

Քաղաքային արհեստը, նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ, VII—IX դարերում շոշափելի առաջադիմություն չկատարեց, որոշ արհեստներ (քարտաշություն և որմնագործություն) նույնիսկ հետադիմեցին: Քաղաքային արհեստների մեջ նշանավոր էին՝ բրուտագործությունը, մետաքսագործությունը, ներկարարությունը, մահուղագործությունը, ոսկերչությունը և արծաթագործությունը: Արհեստագործական գործիքները պարզունակ էին:

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի արհեստավորական արտադրանքներից երկրի սահմաններից դուրս հայտնի էին և առհասարակ մեծ համբավ ունեին «որդան կարմիրը», բրդե զգեստները, բարձերը, բազմոցները, մետաքսե դիպակը, գորգերը և այլն:

Խալիֆայությունը երկրի ամբողջ հողի, անտառների և դաշտերի հետ միասին պետական սեփականություն հայտարարեց նաև նրա ընդերքի հարստությունները: Խալիֆայության տնօրինությանն անցան Հայաստանի բազմաթիվ ու բազմատեսակ հանքերը (աղի, պղնձի, կապարի, երկաթի և այլն): Խալիֆայության կողմից հանքերը կապալով տրվում էին անհատ մարդկանց: Հանքերում ամենուրեք գործադրվում էր հարկադիր աշխատանքի սխտեմը: Աշխատանքի արտադրողականությունը շատ ցածր էր: Շահագործման էին ենթարկվում միայն գետնի երեսին մոտ գտնվող հանքային բները: Զրի պատճառով երկրի խորքերում գտնվող հանքերը չէին կարող շահագործել: Մետաղային հանքերի հանույթն ու ձուլումը գոյություն ունեին միայն այն շրջանների հանքավայրերում, որտեղ առկա էին նաև անտառներ, որովհետև ձուլումը կատարվում էր բացառապես փայտածուխով:

Քաղաքները, ճանապարհները և առևտուրը

Տնտեսության նշանակալի հետադիմությունը պատճառ է դառնում նաև քաղաքային կյանքի անկման: VII—VIII դարերի արշավանքների հետևանքով ավերվում են Հայաստանի մի շարք քա-

ղաքներ: Դրանց մի զգալի մասն արաբական երկդարյա տիրապետության ընթացքում կորցրեց իր տնտեսական նշանակությունը (Վաղարշապատ, Զարիշատ, Կարին և այլն), իսկ որոշ քաղաքներ էլ ընդմիջտ դադարեցին գոյություն ունենալուց (օրինակ՝ Արտաշատը): Նախորդ ժամանակաշրջանի քաղաքներից շատերը վեր են ածվում բերդաքաղաքների և բերդերի, որոնցում տեղավորվում են արաբական կայազորներ (Մուֆարդին, Նաշավա (Նախիջևան), Բերկրի, Կալիկալա (Կարին) և այլն): Երկրի մայրաքաղաք Դվինը ևս մեծապես տուժեց արաբական արշավանքներից: Արաբական ղավթիչները 640 թ. իրենց արշավանքի ժամանակ գրավելով Դվինը, մասնակիորեն ավերում են այն:

Չնայած այդ բոլորին, Հայաստանի քաղաքների մեջ VII—IX դդ. Դվինն իր նշանակությամբ գրավում էր առանձնահատուկ տեղ: Նա ամբողջ էրմենիա փոխարքայության կենտրոնն էր, և արաբական ոստիկանները որոշ չափով հոգ էին տանում իրենց աթոռանիստը բարեկարգելու համար: Այստեղ էին կենտրոնացած արաբական կայազորի մի զգալի մասը, Խալիֆայության վարչական պաշտոնյաներ, ազնվականներ, տարբեր ազգությունների պատկանող հարուստ վաճառականներ: Տնտեսական տեսակետից արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում Դվինի նշանակությունը մեծ չէր, բայց VIII դարի վերջերից և, մանավանդ, IX դարի սկզբներից այն համեմատաբար արագ կերպով բարձրանում և դառնում է արհեստագործության ու առևտրի խոշորագույն կենտրոն:

Դվինից բացի հիշատակվում են նաև մի շարք այլ քաղաքներ. Նախիջևան, Բերկրի, Կարին (Կալիկալա), Արզն, Բիթլիս, Միաֆարկին կամ Մուֆարդին, Խլաթ, Արճեշ, Վան և այլն:

Դրանք մեծ մասամբ դավառական տիպի քաղաքներ էին և իրենց նշանակությամբ չէին կարող համեմատվել Դվինի հետ. առևտրական գործառնությունները սահմանափակ էին, իսկ արհեստները՝ թույլ զարգացած: Միջազգային առևտրին դրանց մասնակցությունը, ընդհանուր առմամբ, պասսիվ էր և սահմանափակվում էր հիմնականում տարանցիկ առևտրի քարավանների սպասարկումով:

Հայաստանը VII—IX դարերում առևտրական հարաբերություններ ուներ Խալիֆայության մյուս երկրների՝ հատկապես Վրաստանի, Առանի (Աղվանք), Հարավային Ադրբեջանի և Միջագետքի հետ:

Արտաքին առևտրին Հայաստանը մասնակցում էր գյուղատն-

տեսական ապրանքներով (անասուններ, մրգեր, գինի և այլն) և արհեստագործական զանազան արտադրանքներով («որդան կարմիր» ներկ, մետաքսե ընտիր գործվածքներ, գորգեր): Այս շրջանի համար բնորոշ է այն, որ Հայաստանից հացահատիկներ արտահանելու մասին չի հիշատակվում: Դա պետք է բացատրել երկրագործության ընդհանուր հետադիմությանը:

Հարկերը դրամով գանձելը գյուղացիներին ստիպում էր իրենց ապրուստի վերջին միջոցները վաճառել: Այնպես որ այդ շրջանում նկատվող ներքին առևտրի որոշ աշխուժացումը հետևանք էր ոչ թե տնտեսական զարգացման և բխում էր ոչ թե երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակից, այլ արդյունք էր դրամական ծանր հարկերի ու տուրքերի:

3. ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հիշյալ ժամանակի բնակչության թվի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չկան: Որոշ հեղինակներ, նկատի ունենալով խալիֆայության կողմից էրմենիայից գանձվող գլխահարկի չափը, այնպիսի ենթադրություններ են անում, որոնք, սակայն, մոտավոր գաղափար անգամ չեն տալիս այդ հարցի մասին, որովհետև ա) արաբական աղբյուրների մեջ հիշատակված գլխահարկը գանձվում էր ոչ թե միայն Հայաստանից, այլ ամբողջ էրմենիայից, որի մեջ, ինչպես տեսանք, Հայաստանից բացի մտնում էին նաև Աղվանքն ու Վրաստանի մեծ մասը. բ) գլխահարկ էր վերցվում միայն քրիստոնյաներից, մինչդեռ Հայաստանում այդ դարերում բնակվում էին նաև այլ ժողովուրդներ. բացի դրանից, հոգևորականները ևս մեծ մասամբ ազատված էին հարկից. գ) գլխահարկի ենթակա էին միայն տղամարդիկ, այն էլ այնպիսի տարիքի, որ արաբական հարկահանները համարում էին աշխատունակ. դ) արաբական տիրապետությունից դուրս էր գտնվում Արևմտյան Հայաստանը:

Այսպիսով, գլխահարկի չափը չի կարող հուսալի հիմք լինել VIII—IX դդ. Հայաստանի բնակչության ընդհանուր թվի մասին գաղափար կազմելու համար:

Սակայն, ինչպես այդ, այնպես էլ պատմագիրների հաղորդած այլ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում բնակչության խտությունը բավական մեծ էր: Արաբական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի այն մասում, որը գտնվում էր խալիֆայության տիրապետության տակ, բնակավայրերի թիվը հասնում էր հազարների:

VIII դարում Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմը կրում է զգալի փոփոխություններ: Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած գավառներում (նախկին Աղձնիք աշխարհում), Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած շրջաններում և Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնային երկրում, խալիֆայության անմիջական նախաձեռնությամբ, տեղահան են արվում բնիկ բնակիչները, իսկ նրանց տեղը բնակեցվում արաբական ու քրդական ցեղեր: Արաբական ցեղերը համատարած շրջաններ են գրավում Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած գավառներում և Վանա լճից արևմուտք, հյուսիս ու հյուսիս-արևելք ընկած տերիտորիաներում: Ընդ որում, Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած շրջաններում հաստատվում են կայսրիկները, իսկ հյուսիս-արևելք ընկած շրջաններում՝ ութմանիկները: Սրանք այստեղ կազմում են իրենց իշխանությունները՝ էմիրությունները, որոնց մասին ասվեց վերևում: Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած երկրում հաստատվում են քրդական ցեղեր, որոնք, ըստ երևույթին, ավելի վաղ էին հանդես եկել երկրի որոշ շրջաններում:

Հայաստանի մի շարք քաղաքներում ևս արաբները կազմում էին զգալի թիվ: Դվինում, Արճեշում, Խլաթում, Կարինում և այլ քաղաքներում բնակվեցին բավական թվով արաբներ:

Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում որոշ չափով աճում է նաև պարսիկների թիվը, որոնք, սակայն, ի տարբերություն արաբների, ավելի քիչ էին և համատարած շրջաններ չէին գրավում: Նրանք գերազանցապես բնակվում էին քաղաքներում:

Բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը: Քաղաքներում ապրում էր բնակչության միայն մի շնչին մասը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ IX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ 1045 ԹՎԱԿԱՆԸ

1. ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Արաբական խալիֆայության ընդհանուր թուլացման պայմաններում Հայաստանի ժողովրդա-ազատագրական շարժումները IX դարի երկրորդ կեսին ավարտվում են հաղթանակով. Հայաստանը ձեռք է բերում իր վաղուց կորցրած քաղաքական անկախությունը:

Անկախություն ձեռք բերած Հայաստանի տնտեսական կյանքում հսկայական տեղաշարժեր են կատարվում: Զարգանում են

գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերը, արհեստները, ֆեոդալական քաղաքները, առևտուրը: Առաջընթաց զգալի քայլեր են կատարվում գրականության, գիտության և, մասնավոր, ճարտարապետության բնագավառներում: Հայաստանն այդ դարերում թևակոխել էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանը, մի դարաշրջան, որը սելջուկյան կարճատև տիրապետությամբ մի փոքր ընդհատվելուց հետո շարունակվեց մինչև XIII դարը՝ մինչև մոնղոլների ավերիչ արշավանքներն ու մոնղոլական ծանր լծի հաստատումը:

IX—XI դարերում չհաջողվեց ստեղծել մի միաձույլ պետություն: Դա պետք է բացատրել նրանով, որ Հայաստանում այդ դարերում այդպիսի պետության ստեղծման համար չէին ստեղծվել համապատասխան տնտեսական և սոցիալական պայմաններ: Երկիրը գտնվում էր բնատնտեսության շրջանակներում, նրա առանձին մասերի միջև եղած կապերը թույլ էին, միասնական շուկա գոյություն չուներ, ամեն մի իշխանություն և ֆեոդալական թագավորություն ուներ իր մաքսային սահմանները, չափի ու կշռի տեղական տարատեսակները: Երկրի դրության տերը ֆեոդալական ազնվականությունն էր:

Հայաստանը X—XI դարերում մասնատված էր ֆեոդալական մի քանի թագավորությունների և վասալ իշխանությունների:

Հայաստանի ֆեոդալական թագավորությունների մեջ կենտրոնականը և իր նշանակությամբ ամենից բարձր Անի-Շիրակի թագավորությունն էր, որին ձևականորեն ենթարկվում էին նաև մյուսները:

Երկրի ներքին վարչա-քաղաքական վիճակի մասին գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է ներկայացնել այդ ֆեոդալական պետական միավորներն առանձին-առանձին՝ հետևելով նրանց կազմավորման ժամանակագրական կարգին:

Անի-Շիրակի թագավորություն

Սկզբում, երբ Հայաստանում վերականգնվեց քաղաքական անկախությունը, ամբողջ երկիրը միավորված էր մի պետության մեջ: Սակայն 908 թ. նրանից անջատվեց Վասպուրականը, 963 թվականին՝ Վանանդը, 970 թվականին՝ Սյունիքը, իսկ 978 թվականին՝ Տաշիր-Ձորագետը: Դրանցից Վասպուրականն ու Սյունիքը գրեթե անկախ պետություններ էին և քիչ դեպքերում էին ենթարկվում Անի-Շիրակի թագավորությանը, իսկ Վանանդն ու Տաշիր-Ձորա-

գետը, որոնցում նույնպես թագավորում էին նույն Բագրատունիների տարբեր ճյուղերը, ավելի ամուր կերպով էին կապված Անի-Շիրակի թագավորության հետ:

Անի-Շիրակի թագավորությունն իր տերիտորիայի առավելագույն չափին և հզորության գագաթնակետին է հասնում Բագրատունի Գագիկ Ա-ի օրոք (990—1020): Նրա ժամանակ Անի-Շիրակի թագավորության սահմաններն արևելքում հասնում էին Ադվանից Պարտավ քաղաքի մոտերքը, արևմուտքում՝ մինչև Բասեն, հարավում՝ մինչև Մանազկերտ, իսկ հյուսիսում՝ մինչև Շամբոր քաղաքը: Բացի դրանից, Անի-Շիրակի թագավորությանն էին ենթարկվում և նրա վասալներն էին մի քանի մանր թագավորություններ ու իշխանություններ, որոնց մի մասը (Խաչենի իշխանությունը՝ 1003 թվականից, Կոգովիտի իշխանությունը՝ 1001 թվականից, Բագրևանդի, Գարդմանի իշխանությունները, Գողթնի էմիրությունը) մտնում էր անմիջապես Անի-Շիրակի թագավորության մեջ, իսկ մի քանիսը (Վանանդի թագավորություն, Տաշիր-Ձորագետի թագավորություն, Կայսիկների էմիրություն, Տարոնի իշխանություն) համարվում էին նրա վասալները: Ձևականորեն Անի-Շիրակի Բագրատունի թագավորները սյուլեքեն էին համարվում նաև Վասպուրականի ու Սյունիքի թագավորների համար:

Պետության գլուխ էր կանգնած թագավորը, որը թագադրվում էր ժառանգական կարգով: Նա անսահմանափակ իրավունքներ ուներ իր վասալների նկատմամբ: Նա էր պատերազմ հայտարարում և հաշտություն կնքում, նա էր վարում արտաքին քաղաքականությունը, նրա կամքին էին ենթակա բոլորը:

Պետության մեջ կառավարման համար գոյություն ունեին մի քանի «գլխաններ»: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գործունեության հատուկ բնագավառը և գլխավորվում էր մի բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից: Պետության ամենաբարձր պաշտոններն էին՝ իշխանաց իշխանի, սպարապետի, մուխսիբի և մարզպանի պաշտոնները:

Իշխանաց իշխանի պարտականությունների մեջ էին մտնում հարկերի նշանակումն ու նրանց կանոնավորումը, արքայական ընտանիքի բոլոր կալվածքների ու արքունական գանձարանի հսկողությունը, «բերդապահ»-ների (բերդերի կառավարիչների), «քաղաքապետ»-ների (քաղաքի տնտեսների, բացառությամբ մայրաքաղաքի քաղաքապետի) նշանակումն ու նրանց գործունեությունը հսկելը:

Անի-Շիրակի թագավորության սպարապետը, որ սովորաբար

կոչվել է «Հայոց սպարապետ», կատարում էր երկրի ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարութեան պաշտոնը: Պատերազմների ժամանակ նրան էին ենթարկվում ոչ միայն Անի-Շիրակի, այլև վերջինիս վասալ թագավորությունների ու իշխանությունների զորքերը: Սակայն գլխավոր հրամանատարի պաշտոնով հանդես էին գալիս նաև Անի-Շիրակի թագավորները:

Իրենց ներքին կյանքում Բագրատունի թագավորների վասալներն ունեին տիրակալական լայն իրավունքներ: Թագավորի գերագույն իրավունքն իր վասալ իշխանների նկատմամբ, մասնավոր հողատիրական կարգի գծով, կրում էր սոսկ իրավական բնույթ:

Իշխանները նույնպես ունեին իրենց վասալները: Իշխանի և իր վասալի միջև եղած հարաբերությունների բնույթը նույնն էր, ինչ որ թագավորի ու իշխանի միջև եղած հարաբերությունների:

Վարչա-քաղաքական կարգն այդպիսին էր նաև մյուս ֆեոդալական թագավորություններում:

X դարի երկրորդ կեսից հզորացող Բյուզանդիան ագրեսիա է սկսում Անդրկովկասի երկրների, այդ թվում և Հայաստանի դեմ:

Օգտվելով Հայաստանի մասնատված դրությունից և ֆեոդալ-իշխանների երկպառակություններից, Բյուզանդական կայսրությունը աստիճանաբար գրավում է նրա առանձին մասերը և XI դարի քառասնական թվականների սկզբներին ուղղակի սպառնում է Անի մայրաքաղաքին: 1041—1043 թթ. բյուզանդական հսկայական բանակը երեք արշավանք է կատարում Անին գրավելու և Հայաստանի անկախությանը վերջ տալու համար: Պետական անկախությունն ու հարազատ մայրաքաղաքը պաշտպանելու համար ոտքի են կանգնում Անիի և նրա շրջակայքի բազմահազար բնակիչները: Զինված ժողովուրդը, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ, երեք անգամ ջարդում ու ետ է շարտում բյուզանդական նվաճողական բանակները:

Ժողովուրդը հերոսաբար կռվելով՝ ետ է մղում նաև 1045 թ. ձեռնարկված նոր գրոհները, սակայն վերջ ի վերջո Կայսրությանը հաջողվում է գրավել Անի քաղաքն ու ամբողջ Շիրակի թագավորությունը (1045 թ.):

Վասպուրականի թագավորություն (908—1021)

Արծրունի նախարարական տոհմն իր գրաված տերիտորիայով մինչև Արշակունիների թագավորության անկումը այնքան էլ խոշոր

դեր չէր խաղում Հայաստանի քաղաքական կյանքում: Մոտավորապես V դարի կեսերին, երբ վերացավ Մարզպետունի նախարարական տունը, վերջինիս պատկանող գավառները աստիճանաբար անցան Արծրունի նախարարական տանը:

Արաբական տիրապետության շրջանում Արծրունիներն էլ ավելի են ընդարձակում իրենց իշխանության սահմանները: Տերիտորիալ այդ ձեռքբերումները կատարվում էին ի հաշիվ Վասպուրականի մյուս նախարարական տների (Ամատունիների, Ռշտունիների, Անձևացիների, Տրպատունիների և այլն), որոնք ձակատագրական հարված են ստանում Արաբական խալիֆայության կողմից:

IX դարի առաջին կեսում Արծրունիների իշխանության սահմանները արդեն հասնում էին հյուսիսում Արաքս գետին, հարավում՝ Մեծ Զաք գետին, արևելքում՝ Ուրմիա լճին, իսկ արևմուտքում՝ Վանա լճին:

Սակայն նշված սահմանների մեջ ընդգրկված ամբողջ տերիտորիան համատարած կերպով դեռևս չէր մտնում Արծրունիների իշխանության մեջ: Նրա առանձին շրջաններում գոյություն ունեին խալիֆայության կողմից հաստատված արաբական իշխանություններ (էմիրություններ): Այսպես, օրինակ, գոյություն ունեին Ամյուկի ու Վարազի և Հեր ու Զարեանդի էմիրությունները, որոնք գրավում էին բավական ընդարձակ շրջաններ:

IX դարի երկրորդ կեսում Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանությունը իր ձեռքն էր վերցրել ոչ միայն ամբողջ Վասպուրականը (բացառությամբ Նախիջևան և Գողթն գավառների), այլ նաև Մոկաց աշխարհն ամբողջությամբ և Կորճեքի ու Պարսկահայքի մի շարք գավառներ: X դարի սկզբին Վասպուրականի իշխանությունն իրեն միացրեց նաև Այրարատի Կոգովիտ և Տուրուբերանի Աղիովիտ, Բզնունիք, Կոր և Խոռխոռունիք գավառները:

Վասպուրականի Արծրունիների իշխանությունը կատարյալ ֆեոդալական մի պետություն էր ներկայացնում: Պետության գլուխն էին Արծրունի տան ներկայացուցիչները, որոնք ունեին մի շարք վասալ իշխանություններ՝ Անձևացիք, Մոկք, Ակե, Ամյուկի և Վարազի էմիրություններ և այլն: Սակայն այդ պետական միավորման իրավունքները մինչև 908 թվականը սահմանափակ էին, և նա ամբողջապես իր հերթին մտնում էր Բագրատունիների թագավորության մեջ՝ վասալ իշխանության իրավունքներով:

IX դարի վերջերից Նախիջևանը դառնում է կռվածադիր Արծրունի և Սյունյաց իշխանների միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ինքը տեր դառնալ այդ վաճառաշահ քաղաքին: Դրա հետե-

վանքով նա մերթ միացվում էր Վասպուրականին, մերթ էլ՝ Սյունիքին:

908 թ. Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանը, ապստամբելով Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության դեմ, Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի օժանդակությամբ իրեն հռչակում է Վասպուրականի անկախ թագավոր:

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունն իր գոյության միայն առաջին 14 տարիների ընթացքում (908—922)՝ մնաց կենտրոնական թագավորությունից անկախ: 922 թվականից սկսած, մինչև իր անկումը՝ Վասպուրականի թագավորությունը Անի-Շիրակի թագավորության վասալն էր:

922 թ. հաստատված խաղաղությունը, որը տևեց մոտ մեկ դար, Հայաստանի մյուս մասերի նման, Վասպուրականի համար ևս ունեցավ բարերար մեծ ազդեցություն: Այդ ժամանակաշրջանում Վասպուրականը տնտեսության և կուլտուրայի բնագավառում մեծ զարգացում ապրեց: Զարգացան նրա գյուղատնտեսությունը, արհեստները, առևտուրը, ծաղկեցին քաղաքները (Վան, Ոստան, Բերկերի, Արձնշ, Խլաթ, Մանազկերտ): Վասպուրականում բացվեցին մի շարք դպրոցներ (Վարազում, Աղթամարում և այլուր), որոնցից մի քանիսը դարձան միջնադարյան հայկական մշակույթի խոշոր կենտրոններ:

XI դարի առաջին երկու տասնամյակներում, սակայն, Հայաստանի մյուս մասերի և Վրաստանի արևմտյան իշխանությունների նման, Վասպուրականը ևս ընկավ քաղաքական աննպաստ դրության մեջ: Բուլղարական պատերազմում հաղթելուց հետո բուլղարական կայսր Վասիլ Բ-ն ձեռնամուխ եղավ Վասպուրականի գրավմանը:

1021 թ. վերացավ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, երկիրը միացվեց Բյուզանդիային՝ որպես նրա արևելյան պրովինցիաներից (թեմերից) մեկը:

Վասպուրականի թագավորության անկումը և նրա միացումը Բյուզանդիային մեծ հարված էր Հայաստանի համար:

Վանանդի կամ Կարսի թագավորություն (963—1065)

VIII դարի վերջերին Վանանդ գավառին տեր են դառնում Բագրատունիները: Երբ Հայաստանը ձեռք բերեց քաղաքական անկա-

խություն, Վանանդն սկզբից ևեթ մտավ Բագրատունիների թագավորության մեջ և կազմեց նրա բաղկացուցիչ մասը:

Կարսի կառավարիչ Բագրատունի Մուշեղը 963 թ. իրեն հռչակում է թագավոր: Աշոտ Գ-ն երկպառակություններից խուսափելու համար ստիպված ճանաչում է նրա թագավորությունը:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ այս թագավորությունը սովորաբար կոչվում է կամ նրա մայրաքաղաք Կարսի կամ նրա հիմնական տերիտորիան կազմող Վանանդ գավառի անունով:

Սկզբնական շրջանում այս թագավորությունն իր մեջ ընդգրկում էր միայն Վանանդ գավառը: Սակայն հետագայում նրա տերիտորիան զգալի չափով ընդարձակվում է հարևան մի շարք շրջանների հաշվին: Վանանդի թագավորության տերիտորիան առավելագույն չափին է հասնում Աբաս թագավորի օրոք (984—1029), որը Վանանդից բացի, իր մեջ էր ընդգրկում նաև Արշարունիքն ու Ստորին Բասենն ամբողջությամբ և Աշոցքի մի մասը: Այնուամենայնիվ, Կարսի թագավորությունն իր առավելագույն տարածության մեջ ավելի քան երեք անգամ փոքր էր Վասպուրականի թագավորությունից:

Հայկական ֆեոդալական մյուս վասալ թագավորությունների նման, Վանանդի թագավորությունը ևս միշտ չէ, որ հաշտ ու հանգիստ է եղել Անի-Շիրակի թագավորության հետ: Երբեմն նա ըմբոստացել է (հատկապես առաջին թագավորի՝ Մուշեղի օրոք, 963—984) և փորձել է լիակատար անկախություն ձեռք բերել: Սակայն այդ նրան չի հաջողվել, և նա միշտ էլ մնացել է որպես կենտրոնական թագավորության վասալ:

Աբասի օրոք զգալի շինարարական աշխատանքներ են կատարվում Վանանդում՝ հատկապես Կարս մայրաքաղաքում: Երկրի պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար ամրացվում են նրա բերդերը՝ Կարսի բերդը և Կապույտ բերդը (վերջինս գտնվում էր Արշարունիք գավառում):

Վանանդի թագավորությունը իր գոյությունը պահպանում է մինչև 1065 թվականը:

Սյունիքի կամ Կապանի թագավորություն (970—1170)

970 թ. Սյունիքում կազմավորվում է ֆեոդալական մի թագավորություն՝ Սյունիքի կամ Կապանի թագավորությունը:

Նրա տերիտորիան սկզբնական շրջանում բավականաչափ լայն էր՝ իր մեջ ընդգրկում էր VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Սյունիք աշխարհի մեծագույն մասը։ Թագավորության սահմաններից դուրս էին միայն նախկին Սյունիքի Գեղամա (Սևանա) լճի ավազանը և Երնջակ գավառը։

Սակայն Սյունիքի թագավորությունը, շատ չանցած, կորցնում է իր տերիտորիաների մի զգալի մասը։ Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորը 1003 թ. Սյունիքի թագավորությունից գրավում և Անի-Շիրակի թագավորությանն է միացնում Վալոց ձորն ու նրա շրջակայքի մի քանի գավառները։

Դրանից հետո Սյունիքի թագավորության մեջ մտնում է նախկին Սյունյաց աշխարհի միայն մոտ մեկ երրորդը՝ նրա հարավարևելյան մի քանի գավառները։ Այդ ժամանակից սկսած Սյունիքի թագավորության սահմաններն արևմուտքում կազմում էին Սյունյաց լեռների հարավային մասը, հարավում՝ Արաքս գետը, արևելքում՝ Աղավնո (Հագարի) գետը, իսկ հյուսիսում այդ սահմանն անցնում էր Հագարի գետի Աղողյան վտակի և Որոտան գետի ջրբաժան լեռներով, ապա ուղղվում դեպի արևմուտք և հասնում Սյունյաց լեռների հետ։ Սյունիքի թագավորությունը նշված սահմաններում իր մեջ ընդգրկում էր Բաղք, Կապան, Արևիք, Կովսական ու Հաբանդ գավառները՝ ամբողջությամբ, և Մղուկք գավառի հարավային մասը։

Նկարագրված սահմանները, որոնք վերաբերում են XI դարին, ներկայացնում են Սյունիքի թագավորության տերիտորիայի առավելագույնը՝ հետագա ժամանակների համեմատությամբ։

Սյունիքի թագավորության մեջ կային 43 բերդ, 48 վանք և 1008 (1400) գյուղ։

Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը սկզբնական շրջանում Շաղատ գյուղաքաղաքն էր (այժմյան Սիսիանի շրջանի Շաղատ գյուղի մոտ), իսկ X դարի վերջերին դարձավ պաշտպանական և տնտեսական չափազանց հարմար դիրք ունեցող Կապան քաղաքը։

Այդ թագավորությունը, ընդհանուր առմամբ, հայկական մյուս ֆեոդալական թագավորությունների նման, Անի-Շիրակի թագավորության վասալն էր։ Նա իր հզորության գագաթնակետին հասավ XI դարի երկրորդ կեսին։

Սյունիքի թագավորությունը տնտեսական կապերով կապված էր Անի-Շիրակի ու Վասպուրականի թագավորությունների և Աղվանքի հետ։ Երկրում առևտրական ճանապարհների վրա առաջացել

էին փոքրիկ, բայց առևտրական տեսակետից զգալի նշանակություն ունեցող գյուղաքաղաքներ, որոնք նախորդ շրջանում իրենցից ներկայացնում էին սոսկ գյուղեր։ Ամբողջ թագավորության մեջ տնտեսական և քաղաքական առանձնակի կարևոր նշանակություն ունեցող բերդի միակ քաղաքը՝ Կապանը, որը առևտրի ու տեղական նշանակություն ունեցող արհեստագործության կենտրոնն էր։ Սյունիքի թագավորությունում, գյուղատնտեսությունից բացի, մեծ վարկ էր ստացել պղնձի հանույթն ու ձուլումը։

Սակայն Սյունիքի թագավորության տնտեսական վերելքը երկար չի տևում։ XI դարի վերջերից նա ընկնում է քաղաքական անպաստ դրության մեջ։ XII դարի հենց սկզբից Սյունիքի թագավորությունը ստիպված է լինում համառ մարտեր մղել սելջուկյան նվաճողների դեմ, որոնք գրեթե բոլոր կողմերից հարձակումներ էին գործում նրա վրա։ Սելջուկներին հաջողվում է 1103 թ. ավելի թագավորության մայրաքաղաք Կապանը, ապա մեկը մյուսի ետևից գրավել նրա տերիտորիաները։ 1170 թ. սելջուկները գրավում են Սյունիքի թագավորության վերջին բերդը՝ Բաղաբերդը, որով և Սյունիքի թագավորությունը պատմության ասպարեզից վերանում է։

Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորություն (X—XIII դդ.)

Վանանդից հետո Անի-Շիրակի թագավորությունից անմիջական վասալական կախման մեջ էր Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը, որը կազմվել էր նախկին Գուգարք աշխարհում և գրավում էր նրա մեծ մասը։

Աշոտ Գ-ն 972 թ. Տաշիրի կառավարիչ է նշանակում իր որդուն՝ Գուրգենին, որը և Սմբատ Բ-ի (977—990) հատուկ հրովարտակով ճանաչվում է Տաշիր-Ձորագետի թագավոր։ Վերջինս ստանում է տեղական «Կորիկե» անունը և դառնում մինչև XIII դարի սկիզբը պահպանված Կորիկյան հարստության հիմնադիրը։

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն իր հզորության գագաթնակետին հասնում է Կորիկե Ա-ի (978—989) որդի և հաջորդ Դավիթ Անհողինի թագավորության ժամանակ (989—1048)։ Դավիթ Անհողինը իր թագավորության տերիտորիան մեծապես ընդարձա-

կում է ի հաշիվ Գանձակի և Թբիլիսիի էմիրների տիրապետությունների:

Նրա օրոք Տաշիր-Ձորագետի թագավորության սահմանները ձգվում էին Շամքոր քաղաքից մինչև Խոնավ լեռները և Ալզետից մինչև Փամբակի լեռները, այսպիսով, Լոռիից բացի, իրենց մեջ ընդգրկելով մի շարք այլ գավառներ¹:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը տնտեսական աշխույժ կապեր ուներ Անի-Շիրակի թագավորության և հարևան Վրաստանի հետ: Նրա մայրաքաղաք Լոռին լեռնային ճանապարհով կապված էր մի կողմից Անիի, իսկ մյուս կողմից՝ Վրաց մայրաքաղաք՝ Տփղիսի (Թբիլիսիի) հետ: Լոռի քաղաքից բացի, Տաշիր-Ձորագետում կային մի շարք գյուղաքաղաքներ և ավաններ, որոնք, անշուշտ, գյուղատնտեսության հետ կապված զբաղմունքներից բացի, կարևոր դեր են կատարել նաև արհեստագործության ու առևտրի մեջ:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն ավելի նեղ սահմաններով իր գոյությունը պահպանում է նաև հաջորդ ժամանակաշրջանում:

Տարոնի իշխանություն (826—966)

Դեռևս V դարում ընդարձակ Տարոն գավառը գրեթե ամբողջությամբ կազմում էր մի նախարարություն, որտեղ իշխում էր Մամիկոնյանների մի ճյուղը:

Տարոնի այդ իշխանությունը երկար ժամանակ պահպանեց իր գոյությունը (մինչև 966 թ.): Եղել են պահեր, երբ արտաքին նվաճողները վերացրել են Տարոնի իշխանությունը, բայց այդ դրությունը երկար չի տևել, և իշխանությունը նորից է վերականգնվել, շարունակել իր գոյությունը:

Մինչև VIII դարը այստեղ իշխել են Մամիկոնյանները: 774—775 թթ. ժողովրդական ազատագրական ապստամբության ճնշումից հետո նրան ակտիվ մասնակցած Մամիկոնյաններն այնպիսի հարված ստացան, որ VIII դարի երկրորդ կեսից սկսած դադարեցին Հայաստանի քաղաքական կյանքում խոշոր դեր խաղալուց: Տարոնում դրանից հետո տեղի է ունենում իշխանական դինաստիայի փոփոխություն. այդ իշխանությունը թուլացած Մամիկոնյաններից աստիճանաբար անցնում է Տարոնի Բագրատունիների ձեռքը: Տարոնի Բագրատունիների ներկայացուցիչ Բագարատ Բագրատունին

826 թ. արդեն Տարոնի տերն էր և հենց այդ թվականին էլ ստանում է «իշխանաց իշխան Հայոց» տիտղոսը:

Բագարատ Բագրատունու օրոք (824—851) Տարոնի իշխանությունը գրավում էր մի ընդարձակ տերիտորիա: Նրա մեջ, Տարոնից բացի, մտնում էին Սասունը, Խուլթը և Խլաթ քաղաքն իր շրջակայքով:

Այս իշխանությունը, անմիջական սահմանակից լինելով Խալիֆայության բուն տիրապետություններին, իր վրա էր կրում Հայաստանի ժողովրդական ազատագրական ապստամբությունները ճնշելու համար Խալիֆայության կողմից կազմակերպված պատժիչ արշավանքների առաջին հարվածները:

Հայաստանում քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո Տարոնի իշխանությունը պայքարի առարկա էր դարձել Շիրակի Բագրատունիների և Վասպուրականի Արծրունիների միջև: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Տարոնի լայնածավալ իշխանությունը մտնում էր Անի-Շիրակի թագավորության մեջ՝ վայելելով բավական լայն իրավունքներ:

Տարոնի իշխանությունը, սահմանակից լինելով Արդնի (կամ Աղձնիքի) արաբական էմիրությանը, ստիպված էր նրա հետ համառ պայքար մղել, որովհետև վերջինս փորձում էր վերջ տալ Տարոնի իշխանությանը և այն միացնել իր տիրապետությանը: Սակայն այդ պայքարը երկրի ընդհանուր կյանքի համար անցողիկ էր: Տարոնի իշխանությունը IX դարի վերջին քառորդում և X դարում ապրում է խաղաղ ժամանակաշրջան, որի շնորհիվ զարգանում են նրա տնտեսության բոլոր ճյուղերը: Մուշն այդ ժամանակաշրջանում դառնում է բավական բարեկարգ քաղաք: Մուշի նշանակությունը հատկապես բարձրանում է նրանով, որ նա իշխանության կենտրոնն էր: Առաջանում են մի շարք գյուղաքաղաքներ և ավաններ: Սասունում ու Խուլթում զարգանում է անասնապահությունը, իսկ Մուշի շրջանում՝ երկրագործությունը: Դաշտային Մուշի և լեռնային Սասունի ու Խուլթի միջև աշխուժանում են ապրանքափոխանակությունն ու առևտուրը: Տարոնի իշխանությունը առևտրական կապեր է պահպանում ինչպես Հայաստանի մյուս մասերի, այնպես էլ Բյուզանդիայի ու Միջագետքի հետ:

966 թ. Բյուզանդական կայսրությունը գրավում է Տարոնի իշխանությունը և վերջ տալիս նրա ներքին ինքնավարությանը: Բյուզանդիային կցվելուց հետո Տարոնի իշխանությանը միացվեցին Դերջան, Մանանդի, Հաշտյանք ու Պաղնատուն գավառները: Տարոնը դարձավ Կայսրության սոսկ վարչական միավորներից մեկը:

¹ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի:

Վարչական այդ միավորի մեջ, սակայն, Սասունն ու Խուժը միայն ձևականորեն էին մտնում: Վերջիններս փաստորեն շարունակում էին պահպանել իրենց ներքին ինքնուրույն կարգերը:

* * *

IX—XI դարերում Հայաստանում (չհաշված Արևմտյան Հայաստանը, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ), հայկական թագավորություններից ու իշխանություններից բացի, կային նաև արաբական մի քանի իշխանություններ՝ էմիրություններ: Դրանք էին՝ Դվինի, Գողթնի, Ամյուկի և Վարազի, Հեր և Զարեվանդի, Կալսիկների և Արզնի կամ Աղծնիքի էմիրությունները: Դրանցից առաջին երկուսը անմիջապես միացված էին Անի-Շիրակի թագավորությանը և կազմում էին նրա բաղկացուցիչ մասը: Ընդ որում, Դվինի էմիրությունը X դարում վերացվեց, Դվին քաղաքն իր շրջակայքով դարձավ Անի-Շիրակի թագավորության գավառներից մեկը:

Ամյուկի ու Վարազի և Հեր ու Զարեանդի էմիրությունները մտնում էին Վասպուրականի թագավորության մեջ և օգտվում էին այնպիսի արտոնություններից, ինչպիսիք ունեին նրա կազմի մեջ մտնող հայկական մյուս իշխանությունները:

Կալսիկների էմիրությունը Անի-Շիրակի թագավորության վասալն էր, իսկ Արզնի էմիրությունը ձևականորեն ենթարկվում էր խալիֆայությանը, սակայն, փաստորեն իրենից ներկայացնում էր անկախ պետություն:

Մի քանի խոսք վերջին երկու էմիրությունների մասին:

Կալսիկների էմիրություն

VIII դարի երկրորդ կեսին, 774—775 թթ. ժողովրդական-ազատագրական ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Հայաստանի կենտրոնական մասում (Վանա լճի հյուսիսում), Ապահունիք գավառում խալիֆայության կողմից բնակեցված կալսիկները կազմեցին մի էմիրություն, որի մայրաքաղաքը դարձավ Մանազկերտը:

Կալսիկները Հայաստանում իրենց դիրքերն աստիճանաբար

ամրացնելով, IX դարի երկրորդ կեսից փորձում էին անկախանալ Բաղդադի խալիֆայությունից: Այդ ժամանակներում Կալսիկների էմիրությունն իր մեջ ընդգրկում էր բավական ընդարձակ մի երկիր. նրա սահմանները ձգվում էին Սիփանից մինչև Սուրբ Լույսի լեռները և Բուլանդըն ու Մուշն իրարից բաժանող լեռնաշղթայից մինչև Հայկական Պարը: Դեռ ավելին, Կալսիկների էմիրությանն էր պատկանում նաև Հայկական Պարից հյուսիս ընկած Բասենի մի զգալի մասը: Սակայն էմիրության մեջ կալսիկները կազմում էին բնակչության ընդհանուր փոքրամասնությունը: Նրանք հիմնականում կենտրոնացած էին Ապահունիք գավառում: Բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին: էմիրության գլխավոր քաղաքներն էին Մանազկերտը և Խնուսը: Մանազկերտը, լինելով էմիրության մայրաքաղաքը և գտնվելով դեպի Անի-Շիրակ, Թավրիզ և Նդեսիա տանող ճանապարհների վրա, դարձել էր առաջնակարգ քաղաք:

Կալսիկների ուժեղացած էմիրությունը, ինչպես նշվեց, ձգտում էր խալիֆայությունից անկախանալ: Հայկական թագավորություններն, օգտվելով այդ առիթից, վերջի վերջո, ուժով ընկճեցին այդ էմիրությունը և այն դարձրին իրենց վասալը: Ընդ որում նրա արևելյան մի փոքր մասը (Մանազկերտ քաղաքն իր շրջակայքով) ենթարկվեց Վասպուրականի թագավորությանը, իսկ մյուս խոշորագույն մասն անցավ Անի-Շիրակին:

Աղծնիքի կամ Արզնի էմիրություն

Հայաստանի այն գավառները, որոնք հետագայում կազմեցին Աղծնիքի էմիրությունը, գտնվելով երկրի հարավային մասում, արաբները ավելի վաղ գրավեցին: Սկզբնական շրջանում նրանք կազմեցին Միջագետքի զինվորական կառավարչության բաղկացուցիչ մասը: Հետագայում՝ Բաղդադի խալիֆայության թուլացման շրջանում, այդ զինվորական կառավարչության տերիտորիան կազմավորվեց անկախ պետություն, որը, շատ չանցած, մեծապես ընդարձակեց իր տերիտորիան, գրավելով գրեթե ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը, Սիրիան ու Պաղեստինը:

Աղծնիքն այդ պետության մեջ կազմում էր մի էմիրություն, որն ուներ լայն իրավունքներ: Աղծնիքի էմիրությունում ժառանգական իրավունքներով իշխում էին Մերովանյանները:

¹ Տե՛ս Ս. Նրեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի «Հայաստանը X դարի վերջին և XI դարի սկզբին» քարտեզը:

Աղձնիքի էմիրությունը X դարի վերջերին գրավում էր Արևմրտյան Տիգրիսի և Հայկական Տավրոսի հարավային շրթաների միջև ընկած ամբողջ տերիտորիան:

Աղձնիքի Մերվանյանների էմիրության զլխավոր քաղաքներն էին՝ պետության մայրաքաղաք Մուֆարդինը և Արզն ու Բաղնշ քաղաքները: Մուֆարդինը շնայած գտնվում էր Բյուզանդիայի և Խալիֆայության միջև մղվող հարատև պատերազմների գոտում, այնուամենայնիվ, IX—X դարերում, համեմատած VIII դարի հետ, բավականաչափ առաջադիմում է: Նա բանով ճանապարհով կապված էր մի կողմից Նդեսիայի, մյուս կողմից՝ կենտրոնական և հյուսիսային Հայաստանի քաղաքների հետ: Նույն ճանապարհի վրա էին գտնվում նաև էմիրության մյուս երկու նշանավոր քաղաքները՝ Արզնը և Բաղնշը:

Աղձնիքի գյուղատնտեսության մեջ, արաբական նվաճումներից հետո, գերակշռող դեր էր խաղում անասնապահությունը: Մինչդեռ ավելի վաղ ժամանակներում այս երկրում բարիքների հիմնական մասն ստացվում էր երկրագործությունից:

Աղձնիքի կամ Արզնի Մերվանյանների էմիրությունը, գտնվելով Համդանյանների պետության և Հայաստանի միջև, հաճախ փոխում էր իր քաղաքական օրինատացիան. մերթ հարում էր Համդանյաններին, մերթ էլ՝ Բագրատունիներին: IX դարի վերջերին նա ագրեսիվ դիրք էր գրավել Բագրատունիների նկատմամբ և փորձում էր գրավել Տարոնի իշխանությունը: Սակայն Թութի անհաջող ճակատամարտից հետո (898 թ.) հայկական միացյալ զորքերը ետ են շարտում Տարոնի սահմանները ներխուժած արաբական էմիրի զորքերին:

2. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Այս ժամանակաշրջանում, միջնադարյան տեմպերի համեմատ, Հայաստանն ունեցել է տնտեսական արագ զարգացում: Ընդ որում զարգացումը վերաբերում էր տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերին՝ և՛ գյուղատնտեսությանը, և՛ արհեստներին, և՛ առևտրին: Իսկ վերջին երկու ճյուղերը IX—XI դարերում աստիճանաբար ավելի են կենտրոնանում քաղաքներում, ուստի զարգացումը վերաբերում էր նաև քաղաքային կյանքին:

IX—XI դարերում Հայաստանի տնտեսական զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել երկրի քաղաքական

անկախության վերականգնման ու երկարատև խաղաղության շնորհիվ, որը հաստատվում է X դարի 20-ական թվականներին և տևում ավելի քան 100 տարի:

Գյուղատնտեսությունը

Հայտնի է, որ Արաբական խալիֆայության ծանր լծի պատճառով VIII դարում Հայաստանի տնտեսությունն ապրում է որոշ լճացման և հետադիմության շրջան: Սակայն դա երկար չի տևում: IX դարի սկզբներից, առանձնապես 50-ական թվականներից, սկսվում է արտադրողական ուժերի զարգացման և տնտեսական կյանքի վերելքի շրջան: Հայաստանը թևակոխում է ֆեոդալիզմի զարգացման ժամանակաշրջանը: Հսկայական փոփոխություններ են կատարվում գյուղատնտեսության բնագավառում՝ հողատիրության ձևերի, հողային հարաբերությունների և գյուղատնտեսության առաջընթացի տեսակետից:

IX դարում մի շարք ֆեոդալական տներ վերականգնում են իրենց ժառանգական հողատիրական իրավունքները, որոնք VIII դարում խալիֆայության կողմից խլվել էին, և հողը համարվել էր պետական սեփականություն:

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները, իրենց հսկայական կալվածքների մի մասը բաժանելով առանձին հողակտորների, վարձակալական պայմաններով դրանք տալիս էին սակավահող և հողազուրկ գյուղացիներին մշակելու, իսկ մյուս մասում կազմակերպում էին իրենց խոշոր տնտեսությունները, որոնցում դարձյալ աշխատում էին կախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիները:

Այսպիսով, IX—XI դարերում Հայաստանում գյուղական տնտեսության երեք տիպ գոյություն ունեն՝ տերունի խոշոր տնտեսություններ, տերունական հողի վրա կազմակերպված վարձակալական մանր տնտեսություններ և ազատ գյուղացիների մանր տնտեսություններ: Դրանցից առաջինները, որոնք հատուկ էին հատկապես վանքապատկան կալվածքներին, ունեին զարգացման ավելի մեծ տենդենց: Լինելով խոշոր տնտեսություններ, նրանցում ավելի մեծ հնարավորություններ կային արհեստական ոռոգում, պարարտացում կատարելու և գյուղատնտեսական նոր գործիքներ (ծանր գութան) օգտագործելու: Ֆեոդալն այդ բոլորի համար ուներ անհրաժեշտ նյութական-տնտեսական հիմք: Այս տնտեսություններում

թե՛ վարելն ու ցանելը, թե՛ կալսումն ու բերքի փոխադրումը կատարվում էին բացառապես կոռալին աշխատանքով: Տարանցիկ և ներքին առևտրի զարգացման հետևանքով աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալներն ավելի ու ավելի էին մեծացնում իրենց խոշոր տնտեսությունները, որովհետև դրանք, ինչպես նշվեց, ավելի արտադրողական էին և ֆեոդալներին ավելի մեծ հնարավորություններ էին տալիս շատ ապրանքներ վաճառահանելու:

Տնտեսության երկրորդ տեսակը, ինչպես նշվեց, վարձակալականն էր: Այս տնտեսությունները, որ կազմակերպվում էին ֆեոդալի կալվածքներում, Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ հանդիսանում էին գերիշխող սիստեմ: Դրանց էությունը կայանում էր հետևյալում. սակավահող և հողագործ գյուղացիները իրենց գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էին հողատիրոջից վարձակալական հիմունքներով վերցնել հողակտոր և մշակել: Եթե գյուղացին ուներ իր արտադրամիջոցները և առանց հողատիրոջ օգնության ինքն էր մշակում իր ստացած հողակտորը, ապա նա պարտավոր էր հողատիրոջը տալ ստացված բերքի որոշ մասը: Իսկ եթե գյուղացին, բացի իր բանվորական ձեռքերից, որևէ արտադրամիջոց չուներ (ո՛չ գործիքներ, ո՛չ սերմացու), ապա հողատիրը նրան, հողակտորից բացի, տրամադրում էր նաև մշակելու միջոցներ՝ սերմ, քաշող անասուններ, դրամ և այլն: Այս դեպքում գյուղացին ստացված բերքի մեծ մասն էր տալիս հողատիրոջը:

Տնտեսության երրորդ տեսակը ազատ գյուղացիների մանր տնտեսություններն էին: Սրանք դեռևս ֆեոդալներից կախված չէին և գյուղական համայնքի հողից ունեին իրենց հողաբաժինները: Սակայն այս տիպի գյուղացիները արդեն քիչ տոկոս էին կազմում. նրանք (մանավանդ նրանցից սակավագործները) ֆեոդալների կողմից տարբեր միջոցներով աստիճանաբար վեր էին ածվում կախյալ գյուղացիների:

Երկրի նյութական բարիքների մեծագույն մասը տալիս էր գյուղատնտեսությունն իր երկու կարևորագույն ճյուղերով՝ երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Երկրագործության մեջ այս ժամանակաշրջանում կատարվում են զգալի տեղաշարժեր: Կալվածատիրական խոշոր տնտեսություններում թեթև գութանի փոխարեն հանդես է գալիս ծանր գութանը, կիրառվում է գոմաղբով պարարտացում, վերակառուցվում են հին առուները, կառուցվում են նորերը (Սյունիքում, Վասպուրականում,

Երևանում և այլուր), զգալի, չափով բարձրանում է բերքատվությունը:

Խոշոր տնտեսություններում հիմնականում մշակում էին բամբակ, բանջարեղեն, խաղող և այգեգործական այլ կուլտուրաներ, իսկ մանր տնտեսություններում՝ գլխավորապես հացահատիկային կուլտուրաներ:

Աշխարհագրական տեսակետից երկրագործական զբաղմունքները տարածված էին գրեթե երկրի բոլոր մասերում՝ բացառությամբ բարձր ալպյան շրջանների: Սակայն կարելի է նշել մի շարք շրջաններ, որոնք այդ առումով ձեռք էին բերել առանձնահատուկ նշանակություն: Այսպես, հացահատիկային կուլտուրաներով հայտնի էին Շիրակը, Վանանդը, Բագրևանդը, Տարոնը, Խարբերդը, Բասենը, Կարինը և Եկեղյաց գավառը, յուզատու բույսերով, բամբակով, խաղողով և այգեգործական այլ կուլտուրաներով՝ Արարատյան դաշտը, Վանա լճի ավազանը, Արածանիի ավազանի ցածրադիր մասերը և Արշարունիք, Արեիք ու, մասամբ, Եկեղյաց գավառները: Իհարկե, դրանից չպետք է եզրակացնել, թե IX—XI դարերում Հայաստանում եղել են գյուղատնտեսական այս կամ այն կուլտուրաների գծով մասնագիտացված ամբողջական շրջաններ և գավառներ: Ինչպես նշված վայրերում, այնպես էլ մյուս շրջաններում ու գավառներում մշակում էին ոչ թե մեկ, երկու կամ երեք տեսակի կուլտուրաներ, այլ՝ բազմաթիվ: Այնպես որ նշված տեղաբաշխումը մոտավոր է և ցույց է տալիս, թե տվյալ գավառում հատկապես ինչպիսի կուլտուրաներ էին առաջնահերթ դեր խաղում:

Երկրագործության համեմատությամբ անասնապահության բնագավառում առանձին նորամուծություններ չեն լինում: Անասնապահության մեջ մնում են հին ճյուղերը՝ մանր և խոշոր հղջերավոր անասնապահությունն ու ձիաբուծությունը, որոնք շարունակում են առաջնակարգ դեր խաղալ, սակայն մեծապես ավելանում է անասունների զլխաքանակը: Լայն զարգացում են ստանում շերամապահությունն ու մեղվաբուծությունը, որոնք նախորդ ժամանակաշրջաններում ունեին ավելի սահմանափակ բնույթ:

Երկրագործության նման, անասնապահության գծով ևս գոյություն ունեին երկու տիպի տնտեսություններ՝ տերունական խոշոր տնտեսություններ և գյուղացիական մանր տնտեսություններ: Խոշոր ֆեոդալներն ու վանքերն ունեին իրենց տավարի նախիրները, ոչխարի հոտերը, մեղվանոցները: Ֆեոդալական խոշոր տնտեսություններում առանձնահատուկ տեղ էր զբաղվում ձիաբուծությունը: Մանր գյուղացիական տնտեսությունները ևս զբաղվում էին

անասնապահության գրեթե բոլոր ճյուղերով: Ամբողջ հրկրի անասնապահության մեջ, անասունների գլխաքանակի տեսակետից, մանր գյուղացիական տնտեսություններն ունեն գերիշխող դեր:

Հայաստանի անասնապահությունը երկու տիպի է՝ կիսաքոչվորական և նստակյաց: Կիսաքոչվորական անասնապահության մեծ մասամբ զբաղվում էին այն շրջաններում, որտեղ ալպյան և տաք գոտիները զուգորդված էին իրար հետ: Իսկ այն շրջաններում, որտեղ կային և՛ փարթամ արոտավայրեր, և՛ խոտհարքներ, տաքածված էր գլխավորապես նստակյաց անասնապահությունը: Կիսաքոչվորական անասնապահությունը սերտորեն կապված էր մանր եղջերավոր անասնապահության և ձիաբուծության հետ, մինչդեռ, խոշոր եղջերավոր անասնապահությունը, ընդհանուր առմամբ, նրստակյաց տիպի էր:

Անասնապահության գծով IX—XI դարերի Հայաստանում առավել նշանավոր էին ալպյան արոտավայրերով և խոտհարքներով հարուստ շրջաններն ու գավառները, որոնցից կարելի է հիշատակել հետևյալները՝ Բյուրակն բարձրավանդակը, Սյունիքը, Սասունը, Տաշիր-Ձորագետը, Արցախը, Վասպուրականը, Մոկկը, Կորճեքի մի քանի գավառները:

Գյուղատնտեսության հետ էին կապված նաև որսորդությունն ու ձկնորսությունը:

Ձկնորսությամբ զբաղվում էին Գեղամա (Սեանա) և Վանա լճերի առափնյա շրջանների և Արաքսի ու Արածանիի հովիտների բնակիչները: Տնտեսական տեսակետից այս ճյուղը, որսորդության հետ համեմատած, ավելի եկամտաբեր էր:

Արհեստագործությունը, լեռնային արդյունագործությունը, ճանապարհները և առեվտուրը

IX—XI դարերի արհեստագործության բնորոշ կողմն այն էր, որ աստիճանաբար զատվելով գյուղատնտեսությունից, այն կենտրոնանում էր քաղաքների բնակչության հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորները: Միջազգային և ներքին շուկայի պահանջների հիմքի վրա արհեստագործությունն ավելի ու ավելի էր առաջադիմում:

Սակայն չպետք է կարծել, որ IX—XI դարերում արհեստները լրիվ անջատվել էին գյուղից: Գյուղական արհեստները դեռևս շարունակում էին երկրի կյանքում խոշոր դեր խաղալ:

Արհեստների այն տեսակները, որոնք պահանջում էին ավելի մեծ հմտություն և ունեին ավելի բարձր տեխնիկա, հիմնականում կենտրոնացած էին քաղաքներում: Դրանց թվին էին պատկանում մետաղամշակման հետ կապված արհեստները (գինեագործություն, ոսկերչություն, պղնձագործություն և այլն), ներկեր պատրաստելու արհեստները, մետաքս և բրդյա նուրբ կտորների պատրաստումը, կավագործությունը, քարտաշությունը:

Կային արհեստներ, որոնք գրեթե հավասար չափով տարածված էին և՛ գյուղում, և՛ քաղաքում: Դրանցից էին՝ ներկարարությունը, գորգագործությունը, մանածագործությունը, դերձակությունը, որմնագործությունը, հյուանությունը, դարբնությունը, պլատարությունը, թամբագործությունը և այլն: Սակայն միևնույն տեսակի արհեստները քաղաքներում ավելի բարձր կատարելության էին հասել, քան գյուղերում:

Կային այնպիսի արհեստներ, որոնք ամբողջովին կապված էին գյուղատնտեսության հետ և գործում էին նրա ընդերքում: Այդպիսին էին, օրինակ, գինեգործությունը, գյուղատնտեսական որոշ գործիքների պատրաստման հետ կապված արհեստները:

Այսպիսով, աշխարհագրական տեղաբաշխման առումով, IX—XI դարերի Հայաստանում արհեստները ցրված էին երկրով մեկ՝ արհեստագործությամբ զբաղվում էին և՛ քաղաքներում, և՛ գյուղերում, և՛ ագարակներում, դղյակներում ու վանքերում:

Այնուամենայնիվ, IX—XI դարերի արհեստագործության տեղաբաշխման մասին խոսելիս պետք է նշվեն այն քաղաքները, որոնք այս կամ այն չափով դարձել էին արհեստագործության կենտրոններ. դրանցից էին՝ Անին, Դվինը, Կարսը, Արծնը, Կարինը, Մանազկերտը, Վանը, Արճեշը, Բաղեշը, Մուշը, Մուֆարդինը, Կապանը, Լոռին և այլն: Ընդ որում Անին հայտնի էր գինեգործությամբ, ոսկերչությամբ, քարտաշությամբ, փականագործությամբ, իսկ Դվինը՝ մետաքսի և բրդյա նուրբ գործվածքների արտադրությամբ, կավագործությամբ, բամբակի գործվածքների ու ներկերի արտադրությամբ:

Արհեստների զարգացման համար խոշոր նշանակություն ունեին այն, որ Հայաստանն ուներ բաղմատեսակ և բավարար քանակությամբ հումք: Այդ շրջանում Հայաստանի զարգացող գյուղատնտեսությունը տալիս էր մեծ քանակությամբ բամբակ և բուրդ, լեռնային արդյունագործությունը՝ պղնձ, երկաթ, կապար, առագ, ոսկի, արծաթ և այլն: Երկրի ընդերքը հարուստ էր մեծ քանակությամբ բաղմատեսակ շինանյութերով՝ կավով, ավաղով, կրաքարերով,

մարմարներով, տուֆերով, բազալտներով, գրանիտներով, որոնք խթան են հանդիսացել շինարարական արհեստների զարգացման:

Թե՛ գյուղի, թե՛ քաղաքի արհեստավորները պատկանում էին շահագործվող դասակարգին: Սակայն իրավական տեսակետից քաղաքի արհեստավորները գյուղի արհեստավորներից ավելի բարձր էին: Նրանք ֆեոդալներից անմիջական կախում չունեին:

Հայաստանում IX—XI դարերում բավական բարձր զարգացման էր հասել լեռնային արդյունագործությունը: Արտադրության այս ճյուղը սերտորեն կապված էր օգտակար հանածոների հանքավայրերի հետ: Հանքանյութի հանույթն ու ձուլումը կատարվում էր այն վայրերում, որտեղ կային մետաղի կամ ոչ մետաղի հանքեր: Սակայն կային շատ հանքավայրեր, որոնք այդ շրջանում հայտնի էին, բայց չէին շահագործվում: Այդպիսիներից էին ոչ միայն քարածխի, նավթի ու մի քանի այլ հանքեր, որոնք հետագա դարերում էլ շահագործման չէին ենթարկվում, այլև պղնձի, երկաթի, կապարի և արծաթի մի շարք հանքեր, որոնց երակները կամ բները տեղադրված էին ավելի խոր շերտերում և այդ ժամանակվա արտադրական տեխնիկայի համար անմատչելի էին: Անգամ կային այնպիսի հանքավայրեր, որոնց երակները դուրս էին գալիս գետնի երես, բայց, այնուամենայնիվ, դրանք չէին շահագործվում՝ անտառների և, մասամբ, ճանապարհների բացակայության պատճառով¹:

Հանքերը համարվում էին պետական սեփականություն: Յուրաքանչյուր ֆեոդալական թագավորության տերիտորիայում եղած հանքերը պատկանում էին տվյալ պետությանը: Սակայն շահագործման ենթակա բոլոր հանքերը վարձակալությանը տրվում էին այդ գործով զբաղվող արդյունաբերող-կապալառուներին:

Լեռնային արդյունահանությունը պահանջում էր կոլեկտիվ աշխատանք: Այդ պատճառով էլ լեռնային արդյունաբերությունն մեջ գոյություն ունեին ավելի մեծ ձեռնարկություններ: Հիմնական բանվորական ուժը կազմում էին կախյալ գյուղացիները, սակայն, ըստ երևույթին, եղել են և փոքր թվով ազատ վարձով աշխատողներ:

Չնայած զգալի առաջադիմությանը, այնուամենայնիվ, լեռնային արդյունագործության տեխնիկական պարզունակ էր, իսկ արտադրողականությունը՝ ցածր: Աշխատանքը կատարվում էր բացառապես ձեռքով:

¹ Ոսկին բացառություն էր կազմում, որովհետև այն քիչ քանակությամբ էր և ցրված: Բացի այդ, ոսկին գտնվում էր ազատ վիճակում, և չոլով լվանալով, հեշտությամբ այն անջատում էին ավելորդ լեռնատեսակներից:

Լեռնային արդյունագործությունը IX—XI դարերի Հայաստանում տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ. պղինձը արդյունահանվում և ձուլվում էր Սյունիքի թագավորությունում (այստեղ հայտնի էին Աճենի պղնձահանքերը, որ համապատասխանում են այժմյան Ղափանի հանքերին), Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունում՝ Պղնձահանքում (այժմ՝ Ախթալա), Մանից Գոմում (այժմ՝ Ալավերդի), Աղձնիքի էմիրությունում (Արզնի շրջանում): Երկաթի հանույթ կար Տարոնի իշխանությունում, Վասպուրականի թագավորությունում և Կարին գավառում: Կապար էր արդյունահանվում Սյունիքի թագավորությունում (վերը նշված հանքավայրերում) և Վասպուրականում՝ Ընձաքիարս լեռան մոտ: Արծաթի հանույթ կար Աճենի հանքերից մեկում՝ այժմյան Ղափան քաղաքից ոչ հեռու: Անագը ստացվում էր Վան քաղաքից հարավ գտնվող հանքերից: Ոսկու առանձին հանքավայրեր չկային, բայց Այրարատյան աշխարհում ցրված վիճակում կար ոսկի, որը արդյունահանվում էր գետերի ափերի ավազը լվացման ենթարկելով: Արդյունահանվում էր նաև հանքակույր, պղնձարջասպ, բորակ, մկնդեղ և այլն:

Առանձնահատուկ տեղ էր գրավում սեղանի աղի արդյունահանությունը, որը կատարվում էր Վանանդի թագավորությունում (Արշարունիք գավառում՝ այժմյան Կաղզվանը), Կողբում և Նախիջևանում:

Քաղաքային զբաղմունքների մեջ, արհեստներից հետո, թերևս դրանց հավասար նշանակություն ունեն առևտուրը:

Առանձնապես ընդարձակվում և մեծ չափերի է հասնում միջազգային քարավանային տարանցիկ առևտուրը: Հյուսիսային և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, մի կողմ գտնվելով արաբա-բյուզանդական երկարատև պայքարի թատերաբեմից և, ընդհանուր առմամբ, չեզոքություն պահպանելով այդ երկու պետությունների միջև մղվող պատերազմների նկատմամբ, դարձել էր Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող ապահով օղակներից մեկը: Միջազգային առևտրի ծավալման և զարգացման հետ միասին ավելի բարեկարգ ու բանուկ են դառնում Հայաստանի վրայով անցնող տարանցիկ հին ճանապարհները, որոնց կենտրոնը, գլխավոր հանգույցը VIII—IX դարերում Դվինն էր: VIII—XI դարերում բանուկ են դառնում մի շարք նոր ճանապարհներ, որոնց գլխավոր հանգույցը X դարի երկրորդ կեսից արագ թափով զարգացող Անին էր: Երկրի մայրաքաղաք Անիից տարբեր ուղղություններով ձգվում էին միջազգային քարավանային մի քանի ճանապարհներ՝ ա) Անի—Հոռոմոս—Լոռի—Դմաշիս—Սամշվիլդե (Շամշուլդե)—Տիֆլիս. Աղստե գետի ստորին հո-

սանքում այս ճանապարհից բաժանվում էր մի գլխավոր ճանապարհ, որը Շամքոր քաղաքի վրայով գնում էր դեպի Գանձակ, իսկ այստեղից էլ՝ դեպի Կասպից ծովի ափերը. բ) Անի—Ախցիսա—Քութայիս, այնուհետև դեպի Սև ծովի ափերը. գ) Անի—Կարս—Արտանուշ և դեպի Սև ծովի արևելյան ափը: Կարսից քիչ արևմուտք այս ճանապարհից բաժանվում էր մի այլ ուղի, որը Կարինի վրայով գնում էր դեպի Տրապիզոն. դ) Անի—Բագարան—Վաղարշապետ (Բագրևանդում). Վաղարշապետում այս ճանապարհը բաժանվում էր երկու ճյուղի, նրանցից մեկը Կարինի վրայով գնում էր դեպի Սև ծովի ափերը, իսկ մյուսը Մանազկերտի, Բաղեշի, Արզնի և Մուֆարդինի վրայով գնում էր դեպի Միջագետք և Սիրիա. ե) Անի—Երեվան—Դվին, որտեղ միանում էր Դվինից դուրս եկող, տարբեր ուղղություններով ձգվող ավելի հին ճանապարհներին:

Դրանցից բացի, քարավանային ճանապարհներ կային նաև Վասպուրականում ու Սյունիքում: Տեղական ճանապարհներն ավելի անբարեկարգ էին, նրանց մեծ մասը ձմռանը անանցանելի էր դառնում:

Զպետք է չափազանցել նաև տարանցիկ գլխավոր ճանապարհների բարեկարգությունը: Դրանց մի մասը ևս (օրինակ՝ Անի—Քութայիս, Դվին—Պարտավ, Շաղատ—Նախճավան և այլն) ձմռանը փակվում էին, հաղորդակցությունը դառնում էր անհնար:

IX—XI դարերում տնտեսական վերելքի շրջան ապրող Հայաստանը ակտիվ մասնակցություն ուներ միջազգային առևտրին: Նրա դերը, ինչպես ցույց է տվել ակադ. Հ. Մանանդյանը, չէր սահմանափակվում միայն միջազգային առևտրի քարավաններին սպասարկելով¹, նա միջազգային շուկա էր հանում իր արտադրանքների մի մասը: Հայաստանի արտաքին առևտուրն այդ շրջանում ուներ ակտիվ բալանս, նրա արտահանած ապրանքների ընդհանուր արժեքը գերազանցում էր ներմուծվող ապրանքների ընդհանուր արժեքին:

Հայաստանն արտահանում էր հացահատիկներ (գլխավորապես ցորեն), անասուններ (մանր և խոշոր եղջերավոր), ձուկ (տառեխ և մասամբ իշխան), մետաղե իրեր, զենքեր, զանազան տեսակի գործվածքներ (գլխավորապես մետաքսե ու բամբակե, ինչպես և մահուդ), գորգեր, ներկեր (գլխավորապես «որդան կարմիր»), մետաղներ (պղինձ, կապար, երկաթ), քարաղ, գինի, բուրդ, մրգեր և այլն: Նշված ապրանքները գրեթե բոլորն էլ մեծ համբավ ունեին արտաքին շուկայում և արագ կերպով վաճառվում էին: Հայաստան ներ-

մուծվող ապրանքների մեջ գլխավոր տեղը գրավում էին պերճանքի առարկաները, համեմունքները, հախճապակյա իրերը, որոշ տեսակի գործվածքներ, հում մետաքսը և այլն:

Հայաստանում միջազգային առևտրի կարևոր կենտրոններ էին Անին, Վանը, Դվինը, Կարսը, Արծնը, Նախճավանը, Բաղեշը, Մանազկերտը և այլն: Այդ քաղաքներում առևտուր էին անում ոչ միայն հայ, այլև հարևան ու հեռավոր երկրների վաճառականները:

Արհեստը գյուղատնտեսությունից աստիճանաբար բաժանվելու, տնտեսության ընդհանուր զարգացման, տարանցիկ առևտրի վերելքի և հարկերն ու տուրքերը դրամով գանձելու սխեմայի շնորհիվ IX—XI դարերում Հայաստանում մեծ զարկ է ստանում նաև ներքին առևտուրը: Գյուղացին իր հարկերն ու տուրքերը տալու, ինչպես և անհրաժեշտ գործիքներ ու տնտեսության մեջ գործածվող առօրյա իրեր ձեռք բերելու համար հարկադրված էր որպես ապրանք վաճառքի հանել իր արդյունքների մի մասը:

Ներքին առևտրի մեջ, խոշոր քաղաքներից բացի, առանձնապես մեծ դեր էին խաղում գյուղաքաղաքներն ու տոնավաճառները: Տոնավաճառներ կային մի քանի խոշոր քաղաքներում (Արծն, Դվին, Անի և այլն), վանքերին կից (Տաթևում, Հաղպատում, Վարազում և այլուր) և ճանապարհների վրա գտնվող գյուղաքաղաքներում (օրինակ, Բերդկունքում՝ Սեանա լճի հարավային ափին):

Ներքին առևտրի հիմնական ապրանքները կաղմում էին գյուղատնտեսական մթերքներն ու արհեստավորական արտադրանքը:

Սակայն չպետք է շատ վառ գույներով պատկերացնել IX—XI դարերի Հայաստանի ներքին առևտրի դերը: Հայաստանի տնտեսությունը փակ-նատուրալ էր: Նրկրի հարստության ճնշող մասը տվող գյուղատնտեսությունը հիմնականում ինքնաբավ էր, գյուղական արհեստավորների արտադրանքները սպառվում էին տեղում՝ առանց վաճառքի դուրս գալու, իսկ քաղաքային արհեստավորների արտադրանքների միայն մի մասն էր դուրս բերվում շուկա, մյուս մասն արտադրվում էր սպառողի անմիջական պատվերով: Հայաստանի տարբեր մասերը իրար հետ թույլ էին կապված, ներքին միասնական շուկա գոյություն ուներ, չկային նաև միասնական չափ ու կշիռ և դրամական միավորներ:

Քաղաքները

IX—XI դարերում Հայաստանի քաղաքներն ու քաղաքային կյանքը ապրում են վերելքի շրջան: Աշխուժանում են հին քաղաքներ-

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները X—XI դարերում, Երևան, 1940:

ըր՝ Դվինը, Վանը, Նախճավանը, Բաղեշը, Հերը (Խոյ) և այլն, առաջ են գալիս նոր քաղաքներ՝ Անին, Կարսը, Արծնը, Մուշը, Խլաթը, Լոռին, Կապանը, Երազգավորսը և այլն:

IX—XI դարերում հյուսիսային և կենտրոնական Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի նպաստավոր լինելը տնտեսության ու առևտրի համար պետք է բացատրել ոչ միայն նրանով, որ Հայաստանը գտնվում էր Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող ճանապարհների վրա, այլ նաև նրանով, որ այն, ընդհանուր առմամբ, ապրում էր խաղաղության ժամանակաշրջան, մի կողմ էր մնացել արաբաբյուզանդական երկարատև ու արյունահեղ պատերազմների թատերաբեմից, և նրա արտագրողական ուժերն այնքան էին զարգացել, որ դեպի իրենց էին ձգում մի շարք երկրների տնտեսական կապերը:

IX—XI դարերի Հայաստանի քաղաքները ըստ ծագման կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի. ա) հին, նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանում առաջացած քաղաքներ, որոնք, մի շարք պայմանների շնորհիվ, պահպանել էին իրենց գոյությունը և IX—XI դարերում ապրում էին աշխուժացում: Այդ քաղաքների բնույթը ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (IV դարից սկսած) աստիճանաբար փոխվել էր, նրանք դարձել էին ֆեոդալական քաղաքներ: Այդպիսի ծագում ունեին Վանը, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուֆարդինը, Վաղարշակերտը, Բագարանը, Արղնը, Նախճավանը և այլն. բ) ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ծագած քաղաքներ, որոնց մի զգալի մասը առաջացել էր IX—XI դարերում: Այդ խմբի մեջ էին մտնում Դվինը, Կարինը, Անին, Կարսը, Արծնը, Լոռին, Կապանը, Մուշը, Բաղեշը, Բերկրին, Խլաթը և այլն:

IX—XI դարերի քաղաքները, բոլորն էլ ֆեոդալական լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ունեին որոշ տարբերություններ: Կային այնպիսի քաղաքներ, որոնք գտնվում էին այս կամ այն ֆեոդալի կալվածքում, լիովին ենթարկվում էին նրա իրավասությանը և գրեթե ամբողջությամբ կապված էին գյուղատնտեսության հետ: Դրանք հիմնականում փոքր քաղաքներ կամ գյուղաքաղաքներ էին, և նրանց տնտեսական կապերն իրենց շրջապատից հեռու չէին գնում: Այդ տիպի քաղաքներից և գյուղաքաղաքներից էին Վասպուրականի թագավորությունում՝ Արտամետը, Ոստանը, Դատվանը, Հաղամակերտը, Սյունիքի թագավորությունում՝ Շաղատը, Անի-Շիրակի թագավորությունում՝ Երևանը, Սուրմառին, Երազգավորսը և այլն: Այլ բնույթ ունեին խոշոր քաղաքները՝ Անին, Դվինը, Արծնը, Կարսը, Վանը, Կարինը, Նախճավանը: Սրանց կապը գյուղատնտեսության հետ համեմատաբար թույլ էր: Ճիշտ է, նրանց բնակչության

մի մասը զբաղվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներով, բայց այդ աշխատանքները քաղաքի ընդհանուր կյանքի վրա չունեին նշանակալի ազդեցություն: Նրանք հիմնականում արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոններ էին:

IX—XI դարերի Հայաստանի խոշոր քաղաքները, նույն շրջանի Առաջավոր Ասիայի մյուս քաղաքների նման, բաղկացած էին երեք մասից՝ միջնաբերդից, բուն քաղաքից («շահաստան»-ից) և արվարձաններից: Միջնաբերդը սովորաբար գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում կամ այն մասում, որը պաշտպանական տեսակետից ավելի ապահով էր և իշխում էր ամբողջ քաղաքի վրա: Քաղաքների միջնաբերդերը սովորաբար ավելի շուտ էին կառուցվել և, մինչև նրանց շուրջը քաղաք ծավալվելը, սովորական բերդեր էին (օրինակ՝ այդպիսիներից էին Անին, Կարսի, Դվինի, Կարինի և մյուս քաղաքների միջնաբերդերը): Միջնաբերդերը շրջապատված էին պարիսպներով, որոնք ունեին աշտարակներ:

Միջնաբերդի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը («շահաստան»-ը), որն իր գրաված տարածությունը մի քանի անգամ գերազանցում էր միջնաբերդին: Շահաստանում էին գտնվում խանութները, հրապարակ-շուկաները, արհեստանոցները, որոնք ըստ արհեստի տեսակի՝ զբաղեցնում էին քաղաքի մի փոքրը կամ փոքրի մի շարքը (այդպիսի դասավորություն ունեին, օրինակ, Անիի արհեստանոցները): Շահաստանը նույնպես պարսպապատված էր, բայց կային այնպիսի քաղաքներ, որոնց այդ մասը զուրկ էր պարսպից՝ բաց էր (օրինակ՝ Արծնը):

Քաղաքի արվարձանները տարածվում էին շահաստանից դուրս: Նրանք զբաղեցնում էին հսկայական տարածություններ, որովհետև քաղաքի այս մասի բնակչությունը ավելի մեծ չափով էր կապված գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ:

Քաղաքը կառավարում էր տվյալ քաղաքի տեր ֆեոդալի կողմից նշանակվող կառավարիչը, որը կոչվում էր «շահապ», «վերակացու քաղաքի» կամ «ամիրա»: Մայրաքաղաքների կառավարիչները նշանակվում էին թագավորի կողմից և անմիջապես ենթարկվում էին նրան: Քաղաքներում կային նաև ֆեոդալների կողմից նշանակված հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին «մուխապիբ» կամ «մուխաբ»: Սրանք հսկում էին շուկաներում չափ ու կշռի, վաճառվող ապրանքների գների վրա: Հարկահավաք պաշտոնյաները կոչվում էին «բաթրար» կամ «ձեռնաւոր»: Որոշ խոշոր քաղաքներում (օրինակ՝ Անիում) X դարի վերջերից գործում էր

քաղաքային ինքնավարություն, որի գլուխ էր կանգնած «երեցանին»՝ ավագների խորհուրդը:

Քաղաքի բնակչությունն ուներ սոցիալական խայտաբղետ կազմ: Քաղաքում ապրում էին և՛ աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերեր, և՛ առևտրականներ ու արհեստավորներ, և՛ գյուղացիներ ու ընչազուրկ մասսաներ: Սակայն քաղաքային բնակչության հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները, այսինքն՝ քաղաքային դասը:

IX—XI դարերում Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից (Անի, Դվին, Արծն, Կարս) յուրաքանչյուրի բնակչության թիվը հասնում էր մինչև 100 հազարի: Մյուս քաղաքների բնակչության թիվը հավանաբար տատանվել է 10—25—40 հազարի սահմաններում:

3. ՏԵԿԱՇԱՐԺԵՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

IX—XI դարերում հսկայական փոփոխություններ են կատարվել թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության աշխարհագրության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանում, մի շարք պատճառների հետևանքով, մի կողմից Հայաստանից դուրս են գնում հայ բնակչության զգալի զանգվածներ, իսկ մյուս կողմից՝ ուժեղանում է այլ ժողովուրդների մուտքը Հայաստան:

Առանձնապես մեծ փոփոխություններ են կատարվում Արևմտյան Հայաստանում, որը շարունակում էր մնալ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Կայսրությունն իր դիրքերը Արևմտյան Հայաստանում ամրապնդելու և Հայաստանի այդ մասի բնակչությանը բյուզանդականացնելու համար, ամեն տեսակ կամայականություններ կատարելուց բացի, ղեկավար VI դարից սկսած բռնի ուժով պարբերաբար երկրից դուրս էր տանում բնիկ բնակչությանը՝ հայերին:

Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության պայքարի ընթացքում (որը տևել է ավելի քան երեք դար՝ VII—X դդ. և մղվել է Հայաստանի, Փոքր Ասիայի, Կիլիկիայի, Սիրիայի ու Միջագետքի համար) Հայաստանը, հատկապես նրա արևմտյան մասը, բազմիցս ենթարկվել է ավերումների: Արաբական և բյուզանդական բանակները կողոպտում ու քարուքանդ էին անում Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, բնակչության մի մասին ոչնչացնում էին, մյուսին գերում կամ ուղղակի բռնի կերպով գաղթեցնում այլ երկրներ:

Հայերը, փախչելով Արաբական խալիֆայության ճնշումից, ապաստանում էին Բյուզանդիայում: Սակայն այս կարգի արտագաղթողների թիվը, համեմատած բռնի տեղափոխվողների հետ, չնչին էր: Թե՛ հարկադրական միջոցներով, թե՛ իրենց կամքով արտագաղթ կատարած հայերը հանգիստ չունեին նաև իրենց նոր բնակավայրերում: Նրանք հիմնականում վերաբնակվելով Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջաններում, խիստ կերպով տուժում էին արաբա-բյուզանդական պատերազմներից և հարկադրված էին այստեղ ևս տեղից-տեղ փոխադրվել:

Արտագաղթի ենթարկված հայերը սկզբում գլխավորապես վերաբնակվում էին Փոքր Ասիայի արևելյան մասում և Լեոնային Կիլիկիայում, իսկ հետագայում (X դարից)՝ նաև Սիրիայում, Միջագետքում և Դաշտային Կիլիկիայում:

XI դարի սկզբներին հայերի թիվը Կապադոկիայում, Կիլիկիայում և բյուզանդական այլ շրջաններում զգալի չափով մեծանում է: Հայերի հարկադրական արտագաղթը ղեպի Փոքր Ասիա ընդունում է ավելի լայն չափեր: Դա կապված էր Հայաստանի ու Վրաստանի պետական միավորումների ոչնչացման այն նվաճողական քաղաքականության հետ, որն սկսեց վարել Վասիլ Բ Բուլղարասպան կայսրը XI դարի սկզբից:

Վասպուրականի թագավորության գրավման ժամանակ, նրա վերջին թագավոր Սենեքերիմի հետ միասին, բազմահազար հայեր գաղթում են Սեբաստիայի շրջան:

Անի-Շիրակի թագավորության գրավումից հետո ղեպի Փոքր Ասիա ու Լեոնային Կիլիկիա են գաղթում բազմաթիվ հայեր նաև Հայաստանի այն մասերից, որոնք մտնում էին Անի-Շիրակի թագավորության մեջ:

Վասպուրականի ու Անի-Շիրակի թագավորությունների վերացումից հետո Բյուզանդիան շարունակում էր հայերին հալածելու և տեղահան անելու իր քաղաքականությունը: Եվ ահա դրա, ինչպես և 1048 թ. վրա հասած սելջուկյան ավերիչ արշավանքների հետևանքով արտագաղթը ղեպի Փոքր Ասիա և Լեոնային ու Դաշտային Կիլիկիա է՛լ ավելի է ուժեղանում: XI դարի կեսերին Եփրատից արևմուտք ընկած բազմաթիվ մարզերում հայերն արդեն կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն: Այստեղ կազմվեցին հսկայական մի շարք իշխանություններ, որոնց թվում էր և Ռուբինյան իշխանությունը, որը հետագայում իր շուրջը միավորեց ամբողջ Կիլիկիան և դարձավ թագավորություն: Իր քաղաքական անկախությունը կորցրած ու տեղահան արված հայ բնակչության

դրույթունն այս նոր բնակավայրում անմիջապես էր: Կրկնակի-
եռակի ճնշումից բացի, նա ենթարկվում էր կրոնական հալածանք-
ներին:

Արտագաղթին զուգընթաց այս շրջանում Հայաստան են մուտք
գործում և մի շարք գավառներում բնակություն հաստատում այլ
ժողովուրդներ: Մենք տեսանք, որ VIII դարում զգալի չափով փո-
փոխության էր ենթարկվել Հայաստանի բնակչության էթնիկական
կազմը: Արաբական խալիֆայության կողմից բռնի միջոցներով տե-
ղահան էին արվել Հայաստանի մի շարք գավառների հայ բնակիչ-
ները և նրանց տեղը բնակեցվել էին արաբական ցեղեր: Բացի դրա-
նից, Հայաստանի քաղաքներ (Դվին, Խլաթ, Արճեշ և այլն) մուտք
էին գործել արաբա-պարսկական բազմաթիվ ազնվականներ, զին-
վորականներ, վաճառականներ և, նույնիսկ, հարկատու դասին
պատկանող մարդիկ: Նրանց մի մասը IX—XI դարերում շարունա-
կում էր ապրել Հայաստանի մի քանի քաղաքներում՝ կազմելով
բնակչության որոշ տոկոսը:

IX դարի երկրորդ կեսից մինչև XI դարի առաջին քառորդի վեր-
ջերը նոր ժողովուրդներ գրեթե բնակություն չեն հաստատում Հա-
յաստանի տերիտորիայում: Բնակչության էթնիկական կազմը մնում
է համարյա անփոփոխ: Սակայն դրույթունը փոխվում է Վասպու-
րականի ու Անի-Շիրակի թագավորությունների անկմամբ: Վաս-
պուրականի թագավորության անկումից հետո (1021 թ.), երբ նրա
բնակչության մի զգալի մասը բռնեց արտագաղթի ուղին, և բնակ-
չությունն այստեղ բավական նոսրացավ, արաբական տիրապետու-
թյան շրջանում, Վասպուրականի հարավային հարևան լեռնային
երկրում հաստատված քրդերի մի մասը աստիճանաբար շարժվեց
դեպի հյուսիս և բնակություն հաստատեց Վասպուրականի մի քա-
նի գավառներում:

XI դարի վաթսուական թվականներից Հայաստան են մուտք
գործում սելջուկները և, տեղաբնիկ հայերին տեղահան անելով մի
շարք գավառներից, հաստատվում են երկրի զանազան մասերում:

IX—XI դարերի Հայաստանի բնակչության թվի վերաբերյալ
անհրաժեշտ տեղեկություններ չկան: Եղած տվյալները մասնակի
բնույթ ունեն և վերաբերում են երկրի այս կամ այն մասի բնակա-
վայրերի շնչերի ու արտագաղթողների թվին: Սակայն ինչպես
այդ, այնպես էլ մի շարք այլ կարգի հիշատակություններից պարզ-
վում է, որ IX—XI դարերում Հայաստանում, ժամանակի համե-
մատ, բնակչության խտությունը, հատկապես կենտրոնական շրջ-

ջաններում, եղել է բավական մեծ, իսկ բնական աճը՝ բարձր: Այդ
պետք է բացատրել տնտեսության զարգացմամբ և այն հարյու-
րամյա խաղաղ շրջանով, որը հաստատվել էր 922 թվականից:

IX—XI դարերում մեծ փոփոխություններ են տեղի ունենում
բնակչության սոցիալ-դասակարգային կազմում: Ֆեոդալիզմի այս
բուռն զարգացման շրջանում ավելի են խորանում դասերի և դա-
սակարգերի միջև եղած տարբերությունները: Արհեստները գյուղա-
տնտեսությունից զատվելու և առևտրի զարգացման շնորհիվ քա-
ղաքներում կուտակվում են մեծ թվով արհեստավորներ ու առև-
տրականներ, որոնք միասին կազմում են քաղաքային դասը: Քա-
ղաքային դասը, գյուղացիությունից հետո, ամենաբազմամարդն
էր երկրում: Արհեստավորներից և առևտրականներից բացի, դեպի
քաղաք են գնում նաև հողազրկված բազմաթիվ գյուղացիներ, որոնք
այստեղ զբաղվում են ավելի ցածր աշխատանքով: Քաղաքային
դասն իր իրավական դրույթամբ գյուղացիությունից ավելի բարձր
էր կանգնած:

Գյուղացիության շերտավորումը խորանում է: Գնալով ֆեո-
դալական կախվածությունն ավելի է ուժեղանում: Գյուղացիությու-
նը գրեթե ամբողջապես կախման մեջ է ընկնում ֆեոդալներից:
Առևտրի և ապրանքափոխանակության զարգացման հետևանքով
մի կողմից բարձր դասերի մոտ կուտակվում էին ահռելի հարստու-
թյուններ, իսկ մյուս կողմից հարկատու դասերի մոտ չափազանց
արագ աճում էր ընչազրկությունը: Ֆեոդալական և եկեղեցական
բազմատեսակ ու ծանր հարկերը ծայր աղքատության մեջ էին գցում
երկրի ամբողջ բարեբներն ստեղծող բնակչությանը, հատկապես
գյուղացիությանը: Այդ է պատճառը, որ IX—XI դարերում մեծ ծա-
վալ էին ընդունել սոցիալական շարժումները, որոնք հաճախ վեր
էին ածվում բացարձակ ապստամբության:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՎԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՌՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԹՄԱՆ ԵՎ ՍԵԼՋՈՒԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՄ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՎԱՐԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XI ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՁԵՎ XIII ԴԱՐԻ 30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30-ական թվականները
Հայաստանի վարչա-քաղաքական սիստեմը մի քանի անգամ են-

թարկվել է արմատական փոփոխության, ընդ որում դա արդյունք էր ոչ թե երկրի ներքին տնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերի, այլ, գերազանցապես, արտաքին նվաճողների ներգործության: Այսպես, Բյուզանդիան գրավելով Հայաստանը, այնտեղ մտցրեց իր վարչական և հարկային սիստեմը, նրան հաջորդող սելջուկները կիրառեցին իրենց վարչա-քաղաքական սիստեմը, իսկ XII դարի վերջերից Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում, որ աղատազրկեց սելջուկյան լծից, նորից հզորացան նախորդ շրջանի հայկական իշխանությունները և առաջացան նոր իշխանություններ: Հետևապես անհրաժեշտ է կանգ առնել դրանց վրա առանձին-առանձին:

Հայաստանի վարչա-քաղաքական բաժանման կարգը Բյուզանդիայի կարճատև տիրապետության շրջանում (1045—1071 թթ.)

Բյուզանդիայի գավթումներից հետո Հայաստանում իրենց անկախությունը պաշտպանեցին միայն Տաշիր-Ձորագետի և Սյունիքի թագավորությունները, որոնց կանդրադառնալով սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի մասին խոսելիս:

Բյուզանդիային կցված հայկական նահանգներում մտցվեցին Կայսրության վարչա-քաղաքական և հարկային սիստեմները: Կայսրությանը նոր կցված հայկական տերիտորիաները (չհաշված Արևմտյան Հայաստանը, որ վաղուց էր գտնվում նրա տիրապետության տակ), ըստ դրանց գրավման ժամանակագրական կարգի, բաժանվեցին երեք կուսակալությունների (կատապանությունների), որոնք միաժամանակ և՛ վարչա-քաղաքական միավորներ էին, և՛ զինվորական շրջաններ: Այդ պատճառով էլ գրականության մեջ երբեմն դրանք կոչվում են կուսակալություններ (փոխարքայություններ), իսկ երբեմն էլ՝ զորավարություններ: Կուսակալությունների գերագույն կառավարիչները (փոխարքաները) կոչվում էին կատապաններ: Նրանք նշանակվում էին կայսրի կողմից և ունեին լայն իրավունքներ: Կատապանի ձեռքին էր գտնվում իր կուսակալության և՛ վարչական կառավարչությունը, և՛ զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը: Սկզբնական շրջանում կատապաններ էին նշանակվում գլխավորապես միայն հույներից, իսկ հետո այդ պաշտոնում նշանակվում էին նաև հայեր:

Բյուզանդական կայսրությունը իր կարճատև տիրապետության ընթացքում Արևելյան Հայաստանում գավթած տերիտորիաներից կազմել էր Տարոնի, Վասպուրականի և Անիի կուսակալությունները:

Տարոնի կուսակալություն

Գրավելով Տարոնի իշխանությունը, Բյուզանդիան այն դարձնում է մի կուսակալություն, որի կազմի մեջ, բացի Տարոնի իշխանությունից, մտցնում է նաև Արևմտյան Հայաստանի մի քանի գավառներ, որոնք վաղուց գտնվում էին նրա տիրապետության տակ: Այսպես, Տարոնի կուսակալությանը միացվեցին Դերջան, Մանաշաղի, Հաշտյանք (Ճապաղջրի շրջանը) և Պաղնատուն գավառները: Սուլթան Տուղրիլի արշավանքից հետո (1054 թ.) սելջուկների տիրապետություններն արդեն շփվում էին Տարոնի հետ: Բյուզանդիան, որպեսզի Տարոնի զորավարությունը ուժեղ պատվար դարձնի սելջուկների ներխուժման դեմ, 1055 թվականից սկսած հովանավորում է տեղական իշխաններին՝ երկրի կառավարման գործում տալով նրանց մեծ արտոնություններ: Սակայն առանց այդ էլ բյուզանդական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում իրենց ներքին ինքնուրույնությունը պահպանել և բավականաչափ հզորացել էին հայկական մի քանի իշխանություններ, որոնց մեջ հատկապես նշելի է Սասունի իշխանությունը: Սասունի իշխանությունը, որն իր մեջ էր ընդգրկում Սասուն և Խութ գավառները, օգտվելով սելջուկների հարձակումների հետևանքով ստեղծված դրությունից, մոտ 1054 թվականից սկսած դառնում է իր երկրի կացության տերը: Ինչպես երևում է, այս իշխանության մեջ կուսակալել էր բավական հոծ բազմություն. նա սելջուկյան արշավանքների դեմ կարողանում էր դուրս բերել մի քանի տասնյակ հազար զինվոր: Ենթադրվում է, որ Սասունի իշխանության գլուխ էին կանգնած Մամիկոնյանների մնացորդներն այն ժամանակից ի վեր, երբ Արաբական խալիֆայությունը (VIII դարի երկրորդ կեսում) ոչնչացրեց այդ տան անդամների զգալի մասին և խլեց Հայաստանի դաշտային մասերում (Տարոնում) ունեցած նրանց կալվածքները:

Տարոնի կուսակալությունը սելջուկների կողմից գրավվեց Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) անմիջապես հետո, իսկ Սասունի իշխանությունը շարունակեց իր ներքին ինքնուրույնությունը, բայց, ըստ երևույթին, ավելի նեղ սահմաններով:

Վասպուրականի կամ Արևելքի կուսակալություն

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը Կայսրությանը կցվելուց անմիջապես հետո (1021 թ.) վերածվեց կուսակալության, որը հայտնի է Վասպուրականի կամ Արևելքի կուսակալություն անունով: Սակայն նոր կազմված կուսակալությունը տերիտորիալ տեսակետից լիովին չէր համընկնում նախկին Վասպուրականի թագավորությանը: Նրա սահմանները որոշ մասերում ավելի լայն էին Վասպուրականի թագավորության սահմաններից, իսկ որոշ մասերում նրա շրջանակներից դուրս էին մնում նախկինում Վասպուրականի մասերը կազմող մի քանի շրջաններ: Ընդհանուր առմամբ, Վասպուրականի կուսակալությունը զգալի չափով ավելի փոքր տարածություն էր գրավում, քան նախկին թագավորությունը:

Վասպուրականի կուսակալությունից դուրս էին մնում նախկինում Վասպուրականի թագավորության կազմի մեջ մտնող Խլաթի ու Դատվանի շրջանները (Վանա լճի արևմտյան մասում) և Անձեացիք, Փոքր Աղբակ, Զարեանդ, Հեր ու Կոգովիտ գավառները (վերջինս դեռ 1001 թ. միացվեց Անի-Շիրակի թագավորությանը և հետագայում նրա կազմում էլ մնաց): Իսկ իբրև նոր տերիտորիաներ կուսակալությանը միացվեցին Հարթ գավառն ու Ապահունիքի մի մասը:

Սելջուկյան առաջին արշավանքները կատարվեցին Վասպուրականի կուսակալության վրայով: Նրանց առաջն առնելու համար անհրաժեշտ էր Վասպուրականը դարձնել մի ամրացված շրջան: Դրա ելքը Կայսրությունը տեսնում էր գլխավորապես հայ իշխանական տներին սիրաշահելու և նրանց արտոնություններ տալու մեջ:

Վասպուրականի կուսակալությունը, հարևան Տարոնի նման, սելջուկների կողմից վերջնականապես գրավվեց 1071 թ.:

Անիի կուսակալություն

Ինչպես երևում է, բյուզանդական այս կուսակալությունը կոչվել է նաև «Տանն Հայոց իշխանություն»: Նրա մեջ էր մտնում Անի-Շիրակի թագավորության տերիտորիայի մեծ մասը: Կատապանի աթոռանիստը Անին էր: Նրա տրամադրության տակ կար մի քանի տասնյակ հազար զինվորներից բաղկացած մի մեծ բանակ, որի զինվորների մեծ մասը կազմում էին հայերը:

Սկզբնական շրջանում Անիում բյուզանդական կառավարիչնե-

րի կատարած հալածանքները չափ չունեին: Սելջուկյան արշավանքների և ներխուժման ազդեցության տակ, ինչպես նշվեց վերը, Բյուզանդիան ստիպված եղավ ժամանակավորապես դադարեցնել հայ իշխանների, նրանց զորքերի և հարկատու բնակիչների արտաքսումն իրենց բուն երկրից, հույս ունենալով հայ ժողովրդի արյան գնով կանգնեցնել սելջուկյան արշավանքների ընթացքը: Սակայն այդ նրան չհաջողվեց: 1065 թ. սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանը գրավեց Անին, իսկ այնուհետև 1071 թ. Մանազկերտում խայտառակ պարտության մատնեց կայսերական ահուլի բանակը: Այս ճակատամարտով բյուզանդացիները վերջնականապես դուրս մղվեցին Հայաստանից: Վերջինս ընկավ սելջուկյան ծանր լծի տակ:

Արևմտյան Հայաստանի հայկական մանր իշխանությունները

Բյուզանդական կայսրությունը, IV դարի վերջերին զավթելով Արևմտյան Հայաստանը, VI դարից սկսած բոլոր միջոցները գործադրում էր հայկական իշխանություններն իսպառ վերացնելու և հայ ժողովրդին ձուլելու համար: Սակայն, նկատի ունենալով Արևմտյան Հայաստանի սահմանային դիրքը սկզբում Սասանյան Պարսկաստանի, ապա՝ Արաբական խալիֆայության, իսկ XI դարում՝ սելջուկյան պետության հետ, Բյուզանդիան իր գրաված հայկական տերիտորիաներում երբեմն հանդուրժում, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ հովանավորում էր տեղական հայկական իշխանություններին:

Կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տերիտորիայում այդպիսի իշխանություններ (ավելի ճիշտ՝ այդպիսի իշխանությունների մնացորդներ) կային գլխավորապես Չորրորդ Հայքում, Բարձր Հայքում (Թեոդոսուպոլսի հրամանատարությունը և Երզնկայի իշխանությունը) և Տուրուբերանում (Մանազկերտի իշխանությունը): Դրա հետ միասին Կայսրությունը մինչև վերջ էլ չկարողացավ իր տիրապետության տակ զցել Հայաստանում՝ իր գրաված տերիտորիայի սահմաններում եղած հայկական մի քանի իշխանություններ, որոնք, գտնվելով լեռնային շրջաններում, քաջաբար պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը. դրանցից էր, օրինակ, Սասունի և Խուսի իշխանությունը, որի մասին ասվեց վերևում:

**Բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս եղած հայկական
իշխանությունները**

Մենք տեսանք, որ Բյուզանդական կայսրությունը Հայաստանից տեղահան էր անում մեծ թվով ազնվականների և տառնյակ ու հարյուր հազարավոր բնակիչների և նրանց վերաբնակեցնում զբլխավորապես Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանում՝ Կիլիկիայում, Սիրիայում ու Միջագետքում։ Դրա շնորհիվ XI դարում արդեն այդ երկրներում հայերը բավական մեծ թիվ էին կազմում, իսկ առանձին մարզերում նրանք կազմում էին բնակչության ճնշող մասը։ Արտագաղթած կամ բռնի ուժով տեղափոխված հայ ազնվականությունը այստեղ աստիճանաբար նորից վերականգնում է իր ֆեոդալական մենաշնորհումները։ Նրանցից շատերը հայաբնակ շրջաններում հիմք են դնում հայկական իշխանությունների, որոնք ամբողջապես վասալական կախման մեջ էին գտնվում Բյուզանդական կայսրությունից։

Այդ իշխանություններից նշանավոր էին՝ Սեբաստիայի իշխանությունը, որը գրավում էր գրեթե Փոքր Հայքն ամբողջությամբ, Պիզաի իշխանությունը, որն ընդգրկում էր Պիզա քաղաքն իր շրջակայքով, Մամիդավի իշխանությունը, Միջագետքում առաջացած Պազլավունիների իշխանությունը և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում կազմված Փիլարտոս Վարաժնունի իշխանությունը, որն իրենից ներկայացնում էր հայկական մի շարք իշխանությունների կոնգլոմերատ, և Փիլարտոսն ինքը փաստորեն կատարում էր «իշխանաց իշխան»-ի պաշտոն։ Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանության անկումից հետո նրա կազմի մեջ մտնող մանր իշխանությունները՝ Մարաշի, Քեսունի, Եդեսիայի, Անդրիունի (Մարաշի մոտ), Պիրի (այժմ կոչվում է Պիրեդիկ. գտնվում է Եփրատի վրա՝ Եդեսիայի մոտ), Կառկառի և այլ իշխանությունները կարողացան միառժամանակ պահպանել իրենց գոյությունը։

**Հայաստանի վարչա-քաղաքական դրությունը սելջուկների
տիրապետության ժամանակ (1071 թ. մինչև XII դարի
երկրորդ կեսը)**

Սելջուկներն իրենց առաջին երեք արշավանքների ժամանակ (1043, 1049, 1054 թթ.) ահռելի ավերումներ կատարեցին Հարա-

վային Հայաստանում։ Երրորդ արշավանքի ընթացքում, որ տեղի ունեցավ 1054 թ. սուլթան Տուղրիլի գլխավորությամբ, նրանք առանձին խմբերով ցրվեցին երկրով մեկ և ավերեցին հարյուրավոր գյուղեր ու տառնյակ քաղաքներ։

1063 թ. Տուղրիլին հաջորդած Ալի-Արսլանը 1064 թ. կատարում է չորրորդ արշավանքը։ Նա գրավում է Անին (1065 թ.) և Վանանդի թագավորությունն իր Կարս մայրաքաղաքով (1065 թ.)։ 1071 թ. օգոստոսին Մանազկերտի մոտ տեղի է ունենում խոշոր ճակատամարտ բյուզանդական և սելջուկյան բանակների միջև։ Այստեղ բյուզանդացիները կրում են ահավոր պարտություն, և ջախջախված բյուզանդական բանակի մնացորդները դիմում են փախուստի։

Մանազկերտի ճակատամարտից հետո շուտով հաշտություն կնքվեց Ալի-Արսլանի և Բյուզանդիայի միջև, ըստ որի սելջուկներին անցան Կարինը, Երզնկան և Փոքր Ասիայի արևելյան մի շարք շրջաններ։ Դրանով սելջուկները փաստորեն գրավեցին ամբողջ Հայաստանը։

Ալի-Արսլանի (1063—1072) որդու և հաջորդի՝ Մելիք-շահի իշխանության ժամանակ (1072—1092) Բյուզանդիան անվերադարձ կորցրեց ոչ միայն Հայաստանը, այլև իր փոքրասիական տիրապետությունների մեծագույն մասը։

Մելիք-շահ սուլթանի մահից հետո (1092 թ.) սկսվում է սելջուկյան պետության քայքայումը, և XII դարի առաջին քառորդում այդ լայնածավալ պետությունը արդեն մասնատվում է մի շարք առանձին պետական միավորների։

Մուհամմեդի մահից հետո (1118 թ.) սելջուկյան պետությունը վերջնականապես մասնատվեց։ Այդ մասնատումից Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում ևս հաստատվեցին սելջուկյան մի քանի իշխանություններ՝ էմիրություններ։ Հայաստանում հաստատված էմիրություններից էին՝ Անիի, Դվինի, Կարսի, Խլաթի, Կարինի և այլ էմիրությունները։ Դրանք իրարից անկախ էին և, իրենց սահմանները միմյանց հաշվին ընդարձակելու համար, հաճախ մղում էին պատերազմներ։

Մի քանի խոսք սելջուկյան տիրապետության շրջանում իրենց գոյությունը պահպանող հայկական մանր թագավորությունների ու իշխանությունների և սելջուկյան պետության մասնատման հետևանքով Հայաստանում հաստատված սելջուկյան էմիրությունների մասին։

Հայկական մանր թագավորություններ և իշխանություններ

Վանանդի թագավորությունը.—Բագրատունիների այս թագավորությունը սելջուկյան առաջին երկու արշավանքների ընթացքում համարյա անվնաս էր մնացել: Սակայն հետագա տարիներին Վանանդի վերջին թագավոր Գագիկ Աբասյանը, տեսնելով որ սելջուկների գրոհները գնալով ավելի կատաղի բնույթ են ստանում, Ալի-Արսլանի կողմից Անին գրավելուց հետո՝ 1065 թ. իր թագավորությունը Կարս մայրաքաղաքով հանդերձ հանձնում է Բյուզանդական կայսրությանը, իսկ ինքը բնակություն հաստատում կայսրության կողմից Փոքր Հայքում իրեն հատկացված կալվածքներում: Շուտով այդ թագավորությունն իր Կարս մայրաքաղաքով գրավվում է սելջուկների կողմից (1065 թ.):

Սյունիքի կամ Կապանի թագավորությունը.—Սյունիքի թագավորությունը շնայած սելջուկյան արշավանքների ընթացքում հարձակումների չենթարկվեց, սակայն XI դարի 70-ական թվականներին արդեն բոլոր կողմերից շրջապատված էր սելջուկյան տիրապետություններով և նրա համար գրեթե անխուսափելի էր դարձել այդպիսի հարձակումների վտանգը: XII դարի սկզբներից սելջուկ էմիրների հարձակումները կրկնվում են գրեթե անընդհատ, սակայն սյունեցի քաջ լեռնականները երկար ժամանակ շարունակում են ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ թվով գերակշիռ, գրոհող թշնամիներին: Սյունիքի թագավորության անկումն անխուսափելի է դառնում այն ժամանակ, երբ նվաճվում է նրա արևելքում գտնվող բնական անմատուց մեծ պատնեշը՝ Արցախը:

1170 թ. սելջուկյան ավաբեկ Նլտկուզը մեծ զորքով մտնում է Սյունիքի թագավորություն և գրավում նրա մայրաքաղաքն ու վերջին հանգրվան Բաղաբերդը: Դրանով Սյունիքի թագավորությունը վերանում է պատմական ասպարեզից:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը.—Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կորիկե Բ-ն, հայկական և վրացական մյուս ֆեոդալների ու թագավորների պես, ստեղծված դրությունից հարկադրված 1082 թ. գնում է Մելիք-շահ սուլթանի մոտ և հարկատու դառնում նրան: Սակայն վասալական կախման մեջ ընկնելն էլ չի փրկում Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը սելջուկյան հորդանների հարձակումներից: Կորիկե Բ-ից հետո գահ բարձրացած նրա որդիների՝ Գավրիթ Բ-ի և Աբաս Ա-ի ժամանակ (1089—1118) Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը անհավասար պայքարում քայլ առ քայլ նահան-

ջում էր և XII դարի սկզբներին արդեն գրեթե ամբողջով էր միայն Տաշիր գավառում: 1118 թ. Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը միացվեց Վրաստանի թագավորությանը: Դրանից հետո այստեղի Բագրատունիները՝ Դավիթ Բ-ն և Աբաս Ա-ն հեռացան Տաշիրից և Գանձակի էմիրից իբրև կալվածք ստացան՝ առաջինը Մածնաբերդն իր շրջակայքով, իսկ Աբասը՝ Տավուշ բերդը նույնանուն շրջանի հետ միասին: Գանձակի էմիրը պահպանեց նաև նրանց թագավորական տիրույթը: Տավուշի իշխանությունը կարճատև կյանք ունեցավ: Աբասը հազիվ էր հաստատվել Տավուշում, երբ սելջուկները սկսեցին իրենց հարձակումները: 1145 թ. նրանք գրավում են Տավուշը և վերջ տալիս Աբասի իշխանությանը: Մածնաբերդի իշխանությունն ավելի երկարատև պահպանեց իր գոյությունը: Այստեղ հաստատված Դավիթ Բ-ին հաջորդում է Աբաս Բ-ն, որն ամուսնանալով Զաքարե և Իվանե եղբայրների քրոջ՝ Նանայի հետ, բավականաչափ ընդարձակում է իր իշխանության սահմանները: Մածնաբերդի իշխանությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև մոնղոլական ավերիչ արշավանքները:

Մահկանաբերդի իշխանությունը.—Մահկանաբերդի շրջանը գտնվում էր Գուգարքի Կայեն (կամ Կայան) գավառի մոտ կամ կազմում էր ուղղակի վերջինիս մի մասը: Նա գտնվում էր Աղստե գետի միջին հոսանքի վրա:

Գարեգին Հովսեփյանի կարծիքով այս իշխանությունը հաստատվել էր Արծրունիների մնացորդների կողմից¹: Հավանաբար նա կազմվել էր XI դարի երկրորդ քառորդում և Տաշիր-Ձորագետի թագավորության թուլացումից հետո դարձել էր գրեթե անկախ մի փոքրիկ իշխանություն, որի մասին ավելի հաստատուն հիշատակությունները սկսվում են Զաքարյանների ժամանակաշրջանից: Մահկանաբերդի իշխանությունը վրաց թամար թագուհու օրոք ստանում է մեծ արտոնություններ:

Սասունի իշխանությունը.—Ինչպես տեսանք, Տարոնի ընդարձակ իշխանությունը Բյուզանդական կայսրությանը կցվելուց հետո (966 թ.) Սասունը, իր արևելյան հարևան Խուսի հետ միասին, պահպանեց ներքին ինքնուրույնությունը, և Կայսրությանը նրա ենթարկվելը կրում էր ձևական բնույթ: Սասունն աննվաճ մնաց նաև սելջուկյան տիրապետության շրջանում: Սելջուկների արշավանքների ժամանակ Սասունի իշխանն էր նշանավոր Թոռնիկ Մամիկոնյանը,

¹ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանը կամ Պոռնյանը Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 14:

որի անունով՝ նրան հաջորդող Սասունի Մամիկոնյանները մեր պատմության մեջ սովորաբար կոչվում են Թոռնիկյաններ:

Սասունի իշխանությունը XII դարի 80-ական թվականներին հարևան էմիրների կողմից ենթարկվում է հաճախակի հարձակումների: Նրա դաշտային գավառները գրավվում են թշնամիների կողմից: Թոռնիկյաններից ոմանք լքում են Սասունը և, կալվածքներ ստանալով Կիլիկյան Հայաստանում, գնում, հաստատվում են այնտեղ: Չնայած այդ բոլորին, սասունցիները, այնուամենայնիվ, համառ պայքար մղելով կարողացան իրենց գավառի ինքնուրույնությունը պահպանել ընդհուպ մինչև XIII դարի կեսերը:

Վաճի, Ամյուկի և Աղթամարի իշխանությունը.— Վասպուրականի թագավորության անկումից հետո Վասպուրականում, այնուամենայնիվ, մնացին ինչպես Արծրունիների տան մնացորդները, այնպես էլ ուրիշ իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչներ: Արծրունիների տան այդ մնացորդները կարողացել էին պահպանել իրենց իշխանությունը Վանա լճի արևելյան ափամերձ մի քանի փոքրիկ շրջաններում: Սենեքերիմ թագավորի սերնդից երկուսը՝ Սենեքերիմ և Դերենիկ եղբայրները տիրում էին Վան քաղաքում և Ամյուկում: Այստեղի իշխանները կրում էին «արքայուն» տիտղոսը:

Սեպայն, Հայաստանի մյուս հայկական իշխանությունների նման, Վանի, Ամյուկի և Աղթամարի Արծրունյաց իշխանությունը ևս շրջապատված էր թշնամական էմիրություններով: Նրա հիմնական թշնամին Շահարմենների էմիրությունն էր: Վերջինս 1130 թ. գրավում է Ամյուկ բերդն ու նրա շրջակայքը: Ըստ երևույթին Վան քաղաքը գրավվել էր դրանից առաջ: Այնպես որ 1130 թ. հետո Արծրունիների այս իշխանությունը մնաց միայն Աղթամար կղզին: Այդ փոքրիկ տեղիտորիայով նա իր գոյությունը պահպանել է մինչև XIII դարի 40-ական թվականները:

Դրանից բացի, մի քանի մանր իշխանություններ կային Վասպուրականի նաև այլ մասերում՝ Ռշտունիք, Անձեալիք և այլ գավառներում, ինչպես և Վասպուրականի հարավային հարևան Մոկրի մի քանի լեռնային շրջաններում:

Բջնիի իշխանությունը.— Բջնիում իշխում էին Պահլավունիները, որոնք այստեղ հաստատվել էին XI դարի սկզբներին: Հավանական է համարվում, որ Պահլավունիները IX—XI դարերի մյուս հայկական ֆեոդալական տների նման բաժանվել էին ճյուղերի: Այսպես, Պահլավունիների հիմնական ճյուղն իշխում էր Բջնիի և նրա շրջակայքի վրա, նրանց երկրորդ ճյուղի կալվածքները գտնվում էին

կոտայք գավառում և նրա մեջ մտնող Երևան գյուղաքաղաքում, իսկ երրորդը՝ հավանաբար, իշխում էր Գառնիում: Պահլավունի երեք ճյուղերն էլ իրենց իշխանությունը ձեռք էին բերել XI դարի առաջին կեսում:

Բջնիի ճյուղի իշխանանիստը Բջնի հուշակված բերդն էր: Բջնին գտնվում էր Հրազդանի ափին, բնականից ամուր տեղում, որը հարավային և արևելյան կողմերից ժայռերի շնորհիվ անմատուց էր, իսկ նրա հյուսիսային և արևմտյան կողմերը, որ փոքր ինչ մատչելի էին թշնամիների համար, ամրացված էին «բարձրաբերձ պարիսպներով և աշտարակներով»: Բջնին իր դիրքով իշխող էր Նիգ գավառի արևելյան մասի վրա: XI դարում Բջնին արագ կերպով զարգանալով գտնում է ֆեոդալական բերդաքաղաք: Բջնիի բարեկարգումն ու ընդարձակումը կատարվում է հատկապես XI դարի առաջին քառորդում՝ Վասակ Պահլավունու օրոք: Վասակի ժամանակ Պահլավունիների այս իշխանությունը գրավում էր մի ընդարձակ տարածություն: Նրա մեջ էին մտնում Նիգը (այժմ՝ Ապարան), Վարաժնունիքի մի մասը, Կոտայքը, ինչպես նաև Կայնի և Կայծոն բերդերը (Աղստեի հովտում):

Բջնին բյուզանդացիների տիրապետության տակ է անցնում 1045 թվականին:

Հիշատակվածներից բացի, հայկական մի քանի մանր-մունր իշխանություններ կային նաև Արցախում, որոնց մեջ շատ թե քիչ նշանավոր էին Հաթիբբեյ կամ Վերին Խաչենի և Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչենի իշխանությունները:

Հայաստանի էմիրությունները

Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում գոյություն ունեին մահադական մի շարք էմիրություններ, որոնց մի մասը կազմվել էր դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում, իսկ մի մասն առաջացավ սելջուկյան աշխարհակալ պետության քայքայման ու տառաբաժանման հետևանքով: Էմիրությունները նորանոր շրջաններ գրավելու համար հաճախ պատերազմներ էին մղում իրար դեմ: Նրանց մղած պատերազմների հետևանքով խիստ տուժում էին տեղաբնիկ բնակիչները՝ ավերվում էին քաղաքներ, գյուղեր և երբեմն նաև ամբողջական գավառներ: Էմիրություններից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում էր փոքրիկ ֆեոդալական պետություն:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի տերիտորիայում կազմավորված էմիրությունների մի մասը (Ութմանիկների էմիրությունը, Դվինի էմիրությունը) ոչնչացվել էր դեռևս Բագրատունիների թագավորության շրջանում, իսկ մյուս մասը (Կասիկների էմիրությունը, Աղձնիքի էմիրությունը) իր գոյությունը պահպանեց մինչև սելջուկյան տիրապետության շրջանը։ Ըստ էության, սրանք պահպանվեցին նաև սելջուկյան տիրապետության շրջանում, սակայն նրանցում հին էմիրական տների փոխարեն սկսեցին իշխել սելջուկյան էմիրները։

Սելջուկյան տիրապետության շրջանում առաջացան և նոր էմիրություններ, որոնք գրավում էին երկրի զանազան մասերը։

Դվինի Շադդադյանների էմիրությունը.— XI—XII դարերում Անդրկովկասի էմիրական տներից ամենահզորը Շադդադյաններին էր։ Սա գոյություն ուներ արաբական շրջանից և հայ պատմագիրների մոտ սովորաբար կոչված է Փատունյան։ X դարի երկրորդ կեսից Շադդադյաններին էր պատկանում աղվանական Գանձակ քաղաքը (այժմ՝ Կիրովաբադ) և նրա շրջակայքի մի քանի գավառները։ Բագրատունիների թագավորության անկման շրջանում նրանք կարողացան իրենց հողերը զգալի չափով ավելացնել Տաշիր-Ձորագետի և Սյունիքի թագավորությունների հաշվին՝ գրավելով առաջինի արևելյան, իսկ երկրորդի հյուսիսային մի քանի շրջանները։ XI դարի կեսերին Շադդադյանների էմիրությունն արդեն Անդրկովկասի ֆեոդալական պետական բավական ուժեղ միավորներից մեկն էր։

1048 թ. Շադդադյանները Դավիթ իշխանից խլեցին Դվին քաղաքն իր շրջակայքով և այնտեղ հիմնեցին Շադդադյանների տան Դվինի ճյուղը, որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1132 թվականը։ XII դարի երեսնական թվականներին սելջուկյան զորավար Մելիք-Տուղրիլ-շահն բազմաթիվ այլ շրջանների հետ միասին գրավեց նաև Դվինը և հաստատվեց Գանձակում։ Հենց դրանով էլ վերացավ Դվինի Շադդադյանների (որոնք ունեին քրդական ծագում) ճյուղը։ Այնուհետև Դվինը սելջուկների ձեռքին մնաց մինչև նրա վերջնական ազատագրումը (1203 թ.)։

Անիի Շադդադյանների էմիրությունը.— Դվինի Շադդադյան էմիր Աբլ-Սվարը 1072 թ. սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանից գնում է Անի քաղաքը և հանձնում իր թոռան՝ Մանուչին։ Այդպիսով Հայաստանում առաջանում է Շադդադյանների մի երկրորդ էմիրություն, որի ամրոտանիստը Անին էր։ Այս էմիրությունը, կարճատև

ընդմիջումներով, իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1199 թվականը։ Անիի Շադդադյանները այդտեղի էմիրության հիմնադրի անունով կոչվեցին Մանուչյաններ։ Անիի առաջին էմիր Մանուչեն մոր կողմից սերած էր հայ Բագրատունիներից։

Մանուչյանների ժամանակ Անին զգալի չափով վերաշինվում է։ Մանուչեն, այդտեղ հաստատվելուց անմիջապես հետո, կառուցել է տալիս մի հույակապ մզկիթ, որը հայտնի է Մանուչի մզկիթ անունով։ Այդ մզկիթը կառուցված էր ճարտարապետական նուրբ ճաշակով։ Նրա ավերակները պահպանվել են մինչև օրս։ Անիի էմիրության բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը։

Մանուչին հաջորդած նրա որդի Աբլ-Սվար Բ-ի ժամանակ Գանձակի էմիրությունը սպառնում է գրավել ամբողջ Շիրակը, իսկ Անիի էմիրը, փոխանակ պաշտպանության միջոցներ ձեռնարկելու և դիմադրություն կազմակերպելու, մտադրվում է Անին վաճառել Կարսի էմիրին։ Անեցիները, իմանալով նրա շար մտադրության մասին, դիմում են Վրաստանի Դավիթ թագավորին, որպեսզի իր զորքերով սելջուկներից ազատագրի քաղաքը։ Վրաց թագավորը սիրով ընդունում է հայերի հրավերը և 1124 թ. զալիս ու ազատագրում է Անին՝ այստեղ կառավարիչ նշանակելով վրաց իշխան Աբուլեթ Օրբելուն, որին օգնական է կարգում նրա որդի Իվանին։ Դրանից երկու տարի անց Աբլ-Սվար Բ-ի որդի Փատունը մահմեդական մի շարք էմիրների օգնությամբ մեծ ուժերով գրավում է Անին։

Հետագայում Վրաստանը երկու անգամ ևս Անին ազատագրում է սելջուկներից (1161 թ., 1174 թ.)։ Սակայն Վրաստանն այդ ժամանակներում չի կարողանում Անին պահել իր ձեռքում, որովհետև Անդրկովկասի էմիրությունները դեռևս չէին ընկճված և Վրաստանի դեմ նրանք հանդես էին գալիս իրար հետ դաշնակցած։

Շադդադյան կամ Մանուչյան վերջին էմիրը՝ Քեյ-Սուլթանի օրոք հայ-վրացական միացյալ զորքերը, հայազգի Ջաքարե սպառախարի գլխավորությամբ, 1199 թ. վերջնականապես ազատագրում են Անին, որը տրվում է Ջաքարյաններին իբրև ժառանգական սեփականություն։ Նա Ջաքարյանների ձեռքին էլ մնաց մինչև XIV դարի վերջերը, այսինքն՝ մինչև Լենկթեմուրի արշավանքները։

Խլաքի Շահարմենների պետությունը.— Խլաքի Շահարմենների պետությունը, որ հաճախ կոչվել է նաև էմիրություն, կազմավորվել է նախկին Կասիկների էմիրության տեղում և գոյություն է

ունեցել 144 տարի (1100—1244 թթ.): Այլ կերպ ասած, սա, Հայաստանում եղած մյուս էմիրությունների հետ համեմատած, ամենից երկար է պահպանել իր գոյությունը:

Խլաթի Շահարմենների էմիրության հիմնադիրը համարվում է ոմն Սոքման-էլ-Քոդբին, որը 1100 թ. Մանազկերտում, Խլաթում, Խնուսում և մի շարք այլ շրջաններում իշխող Մերվանյաններին վանելուց հետո ինքը հաստատվեց այդ տերիտորիաներում՝ Վանա լճի արևմտյան ափին գտնվող Խլաթ քաղաքը դարձնելով իր աթոռանիստը: Շահարմենների էմիրության տերիտորիան իր առավելագույն չափերին է հասնում XII դարի վերջերին: Այդ ժամանակ նրա բոլոր տերիտորիայի մեջ էին մտնում նախկին Վասպուրականի հյուսիսարևելյան կեսը և Բերկրիի, Արճեշի, Բաղեշի (Բիթլիսի), Խլաթի, Մանազկերտի, Խնուսի, Բյուրակնի շրջաններն ամբողջությամբ ու Գերջանի մի մասը: Սակայն դրանցով չէին սահմանափակվում Շահարմենների տիրապետության սահմանները. ձևական տեսակետից այդ էմիրությանն էին ենթակա նաև Աղբակում, Վանում, Մոկքում, Սասունում, Տարոնում ու Խորձյանում գտնվող հայկական իշխանությունները և Երզնկայի, Կարինի ու Կարսի էմիրությունները:

Սելջուկ իշխողները իրենց «շահ-արմեն» («հայկական շահ») են կոչել պարզապես այն պատճառով, որ նրանց ընդարձակ էմիրության մեջ բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը: էմիրության մայրաքաղաքը վաճառաշահ ու հարուստ Խլաթն էր:

Շահարմենները ձևական տեսակետից ենթարկվում էին «մեծ սելջուկներին», սակայն իրականում նրանք անկախ իշխողներ էին:

XIII դարի սկզբներից հակասություններն ավելի են սրվում: Շահարմենների էմիրությունում իրենց դինաստիան հաստատած էյուբյանները (1208 թ.) հզորացող Վրաստանի և հայ-վրացական զինակցությանն ու բարեկամական հարաբերություններին չէին կարող հաշտ աչքով նայել: Նրանք, միանալով մի շարք այլ էմիրությունների հետ, փորձում են կոտրել Վրաստանի հզորությունը և այն ենթարկել իրենց: Սակայն հայ-վրացական միացյալ զորքերը դեպի հարավ կատարած մի արշավանքով ազատագրում են Շահարմեններին ենթարկվող Բազրեանդ, Ծաղկոտն և Կոզովիտ գավառները, ապա առաջ շարժվելով հասնում են մինչև Մանազկերտ: Հետագայում (1209 թ.) հայ-վրացական բանակները հասան նույնիսկ էմիրության մայրաքաղաք Խլաթին:

Շահարմենների էմիրությունը պատմական ասպարեզից վերացավ 1244 թ., երբ մոնղոլները ամբողջապես գրավեցին նրա տերիտորիան և մայրաքաղաքը:

Որդուլբյանների պետությունը.—Այս պետությունն առաջացավ Խլաթի Շահարմենների պետության կազմավորման ժամանակ: Սա իր հերթին բաժանված էր երկրորդական էմիրությունների:

Որդուլբյանների պետությունը Մարդինի, Հիսն-Կեֆի և Ամիդի շրջաններից բացի, իր մեջ էր ընդգրկում նաև Հայաստանի հարավարևմտյան մի խոշոր մասը՝ նախկին Աղձնիք նահանգն ամբողջությամբ, մի շարք գավառներ Չորրորդ Հայքից, Տուրուբերանից և Կորճեքից: Այդպիսի կազմով Որդուլբյանների Մուֆարդինի պետության սահմանները ձգվում էին Եփրատից մինչև Կորդլաց (Քրդեստանի) լեռների արևմտյան բարձրությունները և Հայկական Տավրոսի շրջափան շղթաներից մինչև Մասիուսի լեռները:

XII դարի երեսնական թվականներից Որդուլբյանների պետությունը հետզհետե բաժան-բաժան է լինում և թուլանում: 1207 թ. էյուբյանների կողմից վերջ է տրվում Որդուլբյանների պետությանը:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի՝ վարչա-քաղաքական դրությունը XII—XIII դարերում

XI դարի վերջերից Վրացական պետության համար ստեղծվում են բավականաչափ նպաստավոր պայմաններ. երկրի ներքին տրեսական կյանքը զգալի չափով առաջադիմում է, բաժան-բաժան եղած սելջուկյան պետությունը գնում է դեպի անկում, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը XI դարի երկրորդ կեսից արդեն դադարել էր Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում նախկին խոշոր դերը խաղալուց:

XI—XII դարերում Վրաստանի հզորացմամբ պայմաններ ստեղծվեցին Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար:

1124 թ. Անին ու Շիրակը Վրաստանին միացվելուց հետո (թերևս դրանից առաջ) Վրաստանին է միացվում նաև Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը, որի տերիտորիայի մի զգալի մասը շնորհվում է Դավիթ Դ-ի բանակի զլխավոր հրամանատար (ամիրապատար) վրաց իշխան Իվանե Օրբելուն: Այդ թագավորության մյուս մասերը մնացին հայ ֆեոդալների իշխանության ներքո, որոնք դարձան

¹ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ Վրաստանի օգնությամբ Հայաստանի՝ սելջուկներից ազատագրված մասը ընդունված է կոչել Հյուսիսային Հայաստան, մինչդեռ դա աշխարհագրական առումով ոչ թե Հյուսիսային, այլ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանն է: Ուստի այն մենք կոչում ենք վերջին ձևով:

ի վանն Օրբելու անմիջական վասալները: Նրա վասալը դարձավ նաև Խոթոռնիի տեր իշխան Ավագ Զաքարեն (վրացերեն՝ «Մխարզըձե-լի» — «Յրկայնաբազուկ»), որը համարվում է Զաքարյան տոհմի հիմնադիրը:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրումը, սակայն, մեծ մասամբ կատարվեց Թամար Թագուհու օրոք (1184—1213 թթ.), երբ պետության քաղաքական կյանքում կարևոր դեր էին խաղում հայազգի Զաքարյանները: Վրաց Թագուհին ամիրսպասալարի պաշտոնը տվեց Սարգսի որդի Զաքարեին, որը ժառանգական կարգով իշխելու պայմանով Թամար Թագուհուց ստացել էր Տաշիր-Ձորագետի տերիտորիաները: Բարձր պաշտոն և մեծ շնորհամանք ստացավ նաև Զաքարեի եղբայր Իվանեն:

Հզորացած Վրաստանը, հայերի ակտիվ դինակցությամբ, համառ պայքար սկսեց սելջուկների դեմ: Հայ-վրացական բանակը, Զաքարեի հրամանատարությամբ, մեկը մյուսի ետևից սելջուկներից մաքրում է Ամբերդը, Բջին, Արարատյան և Շիրակի դաշտերը, Անին (1199 թ.), Դվինը (1203 թ.), Կարսը, Սյունիքը, Սուրմառին, Բագրևանդը, Կոզուլիտը, Ծաղկոտնը, ապա շարունակելով իր առաջ-խաղացումը, հասնում է մինչև Մանազկերտ, Արճնշ և Խլաթ քաղաքները՝ հարկադրելով Շահարմեններին ընդմիջտ հրաժարվել Բագրևանդ, Ծաղկոտն և Կոզուլիտ գավառներից, որոնք այդ արշավանքի ընթացքում խլվեցին նրանցից և միացվեցին Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մյուս ազատագրված շրջաններին:

Նշված բոլոր շրջանները ազատագրվեցին 10—12 տարվա ընթացքում (1190-ական թ. վերջերից մինչև XIII դարի առաջին տասնամյակի վերջերը): Դրանց ազատագրումով էլ ավարտվեցին Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը սելջուկյան տիրակալներից մաքրելու համար ձեռնարկված արշավանքները:

Այսպիսի կազմով սելջուկներից ազատագրված Հյուսիս-արևելյան Հայաստանն ուներ մի հսկայական տերիտորիա: Ամբողջությամբ նրա մեջ էին մտնում Վանանդի, Անի-Շիրակի, Տաշիր-Ձորագետի և Սյունիքի նախկին թագավորությունները: Նրա սահմանները ձգվում էին Արցախի (Ղարաբաղի) լեռների արևելյան լանջերից մինչև ալթայյան Հասան-Կալա ու Արաքս գետերի խառնարանի մոտերքը և Կուր գետից մինչև Ծաղկանց լեռների հարավային վերջավորությունները:

Ձևական տեսակետից Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը մտնում էր Վրացական պետության մեջ, սակայն իրականում նրան տրված էին ներքին անսահմանափակ իրավունքներ: Նա նույնիսկ հարկեր

չէր տալիս: Վրաց թագավորներն իրենց չէին համարում Հայաստանի հողերի և ընդերքի հարստությունների տերը: Դրանց տերը Զաքարյաններն էին, նրանց գերագույն իրավասության էին ենթակա ինչպես երկրի հողերը, անտառները, ջրերը և ընդերքի ամբողջ հարստությունները, այնպես էլ բոլոր մեծ ու փոքր ֆեոդալները: Վրացական պետության կախվածությունը արտահայտվում էր միայն նրանով, որ Զաքարյանները համարվում էին վրաց թագավորի վասալները և, իբրև այդպիսին, նրանք, պետական բարձր պաշտոններ վարելուց բացի, անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր էին զորքեր տրամադրել:

Այդպիսի բարեհաջող պայմանների շնորհիվ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը սելջուկյան ժանր տիրապետությունից հետո վերակենդանացավ և բռնեց իր զարգացման ուղին: Սակայն այդ դրությունը երկար չտևեց. շուտով մոնղոլները երևացին Անդրկովկասում և, ահռելի ավերածություններ կատարելուց հետո, իրենց ժանր լուծը հաստատեցին այնտեղ:

Զաքարյանների ժամանակաշրջանի Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը տիպիկ ֆեոդալական երկիր էր: Նա իրենից չէր ներկայացնում մի ամբողջական միահեծան պետություն, այլ երկու եղբայրներով երկու ճյուղի բաժանված տոհմի ավագ կամ ազդեցիկ ներկայացուցչի գերիշխանության տակ՝ հսկայական իշխանությունների մի ամբողջ ցանց էր:

Զաքարյանները իբրև Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի սյուզերեն տերեր ունեին իրենց և՛ սեփական տիրապետության շրջանները, և՛ վասալ իշխանություններ: Նրանց վասալ իշխանությունների մի մասը գոյություն ուներ հնից կամ նախորդ ժամանակաշրջաններից, իսկ մյուս մասը հաստատեցին հենց իրենք՝ Զաքարյանները:

Զաքարյանների տիրապետության շրջանները

Զաքարյանների իշխանության ներքո Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի, որոնցից մեկը ենթարկվում էր Զաքարեին, իսկ նրա մահից հետո անցավ նրա որդի Շահանշահին: Երկրորդ մասը կազմում էր Զաքարեի եղբայր Իվանեի գերիշխանության շրջանը, որը նրա մահից հետո ժառանգեց նրա որդին՝ Ավագը: Առաջինների իշխանության տակ էր գտնվում երկրի արևմտյան մասը՝ Լոռու և Անիի շրջանները, Արագածոտն, Բագրևանդ, Ծաղկոտն և Կոզուլիտ գավառները, Սուրմառիի շրջանը և այլն: Նրանց իշխանության տակ եղած տերիտորիան ձգվում էր Վիրա-

հայոց լեռներից մինչև Ծաղկոտնի հարավային սահմանը և Բոլոր-պահակից մինչև Երևան: Զաքարեի ճյուղի իշխանների աթոռանիստերն էին Լոռին և Անին: Իսկ Իվանեի և նրա որդու տիրապետության ու գերիշխանության տակ էր գտնվում Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի արևելյան մասը, որի մեջ էին մտնում՝ Բջին, Գեղարքունիքը, Վայոց ձորը, Արցախի մեծ մասը, Սյունիքը, ինչպես նաև Նախիջևան, Դվին ու Երևան քաղաքներն իրենց շրջակայքի հետ միասին: Այս ճյուղի աթոռանիստը Կայեն բերդն էր: Այսպիսով, վերջիններիս իշխանության սահմանները Աղստե գետից հասնում էին մինչև Արաքս: Սակայն Զաքարեի և Իվանեի իշխանությունների նըշված սահմանները չի կարելի համարել վերջնականապես ճշտված:

Ինչպես ասվեց, Զաքարյանները սեփական տիրապետություններից բացի իրենց գերիշխանության տակ ունեին հնից եկող և իրենց կողմից կազմված վասալ իշխանություններ: Նոր կազմված վասալ իշխանություններից էին՝ Վաչուտյանների, Դոփյանների, Օրբելյանների, Պոռոջյանների (կամ Խաղբակյան) և Վահրամյանների իշխանությունները: Հնից իրենց գոյությունը պահպանել և, Զաքարյանների կողմից հովանավորվելով, բավական զորացել էին Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի, Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչենի, Մածնաբերդի, Մահկաբերդի և Պահլավունիների իշխանությունները:

Նոր կազմված Վաչուտյանների իշխանությունը Զաքարեի և նրա որդի Շահանշահի վասալն էր, իսկ Դոփյանների, Օրբելյանների և Պոռոջյանների (Խաղբակյան) իշխանությունները ենթարկված էին Իվանեին, ապա նրա որդուն՝ Ավագին: Նոր իշխանություններից էր նաև Վահրամյանների իշխանությունը, որը Զաքարյանների կրտսեր ճյուղն էր:

Զաքարյան իշխանները խնամիրական կապերով կապված էին մյուս իշխաններից շատերի հետ, և դա օգտագործում էին իրենց ֆեոդալական իշխանությունները ամուր պահելու համար: Վասալ իշխանների մեծ մասն արքունիքում վարում էր զանազան պաշտոններ:

Զաքարյանների կազմած իշխանությունները

Վահրամյանների իշխանությունը.—Այս իշխանության հիմնադիրը համարվում է Զաքարե և Իվանե եղբայրների ազգական՝ Բլու Զաքարեի որդի Վահրամը, որն իշխում էր Գագ ամրոցում (Հաղպատից հյուսիս-արևելք՝ Կուր գետի աջ կողմում): Ինչպես երևում է,

նրա հայրը՝ Բլու Զաքարեն ստեղծել էր արդեն բավականաչափ ընդարձակ մի իշխանություն, որի մեջ էին մտնում Գարդման, Փառիսոս և Տավուշ գավառները՝ Գարդման, Քարահերձ, Երգեվանք, Տավուշ, Տերունական, Կածարեթ և Գագ բերդերով: Բլու Զաքարեի որդին և հաջորդը՝ Վահրամը, որը Գագն իր աթոռանիստը դարձնելու համար սովորաբար կոչվել է Վահրամ Գագել, գրավում է նաև Շամքոր քաղաքը:

Վահրամյանների իշխանությունը նկարագրված տերիտորիալ կազմով մնաց մինչև մոնղոլական արշավանքները: Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մյուս շատ իշխանների պես Վահրամյանները ևս ընդունեցին մոնղոլների գերիշխանությունը, սակայն վերջիններիս արշավանքների հետևանքով նրանց իշխանությունը ենթարկվեց ավերման:

Վաչուտյանների իշխանությունը.—XIII դարի սկզբում Վաչուտյանները հաստատվել էին Արագածոտն գավառի մի մասում, որն իր տերիտորիայով համապատասխանում է այժմյան Ապարանի և Աշտարակի շրջաններին: Իշխանության կենտրոնը Կարբի շրջանում գտնվող Ամբերդ զոչակն էր, որը նախորդ շրջանում պատկանում էր Պահլավունիներին:

Զաքարյաններն այդ շրջանները 1196 թ. գրավելով, նրանցում կառավարիչ էին նշանակել Վաչեին (Վաչուտին), որը և համարվում է Վաչուտյանների իշխանության հիմնադիրը:

Վաչեի թոռ Վաչե Վաչուտյանի ժամանակ այդ իշխանությունն ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Արագածոտն գավառը: Նա հիշատակվում է որպես Արագածոտնի իշխանաց իշխան, իսկ դա ցույց է տալիս, որ նրա հովանավորության տակ կային այլ մանր իշխանություններ:

Վաչուտյանների իշխանությունը բավական երկար ժամանակ պահպանեց իր գոյությունը: XIII դարի վերջերին վերաբերող արձանագրությունների մեջ նրա մասին դեռևս շարունակվում է հիշատակվել:

Վաչուտյանների աթոռանիստը Ամբերդն էր, իսկ հոգևոր կենտրոնը՝ Հովհաննավանքը: Այդ իշխանության մեջ էր նաև Սաղմոսավանքը:

Օրբելյանների իշխանությունը.—Օրբելյանները սերված են վրացական Օրբելյան հզոր իշխաններից, որոնք Վրաստանում IX—XII դարերում քաղաքական խոշոր դեր էին խաղում: Նրանք Դավիթ Գ-ի ժամանակներից կատարում էին վրացական պետության գլխավոր հրամանատարի՝ ամիրսպասալարի պաշտոնը և իբրև ֆեո-

դաշններ իշխում էին խոռո ու նրա շրջակայքի, ինչպես և Սամշվիլ-
գեի վրա: Օրբելյանները 1178—1179 թթ. ապստամբում են Գեորգի
Գ-ի դեմ, դրա համար էլ նրանք վճռվում են ամիրսպասալարու-
թյան պաշտոնից և իրենց գրաված կալվածքներից, որոնք տրվում
են Զաքարյաններին:

Դրանից հետո Օրբելյան տան ներկայացուցիչներից մի քանի-
սը թողնում են Վրաստանը և հեռանում: Հենց դրանց սերնդից էր
Լիպարիտը, որ Զաքարյան իվանեից, իբրև շնորհում, ստացավ Վա-
յոց ձորում Հրաշկաբերդը և բազմաթիվ գյուղեր իրենց հողերով,
ինչպես նաև ընդարձակ կալվածքներ Գեղարքունիքում, Կոտայքում
ու Կաջնում: Օրբելյանների իշխանությունը հիմնադրման տարին
համարվում է 1184 թվականը:

Լիպարիտի իշխանության տակ էին գտնվում մի շարք այլ փո-
քեր իշխանություններ: Նա կրում էր իշխանաց իշխան տիտղոսը և
համարվում էր Զաքարյանների վասալը:

Լիպարիտի հաջորդի և որդու՝ Ելիկումի իշխանության ժամա-
նակ սկսվում են մոնղոլական արշավանքները: Նա շուտով ընդու-
նում է մոնղոլների գերիշխանությունը՝ իր իշխանական իրավունք-
ները պահպանելու պայմանով:

Պռոշյանների (կամ Խաղբակյանների) իշխանությունը.— Պռոշ-
յանները Վայոց ձորում հաստատվեցին գրեթե Օրբելյանների հետ
միաժամանակ:

Նրանք սկզբում Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչենի իշխան-
ների վասալներն էին: Դրանց ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վասա-
կը 1201 թ. թողնում է Խաչենը և գալիս հաստատվում է Սյունիքում:
Այստեղ նա, իվանե Զաքարյանի շնորհիվ, հաստատում է մի զորա-
վոր իշխանություն: Վասակը Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը սել-
ջուկներից մաքրելու գործում մեծ օգնություն է ցույց տալիս Զաքար-
յաններին և դրա դիմաց նրանցից, իբրև պարգև, Սյունյաց, Շահա-
պունյաց և Վայոց ձոր գավառներում ստանում է լայնատարած կալ-
վածքներ՝ ժառանգաբար իշխելու իրավունքով:

Սակայն Պռոշյանների իշխանությունը մի ամբողջություն չէր
ներկայացնում, նա բաղկացած էր մի քանի մեծ ու փոքր մասե-
րից, որոնք իրարից բաժանված էին Օրբելյանների իշխանության
տակ գտնվող տերիտորիաներով: Նրա ամենաընդարձակ մասը Շա-
հապունիքն էր՝ Ճահուկի արևելյան մասի և Վայոց ձորի սահմանա-
կից շրջանների հետ միասին: Նրա մյուս երկու ընդարձակ մասերը
գտնվում էին Վայոց ձորում, որոնցից մեկի մեջ էր մտնում Աղառ

գետի հովիտն իր Գեղարդա վանքով: Դրանցից բացի, Խաղբակյան-
ները կալվածքներ ունեին նաև Կեչառուքի վանքի շրջակայքում:

Վասակին հաջորդեց նրա որդին՝ Պռոշը (1223—1284), որի ժա-
մանակ տեղի են ունենում մոնղոլների արշավանքներն ու նրանց
ծանր լծի հաստատումը: Պռոշյանները, Օրբելյանների ու մյուս իշ-
խանների օրինակով, ընդունում են մոնղոլական գերիշխանությու-
նը և հետագայում ունենում բարձրացման ու փառքի մի շրջան:

Խաղբակյանների իշխանության հոգևոր կենտրոններն էին՝ Կե-
չառուքի, Այրի կամ Գեղարդա, Թանահատի վանքերն ու միջնադար-
յան Հայաստանի մշակույթի խոշոր կենտրոն Գլաձորը:

Դոփյանների իշխանությունը.— Այս իշխանական տունն իր ա-
նունը վերցրել է Զաքարե և իվանե եղբայրների քրոջ՝ Դոփի անու-
նից: Դոփն ամուսնանում է Ծարի իշխան Հասանի հետ, որը Զաքար-
յաններից լայնատարած կալվածներ է ստանում Թարթառ գետի
վերնագավառում: Չնայած իշխանության առաջին իսկական տերը
Հասանն էր, այնուամենայնիվ, իշխանական տունը կրեց Դոփի ա-
նունը: Դոփյաններին էր պատկանում Թարթառ գետի վերնագավա-
ռից բացի նաև Սյունիքի մի փոքր մասը՝ Սոդք գավառը: Այս իշ-
խանական տունը գործոն դեր խաղաց մոնղոլների տիրապետու-
թյան շրջանում:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XI ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՁԵՎ XIII ԴԱՐԻ 30—40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հայաստանի տնտեսական դրությունը XI դարի կեսերից մինչև XII դարի երկրորդ կեսը

Այս ժամանակաշրջանն իր մեջ ընդգրկում է բյուզանդական և
սելջուկյան կարճատև տիրապետությունների շրջանը:

Կայսրության՝ հայերին բռնի ուժով տեղահան անելու և ծանր
հարկային քաղաքականության հետևանքով Հայաստանի տնտեսու-
թյունը, մանավանդ գյուղատնտեսությունը, մեծապես տուժում էր:
Բյուզանդական տիրապետությունը բացասական քիչ ազդեցություն
չէր թողնում նաև արհեստագործության վրա: Դա արտահայտվում
էր նախ նրանով, որ բյուզանդական արհեստավորական ապրանք-
ները, տեղական մաքսի վերացման հետևանքով, սկսեցին ազատ
մուտք գործել Հայաստանի քաղաքները: Երկրորդ՝ ազնվականու-
թյան ու զինվորականության զգալի մասի և բազմահազար հարկա-

տու բնակիչների՝ բուն Հայաստանից տեղահան անելը, ինչպես և տեղի բնակիչների վատթար դրությունը, որ հետևանք էր կայսրության վարած ծանր հարկային քաղաքականության, մեծ չափով իջեցնում էին արհեստավորական արտադրանքների պահանջը: Ըստ երևույթին մի փոքր այլ էր արտաքին առևտրի վիճակը: Հայաստանի՝ աշխարհակալ Բյուզանդիային կցումով հայ վաճառականները հնարավորություն են ստանում իրենց գործունեությունը ծավալել ավելի մեծ տերիտորիայի վրա:

Սակայն պետք է ասել, որ բյուզանդական տիրապետության շրջանի Հայաստանի տնտեսական կյանքում, այնուամենայնիվ, արմատական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Կայսրությունը իր տիրապետությունը նոր էր հաստատել Հայաստանում, երբ վրա հասան սելջուկների արշավանքները, որոնց անմիջապես հաջորդեց Հայաստանում նրանց ծանր լծի հաստատումը:

Սելջուկյան շուրս արշավանքների ընթացքում (1048 թ., 1049 թ., 1054 թ. և 1064—1071 թթ.) ավերվեցին Վասպուրականի մեծ մասը, Արածանիի հովտում ընկած շրջանները, Վանանդը, Կարինի գավառը, Արարատյան և Շիրակի դաշտերը: Ավերելու հետ միասին՝ սելջուկյան հորդանքները կողոպտում էին գյուղերն ու քաղաքները և գերեվարում բնակչության զգալի մասին: Հայաստանի գյուղատնտեսությունը, քաղաքային կյանքը և առևտուրը մեծ հարված են ստանում այդ ավերիչ արշավանքներից:

Խաղաղ պայմաններ ստեղծվեցին Մելիք-շահ Ա. սուլթանի և նրա նշանավոր վեդիի Նիզամ-ուլ-Մուլքի ժամանակ, երբ սելջուկների պետությունը ապրում էր իր հզորության ամենաբարձր շրջանը: Դրանց օրոք աստիճանաբար վերականգնվում էին ավերված գյուղերն ու քաղաքները, ջրանցքները, ճանապարհները, իջևանները: Մելիք-շահը իր վեդիի Նիզամ-ուլ-Մուլքի խորհրդով անց է կացնում որոշ վերափոխություններ, որոնք զգալի չափով խրախուսիչ դեր են խաղում երկրի տնտեսության վերականգնման գործում:

Խաղաղությունը երկարատև չեղավ: Մելիք-շահի մահից հետո (1092 թ.) նրա պետության մեջ ծայր առավ գահակալական պայքար, և էմիրներն ու աթաբեկների միջև սկսվեցին երկարատև կռիվներ, որոնք մեծ հարված էին հասցնում տնտեսության բոլոր ճյուղերին:

Գյուղատնտեսությունը.—Գյուղատնտեսությունը, նախորդ ժամանակաշրջանի հետ համեմատած, զգալի չափով հետադիմում է: Թուրք-սելջուկները, երկրում կատարած ավերածություններից բացի, մեծ մասսաներով զալիս հաստատվում են Հայաստանի արգա-

վանդ դաշտերում և հովիտներում: Նրանք, լինելով քուլտոր անասնապահներ, երկրագործական մշակույթներով հնուց ի վեր հայտնի դաշտերի ու հովիտների մեծ մասը վեր են ածում արոտավայրերի, ավերում են այնտեղ գոյություն ունեցող ոռոգման սիստեմները: Դրա հետևանքով սելջուկյան տիրապետության շրջանում գյուղատնտեսության ճյուղերի մեջ առանձնապես մեծ հարված են ստանում երկրագործությունն ու այգեգործությունը: Նախորդ ժամանակաշրջանում երկրագործությամբ զբաղվող հայ բնակչության մի զգալի մասը, որ դուրս էր մղվել արգավանդ դաշտերից և ապաստանել էր լեռնային շրջաններում, իր հիմնական զբաղմունքն է դարձնում անասնապահությունը:

Քաղաքները և առևտուրը.—Նախորդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի ծաղկած քաղաքներից շատերը սելջուկյան արշավանքների հետևանքով ենթարկվում են ավերման և կողոպուտի: 1049 թ. սելջուկները գրավեցին, կողոպտեցին և հիմնահատակ կործանեցին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը՝ Արծնը:

Ալփ-Արսլանի արշավանքի ժամանակ (1064—1065 թթ.) զգալի չափով ավերման ենթարկվեց հռչակավոր Անին: Սելջուկյան տիրապետության շրջանում չնայած նա չկորցրեց իր նշանակությունը, սակայն նրա քաղաքական պատմությունն այդ ժամանակներում չափազանց անկայուն էր: Այդ շրջանում Անին մի շարք անգամ անցել է ձեռքից ձեռք և յուրաքանչյուր դեպքում ենթարկվել մասնակի ավերման: Նույնպիսի քաղաքական դրություն է ունեցել և Հայաստանի երկրորդ նշանավոր քաղաքը՝ Դվինը:

Սելջուկյան արշավանքներից խիստ կերպով տուժեցին Արճեշ և Մանազկերտ քաղաքները: Դրանցից առաջինը հրի ու սրի մատնվեց Տուղրիլի արշավանքի ժամանակ (1054 թ.), իսկ երկրորդը՝ Մանազկերտը, ավերման ու կողոպուտի ենթարկվեց սելջուկների և բյուզանդական զորքերի միջև տեղի ունեցած 1071 թ. ճակատամարտի ժամանակ: 1103 թ. սելջուկների կողմից հիմնահատակ ավերման ենթարկվեց Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաք Կապանը և այլևս չվերականգնվեց:

Նշվածներով, անշուշտ, չի սահմանափակվում սելջուկյան հորդանքների կողմից Հայաստանում ավերված քաղաքների ցանկը: Անուղղակի հիշատակություններից երևում է, որ Արծնից, Արճեշից, Մանազկերտից, Անիից և Դվինից բացի, սելջուկյան տիրապետության շրջանում խիստ հարված էին ստացել նաև բազմաթիվ այլ քաղաքներ ու գյուղաքաղաքներ (Վան, Բերկրի, Մուշ, Ամբերդ և այլն):

Թուրք-սելջուկների արշավանքներից հետո, Մելիք-շահ Ա սուլթանի օրոք, որոշ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում առևտրի համար, սակայն դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում։ Սելջուկյան պետության մասնատման հետևանքով Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Հայաստանում, Աղվանքում, Ատրպատականում, Պարսկաստանում կազմավորվում են մի շարք էմիրություններ, որոնք հաճախակի պատերազմներ էին մղում իրար դեմ։ Թե՛ Հայաստանում և թե՛ նրա հարևան երկրներում կային բազմաթիվ շրջաններ, որտեղ առհասարակ բացակայում էր որևէ իշխանություն։ Այդպիսի շրջաններում սելջուկյան հորդաները բանդաներ կազմած հարձակվում ու թալանում էին բնակավայրերը և առևտրական քաղաքները։ Հայաստանում իրենց գոյությունը պահպանած ֆեոդալական պետություններն ու առանձին մանր իշխանությունները շրջապատված էին սելջուկյան էմիրություններով, որոնք հաճախակի հարձակումներով միշտ սպառնալիքի տակ էին պահում նրանց։ Այնպես որ Հայաստանի հայկական այդ փոքրիկ պետություններն ու իշխանությունները գտնվում էին գրեթե լիակատար մեկուսացած դրություն մեջ և հնարավորություն չունեին լայն շափերով տարանցիկ առևտրին մասնակցելու։

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները

XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները Վրաստանի օգնությամբ սելջուկ-թուրքերից ազատագրված Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի համար հանդիսացան Հայաստանում IX—XI դարերում սկսված տնտեսական արագ զարգացման և ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման ժամանակաշրջանի ուղղակի շարունակությունը, որ կարճ ժամանակով ընդհատվել էր սելջուկյան տիրապետության հետևանքով։ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում, որտեղ սյուլգերեն իրավունքով իշխում էին Զաքարյանները, զարգանում են տնտեսության բոլոր ճյուղերն ու քաղաքային կյանքը։

Գյուղատնտեսությունը.—Սելջուկյան էմիրների ծանր լծից ազատագրվելով, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում գյուղատնտեսությունը, միջնադարյան տեմպերի համեմատությամբ, արագ

ձեռքավորվել էր ականգնվում է և բռնում իր հետագա զարգացման ուղին։

Այս ժամանակաշրջանում երկրագործական գործիքների կատարելագործման գծով որևէ քայլ չի կատարվում, սակայն ավելի լայն տարածում են ստանում եռադաշտային սիստեմը, աղբով պարարտացնելը, քաղհանելը, քարհավաքը։ Ապրանքա-դրամական տնտեսության զարգացման շնորհիվ ֆեոդալական կալվածքը գնալով ավելի ու ավելի էր ներգրավվում առևտրական հարաբերությունների մեջ։ Խոշոր կալվածատերերն ու վանքերն իրենց ստացած եկամուտների մի մասը դուրս էին բերում վաճառքի։ Մեծ տարածում են ստանում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների տերուների խոշոր տնտեսությունները։ Այդպիսի տնտեսություններ, ինչպես մենք տեսանք, գոյություն ունեին նաև նախորդ ժամանակաշրջանում, սակայն դրանք այն ժամանակ ունեին ավելի համեստ շափեր։ Տերունի խոշոր տնտեսությունների ընդլայնման և զարգացման հետևանքով կոռը հասնում է մեծ շափերի։ Կոռային աշխատանքը սկսում է մասսայաբար գործադրվել։ Խոշոր տնտեսությունները հատկապես լայն տարածում էին գտել այգեգործության և բամբակի ու բրնձի մշակույթների գծով, սակայն բացառված չէին նաև երկրագործական մյուս ճյուղերն ու անասնապահությունը։

Գյուղատնտեսության ճյուղերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը մոտավորապես ուներ հետևյալ պատկերը. հացահատիկային կուլտուրաների մշակությամբ հայտնի էին Արարատյան դաշտի մի մասը և Ալաշկերտի (Բագրևանդի) ու Շիրակի դաշտերը, այգեգործությամբ՝ Արարատյան ու Սուրմալուի դաշտերը և Կաղզվանի (Արշարունիք) ու Մեղրու (Արևիք) շրջանները, բամբակի ու բրնձի մշակությամբ՝ Արարատյան դաշտը, անասնապահությամբ՝ Սյունիքը, Գեղամա լճի ավազանը, Տաշիր-Զորագետը, Վանանդը և Արագածոտնը։

Քաղաքները, առհեստներն ու առևտուրը.—Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է քաղաքային կյանքի հետագա զարգացումը, որը ժամանակավորապես ընդհատվել էր սելջուկյան արշավանքների ու կարճատև տիրապետության հետևանքով։ Նրա քաղաքների մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում Անին։ Մյուս քաղաքները՝ Դվինը, Կարսը, Լոռին, Երևանը, Սուրմալուն և այլն, Անիի հետ համեմատած, ունեին ավելի երկրորդական նշանակություն։

Քաղաքներում զարգանում էր առևտրա-վաշխառուական կա-

պիտաւը, որի խոշոր ներկայացուցիչները իրենց ցանցն էին գցում նույնիսկ իշխաններին, պարոններին: XIII դարի առևտրա-վաշխա-ռուական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչներից էին անեցի Տիգ-րան Հոնենցը և Ավետենց Սահմադինը, ինչպես և մանազկերտցի Ումեկը: Սրանք իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էին հողային հըս-կայական տարածություններ և մեծ հարստություններ:

Քաղաքների կառավարիչները (քաղաքապետերը) կոչվում էին ամիրաններ և նշանակվում էին այն ֆեոդալ իշխանի՝ կողմից, որի իշխանությունն սահմաններում գտնվում էր տվյալ քաղաքը: Խոշոր քաղաքների՝ Անիի, Դվինի և Կարսի կառավարիչները կոչվում էին «ամիրայից ամիրա»: Ընդ որում, Անիի կառավարիչները նշանակ-վում էին Զաքարյանների կողմից, որովհետև այն նրանց աթոռա-նիստ քաղաքն էր:

Անիում հարուստ վաճառականները կազմակերպել էին քաղա-քային ինքնավարություն, որը գլխավորում էր «երիցանին»: Երի-ցանին գործում էր ամիրայից ամիրայի նախագահությամբ:

Ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացման և ներ-քին շուկայի ընդլայնման շնորհիվ ավելի է խորանում գյուղատն-տեսությունից արհեստի բաժանման պրոցեսը: XII—XIII դարե-րում արհեստները գերազանցապես զարգանում են քաղաքներում: Իշխանները, խոշոր հողևտրականները և առևտրա-վաշխառուները քաղաքներում և վանքերում ունեին «գործատներ» (արհեստանոց-ներ), որտեղ աշխատում էին թե՛ կախյալ և թե՛ ազատ արհեստա-վորները:

Գյուղատնտեսության հետ սերտ կապված են մնում միայն մի քանի տեսակ արհեստներ՝ դարբնություն, հյուսնություն, մանածա-գործություն և այլն, մնացած արհեստները անջատվում են գյու-ղատնտեսությունից ու կենտրոնանում քաղաքներում: Արհեստների կազմը, նախորդ շրջանի հետ համեմատած, էական փոփոխություն-ներ չի կրում, սակայն գնալով աշխատանքի բաժանումը արհեստի ներսում ավելի է խորանում: Դրա հիման վրա էլ արհեստագործա-կան գործիքների որոշ տեսակներ կրում են զգալի փոփոխություն-ներ, դրանք հարմարեցվում են տվյալ արհեստի աշխատանքային պայմաններին: Հիշատակությունների համաձայն, XIII դարի սկզբ-քին Անիի արհեստների թիվը հասնում էր մոտ 40-ի: Մյուս քաղաք-ներում (Դվինում, Կարսում և այլն) նույնպես արհեստները բազմա-տեսակ էին: Նախորդ ժամանակաշրջանի նման այս շրջանում ևս Հայաստանի քաղաքային արհեստների մեջ կարևոր տեղ էին զրա-վում՝ մետաղագործությունը (զինագործությունը, դարբնությունը,

ոսկերչությունը, արծաթագործությունը), մանածագործությունը, կավագործությունը, քարկոփությունը, որմնադրությունը, հյուսնու-թյունը, կաշեգործությունը, պայտարությունը, թամբագործությունը, տակառագործությունը, ներկարարությունը, սննդի հետ կապված մի շարք արհեստներ և այլն:

Յուրաքանչյուր արհեստագործական արտադրություն հետզհե-տե համախմբվում է հատուկ արհեստակցական ընկերության մեջ: Արհեստավորական ընկերություններ կային և նախորդ ժամանակա-շրջանում, բայց նրանք այն ժամանակ գտնվում էին դեռ սաղմնա-յին վիճակում և ձևավորված ընկերություններ դարձան միայն XII—XIII դարերում:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում XII—XIII դարերում զար-գանում են ներքին շուկան և ապրանքա-զրամական հարաբերու-թյունները: Քաղաքներում, վանքերին կից, ճանապարհային կայա-րաններում կային բազմաթիվ խանութներ, որոնք առևտուր էին ա-նում տեղական ապրանքներով: Արհեստավորների նման առև-տրականները ևս ունեին իրենց կազմակերպությունները:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի XII—XIII դարերի արտաքին առևտուրը, հիմնականում լինելով IX—XI դարերի Հայաստանի ար-տաքին առևտրի զարգացման մի նոր աստիճանը՝ սելջուկյան տիրապետությունից հետո, իր ուղղությամբ նախորդից զգալի չափով տարբերվում էր: IX—XI դարերում Հայաստանը առևտուր էր կատարում հիմնականում Սև ծովի հարավային ափերի նավահան-գրատային քաղաքների, Պարսկաստանի, Միջագետքի, Սիրիայի և հարևան վրաստանի ու Աղվանքի հետ: XII—XIII դարերում Միջա-գետքի, Սիրիայի, Փոքր Ասիայի և Պարսկաստանի հետ կատարվող առևտուրը մղվում է ետին պլանի վրա: Այդ երկրներում հաստատ-ված սելջուկյան էմիրությունները իրենց հարատև կոիվներով խա-փանում էին տարանցիկ առևտրի զարգացումը: Ճանապարհ-ներն այդ երկրներում անապահով էին և վտանգավոր: Մեղիք-շահ սուլթանի բարեփոխումները, որոնք ուղղված էին նաև տարանցիկ առևտրի զարգացմանը, նրա աշխարհակալ պետության անկմամբ կորցրին իրենց ուժը: Առաջավոր Ասիայի ամեն մի փոք-րիկ էմիրություն կամ այլ ֆեոդալական միավորում ուներ իր ներ-քին չափն ու կշիռը, մաքսային սահմանները, երբեմն նույնիսկ իր սեփական դրամական միավորները: Դրանք մեծապես արգելակում էին Սիրիայի, Միջագետքի, Պարսկաստանի, կենտրոնական և Ա-րևմտյան Հայաստանի ու Ատրպատականի վրայով Արևելքի ու Արև-մուտքի միջև կատարվող առևտուրը: Դրանց հետևանքով Անդրկով-

կասի երկրներին՝ Վրաստանի, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի և Ադ-
վանքի առևտրա-տնտեսական կապերը տեղափոխվում են ավելի
Հյուսիս: Առևտրա-տնտեսական սերտ կապեր են ստեղծվում Սև
ծովի արևելյան ափերի վրացական նավահանգիստների, Գալիցիա-
յի, Լեհաստանի և ռուսական երկրների հետ:

Հայաստանից ռուսական երկրներ էին արտահանում արհես-
տավորական զանազան արտադրանքներ, մետաքսե գործվածքներ,
գորգեր, ներկեր և այլն: Իսկ ռուսական երկրներից Հայաստան էին
ներմուծում թանկագին մորթիներ (հատկապես սամույր) և այլ ապ-
րանքներ:

3. ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
XI ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՅ ՄԻՆՁԵՎ XIII ԴԱՐԻ 30—40—ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ
ԸՆԿԱՍԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋՆՈՒՄ

XI—XIII դարերում Հայաստանի բնակչության էթնիկական
կազմը ենթարկվում է զգալի փոփոխության: Արևելքից թուրք-սել-
ջուկները զանգվածներով գալիս և հաստատվում են Հայաստանի
վանազան մասերում, հատկապես արգավանդ դաշտերում և գետա-
հովիտներում: Նրանք Հայաստանի այդ շրջաններից դուրս են մղում
բնիկ բնակիչներին, որոնց մի մասը վերաբնակվում է Լեռնային
անմատչելի վայրերում՝ հատկապես այնպիսի գավառներում, որ-
տեղ պահպանվել էին հայկական թագավորությունների և իշխանու-
թյունների մնացորդները (Տաշիր-Ձորագետի թագավորություն,
Սյունիքի թագավորություն, Սասունի իշխանություն, Վերին և Ներ-
քին Խաչենի իշխանություններ, Ամյուկի, Վանի և Աղթամարի իշխա-
նություն և այլն): Հայաստանի դաշտային գավառներից շատերում
հայ բնակչության թիվը զգալի չափով նոսրանում է, իսկ Լեռնային
գավառներում, ընդհակառակը, հայ բնակչության խտությունը ավե-
լի արագ է մեծանում, քան այդ թույլ էին տալիս միջնադարյան
տեմայերը:

Սակայն տեղահան արված բնակչության միայն մի մասն է
հաստատվում երկրի Լեռնային գավառներում, մյուս մասը բռնում
է արտագաղթի ուղին: Սելջուկյան տիրապետության շրջանում հա-
յերի արտագաղթն ուներ երկու տարբեր ուղղություն և բնույթ:
Դրանցից մեկը սելջուկյան արշավանքների ընթացքում գերեվար-
վածներն էին, որոնք տարվեցին դեպի արևելք՝ դեպի Խորասանի
կողմերը: Իսկ արտագաղթի երկրորդ հոսանքն ուղղված էր դեպի

վրաստան: Այս հոսանքն արդեն առաջացել էր սելջուկյան ծանր
տիրապետության հետևանքով, երբ հայերը հարկադրված էին թող-
նել իրենց հայրենի երկիրը: Արտագաղթողները վրաստանում հիմ-
նականում բնակություն էին հաստատում Թբիլիսիում, Գորիի շրջ-
անում և Կախեթիայում:

Արտագաղթող հայ բնակչությունը սոցիալական տեսակետից
միատարր չէր: Նա բաղկացած էր երկու հակամարտ խավերից՝ շա-
հագործողներից, որոնց մեջ էին մտնում ֆեոդալներն ու նրանց
զինվորները, և շահագործվողներից՝ ճորտական կախում ունեցող
գյուղացիներից:

XII դարի երկրորդ կեսից, երբ սկսվեց վրաստանի օգնություն
Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրումը սելջուկյան էմիր-
ների լծից, Լեռնային շրջաններում ապաստանած բնակիչները նո-
րից վերադառնում և բնակություն են հաստատում իրենց հայրենի
դաշտային շրջաններում՝ Արարատյան, Ալաշկերտի, Սուրմալուի և
Շիրակի դաշտերում: Նշված շրջանները, որոնցում սելջուկյան ար-
շավանքների և տիրապետության ժամանակ հայերի թիվը զգալի
չափով նվազել էր, նորից դառնում են Հայաստանի ամենախիտ
բնակեցված մասերը:

Բացի դրանից, Զաքարյանների տիրապետության շրջանում
Հայաստանի հարավային նահանգներից, որոնք գտնվում էին սել-
ջուկյան էմիրների լծի տակ, Հյուսիս-արևելյան Հայաստան են գա-
լիս բազմաթիվ հայեր և բնակություն են հաստատում նրա տարբեր
շրջաններում:

Պետք է նշել, որ չնայած XI—XIII դարերում հայերի արտա-
գաղթը բուն Հայաստանից ընդգրկում էր բավականաչափ մեծ
զանգվածներ, և դրա հետ միասին Հայաստան էին մուտք գործել
թուրք-սելջուկները և բնակություն հաստատել բազմաթիվ շրջան-
ներում, այնուամենայնիվ, Հայաստանում բնակչության ճնշող մե-
ծամասնությունը առաջվա պես կազմում էին հայերը: Սելջուկները
կոմպակտ զանգված էին կազմում միայն Հայկական Տավրոսից հա-
րավ ընկած որոշ շրջաններում՝ նախկին Աղձնիքում և Չորրորդ Հայ-
քի մի մասում, իսկ քրդերը, որ Կորդվաց աշխարհի կողմից ա-
վելի վաղ էին մտել Հայկական Լեռնաշխարհ, մեծամասնություն էին
կազմում միայն Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած մի քանի լեռ-
նային փոքրիկ շրջաններում: Բունի ուժով հայերին տեղափոխելու և
մասամբ հարկադրական արտագաղթի հետևանքով XI—XIII դա-
րերում Եփրատից արևմուտք գտնվող հնուց ի վեր հայաբնակ մար-
զերից բացի, հայերը մեծամասնություն էին կազմում նաև Կապա-

դովկիայի, Կիլիկիայի և այլ երկրների բազմաթիվ շրջաններում: Այդ երկրներում, ինչպես տեսանք, առաջացել էին հայկական ֆեոդալական մի շարք իշխանություններ, որոնց մեծ մասը սելջուկ-թուրքերի դեմ մղած պայքարում վերացավ պատմական ասպարեզից, ոմանք էլ, ավելի փոքր սահմաններով, մի կերպ պահպանեցին իրենց գոյությունը: Դրանց մեջ ամենից կենսունակը Կիլիկիայում կազմված Ռուբինյան իշխանությունն էր, որը սելջուկյան տիրապետության շրջանում ոչ միայն պահպանեց իր գոյությունը, այլև հետզհետե հզորանալով և ծավալվելով դարձավ ֆեոդալական բավական ուժեղ պետություն:

**ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌՈՒՄՈՎ
(Համառոտ ակնարկ)**

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐԸ

Անունը, դիրքը, սահմանները և ռելիեֆը

Կիլիկիայի մասին տեղեկությունները սկսվում են հնագույն ժամանակներից: Կիլիկիայի անունն առաջին անգամ հանդիպում ենք Ասորեստանի Սալմանասար III թագավորի արձանագրության մեջ, որը 834 թ. (մ. թ. ա.) նվաճել է այդ երկիրը:

Միջնադարյան լատինական պատմագիրները Կիլիկիան հաճախ շփոթել են Փոքր Հայքի հետ կամ երբեմն կոչել Հայաստան:

Կիլիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներում Կիլիկիան կոչված է «Տունն Կիլիկիոյ» կամ «Աշխարհն Կիլիկիոյ»: Արաբ մատենագիրներն ու աշխարհագետները գրեթե ամենուրեք գլխավոր քաղաքի՝ Սիսի անունով ամբողջ երկիրը կոչել են «Սիսի երկիր»¹։ XII դարի կաթողիկոս Գրիգոր Տղան (1173—1193) Կիլիկիան նրա մայրաքաղաք Սիսի անունով կոչել է Սիսվան:

Իրարից պետք է տարբերել Կիլիկիան իբրև սոսկ ֆիզիկա-աշխարհագրական միավոր և Կիլիկիայի հայկական պետությունը: Տերիտորիալ տեսակետից դրանք գրեթե ոչ մի շրջանում չիտվին չեն համընկել իրար հետ: Կիլիկիայի հայկական պետությունը, բացի բուն Կիլիկիայից, հաճախ իր մեջ էր ընդգրկում նաև հարևան մի

շարք շրջաններ, որոնք ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից չեն կազմում Կիլիկիայի մասերը. երբեմն էլ Հայկական պետությունը իր մեջ ամփոփել Կիլիկիայի միայն մի մասը:

Կիլիկիան ընկած է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան անկյունում: Նա գտնվում է հյուսիսային լայնություն 36°—38° և արևելյան երկայնություն 32°—37° միջև: Իր բնական պայմաններով նա ֆիզիկա-աշխարհագրական մի ուրույն շրջան է: Նրա բնական սահմաններն են, հարավում՝ Միջերկրական ծովը, որը Տարսուս քաղաքի դիմաց և ծայր արևելքում առաջացրել է ծոցեր: Վերջինս հնագույն ժամանակներում կոչվում էր Իսսոսի ծոց, Կիլիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանում կոչվեց Հայոց ծոց (կամ ծով), իսկ այժմ կոչվում է Ալեքսանդրետաի ծոց: Արևելքում Կիլիկիայի սահմանը կազմում է Ամանոսի լեռնաշղթան, որը, ձգվելով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, պարսպում է Հայոց ծոցի արևելյան ափերը և վերջանում Ռաս-էլ-Խանձիր կամ Ռասխանձիր (արաբերեն՝ «խողի գլուխ») հրվանդանով (հնում՝ Հոսսիկյան հրվանդան): Հյուսիսից և արևմուտքից Կիլիկիան սահմանագծված է Տավրոսի լեռների աղեղնաձև գոտիով, որը հարավ-արևմուտքում վերջանում է Միջերկրական ծովի ափին Անեմոտի հրվանդանով: Վերջինս Կիլիկիայի, ինչպես և ամբողջ Փոքր Ասիայի, ամենահարավային կետն է: Նշված սահմանների մեջ ամփոփված տերիտորիայից բացի, ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից Կիլիկիայի մասերն են կազմում նաև մի շարք կղզիներ, որոնք գտնվում են նրա դիմաց՝ Միջերկրական ծովում: Այդ կղզիներից են՝ Արադոսը, որը գտնվում է Հայոց ծոցում, Կոոիկոսը, Դանան և այլ մանր կղզիներ: Նրա տերիտորիան, չհաշված մանր կղզիները, հասնում է մոտ 30—32 հազար քառակուսի կիլոմետրի:

Ֆիզիկա-աշխարհագրական առումով Կիլիկիան բաժանվում է տարբեր ծագում և բնական դանադանակերպ պայմաններ ունեցող հինգ շրջանների. դրանք են՝ Ապառաժային (կամ Քարքարոտ) Կիլիկիա՝ երկրի արևմտյան մասում, Կիլիկյան Տավրոս, որ ձգվում է արևմուտքից արևելք ուղղությամբ, Անտիտավրոսի հարավային լեռնաճյուղերի շրջան, Ամանոսի լեռներ (արևելյան մասում) և Կիլիկիայի դաշտավայր¹:

Վաղ ժամանակներում Կիլիկիան այդպիսի բաժանումների չեն ենթարկել: Հնուց ի վեր այդ երկիրը բաժանել են երկու շրջանի՝ Լեռնային Կիլիկիայի և Դաշտային Կիլիկիայի:

Կիլիկիայի հյուսիսային և արևմտյան կողմով ձգվում է Կիլիկ-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսիուան, Վենետիկ, 1885, էջ 1:

¹ Տե՛ս Մ. Մ. Жуковский, Земледельческая Турция, М.—Л., 1933, էջ 11:

յան Տավրոս լեռնաշղթան, որը Տավրոսյան լեռնասիւստեմի կենտրոնական հատվածն է. նրանից արեւմուտք գտնվում է Անատոլիական Տավրոսը, իսկ արեւելք՝ Հայկական Տավրոսը: Կիլիկյան Տավրոսի առանձին գագաթները հասնում են մինչև 3500 մետր բարձրության: Նրա հարավ ուղղված լանջերի թեքությունը խիստ է, իսկ հյուսիսահայաց լանջերն ունեն մեղմ թեքություն և աննկատելի կերպով միախառնվում են Անատոլիական բարձրավանդակի հարթությունների հետ: Կիլիկյան Տավրոսի շրջանում հաճախակի տեղի են ունենում երկրաշարժեր: Հիշատակությունների համաձայն, 1269 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով ավերվել են մեծ թվով բնակավայրեր և զոհվել բազմաթիվ բնակիչներ:

Հյուսիս-արեւելյան կողմից Կիլիկիային են մոտենում Անտիտավրոսյան լեռների հարավային լեռնաճյուղերը, որոնք միահյուսվելով իրար հետ առաջացնում են մի փոքրիկ լեռնային շրջան: Սակայն այդ լեռնաճյուղերը, ընդհանուր առմամբ, շրջապատի նկատմամբ մեծ բարձրություն չունեն:

Ամանոսի լեռնաշղթան, որ ձգվում է հյուսիսից հարավ, Կիլիկիան բաժանում է Սիրիայից (Ասորիքից): Այսպիսով, Կիլիկյան Տավրոսը, Անտիտավրոսի հարավային լեռնաճյուղերը և Ամանոսի լեռները՝ արեւմուտքից, հյուսիսից, հյուսիս-արեւելքից և արեւելքից պատնշում են Կիլիկիան հարեան երկրներից: Ցամաքի կողմից Կիլիկիա կարելի էր մտնել միայն նշված լեռնաշղթաների վրա գտնվող լեռնանցքներով, որոնք պաշտպանված էին ամուր բերդերով: Կիլիկյան Տավրոսի վրա գտնվող ամենահարմար լեռնանցքը, որով անցնում էր ճանապարհը Կապադովկիայից դեպի Կիլիկիայի կենտրոնական մաս, դա Կիլիկիայի կամ Տավրոսի դուռ կոչված լեռնանցքն է, որը XI—XIV դարերում հայկական աղբյուրներում հայտնի էր «Գուզկայ կապան» անունով, իսկ այժմ թուրքերը կոչում են Գյուլբե-բողազ: Արեւմտյանների տիրապետության շրջանում այստեղով էր անցնում «Արքայական ճանապարհը», որը նրանց մայրաքաղաք Սուլան միացնում էր Միջերկրական ծովի հետ: Կիլիկիայի դուռ լեռնանցքը նկարագրված է Քսենոֆոնի «Անաբազիս» աշխատության մեջ: Ալեքսանդր Մակեդոնացին այդ լեռնանցքով է անցել իր արշավանքի ժամանակ: Նրա դերը մեծ էր նաև հռոմեական տիրապետության շրջանում: XIII—XIV դարերում Կիլիկիայի դռնով էր անցնում առևտրի այն կարևոր ճանապարհը, որը կտրելով Կիլիկիան դուրս էր գալիս Փոքր Ասիայի արեւելյան մասը, այստեղ նա բաժանվում էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկը գնում էր դեպի Սև ծովի հարավային ափերի նավահանգիստները, իսկ մյուսը՝ կտրելով Հա-

յաստանն ու Ատրպատականը, հասնում էր Պարսից ծոց: Դրանից բացի խոշոր նշանակություն ունեւ նաև Տարսոն—Կոստանդնուպոլիս ուղիղ ճանապարհը, որը ևս անցնում էր Կիլիկյան դռնով: Ընդ որում, վերջին ճանապարհի Տարսոն-Կիլիկյան դուռ հատվածը համընկնում էր դեպի Սև ծովի ափերն ու արեւելյան երկրները գնացող գլխավոր ճանապարհին:

Կիլիկյան դռներից բացի՝ Կիլիկյան Տավրոսի վրա գտնվում են նաև երկու այլ նշանավոր լեռնանցքներ, որոնցից մեկը լեռնաշղթայի արեւմտյան կողմում է, իսկ մյուսը՝ արեւելյան մասում: Դրանցից առաջինով հաղորդակցություն էր պահպանվում Իկոնիայի սուլթանության հետ, իսկ երկրորդով անցնում էր Այաս-Մելիտինե ճանապարհը:

Երեք նշանավոր լեռնանցքների կան նաև Կիլիկիայի ու Սիրիայի սահմանագլխին ձգվող Ամանոս լեռնաշղթայի վրա: Դրանցից մեկը կոչվում էր Ամանոսի լեռնանցք (արաբներն անվանում էին Դերբենդ-էլ-Մառի) և գտնվում էր Ամանոսի լեռների արեւելյան մասում, երկրորդը կոչվում էր Դեմիր-գափի («Երկաթե դուռ»)՝ Ալեքսանդրեաթի ծոցից հյուսիս-արեւմուտք, իսկ երրորդը կոչվում էր «Դուռն Ասորոց»՝ Ալեքսանդրեաթից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա¹: Ասորաց դռնով էր անցնում Սիրիայից, Միջագետքից և Եգիպտոսից Կիլիկիա եկող առևտրական ճանապարհը, որը Կիլիկիան ու Փոքր Ասիան կտրելով, հասնում է Էգեյան և Սև ծովերի ափերը:

Կիլիկիայի դաշտավայրը, որը ծովի մակերևույթից ընդամենն ունի 150—200 մետր բարձրություն, գրավում է մի եռանկյունաձև տարածություն: Այն փռված է Կիլիկիայի երկու ամենանշանավոր գետերի՝ Զահանի և Սարոսի ստորին հոսանքների շրջանում: Կիլիկիայի դաշտավայրը աշխարհի ամենաարգավանդ անկյուններից մեկն է, հնում նա հայտնի է եղել իր բազմատեսակ մշակույթներով՝ ցիտրուսներով, բամբակով, բրնձով, խաղողով և այլ թանկարժեք կուլտուրաներով:

Կիլիկիայի դաշտավայրը թուրքերն անվանում են Չուխուր-Օվա: Նա բաց է միայն ծովի կողմից: Նրա ռելիեֆը ներկայացնում է միապաղաղ հարթություն, բացի մի քանի բլուրներից, որոնք բարձրանում են Հայոց ծովի մոտ և Ամանոս լեռնաշղթայից արեւմուտք:

¹ См. Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 11—14:

Կիլիկիայի բոլոր գետերը սկսվում են նրա շրջակայքի լեռներից և հոսում հարավ՝ դեպի Միջերկրական ծովը: Նրա գետերից նշանավոր են չորսը՝ Պիրամոսը, Սարոսը, Կալիկադոնոսը և պատմական Կիզնոսը:

Պիրամոսը, որ այժմ կոչվում է Զիհնոն կամ Զիհան, համապատասխանում է մեր մատենագիրների կողմից հաճախ հիշատակվող Զահանին: Նա Կիլիկիայի ամենաջրառատ գետն է, որ հոսում է երկրի արևելյան մասով: Զահան գետը կազմվում է երեք վտակներից: Նրանցից մեկը կոչվում է Խուրմա-սու (սկիզբ է առնում Բին-բողադաղից), երկրորդը կոչվում է Գեոգ-սու կամ Կոկիսոն, իսկ երրորդը՝ Սուգյութլա-սու (սկսվում է Եփրատի ջրբաժան Գյումուշ-դաղ կոչվող լեռներից): Զահանը ձորերի և նեղ կիրճերի միջով հոսում է դեպի հարավ, իր մեջ ընդունելով մի շարք վտակներ (Զեյթունի գետը, Աղ-սուն և այլն): Մտնելով Դաշտային Կիլիկիա՝ նրա ընթացքը դանդաղում է. այստեղ աչ կողմից նա իր մեջ է ընդունում Կապան և Սիս գետակները: Ստորին հոսանքի շրջանում Զահանը թեքվում է դեպի արևելք և, շատ չանցած, թափվում Հալոց ծոցը: Հնում Զահանը ծովի մեջ էր թափվում նրա այժմյան գետաբերանից մոտ 45 կիլոմետր արևմուտք: Նա եղել է նավարկելի գետ, ծովային նավերը գետի ընթացքով հասել են մինչև Մամեստիա քաղաքը: Սակայն այժմ Զահանը դարձել է ոչ նավարկելի:

Կիլիկիայի՝ ջրառատությամբ երկրորդ, բայց երկարությամբ առաջին գետը Սարոսն է, որն այժմ կոչվում է Սիհուն կամ Մեյհան: Սա հոսում է գրեթե Զահանին զուգահեռ և ծով է թափվում նրանից արևմուտք: Սարոսը կազմվում է երկու վտակից, որոնք երկար տարածության վրա հոսում են զուգահեռ: Այդ վտակներից արևմտյանը կոչվում է Սամանդի կամ Զամանդի և համապատասխանում է պատմական Ծամնդավին, իսկ արևելյանը կոչվում է Սառան-սու: Երկուսն էլ հոսում են նեղ ու խոր ձորերով՝ մեծ աղմուկով ու արագ հոսքով: Դրանցից կազմված Սարոսը հոսում է գրեթե միշտ դեպի հարավ՝ իր մեջ ձախ ու աչ կողմերից ընդունելով ջրառատ մի քանի վտակներ: Ատանա (Ադանա) քաղաքի մոտ նա թեքվում է հարավ-արևմուտք և, անցնելով մոտ 47 կիլոմետր, Տարսոսից հարավ թափվում է ծով: Հին ժամանակներում նրա գետաբերանն ավելի արևելք էր գտնվում: Նրա ստորին հոսանքը հին և միջին դարերում նավարկելի է եղել:

Կիլիկիայի երրորդ նշանավոր գետը, որի գետաբերանը գրա-

նվում է Սարոսի գետաբերանից մի փոքր արևմուտք, Կիզնոսն է: Այն այժմ կոչվում է Տարսուս-չայ: Սա կազմվում է երեք վտակների միախառնվելուց և սկզբում կոչվում է Մեղարլո, իսկ մտնելով դաշտավայր՝ Տարսոսի անունով՝ Տարսուս-չայ: Տարսոս քաղաքի մոտ նա թեքվում է դեպի արևմուտք և մոտ 23 կիլոմետր հոսելուց հետո թափվում է ծով:

Հնում ծովը ավելի մոտ էր Տարսոսին, քան այժմ. Տարսոսն ուներ մեծ նավահանգիստ, ուր խարխս էին գցում բեռնավորված խոշոր նավեր: Սակայն այժմ գետն իր բերած տիղմով ծածկել է գետաբերանի շրջանը և նախկին նավամատուցները, ծովը նահանջել է, և Տարսոսը զրկվել է նավահանգիստ ունենալու հարմարությունից:

Կիլիկիայի չորրորդ մեծ գետը Կալիկադոնոսն է, որն այժմ կոչվում է Գեոգ-սու կամ Մեհեֆ-սու: Սա իր ջրառատությամբ Կիլիկիայի գետերի մեջ բռնում է երրորդ տեղը: Սկիզբ է առնում Կիլիկյան Տավրոսի ծայր արևմտյան մասի լանջերից: Ծով է թափվում Մեհեկիա քաղաքի մոտ, գետաբերանում նրա լայնությունը հասնում է 60—70 մետրի:

Կիլիկիայում կան նաև բազմաթիվ այլ մանր գետակներ, որոնք նշված գետերի հետ միասին ոռոգում են երկրի հողերը:

Կլիմայական պայմանների տեսակետից Դաշտային Կիլիկիան ներկայացնում է կենսային Կիլիկիայի հակապատկերը: Այստեղ ձմեռ չի լինում, օդի ջերմությունը ձմեռվա ամիսներին իջնում է մինչև 0 աստիճան: Երկրի այս մասում ձյունն անծանոթ է, եղած դեպքում էլ միայն մի քանի օր է մնում գետնի երեսին: Փետրվարին արդեն ամբողջ դաշտավայրը պատում է կանաչով և գույնզգույն ծաղիկներով: Կիլիկիայի դաշտավայրում, հատկապես ծովափնյա շրջաններում, լինում են անտառների շոգեր, անձրևներ համարյա չեն լինում, դաշտի շոռոգվող մասերը վեր են ածվում արևից խանձված անհրապույր և միապաղաղ տարածությունների: Տարվա այս շրջանում դաշտավայրում ցերեկով անհնար էր դառնում ճանապարհորդությունը: Տոթը սաստկանում է մանավանդ Սիրիական անապատից և Միջերկրական ծովի վրայով Աֆրիկայից փչող չոր ու տաք քամիների հետևանքով: Ամռանը Դաշտային Կիլիկիայի օդը զովանում է միայն այն դեպքում, երբ շրջապատող լեռնային շրջաններից փչում է լեռնահովտային քամի: Դաշտային Կիլիկիայի կլի-

¹ Տե՛ս «Կիլիկիա» (Ջրատարակություն «Արաքս» հանդեսի), Պետերբուրգ, 1894, էջ 29—30:

ման վատագույն է համարվել հին ժամանակներից ի վեր: Այս-
տեղ, ծովի ափերին և գետերի հովիտներում տարածված են ընդար-
ձակ ճահիճներ, որոնց հետևանքով տեղեր սովորական երևույթ է,
մանավանդ ամռանը՝ մինչև հոկտեմբեր ամիսը ներառյալ:

Դաշտացի կիլիկեցիները ամռանը տեղից խուսափելու
համար բարձրանում են հյուսիսային սահմանում գտնվող լեռնային
շրջանները: Յայլա գնալու այդ սովորությունը գոյություն ունի հին
ու միջին դարերում:

Միանգամայն այլ կլիմայական պայմաններ ունի Լեռնային
Կիլիկիան: Երկրի լեռնային շրջանները հայտնի են իրենց փարթամ
անտառներով, արոտավայրերով և առողջարար ու լեռնային ջինջ
օդով: Լեռնային շրջանների ցածրագիր գոտում ձմեռը տևում է
4—5, իսկ բարձրագիր գոտիներում՝ 6—7 ամիս: Լեռներում առա-
ջին ծաղիկները բացվում են միայն ապրիլին: Ձմռանը լինում են
ուժեղ ցրտեր, գիշերվա ջերմությունը երբեմն իջնում է մինչև—24°—
—26°: Լեռնային շրջանները թաղվում են ձյան հաստ շերտի տակ:
Ձնհալի ժամանակ Կիլիկիայի գետերը վարարելով հաճախ գոլորս են
գալիս իրենց ափերից և ողողում մերձակա ցածրագիր շրջանները,
երբեմն էլ միանգամից փոխում են իրենց հին հունը և հոսում նոր
հունով:

Երկրագործության զարգացման տեսակետից Դաշտային Կիլի-
կիայի պայմանները, Լեռնային Կիլիկիայի պայմանների հետ հա-
մեմատած, շատ ավելի բարենպաստ են: Այստեղ մի շարք մշա-
կույթների գծով տարվա մեջ կարելի է երկու բերք ստանալ:

Բուսական և կենդանական աշխարհը

Կլիմայական պայմաններին համապատասխան՝ Կիլիկիայի
բուսական աշխարհն էլ բաժանված է բուսական երկու շրջանների՝
Դաշտային Կիլիկիայի և Լեռնային Կիլիկիայի: Դաշտային Կիլիկիա-
յում տարածված են միջերկրածովյան երկրների բուսականության
տիպի չորասեր բույսեր: Այստեղ մեծ տարածում ունեն ճահճաբույ-
սերը՝ մանավանդ Միջերկրական ծովի առափնյա շրջաններում և
գետերի հովիտներում: Վաղ գարնանը՝ փետրվար և մարտ ամիս-
ներին, Դաշտային Կիլիկիան ծածկվում է փարթամ կանաչով և
գույնզգույն ծաղիկներով, բայց ապրիլի կեսերից վրա հասնող շոգ
ու չոր եղանակների պատճառով դրանք արագ կերպով չորանում են
և դաշտավայրը վեր ածում անհրապույր տարածության:

Դաշտային Կիլիկիայով հոսող գետերից հին ու միջին դարե-
րում հանել են մի շարք ջրանցքներ, որոնք ոռոգել են ամբողջ դաշ-
տավայրը, այն դարձնելով աշխարհի ամենաբերրի շրջաններից մե-
կը: Ոռոգումից բացի այդ գետերը հսկայական քանակությամբ
պիղծ են բերում և նստեցնում դաշտավայրում՝ պարարտացնելով և
թարմացնելով նրա հողը: Դաշտային Կիլիկիան հայտնի է եղել
բամբակով (որը իր որակով չի գիշել աշխարհի որևէ երկրի բամ-
բակին), խաղողով, բրնձով, քնջութով, ձիթապտղով, արմավով,
թզով և այլն: Հացահատիկային կուլտուրաներից տարածված են
եղև ցորենը, գարին, կորեկը, հաճարը: Դրանցից մի քանիսը՝ ձի-
թենին, արմավը և թզենին, այժմ երկիրն անմշակ և անխնամ թող-
նելու հետևանքով, գրեթե բոլորովին բացակայում են, միայն տեղ-
տեղ հանդիպում են դրանց վայրի տեսակները, որպես հնում լավ
մշակված պուրակների մնացորդներ:

Լեռնային Կիլիկիայի բուսականությունը կազմում է երեք գո-
տի՝ անտառատափաստանային, անտառային և ալպյան: Անտա-
ռատափաստաններում ամենատարածված վայրի խոտերից են այլա-
խոտերը, փետրախոտերը և հացազգիները: Այս գոտին հայտնի է
իր հացահատիկային մշակույթներով և մրգատու այգիներով, սա-
կայն, ընդհանուր առմամբ, փոքր տարածություն է զբաղում և ամ-
բողջ երկրի համար բնորոշ չէ: Լայն տարածություն ունի անտառա-
յին գոտին. նա բռնում է Լեռնային Կիլիկիայի մեծ մասը: Կիլի-
կիայի աշտառների զարդը համարվող գլխավոր ծառատեսակը
մայրին է, որն իր հատկություններով մրցում է Լիբանանի նույնա-
տեսակ ծառերի հետ: Իայրին Կիլիկիայում ունի մեծ տարածում.
այն նավաշինության համար համարվել է ամենալնտիր փայտա-
նյութը, որովհետև թեթև է և, խեղճ լինելու շնորհիվ ջուր չի ներ-
ծծում. նրա արտադրած խեղճով ծեփել են նավերի ճեղքերն ու ամ-
բողջ մարմինը: Կիլիկիայի անտառներում տարածված մյուս ծառա-
տեսակներից են՝ եղևները, սոճիները, սոսիները, կաղնիները և
զիհինները: Անտառային գոտում մշակովի կուլտուրաներից տա-
րածված են եղև գլխավորապես տարեկանը, գարնան ցորենը, գա-
րին, կորեկը:

Անտառային գոտուց վեր տարածվում է ալպյան բուսականու-
թյունը, որը, սակայն, չի կազմում համատարած գոտի, այլ հանդես
է գալիս միայն բարձր լեռնային շրջաններում՝ առանձին կղզիների
ձևով: Այստեղ տարածված են ալպյան տիպի հյուսիսի խոտատե-
սակներ, որոնք կազմում են համատարած թավշյա ծածկոց: Դաշ-
տավայրի և լեռնային ու ալպյան գոտիների մերձավորությունը

հարմար պայմաններ է ստեղծել կիսաքոչվորական անասնապահության զարգացման համար:

Կիլիկիայի կենդանական աշխարհը բաղմազան է: Վայրի կենդանիներից ամենուրեք տարածված են գայլը, շնագայլը կամ շակալը, վայրի կատուն, սալամը, կաքավը, լորը: Դաշտային Կիլիկիայում տարածված են վիթը, բորենին կամ մարդագայլը, ընձույտը, ճահճուտներում՝ վարազը¹: Լեռնային Կիլիկիայում կան հովազներ, եղջերուի մի քանի տեսակներ, վայրի ոչխարներ, այծեր և այլն: Այնպես որ Կիլիկիան որսի կենդանիների առատությամբ միջին դարերի հռչակված երկրներից մեկն է եղել: Մարկո Պոլոյի մի հիշատակությունից երևում է, որ այստեղ որսորդությունը տարածված զբաղմունքներից մեկն էր²:

Կիլիկիայի ընտանի կենդանիներից են՝ եզն ու կովը, գոմեշը, ձին, ջորին, էշը, ուղտը, ոչխարը, այծը, զանազան տեսակի թռչուններ (բադ, սագ, հավ) և այլն:

Բնական հարստությունները

Կիլիկիայի ընդերքում կան բազմատեսակ հարստություններ, որոնց մեծ մասը հայտնի էր նաև հին և միջին դարերում: Թուրքական դարավոր տիրապետության շրջանում երկրաբանական առումով երկիրը համարյա չի ուսումնասիրվել և նոր հանքավայրեր ու հանքատեսակներ գրեթե չեն հայտնաբերվել, որոնք անձանոթ լինեին նրա հին բնակիչներին:

Հանքային հարստություններով աչքի է ընկնում միայն Լեռնային Կիլիկիան: Այստեղ կան երկաթի, պղնձի, կապարի, արծաթի, ծծմբի, արջասպի, բորակի, աղի, սև ձյութի և այլ տեսակի հանքեր: Կիլիկիան առանձնապես աչքի է ընկել կապարի հարուստ հանքերով, որ արդյունահանվել և վերամշակման է ենթարկվել հնագույն ժամանակներից: Կիլիկիան առաջին երկրներից մեկն է երկաթի գործածությամբ: Առաջավոր Ասիայի մի քանի երկրների նման Կիլիկիայում ևս երկաթը կենցաղի մեջ է մտել հնագույն ժամանակներից: Դաշտային Կիլիկիան հարուստ է ավազով և կավով, իսկ Լեռնային՝ կրաքարերով (կրաքարի ընտիր տեսակները գտնվում են հատկապես Բուղար-դաղ լեռների շրջանում):

Կիլիկիայում կան մի շարք հանքային տաք աղբյուրներ, որոնք

ունեն բուժիչ հատկություններ: Դրանցից նշանավոր են հատկապես Բուղար-դաղ լեռների ստորոտում գտնվող հորդաբուխ Իլիջա ջերմուկը և Զեյթունի ս. Կարապետ վանքի մոտ գտնվող ջերմուկը: Երկու ջերմուկներն էլ հայտնի են եղել հնից, և բուժվելու նպատակով տեղացիները օգտվել են դրանցից:

Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիան աչքի է ընկնում իր անտառներով, արգավանդ հողերով, երկրագործական զանազան զբաղմունքների համար կլիմայական նպաստավոր պայմաններով, մետաղային և ոչ մետաղային բազմատեսակ հանքերով, հանքային ջրերով, նավարկելի գետերով (դրանք այժմ նավարկելի չեն), զանազան տեսակի շինանյութերով: Նա հսկայական տարածությամբ շփվում է Միջերկրական ծովին, իսկ լեռնանցքներով անցնող ճանապարհներով կապվում է հարևան և հեռավոր երկրների հետ: Կիլիկիան իր աշխարհագրական դիրքով եղել է Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող կարևորագույն օղակներից մեկը: Կիլիկիայի ընդերքի հարստությունները, հողա-կլիմայական նպաստավոր պայմանները և աշխարհագրական դիրքի հարմարությունը դրական մեծ ազդեցություն են թողել նրա տնտեսության զարգացման վրա:

Կիլիկիայի հայկական պետության բնակչությունը

Կիլիկիայի հայկական պետությունն ուներ էթնիկական խառը կազմ: Նրա բնակչությունը կազմված էր հայերից, ասորիներից, հույներից: Այստեղ ապրում էին նաև ոչ մեծ թվով հրեաներ, արուսներ և սելջուկներ:

XIII դարի սկզբից Կիլիկիայի հայկական պետության խոշոր բաղաձններում բնակություն են հաստատում վանատիկցի, ճենովացի և մասամբ ֆլորենցիացի արհեստավորներ ու վաճառականներ:

Կիլիկիայում հայեր կային տակավին հնագույն ժամանակներում, սակայն նրանք մինչև X—XI դարերը կազմում էին միայն շնչին փոքրամասնություն: Կիլիկիայի հայ բնակչության թիվը արագ կերպով աճում է XI դարի սկզբից: Արհեստական այդ աճը ավելի մեծ չափերի է հասնում XI դարի վերջերին և XII դարի սկզբներին, երբ անկում են ապրում Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի

¹ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 9:

² Տե՛ս Մարկո Փոլո, Путешествия, Ленинград, 1941, էջ 17:

¹ Տե՛ս Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 16—17:

հայկական իշխանությունները, և սելջուկների ճնշման տակ հայ բնակչության մեծ մասը ապաստան է գտնում Կիլիկիայի հայկական իշխանության մեջ: Հետագայում, մոնղոլների արշավանքների հետևանքով, Կիլիկիա են գալիս մեծ թվով հայեր նաև բուն Հայաստանից (Մեծ Հայքից): Քաղաքային հայ բնակչությունը զբաղվել է արհեստներով և առևտրով, իսկ գյուղական բնակչությունը հողագործությամբ, այգեգործությամբ, անասնապահությամբ և մասամբ որսորդությամբ: Ֆեոդալների դասակարգը գրեթե բացառապես կազմված էր միայն հայերից:

Հայերը կազմում էին երկրի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Հույներն ու ասորիները զբաղվում էին հողագործությամբ, այգեգործությամբ, արհեստագործությամբ և առևտրով: Հրեաների, արաբների և իտալացիների թիվը մեծ չէր: Նրանք ապրում էին գլխավորապես քաղաքներում և զբաղվում էին առևտրով ու արհեստներով:

Կիլիկիայի հայկական պետության բնակչության թվի վերաբերյալ արժանահավատ աղբյուրներ չկան: Ենթադրվում է, որ XIII դարում, երբ Հայկական պետության տերիտորիան հասել էր իր առավելագույն չափերին (40 000 քառ կմ-ի), նրա բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ:

Հայերը բուն Կիլիկիայում և նրա հարակից մի քանի շրջաններում շարունակում էին բնակչության մեծամասնությունը կազմել նաև հետագա դարերում՝ ընդհուպ մինչև XIX դարը ներառյալ: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, XX դարի սկզբին բուն Կիլիկիան և նրա հարակից մի քանի շրջաններն ընդգրկող հինգ սանջակների բնակչության ընդհանուր թիվը հասել է մոտ 850 000 մարդու, որից ավելի քան 400 000 կազմել են հայերը:

Սակայն համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո թուրքական կառավարողները Կիլիկիայում ոչնչացրին բազմահազար հայերի, բնակչության մի խոշոր մասն էլ բռնից արտագաղթի ուղին:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԱՐԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Կիլիկիայի պատմական անցյալը սերտ կերպով կապված է եղել Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների պատմության հետ: Նրա

¹ Պատմական գրականության մեջ Կիլիկիայի հայկական պետությունը երբեմն կոչվում է նաև «Հայկական Կիլիկիա», իսկ երբեմն էլ՝ «Կիլիկիայի թագավորու-

մասին տեղեկություններ են հաղորդվում հնագույն ժամանակներից՝ խեթական, ասորեստանյան, բաբելական և եգիպտական արձանագրություններում: Առաջին դարում (մ. թ. ա.) նա ընկնում է Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ, կարճ ժամանակով նրա դաշտային մասը Տիգրան Բ-ի (95—56) կողմից միացվում է Մեծ Հայքին, բայց 65 թ. պայմանագրով, որ կնքվել էր Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև, նորից անցավ Հռոմին, ապա նրա բաժանումից հետո՝ մնաց Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ՝ մինչև 1076 թ., միայն VIII—IX դարերում այն ժամանակավորապես նվաճվեց Արաբական խալիֆայության կողմից: Մելիթ-շահի ժամանակ (1072—1092) Դաշտային Կիլիկիան ամբողջապես գրավեցին սելջուկները:

Մանազկերտի ճակատամարտից հետո (1071 թ.) բուն Հայաստանից դուրս կազմված հայկական իշխանությունների մեջ ամենից լայնածավալն ու հզորը Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությունն էր: Նրա տերիտորիայի մի մասը գրավեցին սելջուկները, իսկ մյուս մասը մնաց հայ իշխանների ձեռքին: Հայկական այդ իշխանությունները առանձին «կղզիներ» էին կազմում Եդեսիա, Մարաշ, Քեսուն և մի շարք այլ քաղաքների շրջաններում: Դրանց մեջ ամենից կենսունակն ու նշանավորը Գագիկ Բ-ի մերձավորներից մեկի՝ Ռուբենի հիմնած իշխանությունն էր, որը գրավում էր Լեռնային Կիլիկիայի մի մասը:

Կիլիկիայի այս իշխանության պաշտոնական հիմնադրման տարին համարվում է 1080 թ., երբ Ռուբենին իր հայկական զինվորական ջոկատներով բյուզանդացիներին դուրս քշեց Լեռնային Կիլիկիայի մի մասից և հռչակեց հայկական անկախ իշխանություն: Ռուբենին հաջորդած նրա որդի Կոստանդինը կարողանում է Լեռնային Կիլիկիայից դուրս քշել բյուզանդացիներին և գրավել Վահկա ամուր բերդը (Սից հյուսիս): Հայկական իշխանության սահմաններն ընդարձակելու և ամրացնելու համար՝ Ռուբենյան իշխանները որոշ շափով օգտվեցին խաչակիրների արշավանքներից: Սակայն

թյուն: Կարծում ենք, որ վերջին երկու անվանակոչումները ճիշտ չի կարելի համարել, որովհետև՝ ա) Կիլիկիայի հայկական պետության անկումից հետո (XIV դ.) դարեր շարունակ այդ երկրում բնակչության հիմնական մասը շարունակում էին կազմել հայերը և շնայած հայկական պետություն չկար, բայց էթնիկական տեսակետից երկիրը հայկական էր, բ) Կիլիկիայի հայկական անկախ իշխանությունը հռչակվեց 1080 թ., իսկ թագավորություն դարձավ միայն XII դարի վերջերին (1198 թ.), հետևապես «Կիլիկիայի հայկական թագավորություն» ասելով իշխանական շրջանը (ավելի քան մեկ դար) դուրս է մնում: Ուստի այն պետք է կոչել Կիլիկիայի հայկական պետություն:

շատ չանցած նույն խաչակիրները դարձան շարիք հայկական իշխանությունների՝ այդ թվում և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության համար:

Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը շնչած ուներ մեծ թվով համառ թշնամիներ՝ Բյուզանդիա, Իկոնիայի սուլթանություն, Անտիոքի խաչակիրներ, այնուամենայնիվ, նա երկարատև ու համառ պայքար մղելով այդ թշնամիների դեմ՝ գնալով ավելի ու ավելի էր ընդարձակվում և հզորանում: Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը ձկուն դիվանագիտությամբ, վարպետորեն կարողանում էր օգտվել իր հակառակորդների միջև եղած հակասություններից: 1198 թ. Դաշտային Կիլիկիայում գտնվող Տարսուս նշանավոր քաղաքում Լեվոն Բ-ն (1187—1219) մեծ հանդիսավորությամբ հռչակվում է Կիլիկիայի հայկական պետության թագավոր: Ընդամիջումներով 15 տարի տևած պայքարով Լեոն Բ-ին հաջողվում է իր պետությանը միացնել Անտիոքի իշխանությունը, որ գրավում էր Անտիոք քաղաքն ու նրա շրջակայքը: Նրա ժամանակ Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններն ընդարձակվեցին նաև արևելյան կողմից: Այս մասում Լեոն Բ-ի ժամանակ պետության սահմանը հասնում էր Եփրատ:

Լեոն Բ-ի օրոք Կիլիկիայի հայկական պետության սահմանները ձգվում էին Սաղաթիա (այժմ Ադալիա, Միջերկրական ծովի ափին) քաղաքից մինչև Եփրատ և Անտիպոնտական լեռների ջրբաժան լեռնաշղթաներից մինչև Միջերկրական ծով՝ իր մեջ առնելով նաև Անտիոքի իշխանությունը: Հետագա շրջանում որոշ ժամանակ Կիլիկիայի հայկական թագավորությանն էր ենթարկվում նաև Կիպրոսի թագավորությունը: Սակայն ո՛չ Անտիոքի իշխանությունը և ո՛չ էլ Կիպրոսի թագավորությունը Կիլիկիայի թագավորության բուն մասերը չեն կազմել և շատ կարճ ժամանակով են ենթարկված եղել նրան:

Նշված սահմաններով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը բուն Կիլիկիայից բացի՝ իր մեջ էր ընդգրկում նաև Կիլիկյան Տավրոսին արևմուտքից և հյուսիսից հարակից մի շարք շրջաններ: Նրա ծովային սահմանը ավելի քան 400 կմ էր, իսկ տերիտորիան՝ ավելի քան 40 000 քառ կմ.:

XIII դարի առաջին կեսի վերջերից Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը լուրջ վտանգ էր սպառնում Եգիպտական մամլուքների սուլթանությունը, որը արդեն գրավել էր Սիրիան և գրեթե սահմանակից դարձել Կիլիկիային:

Այսպիսով, Կիլիկյան հայկական թագավորությունն ուներ եր-

կու հիմնական ախոյան՝ Եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանությունները:

Կիլիկիայի հեռատես կառավարողները կարողացան մոնղոլների օգնությամբ երկիրը որոշ ժամանակ զերծ պահել մամլուքների հարձակումներից: Սակայն 1266 թ. մամլուքները պարտության մատնելով Հեթում Ա-ին և նրա դաշնակիցներին՝ մոնղոլներին ու Անտիոքի իշխանությանը, հարձակվում են Կիլիկիայի վրա ու մեծ ավերածություններ կատարելով վերադառնում Եգիպտոս:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության արտաքին քաղաքական դրությունը գնալով դառնում է ավելի ու ավելի աննպաստ: 1270 թ. խաչակիրների 8-րդ արշավանքի ձախողումից հետո, եգիպտական սուլթանությանը Եվրոպայի կողմից սպառնացող վտանգը վերանում է: Իսկ մոնղոլական էլխանն էլ այլևս չէր կարող օգնել հայկական թագավորությանը: Նա հազիվ էր կարողանում հետ մղել իր իշխանության վրա կատարվող Ոսկե Հորդայի և Չաղաթայների հարձակումները: Քաղաքական տեսակետից խախուտ էր Կիլիկիայի հայկական պետության նաև ներքին դրությունը: Նա լինելով տիպիկ ֆեոդալական երկիր մասնատված էր բազմաթիվ իշխանությունների, որոնք ունեին կենտրոնախույս ուժեղ տրամագրություններ:

XIV դարի առաջին քառորդի վերջերից Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրությունը դարձավ ավելի սպառնալից: Այժմ մամլուքների հետ միասին Կիլիկիայի դեմ նորից հանդես եկավ Իկոնիայի սուլթանությունը: Մամլուքների հարձակումներն ավելի հաճախակի են դառնում մանավանդ 1341 թ. սկսած, երբ Կիլիկիայում թագավորական գահն անցել էր Հեթումյաններին ազգակից Լուսինյաններին: Եգիպտական մամլուքներն իրենց մի շարք արշավանքների ընթացքում խիստ ավերում ու կողոպտում են Կիլիկիայի գյուղերն ու ծաղկած քաղաքները, Կիլիկիայի հայկական պետությանը պարտադրելով մեկը մյուսից ստորացուցիչ մի շարք պայմանագրեր:

Ժողովուրդը շարունակում էր անհավասար մարտեր մղել եգիպտական մամլուքների գերադանց ուժերի դեմ: Մամլուքները եռամսյա պաշարումից հետո՝ 1375 թ. գրավում են պետության մայրաքաղաք Սիսը, իսկ դրանից դեռ 26 տարի առաջ նրանք Դաշտային Կիլիկիան արդեն ամբողջությամբ գրավել էին: Սա զրավումից հետո՝ Լեոնային Կիլիկիայի մյուս մասերում ժողովրդի դինված ջոկատները շարունակում էին ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ մամլուքներին: Սակայն վերջ ի վերջո այդ մասերն էլ ընկան մամլուքների ձեռքը: Այնուամենայնիվ, Լեոնային Կիլիկիայի որոշ տեղերում շարունակեցին իրենց գոյությունը պահպանել մի շարք

փոքր իշխանություններ, որոնք գտնվում էին վասալական կախման մեջ մամուլքներից: Այդ «ձորապետական» մանր իշխանությունների մեջ շատ թե քիչ նշանավոր էր Զեյթունի փոքրիկ իշխանությունը, որն իր ներքին ինքնավարությունը պահպանեց նաև Օսմանյան կայսրության շրջանում, ընդհուպ մինչև XIX դարի 60-ական թվականները: Զեյթունը խոշոր դեր խաղաց XIX դարի հայկական ազգային-ազատագրական շարժման մեջ:

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական պետությունը ունեցավ մոտ 300 տարվա պատմություն (1080—1375):

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը տիպիկ ֆեոդալական մի պետություն էր:

XI դարում Կիլիկիայում հայկական ֆեոդալական տները մեջ ամենից մեծ տերիտորիաներ գրավողները և ազդեցիկներն էին՝ Արծրունիները, Օշինյանները և Ռուբինյանները:

Կիլիկիայի հայկական իշխանության առաջացումից հետո էլ Կիլիկիայի դաշտային մասում շարունակում էին իշխել մեծ մասամբ հույն ֆեոդալները: Ռուբինյանների կողմից ամբողջ Կիլիկիան գրավելուց հետո հույն ֆեոդալների թիվն արագ կերպով կրճատվեց¹:

Պատմագրական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Լևոն Բ-ի թագավորության հանդեսին (1198 թ.) ներկա էին 45 խոշոր ֆեոդալներ, որոնք թագավորի անմիջական վասալներն էին և հանդիսանում էին գավառների, շրջանների և բերդերի տիրակալներ:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության մեջ գոյություն ունեին չորս կարգի վարչա-քաղաքական միավորներ: Դրանք էին՝ արքունական տանը պատկանող շրջաններ և գավառներ, նվաճված կամ այլ ճանապարհով Կիլիկիայի հայկական թագավորության ազդեցությանը ենթակա պետություններ, ֆեոդալական իշխանություններ և եկեղեցական հողատիրություններ:

Արքունական տանը պատկանող գավառներն ու շրջանները տարածվում էին պետության մայրաքաղաք Սսի, ինչպես և Տարսոն, Անարզաբա, Ադանա, Մամեստիա, Այաս և այլ խոշոր քաղաքների շրջակայքում: Արքունիքին պատկանող գավառները, շրջանները, քաղաքները և բերդերը համարվում էին պետական սեփականություն ու կառավարվում էին թագավորի կողմից նշանակված կառավարիչներով: Խոշոր քաղաքները պետական սեփականություն

դարձնելը միջոցներից մեկն էր կենտրոնական իշխանությունը ուժեղացնելու համար:

Ռուբինյանների այդ լայնատարած կալվածքներն ու խոշոր քաղաքները համարյա ամբողջությամբ անցան նրանց փոխարինած Հեթումյաններին:

Կիլիկիայի ֆեոդալական իշխանությունները հասնում էին ավելի քան երեք տասնյակի: Մեծ արտոնություններ էին վայելում հատկապես սահմանամերձ չորս խոշոր իշխանությունները: Դրանցից մեկը գրավում էր Կապան բերդն իր շրջակայքի հետ միասին, որը գտնվում է Կիլիկիայի հյուսիս-արևելյան կողմում: Երկրորդը Գուգլակի իշխանությունն էր, Տարսոնից հյուսիս՝ Իկոնիա և Կոստանդնուպոլիս տանող գլխավոր ճանապարհի վրա: Իշխանանիստը Գուգլակ բերդն էր: Երրորդը՝ Կոռիկոսի իշխանությունն էր՝ կենտրոն ունենալով Կոռիկոս նավահանգիստը: Այս իշխանությունը տարածվում էր Լամոս և Կալիկադոնոս գետերի միջև: Եվ վերջապես, չորրորդը՝ Պորտեկլայի իշխանությունն էր, որը գտնվում էր Սիրիական սահմանի մոտ՝ ափամերձ շրջանում:

Ֆեոդալական իշխանություններն առհասարակ օժտված էին լայն իրավունքներով: Տվյալ գավառի կամ շրջանի ֆեոդալ իշխանը կատարյալ տեր էր իր իշխանության սահմաններում: Չնայած թե՛ Ռուբինյան և թե՛ Հեթումյան թագավորները իրենց վասալ իշխաններին կալվածներ էին տալիս մեծ մասամբ պայմանական կարգով, քայքայ ժամանակի ընթացքում նրանք աստիճանաբար դարձան ստացած կալվածների ժառանգական տերերը և իրենց տիրապետության տակ գտնվող մյուս շրջանների կատարյալ իշխանները: Սրանք ունեին նաև իրենց զորքը: Իր կենտրոնախույս ձգտումներով հատկապես աչքի էր ընկնում Լամբրոնի Օշինյանների իշխանությունը: Օշինյանները գրավում էին մի մեծ շրջան (Տարսոնից հյուսիս-արևմուտք)՝ կենտրոն ունենալով Լամբրոն ամուր բերդը: Նրանք օտար պետությունների հովանավորությամբ երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը և դարձել էին լուրջ հակառակորդներ Կիլիկիան մի ամբողջական պետության մեջ միավորելու գործում:

Լևոն Բ-ն զենքի ուժով ճնշեց Օշինյաններին և նրանց Լամբրոն բերդն իր շրջակայքով դարձրեց արքունական սեփականություն:

Լայնատարած կալվածներ ունեւ եկեղեցին՝ հատկապես հայոց կաթողիկոսական աթոռը, որը սկզբում հաստատվել էր Հոռոմկլա բերդում, Եփրատի աջ ափին, իսկ հետո՝ XII դարի վերջերին,

¹ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 205—206:

տեղափոխվեց Սիս: Նրա կալվածքներն էլ հիմնականում տարածվում էին Հռոմկլայի և Սսի շրջաններում:

Թագավորի դերը մեծ էր, նա համարվում էր երկրի սյուզերեն տերը: Երկրում եղած ոսկու հանքերը համարվում էին թագավորի անձնական սեփականությունը:

Պետական կարևորագույն հարցերը քննելու համար հրավիրվում էր թագավորական խորհուրդ, որին մասնակցում էին ֆեոդալական ազնվականության բարձր ներկայացուցիչները: Արքունիքում գոյություն ունեին մի շարք գործակալություններ, որոնց միջոցով կառավարվում էր պետությունն ու արքունիքը: Ամենաբարձր պաշտոններն էին ջանցլերը (արխիվարիուսը), գունդստաբլը (սպարապետը), մարաշախտը (մարշալ, գունդստաբլի օգնականը, որը միաժամանակ թագավորական ունեցվածքի կառավարիչն էր), պրոքսիմոսը (որը վարում էր ֆինանսական վարչությունը), պալլը (մանկահասակ թագավորների խնամակալը) և այլն:

Բոլոր բարձր պաշտոնները մեծ մասամբ վարում էին խոշոր ֆեոդալները՝ պարոնները:

Պետության կառավարման հարցերին հաճախ խառնվում էին նաև կաթողիկոսները:

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Կիլիկիայի հայկական պետության տնտեսությունն իր արագ զարգացման ուղին բռնեց XII դարի վերջերից և բարձր զարգացման հասավ XIII դարի ընթացքում: Նրա տնտեսության զարգացմանը նպաստեցին՝ երկրի ընդերքի հարուստությունները, Դաշտային Կիլիկիայի միացումը, աշխարհագրական հարմար դիրքը, համեմատաբար խաղաղ պայմանները:

Նրա տնտեսության հիմնական ճյուղերը կազմում էին գյուղատնտեսությունը, լեռնային արգյունագործությունն ու արհեստները և առևտուրը:

Գյուղատնտեսությունը

Կիլիկիայի գյուղատնտեսությունը գրեթե հավասար չափով ներկայացված էր իր երկու կարևորագույն ճյուղերով՝ երկրագործու-

թյամբ և անասնապահությամբ: Նրա հողա-կլիմայական պայմանները և ընդարձակ արտադրությունն ու խոտհարքները բարենպաստ նախադրյալներ էին ստեղծում գյուղատնտեսության զարգացման համար: Երկրագործության մեջ իրենց արտադրանքով առաջին տեղը գրավում էին այգեգործությունն ու մի շարք ինտենսիվ կուլտուրաների մշակությունը: Դաշտային Կիլիկիայում մշակվում էին ցիտրուսներ, ձիթենի, խաղող, բամբակ, քնջութ, վուշ, բանջարեղեն և այլն: Դրանց արտադրանքի մի զգալի մասը վաճառքի էր դուրս բերվում արտաքին շուկաներում: Կիլիկիան առանձնապես շատ էր արտահանում բամբակ: Հացահատիկների մշակությամբ զբաղվում էին թե՛ դաշտային մասում և թե՛ լեռնայինում: Ցանում էին ցորեն, բրինձ, գարի, հաճար, կորեկ, տարեկան և այլ մշակույթներ:

Երկրագործության մեջ՝ հատկապես Դաշտային Կիլիկիայում, արմատավորվել էր եռադաշտային սիստեմը: Երկրի այս մասում լայնորեն կիրառվում էր արհեստական ոռոգումը:

Անասնապահությամբ առանձնապես աչքի էր ընկնում լեռնային Կիլիկիան: Այստեղ պահում էին ձիեր, ջորիներ, էջեր, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և զանազան տեսակի ընտանի/թռչուններ: Մեծ համբավ ունեին Կիլիկիայի ընտիր ձիերը: Երկրի արտաքին առևտրի մի կարևոր մասը տալիս էր անասնապահությունը. արտահանվում էին՝ ձիեր, ջորիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, կաշի և բուրդ:

Կիլիկիայի հայկական պետության գյուղատնտեսության մեջ կային երեք տիպի տնտեսություններ: Դրանք են՝ պետական, կալվածատիրական ու վանքապատկան և մանր գյուղացիական:

Պետական խոշոր տնտեսությունները առհասարակ քիչ տարածում ունեին: Այդպիսի տնտեսություններ կային գլխավորապես թագավորական սեփականություն կազմող խոշոր քաղաքների շրջակայքում, որտեղ հիմնականում մշակվում էին որոշ ինտենսիվ կուլտուրաներ, այգիներ, բանջարեղեն և պահվում էին ընտիր ձիեր: Թագավորական լայնատարած կալվածների մյուս խոշոր մասի վրա ապրում էին գյուղացիները, որոնք մշակում էին իրենց ստացած մանր հողակտորները: Պետական կալվածներում ապրող այդ գյուղացիները, որ սովորաբար կոչվում էին պետական գյուղացիներ, պարտավոր էին իրենց ստացած բերքի մեկ հինգերորդը պետությանը հանձնելուց բացի, պետության համար կատարել դանադան պարհակներ և մուծել մի քանի տեսակ հարկեր: Ֆեոդալներին պատկանող կալվածների մի մասը զբաղեցված էր տերունի խոշոր տնտեսություններով, իսկ մյուս մասի վրա իրենց մանր տնտեսություններն էին վարում նրանցից ճորտական կախման վիճակում

գտնվող շինականները: Տերունական խոշոր կոռալին տնտեսութուններում աշխատում էին թե՛ լրիվ ճորտացած գյուղացիները (պարիկոսները) և թե՛ կիսաճորտ գյուղացիները՝ շինականները: Տերունական խոշոր տնտեսությունների սիստեմն առանձնապես տարածված էր վանքապատկան կալվածներում: Հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների տերունական խոշոր տնտեսություններն ավելի ինտենսիվ տնտեսություններ էին, քան մանր գյուղացիական տնտեսությունները:

Այնուամենայնիվ, պետական, աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների տերունական խոշոր տնտեսությունները երկրի ամբողջ գյուղատնտեսության համար բնորոշ ձև չէին: Երկրի գյուղատնտեսական տարածության հիմնական մասը կազմում էին գյուղացիների մանր տնտեսությունները, սրանք էին տալիս երկրի գյուղատնտեսությունից ստացվող հարստության մեծ մասը:

Կիլիկիայի հայկական պետության գյուղացիությունը ուներ խառն էթնիկական կազմ: Գյուղացիության հիմնական մասը կազմում էին հայերը, ապա ասորիներն ու հույները:

Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ կային նաև ստրուկներ, որոնք, սակայն, փոքր թիվ էին կազմում, և երկրի տնտեսական-սոցիալական կյանքում նրանց դերն աննշան էր:

Լեռնային արդյունագործությունը և արհեստները

Կիլիկիայի բնական պայմանները նկարագրելիս նշեցինք, որ նրա ընդերքում կան զանազան տեսակի մետաղային և ոչ մետաղային հանքային հարստություններ: Կիլիկիայում XII—XIV դարերում արդյունահանվել և վերամշակման են ենթարկվել զանազան տեսակի հանքեր: Երկաթահանքերի արդյունահանման, վերամշակման և արտահանման մասին տեղեկություններ են պահպանվել այդ ժամանակվա աղբյուրներում: Եգիպտական սուլթանության և Կիլիկիայի հայկական թագավորության միջև կնքված 1285 թ. պայմանագրի կետերից մեկն էլ այն էր, որ Կիլիկիան պարտավորվել էր Եգիպտական սուլթանությանը տարեկան տալ 10 000 երկաթե ձող¹:

Լեռնային Կիլիկիայի մի քանի տեղերում (Գուզլակում, Սիսում և այլն) արդյունահանվում էին ոսկի, արծաթ և պղինձ: Տավրոսյան

¹ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 177—178:

լեռների շրջանում շահագործվում էին կապարի հարուստ հանքերը: Արդյունահանված կապարի մեծ մասը արտահանվում էր Եվրոպա: XI—XIV դարերում Կիլիկիայում արդյունահանվում էին նաև սև-դանի աղ, սոդա, արջասպ, ծծումբ, փայլար և այլն¹: Ներքին կարիքների և արտաքին առևտրի համար խոշոր նշանակություն է ունեցել անտառանյութը, որով այնքան հարուստ է երկիրը: Կիլիկիան նավաշինության համար անտառանյութ է մատակարարել հատկապես Եգիպտոսին:

XII դարի վերջերից Կիլիկիայի հայկական պետությունում բավական արագ զարգանում են արհեստները: Արհեստագործության զարգացմանը խթանում էին արտաքին և ներքին առևտրի ծավալումը, երկրում եղած բազմատեսակ հումքի առատությունը (բամբակ, վուշ, բուրդ, անտառանյութ, կաշի, մետաղներ և այլն) և XII դարի վերջերից հաստատված խաղաղ պայմանները, որոնք մինչև XIII դարի վերջերը գրեթե չխախտվեցին: Ընդ որում, արհեստները մեծ մասամբ քաղաքային էին և գյուղատնտեսության հետ անմիջապես քիչ էին առնչվում:

Արհեստագործությամբ զբաղվում էին թե՛ հայերը, թե՛ հույներն ու ասորիները և թե՛ խալացիները: Սակայն դրանց մեջ իրենց թվով առաջին տեղը զբաղում էին հայ արհեստավորները: Արհեստավորներն արտադրում էին ապակյա իրեր, գորգեր, կարպետներ: Նրանք վարպետորեն վերամշակում էին կաշին, պատրաստում էին բարձրակարգ մագաղաթ, արտադրում էին բրդյա, վուշե և բամբակյա գործվածքներ, արծաթե և պղնձե ամանեղեն, ալնեղեն, զենքեր, բրուտագործական բազմատեսակ իրեր և այլն:

Առանձնապես անհրաժեշտ է նշել արծաթագործներին, որոնց վարպետությունն ու արվեստը հասել էր մեծ կատարելության: Նրանց պատրաստած արծաթյա ամանեղենը՝ զարդարված շափազանց նուրբ փորագրություններով, արտահանվել է շատ հեռավոր երկրներ: Կիլիկիայի գորգերն ու կարպետները արտահանվում էին Եվրոպա և արժանանում բարձր գնահատականի:

Հայկական Կիլիկիայում գյուղական արհեստներից էին՝ հյուսնությունը, դարբնությունը, մուշտակագործությունը, մանածագործությունը և այլն: Այդ արհեստները կապված լինելով հիմնականում գյուղատնտեսության հետ, տարածված էին նաև քաղաքներում, ուր հասել էին բարձր կատարելության:

¹ Տե՛ս Ա. լիշան, Սիսում, էջ 9:

Ներքին ու արտաքին առևտուրը և ճանապարհները

Երկրի ներքին առևտուրը XII դարի վերջերից աշխուժանում է: Ներքին առևտրի ապրանքները հիմնականում կազմում էին գյուղատնտեսական մթերքներն ու արհեստավորական բազմապիսի արտադրանքները: Առևտուր էր կատարվում ինչպես ֆեոդալական ամրոցների ներսում, այնպես էլ երկրի խոշոր քաղաքներում: Առևտրի հիմնական ձևը ապրանքափոխանակությունն էր: Ներքին առևտրի կետեր էին և՛ գյուղաքաղաքներն ու վանքերը, և՛ խոշոր քաղաքները:

Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ մեծ նշանակություն ունեին հատկապես արտաքին առևտուրը, որի զարգացումը մասնավորապես պայմանավորված էր աշխարհագրական և քաղաքական այն հարմար դիրքով, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը գրավում էր XII դարի երկրորդ կեսից: Կիլիկիայի դիրքը տարանցիկ առևտրի համար նպաստավոր դարձավ այն ժամանակներից, երբ Ռուբինյանները Լեոնային ու Դաշտային Կիլիկիաները միավորեցին ու հիմնեցին ավելի ուժեղ և ամուր հայկական պետություն, որն ավելի քան 400 կմ երկարությամբ սահմանակից էր Միջերկրական ծովին և ազատ էլք ուներ դեպի հյուսիս-իտալական քաղաք-հանրապետությունները՝ Ճենովա ու Վենետիկ: Բացի դրանից, ավելի ընդարձակ պետության ու խաղաղ պայմանների ստեղծումով Հայկական Կիլիկիայում սկսվում է գյուղատնտեսության, Լեոնային արդյունագործության, արհեստների զարգացումը, որոնք նախադրյալներ են ստեղծում նաև ներքին ու արտաքին առևտրի ծավալման համար:

Կիլիկիայի հայկական պետությունն ուներ և՛ ջրային, և՛ ցամաքային ճանապարհներ: Նա, ինչպես նշվեց, մի քանի հարյուր կիլոմետր երկարությամբ շփվում էր Միջերկրական ծովին: Այստեղ էին գտնվում Կոռիկոս և XIII դարի երկրորդ կեսից արտակարգ նշանակություն ստացած՝ Այաս գլխավոր նավահանգիստները: Նավարկելի էին նաև Միջերկրական ծովը թափվող գլխավոր դետերի իրենց ստորին հոսանքներում (Պիրամոս, Սարոս, Կիդոս):

Կիլիկիայի վրայով անցնում էին մի շարք տարանցիկ ցամաքային ճանապարհներ, որոնք նրան կապում էին Իկոնիայի, Կոստանդնուպոլսի, Սինոպի, Սիրիայի ու Միջագետքի, Մեծ Հայքի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, ռուսական երկրների, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ: Մինչև Բաղդադի խալիֆայության անկումը (1258 թ.) Կիլիկիայի համար մեծ նշանակություն ուներ այն ճանապարհը, որը գալիս էր Սիրիայից և, կտրելով Կիլիկիան, անց-

նում էր Իկոնիա, որտեղ ճյուղավորվում էր մի քանի քաղաքային ճանապարհների և ձգվում մինչև Կոստանդնուպոլիս ու Սև ծովի նավահանգիստները: Այդ ճանապարհը ուներ հետևյալ ուղղությունը. Հալեպ—Անտիոք—«Ասորական դուռ» կամ Պորտեյլա լեռնանցք—Մամեստիա—Ադանա—Տարսոս—«Կիլիկիայի դուռ» լեռնանցք—Իկոնիա:

XIII դարի երկրորդ կեսից Այասի դերը (որպես նավահանգիստ) բարձրանալու հետ միասին առաջնակարգ նշանակություն են ստանում նրանից դուրս եկող երկու կարևորագույն ճանապարհներ: Դրանք էին. ա) Այաս—Մարաշ—Մելիտինե (Մալաթիա) ճանապարհը, որը Մելիտինեում ճյուղավորվում էր և ձգվում տարբեր ուղղություններով՝ դեպի Մեծ Հայք, Միջագետք և Կապադովկիա: Մարաշից նրանից բաժանվելով ևս մի այլ ուղի ձգվում էր դեպի Յդեսիա (Ռուհա) և Հալեպ:

բ) Այաս—Ադանա—Անարզաբա—Սիս, ապա Վահկա ամրոցից արևմուտք գտնվող Լեոնանքներով դիմում էր դեպի Կեսարիա, որտեղ ճյուղավորվելով ձգվում էր տարբեր ուղղությամբ:

Խոշոր նշանակություն ուներ նաև Կոռիկոս նավահանգիստը Սեյկիայի վրայով Իկոնիայի հետ միացնող ճանապարհը, ինչպես և Կոռիկոսը Տարսոսի ու Այասի հետ միացնող ծովեզրյա ճանապարհը¹:

Դրանք էին Հայկական Կիլիկիայի այն ճանապարհները, որոնցով ծավալվում էր նրա արտաքին առևտուրը, ինչպես և Արևմուտքի ու Արևելքի միջև կատարվող տարանցիկ առևտուրը: Կիլիկիայի արտաքին առևտուրն այնպես էր միահյուսվել նրա վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի հետ, որ գրեթե անհնար է նրանց առանձին-առանձին ներկայացնելը:

Կիլիկիան արտաքին առևտրին մասնակցում էր գյուղատնտեսական ապրանքներով, արհեստավորական արտադրանքներով, մետաղներով և շինարարական փայտանյութով: Նրա արտաքին առևտրին՝ հայ վաճառականներից բացի՝ մասնակցում էին նաև իտալացի, հույն, հրեա, ասորի, արաբ վաճառականներն ու առևտրականները: Կիլիկիայից արտահանվում էին՝ անասուններ (ծիեր և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ), բամբակ, բուրդ, գործվածքներ (առանձնապես գորգեր, կարպետներ և բամբակե գործվածքներ), արծաթյա և պղնձյա ամանեղեն, գեղարվեստական իրեր, զանազան տեսակի նկարազարդ ու նախշաքանդակ թասեր ու

¹ Կիլիկիայի ճանապարհների ուղղությունները տես Ալիշանի «Սիսուան» աշխատությանը կցված բարեբեզում:

անոթներ, մետաղներ (առանձնապես կապար և երկաթ), շինարարական և այլն: Իսկ Կիրիկիա էին ներմուծվում Հնդկաստանից՝ թանկագին քարեր և համեմունքներ, Չինաստանից՝ մետաքս և մետաքսյա նուրբ գործվածքներ, Իրանից և արևելյան այլ երկրներից՝ ընտիր հյուսվածքներ, հյուսիս-իտալական քաղաքներից՝ արհեստավորական զանազան ապրանքներ: Սինոպի և Դերբենդի վրայով Կիրիկիա էին ներմուծվում ռուսական թանկագին մորթիներ:

Կիրիկիա ներմուծված ապրանքների միայն մի մասն էր վաճառվում երկրում, նրա մյուս մասը Կիրիկիայի տերիտորիայով անցնում էր դեպի այլ երկրների շուկաներ:

Կիրիկիան հանդիսանում էր նաև ստրակավաճառության շուկաներից մեկը:

Արտաքին և տարանցիկ առևտրի զարգացման համար Կիրիկիայի հայկական պետությունը ձեռնարկում էր անհրաժեշտ միջոցառումներ, որովհետև այդ առևտրից ստացվող հսկայական շահերի հասնող մաքսային եկամուտները մեծապես հարստացնում էին թագավորական զանձարանը: Այսպես, արտաքին և տարանցիկ առևտուրն ավելի ծավալելու համար Լևոն Բ-ն 1201 թ. առևտրական պայմանագիր կնքեց նախ Ճենովայի, ապա Վենետիկի հանրապետության հետ: Այդ պայմանագրերով Ճենովայի և Վենետիկի վաճառականներին տրվեցին խրախուսիչ մի շարք արտոնություններ: Ճենովացի վաճառականներին թույլատրվեց Տարսոն և Մամեստիա քաղաքներում ունենալու իրենց հատուկ իջևանները, հյուրանոցները, պահեստները և այլ հարմարություններ: Նույնպիսի արտոնություններ տրվեցին նաև վենետիկցի վաճառականներին:

Կիրիկիայի մասնակցությունն ու դերը համաշխարհային առևտրի մեջ հատկապես մեծացավ XIII դարի երկրորդ կեսին, երբ մոնղոլները Բաղդադի խալիֆայությունը գրավելուց հետո (1258 թ.) Ասորիքի համար երկարատև պայքարի մեջ մտան եգիպտական հզորացած սուլթանության հետ: Դրա հետևանքով ընդհատվեց Ասորիքի վրայով կատարվող առևտուրը և այն գրեթե ամբողջապես տեղափոխվեց Հայկական Կիրիկիա:

Կիրիկիայի հայկական պետության արտաքին առևտուրը ունեցել է ակտիվ բաղանս: Նա մեծ չափով հարստացրել է երկիրը և նպաստել նրա տնտեսական զարգացմանը: Արտաքին առևտրի օգուտներից առյուծի բաժինը ստանում էր ինքը՝ թագավորը: Թագավորական զանձարանն էին մտնում մաքսային բոլոր եկամուտները՝ հատկապես XIII դարի երկրորդ կեսից:

Կիրիկիայի հայկական պետության քաղաքների մեծ մասն ունի հնագույն պատմություն: Դեռևս հելլենիստական ժամանակաշրջանում Տարսոնը, Ադանան, Մամեստիան և այլն դարձել էին ծաղկած ու հարուստ քաղաքներ: Վաղ միջնադարում և նրանից հետո Կիրիկիայի քաղաքներն աստիճանաբար կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը՝ վերածվելով ֆեոդալական տիպի քաղաքների: Նրանց առաջադիմության վրա առանձնապես բացասական ազդեցություն ունեցան այն հարատև պատերազմներն ու պայքարը, որ VII—X դարերում մղվում էին Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության, իսկ XI—XII դարերում՝ սելջուկների, խաչակիրների, Բյուզանդիայի և հայկական իշխանությունների միջև: Այդ պատերազմների ընթացքում Կիրիկիայի քաղաքները հաճախ ձեռքից ձեռք էին անցնում և ենթարկվում էին ավերման ու թալանի:

Կիրիկիայի քաղաքները XII դարի վերջերից ապրում են վերելքի շրջան: XIII դարում արդեն նրանք դառնում են արհեստագործության ու առևտրի խոշոր կենտրոններ:

Հայկական Կիրիկիայի խոշոր քաղաքները աշխարհագրականորեն տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. նրանք կամ գտնվում էին Միջերկրական ծովի ափին (Այաս և Կոռիկոս), կամ քարավանային առևտրի ճանապարհների վրա (Տարսոն, Մամեստիա, Անարդաբա և Սիս), կամ մեծ գետերի այն մասերում, որտեղից սկսած տվյալ գետը դառնում էր նավարկելի (այդպիսի քաղաքներից էին՝ Մամեստիան՝ Պիրամոսի ստորին հոսանքում և Ադանան՝ Սարոսի ստորին հոսանքում)¹:

Քաղաքներում զարգացած էին արհեստները՝ գորգագործությունը, կաշեգործությունը, ջուլհակությունը, արծաթագործությունը, զինագործությունը, բրուտագործությունը, ականագործությունը և այլն: Արհեստագործությամբ առանձնապես աչքի էին ընկնում Տարսոնը, Մամեստիան և Այասը: Արհեստավորներից և առևտրականներից բացի, որոնք կազմում էին քաղաքի բնակչության ճնշող մասը, քաղաքներում ապրում էին նաև խոշոր ֆեոդալներ, վաշխառուներ, հոգևորականներ: Քաղաքներն ունեին իրենց զինվորական կազմակերպություններ:

Հայկական Կիրիկիայի քաղաքներում բնակչության ճնշող մասը կազմող հայերից բացի բնակվում էին նաև ասորիներ և հույներ. XIII դարից սկսած այնտեղ բնակություն են հաստատում իտա-

¹ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 178—170:

լացի արհեստավորներ և առևտրականներ, որոնք ապրում էին առանձին թաղամասերում:

Կիլիկիայի հայկական պետությունում հատկապես լեռնային Կիլիկիայում, կային բազմաթիվ բերդաքաղաքներ, բերդեր և ամրոցներ: Դրանք հիմնականում գտնվում էին լեռնային մասում և ծառայում էին մեծ մասամբ իբրև իշխանական աթոռանիստներ: Բերդերի ու ամրոցների թիվը հարյուրից անցնում էր: Դրանցից շատերը գտնվելով տարանցիկ ճանապարհների վրա, աստիճանաբար դարձան փոքր քաղաքներ, որոնք սովորաբար տարածվում էին նախկին բերդերի շուրջը:

Բերդերը, ամրոցներն ու բերդաքաղաքները տեղադրված էին այն լեռնանցքների մոտ կամ գետերի հովիտներում, որոնցով հաղորդակցություն էր պահպանվում հարևան երկրների հետ. այդ ամրոցները պաշտպանում էին լեռնանցքները, որպեսզի թշնամին չկարողանա ներխուժել երկրի խորքը:

Բերդերից նշանավոր էին՝ Վահկան, Կապանը, Լամբրոնը, Պապերոնը, Դուզլակը, Բարձրբերդը և այլն:

Հայկական Կիլիկիայի խոշոր քաղաքները, նավահանգիստներն ու նշանավոր բերդերը միաժամանակ գավառների կենտրոններ էին, իսկ նրա տերիտորիան բաժանված էր ավելի քան երեք տասնյակ գավառների:

Նշանավոր քաղաքները և նավահանգիստները

Սիս.—Մինչև XII դարը Սիսը եղել է սովորական բերդ, որը հիմնադրվել է հնագույն ժամանակներում: XII դարի 70-ական թվականներից դարձավ Կիլիկիայի հայկական պետության մայրաքաղաքը և մնաց որպես ազդափսին մինչև նրա անկումը (1375 թ.): Սիսը գտնվում էր Պիրամոս գետի աջակողմյան վտակներից մեկի վրա: Նա հայտնի էր իր ամրությամբ: Առանձնապես նշանավոր էր նրա միջնաբերդը, որը տեղադրված էր մի բարձր բլրի վրա¹:

Տարբեր ժամանակներում Հայկական Կիլիկիա ներխուժած թշնամիներից ոչ մեկին ավելի քան երկու հարյուր տարվա ընթացքում չէր հաջողվել գրավել ամրացված մայրաքաղաքի անառիկ միջնաբերդը: Պետության մայրաքաղաք Սիսը զարդարում էին բազմաթիվ գեղեցիկ շենքեր՝ թագավորական ապրանքներ, տաճարներ, հյուրանոցներ և այլն:

Սիսը՝ երկրի մայրաքաղաք լինելով հանդերձ, 1292—1441 թթ. հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստն էր, իսկ դրանից հետո, երբ ամենայն հայոց կաթողիկոսի աթոռը հաստատվեց էջմիածնում (1441 թ.), Սիսը մինչև 1921 թ. մնաց որպես Կիլիկիայի կաթողիկոսի աթոռանիստ:

Մամուրների կողմից Սիսը գրավվեց 1375 թ. և դրանից հետո նա այլևս ոչ միայն զարգացման շրջան չունեցավ, այլև որպես քաղաք աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը:

Տարսոն.—Կիլիկիայի այս հնագույն քաղաքը եղել է հելլենիստական կուլտուրայի կարևոր կենտրոններից մեկը և զգալի դեր է խաղացել հնագույն այդ շրջանի միջազգային առևտրի մեջ: Նա գտնվում է Կիզնոս գետի ստորին հոսանքում:

Արաբական տիրապետության շրջանում Տարսոնը իբրև սահմանային քաղաք, ունեցել է ռազմա-ստրատեգիական խոշոր նշանակություն. նրա վրայով էր անցնում այն ճանապարհը, որը Կիլիկիայի դուռ լեռնանցքով տանում էր դեպի բյուզանդական փոքրասիական տիրապետությունները: Արաբական խալիֆայությունը ամրացրել էր այս քաղաքը: VII—IX դարերում խալիֆայությունն այստեղ պահում էր մեծ կայազոր:

Տարսոնի համար Բյուզանդիայի և իսլամական միջև մղվող պայքարը նոր ուժով բորբոքվեց X դարի երկրորդ կեսին: իսլամականության խլված Տարսոնը բյուզանդական զորքերի համար դարձավ ելման կետ՝ դեպի Սիրիա, Միջագետք, Հայաստան և վրաստան արշավելու:

Ռուբինյանների օրոք Տարսոնը Հայկական Կիլիկիայի առևտրի և արհեստագործության գլխավոր կենտրոններից մեկն էր: Նա գտնվում էր Կապադովկիայից Սիրիա տանող քարավանային ճանապարհի վրա: Արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն լինելու հետ միասին Տարսոնը Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար ևս մնաց որպես ռազմա-ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող բերդաքաղաք: Նա շրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով և խրամով: Տարսոնում էին կատարվում Կիլիկիայի հայ թագավորների թագադրման հանդեսները:

Ադանա.—Այս քաղաքը գտնվում է Սարոս գետի ստորին հոսանքի վրա, որտեղից սկսած Սարոսը դառնում էր նավարկելի: Այնպես որ, գետային ճանապարհով նա կապված էր Միջերկրական ծովի հետ: Սակայն նրա համար գետային այդ ճանապարհից առա-

¹ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 19:

¹ Ենթադրվում է, որ «սիս» նշանակում է «սար», «լեռ»:

վել մեծ նշանակութիւն ունեն Սիրիայից՝ Ասորական դռնով, Այասով և Մամեստիայի վրայով եկող ճանապարհը, որը Ադանայում բաժանվում էր երկու ճյուղի: Նրանցից մեկը Տարսուսի վրայով և Կիլիկյան դռնով գնում էր դեպի Իկոնիա, իսկ մյուսը՝ Սարոս գետի արևմտյան կողմով գնում էր Հյուսիս՝ դեպի Կեսարիա:

Մամեստիա և Անարզաբա.—Մամեստիայի դիրքը նման էր Ադանայի դիրքին: Գտնվում էր Պիրամոս (Ջահան) գետի աջ կեսում, որտեղից գետը դառնում էր նավարկելի: Մամեստիայով էր անցնում Սիրիայից Կիլիկիայի վրայով դեպի Իկոնիա տանող նշանավոր ճանապարհը: Անարզաբան գտնվում էր Պիրամոս գետի աջակողմյան վտակներից մեկի վրա: Նա քարավանային ճանապարհների հանգույց էր Լեոնային ու Դաշտային Կիլիկիաների սահմանագլխին: Անարզաբայից դուրս էին գալիս երեք կարևոր ճանապարհներ, որոնցից մեկը գնում էր դեպի Սիս, երկրորդը՝ դեպի Մամեստիա, իսկ երրորդը ձգվում էր դեպի արևելք և Ամանոսի լեռների Սարվանդիքար բերդից ոչ հեռու գտնվող մի լեռնանցքով անցնում էր Սիրիա: Նա ամրացված քաղաք էր և XII դարում Ռուբինյան իշխանության մայրաքաղաքն էր:

Մարաշ (Գերմանիկ).—Լեոնային Կիլիկիայում պետության մայրաքաղաք Սսից հետո նշանավոր էր Մարաշ քաղաքը, որն ամրացված էր պաշտպանական կառույցներով և նույնանուն գավառի կենտրոնն էր: Մարաշից դուրս էին գալիս քարավանային ճանապարհներ, որոնցից ամենանշանավորը Այաս—Մարաշ—Մելիտինե ուղին էր:

Կոռիկոս և Այաս.—Սրանք Կիլիկիայի հայկական պետության նշանավոր նավահանգիստներն էին, արհեստագործության ու համաշխարհային առևտրի կարևոր կենտրոններ: Սկզբնական շրջանում Կիլիկիայի հայկական պետության համար Կոռիկոսն Այասից ավելի մեծ նշանակութիւն ունեն, սակայն հետագայում՝ XIII դարում, Այասը դարձավ երկրի ամենանշանավոր նավահանգիստը: Նա բազմամարդ մի քաղաք էր և հայտնի էր համաշխարհային առևտրի մեջ խաղացած իր արտակարգ դերով: Կոռիկոսի դիրքի հետ համեմատած՝ Այասի դիրքն ավելի նպաստավոր էր նավահանգիստ լինելու համար: Նա գտնվում էր Հայոց ծոցում, որի շնորհիվ նրա նավամատուցները ապահովված էին ուժեղ ալեկոծություններից: Մինչդեռ Կոռիկոսը գուրկ էր հարմար խորշերից և նրա նավամատուցներում լինում էին ուժեղ ալեկոծումներ: Թե՛ Այասը և թե՛ Կոռիկոսը ցամաքի կողմից ամրացված էին:

Դրանցից բացի Կիլիկիայում կային նաև այլ նավահանգիստ-

ներ, որոնց թիվը 20-ից անցնում էր, սակայն Այասի և Կոռիկոսի հետ համեմատած՝ նրանց նշանակութիւնը երկրորդական էր:

Կարևոր բերդերը

Ինչպես ասվեց, Կիլիկիայի հայկական պետության տերիտորիայում կային բազմաթիվ բերդեր ու ամրոցներ, որոնց մեծ մասը գտնվում էր նրա սահմանամերձ գոտում՝ Լեոնային Կիլիկիայի կարևոր անցքերի մոտ կամ դեպի Միջերկրական ծով հոսող գետերի նեղ հովիտներում: Երկրի հյուսիս-արևելյան մասում, Պիրամոս գետի աջակողմյան վտակներից մեկի վրա գտնվում էր Կանչիբեռ-դը, որը Զեյթունի ամենանշանավոր բերդն էր: Այս բերդը հաճախակի հարձակման էր ենթարկվում սելջուկների կողմից, այդ պատճառով էլ առանձին հոգ էր տարվում նրա ամրացման համար: Նրանից հարավ-արևմուտք, մի անմատուց վայրում գտնվում էր Կապան բերդը, որը պաշտպանում էր Կիլիկյան Տավրոսի վրա գտնվող նույնանուն լեռնանցքը: Նույն Պիրամոս գետի հովտում՝ Կիլիկիայի հայկական պետության արևելյան սահմանագլխին գտնվում էին Բեքգուս և Մարաշ ամրացված կետերը, որոնցից վերջինը միաժամանակ նշանավոր քաղաք էր: Արևելյան սահմանային գլխավոր բերդը Հոռմկլան էր, որը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին: Հոռմկլան մինչև XII դարի 70-ական թվականները միաժամանակ հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստն էր: Կալիկադոնոս գետի վերնագավառում, Իկոնիայի սուլթանության սահմանագլխին, կային մի քանի ամուր բերդեր, որոնցից առանձնապես նշանավոր էր Գերմանիկոպոլիսը: Նույն գետի ստորին հոսանքի շրջանում գտնվում էր Սելեկիան, որը ամրացված գետային նավահանգիստ էր և, Հեթումյանների թագավորության շրջանում լինելով սահմանային կետ, վեր էր ածվել մի անմատուց բերդի: Կիզնոս գետի վրա և նրա աջակողմյան վտակների շրջանում էին գտնվում Գուզլակ, Լամբրոն և Պապեռոն նշանավոր բերդերը: Լամբրոնը նույնանուն գավառի կենտրոնն էր և Օշինյան իշխանների աթոռանիստը: Պապերոնը Օշինյանների արյունակից մի այլ իշխանության աթոռանիստ դղյակն էր, իսկ Գուզլակ ամուր բերդը պաշտպանում էր նույնանուն լեռնանցքը:

Սարոս գետի միջին հոսանքում, մի բարձրագիր ու գեղեցիկ լեռնային վայրում գտնվում էր Վահկա բերդը, որը Ռուբինյանների հենակետը և առաջին քաղաքական կենտրոնն էր: Վահկայից արևմուտք՝ Սարոս գետի վտակ Մամնդավի աջ կողմում գտնվում էր

Կիլիկյան Տավրոսի նշանավոր բերդերից մեկը՝ Բարձրբերդը, որը նույնանուն գավառի կենտրոնն էր:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ
(XIII դարի 30—40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը)**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁՍ—ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIII ԴԱՐԻ 30—40-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ XV ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ**

XIII դարի 30—40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջերն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում նախ իրենց տիրապետությունը հաստատեցին մոնղոլ նվաճողները, ապա՝ թուրքական կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու քոչվոր ցեղերին պատկանող ավարառուները:

Հայաստանի վարչա-քաղաքական բաժանումը մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում

Մոնղոլական զորամասերն առաջին անգամ Անդրկովկաս ներխուժեցին 1220—1221 թթ.: Դրանից 15—16 տարի անց, երկրորդ անգամ մտնելով Հյուսիս-արևելյան Հայաստան, 1236 թ. ընթացքում այն ամբողջովին նվաճեցին: 1242—1243 թթ. արշավանքների ընթացքում գրավեցին նաև հարավային և Արևմտյան Հայաստանը: Մոնղոլական նվաճումներին ամենուրեք ուղեկցում էին հայրենի երկիրը պաշտպանող բնակչության մասսայական ոչնչացումը, գեղեմարությունը, թալանը, բռնությունները:

XIII դարի կեսերին մոնղոլական պետությունը տարածվում էր խաղաղ օվկիանոսից մինչև Միջերկրական ծովի ափերը: Նա բաժանված էր չորս խոշոր երկրամասերի, որոնք կոչվում էին ուլուսներ: Դրանցից երեքը գտնվում էր Զինգիդ-խանի տան անդամների, իսկ մեկը՝ մոնղոլական զորապետների տիրապետության տակ:

Վերջինս չորրորդ ուլուսն էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր Միջին Ասիայի մի փոքր մասը, Պարսկաստանը, Հարավային և Հյուսիսային Անդրբեջանը, Հայաստանը, Վրաստանը, Փոքր Ասիայի մեծ մասը, իսկ 1258 թվականից սկսած՝ նաև Միջագետքը: Սա մոնղոլական պետության միակ խոշոր երկիրն էր, որ սկզբնական շրջանում կառավարվում էր ոչ թե Զինգիդ-խանի տան անդամների, այլ մոնղոլ-

լական զորապետների կողմից¹, հետևապես նա սկզբնական շրջանում ոչ թե ուլուս էր (ժառանգական տիրապետություն), այլ՝ սոսկ մի մեծ զորապետություն: Մանգու խանի ժամանակ այս զորապետությունը դարձվեց ուլուս և տրվեց նրա եղբորը՝ Հուլավուին: Հուլավուն և նրա հաջորդները, որոնք կոչվում էին Հուլավուականներ աստիճանաբար կտրվեցին մեծ խաների ազդեցությունից և դարձան անկախ իշխողներ: Հուլավուի հիմնածայր պետությունը կոչվեց Իլ-խանություն և ամ Հուլավուականների պետություն: Իլխանության հիմնադրման տարին համարվում է 1256 թվականը:

Այսպիսով, Հայաստանը իր հարևան երկրների հետ միասին, վարչական տեսակետից սկզբում մտնում էր (1236—1256 թթ.) Արևմտյան զորապետության մեջ և ուղղակի ենթարկվում էր մոնղոլական մեծ խանի իշխանությանը, իսկ հետագայում՝ 1256 թվականից սկսած, նա կազմում էր Իլխանության մի մասը և ենթարկվում էր Հուլավուականներին, որոնք ինչպես ասվեց, անկախ իշխողներ էին:

Մոնղոլների կատարած վարչական բաժանումը եղնում էր պետության ռազմական և ֆինանսական ու հարկահանության նպատակներից: Նրանք, գրավելով Հայաստանն ու Վրաստանը, այդ տերիտորիաներից կազմեցին ռազմա-վարչական երկու միավոր՝ վիլայեթ: Դրանցից մեկը կոչվում էր Գյուլըջիստանի վիլայեթ, իսկ մյուսը՝ Մեծ Հայքի վիլայեթ:

Գյուլըջիստանի վիլայեթի մեջ մտնում էին Վրաստանն ու Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը: Վիլայեթի կենտրոնը Թբիլիսին էր: Գլխավոր կառավարիչն ու զորքերի հրամանատարը կոչվում էր «մեծ բասկակ», որը նշանակվում էր իլխանների կողմից:

Վիլայեթներն իրենց հերթին բաժանված էին ռազմա-վարչական ավելի փոքր միավորների, որոնք կոչվում էին «թումաններ», այսինքն՝ այնպիսի վարչա-տերիտորիալ միավորներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր տալ մեկ «թուման» (10 000) զինվոր: Գյուլըջիստանի վիլայեթը բաժանված էր ինը թումանների, որոնցից երեքը կազմված էր Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տերիտորիայից: Շուտով Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տերիտորիայում կազմվեց չորրորդ թումանը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Սյունիքի իշխանությունը: Սակայն Սյունիքը շուտով անջատվեց Գյուլըջիստանի վիլայեթից և դարձավ անմիջականորեն մոնղոլական խաներին ենթակա թուման:

¹ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Գ. Երևան, 1952, էջ 226:

Այսպիսով, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի շուրս թումանները (չհաշված Կարսի շրջանը, որը առանձին վարչական միավոր էր) պետք է դուրս բերեին շուրջ 40 000 զինվոր: Թումանները գլխավորում էին տեղական ֆեոդալները: Թումանում տեղական կառավարչի կողքին գործում էր նաև վիլայեթի «մեծ բասկակի» գործակալը՝ թումանի «բասկակը», որը գլխավորում էր թումանի դիվանը և հրահրում էր, որ հարկերն ու այլ եկամուտները դանձվեն ըստ սահմանված կարգի ու չափի:

1242—1243 թթ. մոնղոլները, գրավելով հարավային և Արևմտյան Հայաստանը, նրանց տերիտորիաներից կազմեցին մի վիլայեթ, որը կոչվեց «Մեծ Հայք վիլայեթի կենտրոնը դարձավ Խլաթ քաղաքը, որը Շահարմենների սուլթանության մայրաքաղաքն էր: Վարչական տեսակետից Մեծ Հայք վիլայեթն ուներ նույն կառուցվածքը, ինչպիսին որ էր Գյուրջիստանի վիլայեթը: Տարբերությունը կայանում էր միայն նրանում, որ այստեղ հայ խոշոր ֆեոդալներ գրեթե չկային, և վիլայեթում ու նրա թումաններում մոնղոլական «մեծ բասկակի» և «բասկակների» կողքին կանգնած էին օտարազգի ֆեոդալները: Մեծ Հայք վիլայեթը բաժանված էր հինգ թումանի, սակայն կային նաև առանձին մանր շրջաններ, որոնք վարչական տեսակետից չէին մտնում թումանների մեջ, այլ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Դրանց մեջ ամենից նշանավորը Սասունն էր, որ մինչև Լենկթեմուրի ավերիչ արշավանքները պահպանեց իր ներքին ինքնուրույնությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, մոնղոլները սկզբնական շրջանում Հայաստանի ներքին վարչա-քաղաքական սիստեմի մեջ համարյա ոչ մի փոփոխություն չկատարեցին: Նրանք բավարարվեցին միայն նրանով, որ երկրում գոյություն ունեցող ֆեոդալական վարչաձևը հարմարեցրին իրենց տիրապետության շահերին, հայ և այլազգի իշխանների ֆեոդալական իրավունքները պահպանելով, նրանցից յուրաքանչյուրին ճանաչեցին իբրև իր իշխանության տեր և մոնղոլական մեծ խաների ենթակա կառավարիչ, իսկ եկեղեցին ու հոգևորականությունը կատարյալ արտոնյալ վիճակում մնացին մոնղոլական տիրապետության գրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Մոնղոլական տիրապետության ծանր լուծը ամբողջապես ընկած էր աշխատավոր ժողովրդի ուսերին: Ավերիչ արշավանքները, հարկային անտանելի ծանր քաղաքականությունը, հարկահավաքների և այլ կառավարիչների կամայականություններն ու գործադրած բռնությունները ծայր աղբատության դուռն էին հասցրել նրան:

Իլխանությունը գոյություն ունեցավ շուրջ 90 տարի (1256—

1344 թթ.) և գտնվում էր Հուլավուի ժառանգների իշխանության տակ, որոնք կրում էին «իլխան» տիտղոսը:

Իլխանության ժամանակ հայկական իշխանություններն աստիճանաբար թուլացան և դադարեցին քաղաքական լուրջ դեր խաղալուց: Մոնղոլներին ձեռնադրված չէր տեղական իշխանությունների հզորացումը: Համեմատաբար ուժեղ իշխանությունների նկատմամբ խիստ հալածանքներ և ճնշում գործադրելու հետ միասին, նրանց լարում էին իրար դեմ ու թուլացնում:

Հայկական իշխանությունների մեջ Իլխանության տիրապետության ժամանակ և ընդհուպ մինչև XIV դարի վերջերը՝ մինչև Լենկթեմուրի արշավանքները, ամենից նշանավորը Օրբելյանների Սյունիքի իշխանությունն էր: Մոնղոլական խաները Զաքարյանների իշխանությունը թուլացնելու նպատակով Օրբելյաններին հովանավորում էին և լարում նրանց դեմ: Ամբողջ Հայաստանում միայն Մյուսինքն էր, որ Հուլավուականների տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում համեմատաբար զերծ մնաց ավերվածություններից ու կոռուպտից:

Սյունիքից հետո որոշ չափով իրենց նշանակությունը պահպանեցին նաև Մահկանաբերդի Արծրունիները և Սասունի ու Աղթամարի փոքրիկ իշխանությունները: Հայկական մյուս իշխանական տները՝ Զաքարյանները, Վաչուտյանները, Վահրամյանները, Դոպյանները, Պոռչյանները, Ջալալյանները XIII դարի երկրորդ կեսում կորցրեցին իրենց նախկին նշանակությունը:

Հայկական քայքայված իշխանական տների մնացորդներից իշխանները այս կամ այն գավառում նշանակում էին կառավարիչներ՝ «մելիք»-ներ, որոնք հետագա շրջանում ձեռք բերեցին ֆեոդալական իրավունքներ:

Իլխանության մայրաքաղաքը սկզբում Թավրիզն էր, իսկ հետագայում տեղափոխվում է Սուլթանիա: Իլխանության կենտրոնական շրջանը համարվում էր Հարավային Ադրբեջանը, այսինքն՝ այն երկիրը, որտեղ գտնվում էր նրա մայրաքաղաք Թավրիզը:

XIV դարի սկզբներից Իլխանությունը ապրում է տնտեսական և քաղաքական կյանքի անկման պրոցես: 1344 թ. Հուլավուականների պետությունը վերջնականապես քայքայվեց: Նա բաժանվեց առանձին խանությունների և էմիրությունների, որոնք անընդմեջ պայքար էին մղում իրար դեմ և քայքայում առանց այն էլ տնտեսապես քայքայված երկրները, այդ թվում և Հայաստանը: 80-ական թվականներից դրանց վրա ավելացան նաև Լենկթեմուրի ավերիչ արշավանքները, ապա կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու ցեղերի մռայլ տիրապետության ժամանակաշրջանը:

Հայաստանը Լենկթեմուրի արշավանքների և Կարա-
կոյունլուների ու Ակ-կոյունլուների տիրապետության
շրջանում (XIV դարի վերջերից մինչև
XV դարի վերջը)

Հայաստանը որպես Լենկթեմուրի պետության մի մաս
լենկթեմուրը 1370 թվականին տեր է դառնում Ֆերգանայի և Մա-
վերաննախրի մեծ մասին ու իրեն հռչակում անկախ էմիր: Շուտով
իր մայրաքաղաք Սամարղանդից նա տարբեր ուղղություններով
կատարեց մի շարք արշավանքներ և արագ կերպով անշափ ընդար-
ձակեց պետության սահմանները: Այսպես, 1372 թ. գրավեց Խորեզ-
մը, 1385—1386 թթ.՝ Պարսկաստանը, Անդրկովկասը և Միջագետ-
քը: 1391 և 1395 թթ. արշավանքներ կատարեց Ոսկե Հորդայի դեմ և
նրանից գրավեց հսկայական շրջաններ: 1400—1402 թթ. նվաճեց
Փոքր Ասիան և պարտության մատնելով Եգիպտոսի մամլուքների
սուլթանությանը, իր պետությանը ենթակա շրջաններ դարձրեց Կի-
լիկիան և Սիրիան: Հայաստան նա արշավել է մի քանի անգամ՝
1386 թ., 1387 թ., 1394 թ. և 1400 թ.: Նա իր արշավանքների ըն-
թացքում կատարում էր մինչև այդ չտեսնված ավերումներ: Թեմուրի
արշավանքների հետևանքով ամայացավ Հայաստանի մեծագույն
մասը՝ Սյունիքը, Վասպուրականը, Արարատյան դաշտը և Արածանի
ու Եփրատ գետերի շրջանում ընկած երկրները: Թեմուրը չէր խնա-
յում ծերերին ու մանուկներին և ո՛չ էլ անզեն մարդկանց ու կա-
նանց:

Այդ ահավոր բռնակալը իր տիրապետության շրջանում (1370—
1405) կազմեց մի հսկայական պետություն, որի սահմանները XV
դարի սկզբին տարածվում էին Արալյան լճից մինչև Պարսից ծոց
և Պամիրից մինչև Միջերկրական ծովի փոքրասիական ափերը:
Այդպիսի սահմաններում Լենկթեմուրի պետությունը, նախկին Իլ-
խանությունից բացի, իր մեջ էր ընդգրկում նաև հսկայական տա-
րածություններ Չաղաթյանի միջինասիական տիրապետություն-
ներից, Հնդկաստանի մի մասը (Ինդոս և Գանգես գետերի վերին
հոսանքների վրա ընկած երկրները) և զգալի տարածություններ Ոս-
կե Հորդայի տիրապետություններից (Արալյան լճի ու Կասպից ծովի
միջև ընկած շրջաններում և Հյուսիսային Կովկասում ու Դաղստա-
նում), ինչպես և նրա գերիշխանության էին ենթարկվում մի քանի
ալլ երկրներ, որոնց թվում և Եգիպտոսի սուլթանությունը: Վերջի-
նիս տիրապետության տակ գտնվող Սիրիան և Կիլիկիան ուղղակի
կցվեցին Թեմուրի պետությանը:

XIV դարի 90-ական թվականներին Թեմուրը վարչա-տերի-

տորիալ բաժանման ենթարկեց իր լայնածավալ պետությունը: Նա
ներքին վարչական տեսակետից որևէ նոր կարգեր չհաստատեց:
Նախորդ նվաճողների՝ մոնղոլական խաների օրինակով Թեմուրը ևս
իր պետությունը բաժանեց առանձին ընդարձակ երկրների, նրանց
վրա կառավարիչ նշանակելով իրեն հավատարիմ մարդկանցից և
գորապետներից: Ըստ այդ բաժանման, Հայաստանն ու Հարավային
Ադրբեջանը (Ատրպատական) միասին կազմեցին մի վարչական
միավոր, որի կառավարիչը կոչվում էր էմիրապետ: Էմիրապետի ա-
թոռանիստը Հարավային Ադրբեջանի Թավրիզ քաղաքն էր: Թեմուրը
պահպանեց Օրբելյանների (Սյունիքում), Դոփյանների (Մարում),
Պոռշյանների (Վայոց ձորում և Շահապուռիքում), Արցախի, Գե-
ղարքունիքի և այլ իշխանությունները:

Լենկթեմուրի կազմած պետությունը ունեցավ շատ կարճատև
կյանք: Թեմուրի մահից հետո (1405 թ.) նրա ընդարձակ պետու-
թյունը արագորեն քայքայվեց: Նրան ենթարկված էմիրներն ու իշ-
խանները ձգտեցին վերստին գրավել իրենց կորցրած երկրները:
Հայաստանը դարձավ մոնղոլական ժամանակաշրջանում հաս-
տատված քոչվոր ցեղերի պայքարի թատերաբեմ: Ֆեոդալական և
իշխանության համար մղվող պայքարը, որ արտահայտվում էր ան-
վերջ պատերազմներով, տևեց մոտ մեկ դար, որից հետո Հայաս-
տանը դարձավ Օսմանյան և Սեֆեվյան մեծ պետությունների պայ-
քարի առարկա և ընկավ նրանց ծանր լծի տակ:

Թեմուրի մահից հետո Հայաստանում իրենց տիրապետությու-
նը հաստատելու ձգտող քոչվոր ցեղերի մեջ ամենից հզորը նախ
կարա-կոյունլու ցեղերն էին, ապա՝ ակ-կոյունլուները: Դրանց կա-
ռավարող տոհմերը, որ կրում էին նույն անունները, հաջորդական
կարգով (սկզբում Կարա-կոյունլուները, ապա՝ Ակ-կոյունլուները)
իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Հայաստանի խոշորագույն
մասի վրա:

Կարա-կոյունլուների պետությունը (1380—1469).—Կարա-
կոյունլուները Հայաստանում հաստատվել էին մոնղոլական տիրա-
պետության շրջանում և Իլխանության քայքայումից հետո՝ 1380 թ.
Սասունում իրենց հռչակեցին անկախ իշխողներ: Կարա-կոյունլու-
ների պետության հիմնադիր Կարա-Յուսուֆը ընդմիջումով իշխեց
շուրջ 36 տարի (1380—1399 և 1405—1421):

Կարա-Յուսուֆի, ինչպես և նրա հաջորդների իշխանությունն
ունեցր անկայուն քաղաքական պատմություն: Անընդհատ պատե-
րազմների հետևանքով նրա իշխանության սահմանները շատ արագ
փոփոխվում էին:

Պարա-կոյունլուների պետությունը բաղկացած էր մի շարք իշ-

խանություններին՝ էմիրություններին, որոնք օժտված էին լայն արտոնություններով: Հայաստանի տերիտորիայում եղած էմիրությունների մեջ նշանավոր էին Արճեշի, Խուսի, Բաղեշի էմիրությունները: Յուսուֆի օրոք այս պետության մայրաքաղաքը Վանն էր, իսկ նրա հաջորդների ժամանակ՝ Թավրիզը:

Յուսուֆի որդու և հաջորդի՝ Սկանզարի օրոք (1431—1437) Կարա-կոյունլուների պետությունն ավելի ընդարձակվեց: Նա այդ ժամանակ իր մեջ էր ընդգրկում նախկին Տուրուբերանը, Աղձնիքն ու Բարձր Հայքն ամբողջությամբ և զանազան մասեր Վասպուրականից, Այրարատից, Սյունիքից, Զորրորդ Հայքից, Փոքր Հայքից, Ատրպատականից և նույնիսկ Փոքր Ասիայից: Նա տեր էր դարձել Թավրիզին և այն դարձրել իր մայրաքաղաքը: Սկանզարն իրեն հռչակել էր «Շահ-Արմեն», այսինքն՝ Հայաստանի թագավոր: Կարա-կոյունլուների պետությունը էլ ավելի հզորացավ Սկանզարի եղբայր Ջհանշահի ժամանակ (1437—1467): Նրա օրոք Հայաստանում ընդհանուր առմամբ խաղաղություն էր տիրում: Հին Հայաստանի մեծ մասը գտնվում էր Ջհանշահի տիրապետության տակ: Սակայն հզորանում էին և նրա պետության թշնամիները՝ Թուրքիան ու Պարսկաստանը, ինչպես և ակ-կոյունլու ցեղերը: Ուստի Ջհանշահը ձգտում էր Հայաստանում ստեղծել իր համար հուսալի հենարան՝ հանձինս հայ իշխանական տների մնացորդների: Նա հայկական իշխանական տների շառավիղների ներկայացուցիչներից շատերին տվեց զավառական տանուտերերի՝ մելիքների իրավունքներ: Մելիքները սկսեցին իշխել մեկ կամ ավելի գավառների վրա և հաճախ կոչվում էին իշխաններ: Հայկական մելիքությունները զբոսնում էին գլխավորապես Գեղամա երկրում, Վայոց ձորում, Սյունիքում, Արցախում և Գուգարքում: Այդպիսի մասն իշխանություններ կային նաև Վասպուրականում, Ռշտունիքում և Մոկքում: Բայց հարավային Հայաստանում առհասարակ շատ թե քիչ նշանավոր էր միայն Աղթամարի իշխանությունը:

Ջհանշահը Այրարատյան նահանգը դարձրեց մի առանձին կուսակալություն՝ Երևան կենտրոնով:

Ակ-կոյունլուների պետությունը.—Ակ-կոյունլուները Հայաստան էին ներխուժել լենկթեմուրի արշավանքների ժամանակ: Նրանց իշխանության հիմնադիրը համարվում է Կարա-Օսմանը: Թեմուրից հետո նա իրեն հռչակում է անկախ և տեր է դառնում մի իշխանության, որը տարածվում էր Սեբաստիայի շրջանում և Եվդոկիայում: Շուտով նա զրավում և իր իշխանությանն է միացնում Դիարբեքիրը (Ամիդ), Դամասկոսը, Մարդինը և Հալեպը՝ ստեղծելով բավական ընդարձակ մի պետություն, որի մայրաքաղաքը դար-

ձավ Դիարբեքիրը: Ակ-կոյունլու ցեղապետերի իշխանությանն էին ենթարկված նաև հին Հայաստանի մասերը Կազմոզ Ծոփքի, Աղձնիքի և Տուրուբերանի առանձին գավառներ:

Ակ-կոյունլուների պետությունը Հասան Բեյի (կամ Ուզուն Հասան) օրոք (1467—1477) հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Ուզուն Հասանը կարճ ժամանակամիջոցում զբաղեց Կարա-կոյունլուների ամբողջ պետությունը: Սակայն Ուզուն Հասանի հաջորդությունները երկարատև չեղան: 1473 թ. Դերջանում նա օսմանյան թուրքերից պարտություն կրեց և փախավ Պարսկաստան, որտեղ և մահացավ 1477 թ.: Օսմանյան Թուրքիան այդ ճակատամարտով իր տիրապետությունն առաջին անգամ հաստատեց Արևմտյան Հայաստանի մի քանի գավառների վրա:

Ուզուն Հասանի լայնածավալ պետությունը, որի սահմանները տարածվում էին Հալիս գետի մոտերքից մինչև Պարսկաստանի խորքերը, նրա մահից հետո կարճ ժամանակամիջոցում քայքայվեց: Շուտով Հայաստանը դարձավ Օսմանյան սուլթանության և Սեֆեվյան Պարսկաստանի հարատև պատերազմների թատերաբեմ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԸ XIII ԴԱՐԻ 30—40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՑ ՄԵՐՁԵՎ XV ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՆ ԸՆԿԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական կյանքն անկում էր ապրում, որն սկսվեց մոնղոլական նվաճումների ժամանակներից և առանց ընդհատվելու շարունակվեց հետագա դարերում: Անկումը վերաբերում էր երկրի տնտեսության բոլոր ճյուղերին՝ գյուղատնտեսությանը, արհեստագործությանը, առևտրին, լեռնագործությանը, ինչպես և քաղաքային կյանքին: Երբեմն կարճ ժամանակով երկրի այս կամ այն անկյունում և առանձին քաղաքներում տեղի է ունեցել տնտեսական կյանքի մասնակի աշխուժացում, սակայն դա անցողիկ է եղել և որևէ չափով զգալի փոփոխություն չի մտցրել երկրի տնտեսական ընդհանուր կյանքում:

Այդ անկումը որևէ չափով չմեղմացրին նաև առանձին բռնակալների կողմից (Ղազան-խան, Ջհանշահ և այլն) ձեռնարկված միջոցառումները: Եվ չէին էլ կարող մեղմացնել, որովհետև՝ ա) այդ միջոցառումները վերաբերում էին տնտեսության առանձին վերցրած այս կամ այն ճյուղին միայն (գլխավորապես առևտրին), հետևապես դրանք միակողմանի էին. տնտեսության որևէ ճյուղի հաստատուն զարգացումը պայմանավորված է նրա մյուս ճյուղերի

միաժամանակյա զարգացմամբ, բ) առանձին բռնակալների միջոցառումները հետապնդում էին ոչ թե տնտեսության զարգացումը առհասարակ, այլ միայն պետական եկամուտների ավելացումը, գ) դրանք մակերեսային էին, չէին վերացնում տնտեսության անկման հիմնական դրդապատճառներից ոչ մեկը:

Այդ շրջանում Հայաստանի տնտեսության անկումն ուներ մի քանի պատճառներ:

Տնտեսական անկման առաջին պատճառը պետք է համարել այն, որ մոնղոլներն ու նրանց հաջորդած մյուս նվաճողները մի շարք ավերիչ արշավանքներ կատարելուց և երկրի հիմնական մասն ավերելուց հետո այստեղ հաստատեցին «սիստեմատիկ տեղորի» և «մասսայական ջարդերի» ռեժիմ:

Մոնղոլական իշխանների, էմիրների, ինչպես և կենդիվորների, Կարա-կոյունլուների ու Ակ-կոյունլուների կազմակերպած մասսայական ջարդերի, նրանց մղած հարատև պատերազմների և դերիշխանության համարների պայքարի հետևանքով Հայաստանում ոչնչացան հարյուր հազարավոր բնակիչներ, հարկադրական արտագաթը մասսայական երեւոյթ էր այդ դարերում, գերեվարությունը հասնում էր մեծ չափերի: Ամայացան Հայաստանի բազմաթիվ դավաճներ, բնակչության խտությունը փոքրացավ, նախորդ ժամանակաշրջանում մշակվող արգավանդ դաշտերի մեծագույն մասը վերածվեց անպտուղ տարածություն:

Երկրորդ, նվաճողներն իրենց տիրապետությունը հաստատում դարձնելու նպատակով, տեղորի և մասսայական ջարդերի հետ միասին, երկրի տերիտորիայում բնակեցնում էին քոչվորական դանադան ցեղեր, որոնք իրենց տնտեսական զարգացմամբ բնիկ բնակիչներից անհամեմատ հետ էին և զբաղվում էին գրեթե միայն քոչվորական անասնապահությամբ: Քոչվոր անասնապահները նախկինում երկրագործությամբ հայտնի Հայաստանի ընդարձած դաշտերը դարձրին արոտավայրեր, որի հետևանքով խափանվեց ու ոչնչացավ նաև հնագույն ժամանակներից ի վեր ստեղծված արհեստական ոռոգման ցանցը: Այլ կիպ ասած, եկվոր բնակիչները՝ լինելով քոչվոր անասնապահներ և տնտեսական զարգացման տեսակետից գտնվելով ցածր մակարդակի վրա, դարձան Հայաստանի տրոստեսության հետադիմության պատճառներից մեկը:

Հայաստանի տնտեսության անկման երրորդ հիմնական պատճառը դա հենց մոնղոլների և նրանց հաջորդների կիրառած տնտեսական տիրապետության ձևն էր, որն արտահայտվում էր ծանր հարկային քաղաքականությամբ:

Նրանք Հայաստանում սահմանել էին բազմաթիվ ծանր հարկեր

և տուրքեր: Մոնղոլական հարկերը բազմաթիվ էին. դրանցից առանձնապես շատ ծանր էին «մալը» (հողահարկը, որը կազմում էր եկամտի մինչև կեսը), գլխահարկը, որը վերցվում էր 10—60 տարեկան արական սեռի բնակիչներից՝ բացառությամբ հոգևորականների, «կալանը» (զինապարտության տուրք կամ զինվորություն անելու փոխարեն տրվող տուրքն էր), «թաղաթ», «զիլուլ», «տամդայ», եկեղեցուն տրվող հարկերը («պտուղը»), ֆեոդալների, եկեղեցու ու մոնղոլական պետության համար կատարվող կոռն ու զանազան պարահաները և այլն:

Հարկահավաքները սովորաբար շրջում էին զինված ջոկատներով. տանջանքներն ու սպանությունները, կաշառքն ու կամալականությունները դարձել էին հարկերի հավաքման մշտական ուղեկիցներ:

Հարկերի ու տուրքերի այդպիսի թալանչիական սիստեմը հյուծեց Հայաստանը, գրեթե սպառեց նրա տնտեսական հնարավորությունները և պատճառ դարձավ տնտեսական կյանքի խիստ անկման:

Հայաստանի տնտեսության վրա բացասական ազդեցություն ունեցավ նաև այն, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմամբ Արևելքի երկրների առևտուրը կորցրեց իր նշանակությունը, իսկ թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավմամբ (1453 թ.) Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի վրայով անցնող ճանապարհները առհասարակ դադարեցին տնտեսական զգալի դեր խաղալուց:

Գյուղատնտեսությունը

XIII—XV դարերի Հայաստանում խոշոր հողատերերի ազգային կազմը ենթարկվում է արմատական փոփոխության: Հայ խոշոր ֆեոդալական տները ոչնչացվում են, իսկ նրանց տեղ հանդես են գալիս մոնղոլ-թաթարական և թուրքական դորապետներն ու ադնըվականները, որոնք սկսեցին իշխել հայ ֆեոդալներից խլված կալվածքների վրա՝ սկզբում պայմանական կարգով, իսկ հետագայում հետզհետե դառնալով ժառանգական ֆեոդալներ: Հայկական ֆեոդալական տների մի մասը շարունակում է պահպանել իր մենաշնորհումները, բայց ավելի փոքր մասշտաբի կալվածներով և տնտեսությամբ:

Բնակչության նոսրացման և քոչվորական ցեղերի անասնապահական զբաղմունքների հետևանքով խիստ կերպով կրճատվում են ցանքատարածությունները: Մեր պատմագիրների և օտար ճա-

նապարհորդների նկարագրություններից պարզ երևում է որ XIII—XV դարերում Հայաստանում բազմաթիվ գավառներ և ամբողջական շրջաններ վեր էին ածվել ամայի տարածությունների, որոնք ծառայում էին քոչվորական անասնապահության համար որպես արոտավայրեր: Ցանքատարածությունը առանձնապես մեծ չափով կրճատվել էր Արաքսի հովտում, որովհետև այստեղ առանց արհեստական ոռոգման գրեթե անհնար էր որևէ կուլտուրայի մշակումը, իսկ նրա բարեկարգ ոռոգման ցանցը քոչվորական անասնապահության հետևանքով խափանվել էր: Խիստ կերպով կրճատվել էին տեխնիկական կուլտուրաների ցանքսերն ու այգիները:

Երկրագործության հետադիմությունն արտահայտվում էր նաև մշակման եղանակների և գործիքների գծով: Եթե IX—XIII դարերում Հայաստանում հիմնականում կիրառվում էր եռադաշտը, որ այն ժամանակվա համար գյուղատնտեսության զարգացման կարեւոր հատկանիշներից մեկն էր, ապա XIV—XV դարերում այն մղվում է հետին պլանի վրա. քոչվորական անասնապահությունը խանգարում էր հողամասերի երեք մասերի բաժանումն ու կանոնավոր եռադաշտ կիրառելը:

Ցանքատարածությունների կրճատման, կանոնավոր ցանքաշրջանառության բացակայության, ոռոգման ջրանցքների խափանման և պատերազմների ավերումների հետևանքով, որոնց վրա գումարվում էին նաև երաշտը, կարկուտը, ցրտահարությունը և մորեխը, XIV—XV դդ. Հայաստանում հաճախ լինում էին անբերրիության և մասսայական սովի տարիներ:

Նախանձելի վիճակում չէր գտնվում նաև անասնապահությունը: Քոչվորական անասնապահությունը խանգարում էր բնիկ ժողովրդի կիսաքոչվորական և նստակյաց անասնապահությանը: Քոչվորները, լինելով մեծ մասամբ ժամանակավոր բնակիչներ, անխնայողաբար էին օգտվում արոտավայրերից, դրա պատճառով էլ լեռնային շատ արոտավայրեր միանգամից զրկվում էին խոտածածկից և հեղեղների հետևանքով վեր էին ածվում լերկ ժայռերի: Նրանք անխնա էին նաև խոտհարքների նկատմամբ ուշ գարնանը՝ ձմեռանոց բարձրանալու ժամանակ: Իսկ քոչվորական անասնապահությունը չէր կարող հաստատուն զարգացում ունենալ, որովհետև նրա վիճակը ամբողջությամբ կախված էր բնության քմահաճույքից:

Լեռնային մի քանի շրջաններում, որտեղ տեղացիներից բացի մեծ թվով բնակիչներ էին կուտակվել նաև հարթավայրային շրջաններից, առկա էր տնտեսության որոշ աշխուժացում: Այդպիսի շրջաններից ամենաընդարձակը և նշանավորը Սյունիքն էր: Այստեղ

մոնղոլական տիրապետության շրջանում տնտեսության զարգացումը դանդաղեց, բայց կանգ չառավ և անկում չապրեց: Սյունիքի տնտեսական զարգացման համար կային մի քանի նախադրյալներ: Դրանցից ամենակարևորն այն էր, որ Սյունիքի Օրբելյան իշխանները, որոնք իշխում էին Վայոց ձորում և այժմյան Զանգեզուրի տերիտորիան կազմող շրջաններում, կարողացան իրենց իշխանությունը 1251 թ.՝ մեծ խանի հատուկ «յարլըխով» (հրովարտակով)՝ դարձնել «ինչու» (տերունական) և, դրանով իսկ, փրկել այն մոնղոլական հարկահանների ու կառավարիչների կամայականություններից: Սյունիքի տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը նպաստում էին նաև նրա անմատչելի աշխարհագրական դիրքն ու ընդերքում էին նաև նրա անմատչելի աշխարհագրական դիրքն ու ընդերքում եղած գունավոր մետաղների (գլխավորապես պղնձի) հարուստ հանքավայրերը, որոնց մասին նշվեց նախորդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ խոսելիս: Մոնղոլական արշավանքներից հետո, որոնց հետևանքով խիստ տուժել էր նաև Սյունիքը, այստեղ գյուղատնտեսության ճյուղերի հետ միասին աշխուժանում են հանքագործությունն ու առևտուրը: Այդ ժամանակաշրջանում շահագործման էին ենթարկվում Աճառանի պղնձի հարուստ հանքերը (այժմյան Ղափանի շրջանում) և գործում էր Քարխանա կոչված պղնձաձուլարանը¹:

Սակայն Սյունիքի տնտեսության զարգացումը տեական չեղավ: XIV դարի վերջերին Լենկթեմուրի հրոսակները մտնելով Սյունիք, ավերեցին նրա ավաններն ու գյուղերը, կողոպտեցին հարուստ վանքերը: Դա եղավ Սյունիքի տնտեսական դրության արագ հետադիմության սկիզբը: Թեմուրի հաջորդների և Կարա-կոյունլուների ու Ակ-կոյունլուների տիրապետության շրջանում շարունակվեց նրա տնտեսական անկումը: Այնուամենայնիվ, Սյունիքում պահպանվեցին մի քանի գավառապետություններ՝ մելիքություններ, որոնք քաղաքական զգալի դեր խաղացին հետագա դարերում:

Սյունիքից բացի մոնղոլական տիրապետության շրջանում տնտեսական որոշ աշխուժացում կար նաև Մեծ Հայք վիլայեթի Մուշի, Խլաթի և Արճեշի շրջաններում, ինչպես և Երզնկայի ու Էրզրումի գավառներում: Երզնկայի գավառում գոյություն ունեւ հայկական մի բավական ուժեղ իշխանություն, որը պահպանվեց նաև Լենկթեմուրի տիրապետության շրջանում:

Նշված շրջաններում ու գավառներում տնտեսական զարգացումն աննշան էր: Այդ զարգացումն ընդգրկում է ոչ թե ամբողջա-

¹ Դրա ավերակները, որ մինչև օրս էլ նշմարվում են, գտնվում են Ղափան քաղաքի մոտ, տեղացիներն այն անվանում են Քյարխանա:

կան շրջաններ և գավառներ, այլ՝ տարանցիկ ճանապարհի վրա գտնվող առանձին քաղաքներ և ավաններ: Սյունիքի տնտեսության պես, այս շրջաններում ևս տնտեսական մասնակի աշխուժացումը երկարատև չեղավ և կենկթեմուրի արշավանքներով սկսվեց նրանց տնտեսական անկումը:

Արհեստները և լեռնային արդյունագործությունը

Արհեստները, որ նախորդ ժամանակաշրջանում հնարավոր բարձր զարգացման էին հասել, XIII—XV դարերում թե՛ քանակապես և թե՛ իրենց արտադրանքի ծավալով խիստ կերպով հետադիմում են: Քաղաքային արհեստների հետադիմությունը, բացի տնտեսության ընդհանուր անկման պատճառներից, հետևանք էր նաև այն բանի, որ այդ դարերում, նախորդ ժամանակաշրջանի հետ համեմատած, տնտեսության փակ նատուրալ բնույթը ավելի էր խորացել, ներքին առևտուրն ու ապրանքափոխանակությունը հասել էին շնչին չափերի, գյուղացին իր ծայրահեղ աղքատության պատճառով չէր կարողանում գնել քաղաքային արհեստավորական արտադրանքները, գյուղատնտեսության և լեռնային արդյունագործության անկման պատճառով քաղաքային արհեստագործության հումքային բազան անչափ փոքրացել էր: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է նշել նաև այն, որ արտաքին նվաճողներն ավելի մեծ չափերով գերեվարում էին հատկապես արհեստավորներին և բռնի ուժով նրանց տանում իրենց աթոռանիստ մայրաքաղաքները ու պետության կենտրոնական շրջանները: Հայտնի է, որ կենկթեմուրը իր արշավանքների ժամանակ ավերելով Հայաստանի և Վրաստանի բազմաթիվ քաղաքներ՝ գերեվարեց հայ և վրացի բազմաթիվ արհեստավորներ (ոսկերիչներ, արծաթագործներ, զինագործներ, քարտաշներ, որմնադիրներ և այլն) և զինվորական հատուկ ջոկատների հսկողությամբ ուղարկեց իր պետության մայրաքաղաքը՝ Սամարղանդ: Նույն կերպ էին վարվում նաև մոնղոլական խաները: Աննպաստ պայմանների հետևանքով արհեստավորները մեծ խմբերով թողնում էին իրենց հայրենի երկիրն ու հարազատ քաղաքը և բռնում արտագաղթի ուղին:

Զգալի փոփոխություններ է կրում նաև արհեստների կազմը: Երկրում քաղաքային արհեստներից շարունակում են շատ թե քիչ կարևոր դեր խաղալ գերազանցապես միայն այն արհեստները, որոնք անմիջականորեն կապված էին տարանցիկ առևտրի հետ և սպասարկում էին դրան: Դրանց թվին էին պատկանում՝ դարբնու-

թյունը, պայտարությունը, թամբագործությունը, մանածագործությունը, կաշեգործությունը, գորգագործությունը, ներկագործությունը և այլն, որոնք հիմնականում կենտրոնացած էին քաղաքային տարանցիկ առևտրի ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներում՝ Վանում, Արճեշում, Մանազկերտում, Էրզրումում, Երզնկայում, Մուֆարդինում:

Գյուղական արհեստները ևս հետադիմեցին, սակայն սրանք XIII—XV դդ. երկրի տնտեսության մեջ անհամեմատ ավելի խոշոր դեր էին խաղում, քան քաղաքային արհեստները: Եվ քանի որ գյուղական արհեստը իր կատարելությամբ քաղաքայինից ցածր էր, ուստի նշված դարերում արհեստների տեխնիկական մակարդակը, նախորդ ժամանակաշրջանի հետ համեմատած, առհասարակ ցածր էր:

Մոնղոլները (հավանաբար նաև նրանց մյուս հաջորդները) երկրի ընդերքի հարստությունները հայտարարել էին պետության սեփականությունը: Այսպես, օրինակ՝ Կողբի աղահանքերը ուղղակի գտնվում էին մոնղոլական խաների իրավասության տակ, որոնք կապալով էին տալիս դրանց շահագործումը: Դրանից բացի, շահագործման էին ենթարկվում նաև Նախիջևանի ու Կաղզվանի աղահանքերը:

Առևտուրը և քաղաքները

Մոնղոլական արշավանքների ընթացքում անբուժելի ծանր հարված ստացան Հայաստանի՝ նախորդ շրջանում արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ դարձած քաղաքները¹:

Մոնղոլները Հայաստանի քաղաքները գրավեցին և ավերեցին՝ հետևյալ հաջորդականությամբ՝ 1236 թ. Անին, Կարսը, Դվինը, Լոռին և այլն, այսինքն՝ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի քաղաքները, իսկ 1242—1245 թթ.՝ Էրզրումը, Երզնկան, Խլաթը, Արճեշը, Մանազկերտը, Վանը, Մուշը:

50-ական թվականներից, երբ հիմնականում ավարտվում են մոնղոլական արշավանքները, Հայաստանի տնտեսական կյանքն սկսում է մասնակիորեն վերականգնվել:

Մոնղոլական մեծ խաները առևտրից ստացվող հսկայական եկամուտների շահը հաշվի առնելով, ոչ միայն խրախուսում էին առևտուրը, այլև սերտ կապեր էին հաստատում խոշոր վաճառա-

¹ Տե՛ս Հ. Մամեդյան, Քննական պատմություն հայ ժող. պատմ., հ. 9, էջ 257:

կաններին հետ և նրանց տալիս մեծ արտոնություններ: Դեռևս Զարմաղանի և Բաշու-նոյանի արշավանքների ընթացքում (1236 և 1242—1245 թթ.) վաճառականներն ունեին մեծ իրավունքներ, նրանց քարավանները ազատ երթևեկություն ունեին տարբեր ուղղությամբ, մոնղոլական զորապետներից ոչ ոք իրավունք չուներ նրանց առևտուրը խափանելու կամ որևէ վնաս պատճառելու:

Մոնղոլների տիրապետության շրջանում Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող երկու գլխավոր ճանապարհ կար: Դրանցից մեկը, դուրս գալով Կարակորումից, Թուրքեստանի և Խորեզմի՝ քաղաքներով գալիս էր Վոլգայի վրա՝ գտնվող Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաք Սարայ, այստեղ նա ճյուղավորվում էր երկու նշանավոր ճանապարհների, որոնցից մեկը տանում էր դեպի Սև ծովի հյուսիսի առափնյա քաղաքները, իսկ երկրորդը՝ Բալթիականի նավահանգիստները:

Մյուս գլխավոր ուղին, որ Միջին Ասիայում միացած էր վերոհիշյալ ճանապարհին, անցնում էր Պարսկաստանի, Հարավային Ադրբեջանի և Հայաստանի վրայով դեպի Տրապիզոն կամ Փոքր Ասիա՝ գլխավորապես Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակավոր նավահանգիստ Այաս:

Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող հարավային ճանապարհները մոնղոլների ժամանակ կորցրել էին իրենց նշանակությունը, որովհետև Սիրիան (Ասորիք), որ գտնվում էր Եգիպտոսի մամուլքների տիրապետության տակ, դարձել էր մոնղոլների և մամուլքների միջև մղվող երկարատև պատերազմների թատերաբեմ: Այդ պատճառով էլ զգալի չափով բարձրացել էր Հարավային Ադրբեջանի և Հայաստանի վրայով անցնող ճանապարհի առևտրա-տնտեսական նշանակությունը: Այս ճանապարհի վրա գտնվող Թավրիզ քաղաքը, որը իլխանների թոռոանիստն էր, դառնում է Մերձավոր Արևելքի առևտրի խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Այն հատկապես խիստ ընդարձակվեց և զարգացավ մանավանդ Ղազան խանի ժամանակ (1295—1304)¹: Իլխանների տիրապետության ժամանակ վենետիկի և ծենովայի վաճառականներն այստեղ ունեին զրադենյակներ, պահեստներ և այլ հարմարություններ:

Արևելքից եկող այս ճանապարհը մինչև Խոյ (Հեր) ձգվում էր մի գծով, իսկ այստեղ բաժանվում էր երկու ճանապարհների, որոնք ձգվում-անցնում էին Հայաստանով: Նրանցից մեկը Խոյի, Վանի, Բերկրիի, Արճեշի, Մանազկերտի, Խնուսի, էրզրումի և Բաբերդի (Բայբերդ) վրայով գնում էր Տրապիզոն: Կարինում այս ճանա-

պարհից բաժանվում էր մի այլ ուղի, որը Երզնկայի և Սեբաստիայի ու Սսի վրայով տանում էր դեպի Այաս: Երկրորդը՝ Արճեշում նրանից բաժանվում էր և Խլաթի, Բաղեշի, Մուֆարդինի (Նփրկերտ), Դիարբեքիի (Ամիդ), Խարբերդի և Մելիտինեի (Մալաթիա) վրայով հասնում Կիլիկիայի հայկական թագավորության Մարաշ քաղաքը, ապա՝ Այաս: Խոյից մինչև էրզրում կար նաև մի այլ ճանապարհ, որն անցնում էր Խոյ—Բաղավան (այժմ՝ Ուլքիլիսե)՝ Ալաշկերտի դաշտում—Բոլորպահակ (այժմ՝ Հասան-կալա)---էրզրում ուղղությամբ:

Նախորդ ժամանակաշրջանում Հյուսիս-արևելյան Հայաստանով անցնող ճանապարհը, որի վրա գտնվում էին Դվին, Անի, Կարս խոշոր քաղաքները, կորցրել էր իր նշանակությունը: Նրա փոխարեն ավելի բանուկ էին դարձել վերոհիշյալ՝ ավելի հարավային ճանապարհները:

Տարանցիկ քարավանային առևտուրը շատ քիչ դեր ուներ Հայաստանում: Վերջինիս դերը մեծ մասամբ սահմանափակվում էր առևտրի քարավանների սպասարկումով:

Բայց և այնպես իլխանների տիրապետության շրջանում կատարվող տարանցիկ առևտուրը զգալի չափով նպաստում էր այն առանձին քաղաքների ու շրջանների տնտեսական զարգացմանը, որոնք ընկած էին առևտրի գլխավոր ճանապարհների վրա: Դրանց թվին էին պատկանում՝ Վանը, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը և Մուֆարդինը, իսկ Արևմտյան Եփրատի հովտում՝ էրզրումն ու Երզնկան:

Մարկո Պոլոյի հիշատակության համաձայն այդ ժամանակ Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքը եղել է Երզնկան, այստեղ արտադրել են «աշխարհի լավագույն բեհեզները»: Նա նմանապես նշում է այն մասին, որ քաղաքի բաղնիքների ջուրը բավական տաք է եղել և բերված ոչ հեռու գտնվող մի վայրից: Մարկո Պոլոն Երզնկայից բացի հիշատակում է նաև էրզրումի, Արճեշի, Մուշի և Մարդինի մասին: Նա նշում է, որ Մուշ և Մարդին քաղաքների շրջակայքում «արտադրվում է մեծ քանակությամբ բամբակ, որից շինում են մեծ մասամբ բեհեզ և այլ կտորեղեն: Ժողովուրդը արհեստավոր և առևտրական է և ամենքը ենթարկվում են թաթար թագավորին»¹: Տնտեսական աշխուժացումը զգալի էր նաև Վան ու Մանազկերտ քաղաքներում:

Հայաստանի քաղաքներում հայերից բացի բնակվում էին նաև

¹ „Путешествия Марко Поло“, Записки русск. географ. общ. по отд. этногр., т. XXVI, СПб, 1902:

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ., հ. 9, էջ 26:

պարսիկներ, քրդեր, սելջուկ-թուրքեր և այլք: Վաճառականները (ինչպես և հոգևորականները)՝ արտոնված լինելով իլխանների կողմից և մասնակցելով տարանցիկ առևտրին ու երկրի ներսում կատարելով կապալառուական խոշոր գործարքներ, իրենց ձեռքում կուտակել էին հսկայական հարստություններ և հողային տարածություններ:

Այս ժամանակաշրջանի խոշոր վաճառական-կապալառուներից էին Ումեկի տունը, Սահմադինը, Քարիմանդինը և ուրիշներ:

Վաճառականները, հովանավորվելով Հուլավուկանների կողմից, տարանցիկ առևտուր կատարելուց բացի՝ բարձր դիրք էին զբաղում կառավարության ապարատում: Նրանք հետզհետե մեծ դրամագլխի տեր դառնալու հետ միասին հայ սնանկացող ազնվականներից էժան գնով գնում էին ոչ միայն առանձին կավածքներ ու գյուղեր, այլև՝ ամբողջական քաղաքներ, շրջաններ և անգամ դավաճներ:

Տարանցիկ առևտուրը խրախուսելու համար՝ Հուլավուն Թավրիզ—Տրապիզոն ճանապարհի վրա՝ Մաղկանց (Ալա-դաղ) լեռների ստորոտին տարածվող Դառան դաշտում, հպատակ ժողովուրդների հարկադիր աշխատանքի միջոցով նույնիսկ կառուցել է սալիս մի քաղաք, որը պետք է դառնար նշված ճանապարհի կարևոր կայաններից և առևտրի կետերից մեկը:

Հուլավուի կառուցած այդ քաղաքը, որը նրան ծառայում էր իբրև ամառանոց, ունեցել է կարճատև կյանք, Իլխանության քայքայման և տարանցիկ առևտրի անկման հետ միասին դադարել է գոյություն ունենալուց¹: Ալադաղը (այդպես էր կոչվում նորակառույց քաղաքը) ունեցել է բազմալեզու բնակչություն, այսինքն՝ այնտեղ բնակչություն են հաստատել տարբեր ժողովուրդներին պատկանող բնակիչներ: Դառան դաշտը, որտեղ գտնվում էր այդ քաղաքը, հավանաբար համապատասխանում է հնում Ձիրավ կոչված դաշտին, որը կազմում էր այժմյան Ալաշկերտի հարավ-արևելյան մասը:

Հուլավուկանների տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ գլխավորապես XIII դարում, կատարվել են նաև հիշատակության արժանի այլ շինարարական աշխատանքներ: Այդ դարերում են կառուցվել Գեղարդավանքի քարափոր մեծ տաճարը, Հաղպատի վանդակատունը, Խորանշատը և միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր համալսարան Գլաձորը:

Սակայն իլխանների տիրապետության ժամանակաշրջանում

որոշ քաղաքների և առանձին շրջանների տնտեսական աշխուժացումը, որ հետևանք էր նախորդ ժամանակաշրջանի տնտեսական զարգացման մեծ պոտենցիալի և մասամբ էլ տարանցիկ առևտրի, երկարատև չեղավ և չէր էլ կարող լինել: Մոնղոլական ծանր հարկապահանջության հետևանքով երկրի տնտեսական միջոցներն արագությամբ սպառվեցին: Աշխատավոր բնակչությունը XIV դարի հենց սկզբից մասսաներով դիմում էր արտագաղթի, երկիրը զբրկվում էր երկրագործ և արհեստավոր բնակիչներից: Նրանց փոխարեն Հայաստան էին ներխուժում արևելյան քոչվորական այլևայլ ցեղեր: XIV դարում՝ Իլխանության տրոհման հետևանքով տարանցիկ առևտուրը ստանում է մեծ հարված. Այասից մինչև Թավրիզ առևտրականները ստիպված էին լինում մի քանի տասնյակ տեղ մաքս վճարել: Տրապիզոնի վրայով կատարվող առևտուրը գրեթե դադարում է նշանակալի դեր խաղալուց:

XIV դարում աստիճանաբար դատարկվում էին մանավանդ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի քաղաքները: Անին վեր էր ածվել հասարակ գյուղի: Դվինը դադարել էր գոյություն ունենալուց: Իսկ հարավային և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները՝ Վանը, Էրզրումը, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Մուֆարդինը և Երզնկան կապված էին իր գոյությունը դեռևս պահպանող Կիլիկիայի հայկական թագավորության առևտրական կենտրոնների, ինչպես և վերջիններիս միջոցով՝ Արևմուտքի հետ: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը մամլուքների կողմից զբաղվելուց հետո (1375 թ.), նրանք ևս զրկվեցին տարանցիկ առևտրի կապերից:

Լենկթեմուրի, Կարա-կոյունլուների և Ակ-կոյունլուների տիրապետության շրջանում, չնայած ավերումներին, գերեվարումներին, գլխավորապես տարանցիկ առևտրի շնորհիվ իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանել էին Էրզրումը, Երզնկան, Կարսը, Մուշը, Վանը, Խոշը և այլն: Կարա-կոյունլուների ժամանակ Երևանը, դառնալով վարչական կենտրոն (1440 թվականից), սկսում է բարձրանալ: Նրա զարգացմանը, վարչական կենտրոն լինելուց բացի, նպաստում էին նաև աշխարհազորական հարմար դիրքն ու առևտրական կապերը: Այդ ժամանակաշրջանում են առաջանում Ջուղա փոքրիկ քաղաքը և Ագուլիս ու Գավառ (այժմյան Կամո քաղաքը) առևտրական ավանները:

3. XIII—XV ԴԱՐՆԻ ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIII—XV դդ. ընթացքում Հայաստանի բնակչության թիվը մեծ չափերով նվազել է, նրա էթնիկական կազմը ենթարկվել է խոշոր

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ., Գ, էջ 268:

փոփոխութիւններ: Տեղի են ունեցել բնակչության զանգվածային տեղաշարժեր:

Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանը մոնղոլների արշավանքների ժամանակ ունեցել է շուրջ երկու միլիոն գյուղական բնակչություն՝ առանց քաղաքային արհեստավորների և առևտրականների, որոնք այդ ժամանակներում կազմել են զգալի թիվ:

Հարավային և Արեւմտյան Հայաստանի (չհաշված Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած մի քանի շրջաններ)՝ «Մեծ Հայք» վիլայեթի գյուղական բնակչության թիվը այդ նույն ժամանակներում (XIII դ. կեսերին) ըստ անուղղակի աղբյուրների հասել էր շուրջ երկու և կես միլիոնի:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի գյուղական բնակչության (առանց Կիլիկիայի բնակչության) թիվը XIII դարի կեսերին՝ մոնղոլների արշավանքների նախօրյակին, հասել է մոտ չորս և կես միլիոնի: Քաղաքային բնակչությունն էլ ընդունելով մոտ կես միլիոն, որ շատ հավանական է, կատարել, որ Հայաստանը մոնղոլների արշավանքների շրջանում ունեցել է շուրջ հինգ միլիոն բնակիչ:

Սակայն բնակչության թիվը սկսում է աստիճանաբար նվազել դեռևս մոնղոլների արշավանքների ժամանակներից: Հայաստանի բնակչության թվի նվազումը մեծ չափեր է ընդունում հատկապես XIV դարից և շարունակվում է հաջորդ դարի ընթացքում: XVI-XVII դարերի եվրոպական ճանապարհորդներն իրենց ուղեգրություններում պատմում են, որ Հայաստանում ամբողջական շրջաններ և գավառներ իրենք անմարդաբնակ և ամառի են տեսել:

Բնակչության թվի խիստ կրճատումը պետք է բացատրել՝ բնական աճի համար տնտեսական բազայի բացակայությամբ, զանգվածային կոտորածներով ու ավերումներով, անբերրիությունների հետևանքով առաջացած սովահարությունով ու համաճարախնդրով, արտագաղթով և այլն:

Երկրում ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով, որոնց վրա XIV դարի սկզբներին գումարվեցին նաև կրոնական սնտանելի հալածանքները, աշխատավոր բնակչությունը զանգվածներով բռնում է արտագաղթի ուղին: Սկզբնական շրջանում գաղթում էին գրեթե ամբողջական քաղաքային բնակիչները՝ արհեստավորները և մանր առևտրականները, ապա՝ նաև գյուղացիները: Սոցիալական-դասային կազմի տեսակետից XIII-XV դդ. արտագաղթողները սեփական տիրապետության ժամանակաշրջանի արտագաղթողներից տարբերվում էին նրանով, որ սրանք բաղկացած էին գրեթե միայն գյուղացիներից, արհեստավորներից և մանր առևտրականներից:

Մինչդեռ սելջուկյան տիրապետության շրջանում և նրան նախորդող բյուզանդական զավթումների տարիներին, քանի որ Բյուզանդիան հայ ֆեոդալներին Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում կալվածքներ էր տալիս ու ապահովում նրանց ֆեոդալական առանձնաշնորհումները, արտագաղթ էին կատարում նաև ազնվականները՝ իրենց զորքերով և հարկատու ու կախյալ բնակիչներով:

XIII-XV դդ. Հայաստանից կատարվող արտագաղթն ուներ հիմնականում երեք ուղղություն՝ ա) դեպի Փոքր Ասիա՝ Կիլիկիա, բ) դեպի հարևան Վրաստան, Սև ծովի ափեր ու Հյուսիսային Կովկաս և գ) դեպի Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան շրջանները:

Գաղթականական հոսանքը դեպի Կիլիկիա հատկապես ուժեղ էր XIII դարում և XIV դարի առաջին քառորդում. XIV դարի երկրորդ քառորդից, երբ Կիլիկիայում հայկական թագավորության անկումը դարձել էր անխուսափելի, գաղթի հոսանքը դեպի Կիլիկիա դադարում է: Դեռ ավելին, Կիլիկիայից ևս արտագաղթի հոսանք է սկսվում դեպի աչլ երկրներ: XIII-XIV դարերում բուն Հայաստանից դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն գաղթողների մեջ բավական մեծ թիվ էր կազմում ազնվականությունը: Հայաստանից գաղթած իշխանական տների ներկայացուցիչները Կիլիկիայում ստանում էին ընդարձակ տիրույթներ և պահպանում իրենց ֆեոդալական բոլոր առանձնաշնորհումները՝ դառնալով հայ թագավորների վասալներ:

XIV-XV դդ. արտագաղթի հոսանքը դեպի Վրաստան ընդունում է մեծ չափեր և, ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների, երբ Վրաստան ներգաղթած հայ բնակիչները բնակություն էին հաստատում գերազանցապես նրա արևելյան մասերում, այժմ Վրաստանի այդ շրջանները ևս Հայաստանի նման ենթարկված լինելով հաճախակի հարձակումների և ավերումների, արտագաղթող հայ բնակչությունը մեծ մասամբ բնակություն է հաստատում Արևմտյան Վրաստանի Սև ծովի առափնյա շրջաններում և նավահանգրստային քաղաքներում: Արտագաղթողների մի մասը Արևմտյան Վրաստանի ծովափնյա շերտով դիմեց դեպի ավելի հեռու՝ դեպի Հյուսիսային Կովկաս, Սև ծովի հյուսիսային ափերը՝ Ղրիմ և անգամ Արևմտյան Ուկրաինա ու Լեհաստան:

Արտագաղթի երրորդ հոսանքը, ինչպես նշեցինք, ուղղված էր դեպի Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան շրջանները: Դեպի այդ շրջանները, որ գտնվում էին Ոսկե Հորդայի տիրապետության տակ, արտագաղթ է կատարվել գլխավորապես XIII դարի երկրորդ կեսի սկզբից մինչև XV դարի սկզբները: Արտագաղթողների զգալի մասը կազմում էին արհեստավորները և առևտրականները:

Բնակչության թվի նվազման պատճառներից էին զանգվածա-
յին գերեվարումները: Թե՛ մոնղոլական զավթիչները, թե՛ բռնա-
կալ լենկթեմուրը և թե՛ Ոսկե Հորդայի խաները իրենց արշավանք-
ների ընթացքում բազմազար գերիներ էին վերցնում և քշում
իրենց աշխարհակալության խորքերը: Մոնղոլներն իրենց տիրա-
պետությունը Հայաստանում հաստատելուց հետո՝ մանավանդ XIII
դարի վերջերից սկսած, խմբերով գերում և այլ երկրներ էին քշում
այն բնակիչներին, որոնք ի վիճակի չէին նրանց կողմից սահման-
ված ծանր հարկերը տալու: Գերեվարությունից բացի, տիրակալ-
ները երբեմն կատարում էին նաև բնակչության բռնի տեղահանու-
թյուններ: Նրանք մի երկրի բնակիչներին բռնի կերպով դաղթեց-
նում էին մի այլ երկիր, իսկ այնտեղի բնակիչներին բերում բնա-
կեցնում էին նրանց փոխարեն: Դա սովորական երևույթ էր դարձել
լենկթեմուրի ժամանակ:

Գերեվարվածները և բռնի ուժով տեղահան արված բնակչու-
թյունը մեծ մասամբ քշվում էին դեպի Միջին Ասիա և Պարսկաստա-
նի արևելյան շրջանները: Գերիների մի զգալի մասին համարում
էին ստրուկներ և վաճառում տարբեր երկրների շուկաներում:

Ուրեմն այսպես, տնտեսական ծայրահեղ ծանր պայմանների,
ավերիչ արշավանքների, գերեվարության, հարկադրական արտա-
դաղթի և գերեվաճառության հետևանքով Հայաստանի բնիկ բնակ-
չության թիվը XIII—XV դդ. և հաջորդ ժամանակաշրջանում մեծ
չափով նվազում է:

Դրա հետ միաժամանակ տարբեր եղանակներով երկիր են ներ-
թափանցում օտար մի քանի ժողովուրդներ և բնակչություն հաստա-
տում բնիկ բնակիչներից զրկված դավաճներում և շրջաններում:

Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ նրանց զորքերի հետ
միասին Հայաստան մուտք գործեցին բազմաթիվ ընտանիքներ
իրենց անասունների հոտերով, նախիրներով, երամակներով և բնակ-
վեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադվանքի տարբեր մասերում:

Արշավանքներից հետո, մոնղոլների տիրապետության շրջա-
նում, մոնղոլական իշխանների հովանավորությամբ և աջակցու-
թյամբ հարևան Ադվանքի (Հյուսիսային Ադրբեջան) հետ միասին
նաև Հայաստան են մուտք գործում քոչվորական զանազան ցեղեր,
որոնց մեջ ամենազորեղները և մարդաշատը կարա-կոյունլուներն
էին, իսկ լենկթեմուրի օրոք՝ ակ-կոյունլուները:

Մոնղոլական իշխանության անկման շրջանում քրդերը Հյուսի-
սային Միջագետքից՝ մեծ զանգվածներով շարժվում են դեպի հյու-
սիս և բնակվում Մուշում, Սասունում, Վանա լճի ավազանում և
այլուր:

Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի փոփոխության
հետ միաժամանակ երկրի ներսում տեղի են ունենում բուն բնակիչ-
ների տեղաշարժեր: Եկվոր ցեղերը, որոնք ունեին ռազմական կազ-
մակերպություն, բնիկ բնակիչներին դուրս էին մղում հարթավայ-
րային շրջաններից: Նրանց կողմից դուրս մղված հայ բնակիչների
մի մասը միանում էր արտագաղթողներին, իսկ մյուս մասը վե-
րաբնակություն էր հաստատում երկրի լեռնային շրջաններում: Դրա
հետևանքով էլ XIII—XIV դդ. ընթացքում Հայաստանի լեռնային մի
քանի շրջաններում (հատկապես Սյունիքում) կուտակվում են մեծ
թվով հայ բնակիչներ. բնակչության խտությունն այդ շրջանում
հասնում է միջնադարի համար անսովոր չափերի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ XVI—XVIII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XVI ԴԱՐԻ ՍԿՋԲՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ XIX ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԸ

Ակ-կոյունլու Ուղուն Հասանի լայնածավալ պետությունը ֆեո-
դալական երկպառակություններից ու կռիվներից և հզորացող Թուր-
քիայից կրած հարվածներից շուտով թուլացավ ու քայքայվեց: Ակ-
կոյունլուների պետության քայքայման հետ միասին XVI դարի
սկզբին կազմվեց մի նոր հզոր պետություն՝ Սեֆևիյան Պարսկաս-
տանը, որի սահմանների մեջ էին մտնում Իրանից բացի նաև ամ-
բողջ Ադրբեջանն ու Արևելյան Հայաստանը:

Այդ նույն ժամանակներում լայնածավալ և ուժեղ պետություն
էր դարձել նաև Օսմանյան Թուրքիան:

Այսպիսով, XVI դարի սկզբին Հայաստանի երկու կողմերում
կազմակերպվել էին երկու խոշոր պետություններ, որոնց միջև
ռազմական բախումները դարձել էին անխուսափելի:

XVI դարի սկզբին սկսվեց Թուրք-պարսկական երկարատև պա-
տերազմների առաջին շրջանը, պատերազմներ, որոնք մղվում էին
զլխավորապես Հայաստանի տերիտորիայում: Պատերազմների ա-
ռաջին շրջանը փոփոխակի հաջողությամբ տևեց մինչև XVI դարի
կեսերը: 1555 թ. այդ պատերազմներն ավարտվեցին մի հաշտու-
թյամբ, որով Թուրքիային անցան Վասպուրականի մեծ մասը և Բա-
յազետի ու Ալաշկերտի շրջանները: Իսկ մինչ այդ Թուրքիան զավ-
թել էր Արևմտյան Հայաստանի մյուս բոլոր նահանգները: Այս պա-
տերազմով Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանից բացի, զավթեց նաև

Արևմտյան Վրաստանը: Ըստ հաշտության պայմանագրի, Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆեվյան Պարսկաստանի միջև սահմանային գիծը Հայաստանում անցնում էր Ախուրյան գետով (Արևմտյան Արփաչայ), Հայկական Պար (Աղրի-դաղ) լեռնաշղթայով և Կոտուր ու Զագրոշ լեռներով: Այսպիսով, Հայաստանի խոշորագույն մասը՝ Արևմտյան Հայաստանն անցավ Օսմանյան Թուրքիային, իսկ Արևելյան Հայաստանը մնաց պարսկական տիրապետության տակ:

1555 թ. կնքված հաշտությունը, սակայն, երկարատև չեղավ, նույն դարի 70-ական թվականներին նորից բորբոքվեցին պատերազմները և փոքր ընդմիջումներով ու փոփոխակի հաջողություններով տևեցին մինչև 1639 թվականը:

1639 թ. Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց հաշտություն, որով նրանք Հայաստանը վերջնականապես բաժանեցին իրար մեջ: Այդ հաշտության պայմանագրով, որը բավական տևական եղավ (մոտ 80 տարի), փաստորեն վերահաստատվեց Հայաստանի 1555 թ. բաժանումը՝ համարյա նույն սահմաններով: Պարսկական պետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև սահմանն անցնում էր Ախուրյան գետով՝ մինչև նրա ստորին հոսանքի շրջանում գտնվող Հաջիրբայրամլու գյուղը (պատմական Երվանդաշատ քաղաքից ոչ հեռու), որտեղից թեքվում էր դեպի արևմուտք և շանցած 17—18 կմ կտրում էր Արաքսը ու հասնում Հայկական Պար լեռնաշղթային՝ Կոզրից հարավ-արևմուտք: Այնուհետև սահմանն անցնում էր Հայկական Պար լեռնաշղթայի ջրբաժան գծով դեպի արևելք՝ մինչև Մեծ և Փոքր Մասիսների միջև ընկած թամբոցը, իսկ այստեղից էլ թեքվում էր դեպի հարավ-արևելք՝ անցնելով այն բլրաշարերով, որոնք Մասիսը կապում են Կոտուր լեռնաշղթայի հյուսիսային վերջավորության հետ, ապա՝ շեշտակի ուղղվում էր դեպի հարավ և անցնում Կոտուր ու Զագրոշ լեռնաշղթայի ջրբաժան գծերով:

Չնայած XVIII դարում Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև նորից բորբոքվեցին պատերազմներ, այնուամենայնիվ, նկարագրված սահմանները մնացին գրեթե անփոփոխ ընդհուպ մինչև Վրաստանի, Հյուսիսային Ադրբեջանի և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

Հայաստանի նշված սահմանագծից արևմուտք ընկած մասը, որը ավելի քան երկու անգամ մեծ էր արևելյանից, կոչվում է Արևմտյան Հայաստան, իսկ արևելք ընկածը՝ Արևելյան Հայաստան: Պատմական և աշխարհագրական գրականության մեջ դրանց փոխարեն հաճախ գործ են ածվել Թուրքահայաստան և Պարսկահայաստան անունները, որոնք ընդունելի լինել չեն կարող, որովհետև

երկրի անունը որոշվում է ոչ թե տիրապետող պետության, այլ՝ բնիկ ժողովրդի անունով:

Թե՛ Օսմանյան Թուրքիան և թե՛ Պարսկաստանը տիպիկ ֆեոդալական պետություններ էին: Նրանց վարչական բաժանումներն իրարից էապես չէին տարբերվում, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրի վարչական բաժանումը, այնուամենայնիվ, ուներ սրոշ առանձնահատկություններ: Այսպես, օրինակ՝ Օսմանյան Թուրքիան, որը ներկայացնում էր ռազմա-ֆեոդալական պետություն, համեմատաբար ավելի կենտրոնաձիգ բնույթ ուներ, քան Պարսկաստանը:

Այնուամենայնիվ, և՛ Օսմանյան կայսրությունը, և՛ Պարսկաստանը, լինելով ապակենտրոնացած ֆեոդալական պետություններ, առհասարակ չկարողացան ստեղծել կանոնավոր վարչական կարգեր: Նրանց կազմի մեջ մտնող երկրները՝ դրանց թվում և Հայաստանը, ողբալի վիճակում էին:

Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման սխտեմը հարմարեցված էր ռազմականին:

Հայաստանը երկու պետությունների համար էլ ներկայացնում էր ծայրամասային երկրամաս: Հայերի ինքնուրույնության ձերջին հետքերը չնայած ջնջված էին, սակայն հայարնակ մի քանի լեռնային գավառներում մնացել էին առանձին շրջաններ, որոնք թեև գտնվում էին օսմանյան սուլթանների կամ պարսկական շահերի գերիշխանության տակ, բայց ունեին տեղական ուժեղ առանձնաշնորհումներ և կառավարվում էին ժառանգական բնիկ իշխողների կողմից:

Անդրկովկասի երկրների մեջ իր ներքին ինքնավարությունը պահպանեց Արևելյան Վրաստանը՝ Քարթլին ու Կախեթիան, որոնք կառավարվում էին պարսկական շահերից վասալական կախման մեջ գտնվող տեղական թագավորների կողմից: Հայկական մելիքությունները նույնպես ունեին ներքին ինքնավարություն, սակայն իրենց նշանակությունը ավելի երկրորդական էին, իսկ զբաղված տերիտորիայով՝ փոքր:

Օսմանյան կայսրության մեջ ևս կային ինքնավար շրջաններ: Մասնավորապես ասիական մասում գոյություն ունեին դերբեջություններ, որոնք իրենցից ներկայացնում էին ցեղապետություններ: Դրանց կառավարողները կոչվում էին դերբեջներ (ձորապետներ): Դերբեջություններից բացի, գոյություն ունեին քրդական հյուրմեթություններ (տիրապետություն) կոչված շրջաններ՝ Բիթլիսի,

Մուշի, Դիարբեքիի կողմերում, և մի քանի համայնքներ՝ լեռնային շրջաններում¹։

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Սեֆեվյան Պարսկաստանն իր տիրապետության տակ անցած Հյուսիսային Ադրբեջանում և Հայաստանում, պետության ընդհանուր վարչա-քաղաքական սիստեմի հիման վրա, կաղմեց մի քանի բեյլերբեյություններ կամ խանություններ։ Դրանք էին՝ Շաքիի, Շիրվանի, Ղուբայի, Գյանջայի, Նախիջևանի և Երևանի խանությունները։ Հետագայում դրանց վրա ավելացան ևս երկու խանություններ՝ Բաքվի ու Ղարաբաղի խանությունները, որոնցից առաջինը կազմվեց Շիրվանի խանության մի մասից, իսկ երկրորդը՝ Ղարաբաղի հայկական մեկիբությունների տերիտորիաներից և սրանցից արևելք ընկած Միլիի տափաստանից։

Խանությունները բաժանվում էին մահալների, որոնց կառավարիչները նշանակվում էին խանի կողմից և կրում էին սուլթան, բեկ, մեյլիք, նայիր, միրբուլուկ և այլ տիտղոսներ։

Խանություններում քաղաքական, վարչական և դատական ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր խանի ձեռքում։ Նա մի բռնակալ էր իր խանության սահմաններում։

Պարսկական խաները թեպետև ընդունում էին կենտրոնական կառավարության գերիշխանությունը, սակայն ամեն կերպ ձգտում էին անկախորեն գործել։

Մի քանի խոսք Երևանի խանության մասին, փոքրիկ ծանոթագրություն տալով նաև Ղարաբաղի ու Նախիջևանի խանությունների վրաբերյալ, որովհետև հենց այդ երեք խանություններում էր գերազանցապես կենտրոնացած Արևելյան Հայաստանի հայության մեծագույն մասը։

Երևանի խանություն

Նախորդ ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս տեսանք, որ Կարա-կոյունլուների տիրապետության շրջանում Այրարատյան աշ-

խարհը Երևան կենտրոնով վերածվել էր մի կուսակալության՝ խանության, որն իր գոյությունը պահպանեց նաև Ակ-կոյունլուների տիրապետության ժամանակներում։

XVI դարի ընթացքում և XVII դարի առաջին կեսին, մինչև 1639 թ. հաշտությունը, Երևանի խանությունը պարսկա-թուրքական պատերազմների հետևանքով մի շարք անգամ ավերվել և ձեռքից ձեռք էր անցել։ Դրանից հետո էլ նա խիստ տուժում էր կրկնվող պատերազմներից, բայց, ընդհանուր առմամբ, մնում էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ՝ մինչև Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին։

Երևանի խանությունը XVII դարի սկզբից, մանավանդ 1639 թ. հաշտությունից հետո, աստիճանաբար դառնում է պարսկական պետության ամենազորեղ կուսակալություններից մեկը։

XVII դարում Երևանի խանությունն ուներ ավելի ընդարձակ տերիտորիա, քան հետագա ժամանակներում։

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու նախօրեին՝ XIX դարի առաջին քառորդում, Երևանի խանության սահմանները ձգվում էին Ախուրյանից (Արևմտյան Արփաշայ) մինչև Սևանի (Շահ-գաղ) լեռները և Արագածի հյուսիսային լանջերից մինչև Հայկական Պար լեռնաշղթան։ Խանության սահմանն արևելքում անցնում էր Ախուրյան գետով՝ մինչև նրա ստորին հոսանքի վրա գրտնըվող Հաջիբայրամլու գյուղը, որտեղից թեքվում էր դեպի արևմուտք և, Արաքսի ձախ ափից մոտ 15—17 կմ երկարությամբ մի նեղ շերտ իր մեջ ընդգրկելուց հետո, կտրում էր Արաքսը և ուղղվում նախ դեպի հարավ-արևմուտք, ապա՝ հարավ-արևելք ու հասնում Հայկական Պարի Սինակ գագաթը (Գայլատու լճից հյուսիս-արևմուտք)։ Սինակից մինչև Մեծ ու Փոքր Մասիսները Երևանի խանության սահմանն անցնում էր Հայկական Պարի ջրաբաժան բարձրություններով, ապա Փոքր Մասիսից դեպի արևելք շարունակվելով, հասնում էր Արաքս։

Արևելքում նրա սահմանն անցնում էր նախ այն լեռնաճյուղով, որը Շարուրի դաշտը բաժանում է Բեյուկ-դուզից (Նախիջևանի դաշտ), ապա՝ Վարդենիսի (Գյոզալդարա) լեռնաշղթայով և Զանգեզուրի լեռների հյուսիսային հատվածով ու Սևանի լեռներով, իսկ հյուսիսային կողմում նրա սահմանն անցնում էր Փամբակի լեռներով և Արագածի հյուսիսային լանջերը Ախուրյանի հետ միացնող գծով, ընդ որում, Արագածից մինչև Ախուրյան սահմանային դիմելու հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղություն։

Երևանի բեյլերբեյը (կամ խանը) համարվում էր պարսկական ամբողջ պետության ամենազլխավոր պաշտոնյաներից մեկը։ Պա-

¹ Տե՛ս Առ, Հաճոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 51—52։

տերադմի ժամանակ նրան էին ենթարկվում Անդրկովկասում եղած բոլոր խաները՝ բացառությամբ Շիրվանի խանի։ Այնպես որ նա միաժամանակ պարսկական պետության հյուսիսային մարզերի սարդարն էր, այսինքն՝ զորահրամանատարը։

Ինչպես մյուս խանություններում, այնպես էր Երևանի խանության մեջ բեյլերբեյից բացի կային նաև նրան ստորադրված մի շարք խաներ, բեկեր և մելիքներ։ Հենց այդ էր պատճառը, որ նա կրում էր բեյլերբեյ (բեկերի բեկ) տիտղոսը։

Բոլոր խանություններում վարչական կարգը գրեթե միևնույնն էր։ Երևանի խանությունն իր մեջ ընդգրկում էր Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում ավելի մանրամասն ծանոթացնել նրա ներքին վարչա-քաղաքական վիճակին։

Երևանի բեյլերբեյն իր խանության սահմաններում համարվում էր մի կատարյալ բռնակալ։ Խաները մեկը մյուսին սովորաբար հաջորդում էին ժառանգական կարգով, միայն խանության գլուխ անցնելու ժամանակ նրանք հաստատվում էին շահի կողմից։ Խաները օրենքներ հրապարակելու իրավունք չունեին, բայց նրանց կարգադրությունները խանության սահմաններում ունեին օրենքի ուժ, ենթակա չէին վիճարկման և նույնությամբ կատարվում էին առանց հապաղման։ Շահը խաների ներքին գործերին չէր խառնել, խաները շատ դեպքերում միայն ձեռնադրում էին ենթարկվում շահի գերագույն իշխանությանը, իսկ կենտրոնում խառնակ դրություն տիրելու ժամանակ գրեթե դադարում էին շահին ձանաչել որպես սյուլեբեն։ Երևանի խաները ոչ միայն պետական հարկեր չէին տալիս, այլև իրենց զորքերը պահելու համար պարսից արքունիքից ամեն տարի ստանում էին մի պատկառելի գումար։ Սակայն նրանք պարտավոր էին շահին մեծամեծ նվերներ (խալաթ) տալ՝ նրա ծննդյան օրվա և կրոնական զանազան տոների կապակցությամբ։

Խանը իր ռազմական, վարչական, ֆինանսական և դատական իշխանությունը գործադրում էր բազմաթիվ պաշտոնյաների միջոցով։ Գլխավոր պաշտոններից էին՝ խազնա-աղասին (գանձապետ), սանդուխտար-աղասին (ծախսարար), անբար-դար-աղասին (շտեմարանապետ), սերաֆյուլ-բեկը (զորապետ), մուհասիլը (խանական և դատաստանական հրամանները կատարողը), դարուղան (ոստիկանապետ)։ Սակայն խանության մեջ բեյլերբեյից հետո ամենաբարձր պաշտոնյան գլխա-

վոր մի զան էր, որի ձեռքին էր գտնվում ամբողջ խանության տնտեսական կառավարումը, մասնավորապես հարկային և ֆինանսական գործը։

Նշված պաշտոնների վրա ավելանում էին նաև անոռապետությունը, բազմերկությունը, ինչպես և մահալների կառավարություններ և այլն։ Այսպիսով, ստեղծվել էր խանական մի բազմամարդ բյուրոկրատիա։

Երևանի խանության բոլոր պաշտոնյաներն, իբրև կանոն, նշանակվում էին սարդարի (խանի) կողմից։ Ամեն ինչ կախված էր նրա կամքից։ Սարդարը սովորաբար բարձր պաշտոններ էր տալիս իր հավատարիմ ծառաներին։

Դատական գործը վարվում էր շարիաթի հիման վրա, որը ելնում էր ղուռանից։ Քաղաքներում (Երևանի խանությունն ուներ միայն մի քաղաք՝ Երևանը) դատավորի պաշտոն էին կատարում մահմեդական հոգևոր պետերը՝ ղադինբուր կամ ղադինբուր, իսկ գյուղում՝ մուլլաները։ Դատը վարվում էր ոտքի վրա, առանց լուրջ հարցաքննության և կրում էր խիստ դասային բնույթ։

Մարմնական պատիժները կիրառվում էին լայն կերպով։ Ուժի մեջ էր արյան վրիժառությունը։ Մեծ չափով տարածված էր կաշառքը։

Խանության սահմաններում բարձրագույն դատավորը համարվում էր հենց ինքը սարդարը, որի վճիռը ի կատար էր ածվում անմիջապես։

Խանն ուներ իր շքեղ պալատը, բազմաթիվ հարճերից բաղկացած հարեմը։ Երևանի սարդարի պալատն իր հարմարաւնքներով գրեթե ոչնչով չէր գիշում շահի պալատին, միայն ուներ ավելի փոքր շափեր։

Խանը երկրի խոշորագույն ֆեոդալն էր։ Ուներ սեփական ընդարձակ կալվածքներ։ Խանական հողերը կոռ և բեգարի կարգով մշակում էին գյուղացիները։ Խանն ուներ իր սեփական սյգիները, բանջարանոցները, խոտհարքները։

Երևանի սարդարի եկամուտները հասնում էին հսկայական չափերի։ Ուղղակի հարկերից ստացվող նրա տարեկան եկամուտները հասնում էին 32 000 թումանի¹, բացի դրանից, առնվազն 14 հազար թուման էլ ստանում էր անուղղակի տուրքերի և ընծաների ձեռով, չհաշված կաշառքները, տուգանքները և այլ եկամուտները։ Միայն խոհանոցային կոշված հարկի անվան տակ գյուղացիները

¹ Երևանի մեկ թումանն այդ ժամանակ արժեք 4 ոտլի։

պարտավոր էին Երևանի սարդարին տարեկան տալ 20 հազար ձու, 10 հազար հավ, 5000 բեռ փայտ, 300 բեռ ածուխ:

Խանութիւնները բաժանված էին մահալներով: Երևանի խանութիւն մասնատումը մահալների հիմնականում կատարված էր ըստ ոռոգման հարմարութիւնների: Այլ կերպ ասած, ամեն մի մահալ իրենից ներկայացնում էր ջրային մի առանձին սխտեմով ոռոգվող շրջան կամ գետահովիտ:

Երևանի խանութիւնը մասնատված էր 15 մահալների, որոնց աշխարհագրական դիրքի մասին հատուկ տեղեկութիւններ է հաղորդել Շոպենը:

Երևանի խանութիւն 15 մահալներն էին՝

1) Կըրխ-բուլաղ.—Տարածվում էր Մաղկաձորի (Դարաշիշա-գի) և Զանգի-բասարի միջև, արևելքում նրա սահմանը կազմում էին Աղմաղանի (Գեղամա) լեռները, արևմուտքում՝ Զանգուն (Հրազդանը), իսկ հարավում այդ սահմանն ընդհուպ մոտենում էր Երևան քաղաքին:

2) Զանգի-բասար.—Գտնվում էր Կըրխ-բուլաղ մահալի ու Արաքս գետի և Կարբի-բասար ու Գառնի-բասար՝ մահալների միջև: Այնպես որ Զանգուի ստորին հոսանքով ոռոգվող բոլոր հողերը մտնում էին նրա մեջ:

3) Գառնի-բասար.—Գտնվում էր Արաքսի ձախ կողմում: Նրա մեջ էին մտնում այն բոլոր գյուղերը, որոնց հողերը ոռոգվում էին Գառնի (Ազատ) գետով: Այլ կերպ ասած, Գառնի-բասար մահալն իր տերիտորիայով համընկնում էր Գառնի գետի ավազանին: Մինչև XVIII դարի կեսերն այս մահալի մեջ էին մտնում նաև այն բոլոր գյուղերը, որոնք գտնվում էին նրա դիմաց՝ Արաքսի աջ կողմում, Արաքսի և Մասսի միջև:

4) Վեդի-բասար.—Ընկած էր Արաքսի ձախ կողմում՝ Գառնի-բասար և Շարուր մահալների միջև: Իր մեջ ընդգրկում էր Վեդի գետի ամբողջ ավազանը:

5) Շարուր.—Սա Երևանի խանութիւն հարավ-արևելյան ծայրային մահալն էր: Գրավում էր Շարուրի դաշտը, որն ընկած է Արփա գետի (Արևելյան Արփաշայ) ստորին հոսանքի շրջանում: Հարավ-արևելքում սահմանակից էր Նախիջևանի խանութիւն իտկսի մահալին, որից բաժանված էր Դարալագյազի (Հայոց ձորի) լեռներից դեպի Արաքս ձգվող մի լեռնաճյուղով: Հյուսիս-արևմուտքում նրա սահմանակից մահալը Վեդի-բասարն էր: Ամբողջ մահալի տե-

րիտորիան, որն իրենից ներկայացնում էր մի կիսաշրջանաձև տարածութիւն, բաժանված էր երկու հավասար մասի:

6) Սարմալու.—Տարածվում էր Սարդարաբադի դիմաց, Արաքսի աջ կողմում՝ նրա և Հայկական Պարի (Աղրի-դաղ) միջև: Այս մահալը ևս, Շարուրի նման, ներկայացնում էր մի կիսաշրջանաձև տարածութիւն: Նրա մեջ մտնում էին նաև Հայկական Պարի հյուսիսային ծալքերը, այնպես որ հարավում նա ուղղակի սահմանակից էր Բայազետին, որը գտնվում էր Թուրքիայի տիրապետութիւն ներքո:

7) Դարաֆենդ-Փարչեն.—Գտնվում էր Արաքսի աջ կողմում, Սուրմալուի մահալից անմիջապես արևմուտք: Իր մեջ ընդգրկում էր երեք ձորահովիտներ, որոնք արևելքից արևմուտք ուղղությամբ ունեին հետևյալ հաջորդականութիւնը. ամենարևելյանը Փարչենի ձորն էր, որով հոսում է նույնանուն գետակը (Փարչենի գետակը սկսվում է Զորի լեռների լանջերից), միջին մասում գտնվում էր Դարաքենդի ձորը՝ նույնանուն գետակով, որը սկսվում էր Բարդոզ (Թաքալթու) լեռների լանջերից, իսկ արևմտյանը կոչվում էր Փառանուտ: Դարաքենդ և Փարչեն ձորահովիտների անունով էլ մահալը կոչվել է Դարաքենդ-Փարչեն:

8) Սառլի.—Տերիտորիայով մեծ չէր, գրավում էր Ախուրյան գետի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջանը: Արևելքում նա սահմանակից էր Թալինի և Սարդարաբադի մահալներին, իսկ արևմուտքում՝ Ղարսի փաշայութիւնն ու նրա մեջ մտնող Կաղզվանի սանջակին:

9) Թալին.—Տարածվում էր Արագածի և Ախուրյան գետի միջև, վերջինս Թալինի մահալը բաժանում էր Ղարսի փաշայութիւնից: Հյուսիսում նրան սահմանակից էր Շորագյալ գավառը, իսկ հարավում՝ Սարդարաբադի և Սառլիի մահալները:

10) Սեղի-Ախսախլի.—Գտնվում էր Թալինի մահալից արեւելք, տարածվում էր Արագածի հարավային ու արևելյան լանջերին: Արևելքում նրա սահմանը հասնում էր Ապարանի մահալին, իսկ հարավից և հարավ-արևելքից սահմանակից էր Սարդարաբադի և Կարբի-բասարի մահալներին:

11) Սարգարաբադ.—Տարածվում էր Արաքսի ձախ կողմում, Սառլիի և Կարբի-բասար մահալների միջև: Համարվում էր խանութիւն ամենամեծ մահալներից մեկը:

12) Կարբի-բասար.—Հյուսիսում նրա սահմանը հասնում էր Սեղի-Ախսախլի մահալին: Իր մեջ էր ընդգրկում Կարբի գետի միջին և Կարա-սու (Սև ջուր) գետի վերին հոսանքների ավազանները: Կարբի-բասարն ընկած էր Զանգի-բասարի և Սարդարաբադի միջև:

¹ «Բասար» բառացի նշանակում է «ծածկվող», «ոռոգվող», ըստ այդմ էլ Կարբի-բասար նշանակում է Կարբիով (Կարբի գետով) ոռոգվող, Գառնի-բասար՝ Գառնիով ոռոգվող և այլն:

13) Ապարան.—Ընկած էր Արագածից դեպի հյուսիս-արևելք՝ նրա և Փամբակի լեռների միջև։ Արևմուտքում սահմանակից էր Շորագլխին, իսկ արևելքում՝ Դարաշիշագի մահալին։ Նրա մեջ էր մտնում նաև Կարբի գետի վերին հոսանքի շրջանը։

14) Դարաշիշագ.—Ընկած էր Փամբակի գավառի և Կրրիս-բուլաղ մահալի միջև։ Նրա մեջ էին մտնում Հրազդանի վերին հոսանքի շրջանը և Միսխանայի ավազանը (Ծաղկաձորը)։ Զով կլիմա և առողջարար օդ ունենալու շնորհիվ ամառը հաճախ այստեղ էին անցկացնում սարդարները և բարձր խավին պատկանող մյուս աղալարները։

15) Գյոզ-չալ.—Երևանի խանության ամենամեծ մահալն էր։ Նրա մեջ էին մտնում այն բոլոր շրջանները, որոնք պատկանում են Սևանա լճի ավազանին։ Այլ կերպ ասած, նրա սահմանները կազմում էին Գեղամա (Աղմաղան), Վարդենիսի (Գյոզաղարա) և Սևանի (Շահ-դաղ) լեռնաշղթաները։

Մահալների կառավարիչները նշանակվում էին սարդարի կողմից և կոչվում էին նայիբ, միրբուլուկ կամ մելիք։ Հայաբնակ մահալների կառավարիչները նշանակվում էին հայերից և կոչվում էին մելիք, իսկ մյուս գավառներում, որտեղ բնակվում էին աղբբեջան-ցիներ կամ այլ ժողովուրդներ, կառավարիչները կրում էին միրբուլուկ կամ նայիբ տիտղոսները։

Մահալների կառավարիչների պարտականությունների մեջ էին մտնում՝ խանի կողմից սահմանված մի քանի տնայակ կոռ և բեգարի բաշխումը գյուղերի միջև, հարկերն ու տուրքերը ժամանակին և անպակաս տալու համար գյուղացիներին հարկադրելը, սահմանազրխային մահալները կողոպտողների հարձակումներից պաշտպանելը, գյուղական բնակիչների միջև ծագած վեճերի քննումը, միրաբների (ջրբաշխություն կատարողներ) վրա հսկելը, դատաստանական վճիռների կատարումը, որոշ հանցագործությունների համար (գողության և այլն) դատ ու դատաստան տեսնելը¹։

Գյուղերում նշանակված կառավարիչները կոչվում էին բեգ-խուդաներ կամ մելիքներ, որոնք գյուղի մասշտաբով դրեթե կատարում էին նույն պարտականությունները, ինչ որ մահալների կառավարիչներն իրենց մահալների սահմաններում։

Երևանի խանության բնակչությունն ունեցել է ազգային խառը կազմ։ Մեծամասնությունը կազմել են հայերը։ Երկրորդ տեղը թվային կազմով բռնել են աղբբեջանցիները, երրորդը՝ քրդերը, չորրորդը՝ թուրքերը։ Պարսիկների թիվը չնչին էր։ Նրանք վարում

էին խանական բարձր պաշտոններ և ծառայում էին իբրև զինվոր-ներ։ Պարսիկներից էր բաղկացած սարդարի զորքերի կորիզը, ինչպես և նրա թիկնապահ ջոկատը։

Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանություններ

Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջանները մտնում էին Վրացական պետության և Նախիջևանի, Մակուի ու Ղարաբաղի խանությունների կազմի մեջ։

Ղարաբաղը երկար ժամանակ (1578—1590) դարձել էր թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմ։ Նրա հայ և աղբբեջանցի բնակչությունը խիստ տուժում էր այդ պատերազմներից։ Շահ Աբասի ժամանակ Ղարաբաղը կազմում էր Գյանջայի խանության մի մասը, իսկ XVIII դարում այն դարձավ առանձին խանություն, որը կոչվում էր Ղարաբաղի կամ Շուշիի խանություն։ Սովի և դրան հաջորդած ժանտախտի համաճարակի հետևանքով XVIII դարի վերջին (1797—1798) Ղարաբաղի բնակչությունը տվեց մեծ զոհեր։ Բնակչության մի մասը ստիպված եղավ հեռանալ Ղարաբաղից դեպի Աղբբեջանի մյուս շրջաններն ու Վրաստան։

XIX դարի առաջին քառորդում Ղարաբաղի խանությունը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին։

Նախիջևանի խանությունն ավելի հին էր, նա կազմվել էր առաջին Սեֆեվյանների օրոք։ Վերջին շրջանում այստեղ խանական պաշտոնը տրվում էր կապալի կարգով՝ պարսկական այս կամ այն ազնվականին կամ զորապետին։

Նախիջևանի խանությունը Ռուսաստանին միացվեց Երևանի խանության հետ միաժամանակ։

Հայկական մելիքություններ և իշխանություններ

Դեռևս XV դարում, հզորացող Թուրքական պետության առաջնաունելու համար, կարա-կոյունլու Զհանշահը աշխատում էր իր պետությունը ներքուստ ամրացնել ու հզորացնել։ Այդ նպատակին հասնելու միջոցներից մեկն այն էր, որ նա իր պետության համար ծայրամասային երկիր հանդիսացող Հայաստանում, մասնավորապես Այրարատում, Սյունիքում, ինչպես և Արցախում կազմակեր-

¹ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, էջ 61։

պեց հայկական մեկիքութիւններ: Այդ մեկիքութիւններում նա կառավարիչ մեկիքներ նշանակեց նախորդ շրջանի հայկական իշխանական տների մնացորդներից, որոնք մինչև այդ դարձել էին սոսկ «տանուտերներ»: Մեկիքներին տրվեցին ներքին լայն իրավունքներ՝ իրենց մեկիքութիւնների սահմաններում գործելու համար:

Սեֆեւյանները XVI դարում գրավելով Արեւելյան Հայաստանը, սկզբնական շրջանում ոչ միայն անտեսեցին հայկական իշխանութիւններին՝ մեկիքութիւնների ուժերը, այլև մեծ հարված հասցրին նրանց: Սակայն XVII դարի երկրորդ տասնամյակից սկսած Սեֆեւյան շահերը հայկական մեկիքութիւնների նկատմամբ նույնպես սկսեցին վարել այնպիսի քաղաքականութիւն, ինչպիսին XV դարում վարում էին Կարա-կոյունլուներն ու Ակ-կոյունլուները:

Դրա հետևանքով հայկական մի շարք մանր իշխանութիւններ՝ մեկիքութիւններ, որոնք կորցրել էին իրենց ներքին ինքնավարութիւնը, XVI դարի վերջերից՝ հատկապես XVII դարի առաջին քառորդում, պարսկական շահերի կողմից ստացան ներքին լայն իրավունքներ:

Մեկիքները համարվում էին իրենց գավառի (մեկիքութիւն) կատարյալ տերերը, ազատ էին իրենց ներքին գործերի տնօրինութիւն մեջ: Մեկիքի իշխանութիւնը ժառանգական էր, բայց յուրաքանչյուր դեպքում այն հաստատվում էր շահի, իսկ երբեմն էլ՝ Նրևանի սարդարի կողմից:

Մեկիքի կամքն ու սովորութիւններն անցնում էին օրհնքի տեղ:

Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ 1000—2000 զինվոր: Սակայն կային այնպիսիները, որոնց զորքերի թիվը ավելի մեծ էր: Մեկիքի զորքերը մասնատված էին առանձին ջոկատների, որոնց հրամանատարները կոչվում էին յոլզբաշի (հարյուրապետ) և նշանակվում էին մեկիքի կողմից:

Մեկիքութիւնները, լինելով պետական միավորներ և ձգտելով բոլորովին անկախանալ պարսկական շահերի գերիշխանութիւնից ու ապահովվել թուրքական ներխուժման վտանգից, խոշոր դեր խաղացին XVII—XVIII դարերի ազատագրական շարժումների մեջ, որոնք ուղղված էին թուրքական և պարսկական ծանր լծի դեմ:

Արեւելյան Հայաստանի տարբեր մասերում գոյութիւն ունեին մի շարք մեկիքութիւններ: Դրանց մեջ առանձնապես հայտնի էին Ղարաբաղի հինգ մեկիքութիւնները՝ համասյի մեկիքութիւնները:

Խամսայի մեկիքութիւնները գտնվում էին Լեռնային Ղարաբաղում, գոյութիւն ունեին XV դարից և անընդմեջ սահմանակից էին իրար: Նրանք միասին կազմում էին մի միավորութիւն, որ կոչվում էր համաս («հինգ»):

Նրանք թե՛ ռազմական և թե՛ տնտեսական առումով ներկայացնում էին զգալի ուժ: Հատկապես մեծ էր նրանց ստրատեգիական նշանակութիւնը, որովհետև աշխարհագրական տեսակետից շրջապատի նկատմամբ գրավում էին իշխող դիրք: Խամսայի մեկիքութիւնների բնակչութիւնն մեծագույն մասը հայեր էին:

Խամսայի մեկիքութիւնները հյուսիսից հարավ ունեին հետևյալ հաջորդականութիւնը՝ Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Դիզախ:

Գյուլիստանի մեկիքութիւնը գրավում էր Կյուրակ-չայից մինչև Թարթառ գետն ընկած գավառը: Մեկիքի գլխավոր ամրոցը գտնվում էր Գյուլիստան գյուղի մոտ, մի բարձր և անմատչելի լեռան գագաթին: Մի ուրիշ ամրոց էլ գտնվում էր Թալիշ գյուղի մոտ: Այս մեկիքութիւնը հաստատվել էր Ջհանշահի կողմից 1455 թ.:

Ջրաբերդը Խամսայի մեկիքութիւնների մեջ ամենից փոքրն էր, նա գրավում էր մի փոքրիկ գավառ, որն ընկած էր Թարթառ գետի հովտում: Ջրաբերդում իշխում էին Մեկիք-Խորայեւլանները, որոնք ծագումով Սյունիքից էին և բազմաթիվ ընտանիքների հետ միասին այստեղ էին գաղթել 1687 թվականին:

Խաչենի մեկիքները հանդիսանում էին հին իշխանական տների շառավիղներ: Սա Խամսայի մեկիքութիւնների մեջ ամենից ընդարձակն էր: Տարածվում էր Խաչեն գետի հովտում՝ արևմուտքում սահմանակցելով Սեւան լճի ավազանին, իսկ արևելքում և հյուսիսում՝ Ջրաբերդին ու Գյուլիստանին: Մեկիքն ուներ երկու նշանավոր բերդ, որոնք գտնվում էին Խաչեն գետի մոտ: Դրանցից մեկը տեղադրված էր Գանձասարի վանքի դիմաց, բարձր ու անտառապատ մի լեռան վրա և կոչվում էր Թարխանաբերդ (հավանաբար հին Խոխանաբերդ): Թարխանաբերդից մոտավորապես 16—17 կիլոմետրի վրա էր գտնվում նրա մյուս նշանավոր բերդը՝ Կաշաղաբերդը, սուրբ Հակոբ վանքի դիմաց:

Վարանդայի մեկիքութիւնը նախկինում կազմում էր Դիզախի մի մասը: Նա հիմնվեց XVI դարի առաջին կեսում: Մեկիքների աթոռանիստը Քոշուսեկ գյուղն էր (այժմ՝ Մովսեսի): Գտնվում էր Խաչենի և Դիզախի միջև: Այս մեկիքութիւնն մեջ էին գտնվում Սղնաղ և Շուշի բերդերը (վերջինս կառուցվել էր 1752 թ.):

Խամսայի մեկիքութիւնների մեջ միայն Վարանդայի մեկիքութիւնն էր, որ իր գոյութիւնը պահպանեց մինչև Ռուսաստանի հետ միանալը:

Դիզախը Խամսայի մեկիքութիւնների մեջ ամենահարավայինն էր, սրա սահմանը հարավում հասնում էր Արաքս գետին:

Հնում նա կազմում էր մի իշխանություն և մտնում էր Աղվանից թագավորության մեջ: Այդ իշխանությունն իր գոյությունը պահպանեց նաև մոնղոլական տիրապետության սկզբնական շրջանում (մինչև 1271 թ.): XV դարում նա Վարանդայի հետ միասին կազմում էր մի մելիքություն, իսկ XVI դարի սկզբներին բաժանվելով նրանից, կազմում է առանձին մելիքություն: Մելիքի աթոռանիստը Տողավանն էր, որն ուներ ամուր բերդ: Նադիր Շահը Դիլակի մելիք Ավանին, նրա կատարած ծառայությունների համար, տվեց խանի տիտղոս և նշանակեց խամսայի բոլոր մելիքությունների գլխավոր կառավարիչ: Ավանի մոտ էին հավաքվում բոլոր հինգ մելիքությունների պետական հարկերը և նրա միջոցով հանձնվում արքունական գանձարանին: Նա Ղարաբաղի ամբողջ գործի հրամանատարն էր: Նրա մահից մեկ տարի անց, 1745 թ. մելիք դարձավ նրա եղբայրը՝ Մելիք-Նսային: Սա Ղարաբաղի մելիքների մեջ առաջինն էր, որ հոգ տարավ կանոնավոր գործ ստեղծելու համար: Խամսայի մելիքությունները միմյանց դեմ մղած ֆեոդալական կռիվների և պարսկական շահերի ու խաների բռնությունների հետևանքով XVIII դարի երկրորդ կեսին աստիճանաբար թուլանալով վերացան պատմական ասպարեզից:

Գեղարքունիքի, Գարդմանի և Մարի մելիքությունները.— Գեղարքունիքում կային մի քանի փոքրիկ մելիքություններ, որոնք կազմվել էին XVIII դարում և ստորադրված էին Երևանի խանությանը, իսկ երբ Երևանի խանությունը գրավվում էր թուրքիայի կողմից, նրանք ենթարկվում էին Նախիջևանի խաներին: XVI դարում Գեղարքունիքի մելիքությունների մեջ ամենից ուժեղը Մելիք-Շահնազարյանների մելիքությունն էր, որին ենթարկվում էին նաև Սեանա լճի ավազանի մյուս մելիքությունները: Նադիր Շահը Մելիք-Շահնազարյաններին տվել էր մեծ արտոնություններ և անկախություն Երևանի սարդարից: Սրանց աթոռանիստը Մազրա (կամ Մեծ Մազրա) գյուղն էր՝ Սեանա լճից հարավ-արևելք: Որոշ ժամանակ մելիքանիստ է եղել նաև Սող կամ Զող ավանը: Մելիք-Շահնազարյանների մելիքությունը արևելքից հարևան էր Մարի մելիքությանը, որի մելիքանիստը Մար ավանն էր:

Այդ երկու մելիքություններն իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև Յիցիանովի արշավանքը (1804 թ.), որի ժամանակ նրանք, բազմաթիվ այլ իշխանական տների հետ միասին, պարսկական լծից զզված՝ թողեցին իրենց կալվածքները և գաղթեցին արդեն Ռուսաստանին միացված Գյանջայի կողմերը:

Գարդմանի մելիքությունը գրավում էր նույնանուն գավառը՝ Սեանի լեռների շրջանում: Այս մելիքությունը կազմվել էր Շահ

Աբասի ժամանակ՝ 1601 թ.: Այստեղ իշխում էր Մելիք-Շահնազարյանների մի ճյուղը: Մելիքանիստը Ոսկանապատ գյուղն էր, այդ պատճառով էլ մելիքությունը հաճախ նրա անունով կոչվում էր Ոսկանապատի մելիքություն: Գարդմանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո նրա մելիքները շարունակեցին պահպանել իրենց կալվածատիրական իրավունքները:

Ղափանի մելիքությունները.— Ղափան անվան տակ XVII—XVIII դարերում հասկացվում էին տարբեր մեծություն ունեցող երկու տերիտորիալ միավորներ: Դրանցից մեկը բուն Ղափան կամ Փոքր Ղափանն էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր նախկին Զորք (կամ Կապան), Բաղք և Կովսական գավառները: Փոքր Ղափանը XVIII դարում կոչվել է նաև «Յոթնաբերդ գավառ», ըստ երևույթին, յոթ բերդ ունենալու պատճառով:

Երկրորդը Մեծ Ղափանն էր, որը բացի Փոքր Ղափանից իր մեջ էր ընդգրկում նաև նախկին Արևիքը, Հաբանդը, Ծղուկքը, Աղահեջքի խոշորագույն մասը և ավելի հյուսիս ընկած մի քանի շրջաններ:

XV—XVIII դարերում Ղափանում գոյություն ունեին մի շարք մելիքություններ, որոնց կազմը այդ շրջանում կրել է մեծ փոփոխություններ: XVII դարի վերջին և XVIII դարի առաջին կեսին այստեղ հիշատակված մելիքություններից նշանավոր էին 4-ը՝ Անգեղա կոթի, Տաթևի, Քաշաթաղի և Բեխի մելիքությունները:

Անգեղակոթի մելիքությունն իր մեջ ընդգրկում էր մի քանի գյուղեր: Նրա մելիքանիստը Անգեղակոթ գյուղն էր (այժմյան Սիսիանի շրջանում):

Անգեղակոթում 1699 թ. Մելիք-Սաֆրազի և Իսրայել Օրու ջանքերով գումարվեց Սյունիքի 11 մելիքների գաղտնի ժողովը, որտեղ որոշվեց Օրուն ու Մինաս վարդապետին ուղարկել Եվրոպա և Ռուսաստան՝ Հայաստանի ազատագրման համար բանակցություններ վարելու: Անգեղակոթի Մելիք-Թանգյանները հաճախ նստում էին նաև Բռնակոթում (նույնպես այժմյան Սիսիանի շրջանում):

Քաշաթաղի մելիքությունը գրավում էր հին Քաշաթաղ կամ Քաշաթաղ գավառը, որը կազմում էր նախկին Աղահեջքի և Հաբանդի մի մասը: Մելիքանիստը Խանածախն էր (այժմյան Խնածախ գյուղը Գորիսի շրջանում):

Տաթևի մելիքությունը գտնվում էր նույնանուն շրջանում: Մելիքի նստավայրը Տաթև գյուղն էր (որը գտնվում է այժմյան Գորիսի շրջանում): Այստեղ իշխում էր Մելիք-Փարսադանյանների մի ճյուղը: Մելիքության նշանավոր բերդը Հալիձորն էր՝ Տաթևի վանքի մոտ:

Բեխի մելիքությունը գտնվում էր այժմյան Ղափանի շրջանում:

Այստեղ ևս իշխում էին Մելիք-Փարսաղանյանները, որոնց նստավայրը Բեխ գյուղն էր (Ղափանի շրջանում), իսկ բերդը՝ Հալիձորը։ Նշվածներից բացի, մելիքություններ կային նաև Լոռիում, Աղստեի հովտում, Փամբակում, Նախիջևանի խանության Գողթն ու Նախիջևան գավառներում, ինչպես նաև Արարատյան դաշտում, Մակվում, Մարանդում, Ղարադաղում, Խոյում և Սալմաստում։ Սակայն սրանք ավելի թույլ էին և նշանակալի դեր չէին խաղում։

Ղափանի անկախ իշխանությունը.—Արևելյան Հայաստանում պարսկական լծից ազատագրվելու համար մղվող պայքարը XVIII դարի առաջին քառորդում վեր է ածվում ազատագրական պատերազմների՝ ուղղված ինչպես պարսկական լծի, այնպես էլ թուրքական նվաճման դեմ։

Ղափանում ժողովրդա-ազատագրական պատերազմը ղեկավարում էր Դավիթ-Բեկը։ Նա, 1722 թ. իր զինակից մի քանի զորավարների հետ Ղարաբաղի վրայով գալով Ղափան, ստանձնում է ապստամբության ղեկավարությունը և կարճ ժամանակամիջոցում կարողանում է պարսկական խաներից ազատագրել նախ Սիսիանը, ապա Զանգեզուրը (Գորիսի շրջանը) ու Փոքր Ղափանը։ Նշված շրջանները պարսկական լծից ազատագրելուց հետո Դավիթ-Բեկը այդտեղի մելիքություններից (Անգեղակոթի, Քաշաթաղի, Տաթևի և Բեխի) կազմում է մի իշխանություն։

Ղափանի իշխանությունը գոյություն ունեցավ մոտ 9 տարի (1722—1730 թթ.)։ Իր այդ կարճատև գոյության ընթացքում նա ոչ մի տարի խաղաղ կյանք չունեցավ, որովհետև պարսկական լուծը թոթափելուց անմիջապես հետո վրա հասավ թուրքական արշավանքը։

Թուրքական զորքերին ջարդելուց և դուրս շարտելուց հետո՝ 1728 թ. Դավիթ-Բեկի իշխանության մեջ էին մտնում Փոքր Ղափանն ու նրա հարևան գավառները, որոնց թվում և Մեղրին։ Դավիթ-Բեկի աթոռանիստը Հալիձոր անառիկ բերդն էր¹, որը գտնվում էր այժմյան Ղափան քաղաքից ոչ հեռու։

Դավիթ-Բեկի մահից հետո (1728 թ.) Ղափանի իշխանությունն իր գոյությունը պահպանում է միայն երկու տարի՝ մինչև 1730 թ.։ 1729 թ. Ղարաբաղը նվաճելուց հետո թուրքերն ուժեղացնում են իրենց գրոհները Ղափանի իշխանության վրա։ Դավիթ-Բեկին հաջորդած Մխիթար սպարապետը գերմարդկային ճիգեր է թափում

մելիքներին համախմբելու և թուրքական նվաճումներին դիմադրելու համար, սակայն նրա ջանքերը վերջ ի վերջո ապարդյուն են անցնում։ Թուրքական զորքերը մեկը մյուսի հետևից գրավում են Ղափանի իշխանության գավառները։ 1730 թ. Ղափանի իշխանությունն արդեն ամբողջությամբ գրավված էր թուրքական զորքերի կողմից։ Հենց նույն թվին էլ Մխիթար սպարապետը, որն իր փոքրիկ ջոկատով շարունակում էր պարտիզանական կռիվներ մղել, դավադրաբար սպանվում է։

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ինչպես տեսանք, թե՛ 1555 թ. և թե՛ 1639 թ. բաժանմամբ Հայաստանի խոշորագույն մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, անցավ թուրքական տիրապետության տակ։ Հետագա շրջանում հղան պահեր, երբ Թուրքիան զավթեց նաև Արևելյան Հայաստանը, սակայն դրանք կարճատև էին, և ընդհանուր առմամբ 1639 թ. բաժանումն ուժի մեջ մնաց մինչև վերջ։

Օսմանյան Թուրքիայի վարչաձևը Հայաստանում էապես ոչնչով չէր տարբերվում պարսկական պետության վարչաձևից։ Տարբերությունը կայանում էր միայն նրանում, որ պարսկական կուսակալները՝ խաները, սովորաբար ժառանգական կարգով էին իշխում իրենց տրված խանություններում, իսկ թուրքական նահանգների (վիլայեթների) գերագույն կառավարիչները՝ փաշաները, սոսկ զինվորական նահանգապետներ էին։

Թուրքիայի կողմից զավթված Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի մեծագույն մասից սկզբնական շրջանում կազմվեց մի կուսակալություն, որը կոչվում էր էրմենիստան։ Նրա կենտրոնը էրզրում քաղաքն էր, որի անունով էլ շուտով էրմենիստան էալիթը կոչվեց էրզրումի էալիթ։

Հետագայում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումների մեջ նոր փոփոխություններ կատարվեցին, որոնց հիման վրա էրզրումի էալիթը մասնատվեց մի քանի էալիթների՝ Կարսի, Վանի, էրզրումի և այլն։

Էալիթները, որոնք հետագայում կոչվեցին վիլայեթներ, իրենցից ներկայացնում էին անմիջապես սուլթանին ենթարկվող նահանգներ, որոնց գերագույն կառավարիչները կոչվում էին փաշաներ։ Այդ պատճառով պատմագրական և աշխարհագրական գրականության մեջ էալիթի կամ վիլայեթի փոխարեն հաճախ գործ է ածված նաև փաշայություն։

¹ Պատմագրական և աշխարհագրական գրականության մեջ հաճախ Ղափանի այս Հալիձորը շփոթված է Գորիսի շրջանում գտնվող Հալիձորի հետ՝ 1727 թ. հատմամբ տրի վայրն ու Դավիթ-Բեկի աթոռանիստը համարելով ոչ թե Ղափանի, այլ Գորիսի Հալիձորը։ Դա ճիշտ չէ։

Արևմտյան Հայաստանը XVIII դարում հիմնականում բաժանված էր հինգ վիլայեթների, դրանք էին՝ Վանի, Էրզրումի, Կարսի, Դիարբեքի և Սվազի (Սեբաստիայի) վիլայեթները։ Սակայն, բացի դրանցից, ուղղակի Արևմտյան Հայաստանի մասերը կազմող կամ նրա սահմաններից դուրս գտնվող մի շարք հայաբնակ շրջաններ մտնում էին այլ վիլայեթների մեջ։ Այդպիսի վիլայեթների թվին էին պատկանում Զլդըրը, Ադանան և Տրապիզոնը։

Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում, նշված հինգ վիլայեթների շրջանակներում, կային նաև քրդական ինքնավար իշխանություններ՝ հյուբմիթություններ։

Վիլայեթները մասնատված էին սանջակների—գավառների, որոնց կառավարիչները նշանակվում էին փաշայի կողմից և կոչվում էին բեյեր։ Հայաբնակ վիլայեթների մեծ մասում բեյերը լինում էին քրդական ցեղապետներից, որոնց իրավունքը գերադասույթով էր ժառանգական։ Սանջակների կառավարիչները հետագայում կոչվեցին կայմակամներ (տեղապահ)։

Սանջակներն իրենց հերթին բաժանված էին գադըլգաների կամ կազաների (թեմ), իսկ գադըլգաները՝ նահիեներ (գյուղախմբեր)։

Վիլայեթի սահմաններում ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր կուսակալ փաշայի ձեռքին։ Նրա ձեռքում էր կենտրոնացված ռազմական և վարչական իշխանությունը։ Նա իր տրամադրության տակ ուներ պատկանելի քանակությամբ զինված ուժեր՝ ծագած ուլուստամբությունները և իր իշխանության տակ գտնվող ֆեոդալ իշխանավորների խռովությունները ճնշելու համար։ Փաշան ինքն էր նշանակում սանջակների կառավարիչներին, հարկը բաժանում սանջակների վրա և այն գանձում սանջակների կառավարիչների ու կապալառու հարկահավաքների միջոցով։

Օսմանյան կայսրության մեջ գրեթե բոլոր պաշտոնները տրվում էին կաշառքով և կապալով։ Պաշտոնները վաճառվում էին բացարձակ, հրապարակորեն։ Պաշտոնների գինը որոշելիս նկատի էին առնվում, թե որքան «արդյունավետ» և նշանավոր են դրանք։

Վիլայեթների կառավարության պաշտոնը ձեռք բերելու համար կային տարբեր սակագներ։ Այդ պաշտոնի համար ամենաբարձր չափը հասնում էր 300—400 հազար էքյու¹, իսկ սովորական գներն էին՝ 200 հազար, 100 հազար, 60 հազար, 50 հազար²։

Վիլայեթի կառավարիչ-փաշան յուրաքանչյուր տարի (սովո-

րաբար նովրուզ բայրամի տոնին՝ նոր տարվա սկզբին) նորից պետք է սուլթանի կողմից վերահաստատվեր իր այդ պաշտոնում, իսկ դրա համար նորից պահանջվում էին հսկայական գումարներ։

Նա իր պարտք վերցրած այդ գումարները, նրանց վրա եկող մեծ տոկոսները և փաշայական շվայտ կյանքի ու հարստությաններ կուտակելու համար պահանջվող ահեղ չափերի հասնող գումարները ձեռք էր բերում վիլայեթի բնակչությանը կեղեքելու միջոցով։ Վիլայեթի տուրքերի չափը կախված էր փաշայի կամքից։

Ինչպես սուլթանն էր աճուրդի և կաշառքի կարգով վաճառում վիլայեթների կառավարչության և առհասարակ մյուս պաշտոնները, այնպես էլ կուսակալ-կառավարիչն էր վարվում վիլայեթի՝ իրեն ստորադրված պաշտոնների հետ։ Վերջինս էլ իր հերթին վաճառում էր սանջակների կառավարիչների, քաղաքների պետերի և այլ պաշտոններ։

Պաշտոնի համար տրվող մեծ գումարները և պաշտոնում հրկար ժամանակ մնալու հույս չունենալը կուսակալ փաշաներին մղում էին ավելի մեծ հափշտակությունների։ Նրանք ոտք դնելով իրենց տրված վիլայեթները, մտահոգվում էին միայն մի բանով՝ որքան կարելի է շատ թալանել։

Կենտրոնական իշխանության կողմից թալանն ու կեղեքումները ոչ միայն չէին արգելվում, այլև հովանավորվում էին, որովհետև փաշաների կուտակած հարստությունները վերջի վերջո բռնազավթվում էին իշխանության կողմից և մտցվում սուլթանական գանձարանը։

Թալանի և կեղեքումների վրա ավելանում էին նաև հարատև պատերազմների հետևանքով առաջացած ավերումներն ու կոտորածները։ Հայաստանը դարձել էր թուրքա-պարսկական պատերազմների և ներքին կռիվների մշտական թատերաբեմ։

Վիլայեթում կուսակալ փաշան իր իշխանությունը գործադրում էր երեք աղբյուրից պաշտոնյաների միջոցով։ Դրանք էին՝ մուֆթին, ռես-է-ֆենդին և դեֆթերդար-բաշին, որոնցից յուրաքանչյուրը գլխավորում էր մի բնագավառ։ Այդ երեք պաշտոնյաները միաժամանակ համարվում էին փաշայի խորհրդականները¹։ Կուսակալության նման, այս պաշտոնները ևս ձեռք էին բերվում հատուկ գումարներ տալու միջոցով։

Դատական գործը վիլայեթներում և սանջակներում, Պարսկաստանի նման, գտնվում էր մահմեդական հոգևորականների ձեռքին։ Հոգևորական-դատավորները, որ կոչվում էին կադիներ, նշա-

¹ Մեկ էքյուն=3 ֆրանկի։

² Ան, Հայոց պատմություն, հ. 9, էջ 56—57։

¹ Տե՛ս Ան, Հայոց պատմություն, հ. 9, էջ 57։

նակվում էին մեկ տարով և հաստատվում էին սովթանի կողմից, նրանք գործերը դատում էին շարիաթով: Գործի ընթացքը կախված էր կաշառքի չափից. ով կադիին ավելի մեծ գումար էր տալիս, նա էլ գործը շահում էր: Արյան վրեժը օրինականացված կանոն էր. Հատուկ գներ էին որոշված սպանության, կուրացած աչքի, զլխի վրա ստացած վերքի և այլնի համար: Մարմնական պատիժները լայն չափերի էին հասնում: Քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ «օրենքները» կիրառվում էին ավելի դաժան խստության: Պարսկական խաների նման, թուրքական փաշաները ևս իրենց ստորադրյալների նկատմամբ ունեին գրեթե անսահման իրավունքներ:

Արևմտյան Հայաստանում կազմված վիլայեթները

Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայից Օսմանյան կայսրությանը կազմել էր հինգ նահանգներ՝ վիլայեթներ՝ էրզրումի, Կարսի, Վանի, Դիարբեքիի և Սվազի (Սեբաստիայի), չհաշված նրա այն առանձին գավառներն ու հայաբնակ շրջանները, որոնք մտնում էին ուրիշ վիլայեթների մեջ:

Էրզրումի վիլայեթ.— Սա Արևմտյան Հայաստանում կազմված վիլայեթներից ամենից ընդարձակն էր: Սահմանները տարածվում էին Պոնտական լեռներից մինչև Բյուրակն (Բինգյուլ) բարձրավանդակի հարավային ստորոտները և Գարահիսարից մինչև Մասիս: Այդպիսի սահմաններով նա իր մեջ էր ընդգրկում Արևմտյան Եփրատի և Ճորոխի վերին ու միջին հոսանքների ավազանները և Արաքսի ու Արածանիի վերին հոսանքների վրա ընկած շրջանները: Փաշայի աթոռանիստը էրզրում քաղաքն էր, որն ուներ ստրատեգիական մեծ նշանակություն և գտնվում էր վիլայեթի գրեթե կենտրոնում: Նրա մյուս քաղաքներից էին՝ Նրզնկան, Կամախը, Մանազկերտը, Բաբերդը և այլն:

Էրզրումի վիլայեթը XVII դարում մասնատված էր 12 սանջակի: Դրանցից էին՝ Գարահիսարը (Եփրատից արևմուտք), Քղին (Բյուրակից հարավ-արևմուտք՝ նույնանուն գետի ավազանում), Բասենը, Իսպիրը (Սպին՝ Ճորոխ գետի վրա), Խնուսը, Տեկմանը (Բյուրակից հյուսիս), Մանազկերտը և այլն:

Կարսի վիլայեթ.— XVIII դարի կեսերին իր մեջ ընդգրկում էր Կարսի, Սարիզամիշի և Կաղզվանի շրջանները: Ավելի հնում՝ XVI—XVII դարերում այս վիլայեթի տերիտորիան շատ ավելի ընդարձակ էր և մասնատված էր վեց սանջակի: Կուսակալ փաշայի աթոռանիստը Կարս քաղաքն էր, որը հռչակված էր իր ամուր բերդով:

Վանի վիլայեթ.— Իր տերիտորիայի մեծությամբ բռնում է երկրորդ տեղը՝ առաջին տեղը զիջելով էրզրումի վիլայեթին: Նրա մեջ էին մտնում Վանա լճի ամբողջ ավազանը, Արևելյան Տիգրիսի (Բոհատան-սու) ու Մեծ Զաբի վերին հոսանքների վրա ընկած շրջանները, Սասունը, Մուշը, Բիթլիսը (Բաղեշ) և այլն: Սահմանները ձգվում էին Թոնդուրեկից մինչև Քրդստանի լեռների հարավային լանջերը և Կոտուր-Ջազրոշյան լեռնաշղթայից մինչև Դերսիմ: Փաշայի աթոռանիստը Վան քաղաքն էր, որտեղ ընդգեմ Պարսկաստանի պահվում էր մի մեծ բանակ: Այդ զորագունդը բաղկացած էր պրոֆեսիոնալ վարձու զինվորներից՝ ենիչերիներից:

Վիլայեթում Վանից բացի կային նաև մի շարք այլ քաղաքներ՝ Նալաթ, Արճեշ, Բերկրի, Բիթլիս (Բաղեշ), Մուշ և այլն:

Վանի վիլայեթը XVII դարում մասնատված էր 12 սանջակի: Դրանցից էին՝ Ադեյշիվազը (Արծկե), Արճեշը, Մուշը և Բերկրին:

Դիարբեքիի վիլայեթ.— Այս վիլայեթի մեջ էին մտնում Հյուսիսային Միջագետքի մի շարք շրջանները և հին Հայաստանի Աղձնիք նահանգի արևմտյան մեծ մասը: Վիլայեթի կենտրոնը Դիարբեքիին էր (Տիգրիսի վրա): Նրա մեջ էին մտնում Ֆարկին (Մուֆարդին), Մարդին և այլ քաղաքներ: XVII դարում բաղկացած էր 21 սանջակներից, որոնցից 8-ը քրդական հյուսիսային շրջաններ էին և միայն ձևականորեն էին մտնում Դիարբեքիի վիլայեթի մեջ:

Նրա սանջակներից էին՝ Ֆարկինը, Դիարբեքիը, Մարդինը, Կալան և այլն:

Սվազի (Սեբաստիայի) վիլայեթ.— Սկզբում ամբողջությամբ իր մեջ էր ընդգրկում նախկին Փոքր Հայքն ու Զորորոզ Հայքը: Վիլայեթի կենտրոնը Սվազն էր (Սեբաստիա)՝ Կղըլ-Իրմակ գետի աջ ափին: Մյուս քաղաքներից նշանավոր էին Մալաթիան, Խարբերդը, Ամասիան և Արաբկիրը: Հետագայում այս վիլայեթը բաժանվեց երկու մասի՝ Սվազի և Մալաթիայի վիլայեթների, որոնցից առաջինը զրավում էր նախկին Սվազի վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան մասը, իսկ երկրորդը՝ հարավ-արևելյանը:

Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում եղած քրդական հյուսիսային շրջանները

Օսմանյան կայսրության փոքրասիական տիրապետություններում կազմվեցին գերբեկություններ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ հյուսիսային շրջաններ:

Քանի դեռ չէր կազմվել Սեֆեվյան պետությունը, քրդական ցե-

դապետերից յուրաքանչյուրն իր գավառի տեր և տնօրեն էր համարվում: Սեֆեվյան պետությունը կազմվելուց հետո նրանք անվանապես ենթարկվեցին Շահ Իսմայիլին: Սակայն երբ Շահ Իսմայիլը փորձեց քրդական այդ հյուսիսային շրջանները վարչականորեն ենթարկել որոշ փոփոխությունների և նրանցում ավազակությունը վերացնելու համար ձեռնարկեց միջոցներ, քրդական ցեղապետերը համառ դիմադրություն ցույց տվեցին նրան և հակվեցին սուլթանի կողմը, որն իր հերթին ձգտում էր քրդերին սիրաշահել և նրանց օգտագործել պարսիկների դեմ մղվող պայքարում: Օսմանյան սուլթան Սելիմը (1512—1520 թթ.) մեծ օգնություն ցույց տվեց Բիթլիսի քրդական տիրող իշխանական տան այն ժամանակվա հայտնի ներկայացուցչին՝ Մուլա Իգրիսին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում քրդական ցեղապետերի մեջ. վերջիններս իրենց զորքերով համախմբելով իր հրամանատարության տակ՝ նա միացավ Սելիմի Հայաստան արշավող բանակին: Սուլթան Սելիմը ճանաչեց Չմշկածագի, Բալու-Ճապաղջրի, Մուֆարդինի, Խիզանի, Բիթլիսի և այլ գավառների ինքնավարական իրավունքները՝ նրանց քուրդ բեյերից յուրաքանչյուրին հաստատելով իր հյուսիս-արևմտյան մեջ: Պատերազմը վերջացավ 1516 թվականին՝ Թուրքիայի հաղթանակով: Մուլա Իգրիսը Սելիմի կողմից նշանակվեց Հայաստանում եղած քրդական բոլոր հյուսիս-արևմտյանների գերագույն տիրակալ, սակայն այդ հյուսիս-արևմտյանները փաստորեն մնացին անջատ-անջատ, և յուրաքանչյուրն իր գլխի տերն էր:

Միջագետքը, որն ամենից շուտ էր գրավվել, ուղղակի միացվեց Օսմանյան կայսրությանը, և նրա տերիտորիայից ու հարևան մի շարք շրջաններից կազմվեց Դիարբեքիի վիլայեթը՝ համանուն կենտրոնով: Այս վիլայեթը, ինչպես վերը ասվեց, բաղկացած էր 21 սանջակներից, որոնցից 8-ը քրդական հյուսիս-արևմտյաններ էին և գրեթե ամենևին չէին ենթարկվում Դիարբեքիի թուրք փաշային:

XVIII դարում Արևմտյան Հայաստանում և նրա հարավային հարևան Քրդստանում ու հարակից շրջաններում կային քրդական հինգ մեծ իշխանություններ, որոնցից ամեն մեկի մեջ մտնում էին մի քանի հյուսիս-արևմտյաններ: Այդ հինգ իշխանություններն էին՝ Բիթլիսը, Ջուլամեքիլը, Ամադիեն, Ջեզիրեն և Բայազետը:

Դրանց գրաված տերիտորիաները վարչական տեսակետից ձևավորված մտնում էին վիլայեթների մեջ, սակայն իրականում վիլայեթների փաշաներից անկախ իշխանություններ էին:

Այժմ մի քանի խոսք այն իշխանությունների մասին, որոնց տերիտորիան ամբողջապես կամ մասամբ մտնում էր Արևմտյան Հայաստանի մեջ:

Բիթլիսի իշխանություն.—Հայաստանում հաստատված քրդական իշխանությունների մեջ ամենից լայնատարածը և կարևորը Բիթլիսի իշխանությունն էր: Նա երբեմն կոչվել է Ռոշկան: Իշխանության կենտրոնը Բիթլիսն էր:

XVIII դարի սկզբին Բիթլիսի քուրդ բեյի զորքերի թիվը հասնում էր 75 հազարի: Նա նույնիսկ կտրում էր սեփական դրամ¹:

Բիթլիսի քրդական իշխանությունը մասնատված էր մի շարք հյուսիս-արևմտյանների, որոնցից նշանավոր էին Մուշը, Սասունը, Սուսանը (Սասունից արևելք), Խիզանը, Հեռուն (Սղերդի մոտ)՝ Սասունից հարավ-արևելք), Շիրվանը (Բիթլիսից հարավ), Խոսուր, Խոսթը, Բուլանը (Մուշից հյուսիս), Խուլի (Դիարբեքիից հյուսիս)՝ Սասունից և Մուշից արևմուտք), Խլաթը, Ադեղի վազը (Արծկե), Արճեշը և այլն: Դրանցում իշխող բեյերը Բիթլիսի բեյի վասալներն էին, սակայն դա հաճախ միայն ձևական բնույթ էր կրում: Հարաբերությունները նույնսիսի բնույթ ունեին նաև Բիթլիսի բեյի և սուլթանի կամ նրա ներկայացուցչի՝ Վանի փաշայի միջև:

Բիթլիսի քրդական իշխանության բնակչությունը կազմված էր հայերից և քրդական զանազան ցեղերից (աշիրեթներից), որոնք ևս հիմնականում վարում էին նստակյաց կյանք: Այս իշխանությունը XIX դարի 40-ական թվականներին վերջնականապես վերացվեց, իսկ նրա գրաված տերիտորիան մնաց սոսկ որպես վիլայեթ:

Չեֆաթի կամ Ջուլամեքիլի իշխանություն.—Քրդական այս իշխանությունը ձևականորեն մտնում էր Վանի վիլայեթի մեջ և գրավում էր նրա հարավային ու հարավ-արևելյան մասերը. Վանի վիլայեթը ունենալով սահմանագլխային դիրք, ավելի քան երկու և կես դար դարձել էր պայքարի առարկա Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրն այն իր ձեռքում պահելու համար հովանավորում էր երկրի քրդական ցեղապետերին ու բեյերին: Այստեղ երևան էին եկել քրդական իշխանություններ, որոնք իրենց հերթին կազմված էին մի շարք հյուսիս-արևմտյաններից: Քրդական այդ հյուսիս-արևմտյանները ենթարկվում էին մերթ Զուլամեքիլի, մերթ Խոշաբի, մերթ էլ այլ հյուսիս-արևմտյանների բեյերին:

Ջուլամեքիլի իշխանության մեջ մտնում էին Խոշաբի, Ջուլամեքիլի, Ոստանի, Բերկրիի և այլ ավելի մանր հյուսիս-արևմտյաններ:

Ջեզիրեի իշխանություն.—Ջեզիրեն ամբողջապես Հայաստա-

¹ Տե՛ս Կ. Բաւմաջլան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936, էջ 119—120:

նի տերիտորիայից դուրս էր գտնվում, սակայն նրան էին ենթարկվում Արևմտյան Հայաստանում եղած քրդական մի շարք հյուր-մեթուսյուններ՝ Դերսիմը, Խարբերդը, Բալուն և էկլը կամ Ակլը (հին Անդեղտուն գավառը)։ Խարբերդը իր շրջակայքի մի շարք գավառների հետ միասին 1878 թ. դարձավ վիլայեթ՝ կենտրոն ունենալով Խարբերդ քաղաքը։

Բայազետի իշխանություն (փաշայություն)։—Քրդերն Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային մասերում հաստատվել են անհամեմատ ավելի ուշ։ XVI դարում Մոլլա Իդրիսը հարավային և կենտրոնական Հայաստանից այստեղ տեղափոխեց քրդական մի շարք ցեղեր, որպեսզի նրանք այդտեղ հաստատվելով՝ պաշտպանեն Թուրքիայի արևելյան սահմանները¹։ Նրանք հիմնականում բնակություն հաստատեցին Բայազետի, Դիադինի և Ալաշկերտի շրջաններում։ XVIII դարի վերջերին Բայազետի սանջակն անջատեցին Էրզրումի վիլայեթից և դարձրին առանձին փաշայություն։

Բայազետի փաշայության մեջ մտնում էին Բայազետի, Դիադինի և Ալաշկերտի շրջանները։ Փաշաները խոշոր ֆեոդալներ էին, նրանք ունեին ընդարձակ կալվածքներ։ Փաշաները հայերի նկատմամբ կիրառում էին անտանելի ծանր հարկային քաղաքականություն։ Վերջիններս պարտավոր էին կերակրել նաև նրանց սովորաբար զորքերին։

Բայազետի փաշայությանը ենթարկվում էին մի քանի հյուր-մեթուսյուններ, որոնք իրենց հերթին ունեին ներքին լայն իրավունքներ։

Քրդական այս իշխանությունը XIX դարի կեսերին սուլթանի կողմից զինքի ուժով վերացվեց։

Հայկական իշխանությունների մնացորդները

Արևմտյան Հայաստանում XVI—XVIII դարերում հայկական նախկին իշխանությունների մնացորդներն անգամ վերացել էին պատմության ասպարեզից։ Միայն մի քանի լեռնային փոքրիկ գավառներում դեռևս գոյություն ունեին հայկական կիսանկախ «ձորապետություններ», որոնց նմանը ունեին նաև այլ ժողովուրդներ։ Օսմանյան կայսրությունը փորձել է դրանք հիմնովին վերացնել, բայց այդ նրան մինչև XIX դարի կեսերը չի հաջողվել։ Լեռնային փոքրիկ շրջաններում բնակչությունը մշտապես զինված էր և ազա-

տագրական անհավասար պայքար էր մղում Օսմանյան կայսրության դեմ։ Հայ լեռնականներն իրենց պայքարի ընթացքում հաճախ հանդես էին գալիս դրացի ժողովուրդների հետ միասին։

Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում XVI—XVIII դարերում այդպիսի կիսանկախ «ձորապետություններ»-ից հիշատակության արժանի են Սա ս ու ը (որի հայ և քուրդ բնակչությունը հրկար ժամանակ՝ ընդհուպ մինչև սուլթան Համիդի կազմակերպած 1894 թ. ջարդը, համառ պայքարի գնով պահպանում էր իր ներքին ազատությունը), Մ ո կ ս ը, Խ ի դ ա ն ը (Բիթլիսից հարավ-արևելք), Շ ա տ ա խ ը և Զ ե յ թ ու ը (Վիլիկիայում)։ Դրանք իրավական տեսակետից իրարից զգալի չափով տարբերվում էին։ Այսպես, Սասունն ուներ ներքին ինքնավարություն, Մոկսը, Շատախն ու Խիդանը ստորադրված էին քրդական բեյերին և ցեղապետերին, իսկ Վիլիկիայում գտնվող Զեյթունը իր շրջակայքով ներկայացնում էր սոսկ ֆերմանը¹ մի քաղաք։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XVI—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Տնտեսական առումով XVI—XVIII դարերի Հայաստանը իրենից ներկայացնում էր ծայրահեղ հետամնաց մի երկիր։ Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների և ներքին կռիվների հետևանքով պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին ոչ միայն բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, այլև ամբողջական շրջաններ, գավառներ ու նահանգներ։

Սակայն Հայաստանի տնտեսության հետամնացության պատճառը միայն պատերազմները և ներքին կռիվները չէին, առկա էին նաև աննպաստ այլ պայմաններ, որոնք մեծապես արգելակում էին նրա տնտեսության զարգացումը։ Դրանցից կարելի է նշել հետևյալները. 1) Թուրքիան և Պարսկաստանը տնտեսապես լինելով միջնադարյան հետամնաց երկրներ, խափանում էին իրենց տիրապետության տակ գտնվող երկրների, այդ թվում և Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը. 2) ծանր հարկային քաղաքականությունը, փաշաների, խաների, բեյերի և կապալառուների կամայականությունները հարկերի սահմանման և հավաքման ընթացքում ուժասպառ էին անում աշխատավոր բնակչությանը՝ հատկապես հպատակ ժողովուրդներին. 3) Հայաստանի և նրա հարևան երկրների՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի տնտեսությունը ծանր հարված ստա-

¹ Տե՛ս Ա. Ալպոշաշյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950, էջ 438։

¹ Ֆերմանը կոչվում էին այն քաղաքները կամ գյուղերը, որոնք ազատված էին որոշ տուրքերից և դրա համար ստացել էին հատուկ հրովարտակ (ֆերման)։

ցավ թուրքական նվաճումների հետևանքով Արևելքի ու Արևմուտքի միջև նրանց տերիտորիաների վրայով կատարվող առևտրի անկմամբ:

Գյուղատնտեսությունը

Հողային հարաբերությունները Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում իրարից էապես չէին տարբերվում, սակայն դրանց միջև կային որոշ առանձնահատկություններ:

Երկու հատվածների համար ընդհանուրն այն էր, որ գյուղական համայնքների կողմից մշակվող հողերը իրենց չէին պատկանում, համարվում էին նվաճված հողեր, և նրանց տերը համարվում էր շահը կամ սուլթանը:

Պարսկաստանում առհասարակ բոլոր հողերը բաժանվում էին երեք կարգի՝ մ ու կ ա ֆ ա թ (պետական), վ ա կ ու ֆ (եկեղեցական և մզկիթապատկան) և խ ա ս (արքունական):

Երևանի խանության մեջ ամենից տարածվածը մուկաֆաթն էր, որից և կալվածքներ էին տրվում պետական պաշտոնյաներին (խաներին, բեգերին, մելիքներին) և երբեմն էլ վաճառվում էին վաշխառուներին կամ վանքերին: Կալվածքները տրվում էին տարբեր սկզբունքներով՝ ժառանգաբար, ժամանակավորապես, ցմահ կամ կրկին հաստատվում էին որպես հին հայրենական սեփականություն:

Պետական պաշտոնյաներին (ներառյալ ընդհանուր առմամբ նրանք ուժիկ չէին ստանում), արտոնյալ մյուս մեծամեծներին, ազնվական ծագում ունեցողներին, ղինվորականներին, վանքերին, մզկիթներին մյուսլքի և թի ու լի իրավունքով իբրև վարձատրություն տրվում էին գյուղեր կամ առանձին հողամասեր: Մյուսն ու թի ու լը Երևանի խանության մեջ ամենատարածված ձևերն էին: Մյուսլքի իրավունք ստացողները կոչվում էին մյուսլք ադար, իսկ թի ու լի իրավունք ստացողները՝ թի ու լ դար:

Պաշտոնապես մյուսլքը կազմում էր գյուղացու ամբողջ եկամտի $\frac{1}{10}$ մասը, որը ժառանգաբար տրվում էր մյուսլքադարին: Մյուսլքադարը իրավունք չունեիր խառնվելու համայնքի ներքին գործերին, նույնիսկ իր հասանելիք տասանորդը (մյուսլքը) նա ինքը չէր հավաքում, այլ ստանում էր խանի կողմից նշանակված հարկահանի միջոցով: Սակայն հետագայում մյուսլքի իրավունքը աստիճանաբար տարածվում է նաև հողի վրա, և մյուսլքադարը փաստորեն հանդես է գալիս որպես կալվածատեր:

Թի ու լը տրվում էր ոչ այնքան հաճախ, ինչպես մյուսլքը: Թի ու լը տվյալ գյուղից ստացվող պետական ամբողջ եկամուտն էր, որ պաշտոնապես կազմում էր գյուղացու բոլոր արդյունքների $\frac{1}{5}$ մասը: Թի ու լի իրավունքը տրվում էր այն անձանց, որոնք պետության համար կատարում էին առանձնահատուկ ծառայություն: Թի ու լ էին ստանում նաև հոգևորականության բարձր խավի ներկայացուցիչները: Այս պարզևն անձնական էր և ստացողի ժառանգներին չէր անցնում, այլ նրա մահից հետո վերադարձվում էր պետությանը:

Ռազմա-ֆեոդալական թուրքիայում սկզբում պաշտոնապես մասնավոր սեփականություն էին ճանաչվում միայն շարժական գույքը և տներն ու այգիները: Մնացած բոլոր հողերը համարվում էին մի ու ի ն (տերունական) և վ ա կ ու ֆ (եկեղեցական-մզկիթապատկան):

Միրիե հողի մեծ մասը տրվում էր պետական պաշտոնյաներին և ղինվորականներին՝ իրենց կատարած ծառայությունների համար որպես ավատ, որ կոչվում էր դի լի ֆ («ապրուստի միջոց»):

Միրիե հողերի վրա ապրող գյուղացիները պարտավոր էին իրենց ավատատերերին վճարել աշար կամ աշուր (տասանորդ) և այլ տուրքեր: XVII դարից այդ ավատատերերը դարձան ժառանգական հողատերեր՝ դե բե բե յ ն եր («ձորապետներ») — ավատատեր-ազնվականներ:

Հայաբնակ այն վիլայեթներում (Վան, Դիարբեքիր, Էրզրում), որտեղ մեծ մասամբ իշխում էին քուրդ բեյերը, սկզբից ևեթ հողը ճանաչվեց որպես նրանց մասնավոր ժառանգական սեփականություն և կոչվում էր յուրդ լուղ կամ օջաղ լուղ:

Գյուղական համայնքները ընտանիքների միջև, ըստ շնչի, պարբերաբար կատարում էին հողաբաժանություն: Բայց հողաբաժանման ժամանակ հողի մեծագույն մասը անցնում էր գյուղի հարուստներին՝ համիաներին, իսկ աղքատները աստիճանաբար զրկվում էին հողից և դառնում ռանչպարներ՝ սեփականությունից զրկվածներ:

Երևանի խանության մեջ՝ հատկապես Արարատյան դաշտում, առանձնահատուկ կարգ ու կանոնի էր ենթարկված ջրարաշխությունը:

Բոլոր ջրերը բաժանվում էին երկու տեսակի. ա) բնական (գետերի, գետակների, լճերի, աղբուրների, ճահիճների, անձրևի ջրերը) և բ) «հանված ջրեր» (քանքանների, ջրհորների, արհեստական առուների ու ամբարտակների ջրերը): «Հանված ջրերը» համարվում էին մասնավոր սեփականություն, որ կարող էր պատկանել ոչ

միայն մի անհատի, այլև գյուղերի, քաղաքների համայնքներին:

Յուրաքանչյուր մահալ կամ շրջան ուներ իր գետակը կամ առուն, որով այդ մահալի բոլոր գյուղերը ոռոգում էին իրենց հողերը: Ջրից օգտվելու համար ամառվա ամիսներին սահմանվում էր հատուկ հերթականություն, որպեսզի յուրաքանչյուր ընտանիք կարողանար ոռոգել իր ցանքսերը: Սակայն հաճախ հերթականությունը խախտվում էր համափաների և այլ հարուստների կողմից: Ջրի օգտագործման հողի վրա հաճախ առաջանում էին կռիվներ ինչպես համայնքների, այնպես էլ ընտանիքների միջև, գործը նույնիսկ հասնում էր մարդասպանության:

Ջրաբաժանության համար գոյություն ուներ հատուկ պաշտոններ: Ամեն մի մահալ ուներ մի ջրբաժան, որը կոչվում էր մի րաբ և նշանակվում էր մի տարի ժամանակով: Միրաբին ստորագրված էին ջուլարները, որոնք անմիջապես հսկում էին առունների վրա: Միրաբները օգտվելով իրենց պաշտոնից, հաճախ կամայական կերպով էին բաշխում ջուրը և դբաղվում էին կաշառակերությամբ:

Գյուղատնտեսության մեջ գոյություն ուներ երկու տիպի տնտեսություն՝ տերունի խոշոր տնտեսություն և գյուղացիական մանր տնտեսություն: Տերունի խոշոր տնտեսություններ ունեին խաները, մելիքները, բեկերը, վանքերը, մզկիթները և այլն: Սրանք իրենց ինտենսիվությամբ և կատարելագործությամբ շատ քիչ էին տարբերվում գյուղացիական մանր տնտեսություններից: Այդպիսի խոշոր տնտեսություն ունեին, օրինակ՝ Նրևանի խանը, մահալների բեկերն ու մելիքները, էջմիածնի, Հաղպատի, Սանահինի և այլ վանքերը, Արևմտյան Հայաստանի գավառներում իշխող քուրդ բեյերը, Վարազի, Աղթամարի, ս. Կարապետի վանքերը և այլն: Սակայն երկրի գյուղատնտեսության մեջ հիմնական դերը խաղում էին գյուղացիական մանր տնտեսությունները, որոնք իրենց արտադրողականությամբ գտնվում էին էլ ավելի ցածր մակարդակի վրա:

Բերքատվությունը եղել է ցածր: Պատմագիրների անուղղակի հիշատակություններից և առանձին ուսումնասիրողների տվյալներից երևում է, որ, օրինակ, հացահատիկների (ցորենի, գարնան ցորենի, հաճարի և գարու) բերքատվությունը կազմել է ոչ ավելի, քան 3—4 ցենտներ մեկ հեկտարից:

Երկրի մեծագույն մասը մնում էր անմշակ: Ենթադրվում է, որ XVI—XVII դարերում Թուրքիայում, ինչպես և նրա տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, մշակելի հողերի միայն $\frac{1}{10}$ մասն էր մշակվում, մինչդեռ $\frac{9}{10}$ մասը վեր էր ածվել անպտուղ տարածությունների:

Դրանց, ինչպես և հարկային ծանր լծի, կրկնվող պատերազմների ու բնական պատահարների՝ երաշտի, մորեխի, հեղեղի, կարկըտի հետևանքով պարբերաբար կրկնվում էր սովը, որը աշխատավոր բնակչությանից խլում էր մարդկային մեծ զոհեր: Առանձնապես սոսկալի են եղել 1599—1601 թթ. էրզրումի վիլայեթում բռնկված սովը, որը մանրամասն նկարագրված է ժամանակակիցներից մեկի կողմից¹, և 1605—1610 թթ. սովը, որը ընդգրկել է Փոքր Ասիան, Անդրկովկասը, Միջագետքը և որը խլել է հսկայական թվով զոհեր:

XVI—XVIII դարերում Հայաստանի երկրագործության մեջ որևէ նոր ճյուղ չավելացավ: Նա իր կազմով մնաց նույնը, ինչ որ կար նախորդ ժամանակաշրջանում. հացահատիկներից մշակվում էին ցորեն, գարի, հաճար, տարեկան, կորեկ, բրինձ. տեխնիկական կուլտուրաներից՝ բամբակ, քնջութ. այգեգործական կուլտուրաներից՝ խաղող, դեղձ, ծիրան, սալոր, կեռաս, բալ, տանձ, խնձոր և այլն. բանջարեղեններից և բոստանային կուլտուրաներից՝ ձմերուկ, սեխ, վարունգ, կաղամբ, սոխ, լոբի, բակլա, զանազան տեսակի կանաչիներ:

Աննախանձելի էր նաև անասնապահության վիճակը: Քոչվորական անասնապահությունը, որ նախորդ ժամանակաշրջանների համեմատությամբ ավելի էր արմատավորվել երկրում, նեղում էր ոչ միայն երկրագործությանը, այլև կիսաքոչվորական ու հատկապես նստակյաց անասնապահությանը: Իսկ ինքը՝ քոչվորական անասնապահությունը հաստատուն զարգացում չէր կարող ունենալ, որովհետև նրա վիճակը գրեթե ամբողջովին կախված էր բնության քմահաճույքից: Երաշտից և սաստիկ սառնամանիքներից, որոնք պատահական չեն Հայկական լեռնաշխարհում, քոչվորական անասնապահությունը ստանում էր մեծ հարված, նրա կորուստները հասնում էին հսկայական չափերի:

Քոչվորական անասնապահության մեջ առաջին տեղը գրավում էր մանր եղջերավոր անասնապահությունը, ապա խոշոր եղջերավոր անասնապահությունն ու ձիաբուծությունը: Բացի դրանից, քոչվորական անասնապահությունը նստակյաց և մասամբ կիսանրստակյաց անասնապահությունից տարբերվում էր և նրանով, որ նրանում քաշող անասունները, հատկապես եղջերու, իրենց գլխաբանակով համեմատաբար քիչ տոկոս էին կազմում: Դա հետևանք էր այն բանի, որ քոչվոր անասնապահները երկրագործությամբ չէին

¹ Տե՛ս Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 597:

զբաղվում և եղների կարիքը քիչ էին զգում: Քոչվորական անասնապահության հիմնականում զբաղվում էին քրդական որոշ ցեղեր:

Նստակյաց և կիսաքոչվորական անասնապահությունը ևս մեծ մասամբ ենթակա էր բնության քմահաճության, որովհետև խոտացանքսեր շատ քիչ կային, իսկ կրկնվող երաշտների պատճառով խոտհարքները հաճախ երաշտահարվում էին, և գյուղացին հնարավորություն չէր ունենում իր անասունների համար անհրաժեշտ քանակությամբ ձմեռվա կեր հավաքելու:

Երկրի բարիքների մեծագույն մասը տալիս էին գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, իսկ դրանք գտնվում էին այդպիսի անմխիթար վիճակում:

Արհեստագործությունը և առևտուրը

Արհեստագործությունը.—Մենք տեսանք, որ դեռևս XI—XIII դարերում Հայաստանում գոյություն ունեին մի քանի տասնյակի հասնող քաղաքային արհեստներ, որոնցից շատերը համալսմբված էին արհեստավորական առանձին կազմակերպությունների՝ եղբայրությունների մեջ: Այդ կազմակերպությունները պահպանվեցին նաև հետագա դարերում: Պարսկաստանում նրանք կոչվում էին համաբայություններ, իսկ Թուրքիայում՝ էսնաֆություններ: Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում արհեստավորների մեծ մասը կազմում էին հայերը: Իրենց այդ կազմակերպությունները նրանք շարունակում էին կոչել եղբայրություններ:

Համբարական կազմակերպությունների համար Պարսկաստանում համեմատաբար պայմաններն ավելի նպաստավոր էին, քան Թուրքիայում: Տիրանալով երկրին, թուրքական կառավարությունը ոչնչացրեց այնտեղ գոյություն ունեցող համբարությունները, սակայն դրանք ենթարկեց որոշ փոփոխությունների, որոնք ծանր էին արհեստավորների համար: Սուլթանները համբարական կազմակերպությունները դարձրին իրենց համար եկամտի աղբյուր և շահագործման առարկա:

Պարսկաստանում կառավարությունն ու նրա պաշտոնատար անձինք՝ սկսած շահերից մինչև ստորին պաշտոնյաները, չէին խառնվում համբարության ներքին գործերին, այլ բավարարվում էին միայն նրանով, որ համբարությանը պարտադրում էին իր անդամների հարկը հավաքել և մուծել պետական գանձարան:

Համբարական կազմակերպությունն ուներ իր ներքին կարգ ու կանոն, որը կիրառվում էր ճշտությամբ: Համբարության անդամի կատարած զանցանքների համար սահմանված էին տարբեր տեսակի տույժեր:

Համբարությունն իր անդամների աշխատանքային շահերը պաշտպանում էր թե՛ հաճախորդների (պատվիրատուների) առաջ և թե՛ համբարության ներսում: Չէր թույլատրվում, որ արհեստավորների մրցակցությամբ վնասվի աշխատանքը: Արգելվում էր միջանցից աշխատանք խլելը, հսկվում էր, որ առևտրականների ու այլ պատվիրատուների կատարած գործարքների ժամանակ համբարության անդամները չենթարկվեն կամայականությունների:

Համբարության ղոնները փակ չէին արհեստավորների առջև, այն փակ կաստա չէր: Միևնույն համբարության մեջ կարող էին ընդունվել տարբեր ազգություններին պատկանող, ինչպես և տարբեր սեռերից եկած արհեստավորներ:

Համբարությունն ուներ իր դրամական միջոցները և մշտական գանձարանը: Միջոցները ստեղծվում էին տուգանքներից, զանազան վճարումներից, նվերներից և այլն: Այդ միջոցներից բաժին էր հանվում անաշխատունակ դարձած կամ հիվանդ համբարականների, ինչպես և համբարության որբացած անդամների ապահովման համար: Համբարությունները հաճախ իրենց միջոցներով ազատում էին գերի արհեստակիցներին:

Արհեստավորները բաժանվում էին երեք խմբի՝ վարպետ (ուստա), ենթավարպետ (քարգահ) և աշակերտ (շագիրդ): Ենթավարպետը տվյալ արհեստին լրիվ տիրապետելուց և որպես քննություն որևէ գործիք կամ իր պատրաստելուց հետո, մեծ հանդիսավորությամբ ու ծիսակատարությամբ վարպետից յատնում էր վկայական, որից հետո միայն կարող էր իր համար առանձին արհեստանոց բանալ: Վարպետ դարձած ենթավարպետների տեղը գրավում էր ավագ աշակերտը: Աշակերտությունից վարպետության աստիճան ձեռք բերելու համար տարբեր արհեստների բնագավառում օահմանված էր տարբեր ժամկետ, որը տատանվում էր 6—12 տարվա սահմաններում: Աշակերտները կազմում էին արհեստավորության շահագործվող տարրը: Ենթավարպետի վիճակը նույնպես նախանձելի չէր, նրա ստացած աշխատավարձը աննշան էր, և նա չէր կարող վարպետ դառնալ առանց իր վարպետի վկայության:

Համբարությունն ուներ իր վարչությունը, որը ընտրվում էր արհեստավորների ընդհանուր ժողովում: Այդ վարչությունը բաղկացած էր ուստա բաշուց (գլխավոր վարպետ), նրա երկու օգնականներից (աղսախկալնեից), գանձապահից (խազնա-

դ ար ի ց) և ի գ ի թ բ ա շ ու ց, որն ի կատար էր ածում ուստաբաշու վճիռները, նրա կարգադրությունները հաղորդում էր համքարության անդամներին: Ուստաբաշին համարվում էր համքարության պետը: Նա էր ամբողջապես տնօրինում քաղաքի քալանթարի կամ դարուղալի հետ եղած գործերը, որոշում հարկերի չափը, բողոքում ալս կամ ալն անարդարացի վճիռների դեմ:

Համաքարությունները հաճախ խոշոր դեր էին խաղում նաև քաղաքների ընդհանուր տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Համաքարուխյունները առանձնապես ուժեղ էին դարբնության, որմնադրության, ներկարարության, պայտարության, կաշեգործության և մի շարք այլ արհեստների գծով:

Արհեստագործական գործիքները պարզունակ էին, բացառապես տիրապետում էր ձեռքի աշխատանքը, արտադրողականությունը շատ ցածր էր: Թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում մահ-նից ավելի տարածված էին կավագործությունը, դարբնությունը, որմնադրությունը, ներկարարությունը, գլրարությունը, մանածագործությունը, պայտարությունը, դերձակությունը, կաշեգործությունը, հյուսնությունը և այլն:

Արհեստագործության կենտրոններից էին՝ էրզրումը, Երզնկան, Երևանը, Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, Կարսը, Բայազետը, Խլաթը:

Առևտուրը.—Այս ժամանակաշրջանի արտաքին առևտրի մեջ նորությունն այն էր, որ Անդրկովկասի երկրները, այդ թվում և Հայաստանը, առևտրա-տնտեսական տեսակետից ավելի սերտորեն կապվեցին Ռուսաստանի հետ:

XVI—XVIII դդ. անդրդովկասյան երկրների և Ռուսաստանի միջև առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու արագ ծավալման համար ստեղծվել էին բարենպաստ մի շարք պայմաններ, որոնցից անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալ-ները.

1. Ռուսաստանը դարձել էր միասնական մի ընդարձակ պետություն, և զարգանում էին նրա տնտեսության բոլոր ճյուղերը, այդ թվում և արտաքին առևտուրը:

2. XVI դարի կեսերին, Մերձվուլգյան շրջանների միացումով, Վուլգայի ջրային ճանապարհն ամբողջապես ընդգրկվեց ռուսական պետության մեջ, իսկ Վուլգան ելք էր բաց անում Կասպից ծովի վրայով դեպի Պարսկաստան ու Անդրկովկաս:

3. Թուրքական նվաճումների, ինչպես և առհասարակ համաշխարհային առևտրի ճանապարհների ուղղովթյան փոփոխման հետևանքով (Միջերկրական ծովի փոխաբեմ համաշխարհային առևտրի մեջ սկսեց մճոող դեր խաղալ Ատլանտյան օվկիանոսը) Մեր-

Հավոր Արևելքի, Անդրկովկասի և Պարսկաստանի վրայով Արևելքի
Հետ կառարվող քարավանային առևտուրը կորցրեց իր նշանակու-
թյունը: Անդրկովկասն ու Պարսկաստանը Արևմուտքի փոխարեն
առևտրա-տնտեսական ավելի սերտ կապերի մեջ մտան Ռուսաս-
տանի հետ:

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերությունները սկսեցին անշեղորեն զարգանալ հատկապես XVII դարի 20—30-ական թվականներից, որովհետև մինչ այդ, Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև XVI դարում և XVII դարի սկզբում մղվող պատերազմների հետևանքով, նպաստավոր պայմաններ չկային առևտրական նորմալ հարաբերությունների համար։

Հայ վաճառականները գրեթե ամբողջովին իրենց ձեռքն էին վերցրել Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև կատարվող առևտուրը: Այդ գործում առանձնապես ակտիվ էին Նոր Զուղայի վաճառականները, որոնք կազմել էին ընկերություն:

Հայ առևտրականները Ռուսաստան էին տանում պարսկական հում մետաքս, Արեւելքի զանազան ապրանքներ (թանկագին քարեր, համեմունքներ), հայկական արհեստավորական արտադրանքներ (գորգեր, ներկեր և այլն):

Ռուսաստանից Արևելյան Հայաստան և Պարսկաստան էին ներմուծվում թանկագին մորթիներ, մոմ, քաթան, մահուդ, մետաղ-յա իրեր և այլ արտադրանք, իսկ Եվրոպայից՝ մահուդ, տնային գործածության իրեր, զարդեր, հայելիներ։

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կատարվող առևտրի մեջ XVII դարի 2-րդ կեսից և մանավանդ XVIII դարում առանձնահատուկ խոշոր դեր էր խաղում Երևանը։ Նա դարձել էր այն հանգույցներից մեկը, որտեղ կենտրոնանում էր Պարսկաստանից դեպի Ռուսաստան և Ռուսաստանից Պարսկաստան արտահանվող սպորանքների մի զգալի մասը։ Երևանը բանուկ ճանապարհներով կապված էր Նախիջևանի, Թավրիզի, Թբիլիսիի և Գյանջայի հետ։

Սակայն հայ վաճառականների գործարքները չէին սահմանափակվում միայն Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կատարվող առևտրով: Նրանք տարանցիկ առևտուր էին անում նաև Արևմտյան Եվրոպայի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի հետ:

Արեւմտյան Հայաստանի հայ վաճառականները Թուրքիայի արտաքին առևտրով գրեթե չէին զբաղվում, այդ առևտուրը գտնվում էր եվրոպական առևտրականների ձեռքին:

Ընդհանուր առմամբ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանից արտահանվող կարևոր ապրանքներից էին՝ տառերի ձուկը, բամբակի

գործվածքները, գլխորը, կաշիները, գորգերը, մետաքսը, բամբակը և այլն:

Ներքին առևտուրը մեծապես կապված էր արտաքին տարանցիկ առևտրի հետ. այն աշխույժ բնույթ էր կրում միայն տարանցիկ ճանապարհների մերձակա շրջաններում և գավառներում:

Ներքին առևտրի ապրանքները գյուղատնտեսական և արհեստավորական արտադրանքներ էին: Իբրև ներքին առևտրի կետեր աչքի էին ընկնում Երևանը, Էրզրումը, Երզնկան, Կարսը, Վանը, Խլաթը, Մուշը, Բիթլիսը: Պակաս դեր չէին խաղում նաև գավառական կենտրոններն ու ճանապարհների վրա գտնվող բնակավայրերը:

Քաղաքներում կային շուկա-հրապարակներ, որտեղ լինում էին բազմաթիվ մանր խանութներ և կրպակներ:

Առևտրականներն ըստ իրենց կարողության և կատարած գործարքների, բաժանվում էին որոշ խմբերի՝ խոջաների, թոմարի առևտրականների, խանութպանների և չարչիներին: Խոջաները ամենից ազդեցիկ ու հարուստ առևտրականներն էին և հիմնականում զբաղվում էին արտաքին ու տարանցիկ առևտրով: Թոմարի առևտրականները կատարում էին յուրատեսակ միջնորդի դեր: Նրանք գնելով և իրենց մոտ կուտակելով մեծ քանակությամբ ներմուծված ու տեղական ապրանքներ, դրանք վաճառում էին խանութպաններին և չարչիներին (փերեզակ): Խանութպանները առևտուր էին անում իրենց սեփական խանութներում: Նրանք վաճառքի համար իրենց ապրանքները գնում էին խոջաներից և թոմարի առևտրականներից. իսկ չարչիները շրջիկ մանր առևտրականներ էին:

Առևտրականները կազմակերպել էին ընկերություններ: Սովորաբար այդ ընկերություններից յուրաքանչյուրն իր մեջ էր միավորում միատեսակ ապրանքներով առևտուր անող վաճառականներին: Այսպես, օրինակ՝ ընկերություններ կային գինեվաճառության և մի քանի այլ ապրանքների առևտրի գծով:

Սակայն խոսելով XVII—XVIII դդ. Հայաստանի առևտրի մասին, չպետք է չափազանցնել նրա բնույթն ու ծավալը: Այդ դարերում Հայաստանի տնտեսությունը մնում էր որպես փակ բնատնտեսություն: Ներքին առևտուրը դեռևս լայն կերպով չէր թափանցել նրա խորքերը: Բացի տնտեսության փակ նատուրալ բնույթից ու հետամնացությունից, առևտրի զարգացումը խափանում էին նաև Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջև պարբերաբար կրկնվող պատերազմները, փաշաների, խաների ու բեյերի ներքին կռիվները, մաք-

սային բարդ սիստեմը և չափերի ու կշիռների բազմատեսակությունը, թալանն ու կողոպուտը:

Քաղաքները

Միջնադարյան հետամնացության մեջ խարխալող Թուրքիայում և Պարսկաստանում քաղաքային կյանքի զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ չկային: Առևտրի ու արհեստագործության համեստ չափերն ու ծավալը մեծ հեռանկարներ չէին կարող բաց անել քաղաքների զարգացման համար, չհաշված այն, որ պարբերաբար կրկնվող պատերազմների և ներքին կռիվների հետևանքով շատ քաղաքներ ենթարկվում էին լուրջ ավերման:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանի քաղաքներից նշանավոր էին՝ Երևանը, Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Կարսը, Բայազետը, Խլաթը, Բիթլիսը, Մուշը և Արճեշը: Սակայն բացառությամբ Երևանի, Էրզրումի, Վանի և Երզնկայի, յուրաքանչյուրի բնակչության թիվը մեկ տասնյակ հազարից չէր անցնում: Այսպես, օրինակ, Երևանում Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքը՝ Երևանը, XIX դարի սռաջին քառորդում ունեցել է միայն մոտ 12 հազար բնակիչ (2400 ընտանիք), իսկ Արևմտյան Հայաստանի Խլաթ, Մուշ և Արճեշ քաղաքների բնակչության թիվը ավելի փոքր է եղել: Քրդական բեյերի միջև մղվող կռիվների հետևանքով Մանազկերտը որպես քաղաք շարքից դուրս էր եկել: Հայաստանի այս հնագույն քաղաքը, որը նախորդ բոլոր ժամանակաշրջաններում շնայած բազմիցս ենթարկվել էր ավերման, այնուամենայնիվ, մինչև թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանը չէր կորցրել իր նշանակությունը: XVI դարում նա ուներ մոտ 6000 տուն, իսկ XIX դարի սկզբում՝ միայն 107 տուն:

Հայերից հետո Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում զգալի տոկոս էին կազմում ադրբեջանցիները, իսկ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում՝ թուրքերն ու քրդերը:

Քաղաքները սովորաբար ունեին միջնաբերդեր, որոնք պատած էին ամուր պարիսպներով: Իրենց ամուր միջնաբերդերով հռչակված էին Էրզրումը, Կարսը, Երևանը և, մասամբ, Բայազետը:

Քաղաքները բաժանված էին առանձին թաղամասերի: Թաղամասերն իրենցից ներկայացնում էին վարչական և տնտեսական միավորներ: Քաղաքների պետերը կոչվում էին քալանթարներ և նշանակվում էին խանի կամ փաշայի կողմից, իսկ թաղամասերի կառավարիչները կոչվում էին քեդխուդա կամ մելիք:

Քաղաքներում բնակվում էին սոցիալական տարբեր խմբերին

պատկանող բնակիչներ: Քաղաքների բնակչության ճնշող մասը կազմում էին արհեստավորները, առևտրականները և չբավոր ու ընչազուրկ բնակիչները, որոնք ծառայում էին կամ տներում, կամ զանազան հաստատություններում որպես սեւագործ բանվորներ և բեռնակիրներ:

Քաղաքային բնակչությունը առևտրից, արհեստներից և այլ զբաղմունքներից բացի զգալի չափով կապված էր նաև գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Քաղաքներում (օրինակ, Երևանում, Վանոմ և այլուր) կային բաղմամթիվ այգիներ, բանջարանոցներ: Դրանց, ինչպես և տների մեծ մասի մի հարկանի լինելու և ամեն մի տան մեջ միայն մեկ ընտանիք բնակվելու պատճառով՝ քաղաքները գրավում էին ընդարձակ տարածություններ:

Քաղաքները գտնվում էին անբարեկարգ վիճակում: Տները մեծ մասամբ կավակերտ էին, իսկ փողոցները՝ նեղ ու ոչորհապտույտ: Այդպիսի թույլ կառուցվածք ունենալու պատճառով տները հրկրաշարժից և երկրաբաժնի անձրևներից հեշտովթյամբ փլվում էին: Այսպես, օրինակ, 1648 թ. Վանում և 1679 թ. Երևանում տեղի ունեցած երկրաշարժերից ավերվել են ոչ միայն տների մեծ մասը, այլ նաև ավելի ամուր համարվող՝ եկեղեցական ու պաշտպանական շինություններ:

Քաղաքների փողոցները չէին լուսավորվում: Մուլեն բնկնելուն պես բոլորը քաշվում էին իրենց տները: Քաղաքներից շատերը չունեին խմելու համար պիտանի ջուր: Փողու առատության, նեխած ու ճահճային ջրերի առկայության, բուժօգնության և սանիտարական տարրական կանոնների պահպանման բացակայության պատճառով քաղաքներում անպակաս էին մահասփյուռ հիվանդությունները:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐՆ ՈՒ
ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ XVI—XVIII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

XVI—XVIII դարերը հայ ժողովրդի պատմության ամենամուսկ
ժամանակաշրջաններից են:

Գերեվարությանների, բռնի գաղթերի, հարկադրական արտագաղթի և այլ միջոցներով Հայաստանում հայ բնակչության թիվը զգալի չափով նվազում է։ Մոտավոր հաշիվներով, այդ դարերի ընթացքում գանազան եղանակներով Հայաստանից դուրս է գնացել ավելի քան մեկ միլիոն բնակիչ։

Պարսկական շահերը Թուրքիայի հետ ունեցած առաջին իսկ

պատերազմներից մինչև XVII դարի առաջին քառորդի վերջերը
թուրքական ներխուժման առաջն առնելու ելքը տեսնում էին. Արևել-
յան Հայաստանի ամայացման և նրա բնակչությանը Պարսկաստա-
նի խորքերը քշելու մեջ: Այդ եղանակով հարյուր-հազարավոր հայ
բնակիչներ տեղահան արվեցին Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջ-
քաններից և քշվեցին Պարսկաստանի հարավային ու կենտրոնական
գավառները: Տեղահանումը ահավոր լավի հասավ հատկապես Շահ
Աբաս I-ի 1603—1604 թթ. արշավանքների ժամանակ:

Սբաս I-ի 1603—1604 թթ. արշավանքների ժամանակ
Պարսկական այդ բռնակալը, լուր ստանալով օսմանյան բա-
նակի հարձակման մասին, հրամայում է իր զորքերին ամայացնել
Արևելյան Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, իսկ բնակիչներին
զենքի ուժով քշել Պարսկաստան։ Մահվան սպառնալիքի տակ տե-
ղահան է արվում մոտ 350 000 բնակիչ և զինվորական ջոկատներ
զահան է արվում մոտ 1604 թ. քշվում դեպի Պարսկաստան։ Նրա
խիստ հսկողությամբ 1604 թ. քշվում դեպի Պարսկաստան։ Նրա
մի զգալի մասը վատ եղանակների, սննդի բացակայության և այլ
պատճառներով ճանապարհին զոհ է գնում։

պատճառներով ճանապարհին զոհ է գնում:
Նույն կերպ էին վարվում նաև թուրքական սուլթանները: Պարսկաստանը թուլացնելու և Անդրկովկասը գրավելու ու իրենց լծի տակ պահելու համար թուրքական սուլթանները ևս, երկիրն ավերելու հետ միաժամանակ, նրա բնիկ բնակիչներին քշում էին իրենց լու հետ միաժամանակ և հարավային նահանգները (գլխավորապես Կարաբաղյան արևմտյան և հարավային նահանգները (գլխավորապես Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները և Եգիպտոս): Այսպես, 1578 թ. Վրաստանի, Հայաստանի օրինակ, օսմանյան զորքերը 1578 թ. Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի վրա կատարած արշավանքի ընթացքում Արարատյան դաշտից և Երևանից 60 000 գերի վերցրին և քշեցին Թուրքիայի արևմտյան շրջանները:

արևմտյան շրջանները։

Սակայն պարսկական շահերը տեսնելով, որ Արևելյան Հայաստանի ամայացումով ոչ թե դժվարանում, այլ, ընդհակառակն, հեշտանում է Օսմանյան կայսրության առաջխաղացումը դեպի արևելք, XVII դարի առաջին քառորդից սկսած փոխեցին իրենց այդ քաղա-
XVII դարի առաջին քառորդից սկսած փոխեցին իրենց այդ քաղա-
քականությունը և աշխատեցին երկիրը բնակեցնել հայերով։ Այդ
նպատակով 1618—1623 թթ. ընթացքում Երևանի Ամիրզունա խանը,
նույնիսկ մի քանի արշավանքներ է կատարում դեպի Արևմտյան
Հայաստանի տարբեր շրջաններ և այնտեղից մեծ թվով հայեր բե-
րելով, բնակեցնում է Արարատյան դաշտի տարբեր մասերում։ Բա-
ցի այդ, թույլատրվում է Պարսկաստան տարված բնակչության վե-
րադարձը դեպի Հայաստան։ Այդպիսի քաղաքականության հետե-
վանքով Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչությունը XVII դարի 30—
—40-ական թվականներից մինչև նույն դարի վերջերը զգալի չափով
ավելանում է։ Արևմտյան Հայաստանում, ընդհակառակն, գնալով

413

Հայ բնակչության թիվը ավելի ու ավելի է նվազում: Սուլթաններն իրենց տիրապետությունը Հայաստանի այդ մասում հաստատուն դարձնելու համար պարբերաբար տեղահան էին անում հայ բնակչությանն իր հայրենի երկրից ու քշում դեպի կայսրության տարբեր մասերը, իսկ նրանց տեղը բնակեցնում էին թուրքեր ու քրդական ցեղեր:

Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Թուրքիան օգտագործեց քրդական շեյխերի ու բեկերի՝ Պարսկաստանի դեմ ուղղված շարժումը և օգնեց նրանց Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ավելի ամրանալու։ Սուլթան Սելիմից սկսած Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանների հսկողություն հանձնվեց քրդական ցեղապետերին։ Այդ պարտականությունը կատարելու համար բազմաթիվ գավառներից հայերին տեղահան արեցին և նրանց տեղում բնակեցրին քրդական ցեղեր, որոնց մի մասը դարձավ նրատակյաց։ Հյուսիսային Միջագետքից ու Քրդստանից տեղահանված քրդերը հիմնականում բնակվեցին Մասիսի Արևմտյան լանջերին, Բայազետի, Դիարիքի ու Ալաշկերտի շրջաններում և վանա լճից հյուսիս ընկած գավառներում։ XVI դարի վերջերին քրդական ցեղեր բնակվեցին նաև Արևելյան Հայաստանում։

XVI—XVIII դդ. ընթացքում արտագաղթի հոսանքը ոչ միայն շրջահատվեց, այլ ավելի ուժեղացավ: Երկրում ստեղծված անտանձնի պայմաններից ստիպված հաջ ժողովրդի հսկայական զանգվածներ բռնում էին արտագաղթի ուղին: Արտագաղթն ուներ տարբեր ուղղություններ. գաղթող բնակչության մի մասը հաստատվում էր հարևան Վրաստանում և Ադրբեջանում, իսկ մյուս խոշոր մասը դիմում էր դեպի հեռավոր երկրներ՝ դեպի Հյուսիսային Կովկաս, Ղրիմ, Արևմտյան Ուկրաինա, Լեհաստան, Իտալիա, Հնդկաստան, Սիրիա, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները, Պարսկաստանի կենտրոնական ու հարավային գավառները և այլ տեղեր:

XVIII դարի առաջին քառորդից Արևելյան Հայաստանից արտագաղթողների հիմնական հոսանքն ուղղված էր դեպի Ռուսաստանի հարավային նահանգները: Պետրոս Առաջինը 1723 թվականին հայերին ուղղած իր հատուկ հրովարտակով խոստանում էր արտոնություններ տալ այն բոլոր հայերին, ովքեր ցանկանում էին մշտապես կամ ժամանակավորապես բնակվել Ռուսաստանում և նրա նոր զբաղված վայրերում: Այդ հրովարտակի հետևանքը եղավ այն, որ Արևելյան Հայաստանից հազարավոր հայեր գաղթեցին դեպի Ռուսաստանի հարավային՝ նահանգները՝ գլխավորապես Հյուսիսային Կովկասի արևելյան և արևմտյան շրջանները:

XVII—XVIII դդ. Արևելյան Հայաստանում հայերի հետ միա-

սին բնակվում էին նաև աղբբեջանցիները և մասամբ քրդերը։ Այս-
տեղ մյուս ազգութայիններին (ասորի, հույն ու այլք) պատկանող-
ները սակավաթիվ էին և գրեթե տոկոս չէին կազմում։ Արևմտյան
Հայաստանում, ուր հայ բնակչությունն ավելի մեծ չափով էր են-
թարկված տեղահանման, ոչնչացման և գերեզմարության, այնու-
ամենայնիվ, նա կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը՝
հատկապես էրզրումի, Վանի, Կարսի և Դիարբեքիրի վիլայեթնե-
րում։ Երկրորդ տեղն, ըստ իրենց թվի, բռնում էին քրդերը, իսկ եր-
րորդը՝ թուրքերը։ Քուրդ բնակչության մեծ մասը հաստատված էր
Վանի վիլայեթում և Բայազետի փաշայությունում։

XVI—XVIII դդ. Հայաստանի աշխատավոր բնակչությունը տիրող դասերի կողմից ենթարկվում էր դաժան շահագործման:

Առանձնապես ծանր էր հպատակ քրիստոնյա բնակչության վիճակը:

Ճակը: Հպատակ ժողովուրդներից տասնյակ հազարավոր երիտա-
սարդներ վաճառքի էին հանվում շուկաներում և ստրկացվում: Տնա-
լին ստրկութունը XVII—XVIII դդ. Թուրքիայում և Պարսկաստա-
նում սովորական երևույթ էր: Արևմտյան Հայաստանում կալին փա-
շաներ, որոնց ստրուկների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի:
Բնակչությունը ենթակա էր իշխողների կամայականություններին:

Օրենքի և կարգ ու կանոնի բացակայությունը, բռնությունները, ջարդերը, անասելի կեղեքումները, խրոնիկական բնույթ ստացած պատերազմները, ազգային հալածանքները սպառնում էին մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը:

Անդրկովկասի ժողովուրդները համառ պայքար էին մղում ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու և օտարի լուծը թոթափելու համար։ Նրանք ազատագրական պայքարի ընթացքում սերտ հարաբերությունների մեջ մտան Ռուսաստանի հետ և նրա օգնությամբ փրկվեցին պարսկական ու թուրքական ծանր լծից ու ֆիզիկական բնաջնջումից։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1801—1917 թթ.

1. ԵՐԿՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Արևելյան Հայաստանի պատմական կյանքում 1801—1917 թթ. ընթացքում կատարվում են արմատական փոփոխություններ: XIX դարի առաջին տասնամյակներում Անդրկովկասի երկրները՝ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Արևելյան Հայաստանը միացվում են Ռուսաստանին: Դրանից հետո Անդրկովկասի երկրների ու ժողովուրդների պատմական բախտը ամբողջովին կապվում է Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի պատմության հետ:

Չհաշված հայաբնակ մի շարք շրջաններ (Լոռի, Ղարաբաղ, Զանգեզուր և այլն), Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին է միացվում Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828 թ.), որը հաջորդեց ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմին: Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանում վարչական փոփոխություններ են կատարվում դեռևս պատերազմն ավարտվելուց առաջ:

Երևանը գրավելուց անմիջապես հետո (1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին) նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տերիտորիաներում կարգ ու կանոն հաստատելու և մինչև ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտումը դրանց տնտեսական հնարավորությունները պատերազմի նպատակներին ծառայեցնելու համար դեռևս Պասկևիչը 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Երևանում կազմակերպում է «Ժամանակավոր վարչություն»՝ նրան հանձնարարելով ներշնչված նախկին խանությունների կառավարումը:

Երևանում հաստատված ժամանակավոր վարչությունը բաղկացած էր երեք մարդուց՝ այստեղ գտնվող զորքերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկուց, որը համարվում էր վարչու-

թյան նախագահը, Ներսես Աշտարակեցուց, որը իբրև տեղացի, բնակչության մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող և երկրի պայմաններին լավ ծանոթ անձնավորություն, պետք է նպաստեր վարչության աշխատանքի հաջող ընթացքի ապահովմանը, և Երևանի բերդի պարետ փոխ-գնդապետ Բորոգինից: Ժամանակավոր վարչությունը ամբողջովին ենթարկվում էր կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Պասկևիչին և կառավարվում նրա կարգադրությունների հիման վրա: Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանությունների ներքին կյանքում ժամանակավոր վարչության գործունեության շրջանում փոփոխություններ չէին նախատեսված, և այդպիսիք տեղի չունեցան. ուժի մեջ մնացին վարչական բաժանման մահալային սիստեմը և դրանց կառավարման նախկին, պարսկական ձևը: Լիվելին, Նախիջևանում իրենց պաշտոններում մնացին պարսկական տիրապետության շրջանի բոլոր պաշտոնյաները, որոնք ենթարկվում էին ժամանակավոր վարչությանը:

Ժամանակավոր վարչությունը, կազմված լինելով մարզի քաղաքացիական բոլոր գործերը վարելու նպատակով, մեծ պարտականություններ էր կրում իր վրա: Այդ պարտականությունները հատուկ հրամանագրի ձևով կազմվել էին Պասկևիչի կողմից և տրվել ժամանակավոր վարչությանը ի ղեկավարություն:

Պասկևիչի այդ հրամանագրով ժամանակավոր վարչությանը հանձնարարվում էր՝ մարզում հաստատել խաղաղություն, ապահովել նրա անդորրը ներքին և արտաքին հարձակումներից, հաշվի առնել և հայտնաբերել պետական բոլոր կարգի ունեցվածքները, պարսկական տիրապետության շրջանի պետական բոլոր եկամուտները և դրանք տրամադրել հօգուտ ռուսական կառավարության, զորքը մշտապես ապահովել պարենամթերքով, ռուսական իշխանությանը ենթարկել Արաքսի աջ կողմում գտնվող ցեղերին, որոնք ցանկանում են մտնել Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, տեղական պաշտպանության նպատակներով տեղացիներից կազմակերպել զինված ջոկատներ, միջոցներ ձեռնարկել ժանտախտի տարածման դեմ, ապահովել Երևանի և Սարգարաբադի բերդերի կայազորների ու բնակիչների մատակարարումը, տեղեկություններ հավաքել թուրքական փառալուծություններում տեղի ունեցող զորքերի շարժման և նրանց զինվածության մասին, ապահովել Վրաստանի հետ մշտական կապը Ապարանով և Դիլիջանի կիրճով, հոգ տանել Երևանում և Սարգարաբադում բամբակի մշակությունը ավելացնելու և ձեռնտու դնելով բամբակ ձեռք բերելու համար, հովանավորել առևտուրը, Կողբի աղահանքերի արդյունահանությունը, քն-

նել և ընթացք տալ եղած դիմումներին, պարզել արտոնյալ դասերի ներկայացուցիչների իրավական դրությունը և այլն, և այլն:

Այսպիսով, Պասկևիչը ժամանակավոր վարչությունից պահանջում էր լուծել պատերազմի և խաղաղ կյանքի հետ առնչվող այնպիսի հարցեր, որոնք կապված էին մեծ դժվարությունների հետ: Քաջաված երկիրը ամենեկին ի վիճակի չէր իր ողորմելի տնտեսություններ հագուելու տալու ցարական աստիճանավորներին մեծ ախորժակին:

Պասկևիչը ժամանակավոր վարչության շորս ամիսների գործունեությունից անշափ դժգոհ է մնում և գլխավոր շտաբի պետ Դիրիշին գրավոր բողոք է ներկայացնում գններալ Կրասովսկու դեմ, վերջինիս մեղադրելով անգործության մեջ:

Առանց այդ բողոքի էլ վաղուց արդեն արքունիքում նախագիծ էր մշակվում Երևանի մարզի մնացած վարչաձևի համար: Նիկոլայ I-ը դեռևս 1827 թ. հոկտեմբեր ամսին կարգադրել էր կազմել մի հանձնաժողով, որը մշակեր նոր նվաճված այդ երկրի կառավարչության նախագիծ և այն ներկայացներ հաստատելու: Հանձնաժողովի կազմած նախագիծը երևան է գալիս 1827 թ. վերջերին: Դա երկրի վարչական, տնտեսական և ռազմական բնագավառներին վերաբերող մի ընդարձակ կանոնադրության նախագիծ էր, որով հանձնարարվում էր առաջին իսկ հնարավորության դեպքում Երևանի մարզում (провинция), այսինքն՝ Երևանի ու Նախիջևանի խանություններում, ինչպես և նոր միացված մյուս շրջաններում ժամանակավոր կառավարչության փոխարեն ստեղծել նոր վարչություն կամ Երևանում, կամ մի այլ հարմար տեղում: Այդ վարչությունը ենթարկվելու էր Պասկևիչի իշխանությանը և բաղկացած էր լինելու հինգ հոգուց՝ տվյալ մարզի ռազմական պետից, երկու խորհրդակցանքներից, որոնք լինելու էին ռուս աստիճանավորներ (մեկը ռուսականության գծով, իսկ մյուսը՝ ֆինանսական), և երկու ասեսորներից՝ խորհրդակցական ձայնով: Ասեսորները երկուսն էլ լինելու էին բնակչության արտոնյալ խավերից՝ մեկը հայ, իսկ մյուսը՝ ադրբեջանցի: Վարչությունն ունենալու էր իր գրասենյակը և համապատասխան պաշտոնյաները:

Երևանի մարզի վարչությանը պարտավորեցվում էր վերականգնել և պահպանել մարդկանց անդորրը և խաղաղ կյանքը՝ հետապնդելով բոլոր կասկածելի մարդկանց, հովանավորել ու զարգացնել առևտուրը, արդյունաբերությունը, առանձնապես հոգ տանել բամբակի արտադրությունը ընդարձակելու մասին: Հանձնարարվում էր ամենակարճ ժամանակամիջոցում տեղեկություններ հավաքել քաղաքների, գյուղերի, պետական տների, առևտրի, ֆաբ-

րիկաների ու ընդհանրապես արդյունաբերության, հացահատիկների մշակության, անասնապահության, շերամապահության, հարկերի, առանձին դասակարգերի մարդկանց իրավունքների, ջրաղացների, այգիների, հողերի, լեռնային արդյունահանության և այլ ու այլ բնագավառների մասին: Նախագիծով մարզային վարչությունը պարտավորվում էր սկզբնական շրջանում պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանի հարկային սիստեմը նույնությամբ թողնել ուժի մեջ, միայն չեղյալ հայտարարելով հայերից դավանանքի համար վերցվող հարկը, ինչպես և հրաժարվել հարկադրման և հարկահավաքման ժամանակ պարսիկների կիրառած անվայելուչ ու կամայական միջոցներից խաղաղության պայմանագիրը կնքելուց հետո միայն մարզում կիրառել Ռուսական կայսրության մեջ գործող հարկային սիստեմը: Եկամուտների ներքին ղեկավարումը սկզբում վերապահվում էր մարզային վարչությանը և կախված էր նրանից, իսկ վերահսկողի դերը պատկանում էր Վրաստանի պետական էքսպեդիցիային: Կանոնադրության նախագիծում հատուկ կերպով սահմանվում է գործերի լուծման կարգը, ըստ որի մարզում գործերը լուծվում են երկու խորհրդականների ղեկուցման հիման վրա, անհրաժեշտ դեպքում լսելով ասեսորների կարծիքը: Վճիռները հաստատվում են զինվորական պետի կողմից, որի անունով էլ հենց գրվում են պաշտոնական գրությունները, բացի տեղեկանքներից և այս կամ այն հարցի իսկությունը հաստատող գրություններից, որոնք կարող էին տրվել խորհրդականների կողմից:

Նշվածներից բացի, մարզային վարչության կանոնադրության նախագիծում հատուկ հոդվածներով հանձնարարվում է վարչությանը զբաղվել մարզի բնական հարստությունների հետադոստմբ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով հատկապես Կողբի աղահանքերի վրա, կազմակերպել արտաքին ու տրանզիտային առևտուրը, կանոնավորել մաքսատները, մաքսերի գանձման գործը, լավացնել ու բարելավել հաղորդակցությունը և այլն, և այլն:

Մարզի վարչական ու կառավարական սիստեմը որոշելիս այս նախագիծը չնչին փոփոխություններով կիրառվեց իբրև պարտադիր կանոնադրություն:

Հիմք ընդունելով հիշյալ նախագիծը, բարձրագույն հրամանագրով, Թուրքմենշայի պայմանագիրը վավերացնելուց մեկ օր անց, 1828 թ. մարտի 21-ին Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանությունների տերիտորիաներից կազմվում է Հայկական մարզը:

Հայկական մարզի մշտական վարչության կազմակերպումը առիթ դարձնելով, Պասկևիչը ղեկավարությունից հեռացրեց գեներ-

րալ Կրասնովսկուն և Ներսես Աշտարակեցուն, որին, «վարձատարույց լինելու փոխարեն», «նրա [Պասկևիչի] սաղորանքով ցարական կառավարությունը 15-ամյա պատվավոր աքսորի դատապարտեց»¹:

Պաշտոնից հեռացված Կրասնովսկու փոխարեն նոր կազմակերպված Հայկական մարզի պետ է նշանակվում զինեռալ-մայոր Ալեքսանդր Ճավճավաձեն: Վարչության կազմը համապատասխանում էր վերը նշված կանոնադրության պահանջներին. նա բաղկացած էր մարզի ռազմական պետից, որը նախագահում էր վարչության նիստերում և հաստատում նրա որոշումները, երկու ռուս խորհրդականներից, մեկը ոստիկանության գծով, իսկ մյուսը՝ ֆինանսական, և խորհրդականական ձայնով օգտվող երկու ասեստրներից՝ մեկը հայ հասարակության կողմից, իսկ մյուսը՝ աղբբեջանական: Մարզի կենտրոն հաստատվեց Երևանը:

1828 թ. կազմված մարզային վարչության մեջ, ինչպես ասված էր մշակված կանոնների նախագծում, հարցերը լուծվում էին երկու խորհրդականների ղեկուցումների հիման վրա և հաստատվում զինվորական պետի կողմից: Եթե հարցն աչալիսին էր, որ պահանջում էր ավելի մանրամասն քննություն, և նրա լուծումը անմիջապես կապված էր տեղական պայմանների ու բնակչության հետ, ապա այդ դեպքում լսում էին երկու ասեստրների կարծիքը և, անհրաժեշտ գտնելիս, որոշման ժամանակ դրանք հաշվի առնում:

Շուտով ակնհայտ դարձավ, որ նմանօրինակ վարչաձևը անձեռնտու է և շատ հեռու ցարական միասնական վարչական կարգից: Հայկական մարզում գործում էին տակավին խանական շրջանից մնացած վարչական կառավարման շատ ձևեր ու սովորություններ: Հայկական մարզում մի տեսակ կոնգլոմերատ էին կազմում խանական-պարսկականն ու ցարական-ռուսականը: Ինչպես մյուս բնագավառներում, այնպես էլ այստեղ մարզի վարչական կառուցվածքը պետք էր փոփոխել և այն ավելի մոտեցնել կայսրության մյուս մարզերում գոյություն ունեցող վարչաձևին:

Այդպիսի փոփոխություն կատարվեց՝ Ա. Ճավճավաձեին 1830 թ. փոխարինած Բեհբուլթովի ժամանակ՝ 1833 թվականին:

Այս նոր օրենքը մի քաջ ևս առաջ գնաց նախկին խանական «օրենքների» քառսը վերացնելու և հաստատուն կարգ ու կանոն մտցնելու ուղղությամբ: Սակայն դրա հետ միասին նոր օրենքով

նախկին մարզային վարչությունը, որը որոշ չափով կոնգրալ օրգանի էր նման, վերածվեց սոսկ մարզի պետի գրասենյակի, և ավելի լայնացան վարչության պետի իրավունքները: Դրան համապատասխան, նախկին խորհրդականների փոխարեն ստեղծվում են ոստիկանական (կամ կատարողական), ֆինանսական-տնտեսական և դատական հատուկ բաժիններ: Տնտեսական և ֆինանսական մասերի միացումով կազմվեց մի հատուկ վարչություն, որը կոչվեց «Հայկական մարզի հարկերի և պարհակների հավաքման վարչություն»: Քրեական գործերը քննելու իրավունքը, որը առաջ պատկանում էր վարչությանը, ըստ նոր վարչաձևի, տրվեց Երևանում գտնվող ռազմա-դատական դատարանին: Այդ դատարանը գործում էր քաղաքի զինվորական պարետի նախագահությամբ: Նախկինում գոյություն ունեցող քաղաքային դատարանների փոխարեն կազմվում են երկու գավառական դատարաններ՝ Երևանում և Նախիջևանում: Գավառական դատարանը բաղկացած էր դատավորից և երկու ռուս երկու տեղացի ատենակալներից: Այդ դատարաններին իրավունք էր վերապահվում քննել միայն պետության ու մասնավոր մարդկանց և մասնավոր մարդկանց միջև եղած հայցերը: Գավառական դատարանները առաջին ինստանցիան էին համարվում, և դրանց վճիռը ենթակա էր բեկման: Երբ հայցը վերաբերվում էր ոչ ավելի, քան 200 ռուբլու գործերի, ապա դատարանի վճիռը հաստատում կամ բեկանում և նրա փոխարեն նոր վճիռ էր կայացնում մարզի պետը, իսկ եթե գործի արժեքը 200 ռուբլուց անցնում էր, ապա այն հաստատելու կամ բեկանելու իրավունք ուներ Կովկասի գլխավոր կառավարիչը, որը առհասարակ համարվում էր բոլոր կարգի հայցերի վերջնական լուծողը: Այդ դատական օրգանների հետ միասին նոր վարչաձևը ուժի մեջ էր թողել նաև նախկին հոգևոր դատարանները (դրանք Հայկական մարզում երեքն էին՝ մեկը Երևանում, մեկը Նախիջևանում, մեկն էլ Օրդուբադում) և տանուտերերի դատ ու դատաստան տեսակի իրավունքը: Ոստիկանական վարչությունը Նախիջևանի և Օրդուբադի գավառներում մնում է էքսան-խանի և Շահ-Ալի-բեկի ձեռքին, իսկ Երևանի գավառը բաժանվում է ոստիկանական չորս շրջանների՝ օկրուգների՝ Երևանի, Շարուրի, Սարգարաբադի և Սուրմալուի, որոնց գլուխ կանգնում են շրջանային պետերը: Վերջիններս նշանակվում էին քաղաքացիական ռուս աստիճանավորներից կամ զինվորականներից, նրանք ամբողջովին ենթարկվում էին մարզի պետին և տեղական բնակիչներից ունեին 2-ական օգնականներ: Նոր հաստատված վարչաձևով նախկին մահալները մնացին նույնը և՛ իրենց տերի-

¹ Աշոտ Հովհաննիսյան, Նախադասը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, Երևան, 1955, էջ 42—43:

տորիալ սահմաններով, և՛ վարչական վիճակով. նույնը մնաց նաև գյուղական համայնքների կառավարման կարգը:

Մարզի կենտրոնը Երևանն էր, մարզային վարչության նրստավայրը Երևանի բերդը, որը հետագայում էլ մնաց որպես նստավայր Երևանի դավառի, ապա նահանգական վարչության համար ընդհուպ մինչև 60-ական թվականները, երբ Երևանի նահանգական վարչության համար նոր շենք կառուցվեց և բերդն իբրև վարչական նստավայր լքվեց:

Հայկական մարզի կազմակերպումով ցարական կառավարությունը, կարելի է ասել, երկու նպատակ էր հետապնդում, առաջին՝ այն ծառայեցնել իբրև միջանկյալ վարչական օղակ խանական շրջանի վարչաձևը աստիճանաբար ոչնչացնելու և ցարական վարչաձևը արմատավորելու համար, երկրորդ՝ այն կոչելով «Հայկական մարզ», դրանով իսկ արտաքնապես ցույց տալ, որ իր վարչական բաժանման մեջ հաշվի են առնված տեղական-ազգային պայմանները և, իբր, նրանում միավորված հայկական շրջաններին, որոնք կազմում էին Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի դգալի մասը, տրված են որոշ արտոնություններ: Հայկական մարզի վարչաձևը իբրև այդպիսին ներկայացնելու փորձեր էին փաստորեն ժամանակավոր վարչության մեջ ներսեւ Աշտարակեցուն մտցնելը, մարզի մշտական վարչությունը հաստատելիս հայ ու ադրբեջանցի երկու ասեսորների ներկայությունն այդ վարչությունում և, վերջապես, 1833 թ. մարզի վարչական վիճակը փոփոխության ենթարկելիս՝ նրա գերբի վրա ցարական երկգլխանի արծվի և թագի հետ միասին Մասիսը, Հայկական թագավորական թաղը և էջմիածնի վանքը պատկերելը: Սակայն հենց նույն փաստերը գալիս են ասելու, որ ցարական վարչաձևը եթե սկզբում հանդուրժում էր մարզի վարչությունում լիակատար ձայն ունեցող մի հայի առկայությունը, ինչպես ժամանակավոր վարչության մեջ էր, հետագայում այն փոխարինվեց միայն խորհրդակցական ձայն ունեցող ասեսորով, որը վարչությունում գործերը լուծելիս գրեթե ոչ մի նշանակություն չուներ, իսկ 1833 թվականից այդ էլ վերացվեց և մարզային վարչությունն ամբողջապես դարձավ ռուսական՝ մարզի պետի ամենազոր իրավունքներով հանդերձ:

1833 թ. օրենքով չավարտվեցին Հայաստանի վարչաձևի փոփոխությունները: Դեռևս վերջնական չէր համարվում նաև Անդրերկրկապի մյուս մասերում տիրող վարչական կարգը: Ցարական կառավարությունը ձգտում էր Անդրերկրկապը լիովին և վերջնականորեն ենթարկել ռուսական պետության վարչաձևին, այնտեղ ոչնչացնել

տեղական և պարսից տիրապետության շրջանից մնացած բոլոր ձևերը ու հաստատել ռուսական միասնական վարչաձև: Ցարական պաշտոնյաներից ոմանք (Պասկևիչ, Մեչնիկով, Գան և այլն) գրտնում էին, որ առանց ձգձգելու անհրաժեշտ է անմիջապես և ամբողջովին Անդրերկրկապը ենթարկել ռուսական միասնական վարչաձևին ու պետության մեջ գործող ընդհանուր օրենքներին, իսկ ոմանք էլ գտնում էին, որ նույն նպատակին պետք է հասնել աստիճանաբար, քայլ առ քայլ: Անդրերկրկապի, այդ թվում և Արևելյան Հայաստանի վարչական կարգը փոփոխելու համար նշանակվեց հատուկ հանձնաժողով, որի աշխատանքի արդյունքների և գործերի հետագա ընթացքի մասին կնշվի քիչ հետո, միայն պետք է ասել, որ Հայկական մարզը 1833 թ. վարչական ռեֆորմից հետո տերիտորիալ և վարչական առումով անփոփոխ մնաց մինչև 1840 թ.:

1829 թվականից Անդրերկրկապը վարչականորեն բաժանված էր 6 տարբեր կարգի միավորների.

1. Բուն Վրաստան, որը բաղկացած էր 6 գավառից:
2. Հինգ դիստանցիա (շրջան)՝ Բորչալու, Ղազախ, Շամշադին, Փամբակ և Շորապալ:
3. Յոթ պրովինցիա՝ Ղարաբաղ, Շաքի, Շիրվան, Բաբելի պրովինցիա, Կուբան, Դերբենդի պրովինցիա և Ախլցխա:
4. Չորս մարզ՝ Իմերեթիա, Մինգրեթիա, Գուրիա և Հայկական մարզ:

5. Թալիշի խանություն:

6. Լեռնական զանազան ժողովուրդների զբաղեցրած տերիտորիաները¹:

Դրանք միմյանցից տարբերվում էին և՛ Ռուսաստանին միանալու ժամանակով, և՛ իրենց վարչաձևով: Մարզերը, այդ թվում և Հայկական մարզը, վարչականորեն կիսառազմական-կիսաքաղաքացիական բնույթ ունեին:

Հայկական մարզը, ինչպես նշվեց, կազմված էր Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանություններից և Օրդուբադի (նախկինում Աղաջիրան) շրջանից: Հաշվի առնելով նախկինում գոյություն ունեցող այդ վարչակարգը, Հայկական մարզն էլ, դրան համապատասխան, բաժանվեց վարչական երկու միավորի՝ Երևանի և Նախիջևանի պրովինցիաների, որոնք մասնատվեցին օկրուգների: Երևանի պրովինցիան մասնատված էր 4 օկրուգների՝ Երևանի, Շառուրի, Սուրմալուի և Սարդարաբադի: Երևանի օկրուգն իր մեջ ընդ-

¹ С. Эсадзе, Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, Тифлис, 1907, стр. 65.

նորեն ձևավորված յուրահատկությունները և այլն: Այդ օրենքով երկրի կառավարման գործից հեռացվեցին տեղացի բարձր խավի ներկայացուցիչները՝ բեկերը, աղալարները, մեկիքները: Գավառներում, մահալներում և գյուղերում պաշտոնյաներ նշանակվեցին կայսրության մեջ ընդունված կարգով: Ընդ որում գավառներում և մահալներում կառավարչական ապարատը՝ գավառապետությունը, ոստիկանական շրջանի պետի պաշտոնը և այլն, բացառապես տրվում էր ուս առտիճանավորներին, իսկ գյուղերի ավագությունը՝ տեղացիներին՝ ընտրության միջոցով: Մահալական հոգևոր դատարանները զրկվեցին իրենց իրավունքներից, դրանց փոխարեն ուտեղծվեցին գավառական դատարաններ: Հոգևոր դատարանները ամուսնության և ընտանեկան մանր հայցերից զատ այլևս այլ հայցեր ընդունելու և դրանց մասին վճիռ կայացնելու իրավունք չունեին:

1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքը գնահատվում է որպես Անդրկովկասը ուսականացնելու ռեակցիոն փորձ: Նրա կիրառումը մեծ անբավականություն է առաջացնում անդրկովկասյան շրջաններում՝ Ալեքսանդրոպոլում, Նախիջևանում, Ախլցխայում, Գուրիայում, Բելոկանում և այլուր: Առանձնապես մեծ դժգոհություն է արտահայտում տեղական ազնվականությունը, որը նոր օրենքով կորցրել էր կառավարմանը մասնակցելու իր նախկին իրավունքները, հեռացվել վարչական ապարատներից: Ցարական կառավարության համար վերջինս ցանկալի չէր: Հասարակության այն խավը, որը տեղում իրեն համար հենարան պետք է ծառայեր բնակչության մեծամասնությանը՝ աշխատավորներին «հյուսիս-հնազանդ» պահելու համար, դուրս էր եկել նոր վարչաձևի դեմ: Հետագա բարդություններից խուսափելու համար Նիկոլայ I-ը ստիպված է լինում նահանջել օրենքի որոշ դրույթներից կամ դրանք կիրառել կրճատված ձևով: Ամենանշանակալի զիջումն այն էր, որ ցարի կարգադրությամբ իրավունք տրվեց աղալարներին, բեկերին և մեկիքներին գրավել վարչական պաշտոններ:

1844 թվականին Կովկասը վեր է ածվում փոխարքայության, և փոխարքա է նշանակվում Մ. Ս. Վորոնցովը: 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքից ցարական կառավարության կատարած նահանջը, տեղական ազնվականությանը տրված որոշ արտոնությունները տակավին չէին կանխել և չէին էլ կարող կանխել Կովկասում ծավալված անբավականությունները: Ուստի խորամանակ Վորոնցովը, իրեն ներկայացնելով որպես Կովկասի ժողովուրդների «բարեկամ», սկսում է զգուշությամբ և թողարկված ձևով պաշտպանել ցարական ինքնակալության շահերը: Նա վերոհիշյալ օրենքով սահման-

ված միօրինակ վարչաձևը փոխարինում է Կովկասի տարբեր մասերում տարբեր վարչաձևեր հաստատելով: 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին Վորոնցովի ներկայացրած նախագծի հիման վրա հրապարակվում է մի օրենք, որով ամբողջ Անդրկովկասը բաժանվում է չորս նահանգների՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախիի և Դերբենդի: Նախկին Հայկական մարզի տերիտորիաները, որոնք 1840 թ. կազմել էին երկու գավառ և մտել Վիրա-Նմերթյան նահանգի մեջ, այժմ էլ փաստորեն վարչականորեն մնացին նույնը, այսինքն՝ իբրև երկու գավառներ՝ Երևանի և Նախիջևանի, մտան Թիֆլիսի նահանգի մեջ: Թիֆլիսի նահանգի մեջ էր նաև Ալեքսանդրոպոլի գավառը, որը կազմված էր նախկին Շորազյալի, Փամբակի և Ախալքալաքի շրջաններից:

Տերիտորիալ-վարչական վերափոխությունները Անդրկովկասում դրանցով ևս չավարտվեցին: Նախկին Հայկական մարզի տերիտորիան իբրև գավառներ այլ նահանգների մեջ մտցնելը աղաղակող հակասություն էր առաջացնում տեղական պայմանների նկատմամբ: Անհրաժեշտ էր պատմականորեն և ժողովրդական տնտեսությամբ շատ թե քիչ մի ընդհանրություն կազմող այդ լայնատարած մարզը ճանաչել որպես մի ավելի մեծ վարչական միավոր՝ նահանգ, քանի որ դա համապատասխանում էր ցարական ինքնակալության ռազմական, ոստիկանական, ֆինանսական և գաղութատիրական շահերին:

1849 թ. հունիսի 9-ին բարձրագույն հրամանագրով կազմվում է Երևանի նահանգը: Այդ օրենքը ուժի մեջ է մտնում 1850 թ. հունվարի 1-ից, երբ նախապատրաստական բոլոր գործերը կատարելուց հետո բացվում են նահանգական և գավառական կառավարչությունները:

Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովը իր 1849—1851 թթ. գործունեության մասին գրած հաշվետվության մեջ փորձում է բանն այնպես ներկայացնել, որ, իբրև, Երևանի նահանգի կազմումը հիշում էր միայն երկրի բնակչության տնտեսական շահերից և նրա բնապատմական առանձնահատկություններից, մինչդեռ հենց նույն զեկուցագրից պարզ երևում է, որ մյուս նահանգների նման, Երևանի նահանգը ևս ստեղծվել էր վարչա-ոստիկանական և գաղութատիրական նպատակներից ելնելով:

Նահանգի կենտրոնը Երևանն էր: Երևանի նահանգն իր մեջ ընդգրկեց նախկին Հայկական մարզն ու Ալեքսանդրոպոլի գավառը, որից անջատվեց Ախալքալաքի ոստիկանական շրջանը (уезд): Նորաստեղծ Երևանի նահանգն իր կազմում ուներ Երևանի, Ալեքսանդրոպոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Օրդուբադի գավառ-

ները: 1862 թ. Ալեքսանդրոպոլի գավառից անջատվում և Թիֆլիսի նահանգին է միացվում Լոռին, որը նախկինում կազմում էր այդ գավառի Փամբակ ոստիկանական շրջանի հյուսիսային մեծագույն մասը: 1867 թվականին Երևանի նահանգի գավառաբաժանումը ենթարկվում է փոփոխության: Օրդուբադի գավառը վերացվում է, նրա տեղիտորիան միացվում է Նախիջևանի գավառին, իսկ Օրդուբադ քաղաքը դառնում է արտաշատային: Այդ օրենքով կազմվում է և մի նոր գավառ՝ Էջմիածնի գավառը: Այսպիսով, 1867 թ. փոփոխմամբ ևս Երևանի նահանգը կազմված էր 5 գավառներից՝ Երևանի, Ալեքսանդրոպոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Էջմիածնի: 1874 թվականին Երևանի նահանգի գավառների կազմում նոր փոփոխություն է մտցվում: Նրա տեղիտորիան նախկին 5-ի փոխարեն մասնատվում է 7 գավառի՝ Երևանի, Ալեքսանդրոպոլի, Էջմիածնի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի, Շարուր-Դարալագյազի և Սուրմալուի: Շարուր-Դարալագյազը կազմվել էր Նախիջևանի գավառի մի մասից, իսկ Սուրմալուն՝ Էջմիածնի գավառի Սուրմալուի ոստիկանական շրջանից, որն ընկած էր Արաքս գետի և Հայկական Պար լեռնաշղթայի միջև:

Այդպիսի կազմով Երևանի նահանգը, զբեթե առանց որևէ փոփոխության, մնաց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ռուսական պետության մյուս նահանգների գավառների նման, Երևանի նահանգի գավառները ևս բաժանված էին ոստիկանական շրջանների: Սակայն այդ պաշտոնական, օրենքով հաստատված վարչատնտեսական միավորներից բացի, բնակչության մեջ գեոևս պահպանվել էր պարսկական տիրապետության շրջանի վարչական փոքր միավորների՝ մահալների հասկացողությունը, որը սակայն սոսկ աշխարհագրական բնույթ ուներ:

Երևանի նահանգը, տեղիտորիալ առումով, կազմակերպելու օրից մինչև վերջ փոփոխության չի ենթարկվել, միայն փոփոխվել է նրա ներքին գավառաբաժանումը, որի մասին ասվեց: Նրա տեղիտորիան, ներառյալ և Սևանա լճի հայելին, կազմել է մոտ 24 $\frac{1}{2}$ քառ. վերստ, իսկ բնակչության թիվը 1871 թ. հասնում էր 452 001-ի:

Երևանի նահանգը կազմելիս նրա համար սահմանվեց ավելի պարզեցված կառավարման ձև, սակայն հետագայում նրա հիմնարկությունների ու կառավարող բյուրոկրատիայի թիվը գնալով բազմացավ ու բարդացավ:

Նահանգի գլուխ իբրև գերագույն կառավարիչ կանգնած էր գեներալ նահանգապետը, որը նշանակվում էր ցարական բարձրաստիճան զինվորականներից և համարվում էր նահանգի և՛ քաղաքացիական գլխավոր կառավարիչը, և՛ ռազմական ամենաբարձր

պետը, այլ կերպ ասած, նրա տնօրինությանն էին ենթարկված նահանգի քաղաքացիական և ռազմական գործերը: Գեներալ նահանգապետը ենթարկվում էր Կովկասի փոխարքային, իսկ քաղաքացիական գործերի գծով նրա անմիջական պետը համարվում էր Կովկասի փոխարքայության քաղաքացիական մասի գլխավոր կառավարիչը: Նահանգապետն ուներ մեկ գլխավոր օգնական, որը նրան կարող էր փոխարինել բոլոր գործերով: Նրա օգնականը կոչվում էր փոխ-նահանգապետ, որը դարձյալ նշանակվում էր բարձր կոչում ունեցող ցարական աստիճանավորներից:

Նահանգն ուներ մի շարք հիմնարկներ: Դրանք բոլորն էլ ենթարկված էին գեներալ նահանգապետին: Նահանգական հիմնարկները հետևյալներն էին՝ նահանգապետի գրասենյակը, նահանգական վարչությունը, զինապարտության նահանգական ատյանը (губернское по воинской повинности присутствие), գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանը և նահանգական վիճակագրական կոմիտեն:

Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր բավական մարդաշատ ապարատը, որտեղ պաշտոններ էին վարում բացառապես ռուս աստիճանավորները:

Նահանգապետի գրասենյակը, որը բաղկացած էր կառավարիչից, նրա երկու օգնականներից և վեց աստիճանավորներից, վարում էր բոլոր գրագրությունները, հատկապես գաղտնի գրագրություններն ու այն գործերի գրագրությունները, որոնք անմիջականորեն շտապ լուծում էին պահանջում նահանգապետից:

Նահանգական վարչությունը բաղկացած էր երկու բաժնից՝ գրասենյակից և ընդհանուր ատյանից: Գրասենյակը ամբողջապես ենթարկվում էր փոխ-նահանգապետին և իր հերթին բաժանված էր չորս բաժանմունքի, որոնցից առաջին երկուսը կարգադիր բաժանմունքներ էին և յուրաքանչյուրը կազմված էր 3 հոգուց՝ խորհրդականից՝ կամ բաժանմունքի կառավարիչից, գործավարից և նրա օգնականից: Նահանգական վարչության գրասենյակի մյուս երկու բաժանմունքներն էին՝ բժշկական բաժանմունքը և շինարարականը: Բժշկական բաժանմունքի ապարատը բաղկացած էր նահանգական բժշկից, նրա օգնականից, երկու անասնաբույժից և մեկ գրագրից, իսկ շինարարական բաժանմունքը՝ նահանգական խժեռներից, նահանգական ճարտարապետից, երկու աշխուկներից և մեկ գործավարից: Բաժանմունքների մեջ մտնող նշված պաշտոնյաներից բացի, կային և մի շարք այլ պաշտոնյաներ, որոնք գրասենյակային աշխատողներ էին համարվում: Դրանք էին՝ քարտուղարը,

հաշվապահ, էկզեկուտորը, գրանցիչը (регистратор), արխիվարիուսը, հողաչափը և թարգմանիչը:

Նահանգական վարչութիւն մեջ վարվող բոլոր գործերը ընդհանրապես երկու մասի էին բաժանվում՝ վարչական և դատական: Վարչական գործերը լուծվում էին երկու եղանակով: Դրանց մի մասը միանձնյա կերպով կարող էին տնօրինել նահանգապետը, փոխնահանգապետը և, եթե ոչ կարևոր գործ էր, բաժանմունքի պետերը, իսկ վարչական գործերի մյուս մասը, ինչպես և դատական բոլոր գործերը, լուծվում էր նահանգական վարչութիւն ընդհանուր ատյանում՝ նահանգապետի կամ փոխ-նահանգապետի նախագահութեամբ, որոնց կարծիքը վճռող նշանակութիւն ունեւ: Փաստորեն նահանգական վարչութիւն ընդհանուր ատյանը վեր էր ածվում սովորական կատարողական հիմնարկի:

Նահանգական զինապարտութիւն ատյանը գործում էր նահանգապետի նախագահութեամբ: Այդ ատյանը բաղկացած էր տարբեր գերատեսչութիւնների ներկայացուցիչներից: Նահանգական գործերի ատյանը ևս գործում էր նահանգապետի նախագահութեամբ: Այս ատյանը բաղկացած էր երեք անդամից, քարտուղարից և թարգմանչից: Նա զբաղվում էր տիրակալական հողերում ապրող գյուղացիների և տերերի միջև եղած հարաբերութիւնների հարցով: Նահանգական գյուղացիական գործերի ատյանը իր պարտականութիւնները տեղերում կատարում էր, այսպես կոչված, հաշտարար միջնորդների միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրն իր տրամադրութիւն տակ ուներ թարգմանիչ՝ տեղացիների խոսքերը ուսներենի թարգմանելու և իրեն հասկանալի դարձնելու համար:

Տարբեր կարգի շատ անդամներ էր իր մեջ ընդգրկում նահանգական վիճակագրական վարչութիւնը, որը ևս գործում էր նահանգապետի նախագահութեամբ: Բացի նախագահից և նրա օգնականից, վիճակագրական կոմիտեն ուներ անփոփոխ, իսկական և պատվավոր անդամներ և քարտուղար:

Անփոփոխ անդամներ էին համարվում փոխգնդապետը, նահանգի հատուկ գերատեսչութիւնների կառավարիչները և այլն:

Իսկական անդամներին ընտրում էր կոմիտեն: Իսկական անդամներ էին ընտրվում այն մարդկանցից, որոնք կարող էին իրենց գործունեութեամբ օգտակար լինել կոմիտեի աշխատանքներին: Վիճակագրական կոմիտեն աշխատում էր իբրև իսկական անդամներ իր կազմում ընդգրկել գիտական արշավախմբերի ղեկավարներին և կառավարութիւն հանձնարարութեամբ նահանգում կատարվող այն գիտական աշխատանքների ղեկավարներին ու մասնակիցներին, որոնք անմիջականորեն կապված էին վիճակագրու-

թիւն հետ: Պատվավոր անդամները ևս ընտրվում էին կոմիտեի կողմից: Պատվավոր անդամ կարող էին ընտրվել նահանգում ծընված, մեծացած կամ այնտեղ անշարժ գույք ունեցող այն անձնավորութիւնները, որոնք հայտնի էին դարձել իրենց վիճակագրական աշխատութիւններով կամ, նահանգում վիճակագրական աշխատանքներ կատարվելիս, ցույց էին տվել նյութական մեծ օժանդակութիւն:

Վիճակագրական կոմիտեի պարտականութիւնները շատ էին և պատասխանատու: Կոմիտեն պետք է զբաղվեր նահանգի բնակչութիւն, արհեստների, առևտրի, արդյունաբերութիւն, հողային տարածութիւնների, կուտուրական աշխատանքների և այլ բնագավառների վիճակագրութեամբ: Նա ոչ միայն պետք է հավաքեր, այլև ստուգեր ու վերամշակման ենթարկեր տեղերից ստացվող տվյալները: Կոմիտեի պարտականութիւնների մեջ էր մտնում նաև նահանգի, նրա բաղկացուցիչ մասերի և առանձին օբյեկտների վերաբերյալ մանրամասն նկարագրութիւններ կազմելը: Այդպիսի նկարագրութիւնները սովորաբար լինում էին աշխարհագրական, պատմական և տնտեսագիտական բնույթի աշխատանքներ: Նահանգական վիճակագրական կոմիտեն ենթարկվում էր Կովկասյան փոխարքայութիւն վիճակագրական կոմիտեին, իսկ վերջինս էլ՝ կենտրոնական վիճակագրական կոմիտեին: Ցարական վիճակագրութիւնը անշուշտ ունեցել է անուղղելի թերութիւններ ու սխալներ և անձիշտ մեթոդներ: Բայց և այնպես Երևանի վիճակագրական կոմիտեի թողած ժառանգութիւնը, իր սխալներով հանդերձ, պատկառելի է և մեծապես օգնում է մոտավորապես ճիշտ գաղափար կազմելու ինչպես ամբողջ նահանգի, նույնպես և նրա մասերը կազմող գավառների ու առանձին քաղաքների տնտեսական վիճակի մասին: Նրա մշակած նյութերի հիման վրա վիճակագրական տեղեկութիւններ են հաղորդված առանձին զրբերում, պարբերականներում, ամփոփագրերում, արխիվային բազմաթիւ փաստաթղթերում:

Նշվածներից բացի, նահանգային վարչութիւն տնօրինութիւն մեջ էին մտնում երկրային պահստագրորի տեսուչը, գավառական ոստիկանական վարչութիւնները, Երևան քաղաքի ոստիկանական վարչութիւնը և այլն:

Ցուրաքանչյուր նահանգ ուներ իր նահանգական դատարանը, որը փոխարինում էր նախկին գավառական դատարաններին և մյուս դատական հիմնարկներին: Նահանգական դատարանը իրավասու էր վճիռ կայացնելու բոլոր կարգի քաղաքացիական և քրեական հայցերի նկատմամբ: Նահանգական դատարանը բաղկացած էր նախագահից, երկու խորհրդականից և չորս ատենակալից, որոնք

ընտրված էին հասարակության բարձր դասերի և առևտրական խավի կողմից: Քաղաքացիական և քրեական հայցերից բացի, նահանգական դատարանի իրավասությանն էին ենթակա նաև խնամակալական և նոտարական գործերը:

Նահանգն ուներ իր դատախազը:

Երևանի նահանգն ուներ և պահնորդական վարչություն, որը գտնվում էր Երևան քաղաքում: Դա բաղկացած էր վարչության պետից, նրա օգնականից, որը գործում էր Կարսում, և ադյուտանտից: Երևանի պահնորդական վարչությունը գործում է ոչ միայն Երևանի նահանգում, այլև Կարսի մարզում:

Նահանգական պաշտոնական ապարատները նշվածներով չէին ավարտվում: Կային տարբեր մինիստրություններին ենթակա մի քանի այլ հիմնարկներ ևս, որոնք նույնպես տեղադրված էին Երևանում: Այդպիսիներից էր, օրինակ, պետական ունեցվածքների կառավարման գրասենյակը, որը բաղկացած էր կառավարիչից, դատական գործերի լիազորից ու նրա օգնականից և անտառները ստուգողներից:

Ռազմական առումով Երևանի նահանգը մտնում էր Կովկասի զինվորական շրջանի մեջ և ուներ տեղական ղեկավարման իր սխտեմը: Քաղվամարդ ապարատ ունեին ռուսական ու հայկական եկեղեցիներն ու մահմեդական մզկիթները:

Շատ ավելի պարզ կառուցվածք ուներ գավառների վարչական ապարատը: Գավառի կառավարման գլուխ կանգնած էր գավառապետը, որը նույնպես առանց բացառության, նշանակվում էր ռուսական աստիճանավորներից: Նրա պարտականությունների մեջ, ոստիկանական ծառայությունից բացի, մտնում էին՝ պետական ունեցվածքների ու անտառների պահպանությունը, գյուղացիական ամենազանազան գործերով զբաղվելը և դրանց ընթացք տալը, գավառի սահմաններում գործված հանցանքների համար գործ կազմելը և մեղավորներին նահանգական դատին տալը, ոչ կարևոր գործերով դատ ու դատաստան տեսնելը և այլն: Գավառը բաժանված էր ոստիկանական շրջանների, որոնցում կառավարում էին ոստիկանական շրջանի պետերը (участковые начальники): Վերջիններս ունեին դատական և ոստիկանական իրավունքներ:

Երևանում էր գտնվում Երևանի գավառի վարչական ապարատը: Նշված պաշտոնյաներից բացի, կար գավառական բժիշկ, Երևանի քաղաքային բժիշկ և այլն, որոնք նույնպես գտնվում էին քաղաքում:

Նահանգի վարչական ցածրագույն օրգանները գյուղական համայնքները կառավարող օրգաններն էին: Գյուղական համայնք-

ները գլուխ կանգնած էին հայկական համայնքներում՝ մելիքները, իսկ ադրբեջանականում՝ քեդիսուդաները, քյոխվաները և յուզբաշինները:

Հայկական մարզի, Երևանի նահանգի և գավառի պաշտոնատները, սկսած 1835 թվականից, ամռանը՝ հունիսի սկզբներից մինչև սեպտեմբերի սկզբները տեղափոխվում էին Դարաշիշագ (Մաղկաձոր): Դրա շնորհիվ ժամանակի ընթացքում այստեղ կառուցվել էին պետական բազմաթիվ շենքեր, և երբեմնի սակավաբնակ Դարաշիշագը վերածվել էր ամառանոցային-նահանգական կենտրոնի: Գրասենյակների տեղափոխումը և դրա հետ կապված ծախսերը, ինչպես և Դարաշիշագում շենքեր կառուցելն ու դրանք բարեկարգ վիճակում պահելը պահանջում էին հսկայական ծախսեր: Սակայն ցարական աստիճանավորներին ինչ հոգ, այդ բոլոր միջոցները վերջ է վերջո քամվում էին ժողովրդից՝ հատկապես հարկադիր աշխատանքների ձևով:

Արխիվային պաշտոնական նյութերում և ժամանակին հրապարակի վրա եղած գրքերում հաճախ ենք հանդիպում այնպիսի պնդումների, թե ցարական միասնական վարչաձևի կիրառումը միանգամից վերջ տվեց խանական շրջանում սովորական դարձած կամայականություններին, բռնություններին, կաշառակերությանը: Որ պարսկական տիրապետության շրջանի համեմատությամբ Ռուսաստանին միանալուց հետո Անդրկովկասում ստեղծվեցին կարգ ու կանոն, մշտական գործող օրենքներ, որոնք ունեին իրենց չափն ու սահմանը, դա տարակուսանքի ենթակա չէ և չի կարող հերքվել որևէ մեկի կողմից. չէ՞ որ նույնիսկ ամենախիստ օրենքը գերադասելի է կամայականությունից, իսկ ցարական ինքնակալությունը, խիստ կենտրոնացած պետություն լինելով, ուներ և իր խիստ, ամենուրեք գործող օրենքները, մինչդեռ Պարսկաստանը ֆեոդալական ապակենտրոնացած պետություն էր, մասնատված բազմաթիվ մանր ու մեծ վարչա-քաղաքական միավորների՝ խանությունների, որոնցում անմրցակից իշխողը կամայականությունն էր՝ իր ուղեկիցներով՝ կաշառակերությամբ, բռնություններով և անօրինականություններով: Սակայն ցարական վարչաձևի պայմաններում ևս չէին բացառված կամայականությունները, իսկ կաշառակերության նրա ստեղծած պայմանները նույնիսկ կարող էին մրցել նախկին կարգերի հետ: Այդ գործում ցարական աստիճանավորները փաստորեն խանական պաշտոնյաների իսկական ժառանգորդները դարձան: Ցարական աստիճանավորների գործած կամայականությունների և կաշառակերության մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր են պահպանվել արխիվային ֆոնդերում:

տական հարաբերությունները արդեն ձևավորվում և բավականաշափ առաջադիմում են: 1861 թ. ռեֆորմով Ռուսաստանում սկսվում է կապիտալիզմի դարաշրջանը: Հետոնեֆորմյան շրջանում Ռուսաստանում կապիտալիզմը սկսում է աստիճանաբար զարգանալ, որը 90-ական թվականներից շատ արագ տեմպեր է ընդունում: Այս տեսակետից Անդրկովկասը շատ ետ էր մնում Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից: Այստեղ, ինչպես հայտնի է, բուրժուական ռեֆորմներ անցկացվեցին 5—10 տարի ուշացումով և ավելի մեծ վերապահումներով, որի պատճառով էլ Անդրկովկասում ավելի շատ ճորտատիրական մնացորդներ պահպանվեցին, քան Ռուսաստանում: Մի խոսքով, և՛ տնտեսական վիճակով, և՛ հասարակական հարաբերությունների մակարդակով Անդրկովկասը Ռուսաստանից խիստ ետ էր մնում:

Այնուամենայնիվ, քաղաքական ներթափանցումից անմիջապես հետո Ռուսաստանը XIX դ. առաջին կեսից սկսում է Անդրկովկաս ներթափանցել նաև տնտեսապես: Անդրկովկասը նա դիտում էր որպես գաղութ և, իբրև աղապիսին, իր քաղաքականությամբ ձգտում էր այն վերածել հումքի բազայի: Այստեղ ցարական ինքնակալության տնտեսական քաղաքականությունն ամբողջապես ելնում էր Անդրկովկասը ռուսականացնելու, այն Ռուսաստանի արդյունաբերության հումքի բազայի և նրա արտադրանքների վաճառահանման շուկայի վերածելու նպատակներից:

Տնտեսապես Անդրկովկաս ներթափանցելու ցարական ինքնակալության ձգտումները սկզբնական շրջանում իրագործվում էին այստեղ հատուկ մաքսային քաղաքականություն վարելու և Ռուսաստանը գետնորով, ծովերով ու մասամբ ցամաքային հաղորդակցության ճանապարհներով Անդրկովկասի հետ տնտեսապես սերտորեն կապելու միջոցով:

Սկզբնական շրջանում կայսրության մաքսային քաղաքականությունը, որը մայր երկրում հովանավորում էր հայրենական արդյունաբերության զարգացումը, շտարածվեց Անդրկովկասի վրա: Վերջինս մինչև 30-ական թվականները օգտվում էր օտարերկրյա ապրանքների ներմուծման արտոնյալ պայմաններից: Կայսրության մաքսային տարիֆը Անդրկովկասում տարածվեց 30-ական թվականներին: Ըստ այդ տարիֆի ներմուծվող օտարերկրյա ապրանքների վրա նշանակված էր բարձր մաքս, որով ապահովվում էր ռուսական արդյունաբերական ապրանքների հաջող մուտքն ու վաճառքը Անդրկովկասում: * Այստեղ վաճառվող արդյունաբերական ապրանքների դիմաց Անդրկովկասը սկսեց աստիճանաբար որոշ տեսակի հումքեր մատակարարել Կենտրոնական Ռուսաստան:

նին: Կենտրոնական նահանգների և Անդրկովկասի միջև կապ ըստեղծվեց լեններով ու լենանցքներով անցնող ճանապարհներով և Սև ու Կասպից ծովերով: Նույնիսկ նավարկություն կազմակերպվեց Կուր գետի վրա (Կասպից ծովից մինչև Մինգեշաուր և ավելի հեռու): Ստեղծվեցին հատուկ բաժնետիրական ընկերություններ («Կովկաս» և «Կասպիական ընկերություն»), որոնք նպատակ ունեին Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի հետ շոգենավային մշտական կապ պահպանել և առևտուր անել:

Ցարիզմի այդ քաղաքականության հետևանքով Անդրկովկասը մի կողմից դառնում էր ռուսական արդյունաբերական ապրանքների վաճառահանման ամենաձեռնտու շուկաներից մեկը, իսկ մյուս կողմից աստիճանաբար մասնագիտանում էր ռուսական արդյունաբերության համար որոշակի հումք (բամբակ և այլն) արտադրելու ուղղությամբ: Մոսկովյան արդյունաբերական ապրանքները ողողում էին Անդրկովկասի շուկաները, և տեղական, «տնայնագործական» եղանակով արտադրված ապրանքները (հատկապես մետաքսյա գործվածքները, որոնք նախկինում այնքան հայտնի էին) դուրս էին մղվում, որովհետև դրանք ավելի որակյալ և էժան էին: Արդյունքն այն է լինում, որ տեղական տնայնագործական ձեռնարկությունները սկսում են անկում ապրել: Անդրկովկասն իր հումքը ուղարկում էր ռուսական արդյունաբերական կենտրոնները, որտեղից արդյունաբերական ապրանքները անընդմեջ հոսում էին գեպի Անդրկովկաս, վերջինիս այդ եղանակով ներգրավելով համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ:

1861 թ. ռեֆորմից հետո, երբ Ռուսաստանը թևակոխեց կապիտալիզմի ժամանակաշրջանը, և արդյունաբերության զարգացման բնագավառում ձեռք բերվեցին նշանակալի հաջողություններ, Անդրկովկասում դեռ կապիտալիստական հարաբերությունները թույլ էին արտահայտված: Մետրոպոլիայի համեմատությամբ Անդրկովկասում, ավելի շատ ճորտատիրական հարաբերությունների պահպանման, ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության և մի շարք այլ պատճառների հետևանքով, կապիտալիզմի զարգացումը մեծ չափով ուշացավ և զարգացման ավելի դանդաղ տեմպ ունեցավ:

Չնայած այդ բոլորին, հետոնեֆորմյան տասնամյակներում Անդրկովկասը նույնպես հասավ «կապիտալիզմի զարգացման որոշ մակարդակի»: Սակայն Անդրկովկասի համար դա ընդհանուր երկվույթ չէր: Այստեղ կապիտալիստական զարգացում տեղի էր ունենում միայն մի քանի կենտրոններում (Բաքու, Թիֆլիս) և առանձին հանքավայրերում (Ալավերդի, Դափան և այլն): Երկրի մյուս

մեծագույն մասը իր զարգացմամբ տակավին գտնվում էր նախակապիտալիստական մակարդակի վրա: Այդ վիճակում էր և Արևելյան Հայաստանը, որը, բացառությամբ նշված հանքավայրերում և Կողբի աղահանքերում ստեղծված արդյունաբերական օբյեկտների, 70-ական թվականներին դեռևս գտնվում էր արդյունաբերության զարգացման արհեստագործական-տնայնագործական մակարդակի վրա:

Տնտեսությունը

Պարսկական լծից ազատագրվելու և Ռուսաստանին միանալու շնորհիվ Արևելյան Հայաստանում համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին տնտեսության զարգացման համար: Ստեղծվեցին խաղաղ պայմաններ, հաստատվեցին կարգ ու կանոն, օրենք, և ժողովուրդը կարող էր առանց ահ ու սարսափի զբաղվել իր տնտեսությամբ: Նախորդ շրջանի նման, երկրի տնտեսական կյանքում առաջին տեղն անմրցակից կերպով գրավում էր գյուղատնտեսությունը:

Մշակույթների մեջ առաջին տեղը գրավում էին հացահատիկները՝ ցորենը, գարին, տարեկանը, բրինձը և կորեկը: Արարատյան դաշտում և Մեղրու շրջանի փոքրիկ գետահովիտներում ցանում էին բամբակ, որի մշակությունը Երևանի նահանգում մեծ չափեր է ընդունում 60-ական թվականներից, երբ ռուսական գործարանները զբղված էին Ամերիկայից հումք ստանալու հնարավորությունից: Տեխնիկական մյուս կուլտուրաների մեջ կարեւոր տեղ էր գրավում ծխախոտը, որը մշակվում էր մեղմ և համեմատաբար խոնավ կլիմա ունեցող շրջաններում: Գյուղատնտեսական մշակույթները կլիմա ենթարկվում է որոշ փոփոխության: Ռուսաստանին միակազմը ենթարկվում է որոշ փոփոխության: Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանում, մասամբ այստեղ հաստատված ռուս գյուղացիները, մասամբ էլ հայերը զարկ են տալիս մեծ եկամտաբերություն ունեցող կարտոֆիլի ու կաղամբի մշակությանը (հատկապես Լոռի-Փամբակի, Դիլիջանի և Իջևանի շրջաններում):

Այգեգործությամբ զբաղվում էին Արարատյան դաշտի, Մեղրու շրջանի ցածրադիր մասերի և նախալեռնային մի շարք շրջանների բնակիչները: Հիմնական տեղը այգեգործության մեջ գրավում էր խաղողագործությունը:

Տեխնիկական առումով գյուղատնտեսությունը, նախորդ շրջանի համեմատությամբ, էական որևէ առաջադիմություն չի ունե-

նում: Մշակման գործիքները դարձյալ մնում էին դարերից ժառանգված նահապետական արորը, տափանը և այլն: Ամենուրեք տարածված էր եռադաշտյան սիստեմը, իսկ լեռնային շրջաններում՝ նույնիսկ երկդաշտյանը:

Գյուղատնտեսության մյուս հիմնական ճյուղը՝ անասնապահությունը ներկայացված էր խոշոր ու մանր եղջերավոր անասնապահությամբ, ձիաբուծությամբ և գոմշաբուծությամբ: Լեռնային շրջաններում մեծ տարածում ունեին էջն ու ջորին:

Երկրագործությունից, անասնապահությունից և այգեգործությունից բացի, որոշ շրջաններում զբաղվում էին նաև թռչնաբուծությամբ, շերամապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, խոզաբուծությամբ, ձկնորսությամբ, որսորդությամբ:

Գյուղատնտեսության զարգացման համեմատաբար արագ տեմպեր սկսվում են գյուղացիական ռեֆորմի կիրառումից հետո (1870 թ.), հատկապես 90-ական թվականներից, երբ վերելքի շրջան էին ապրում տնտեսության նաև մյուս ճյուղերը: Գյուղատնտեսությունը նախասովետական շրջանում իր ամենաբարձր մակարդակին է հասնում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Պատերազմի ընթացքում և դաշնակների տիրապետության կարճատև շրջանում, երկրի տնտեսության բոլոր ճյուղերի հետ միասին, ողորմելի դրության է հասնում և գյուղատնտեսությունը:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղատնտեսությունը շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան հետամնաց դրության մեջ: Նախորդ ժամանակների համեմատությամբ այն որևէ առաջադիմություն չի ունենում ո՛չ մշակման տեխնիկայի ու ձևերի և ո՛չ էլ քանակական առումով: Գյուղատնտեսությունն այստեղ ուներ նույն ճյուղերը, ինչ որ Արևելյան Հայաստանում:

Երկրի տնտեսության մեջ իրենց նշանակությամբ երկրորդ տեղը գրավում էին արհեստները: Միայն Հայկական մարզում, որը կազմում էր Հայաստանի միայն մոտ $\frac{1}{8}$ մասը, 1830-ական թվականներին կային շուրջ 10 000 արհեստավորներ: Արհեստագործության աչքի ընկնող կենտրոններ էին Երևանը, Ալեքսանդրոպոլը, Ախլաթան, Կարսը, Նախիջևանը, Շուշին, Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Բիթլիսը, Սեբաստիան, Մալաթիան, Մուշը, Շատախը: Հայաստանում այդ շրջանում արհեստների թիվը հասնում էր մոտ 120-ի: Արհեստավորական տեխնիկան պարզունակ էր, սակայն որոշ արհեստներ իրենց արտադրանքի որակով հասել էին բարձր մակարդակի և մեծ համբավ ունեին նույնիսկ երկրից դուրս: Աշխատանքի բաժանումը արհեստի ներսում թույլ էր, միևնույն մարդը

կարող էր զբաղվել մի քանի արհեստներով: Առաջվա նման, արհեստավորները համախմբված էին համքարություններում և քաղաքներում բաշխված էին ըստ զբաղմունքների ու համքարությունների:

Բազմաթիվ արհեստների մեջ ամենից ավելի տարածված էին դարբնությունը, պղնձագործությունը, վարսավիրությունը, բրուտագործությունը, քարտաշությունն ու որմնադրությունը, հյուանությունն ու ատաղձագործությունը, ջուլհակությունն ու մանածագործությունը, ներկարարությունը, մետաքսագործությունը, գորգագործությունը, ոսկերչությունը, զինագործությունը, պաշտարությունը և այլն:

Արևելյան Հայաստանում արհեստները աշխուժացման շրջան են ապրում 50—60-ական թվականներին, սակայն 70-ական թվականներից, ռուսական ֆաբրիկայի ազդեցության տակ, նրանք աստիճանաբար քայքայվում և անկում են ապրում:

90-ական թվականներից Արևմտյան Հայաստանում ևս արհեստները քայքայվում են, սակայն այստեղ այդ պրոցեսը տեղի է ունենում ոչ թե մեքենայական արդյունաբերության զարգացման հետևանքով (Թուրքիան մնում էր որպես հետամնաց ֆեոդալական երկիր), այլ սովթանների հայաջինջ քաղաքականության պատճառով: Դրա հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի բազմահազար արհեստավորներ կամ ոչնչանում էին, կամ բռնում արտագաղթի ուղին:

XIX դարի առաջին կեսին, բառիս ժամանակակից իմաստով, Հայաստանում արդյունաբերություն չկար: Սակայն այն ժամանակվա վիճակագրության կողմից տնայնագործական մի շարք ձեռնարկություններ՝ օճառի, կաշվի, ներկարարական, գինեգործական, օղու, աղյուսի, բրուտագործական և այլն, հիշատակվում են իբրև «արդյունաբերական» տիպի օբյեկտներ: Այդ տիպի ձեռնարկություններ կային Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, էրզրումում, Վանում, Երզնկայում և այլ քաղաքներում: Դրանք ամբողջապես ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված տնայնագործական տիպի ձեռնարկություններ էին, որոնցում երբեմն իբրև շարժիչ զործադրվում էր ջրի և լժկան անասունների ուժը: Ձեռնարկությունները մասն էին, որոնցից յուրաքանչյուրում սովորաբար աշխատում էր մի քանի բանվոր, 10 և ավելի բանվորներ ունեցող ձեռնարկությունները հազվադեպ էին:

Իրենց մեծությամբ, բնույթով ու արտադրանքի չափերով շատ թե քիչ արդյունաբերական բնույթ ունեին աղի հանույթը, պղնձագործությունն ու արծաթագործությունը: Պղնձի և աղի արդյունաբերությունն ամբողջովին գտնվում էր Արևելյան Հայաստանում:

Այստեղ շահագործման էին ենթարկվում Երևանի նահանգի Կողբի ու Նախիջևանի աղահանքերը և Թիֆլիսի նահանգի Ալավերդու, Ախթալայի ու Շամլուղի պղնձահանքերը: Արևմտյան Հայաստանում հանքագործությամբ զբաղվում էին մի շարք վայրերում, սակայն շատ թե քիչ նշանավոր էր միայն արծաթի հանույթն ու մշակումը, որը կատարվում էր Գյումուշխանեի արծաթի հանքավայրում: 1850-ական թվականներից աստիճանաբար շարք է մտնում Արևելյան Հայաստանի պղնձարդյունաբերության մյուս շրջանը՝ Զանգեզուրը, որտեղ սկսում են շահագործել Կավարտի, Ղաթարի, Հալիձորի և Ագարակի հանքավայրերը:

1890-ական թվականներից Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը ապրում է ավելի արագ զարգացման շրջան: Արդյունաբերության հին ճյուղերը ենթարկվում են որոշ կատարելագործման, առաջանում են նոր ճյուղեր: Երկրի կյանքում առանձնապես կարևոր դեր են սկսում խաղալ Երևանում հիմնված գինու-կոնյակի գործարանները, որոնց արտադրանքը հանրահայտ էր ոչ միայն Հայաստանում, Անդրկովկասում և Ռուսաստանում, այլև արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում: Արդյունաբերության զարգացմանը մեծապես նպաստում էր երկաթուղու անցկացումը Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ, ապա այստեղից դեպի Կարս և Երևան:

Բայց և այնպես առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Արևելյան Հայաստանը իրենից ներկայացնում էր ծայրահեղ հետամնաց ագրարային երկիր, Ռուսաստանի կիսագաղութային ծայրամասներից մեկը, իսկ համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցության տիրապետության շրջանում նրա արդյունաբերությունը հասնում է կործանման եզրին:

Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը նշված շրջանում ընդհանրապես մնում է տնայնագործական մակարդակի վրա և առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով հասնում է անկման:

Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության մյուս կարևորագույն ճյուղը առևտուրն էր: Հայ վաճառականները առևտուր էին անում և՛ երկրի ներսում, և՛ դրսում: Բնատնտեսության փակ բնույթի պատճառով ընդհանրապես ներքին առևտուրը թույլ էր զարգացած: Հայ վաճառականներն իրենց խոշոր կապիտալները ներդնում էին գրեթե բացառապես արտաքին առևտրի բնագավառում: Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի հայ վաճառականները իրենց ձեռքն էին վերցրել Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստանի և Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի, ինչպես և Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջև կատարվող առևտուրը:

Նրանք պարսկական, թուրքական, հայկական և անդրկովկասյան ապրանքները վաճառքի էին հանում Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում, իսկ վերջիններիս ապրանքները՝ Անդրկովկասի և Արևելքի երկրներում: Տարանցիկ առևտրի նկատմամբ Անդրկովկասում ընդհանուր առմամբ կիրառվում էր խրախուսող քաղաքականություն: Այստեղ խճուղային ճանապարհների և երկաթուղիների կառուցումը մեծ խթան հանդիսացավ առևտրի զարգացման համար: Առևտրի առաջընթացին նպաստում էին նաև խաղաղ պայմանները, տնտեսության ընդհանուր զարգացումը, կապիտալիզմի հաղթանակը երկրում: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում ամբողջ XIX դարում և XX դարի առաջին տասնամյակներում առևտուրը շարունակում էր մնալ միջնադարյան մակարդակի վրա և կրել քարավանային առևտրի բնույթ:

Այս շրջանում Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում խոշոր քաղաքներ չկային: Քաղաքները դեռևս սերտորեն կապված էին գյուղի հետ և արհեստներն ու առևտուրը ունեին տեղական նշանակություն: Երևանի նահանգում, ինչպես ասվեց, կար միայն հինգ քաղաք (Երևան, Ալեքսանդրոպոլ, Նախիջևան, Օրդուբադ, Նոր Բայազետ): Գրեթե նույնքան քաղաքներ ունեւր և Կարսի մարզը (Կարս, Սարիղամիշ, Կաղզվան, Արդահան, Օլթի): Իսկ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից շատ թե քիչ նշանավոր էին էրզրումը, Երզնկան, Կամախը, Սվազը, Մալաթիան, Մուշը, Բիթլիսը, Խարբերդը, Շատախը, Վանը և Բայազետը:

3. ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս ընդարձակ թեմայից մասնակիորեն կշռապինք միայն երկու հարց՝ բնակչության տեղաշարժերը և արևմտահայերի պատմական ճակատագրի հարցը:

Այս շրջանում Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը կրել է հսկայական փոփոխություն: Դա հետևանք էր, մի կողմից՝ հայերի՝ Արևմտյան Հայաստանից ու Պարսկաստանից պարբերաբար Արևելյան Հայաստան գաղթելու և, մյուս կողմից՝ Հայաստանում ռուսական ազանդավորների բնակեցնելու: Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը փոփոխության էր ենթարկվել նաև վարչական ու ռազմական ապարատի փոփոխմամբ: Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրվելուց հետո՝ դուրսվտարված նախկին խանական բյուրոկրատիայի և պարսկական կազմակերպությունների փոխարեն երկրում հաստատվում են ռուսական աստի-

ճանավորներ ու կազմակերպություններ: Բացի այդ, խանական իշխանության վերացումից հետո բարձրաստիճան շատ պարսիկներ՝ վաճառականներ, ազնվականներ և այլն, թողել էին Երևանը և իրենց ընտանիքներով տեղափոխվել Պարսկաստան:

Արևելյան Հայաստանի բնակչության ավելացման համար առանձնահատուկ նշանակություն է ունեցել թուրքմենշայի պայմանագիրը: Այդ պայմանագրով թուլլատրվում է Հարավային Ադրբեջանի հայերին ազատ կերպով տեղափոխվել և բնակություն հաստատել Արևելյան Հայաստանում՝ գլխավորապես նորաստեղծ Հայկական մարզում: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն, ներգաղթ կատարողներին տրված էր մեկ տարի ժամանակ, որի ընթացքում նրանք իրենց ընտանիքներով ու շարժական ամբողջ գույքով, անարգել կերպով՝ առանց մաքս կամ այլ կարգի որևէ հարկ վճարելու, կարող էին տեղափոխվել Ռուսաստանին միացված հայկական շրջանները: Պայմանագրի նույն հոդվածով ներգաղթողներին իրավունք էր վերապահված հինգ տարվա ընթացքում սեփական անշարժ գույքը տնօրինել իրենց հայեցողությամբ՝ վաճառել, ժառանգել, փոխանակել և այլն:

Մեծ դժվարություններ կային ներգաղթողներին Արևելյան Հայաստանի շրջաններում տեղավորելու, նրանց հող տրամադրելու, նյութապես օգնելու, բնակարանային հարցը լուծելու և այլ խնդիրներում: Ցարական կառավարությունն ու Անդրկովկասի նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաները ամենևին էլ մտադիր չէին ներգաղթողներին նյութական բավարար միջոցներ տրամադրելու: Բայց և այնպես, նրանց հատկացվեցին որոշ միջոցներ ու արտոնություններ, որոնցից պետք է օգտվեին նոր բնակավայրերում հաստատվելուց հետո: Ներգաղթի կազմակերպման ամենաջերմ պաշտպանը և այդ գործում ամենամեծ ծառայություն մատուցողը Ա. Ս. Գրիբոյեդովն էր: Այդ գործում ընդգրկվել են Հայկական մարզի ժամանակավոր կառավարչությունը, հատկապես նրա անդամներից Ներսես Աշտարակեցին, գնդապետ Լազարևը, որը Պասկևիչի տված ցուցումներով իր մի շարք օգնականների հետ միասին կազմակերպում և Հարավային Ադրբեջանից խումբ առ խումբ Արևելյան Հայաստան էր ուղարկում հազարավոր հայերի: Վերջիններս թողնելով իրենց տուն ու տեղը, հայրենի գյուղը, մեծ ուրախությամբ բռնում էին գաղթի ուղին: Նրանք Արևելյան Հայաստան ներգաղթելու համար ցանկություն էին հայտնել և դիմել ռուսական զորահրամանատարներին տակավին մինչև պատերազմի ավարտումը՝ Հարավային Ադրբեջանը ռուսական զորքերի կողմից գրավելուց անմիջապես հետո:

Հարավային Ադրբեջանից Արևելյան Հայաստան կատարվող հայերի գաղթը սկսվում է Թուրքմենշայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո: 1828 և 1829 թթ. ընթացքում Պարսկաստանից ներգաղթ են կատարում և Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում հաստատվում 40—45 հազար հայեր, որ կազմում էին 8249 ընտանիք, որոնցից 700—800 ընտանիք բնակվեցին Երևան, Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքներում, իսկ մնացածը՝ Հայկական մարզի շրջաններում՝ Գառնիքասարում, Դարաշիշագում (Մաղկաձոր), Նախիջևանի շրջանում, Դարալագյազում (Հայոց ձոր), Կարբիբասարում, Զանգիբասարում, Ապարանում, Սուրմալուում և այլուր:

1829—1832 թվականներին կատարված կամերալ ցուցակագրման ժամանակ պարզվում է, որ Պարսկաստանից ներգաղթած 8249 ընտանիքից մնացել է 6946-ը (պակասել էր 1303 ընտանիք), իսկ բնակիչների թիվը 45 հազարից իջել է մոտ 35 հազարի (ավելի ճիշտ՝ 35 560): Նրանք, նույն ցուցակագրության համաձայն, Հայկական մարզի քաղաքներում և մահալներում բաշխված էին հետևյալ կերպ.

№ ը/կ	Այն վայրերը, որտեղ հաստատվել էին Պարսկաստանից ներգաղթողները	Ներգաղթած ընտանիքների թիվը	Ներգաղթած բնակիչների թիվը
1.	Երևանում	366	1715
2.	Նախիջևանի նահանգի խանության 10 մահալներում	4193	21853
3.	Նախիջևանում	265	1110
4.	Նախիջևանի նահանգի խանության 4 մահալներում	1872	9542
5.	Օրդուբադում	36	182
6.	Օրդուբադի շրջանում	214	1158
Ընդամենը		6946	35560

Աղյուսակի մեջ մտածներից բացի, ներգաղթողների մի փոքր մասը՝ ընդամենը մի քանի հարյուր ընտանիք, բնակություն հաստատեցին Ղարաբաղի կողմերում, իսկ մի քանիսն էլ ցրվեցին այլ և այլ քաղաքներում: Նրանցից ոմանք նույնիսկ հասան Թիֆլիս և այնտեղ էլ մշտական բնակություն հաստատեցին:

Խանական բյուրոկրատիայի ու կալազորի վտարման և պարսկական ազնվականության ու պարսիկ խոշոր վաճառականների փախուստով Հայաստանում պարսկական տարրը գրեթե դադարում

է գոյություն ունենալուց կամ, համենայն դեպս, այնքան աննշան էր, որ տոկոս չէր կազմում:

Ավելի մեծ մասշտաբների ներգաղթ կազմակերպվեց Արևմտյան Հայաստանից՝ ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմից հետո: Երկու պետությունների միջև 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքված պայմանագրի 13-րդ հոդվածով յուրաքանչյուր մարդու թույլատրվում էր իր կամքով 18 ամսվա ընթացքում վաճառել ունեցվածքը և բնակություն հաստատել ցանկացած երկու պետություններից որևէ մեկում: Այդ հիման վրա էրզրումի, Կարսի և Բայազետի փաշայություններից, Արդահանի, Մուշի, Վանի և այլ շրջաններից բազմահազար հայեր և որոշ թվով հույներ սուլթանական Թուրքիայի ծանր լծից ազատվելու ու ֆիզիկապես փրկվելու համար ցանկություն են հայտնում գաղթել Արևելյան Հայաստան: 1829 թ. աշնանը սկսվում է ներգաղթը: Վրաստանի կառավարչապետի նախագահությամբ գործող՝ ներգաղթը կազմակերպող հանձնաժողովին ցուցում էր տրված երկվորյակներին բնակություն տեղ տալ՝ հաշվի առնելով նրանց նախկին բնակեցրած շրջանների բնակչության և պայմանները, այսինքն դաշտային շրջաններից եկածներին խմբերով բնակեցնել դաշտային մասերում, իսկ լեռնային շրջաններից եկածներին՝ լեռնային մասերում, ինչպես վարվել էին Հարավային Ադրբեջանից ներգաղթածների նկատմամբ:

Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթողների թիվը հասնում էր ավելի քան 90 000-ի: Նրանք բնակություն հաստատեցին Լոռիում, Շիրակում, Ախլցխայում և նրա շրջակայքում, Ախալքալաքում և նրա շրջակայքում, Մալկայում, Արագածի լանջերին, Սևանա լճի ավազանում, Դարաշիշագում, Սուրմալուում և այլուր: Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթել էր ընդամենը 14 հազար ընտանիք, որոնց մի փոքր մասը կազմում էին հույներ: 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով, Արևմտյան Հայաստանից եկած գաղթականները Հայկական մարզում 21 666 հոգի էին (դրանցից իգական սեռին պատկանում էին 10 249-ը, իսկ արական սեռին՝ 11 417-ը), որոնք կազմում էին 3682 ընտանիք:

Հետագայում Արևմտյան Հայաստանից դեպի Արևելյան Հայաստան մասնակի ներգաղթեր են կատարվում Ղրիմի (1853—1856) և 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ: Սակայն ամենամեծ ներգաղթը կատարվում է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1914—1918), երբ Արևմտյան Հայաստանի բազմահազար հայեր ֆիզիկական բնա-

Ջնջումից փրկվելու համար ստիպված էին թողնել իրենց ամբողջ հեղինակությունը և ասպատանել Արևելյան Հայաստանում:

Դառուր, շատ դառն էր արևմտահայության ճակատագիրը։ Սուլթանական ծանր լծի տակ դարերով հեծող հայության այդ հատվածին XIX դարի երկրորդ կեսից սպառնում էր ֆիզիկական բնաջնջման ահալոր վտանգը։ Թուրքական բռնակալները արևմտահայերի ազատագրական ելույթները հրով ու սրով ճնշելուց բացի, 1890-ական թվականներից սկսած պարբերաբար կազմակերպում էին հայերի մասսայական կոտորածներ, որոնք ահավոր չափերի հասան հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Միայն 1915—1916 թվականների ընթացքում կազմակերպված ջարդերի ժամանակ սպանվել են մոտ մեկ և կես միլիոն հայեր։ Այդ ժողովրդասպան քաղաքականություն մեջ թուրքական կառավարությանը հովանավորվում էր Գերմանիան։

Կոտորածների ժամանակ թուրքական կառավարությունը բնիկերից ոչ չէր հեռացրել և Սիրիա գաղթեցրեց մոտ 600 000 հայերի, որոնց մի մասը ունչացվեց թուրքական ջարդարարների կողմից (1916 թ.): Այդ գաղթականությունը մեծ զոհեր տվեց նաև քաղցի ու համաճարակ հիվանդությունների պատճառով (1917—1920): Արևմտյան Հայաստանի հայության մի մասին՝ մոտ 350 000 հայերի, հաջորդում է 1914—1916 թթ. ընթացքում ռուսական զորքերի օգնությամբ փրկվել կոտորածներից և գաղթել Արևելյան Հայաստան ու Կովկաս:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թուրքական բռնակալները Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ են անում։ Երկրի բնիկ և հնագույն բնակչության մի մասը ոչնչացվում է, իսկ մյուս մասը հարկադրաբար զաղթում այլ երկրներ։ Նրա միայն մի փոքր հատվածին է հաջողվում ապաստանել իր արևելյան արյունակիցների մոտ և նրանց հետ միասին, Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, կառուցել և զարգացնել իր հայրենիքը։

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Մարգարիտի կլասիկներ

Մարտի 4., Secret diplomatic history of the eighteenth Century, London
1899 year.

1899 year.
 Էնգելս Ֆ., Գյուլաքիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1934 թ.:
 Էնգելս Ֆ., Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը,
 Երևան, 1948 թ.:
 Լենին Վ. Ի., Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում, Երևան, Գ. Յ. Երևան,
 1947 թ.:

բ) Սկզբնաղբյուրներ

Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին Պարսից, Վա-
ղարշապատ, 1870 թ.:
Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ.
Կանայանց), Տփղիս, 1909 թ.:
ԱԿԱԿ (Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, тт.
VII, VIII и IX).
Անանիա Շիրակացի, Աշխարհացոյց (պրոֆ. Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակա-
ցու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944 թ.):
Առաքել Գալրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896 թ.:
Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն, Քիֆլիս, 1912 թ.:
Գրիգոր Կամախեցի (կամ Դարանաղեցի), Ժամանակագրութիւն, Երկրորդ մաս,
Երուսաղեմ, 1915 թ.:
Գրիգոր Մագիստրոսի Քղթիւր (Բնագիրն յառաջաբանով և ծանոթագրութիւններով
առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց), Ալեքսանդրոպոլ,
1910 թ.:
Եղիշե Վարդապետ, Պատմութիւն Վարդանանց ըստ անձեացեացն օրինակի, Քիֆ-
լիս, 1912 թ.:
Договеры России с Востоком, политические и торговые, Собрал и издал
Т. Юзефович, С.-Петербург, 1869 г.
Զաւարիա Ագուլեցի, Օրագրութիւն, Երևան, 1938 թ.:
Զեմոր Դակ, Պատմութիւն Տաթևոյ, Վենետիկ, 1832 թ.:
Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քիֆլիս, 1917 թ.:
Թովմա Մեծաբեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Վաղար-
շապատ, 1896 թ.:
АА

Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1901 г., выпуск XXIX, 1902 г., вып. XXXI 1903 г., вып. XXXII.

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910 թ.:

Կորյուն, Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ Վարդապետի մերոյ թարգմանչի, Թիֆլիս, 1913 թ.:

Հայկական ՍՍՀ-ի ՊԿՊԱ. ֆ. 7, 33, 90, 117, 125 և 133:

Հայկական ՍՍՀ-ի Ռուսական ձեռագրատուն (Մատենադարան), ֆ. կաթողիկոսական դիվան:

Հակոբյան Հովն., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հ. 2, Երևան, 1934 թ.:

Հովհաննես կարողիկոս (Դրասխանակերտցի), Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ.:

Hudud al Alam, The necions of the Worid on Persian geography, London 1937 year.

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան (աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Տփղիս, 1804 թ.):

Մաթթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898 թ.:

Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա և Բ, Երևան, 1936 թ.:

Մխիթար Այրիվանեցի, Ժամանակագրութիւն: Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860 թ.:

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ.:

Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912 թ.:

Սամվել Անցի, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի Ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Վաղարշապատ, 1893 թ.:

Սեբեոս Նայիսիպոս, Պատմութիւն (բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանով և ծանոթութեամբ ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց), Երևան, 1939 թ.:

Սրմեոն Երևանցի, Զմբռ, Վաղարշապատ, 1872 թ.:

Ստեփաննոս Վրդանեսյան (Շանույան), Դաւիթ Բէգ, Վաղարշապատ, 1871 թ.:

Ստեփանոս Սյունեցի, Մեկնութիւն քերականին (տե՛ս „Дионисий Фракийский и армянские толкователи“, издал и исследовал Н. Адонц), Петербург, 1915 г.

Ստեփաննոս Տառնացի (Ասողիկ), Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885 թ.:

Ստեփաննոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն (հրատ. համար պատրաստեց Ար. Արրահամյանը), Երևան, 1942 թ.:

Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910 թ.:

Վարդան (Մեծ) Բարձրբերդցի, Պատմութիւն տիեզերական. (Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին), Մոսկվա, 1861 թ.:

«Վիմական տարեգիր» (Յուդակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց), կազմեց Կ. Կոստանյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913 թ.:

Центральный Военно-исторический архив (в Москве), ф. ВУА.

Փալստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ.:

Քեհեմիզն, Անարադիս (Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945 թ., հավելված):

«Օտար աղբյուրներ հայերի մասին», հունական աղբյուրներ, № 1, Ստրասբուրգ, քահեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940 թ.:

գ) Ոստմնասիրություններ և զանազան այլ նյութեր

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944 թ.:

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946 թ.:

Абих Г. В., Геология Армянского нагорья, перев. Б. З. Коленко, Тифлис, Западная часть, т. XXI, 1899 г., Восточная часть, т. XXIII, 1902 г.

Արքանամյան Աշոտ, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944 թ.:

Адоиц Н., Армения в эпоху Юстиниана (политическое состояние на основе нахарарского строя). С.-Петербург, 1908 г.

Երեցյանց Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Ա.:

Ալիշան Ղևոնդ, Հայապատում, մասն Ա և Բ, Վենետիկ, 1901 թ.:

Ալիշան Ղևոնդ, Սրսական, Վենետիկ, 1893 թ.:

Ալիշան Ղևոնդ, Այրարատ, Վենետիկ, 1890 թ.:

Ալիշան Ղևոնդ, Շիրակ, Վենետիկ, 1881 թ.:

Ալիշան Ղևոնդ, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1885 թ.:

Ալիշան Ղևոնդ, Սիսական, Վենետիկ, 1885 թ.:

Ալադաշյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950 թ.:

Ալադաշյան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Կահիրե, 1937 թ.:

Аракелян Б., Результаты работ археологич. экспед. Института истории АН Арм. ССР, 1949—1950 гг., Гарни, I, Ереван, 1951 г.

«Атлас истории средних веков», под общей редакцией академика Е. А. Косминского и доцента А. П. Левандовского, Москва, 1951 г.

«Атлас истории СССР», ч. I, Москва, 1948 г.

«Атлас новой истории». ч. I, Москва, 1952 г.

Բաւմաշյան Կ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936 թ.:

Գաղազաշյան Ա. Մ., Քննական պատմութիւն Հայոց, մասն Ա, Բ, Գ և Դ, Թիֆլիս, 1895 թ.:

Գեղեցիկ Հ., Սկզբնաւորութիւնը բյուզանդական բանականութեանը դրութեան, Թարգմ. Հ. Գ. Դարանֆիլյան, Վիեննա, 1903 թ.:

Գեորգ-Մեսրոպ, Հայաստան (աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական և մշակութային տեսակետներով), Կ. Պոլիս, 1919 թ.:

Գեորգ-Մեսրոպ, Հայոց պատմութիւն (քննական), հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1914 թ.:

Джавахов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, С.-Петербург, 1905 г.

Егназаров С., Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губернии («Свод материалов по изучению экономического быта гос. крест. Кавказского края», Тифлис, 1887 г.).

Еремян С. Т., Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов, Академия наук СССР, Армянский филиал, «Известия», 7 (12), Ереван 1941 г.

Երեմյան Ս. Տ., Առյուծ «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի, առաջին մաս (հրատ. 1951 թ.), Երևան, 1952 թ.:

Երեմյան Ս. Տ., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները (Ն. Մառի անվան կա-
բինետի «Աշխատություններ», № 2, Երևան, 1947 թ.):

Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում,
մասն Ա և Բ, Թիֆլիս, 1894 թ.:

Եփրեկյան Հ. Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903—
1905 թթ.:

Էմիր, Տաթևի վանքը («Արաքս», գրական և գեղարվեստական հանդես, 1892 թ.,
գիրք երկրորդ, Ս. Պետերբուրգ):

Эсадзе С., Исторические записки об управлении Кавказом, т. I, Тифлис,
1907 г.

Жуковский П. М., Земледельческая Турция, М.—Л., 1933 г.

Ինճինեան Ղ., Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստաննայց աշխարհի, հ. ա-
ռաջին, երկրորդ և երրորդ, Վենետիկ, 1835 թ.:

Ինճինեան Ղ., Ստորագրություն հին Հայաստաննայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822 թ.:

Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901 г.

Լալայան Նովանդ, Զանգեզուրի գավառ (նյութեր ապագա ուսումնասիրության հա-
մար), հ. Ա, Սիսիան, Թիֆլիս, 1898 թ., հ. Բ, Զանգեզուր, Թիֆլիս, 1899 թ.:

Լեո, Իմ հիշատակարանը (տեղեկություններ մեր սարերից ու ձորերից), Շուշի,
1890 թ.:

Լեո, Անի, Երևան, 1946 թ.:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. առաջին, Թիֆլիս, 1917 թ.:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. երկրորդ, Երևան, 1947 թ.:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. երրորդ, Երևան, 1946 թ.:

Линч Х. Ф. Б., Армения (путевые очерки и этюды), т. I и II, Тифлис,
1910 г.).

Լիսիցյան Ստ. Գան., ՀեՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940 թ.:

Ляйстер А. Ф. и Чурсин Г. Ф., География Кавказа (природа и населе-
ние), Тифлис, 1924 г.

Халатьянц Г., Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хо-
ренского, Москва, 1903 г.

Խաչիկյան Լ., Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական առնա-
խոսությունները (Երևանի պետական համալսարանի Գիտական աշխատու-
թյուններ, հ. XXIII, Երևան, 1946):

Վանանեաց Մանվ., Անհայտ գաղաներ հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914 թ.:

Капанян Гр., Историко-лингвистическое значение топонимики древней
Армении (Երևանի պետական համալսարան, «Գիտական աշխատություն-
ներ», հ. XVI, Երևան, 1940 թ.):

Капанян Гр., Хайаса—колыбель армян, Ереван, 1947 г.

«Կիրիկիա» (հրատարակություն «Արաքս» հանդեսի), Պետերբուրգ, 1894 թ.:

Հակոբյան Թ. Խ., Սյունյաց և Բաղաց թագավորությունը պատմա-աշխարհագրա-
կան առումով (Թեկնածուական դիսերտացիա, ձեռագիր վիճակում), Երևան,
1948 թ.:

Հակոբյան Թ. Խ., Ձորք կամ Կապան («Հայկական ՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր», Երևան,
1950 թ., № 4):

Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, պրակ I, II և
III, Երևան, 1951—1953 թթ.:

Հակոբյան Թ. Խ., Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1960 թ.:

Հակոբյան Թ. Խ., Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Երևան, 1963 թ.:

Հակոբյան Թ. Խ., Դիտողություններ 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի մասին (Երևանի
պետհամալսարան, «Գիտաշխատություններ», հ. 43, 1954 թ.):

Հակոբյան Ս. Խ., Սյունիքի թագավորության տերիտորիան (Երևանի պետհամալ-
սարան, «Գիտաշխատություններ», հ. 47, Երևան, 1955 թ.):

«Հայ ժողովրդի պատմություն», առաջին մաս (մական), Երևան, 1949 թ.:

«Հայ ժողովրդի պատմություն», երկրորդ մաս, Երևան, 1951 թ.:

«Հայ ժողովրդի պատմություն», երկրորդ մաս, Երևան, 1957 թ.:

Հյուրըման Հ., Հին Հայոց տեղույ անունները, թարգմանեց Հ. Բ. Պիլգիկյան,
Վիեննա, 1907 թ.:

Հովհաննիսյան Աշոտ, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, Երևան
1955, գիրք երկրորդ, 1956 թ.:

Հովսեփյան Գարեգին, Խաղբակյանը կամ Պոռչյանը հայոց պատմության մեջ,
մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928 թ.:

Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940 թ.:

Ղափաղացյան Վ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952 թ.:

Майор Троттер, Малоазийские курды, Тифлис, 1907 г.

Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեմտինգերյան
քարտեզի, Երևան, 1936 թ.:

Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի քաղաքները X—XI դարերում, Երևան, 1940 թ.:

Մանանդյան Հակոբ, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա,
Երևան, 1945:

Մանանդյան Հակոբ, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ,
Երևան, 1952 թ.:

Манандян Акоп, О торговле и городах Армении в связи с мировой тор-
говлей древних времен, Ереван, 1930 г.

Մանանդյան Հակոբ, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934 թ.:

Марко Поло, Путешествие («Записки русск. геогр. общ. по отд. этно-
граф.», т. 26, СПб, 1902 г.).

Марр Н. Я., Ани, Ленинград, 1924 г.

Марр Н. Я., Термин «скиф» («Избранные работы», том пятый), Москва—
Ленинград, 1935 г.

Меликсет-Бек Л. М., Древняя Русь и армяне (տե՛ս հայկ. ՍՍՌ-ի Գիտութ.
ակադ. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտ, «Աշխատությունների ժողովածու»,
հ. I, Երևան, 1946 թ.):

Микаелян Г. Г., История Киликийского армянского государства, Ере-
ван, 1952 г.

Շահագիկ Նովանդ, Հին Երևանը, Երևան, 1951 թ.:

Շահխաթունյանց Հովն. Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ դավառացն
Ալարատայ, հ. Ա և Բ, Էջմիածին, 1842 թ.:

Շահնազարյան Կարապետ, Սիւնիք (Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմություն նահան-
գին Սիսական, Փարիզ, 1859 թ., առաջաբան):

Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпо-
ху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852 г.

Չամչյան Մ., Պատմության Հայոց, Գ. Բ, Վենետիկ, 1785 թ.:

Չամչյան Մ., Պատմության Հայոց, Գ. Գ, Վենետիկ, 1786 թ.:

Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Москва, 1937 г.

Пиотровский Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1943 г.

Ջալալյանց Սարգիս, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մասն «Ա» և «Բ», Տիֆլիս, 1858 թ.:

Ռեկլյու էլիզե, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ավազանը, Վաղարշապատ, 1890 թ.:

Սարգսյան Լեոն, Մի քանի օր Արցախում և Սիւնիքում, Թիֆլիզ, 1905 թ.:

Սեդրակյան Արիստակես, Հնութիւնք հայրենեաց ի գաղափին Երեւանի, Վաղարշապատ, 1872 թ.:

Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Վիեննա, 1906 թ.:

Орест Евецкий, Статистическое описание Закавказского края, СПб, 1835 г.

Օրմանեան Մաղափա արքեպիսկոպոս, Աղգապատում, մասն Ա, Բ և Գ, Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ, 1912—1927 թթ.:

Քառարաններ, զանազան մասշտաբի պատմական ու ժամանակակից մի շարք քաղաքներ և այլ օժանդակ նյութեր:

Т. Х. АКОПЯН

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АРМЕНИИ (очерки)

с древнейших времен до начала XX века

Р е з ю м е

Историческая география Армении занимается изучением природных условий Армянского нагорья, политического и административно-территориального деления на разных этапах его исторического развития, населения и географии хозяйства страны.

Армянское нагорье ограничивается высокими горными сооружениями Понтийского хребта и северными цепями Малого Кавказа с севера и южными цепями Курдистанских гор на юге. На востоке и на западе оно, постепенно понижаясь, переходит в Анатолийское и Иранское нагорья. Западной границей Армянского нагорья следует считать область, где горные отроги Антитавра, протягивающиеся из Киликии на северо-восток, приближаются к отрогам Понтийского хребта. Восточная граница нагорья протягивается по горным хребтам Загроса и Иранского Карадага, соединяясь с краевыми восточными цепями Малого Кавказа.

В указанных пределах территория страны составляет около 300 тыс. кв. километров. Средняя высота над ур. моря 1500—1800 метров, что значительно выше соседних стран Малой Азии (средняя высота которой равняется 800—1200 м) и Ирана (средняя высота—1400 м). Высочайшая точка нагорья—Большой Арарат (Масис в армянской транскрипции, высота 5156 м).

В течение третичного и четвертичного периодов, в результате мощных горнообразовательных и вулканических процессов в Армянском нагорье образовались складчатые, складчато-глыбовые горные сооружения, громадные вулканические массивы, плато и плоскогорья. Армения поистине является страной, где свежие следы потухшей вулканической деятельности сохранены на обширных площадях. Имеется и единственный действующий вулкан Тондурек, извергающий газ и водяные пары.

В стране, наряду с высокими горами (Малый Кавказ, Армянский хребет, Армянский Тавр, Антитавр, Бюракан-Мндзурский хребет и т. д.), обширное пространство занимают равнины и котловины (Араксинская или Араратская, Алашкертская, Маназкертская, Буланыхская, Мушская, Эрзрумская, Держанская и многие другие), простирающиеся по течением главных рек.

Армянское нагорье характеризуется своим континентальным климатом. Атмосферные осадки распределены неравномерно. В Араратской равнине, в бассейне озера Ван, в нижних течениях Восточного Евфрата и некоторых других районах атмосферные осадки доходят до 250/350—400/450 мм, а на окраинах страны: в бассейнах рек Чорох и Западный Евфрат, в Ахалкалакском, Лорийском, Зангезурском, Карабахском районах и других местах атмосферные осадки доходят до 650/700—1000/1050 мм. Самым влажным районом в стране считается Бюракан (Бингёл). Суточные и годовые амплитуды температуры имеют здесь значительные величины. В стране бывает суровая зима и очень жаркое лето. Самая низкая температура отмечается в районе Карса, а самая высокая — в Араратской долине и в районе, восточнее города Диарбекира (Амид). Ввиду сильной пересеченности рельефа и больших высотных колебаний, в стране в вертикальном направлении образовалось несколько климатических поясов, начиная от сухих субтропических до лесных и высокогорных холодных типов климата.

Континентальные условия вынудили народы Армянского нагорья еще в древнейшие времена создать высокоразвитую ирригационную сеть. В этой области особенно отличались урарты. В разных местах страны, главным образом в райо-

нах Тушпы (Ван), Аргиштихинили (Армавир), Тейшебани (Кармир блур), у подножий Арагаца и Гегамы, в окрестностях городов Маназкерт и Арчеш они построили много оросительных каналов (в том числе знаменитый 80-километровый канал Менуи или Шамирама, как его называют армяне) и бассейнов, остатки которых сохранились до настоящего времени, а канал Менуи (Шамирам-су) сохранился полностью.

На Армянском нагорье хорошо развита речная сеть, принадлежащая бассейнам трех морей (Каспийское, Черное и Аравийское). Главные реки: Аракс (древний Ерасх), Кура, Западный Евфрат (ныне Кара-су или Фрат), Восточный Евфрат или Арацани (ныне Мурад), Тигр (Тглат), Чорок (Акамсис) и их многочисленные притоки образуют густую речную сеть. Все реки без исключения быстротечные и имеют строгий режим. В стране много озер, из них известны: Урмия (или Капутан, ныне Резайе), Ван (Бзуняц цов), Севан (Гегам, Гёкча), Арчак (восточнее города Ван) и другие.

Почвы довольно плодородные. Растительность разнообразная. Почвенно-растительный покров страны подчинен вертикальной зональности. Растительность образует несколько поясов: полупустынный, степной, лесной (во многих местах лесной пояс совершенно отсутствует) и альпийский. Страна бедна лесами. Сравнительно большие пространства лесов встречаются в бассейнах рек Чорох, Дебед, Воротан, Агстев, Вохчи, в районе южнее озера Ван, а также в Дерсиме (севернее нижнего течения реки Восточный Евфрат).

В древние времена практиковались искусственные насаждения лесных массивов. Например: лес «Сосяц антар» («Սոսյաց անտար») близ древнейшей столицы Армении города Армавира; лес «Цндоц антар» («Շննդոց անտար») на берегу реки Ахуриян, близ древнего города Багаран и лес «Хосровкерт антар» («Խոսրովկերտ անտար»), посаженный при царе Хосрове Втором (первая половина IV века). Последний простирался по течению рек Азат и Веди, начинаясь от Гарнийской крепости до столиц — Двин и Арташат на берегу Аракса. Остатки Хосровкерт-леса сохранились до настоящего времени. Хосровкерт-лес считается одним из заповедников Армянской ССР.

Армения славится природными богатствами. В стране встречаются железные, медные, полиметаллические и другие месторождения; нефть, каменный уголь, хромиты и т. д. Месторождения железа встречаются на южном берегу озера Ван, в районе города Эрзерума, в Зангезуре; нефть—в районах Эрзерума, Вана, Кагзвана (Кагзмана), Асан-калы и т. д.; каменный уголь—в Эрзеруме, и в бассейне реки Западный Тигр; медь—в Зангезуре, в Лори и в бассейне Аргана-су, притока Западного Тигра; олово—в районе южнее города Ван; полиметаллы—в Зангезуре, в Лори, в бассейне Аргана-су и т. д.; золото—в районе города Спер (ныне Испир на берегу реки Чорох) и в бассейне среднего течения реки Аракс; соль—в Кульпе, Кагзване, Нахичеване и других местах. На территории Армянской ССР советскими геологами открыты или разведаны разные месторождения, большинство которых эксплуатируется (молибденит, хромиты, золото, новые медные месторождения и т. д.). Армянское нагорье, особенно та часть, которую занимает Армянская ССР, богато строительными материалами—мрамор, гипс, пемза, разноцветные высококачественные туфы, граниты, базальты, известняки, обсидианы, перлиты, огнеупорные глины и т. д. В стране много минеральных источников. Из них известны: «Арзни», «Джермук», «Варшаковский джермук» («Վարշակի ջերմուկ») и многие другие.

По территории древней и средневековой Армении проходило несколько транзитных путей, связывающих Восток с западным миром. Пути кроме экономического имели также военно-стратегическое значение. В древние времена в Армении главным центром этих путей была столица Арташат, а с V века (н. э.)—город Двин.

Как соседние страны: Иран, Малая Азия и Месопотамия, так и Армения являются колыбелью первобытного человека. На территории Армянской ССР советскими археологами найдены остатки материальной культуры шелля и ашеля, свидетельствующие о наличии здесь очагов самостоятельного развития первобытного человека. Во многих местах вулканического нагорья Армении найдено большое количество орудий неолита, медного и бронзового веков.

Древнейшим народом, проживавшим на территории Ар-

мянского нагорья, о котором упоминается в источниках, были **хурриты** или **субары**. Хурриты в XVIII—XV вв. (до н. э.) в юго-западных районах Армянского нагорья и в соседней Месопотамии создали государство, известное под названием Митани. Немного позже (в XV в. до н. э.) хайасы в северо-западных районах страны создали сильный племенной союз—Хайаса или Хайаса-Аззи.

После падения государства Митани на его территории, вернее в районах, расположенных между хребтом Армянского Тавра и рекой Западный Тигр, жили **наирские племена**, их было более восьмидесяти. В состав наирских племен входили и уарты, которые в половине IX века (до н. э.) создали государство Уарту, или Ванское царство—древнейшее государство на территории СССР. Уартское государство в VIII веке (до н. э.) завоевало почти всю территорию Армянского нагорья. На этой территории кроме уартов жило несколько десятков других племен и народностей. После падения Уарту (VI в. до н. э.) на его территории упоминаются **армены, матеены, алароды, саспейры, таохи, марды, кардухи** и многие другие. В VIII—VII века (до н. э.) в некоторых районах страны жили **киммеры** и **скифы** или **саки**, как их называет Страбон. На базе армянских племен (армены, хайасы, алароды и другие) в VII—VI веках (до н. э.) образуется армянский народ. Начиная с того времени до первой мировой войны в Армянском нагорье, т. е. в исторической Армении, армяне составляли абсолютное большинство среди населения, проживающего в этой стране. Кроме армян в стране в разное время жили **греки, евреи, сирийцы, грузины, албаны, персы, арабы, курды, турки, азербайджанцы, русские** и другие. Исходя из данных первоисточников можно предположить, что число армян в X—XIII веках достигало 5—6 миллионов.

В VI—III веках (до н. э.) Армения находилась под властью династии Ахеменидов и Селевкидов. Во II (до н. э.)—V (н. э.) веках Армения представляла собой свободное государство, где во II—I веках (до н. э.) царствовали Арташесиды, а в I—V веках (н. э.) армянские Аршакиды.

При Арташесидях и Аршакидах границы Армянского государства доходили на севере до реки Куры, на западе—до реки Евфрат, на юге—до реки Западный Тигр, а на востоке,

по течению Аракса, граница достигала Каспийского моря. В географии территория Армянского государства в указанных пределах обычно известна под названием Великой Армении. Западнее Великой Армении простиралась другая армянская страна—Малая Армения, которая с давних времен потеряла свою независимость и подпала под власть Рима. Кроме того, в средние века на территории Киликии несколько столетий существовало другое армянское государство—Киликийское армянское царство.

Население древней и средневековой Армении (Армения вступила в эпоху феодализма с III века) занималось сельским хозяйством (земледелием, садоводством, овощеводством, скотоводством и т. д.), ремеслом (кузнечеством, гончарным делом, ткачеством, плотничеством и т. д.), торговлей и др.

По «Географии» («Աշխարհացայգ») Анания Ширакаци (VII в. н. э.) Великая Армения была разделена на 15 малых стран или «ашхаров» («աշխարհ», «կողմ», «նահանգ»): Айрарат, Туруберан, Васпуракан, Сюник, Тайк, Высокая Армения, Четвертая Армения, Агдзник, Мокс, Корчек или Кордовац ашхар, Парскаайк (Персармения), Пайтакаран, Арцах, Утик и Гугарк. Каждый из этих «ашхаров» представлял собой отдельную физико-географическую единицу. Некоторые из них (например: Тайк, Сюник, Мокс) были одновременно отдельными административно-территориальными единицами—нахарарствами (княжествами), а остальные (Айрарат, Васпуракан, Туруберан, Четвертая Армения и т. д.) состояли из нескольких нахарарств. Ашхары были разделены на уезды («շահ»). В Великой Армении всего упоминается 187—191 уезд. Из уездов Айрарата были известны: Вананд, Ширак, Ниг, Басен, Аршаруник (или Ерасхадзор), Арагацотн, Котайк, Востан, Багреванд, Масяцотн, Когавит; из уездов Туруберана: Тарон, Хут, Бзнуник, Хорхоруник, Арк, Апауник, Варажнуник и другие; из уездов Васпуракана: Рштуник, Тосп, Артаз, Албак, Андзевацик, Айоц дзор, Нахичеван и т. д.; из уездов Сюника: Аревик, Бахк. Дзорк (или Капан), Цхук, Абанд, Ернджак, Вайоц дзор, Содк и Гехакуни; из уездов Высокой Армении: Карин, Дерджан, Егегяц, Даранахи, Спер и т. д.; из уездов Четвертой Армении: Ангехатун,

Аштянк, Балаовит, Цопк и т. д.; из уездов Ахдзника: Сасун, Нфрксрт, Арзни и т. д. и т. д.

В древней и средневековой Армении в разные времена известно было много городов (Ван, Армавир, Ервандашат, Арташат, Тигранакерт, Зариашат, Каркатиокерт, Аршамошат, Вагаршапат, Двин, Карин, Арзн, Карс, Ани, Муш, Лори, Капан и другие); крепостей (Ангел, Китаризон, Арталесон, Бген, Вогакан, Артагерс, Капуйт, Даройнк, Гарни, Багаберд, Воротан, Граам, Алидзор, Амберд и многие другие); языческих храмов (Ани, Ериза, Багаринч, Гарни, Аштишат и т. д.); христианских монастырей (Аштишат, Шаапиван, Эчмиадзин, Звартноц, Оромос, Аргина, Санаин, Ахпат, Ахтамар, Татев, Нораванк, Гладзор, Севан, Гегард и т. д.).

В VII—IX веках Армения пала под игом Арабского халифата. В эти века она со своими соседями представляла наместничество Эрмения. Наместники Эрмении назначались арабским халифом и назывались эмирами или востиканами, как их часто называют армянские историки. При арабском владычестве в экономической жизни страны происходит регресс и города теряют своё значение, в стране хозяйничали арабские чиновники, во всех крупных городах были введены арабские гарнизоны.

Во второй половине IX века армянский народ снова завоевал свою независимость. В Армении 885—1045 гг. царствует династия Багратидов. С X века страна была разделена на пять феодальных царств (Ани-Ширакское, Васпураканское, Сюникское, Ванандское или Карсское и Ташир-Дзорагетское или Лорийское) и ряд княжеств. Во главе всех царств и княжеств стояло царство Ани-Ширакское. Благодаря политической независимости, в условиях мирного труда быстро развивается хозяйство страны: сельское хозяйство, ремесло, внутренняя, внешняя и транзитная торговля, города. В эти столетия в Армении существовало несколько десятков феодальных городов, из которых 10—15 городов были известны не только в Армении, но и в соседних и дальних странах. Наиболее крупными из них были Ани, Двин, Карс, Карин, Арзн, Хлат и другие. После падения царства Багратидов экономическое развитие Армении продолжалось до опустошительных нашествий татар-монголов, т. е. до XIII века.

В XIII—XV веках Армения стала ареной вечных войн между различными монгольскими и тюркскими племенами и государствами. Экономика страны переживала упадок, значительно уменьшилось число коренного населения—армян. Вскоре на исторической арене Ближнего и Среднего Востока выступают Османская Турция и Персия, которые после длительных войн в 1639 г. поделили Армению между собой. По этому разделу Западная Армения подпала под тяжелое иго Турции, а Восточная Армения—под иго Персии. Граница между двумя государствами на территории Армении проходила по реке Западный Арпачай (Ахурян), и далее по Армянским, Котурским и Загросским хребтам. Персидская часть Армении и Закавказье были разделены на несколько ханств: Эриванское, Нахичеванское, Гянджинское, Карабахское, Шакийское и другие, а Западная часть Армении—на вилайеты (Ванский, Эрзерумский, Карский, Диарбекирский и т. д.). Ханства делились на магалы, а вилайеты—на санджаки.

Значительная часть Восточной Армении входила в состав Эриванского ханства. В этот период экономика Армении была слабо развита. В результате экономической отсталости турецкого и персидского государств, периодически повторяющихся разбойничьих нападений на мирное население, отсутствия всяких законов и порядков и ряда других причин, экономика страны фактически оставалась на весьма низком уровне.

В начале XIX века Закавказье постепенно освобождается от тяжелого турецко-персидского ига и присоединяется к русскому государству, тем самым связывает свою историческую судьбу с судьбой России, с судьбой великого русского народа. С этого времени Восточная Армения перестает быть объектом длительных турецко-персидских войн. Для населения наступает период мирной жизни. Россия имела большие преимущества перед Персией, как в экономическом, так в политическом и культурном отношениях, независимо от воли царского самодержавия, которое смотрело на Закавказье как на колонию и всячески тормозило её экономическое влияние на жизнь всего населения.

После освобождения Восточной Армении от персидско-

го ига (1828 г.) из территорий бывших Эриванского и Нахичеванского ханств образовалась Армянская область с центром Эривань (Ереван).

В 1840 году Армянская область была упразднена, а территория её, разделившаяся на два уезда (Эриванский и Нахичеванский) вошла в состав Грузино-имеретинской губернии. В конце 40-х годов в области административного деления Закавказья произошли новые изменения. Была создана Эриванская губерния, в состав которой входили территории бывшей Армянской области и Александропольский уезд. До начала 70-х годов Эриванская губерния состояла из пяти уездов, а с 1874 года была разделена на 7 уездов: Сурмалинский, Александропольский, Эчмиадзинский, Эриванский, Нор-Баязетский, Шаруро-Даралагязский и Нахичеванский. В Эриванской губернии было пять городов: Эривань, Александрополь, Нахичевань, Нор-Баязет и Ордубад.

В результате русско-турецкой войны 1877—1878 гг. значительная часть Западной Армении освободилась от тяжелого турецкого владычества. Из территорий освобожденных районов Западной Армении была организована Карсская область, впоследствии разделенная на четыре округа: Карский, Кагзванский (или Кагзманский), Ардаганский и Олтийский. В области имелось пять городов: Карс, Сарикамыш, Кагзван, Ардаган и Олти.

T. KH. HAKOPIAN

HISTORICAL GEOGRAPHY OF ARMENIA (outlines)

From ancient times to the beginning of the XX C.

Summary*

The objects of this survey of the Armenian historical geography are the nature of mountainous Armenia, the system of administrative—political partition of Armenia at various times, its population and the geography of its economy.

Armenia is situated between the Anatolian plateau, the valleys of the Kur and the Arax, the Iranian tableland and Mesopotamia. It is a mountainous country, and its actual relief was shaped in the third and fourth centuries. Here we still find formations of new mountains and volcanic phenomena. Across the country and in regions bordering it we find numerous mountain chains of a volcanic nature (Armenian Taurus, Internal Taurus, the Siuni Mountains, Virahayots, and others). Armenia towers its surrounding countries. Its highest peak is Ararat at 5156 metres above sea level. The country has a great number of fertile fields and valleys (Ararat, Maku, Mush, Bulanegh, Alushkert, Shirak, Kharberd, Ashkala, Erzurum, and other fields). The climate is continental and rains are scarce. Owing to the dryness of the climate, agriculture is impossible without irrigation in most parts of the country except in some bordering regions (Valley of the Chorokh, Lori, Zangezur, etc.). That is the reason why since old times the inhabitants of the country have undertaken the creation of an irrigation system. In that respect significant work had been carried out by the Urartians, the immediate predecessors

of the Armenians. The rivers in Armenia (the Arax, the Eastern Euphrates, the Western Euphrates, the Western Tigris, the Chorokh, etc.) are typical mountain rivers, swift and foamy. The land is scattered with numerous lakes, a few large ones and a great number of small ones (Urmia, Van, Sevan, Archak, Nazik, Gailatu, etc.) which differ both in origin and in nature. The flora of the country was divided into a number of belts conditioned by climatic variations from bottom to top, from valleys and fields to mountain peaks, from the belt of the almost arid wastelands to that of the mountain tundras. Armenia lacks in forests and woods; big forests are to be found only in some bordering regions. Artificial woods were planted in the old times („Sossi Wood“ near the capital Armavir, „Tsenendots Wood“ near the town of Bagaran, „Khosrovakert Wood“ near the capital Dvin). The fauna is that of the temperate zone. Armenia is rich in various mineral and other natural resources (iron, coal, petrol, gold, silver, copper, polymetals, various building material, etc.).

Armenia is one of the cradles of the primitive man. We find him here as early as the stone age, and since that time human life has never ceased to be in the country. The first peoples of Armenia were the Khurri (Subari), followed by the Nairi peoples: the Hayatsi, the Urartians, the Armens, the Mattians, Alarot, Karinit, Taokh, Kardukh, Mardu, etc., etc. In the VII and VI centuries B. C. the Armenian people was formed on the basis of Armenian race groups (mainly the Armens and the Hayatsi). Beginning from the IV and III centuries B. C. and up till World War I it has represented the absolute majority of the population living in the mountainous regions of Armenia (Historical Armenia). Yet at different periods of time other peoples have lived on the Armenian territory, such as the Gilicians, Cappadocians, peoples of Pontus, Georgians, Aghuans, Persians, Assyrians, Greeks, Jews, Arab races, Kurds, Tatar-Mongolians, Turks, Azerbaidjanians and Russians. It is alleged that in the X—XIII centuries the number of Armenians reached five to six million.

In ancient and medieval Armenia the chief occupation of the population was agriculture together with handicraft and trade.

* Translated by H. H. Vosgueritchian.

From the II c. B. C. to the V c. A. D. Armenia enjoyed political independence with only a few short periods of foreign domination. From the II c. B. C. to the I c. A. D. the country was ruled over by the Artashessians and from the I to the V c. A. D. by the Armenian Archakunis. The borders of the Armenian territory in those days extended from the Euphrates to the Caspian Sea, and from the Kur to Western Tigris. During the reign of the Artashessians the country was divided into four bordering vice-royalties and into numerous administrative units situated in the central regions. From the II c. A. D. when Armenia verged on feudalism, the country was gradually divided into separate feudal families, into separate administrations (principalities), thus creating a few dozens of administrative and territorial units.

Complete data on these divisions in old Armenia can be found in Anania Shirakatsi's „Ashkharhatsuyts“ concerning the VII century. According to his work, Greater Haik, e. g. Historical Armenia, consisted of 15 small „worlds“ including altogether 187—191 provinces. Both the small „worlds“ and the provinces included in them had their own administrative as well as geographical systems. In old and medieval Armenia there could be found fortresses, monasteries, temples, towns, burghs, important battle-fields, etc., the history of each having its particular interest and significance.

Armenia lost its independence in the V century. During the VI and VII centuries the country was under the Persian yoke, and in the VII, VIII and IX centuries, under Arab rule. During the hard years of Arab domination the country's economy somewhat deteriorated, the ethnical structure underwent important changes. In the IX century the Armenian people regained its long lost political independence. The years 885—1045 were marked with the rule of the Bagradunis, then after a shorter Byzantine and Seljuk occupation, political power was taken by the Zakarian princes who now had new vassals. During the reign of the Bagradunis the country was divided into five feudal monarchies and a number of principalities led by the central monarchy of Ani-Shirak. In the IX—XIII centuries the economical and cultural life of the country developed, new

towns came into being, and the towns of the preceding period greatly developed.

From the XIII to the XVIII century Armenia was under the yoke of foreigners, first under the rule of the Tatar-Mongolians, then under the rule of Turkish races, and from the XVI to the XVIII century under the rule of the Osmanian Turks and the Persians. Each invader brought its own administrative system, subsequently its administrative-territorial system of partition which, in the end, proceeded from the benefit of the police, army and taxation. The deterioration of the Armenian economic life in those years was great, part of the population was slaughtered as a result of the continuous battles waged by the foreign invaders, and part of it was forced to emigrate unable to endure the impossible conditions created in their country. The remaining part of the population lived a life of sheer horror.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆԵՐԻ

Ց Ա Ն Կ

- Աբաղայի դաշտ 30, 174
 Աբեղյան, գավառ 116, 129
 Ագարակ, գյուղ, 204, 441
 Ագուլիս, ավան, 374
 Ագուլիս-Օրդուբադի հովիտ 18
 Ագուլիսի շրջան 190
 Ադանա, քաղաք, 332, 342, 349, 351, 353, 354, 394
 Ադելֆադի (Արծկե) հյուսմեքություն 399
 Ադելֆադի սանջակ 397
 Ադիաբադ, քաղաք, 107
 Ադիաբեն 113
 Ադիաբենի թագավորություն 99
 Ադրբեջան 49, 197, 348, 365, 377, 387, 401, 413, 414, 416, 448
 Ադրբեջանական ՍՍՀ 251, 255
 Ադրիանապոլիս 435, 445
 Ազա Զեռանդ, լեռ, 33
 Ազադիբանի շրջան 423
 Ազատ գետ 17, 51, 56, 115, 150, 151, 152, 155, 318, 384
 Ազրուշ լեռներ 43
 Ազիզբեկովի շրջան 213
 Ազնվաց ձոր, գավառ, 239
 Ազոդաց փոք, գավառ, 261
 Աբրախ, բերդ, 103, 104
 Աբլի, գավառ, 251
 Ածղախակ, լեռ, 14
 Ալադադ, քաղաք, 372
 Ալալազ, գյուղ, 215
 Ալաշկերտ 23, 36, 39, 53, 64, 372, 400
 Ալաշկերտի դաշտ, 22, 23, 28, 29, 40, 46, 53, 74, 78, 94, 134, 323, 327, 372
 Ալաշկերտի շրջան 414
 Ալավան, գավառ, 251
 Ալավերդի 291, 437, 441
 Ալավերդի, շրջան, 258, 260
 Ալգետ, գետ, 280
 Ալեքսանդրետի ծոց, տե՛ս Հալոց ծոց
 Ալեքսանդրիա 89, 90
 Ալեքսանդրապոլ 424, 426, 434, 439—442, 447
 Ալեքսանդրապոլի գավառ 425, 427, 428
 Ալեքսանդր (Երեւակ) գետ 18, 51
 Ալյուս (Հալիս) գետ 26, 45
 Ախալալաք 445
 Ախալալաքի գավառ 19
 Ախալալաքի գետ 19
 Ախալալաքի շրջան 427
 Ախալալ 441
 Ախալալ 18, 19, 292, 426, 439, 445
 Ախալալայի գավառ 425
 Ախալալայի պրովինցիա 423
 Ախուրիանի, ուրարտական քաղաք, 64
 Ախուրյան գետ 16, 19, 35, 43, 50, 64, 125, 131, 132, 138, 139, 142, 378, 381, 385
 Ակրա, բերդ-քաղաք, 103, 104, 107
 Ակրա, լեռ, 103
 Ակե, գավառ, 179, 180, 189, 275
 Ակ-Կոյունլուների պետություն 362, 363, 377
 Ակն, քաղաք, 46
 Ակնի կիրճ 46
 Ակոռի, գյուղ, 10, 150
 Աղանեջ, գավառ, 200, 205, 209, 211,

Աղանդոտ (Աղվանդոտ), գավառ, 179
 Աղավնո գետ 51, 192, 204, 209, 278
 Աղբակ, գավառ, 116, 173, 175, 179, 180, 189, 249, 312
 Աղբակի շրջան 33
 Աղբալա 291
 Աղբամար, կղզի, 42, 181, 182, 308
 Աղբամարի ամրոց 182
 Աղբամարի վանք 182, 183, 276, 404
 Աղիովիտ, գավառ, 116, 165, 171, 176, 179, 187, 265, 266, 275
 Աղծնիք, «աշխարհ», 57, 58, 93, 96, 97, 100, 102, 113, 114, 117, 119, 160, 166, 173, 229, 233, 236—239, 242, 243, 245, 265, 271, 313, 327, 362, 363, 397
 Աղծնիքի բղեշխություն 99, 100
 Աղծնիքի էմիրություն 162, 238, 265, 280, 282, 283, 284, 291, 310
 Աղյուս, գյուղ, 225
 Աղոլլան, գետակ, 209, 278
 Աղովե, գավառ, 254
 Աղստե, գետ, 12, 13, 49, 115, 256, 257, 258, 291, 307, 316
 Աղստեի հովիտ 392
 Աղ-սու, գետակ, 332
 Աղվանք 90, 99, 112, 113, 139, 154, 248, 254, 255, 263, 264, 269, 273, 278, 322, 325, 326, 356, 376, 378, 380, 448
 Աղվանքի թագավորություն 390
 Աղվանքի մարզպանություն 114
 Անանանի պղծնի հանքեր 367
 Անարայի լեռներ 11, 12, 18, 31
 Անեն, գյուղ, 291
 Ամաղիների իշխանություն 398
 Ամաղու, գյուղ, 216
 Ամանուսի լեռնանցք 331
 Ամանուսի լեռներ 329, 330, 331, 354
 Ամասիա, քաղաք, 90, 127, 128, 397
 Ամասիայի սարահարթ (Աշոցք) 16, 19
 Ամարագ, գյուղ, 253
 Ամբերդ 147, 314, 317, 321
 Ամբերդ, գետակ, 147
 Ամենափրկիչ վանք (Մոկիում) 246
 Ամերիկա 438

Ամիդ, տե՛ս Դիարբեքիր

Ամիդի շրջան 233, 313
 Ամյուկ, բերդ, 187, 308
 Ամյուկի և Վարազի էմիրություն 275, 282
 Այաս, քաղաք, 331, 342, 348, 349, 351, 354, 355, 370, 371, 373
 Այավանք, գավառ, 247
 Այգառ, գավառ, 247
 Այլի, գավառ, 249
 Այծպակունք, լեռ, 19, 21, 26, 28, 50, 121
 Այտուանք, գավառ, 247
 Այտուղան, շրջան, 106
 Այրարատ, «աշխարհ», 20—21, 71, 74, 87, 90, 96, 97, 114, 116, 119, 121—128, 131, 143, 149, 157, 159, 160, 161, 164, 166, 169, 173, 175, 176, 179, 180, 192, 194, 196, 205, 211, 212, 218, 256, 257, 260, 264, 265, 266, 275, 291, 362, 380, 387
 Այրեաթիկ, շրջան, 106
 Անանիաի տաճար 224, 225
 Անատոլիական բարձրավանդակ 37, 330
 Անատոլիական Տավրոս, լեռներ, 32, 330
 Անարգաթա, քաղաք, 342, 349, 351, 354
 Անգեղակոթ, գյուղ, 391
 Անգեղակոթի մելիություն 391, 392
 Անգեղաուն, գավառ, 105, 230, 232, 234, 400
 Անգղ (Անգեղ), բերդ, 136, 234
 Անգղ, գյուղաքաղաք, 136
 Անդոկ, բերդ, 205
 Անդրիունի իշխանություն 304
 Անդրկովկաս 16, 40, 49, 70, 77, 125, 197, 274, 310, 315, 325, 356, 360, 379, 382, 402, 408, 409, 413, 415, 416, 422, 423, 425, 426, 427, 433—437, 441—444, 448, 450
 Անեմուտի հովանդան 329
 Անի, ամրոց, 222, 223
 Անի, ավան, 223
 Անի, բերդ, 139, 295
 Անի, քաղաք, 10, 35, 80, 91, 124, 127, 128, 139—142, 154, 259, 274, 280, 283, 289, 291—296, 302, 303, 305,

306, 310, 311, 313, 314, 316, 321, 323, 324, 369, 371, 451
 Անի-Շիրակի թագավորություն 143, 163, 253, 258, 272, 273, 274, 276—283, 294, 297, 298, 302
 Անիի էմիրություն 302
 Անիի կուսակալություն 302
 Անիի Շաղղաղյանների էմիրություն 310, 311
 Անիի շրջան 59, 315
 Անենու բերդ 133
 Անեմանիք, գավառ, 179, 180, 190
 Անեթո, գավառ, 105, 230, 232, 233
 Անեկացիք, գավառ, 119, 175, 179, 180, 187, 188, 275, 302, 308
 Անտիկովկաս, տե՛ս Փոքր Կովկասի լեռնախառնակ
 Անտիոք 89, 340, 349
 Անտիոքի իշխանություն 340, 341
 Անտիպոնոսական լեռներ 21, 25, 26, 27, 45, 219, 340
 Անտիպոնոսական Պար, տե՛ս Անտիպոնոսական լեռներ
 Անտիտավրոսյան լեռներ 7, 23, 25, 26, 28, 97, 329, 330
 Աշկալայի դաշտ 21, 27, 28, 219, 226
 Աշկալայի շրջան 219
 Աշոցք, գավառ, 257, 277
 Աշտարակ, գյուղ, 147
 Աշտարակի շրջան 147, 317
 Աշտիշատ, վանք, 166, 167, 168
 Աշտուխնի, քաղաք, 64
 Աշաղու, տե՛ս Աշղլու գյուղ
 Աշաղու, գյուղ, 258
 Աշրղու, գյուղ, 202, 203, 204
 Ապահունիք, գավառ, 129, 162, 165, 169, 170, 171, 282, 283, 302
 Ապառաժային Կիլիկիա 329
 Ապարան 309, 444
 Ապարան, գավառ, 417
 Ապարան, գետ, 143
 Ապարանի մահալ 385, 386, 424
 Ապարանի շրջան 157, 317
 Ապարանի սարահարթ 16
 Ապենինյան բերդակ 34
 Առանձնակ Մոկի, գավառ, 246

Առաջավոր Ասիա 61, 77, 78, 79, 88, 89, 313, 325, 336, 338
 Առաջին Հայք 107—110, 220, 221, 266
 Առբերանի, գավառ, 116, 265, 266
 Առբերանի, գավառ Վասպուրականում, 171, 179, 180, 186
 Առեստավան 42, 115, 172
 Առնո-Առն (Ալաշա) լեռներ, 19
 Առյուծ, գավառ, 105, 222, 228
 Առնոյտուն, գավառ, 179, 180, 187
 Առչկան, լեռ, 12
 Առվենից ձոր, գավառ, 246
 Առփա գետ, տե՛ս Արփա գետ
 Ասլանի լեռնանցք 21
 Ասորաց դուռ, լեռնանցք, 331, 354
 Ասորեստան 61, 65, 178, 243, 328
 Ասորիք (Սիրիա) 61, 72, 87, 98, 330, 350
 Ասպակունիք, գավառ, 165
 Աստախանե (Աստեղանի) 64
 Ավանց, գյուղ, 185
 Ավաջիդ, դաշտ, տե՛ս Օվաջիդի դաշտ
 Ավարայր, գյուղ, 188
 Ավարայրի դաշտ 18, 188
 Ավնիկ, բերդ, 130
 Ատլանայան օվկիանոս 408
 Ատշար, գյուղ, 214
 Ատրպատական 98, 99, 101, 112, 113, 133, 139, 147, 154, 159, 185, 192, 211, 249, 250, 269, 276, 322, 325, 331, 356, 359, 361, 362, 370, 443, 444, 445
 Ատրպատականի մարզպանություն 114, 194
 Ատրպատունիք (Տրպատունիք), գավառ, 179, 180, 187
 Արաբական խալիֆայություն 128, 162, 175, 176, 220, 228, 231, 238, 244, 247, 248, 263—271, 275, 280, 281, 284, 285, 296, 297, 298, 301, 303, 339, 351, 353
 Արաբիկ, քաղաք, 397
 Արագած, լեռ, 11, 14, 15, 16, 20, 23, 24, 35, 43, 44, 95, 122, 123, 143, 147, 381, 385, 386, 445
 Արագածոտն, գավառ, 116, 125, 128, 143, 147, 175, 315, 317, 323

Արադոս, կղզի, 329
 Արալյան լիճ 360
 Արած, գավառ, 128
 Արածանի, գետ, 22, 24, 25, 28, 29, 30, 45, 46, 47, 49—50, 61, 64, 65, 88, 92, 93, 94, 96, 103, 105, 121, 122, 134, 135, 159, 160, 161, 166—170, 178, 198, 229, 231, 232, 233, 235, 236, 240, 288, 320, 360, 396
 Արածանիի հովիտ 21, 25, 28, 29, 34, 36—39, 52, 78, 79, 87, 149
 Արանեղ, գյուղ, 262
 Արամազդ, լիճ, 15
 Արամազդի մեհյան 223
 Արայի լեռ, 15, 122, 147
 Արանոտ, գավառ, 254
 Արարատ, տե՛ս Մասիս սար
 Արարատյան դաշտ 16, 17, 18, 29, 35—38, 41, 50, 51, 52, 56, 58, 66, 67, 74, 90, 93, 95, 122, 123, 125, 126, 144, 314, 320, 323, 327, 360, 392, 403, 413, 438
 Արախ, գետ, 7, 8, 12, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 26, 32, 48—51, 56, 65, 72, 78, 87, 95, 115, 121, 122, 125, 129—132, 143, 147, 148, 151, 152, 157, 160, 169, 174, 178, 180, 190, 192, 198, 200, 210, 218, 251, 252, 264, 275, 278, 288, 314, 316, 366, 378, 381, 384, 385, 389, 396, 417, 424, 428
 Արախ-Կաղզվանի ձոր 18
 Արախի հովիտ 16, 29, 40, 79, 88, 133
 Արախի վերնագավառ 36, 44
 Արգասառվիտ, գավառ, 246
 Արգինի, բարձրավանդակ, 41
 Արգինի (Սյրիչա), գետ, 41
 Արգինայի վանք 142
 Արգինայի խնայք, 66, 90, 127, 143, 144, տե՛ս Արմավիր
 Արդարիլ 90
 Արդանան, քաղաք, 18, 95, 442, 434, 445
 Արդանանի դաշտ 49
 Արդանանի օկրուգ 434
 Արդանիշի հովանդան 40
 Արեգունի լեռներ 12, 14
 Արգական, գյուղ, 58, 159
 Արգանան, շրջան, 103
 Արգն, բերդ, 104
 Արգն, գավառ, 239, 242, 243
 Արգն, քաղաք, 103, 243, 269, 284, 291, 292, 294
 Արգնի 59, 69, 124
 Արքիլ 59, 142
 Արին բերդ 66, 156, 157, 186
 Արխի, գավառ, 249
 Արխ, գյուղ, 207
 Արծաք, գյուղ, 227
 Արծափ, բերդ, 148, 149
 Արծիվ, գյուղ, 207
 Արծկե, քաղաք, 164, 172, 173
 Արծն, քաղաք, 74, 91, 227, 228, 289, 293, 294, 296, 321
 Արծրունյաց բազմաբուրյուն 177
 Արկաթիոկերտ, քաղաք, 89, 232, 234, 242
 Արդանա, գետ, 47, 48, 88, 229, 233, 234
 Արդանա, գյուղաքաղաք, 47
 Արդանամադան (Արդնի), հանքավայր, 57, 234
 Արնակ, լիճ, 31, 43, 174, 188, 190
 Արնակի դաշտ 174
 Արնեշ, գետ, 42
 Արնեշ, սանջակ, 397
 Արնեշ, քաղաք, 42, 73, 74, 161, 164, 171, 179, 269, 271, 276, 289, 294, 298, 312, 314, 321, 369, 370, 371, 373, 397, 411
 Արնեշի էմիրություն 362
 Արնեշի հյուսիսարևելյան 399
 Արնեշի շրջան 367
 Արնիշակովիտ, գավառ, 179, 180
 Արմավիր, գյուղ, 143
 Արմավիր, շրջան, 143
 Արմավիր, քաղաք, 39, 53, 55, 66, 89, 122, 123, 124, 127, 131, 132, 133, 143, 144, 150
 Արմենիա 92—95
 Արյան լիճ 248
 Արշակավան, քաղաք, 124, 148, 149
 Արշակունիների բազմաբուրյուն 97,

101, 102, 118, 138, 143, 148, 152, 172, 191, 248, 249, 251, 253, 274
 Արշամաշատ, քաղաք, 74, 89, 232, 233, 242
 Արշամունիք, գավառ, 165
 Արշարունիք, գավառ, 116, 125, 128—131, 134, 147, 277, 291, 323
 Արշառաց լեռներ 257
 Արսիան-Մեծրաց լեռներ 18, 27, 31
 Մսյաց փար, գավառ, 261
 Արվաստան 113
 Արվաստանի բղջխություն 99
 Արտագերս, բերդ, 133
 Արտագ, գավառ, 116, 173, 175, 179, 180, 188
 Արտալես, բերդ, 104, 235
 Արտանան, գավառ, 257
 Արտամետ, պիլան, 186
 Արտամետ, գյուղ, 181, 183
 Արտամետ, քաղաք, 294
 Արտանուշ, ավան, 128, 292
 Արտաշատ, քաղաք, 21, 51, 53, 55, 56, 68, 72, 74, 81, 82, 84, 89, 90, 100, 102, 113, 124, 127, 131, 144, 150—153, 164, 171, 184, 185, 240, 241, 242, 269
 Արտաշատի շրջան 51, 58, 156
 Արտաշեսյանների բազմաբուրյուն 99, 100, 174, 179, 248, 249, 251, 253
 Արտավանյան (Արդավանան), գավառ, 179
 Արտեմիդա, տե՛ս Վաղարշապատ
 Արտերն, կղզի, 42
 Արտուս, լիճ, 33, 181
 Արցախ, նահանգ, 54, 72, 74, 80, 81, 86, 97, 102, 114, 119, 192, 205, 209, 212, 252, 253, 288, 306, 316, 361, 362, 388, 452
 Արփա, գետ, 16, 17, 51, 121, 150, 133, 199, 212, 214, 215, 384
 Արփա, գյուղ, 215, 216
 Արփի, լիճ, 19, 43, 50
 Արփայից գավառ 246
 Արևելա-Նվրդակյան հարթավայր 198
 Արևելյան Արմենիա 95
 Արևելյան Նիքոս, տե՛ս Արածանի գետ
 Արևելյան Կիլիկիա 241
 Արևելյան Հայաստան 29, 95, 104, 111, 112, 114, 115, 142, 157, 161, 175, 221, 238, 250, 265, 296, 301, 377, 378, 380, 381, 382, 387, 388, 392, 393, 402, 406, 408, 409, 411, 413, 414, 416, 422, 423, 424, 434, 435, 438—446
 Արևելյան պրեֆեկտություն 107
 Արևելյան Վրաստան 49, 257, 379
 Արևելյան Տիգրիս, գետ, 33, 48, 55, 60, 62, 67, 94, 187, 188, 236, 243, 245, 248, 263, 397
 Արևիկ 87, 91, 151, 164, 178, 185, 191,* 194, 198, 228, 231, 235, 240, 254, 291, 294, 325, 337, 349, 365, 370, 402, 409, 442
 Արևիկ, գավառ, 196, 200, 203, 278, 323, 391
 Արևմտյան Արմենիա 95
 Արևմտյան Նվրդակ 442
 Արևմտյան Նիքոս, գետ, 20, 44, 45, 46, 61, 62, 79, 118, 218, 219, 371, 396
 Արևմտյան-Հայաստան 8, 29, 104, 108—111, 115, 139, 221, 230, 265, 266, 270, 282, 296, 300, 301, 303, 325, 356, 358, 363, 373, 374, 377, 378, 393, 394, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 404, 406, 408, 409, 411, 413, 414, 415, 434, 439—442, 445, 446
 Արևմտյան Վրաստան 375, 378
 Արևմտյան Տիգրիս, գետ, 33, 47, 57, 58, 60, 62, 63, 88, 96, 101, 105, 115, 198, 229, 234, 236, 237, 243, 284
 Արևմտյան Ուկրաինա 375, 414
 Արևմտյան Բուստակ 113
 Արևմտաֆ 87, 91, 151, 164, 191, 198, 228, 231, 240, 291, 294, 325, 337, 349, 370, 373, 402
 Ափում, բերդ, 103
 Աֆենեյան Պարսկաստան 92, 93, 95, 260
 Աֆրիկա 333
 Բաբելոն, պետություն, 32, 61, 88
 Բաբելոն, քաղաք, 94, 95, 370, 396
 Բագատին, ավան, 221, 226

Բագավան, քաղաք, 90, 135, 136, 371
 Բագավան, գավառ, 251
 Բագավան, գյուղ, 135
 Բագարան, քաղաք, 35—36, 124, 132, 133, 292, 294
 Բագարանի շրջան 123
 Բագարիների շրջան 55
 Բագիբե, գավառ, 251
 Բագրատունիների քաղաքություն 125, 131, 133, 137, 139, 141, 153, 157, 162, 163, 176, 213, 215, 217, 226, 254, 257, 310
 Բագրատունիների իշխանություն 310
 Բագրևանդ, գավառ, 116, 125, 128, 134, 135, 146, 147, 265, 273, 287, 292, 312, 314, 315
 Բագրևանդի դաշտ 122
 Բագուտ, լեռ, 25
 Բագումի լեռներ 12, 13, 50, 115
 Բագմադըրյուր (Խաչավան), ավան, 225
 Բաքման գետ 48, 103, 234, 237, 239, 243, 251
 Բալանովիտ, գավառ, 70, 105, 230, 232, 236
 Բալանովիտի դաշտ 229
 Բալիկ ծով 370
 Բալկանյան քերական 34
 Բալու, քաղաք, 25, 47, 236
 Բալու, բերդ, 236
 Բալու-Ճապաղաշուր, գավառ, 398
 Բալուի դաշտ 29, 30
 Բալուի հյուսիսը 400
 Բալուի շրջան 69, 236
 Բախտակ, գետ, 41
 Բաղաբերդ 70, 197, 202, 203, 279, 306
 Բաղակու Բաբ, բերդ, 203
 Բաղասական աշխարհ (Կագրբ), տե՛ս Փայտակարան
 Բաղաց քաղաքություն 450
 Բաղացասար, լեռ, 15
 Բաղդադ 26, 32
 Բաղդադի խալիֆություն 283, 348, 350
 Բաղեշ, գետ, 33, 48, 181, 236, 242, 243
 Բաղեշ, քաղաք, 30, 38, 70, 74, 164, 269, 284, 292, 293, 294, 312, 371, 379, 397, 398, 399, 401, 408, 410, 411, 439, 442
 Բաղեշի էմիրություն 362
 Բաղեշի շրջան 69
 Բաղի, գավառ, 57, 70, 196, 200, 204, 205, 209, 278, 391
 Բայազետ, քաղաք, 20, 149, 385, 400, 408, 411, 442
 Բայազետի իշխանություն 398, 400
 Բայազետի հյուսիսը 415
 Բայազետի շրջան 18, 20, 148, 377, 414
 Բայազետի փաշայություն 445
 Բաշկալա 179
 Բաշկալա, շրջան, 189
 Բասարգեշարի դաշտ 14
 Բասարգեշարի շրջան 218
 Բասեն 95, 129, 130, 273, 283
 Բասեն, գավառ, 94, 125, 128, 260, 287
 Բասեն, սանջակ, 396
 Բասենի դաշտ 95, 122
 Բասուրպեղա, տե՛ս Վասպուրական
 Բարդա, ավան, 255
 Բարդադ, լեռ, 19
 Բարդադի լեռներ 21, 385
 Բարդադիմեանի վանք 179, 189
 Բարկուշատ, բերդ, 205
 Բարկուշատ, գետ, 51, 209
 Բարկուշատի լեռներ, 15, 16, 192, 205
 Բարձր Հայք, «աշխարհ», 10, 44, 61, 67, 74, 80, 96, 97, 98, 105, 118, 121, 160, 164, 177, 218—222, 227, 228, 229, 260, 303, 362
 Բարձրաբերդ 352, 356
 Բաբան (Բագան), գավառ, 179
 Բաբվի խանություն 380
 Բաբվի պրովինցիա 423
 Բաբու 437
 Բելլկան 426
 Բելլկանի գավառ 425
 Բելս, գետակ, 201
 Բելս, գյուղ, 392
 Բելսի մեխիություն 391, 392
 Բենդիմանի գետ, տե՛ս Բերկրի գետ
 Բերգուս, բերդ, 355
 Բերդ, ավան, 256
 Բերդանո, գավառ, 253
 Բերդաց փոք, գավառ, 261
 Բերդկանարեշի, գյուղ, 207

Բերդկան, քաղաք, 199, 217
 Բերդկան, գյուղաքաղաք, 293
 Բերիսա, քաղաք, 110
 Բերկրի, գետ, 30, 42, 160, 172, 174, 186, 187
 Բերկրի, սանջակ, 397
 Բերկրի, քաղաք, 42, 58, 179, 186, 187, 269, 276, 279, 294, 312, 321, 370, 397
 Բզնունի, գավառ, 117, 120, 161, 163, 165, 170, 171, 172, 176, 275
 Բզնունյաց ծով, տե՛ս Վանա լիճ
 Բիաինա, Երկիր, 63, 64, 65, 183
 Բիաինա, թագավորություն, 63
 Բիբլիս, տե՛ս Բաղեշ քաղաք
 Բիբլիս գետ, տե՛ս Բաղեշ գետ
 Բիբլիսի գավառ 398
 Բիբլիսի իշխանություն 398, 399
 Բիլեջան, լեռ, 30
 Բինբուղաղաղ 332
 Բյուրս, գյուղ, 227
 Բյուրակն 23, 24, 95, 169, 312
 Բյուրակն, բարձրավանդակ, 23, 49, 50, 160, 288, 396
 Բյուրակն, գետ, 25, 47
 Բյուրակն, շրջան, 160
 Բյուրակն-Մենուրյան լեռներ 23, 24, 25, 27, 28, 30, 36, 38, 45, 54, 160, 219, 225
 Բյուրակնի լեռներ 21, 44, 47
 Բյուզանդական կայսրություն 107, 109, 111, 112, 114, 125, 126, 159, 161, 163, 177, 221, 231, 238, 274, 281, 296, 297, 301—304, 306, 307, 313, 339
 Բյուզանդիա 73, 74, 102, 111, 112, 128, 137, 228, 230, 261, 265, 266, 274, 276, 281, 282, 284, 297, 300, 301, 303, 305, 320, 340, 351, 353, 375
 Բյուզանդիոն 90, 127
 Բնաբեդ, բերդ, 233
 Բնունի, գյուղ, 207
 Բոգունի, գավառ, 179, 180
 Բոլուպանակ 316, 371
 Բոկուր-Բաբա (Բակուր-Բաբա), լեռներ, 25
 Բոդ (Բոյ) բերդ 104, 130
 Բորժոմի կիրն 12, 49

Բորչալուի շրջան 423
 Բջնի, բերդաքաղաք, 158, 308, 309
 Բջնի, գյուղ, 314, 316
 Բոնակոթ, գյուղ, 391
 Բուա-Կալա, ամրոց, 104
 Բուժնունի, գավառ, 179, 180, 187
 Բուլանդ 173, 283
 Բուլանդի դաշտ 29, 160
 Բուլանդի լեռներ 29
 Բուլանդի հյուսիսը 399
 Բուլանդի շրջան 160, 265
 Բուլդար-դաղ, լեռներ, 336, 337
 Բուխա, գավառ, 261
 Բուռոս, գավառ, 251
 Գաբեդյան, գավառ, 116, 128, 129
 Գաբիթյան (Գալիթյան), գավառ, 179
 Գագ, բերդ, 316, 317
 Գագրիկան, գավառ, 179
 Գալիցիա 139, 326
 Գամիբ, գավառ, 70, 266
 Գայանի վանք 145—146, 147
 Գայլ (Կելիկ) գետ 45, 61, 96, 106, 219
 Գայլատու լիճ 20, 21, 43, 51, 122, 148, 381
 Գանգես, գետ, 360
 Գանձակ, քաղաք, 10, 101, 112, 254, 255, 280, 292, 310
 Գանձակի էմիրություն 311
 Գանձակի լեռներ 12, 13, 253
 Գանձակի շրջան 307
 Գանձասարի վանք 389
 Գառնի 69, 309, 449
 Գառնի, բերդ, 56, 155, 156
 Գառնի (Գառնի), գավառ, 179, 180, 187
 Գառնի, գետ, 384
 Գառնի-բասար, մահալ, 384, 424, 444
 Գառնի տանա 155
 Գավառ, ավան, 373
 Գավառագետ 41
 Գարանիսար 396
 Գարանիսար, սանջակ, 396
 Գարդման, բերդ, 317
 Գարդման, գավառ, 254, 255, 273, 317, 391
 Գարդմանի մեխիություն 390
 Գեղամա երկիր 217, 265, 362

Գեղամա լեռներ 11, 12, 14, 35, 39, 41, 44, 54, 115, 121, 122, 192, 193, 212, 384, 386
 Գեղամա լիճ, տե՛ս Սևանա լիճ
 Գեղանալ, գետակ, 201
 Գեղասար, լեռ, 14
 Գեղարդի վանք 155, 156, 319, 372
 Գեղարքունիք, գավառ, 69, 195, 199, 200, 212, 216, 217, 218, 265, 316, 318, 361, 390
 Գեղարքունիքի մեկիություն 390
 Գեղի, գյուղ, 201, 202
 Գեղգ-սու, տե՛ս Կալիկաղնոս գետ
 Գեղ-սու (Կոկիսոն), գետակ, 332
 Գետաբակ, բերդ, 255
 Գետիկ, գետ, 253
 Գետիկի (ձամբարակի) հովիտ 12
 Գետիկի վանք 257
 Գեղեգման, բլուր, 187
 Գեղմանիա 446
 Գեղմանիկապոլիս, բերդ, 355
 Գգեղ, գավառ, 239
 Գիլան, գետ, 192
 Գիլան, նահանգ, 87
 Գիրաբադ, գետակ, 202
 Գլակա վանք (Ս. Կարապետ) 168
 Գլանուր 319
 Դանուրի համալսարան 214, 215, 372, 450
 Դյանչա քաղաք, 390, 409
 Դյանչայի խանություն 380, 387
 Դյոգչայի մանալ 386, 424
 Դյոգչայաբա, գետակ, 43
 Դյուլե, ճահիճ-լճակներ, 49
 Դյուլենի շրջան 261
 Դյուլիստան, գյուղ, 389
 Դյուլիստանի մեկիություն 389
 Դյուլերի, տե՛ս Ալեքսանդրոպոլ
 Դյումուշադ լեռներ 332
 Դյումուշանեն (Ագիրոկաստրոն) 45, 58, 441
 Դյումուշանեն, գետ, 45
 Դյուրչիստանի վիլայեթ 357, 358
 Դեղասար, լեռ, 11, 14
 Դեղեկագ, գյուղ, 213
 Դեղեկանք 213, 214
 Դոդրեն, գավառ, 79, 81, 153, 174, 176,

179, 190, 192, 195, 200, 205, 210, 275, 392
 Դոդրենի էմիրություն 196, 211, 273, 282
 Դոդ, գյուղ, 258
 Դոդավանք, տե՛ս Նոր Գետիկ վանք
 Դոդեք, գավառ, 232, 236
 Դոդի գավառ 425
 Դոդի շրջան 327
 Դոդիս, գետ, 16
 Դոդիս, քաղաք, 16
 Դոդիսի շրջան 206, 210, 391, 392
 Դոքմանիկ 255
 Դոհամ, բերդ, 201
 Դուգար, «աշխարհ», բնակչություն, 54, 57, 69, 72, 86, 90, 97, 99, 102, 114, 117, 119, 121, 192, 253, 256, 258, 260, 261, 265, 279, 362
 Դուգար, շրջան 258
 Դուգլակ, բերդ, 343, 346, 352, 355
 Դուգլակ, լեռնանցք, 355
 Դուգլակի իշխանություն 343
 Դուկան (Դոկան), գավառ, 179
 Դուրիա 426
 Դուրիայի գավառ 425
 Դուրիայի մարզ 423
 Դարիլ, տե՛ս Դվին
 Դալա (Դովա), գավառ, 165, 169
 Դալի-բաբա, լեռնանցք, 94
 Դադստան 360
 Դամասկոս 90, 127, 362
 Դանա, կղզի, 329
 Դանուր, գետ, 87
 Դաշտային կիլիկիա 26, 297, 329, 332—336, 339, 340, 341, 344, 345, 348, 354
 Դաշտային Ղարաբաղ, տե՛ս Արցախ
 Դառան, դաշտ, 372
 Դասնավոր, գավառ, 165, 169
 Դավիթբեկ, ավան, 202
 Դավթան, գյուղաքաղաք, 294
 Դավթանի շրջան 302
 Դառա, շրջան, 103
 Դառա (Անատոսասպալիս), քաղաք, 103, 104
 Դառալագյազ, տե՛ս Հայոց ձոր
 Դառանաղի, գավառ, 105, 146, 222, 223

Դառալիզազ, տե՛ս Մաղկաձոր
 Դառալիզգի մանալ 386, 424
 Դառալենդ-Փարչենի մանալ 385, 424
 Դառալենդի ձոր 385
 Դառլոդ, լեռ, 33
 Դարոյնք, բերդ, 148, 149, 179
 Դերեդ, գետ, 49
 Դեգի, գավառ, 232, 236
 Դեիկի-դաշի լեռնանցք 26
 Դեղին գետ 18, 51, 188
 Դեմիր-գալի, լեռնանցք, 331
 Դերբենդ 90, 198, 350
 Դերբենդի գավառ 425
 Դերբենդի նահանգ 427
 Դերբենդի պրովինցիա 423
 Դերջան 97, 312, 363
 Դերջան, գավառ, 105, 222, 223, 225, 226, 281, 301
 Դերջան, գետ, 21, 28, 45, 226
 Դերջան, շրջան, 219
 Դերջանի դաշտ 27, 28, 45, 219, 226
 Դերսիմ 25, 55, 235, 397
 Դերսիմի հյուսիսություն 400
 Դիաղին, ամրոց-քաղաք, 46, 400
 Դիաղին, գյուղաքաղաք, 136
 Դիաղիների լեռներ 23, 134
 Դիաղիների ձոր 46
 Դիաղիների շրջան 23, 59, 124, 414
 Դիարբեխ 48, 88, 115, 231, 234, 362, 363, 380, 397, 399
 Դիարբեխի սանջակ 397
 Դիարբեխի վիլայեթ 394, 396, 397, 398, 403, 415
 Դիառալիսի (Դայան), երկիր, 64
 Դիգակ 389, 390
 Դիգակի մեկություն 389
 Դիլիջան 13, 49, 59, 253
 Դիլիջանի կիրճ 417
 Դիլիջանի շրջան 438
 Դիլման 32, 179
 Դիլման, վտակ, 43
 Դիլմանի շրջան 250
 Դիլ-դաշ, լեռ, 25, 26
 Դմանիս 291
 Դնեպր գետ 87
 Դնեսար գետ 84
 Դոդու, գյուղ, 147

Դոն գետ 87
 Դովանենի իշխանություն 316, 319
 Դպրեան 142
 Դվին, քաղաք, 9, 55, 56, 73, 74, 81, 82, 84, 90, 91, 113, 114, 123, 124, 127, 128, 134, 150, 152—155, 157, 194, 198, 199, 211, 217, 218, 254, 255, 263, 269, 271, 282, 289, 291—294, 295, 296, 298, 310, 314, 316, 321, 323, 324, 369, 371, 373, 451
 Դվինի էմիրություն 282, 305, 310
 Դվինի Շաղաղայանների էմիրություն 310
 Դու, գյուղ, 104, 129
 Դուրադի դաշտ 29, 160
 Դուման, լճակ, 19
 Դեբրոյի լեռներ 21, 22, 50, 104, 129, 219
 Եգեր (Ալարիս) 260
 Եգիպտոս 61, 88, 89, 331, 341, 347, 360, 370, 413
 Եգիպտոսի սուլթանություն 340, 341, 346, 360
 Եդեսիա, քաղաք, 10, 90, 127, 164, 283, 284, 304, 339, 349
 Եդեսիայի իշխանություն 304
 Ելիգավետոպոլի գավառ 425
 Ելիգավետոպոլի նահանգ 434
 Եկեխենեն, տե՛ս Եկեղյաց գավառ
 Եկեղյաց գավառ 97, 105, 146, 222, 223, 225, 287
 Եղեգիս, ավան, 205
 Եղեգիս, գետակ, 215
 Եղեգիս, գյուղաքաղաք, 213
 Եղեգի, ավան, 215, 216
 Եղեգի, բերդ, 215, 216
 Եղեգյաց ձոր, գավառ, 213, տե՛ս Վայոց ձոր
 Եղեգնաձորի շրջան 213, 214
 Եղինգ, գյուղ, 188, 189
 Եղլարդի սարահարթ 16
 Եղլարի սարահարթ 16
 Եղլուկիա 362
 Եվրոպա 87, 88, 89, 341, 347, 391, 409
 Երագավորս, քաղաք, 124, 133, 139, 142, 294
 Երախանի, բերդ, 262

երասխ գետ, տե՛ս Արաքս գետ
 երասխաձոր, տե՛ս Արշարունիք
 երգեվանք, բերդ, 317
 երգեկա, քաղաք, 10, 89, 219, 224, 225, 305, 369, 371, 373, 396, 410, 411, 439, 440, 442
 երգեկայի գավառ 367
 երգեկայի դաշտ 27, 28
 երգեկայի էմիրություն 312
 երգեկայի իշխանություն 303
 երգեկայի շրջան 59
 երգեկայի սարահարթ 219, 223
 երիգա, ավան, 224
 երիվար, գավառ, 165, 171, 173
 երիցավանք (Արծվանիկ), գյուղ 204
 երկաթասար, լեռ, 15
 երկրորդ Հայք 107—110, 266
 երնջակ, ավան, 211
 երնջակ, բերդ, 134, 195, 197, 211
 երնջակ, գավառ, 196, 200, 205, 210, 278, 452
 երնջակ, գետ, 192, 210
 երվանդակեռ, բերդ, 96, 132
 երվանդաշատ, քաղաք, 72, 89, 96, 124, 131, 132, 144, 150, 184, 242, 378
 երվանդունիք, գավառ, 120, 175, 179, 180, 187
 երրորդ Հայք 109—110
 երուսաղեմ 90, 447
 եփրատ գետ 22, 26, 27, 28, 45—48, 50, 52, 57, 58, 63, 87, 88, 93, 94, 97, 99, 101, 105, 107, 218, 219, 222, 223, 225—228, 233, 263, 304, 313, 327, 332, 340, 343, 355, 360, 396
 եփրատի հովիտ 26—29, 36, 38, 59, 78, 79
 երևան 6, 8—9, 35, 37, 44, 51, 58, 66, 67, 70, 100, 122, 124, 155, 156, 157, 162, 186, 199, 241, 265, 287, 292, 294, 309, 316, 323, 357, 362, 373, 381, 383, 384, 388, 390, 404, 408—413, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 424, 425, 427, 431, 432, 434, 439—444, 447—452
 երևանի գավառ 421, 422, 425, 427, 428, 432

երևանի խանություն 380—384, 390, 403, 416—419, 423, 444
 երևանի մարզ 418
 երևանի նահանգ 424, 427, 428, 432, 433, 434, 438, 441, 442
 երևանի պրովինցիա 423, 424
 երևանի օկրուգ 423
 Զագրոշի լեռներ, 31, 32, 33, 43, 378
 Զակամ, գետ, 49
 Զանգեզուր 39, 44, 55, 59, 71, 209, 367, 392, 416, 441, 434
 Զանգեզուրի գավառ 450
 Զանգեզուրի լեռնադաշտ 40
 Զանգեզուրի լեռներ 12, 14, 15, 16, 37, 38, 41, 43, 44, 54, 192, 193, 205, 278, 381
 Զանգեզուրի շրջան 8
 Զանգի-բասար, մահալ, 384, 385, 424, 444
 Զանգիմար, տե՛ս Դեղին գետ
 Զարեհավան, քաղաք, 72, 90, 135, 136, 242
 Զարեհավան, գավառ, 249
 Զարիշատ 90, 171, 242, 269
 Զարեհանդ, գավառ, 249, 250, 302
 Զարեհանդ, քաղաք, 249
 Զարեհանդի էմիրություն 275
 Զախարյան Հայաստան 154
 Զախարյանների իշխանություն 315, 316, 359
 Զեյթուն, 337, 342, 355
 Զեյթուն, գավառ, 401
 Զեյթուն, գետ, 332
 Զեյթունի իշխանություն 342
 Զիբենե, գետ, 48, 94, 234, 237, 242
 Զիմարա, քաղաք, 107
 Զինքա, ամրոց, 101
 Զող 199
 Զողի լեռանցք 127, 218
 Զորի լեռնանցք 21
 Զորի լեռներ 385
 Զվարթնոցի տանաք 82, 145, 146
 Զրեյ, ամրոց, 246
 Էգեյան ծով 331
 Էլմալի, գետ, 169

Էկլի, հյուրանոցություն, 400
 Էնգիտե (Անգիտ), երկիր, 64
 Էջմիածին, քաղաք, 35, 144, 145, 147, 450
 Էջմիածնի գավառ 428
 Էջմիածնի դաշտ 39
 Էջմիածնի շրջան 147, 156
 Էջմիածնի ջրանցք 17
 Էջմիածնի վանք 143, 145, 146, 147, 404, 422
 Էվֆեսիյան Պոնտոս, տե՛ս Սև ծով
 Էրեբունի, բերդ, 157
 Էրեբունի, տե՛ս Երևան
 Էրզրում, քաղաք, 369, 370, 371, 373, 393, 396, 408, 410, 411, 439, 440, 442
 Էրզրումի գավառ 367
 Էրզրումի էլանք, տե՛ս Էրմենիստան կուսակալություն
 Էրզրումի սարահարթ 219, 227
 Էրզրումի վիլայեթ 226, 394, 396, 397, 400, 403, 405, 415
 Էրզրումի փաշայություն 445
 Էրմենիա, փոխարքայություն, 153, 263, 264, 270
 Էրմենիստան, կուսակալություն, 393
 Ընծափարս (Կապուտկոյ), լեռ, 33, 57, 115, 174, 237, 291
 Ըննա, գավառ, 249
 Թալին 142
 Թալինի մանալ 385, 424
 Թալիշ, գյուղ, 385
 Թալիշի գավառ 425
 Թալիշի լեռներ 32
 Թալիշի խանություն 423
 Թանանատի վանք 208, 214, 319
 Թալիշի քաղաք, 87, 89, 127, 135, 149, 165, 179, 189, 283, 359, 361, 362, 370, 372, 373, 409
 Թալիշի գետ 43
 Թարքա (Տրուս), գետ, 12, 13, 15, 49, 90, 199, 253, 254, 255, 319, 389
 Թարխանաբերդ 389
 Թելավի գավառ 425
 Թեհրան 87

Թեյլեբախի, բերդ, 66, 157
 Թեղոստապոլիս, տե՛ս Կարին քաղաք
 Թիլ, ավան, 225
 Թիֆլիս (Տփղիս) 10, 12, 37, 72, 90, 115, 127, 128, 131, 138, 144, 197, 199, 252, 254, 259, 280, 291, 327, 357, 409, 437, 444, 447—452
 Թիֆլիսի գավառ 425
 Թիֆլիսի նահանգ 427, 428, 434, 441
 Թվաբերդ 19
 Թոնդուրեկ, 121, 174, 187, 397
 Թոնդուրեկ, գյուղ, 171
 Թոնդուրեկ, լեռ, 11, 22, 30, 31, 42, 46
 Թոնավան, գավառ, 179, 180, 190
 Թովուզի շրջան 255
 Թորգան, գյուղ, 222, 223
 Թարքում, վտակ, 26
 Թոնդի, գավառ, 257
 Թոնդի (Թրիալեթի) լեռներ 12, 115
 Թվայ, գյուղ, 248
 Թրաբի, գավառ, 249
 Թուզու, գետ, 225
 Թուխ, գետ, 242
 Թուխ, վայր, 239, 242, 284
 Թուխար, բերդ, 262
 Թուրխա 19, 329, 362, 363, 370, 377, 378, 379, 385, 387, 390, 393, 398—401, 403, 404, 406, 409—415, 435, 440, 441, 445, 450
 Թուրքմենկալա, լեռ, 20
 Թուրքմենչա 416, 419, 435, 443, 448
 Իգդիր 9, 20, 149
 Իգդիրի շրջան 148
 Իլիշա, ջերմուկ, 337
 Իլիշայի լեռներ 104, 239, 240
 Իկոնիա 343, 348, 349, 354
 Իկոնիայի սուլթանություն 331, 340, 341, 355
 Իմերեթիա, մարզ, 423
 Ինդոս, գետ, 360
 Իշայր, գավառ, 246
 Իշխանաց գյուղ 262
 Իշուց գավառ 246
 Իշկան 258
 Իշկանի շրջան 257, 258, 438
 Իսպիրի շրջան, տե՛ս Սպիր

Քվանթի իշխանություն 316
Իտալիա 414
Իրան, տե՛ս Պարսկաստան
Իրանական սարահարթ 36, 37, 54, 67
Իրանի բարձրավանդակ 8
Իրիս գետ 26, 27, 45, 61

Լագիկա 260
Լագիստանի (պարխար) լեռներ 27
Լամբոն, բերդ, 343, 352, 355
Լամբոնի իշխանություն 343
Վամոս գետ 343
Լելզի, լեռ, 13
Լեհաստան 139, 326, 375, 414
Լեհիստան 8, 16, 35, 50, 58, 142
Լեհիսգրադ 336, 451
Լեշեգ-Քղի-Փերի, գետ, 24, 25, 95
Լեռնաձոր, գյուղ, 202
Լեռնային Կիլիկիա 297, 329, 333—336, 339, 341, 345, 346, 348, 352, 354, 355

Լեռնային Ղարաբաղ, տե՛ս Արցախ
Լիբանան 335
Լիմ, կղզի, 42
Լեռնեն, գյուղ, 41
Լոնդոն 448
Լոռի, գավառ, 36, 38, 55, 258, 280, 291, 318, 392, 416, 428, 434, 445
Լոռի, քաղաք, 258, 259, 280, 289, 294, 316, 323, 369
Լոռի-Փամբակի շրջան 438
Լոռու (Տաշրատափ) բարձրավանդակ 13
Լոռու բազավորություն, տե՛ս Տաշիր-Չո-րագետի թագավորություն
Լոռու շրջան 315

Խաբար-սու, գետ, 248
Խաղաղ օվկիանոս 356
Խաղաղուր, լեռ, 25
Խաղխաղ, վայր, 256
Խաղտիֆ, երկիր, 67
Խամսայի մեխիություններ 388, 389, 390, 452
Խանաձախ (խանախ), գյուղ, 391
Խանասորի լեռնանցք 31
Խանչալի, լճակ, 19
Խաչեն, տե՛ս Արցախ

Խաչեն, գավառ, 389
Խաչեն, գետ, 389
Խաչենի մեխիություն 389
Խաբար-բազարի լեռնանցք 20
Խարբերդ, քաղաք, 25, 32, 47, 231, 233, 236, 287, 371, 397, 400, 442
Խարբերդի դաշտ 29, 30, 45, 47, 74, 88, 95, 229
Խարբերդի հյուսիսը 400
Խարբերդի շրջան 232
Խերական պետություն 51, 62
Խերքվիս, բերդ, 19
Խիզան, գավառ, 398
Խիզանի հյուսիսը 399
Խիզանի շրջան 401
Խլար, քաղաք, 42, 73, 74, 90, 127, 164, 172, 169, 271, 276, 281, 294, 298, 312, 314, 358, 369, 397, 408, 410, 411
Խլարի էմիրություն 305
Խլարի լին, տե՛ս Վանա լիճ
Խլարի հյուսիսը 399
Խլարի Շահարմենների էմիրություն 311, 312, 313
Խլարի շրջան 302, 367
Խլանձորի վանք 226
Խլամար (Քղիմար), բերդ, 103, 104
Խնուս, քաղաք, 283, 312, 370
Խնուսի բերդ 169
Խնուսի գետ 46
Խնուսի գոգավորություն 24
Խնուսի դաշտ 94, 160
Խնուսի հյուսիսը 399
Խնուսի սանջակ 396
Խոզան, քաղաք, 235
Խոժոն 314
Խոժոռաբերդ 212
Խոխանաբերդի (Ներին Խաչենի) իշխանություն 309, 316, 318
Խոկսի մահալ 384
Խոյ, քաղաք, 179, 249, 250, 294, 370, 371, 373, 392
Խոյի շրջան 250
Խոնավ (Խնուսի) լեռներ 12, 13, 35, 54, 115, 258, 280
Խոշար, գետ, 30, 38, 39, 42, 174, 187, 399

Խոխոռունիֆ, գավառ, 116, 117, 120, 162, 163, 165, 170, 171, 173, 176, 275
Խոտ, գյուղ, 207, 210
Խոտակերաց վանք 216
Խոտանան, գյուղ, 204, 207
Խորանշատ վանք 372
Խորասան 87, 326
Խորհան, գյուղ, 168
Խորեզմ 360, 370
Խորհենեն 27
Խորենի, գյուղ, 168
Խորհյան, գավառ, 104, 105, 232, 235, 266, 312
Խորհյան, գետ, 235
Խորվիրապ 151
Խրամ գետ 12
Խուրափիրի կամուրջ 192
Խուզիլան, լեռներ, 25
Խուր, գավառ, 32, 163, 165, 243, 244, 265, 281, 282, 301, 307
Խուր, շրջան, 84
Խուրի էմիրություն 362, Խուրի իշխանություն 303
Խուրի հյուսիսը 399
Խուրի սարեր 33
Խուրի, վտակ, 48
Խուրվի հյուսիսը 399
Խուստուփ, լեռ, 15
Խուրմա-սու, գետակ, 332
Մակա 49, 445
Մաղկանձ 123, 158, 384, 386, 433, 444, 445
Մաղկանց լեռներ 11, 22, 23, 30, 36, 46, 121, 134, 135, 162, 314, 372
Մաղկավետ, լեռ, 26, 45
Մաղիկ, գյուղ, 104
Մաղկոտն, գավառ, 128, 134, 135, 136, 312, 314, 315, 316
Մաղկունյաց լեռներ 13, 15, 16, 35
Մամնդավ, գետ, 26, 332, 355
Մամնդավի իշխանություն 304
Մավ, գետ, 201
Մար, ախան, 390
Մար, գավառ, 205, 212, 253, 319, 361

Մարի մեխիություն 390
Միծենակաբերդ 156—157
Միրանաց լեռներ 130
Մղուկ, գավառ, 211, 212, 278, 391
Մղուկ (Սյունիքում), գավառ, 196, 200, 204, 205, 206, 209, 210
Մոսավոր, գավառ, 257
Մովակ Հյուսիս, տե՛ս Չլդեր լիճ
Մովատեղ, գյուղ, 389
Մովինար, գյուղ, 66
Մով, լիճ, 32, 44, 232
Մոփ, նահանգ, 10, 61, 89, 93, 95, 96, 98, 102, 117, 124, 220, 230, 231, 232, 234, 239, 363
Մոփի բլեշտություն 99
Մոփի բազավորություն 105, 220, 239
Մուլանի, երկիր, 229

Վազր, տե՛ս Փայտակարան
Վալան, սանջակ, 397
Վալեր-Վանք 201
Վալիկանոս, գետ, 332, 333, 343, 355
Վալիկալ, տե՛ս Կարին քաղաք
Վալինիոյի շրջան 258
Վալսերիա 327, 379
Վանաբեր, բերդ, 317
Վանիս 400, 449
Վաղանկատու, ախան, 255
Վաղանկատու, գյուղ, 199
Վաղզվան, քաղաք, 31, 50, 57, 95, 123, 131, 133, 291, 369, 434, 442
Վաղզվանի շրջան 95, 323, 396, 434
Վաղզվանի սանջակ 385
Վաղզվանի սարահարթ 22, 31
Վաղզվանի օկուգ 434
Վամախ, քաղաք, 396, 442
Վամախի բարձրավանդակ 45
Վամախի շրջան 222
Վամախի սարահարթ 27, 28, 219
Վամո, քաղաք, 41, 66, 373
Վամրանձոր, վանք, 134
Վայեն (Վայան), բերդ, 257, 307, 309, 316, 318
Վայոն, բերդ, 309
Վայսիկների էմիրություն 162, 163, 170, 265, 282, 283, 310, 311

Կանգալա, գետ, 106
 Կանգար, գավառ, 257
 Կանգուլա, քաղաք, 188
 Կանգուր, բերդ, 188
 Կանդիլ, լեռ, 104
 Կանչիբերդ 355
 Կաշե, գյուղ, 225
 Կաշակաբերդ 389
 Կապադովկիա 26, 70, 98, 99, 101, 106,
 107, 202, 203, 204, 229, 241, 297,
 327—328, 330, 349, 353
 Կապան, բերդ (Կիլիկիայում), 343, 352,
 355
 Կապան, գավառ, 196, 278
 Կապան, գետ, 201, 203, 332
 Կապան, լեռնանցք, 355
 Կապան, քաղաք, 197, 201, 206, 259,
 278, 279, 289, 294, 321, 450
 Կապույտ բերդ 133, 134, 277
 Կապույտ Քար, վանք, 134
 Կապուտոյոլ, լեռ, 14
 Կառնիսի իշխանություն 304
 Կասպից ծով 14, 21, 24, 34, 36, 37, 44,
 48, 49, 70, 85—90, 118, 198, 251,
 252, 254, 263, 292, 360, 375, 408,
 437, 425
 Կավարտ, գյուղ, 204, 441
 Կատար, գյուղ, 204
 Կարա-դարա, շրջան, 103
 Կարա-կոյունլունների պետություն 361,
 362, 363
 Կարագյուլի լեռներ 219
 Կարահորում 370
 Կարապուտի, գավառ, 247
 Կարբի, գետ, 384, 385, 386
 Կարբի, գյուղ, 317
 Կարբի-բասար, մահալ, 384, 385, 424,
 444
 Կարգաբազարի լեռներ 21, 104, 219
 Կարին, քաղաք, 44, 45, 58, 74, 94, 95,
 103, 104, 105, 109, 110, 115, 127,
 128, 135, 149, 162, 164, 220, 221,
 222, 226, 227, 228, 235, 265, 269,
 271, 289, 291, 294, 303, 305, 370
 Կարին, գավառ, 97, 221, 266, 287, 320
 Կարինի բարձրավանդակ 21

Կարինի դաշտ 21, 27, 28, 40
 Կարինի երկիր, տե՛ս Բարձր Հայք
 Կարինի էմիրություն 305, 312
 Կարինի հովիտ 87
 Կարինի շրջան 53, 59, 94
 Կարնավան, ավան, 200
 Կարնան, գետ, 201
 Կարնան, գյուղ, 200
 Կարմիր բլուր 66, 157, 186
 Կարմիր գետ 18, 51
 Կարմիր շրջան 257
 Կարմրավար եկեղեցի 147
 Կարնո «աշխարհ», տե՛ս Բարձր Հայք
 Կարս, գետ, 19, 50, 55, 138
 Կարս, քաղաք, 91, 95, 124, 137, 138,
 277, 289, 292, 293, 294, 296, 305,
 306, 311, 314, 323, 324, 369, 371,
 373, 393, 396, 408, 410, 411, 434,
 439, 441, 442
 Կարսի բերդ 277, 295
 Կարսի դաշտ 19, 122
 Կարսի էմիրություն 305, 312
 Կարսի մարզ 432, 434, 442
 Կարսի շրջան 37, 64, 129, 136, 358,
 396, 434
 Կարսի վիլայեթ 394, 396, 415
 Կարսի փաշայություն 385, 445
 Կարսի օկրուգ 434
 Կախավաբերդ 201
 Կերիկ, գավառ, 239
 Կենտրոնես, գետ, տե՛ս Արևելյան Տիգ-
 րիս
 Կենտրոնական Ասիա 87
 Կենտրոնական Ռուսաստան 436
 Կեչառու (Կեչառիս), գյուղ, 158
 Կեչառուի վանք 158, 319
 Կեսարիա 349, 354
 Կեսի, լեռ, 15
 Կզըլ-իմակ, գետ, 397
 Կըրիս-բուլաղ, մահալ, 384, 386, 424
 Կրադին, բերդ, 104, 110, 235
 Կիդնու, գետ, 332, 333, 348, 353, 355
 Կիլիկիա 6, 26, 72, 296, 297, 304, 328—
 354, 360, 374, 375, 401
 Կիլիկիայի դաշտավայր 329, 331, 333
 Կիլիկիայի հայկական իշխանություն 337,
 340

Կիլիկիայի հայկական պետություն 328,
 331, 337—342, 344—348, 350, 351,
 352, 354, 355, 365, 370, 371, 373,
 375, 451
 Կիլիկյան դուռ, լեռնանցք, 330, 331, 354
 Կիլիկյան Հայաստան 308
 Կիլիկյան Տավրոս, լեռներ, 25, 32, 329,
 330, 333, 340, 355, 356
 Կիպրոսի թագավորություն 340
 Կիրանց վանք 257, 258
 Կիրովաբադ 310
 Կիրովաբադի շրջան 70, 255
 Կիրովական 13, 59
 Կլեսուրի լեռնանցք 103, 104, 239, 242
 Կղարչի, գավառ, 256, 257, 260, 261
 Կյուրակ-շայ, գետ, 389
 Կոգովիտ, գավառ, 20, 116, 122, 125,
 128, 147, 148, 149, 176, 180, 187,
 265, 273, 275, 302, 312, 314, 315
 Կոգովիտ, լճակ, 148
 Կոգովիտի դաշտ 122
 Կոթ, ավան, 83, 199, 217
 Կոթ, գյուղ, 49
 Կոլոնիա (Կոզոնիա), քաղաք, 107, 110,
 127
 Կոլ, գավառ, 18, 161
 Կոլբ, գյուղ, 37, 49, 57, 123, 148, 291,
 369, 378, 417, 419, 438, 441
 Կոլբափոր, գավառ, 257
 Կոլբի աղահանգիս 21, 57
 Կոլբի շրջան 147
 Կոլբ, գավառ, 253
 Կոմագեն, երկիր, տե՛ս Կոմմաթ
 Կոմանա, քաղաք, 107, 110
 Կոմսուր, գետակ, 21
 Կոռիկոս կղզի, 329
 Կոռիկոս, հավանադիստ-քաղաք, 343,
 348, 349, 351, 354, 355
 Կոռիկոսի իշխանություն 343
 Կոստանդնուպոլիս 331, 343, 348, 349,
 365, 449, 452
 Կովկաս 426, 427, 429, 432, 446, 448,
 450
 Կովկասյան լեռներ 70, 89, 263
 Կովսական, գավառ, 196, 200, 201, 204,
 278, 391

Կոտայք, գավառ, 116, 128, 143, 156,
 309, 318
 Կոտայքի շրջան 156
 Կոտայքի շրանց 17
 Կոտայքի սահմանադր 16
 Կոտուր, բերդ, 190
 Կոտուր, գետ, 31, 51, 190, 250
 Կոտուր, լեռներ, 23, 30, 31, 32, 42, 378
 Կոտուր—Ջաղրոշյան լեռներ, տե՛ս Վաս-
 պուրականի լեռներ
 Կոթ, գավառ, 165, 171, 173, 176, 275
 Կոթվաց աշխարհ 67, 94, 95, 98, 327
 Կոթվաց լեռներ 7, 33, 48, 63, 99, 101,
 313
 Կոթրիֆ, գավառ, 97, 247, 248
 Կոթուֆ, գավառ, 98, 102, 246, 247,
 248
 Կոթուֆի բղջիկություն 99
 Կոթիկյան թագավորություն 256, 279
 Կոթենի, գավառ, 69, 97, 114, 119, 173,
 176, 189, 246—249, 275, 288, 313
 Կոսիկա, կղզի, 34
 Կոսուց, կղզի, 42
 Կոնունի, գավառ, 179
 Կոսրան, պրովինցիա, 423
 Կոստանովիտ, գավառ, 179
 Կոմադրի, գյուղ, 142
 Կոմմաթ, երկիր, 64, 98
 Կոմմաթա, քաղաք, 62
 Կոնադի լեռնանցք 21
 Կուր գետ 19, 48, 99, 101, 118, 127,
 252, 253, 261, 314, 316, 437
 Հաբանդ բերդ 209
 Հաբանդ, գավառ, 196, 200, 204, 205,
 269, 210, 212, 278, 391
 Հաբանդ, գավառ Արցախում, 209
 Հագարի գետ, տե՛ս Աղավնո գետ
 Հաղամակետ, գյուղաքաղաք, 189, 294
 Հաբեբ, գավառ, 199
 Հաբեբի (Վերին Խաչենի) իշխանու-
 րություն 309, 316
 Հալեպ 362, 349
 Հալիձոր, տե՛ս Հալիս գյուղ
 Հալիձոր, բերդ Ղափանի շրջանում, 392
 Հալիձոր, բերդ Տաթևում, 391
 Հալիս, գետ, 96, 106, 363

Հայկա, գյուղ, 209, 210, 441

Հայսում, գետ, 49

Հաղարծնի վանք 257, 258

Հաղպատ, գյուղ, 316

Հաղպատի վանք 259, 260, 293, 372, 404

Հայասա, երկիր, 61, 62, 105, 223, 450

Հայասա-Ազգի, երկիր, 61, 62, 92

Հայաստան 5, 8, 10, 16, 37, 40, 43, 45,

52, 55, 56, 58, 60, 61, 67—76, 78—

104, 108, 111—121, 124, 126, 127,

129—139, 141—148, 150, 152—155,

157—159, 161—169, 172, 173, 188,

191, 193, 194, 198, 199, 202, 206,

207, 208, 211, 214, 215, 216, 220,

223, 224, 228—231, 235, 236, 238,

239, 241, 242, 245, 248—251, 254,

256, 257, 258, 263—272, 274, 275,

276, 281—286, 288—301, 303, 304,

305, 308, 309, 310, 312—315, 317—

322, 324, 325, 326, 328, 330, 331,

338, 339, 353, 356—366, 368—380,

387, 391, 393, 395, 398—401, 405,

406, 408, 410—416, 422, 439, 440,

441, 442, 444, 446, 448—452

Հայաստանի մարզավանություն 113, 114

Հայկական բարձրավանդակ, տե՛ս Հայ-

կական լեռնաշխարհ

Հայկական լեռնաշխարհ 5—8, 11, 15,

16, 20, 30, 31, 33—38, 40, 43—49,

51—61, 63, 64, 65, 67—71, 73, 77—

80, 83, 85, 86, 87, 89—93, 98, 99,

123, 124, 164, 178, 193, 218, 220,

227, 252, 327, 405

Հայկական մարզ 419—425, 427, 433,

439, 443, 444, 445, 451

Հայկական Պար, լեռներ, 18—22, 26, 27,

28, 36, 43, 44, 50, 94, 95, 121, 122,

123, 134, 160, 283, 378, 381, 385,

428

Հայկական պետություն 33, 71, 72, 98,

99, 101, 102, 114, 139, 148, 151, 161,

193, 230, 238, 240, 247, 248, 249,

251, 253, 254, 256, 257, 329, 338,

422

Հայկական ՍՍՀ 8, 12, 14, 16, 17, 44,

57, 59, 65, 70, 143, 144, 155, 213,

255, 257—260, 448, 450

Հայկական Տավրոս, լեռներ, 29, 30, 32,

33, 36, 38, 42, 44, 48, 54, 58, 60—

61, 62, 66, 94, 103, 160, 165, 174, 180,

186, 229, 234, 236, 237, 243, 245,

271, 284, 313, 327, 330, 374

Հայոց ծոց (Խսիսի ծոց) 329, 331, 332,

354

Հայոց ձոր, դաշտ վասպուրականում,

30, 174

Հայոց ձոր, գավառ, 9, 59, 444

Հայոց ձոր, լեռներ, 14, 15, 16, 384

Հանգստան 57

Հանգստանի ձոր 123

Հաշտյան, գավառ, 103—104, 105,

116, 171, 230, 232, 266, 281, 301

Հաշիբայրամյու, գյուղ, 378, 381

Հադինի վանք 142

Հասան-Նալա, քաղաք, 104

Հասան-Նալա, գետ 314

Հասանեյ, գյուղ, 48

Հավանիշ, բերդ, 262

Հավնունի, գավառ, 116, 128, 129

Հավուց քառ, վանք, 218

Հարանց (Մեծ) Անապատ 208

Հարավային Ադրբեջան, տե՛ս Ատրպա-

տական

Հարավային Հայաստան 158, 304—305

Հարավային Ռուսիա 139

Հարժի, գյուղ, 207

Հարնեան, գավառ, 253

Հարթ, գավառ, 69, 129, 161, 165, 169,

170, 266, 302

Հացեկաց, գյուղ, 168

Հացիկ, գյուղ, 168

Հեքումյանների քաղաքություն 355

Հելենապոնտոս 110

Հեռ, տե՛ս Խոյ քաղաք

Հեռ, գավառ, 190, 249, 250, 302

Հեռաք, քաղաք, 87

Հեռական դաշտ 250

Հեռան, գյուղ, 170

Հերի էմիրություն 275

Հերի և Զարեանդի էմիրություն 282

Հերհերի վանք 216

Հզունի հյուսիսություն 399

Հին Ակոռի, գյուղ, 150

Հինալ, լեռ, 12, 14

Հին-Կեֆի շրջան 313

Հյուսիս-արևելյան Հայաստան 126, 128,

213, 291, 300, 313, 314—318, 322,

323, 325, 326, 327, 356, 357, 358,

371, 373, 374

Հյուսիսային Ադրբեջան, տե՛ս Ադրբեջան

Հյուսիսային բարձրավանդակ 18, 19, 36,

38, 44, 49

Հյուսիսային Կովկաս 70, 360, 375, 414

Հյուսիսային Հայաստան 37, 159

Հյուսիսային Միջագետք 60, 99, 115,

231, 233, 238, 241, 242, 283, 376,

397, 414

Հյուսիսային ֆուտակ 112, 113

Հնդկական օվկիանոս 21, 24

Հնդկաստան 86, 88, 89, 348, 350, 360,

409, 414

Հնծուց վանք 227

Հոգյաց վանք 188

Հսկանբերյանի շրջան 36, 51, 143

Հոկտեմբերյանի տափաստան 17

Հոռոմոս, քաղաք, 291

Հոռոմոսի վանք 142

Հովհաննավանք 147, 317

Հովվի կամուրջ 22

Հոփսիմի եկեղեցի 145, 146, 147

Հոռոմ 97, 102, 103, 105, 114, 151, 152,

230, 241, 243, 247

Հոռոմեական կայսրություն 104, 106, 107,

108, 220, 230, 339

Հոռոմկա, բերդ, 343, 344, 355

Հրազդան գետ 14, 16, 17, 39, 41, 51,

59, 90, 95, 127, 156, 159, 199, 309,

384, 386

Հրազդանի շրջան 156, 157

Հրաշկաբերդ 318

Հրափո, գավառ, 251

Հուլավուկանների իլխանություն 357—

361

Հունաստան 37

Ձագենոյի բերդ 210

Ձիւրվի դաշտ 22, 135, 372

Ձկնագետ, գետ, 41

Ձկնագետի ավազան 18

Ձկնավանառ, վայր, 159

Ջորագետ, գետ, 49, 259

Ջորափոք, գավառ, 257

Ջորթ, գավառ, 57, 200, 201, 204, 391,

450

Ղազախի շրջան 255, 423

Ղաթար 441

Ղարաբաղ 55, 387, 390, 392, 416, 444

Ղարաբաղի բարձրավանդակ 16

Ղարաբաղի գավառ 425

Ղարաբաղի (Արցախի) լեռներ 12, 13,

16, 314

Ղարաբաղի խանություն 380, 387

Ղարաբաղի պրովինցիա 423

Ղարադաղ, գավառ, 392

Ղարադաղի լեռներ, 7, 32

Ղարափիլիսա 94

Ղափան, գավառ, 392

Ղափան, քաղաք, 201, 203, 204, 291,

367, 392, 437

Ղափանի իշխանություն 392, 393

Ղափանի մեկիություններ 391

Ղափանի շրջան 16, 52, 55, 201, 202,

204, 367, 391, 392

Ղզըլ-դաղ, լեռներ, 26

Ղրիմ 375, 414, 445

Ղուրախի գավառ 425

Ղուրախի խանություն 380

Ճակառ, գավառ, 116, 128, 147, 148,

261

Ճանով, գավառ, 195, 200, 205, 210,

211, 212

Ճանով (Կորնեֆու), գավառ, 247, 318

Ճանով, գյուղ, 212

Ճապաղջրի դաշտ 29, 30

Ճապաղջրի շրջան 162, 235, 236, 301

Ճապաղջուր, գետ, 47

Ճենովայի հանրապետություն 348, 350,

370

Ճորոխ գետ 27, 38, 45, 58, 61, 67, 94,

95, 218, 226, 260, 396

Ճվաղոտ, գավառ, 179, 180, 190

Մագենգիա 97, 230

Մագազ, գավառ, 128, 155

Բազմադարան, նահանգ,
 Մազաւա, քաղաք, 232
 Մագրա, գյուղ, 390
 Մալաքիա, քաղաք, 26, 64, 88, 107—
 110, 231, 331, 349, 354, 371, 397, 439,
 442
 Մալիշկա, գյուղ, 214
 Մաձնաքերդ 307
 Մաձնաքերդի իշխանություն 307, 316
 Մակաւա վանք 257, 258
 Մակու, գետ, 18
 Մակու, քաղաք, 115, 188, 189, 392
 Մակուի դաշտ 18, 174, 188
 Մակուի խանություն 387
 Մակուի շրջան 18, 175, 188
 Մանկանաքերդ 359
 Մանկանաքերդի իշխանություն 307, 316
 Մանկանաքերդի շրջան 307
 Մամա-Դավիթ, սար, 12
 Մամեստիա, քաղաք, 332, 342, 349, 350,
 351, 354
 Մալմէխ, լեռ, 13
 Մանագլերա (Պատնոս), գետ, 29, 46
 Մանագլերա, սանջակ, 396
 Մանագլերա, քաղաք, 39, 46, 53, 64,
 89, 162, 164, 170, 179, 221, 273,
 276, 282, 283, 289, 292, 293, 294,
 301, 303, 305, 312, 314, 321, 339,
 369, 370, 371, 373, 396, 411
 Մանագլերաի դաշտ 29, 36, 46, 160, 161
 Մանագլերաի իշխանություն 303
 Մանագլերաի շրջան 94, 160
 Մանանաղի, գավառ, 105, 222, 223, 225,
 281, 301
 Մանից Դոմ, հանքավայր, 291
 Մասիս, լեռ, 11, 39, 87, 115, 174, 188,
 396, 414, 422
 Մասիուսի լեռներ 7, 99, 229, 236, 313
 Մասյացոտն, գավառ, 116, 128, 147, 150
 Մաստաւա, գետ, 17
 Մասիկի դաշտ 15, 41
 Մասիկի գետ 41
 Մավերաննախի 360
 Մավրիկապոլիս, տե՛ս Շիրակաշատ
 Մաւաղա 101
 Մաւաղ, գավառ, 392

Մաւաղ, փաղափ, 304, 339, 349, 354,
 355, 371
 Մաւաշի իշխանություն 304
 Մաւաստան 67, 68, 178
 Մաւաղի, գավառ, 68, 165, 169
 Մաւաղաստան, գավառ, 68, 179, 180, 188
 Մաւղին, քաղաք, 362, 371, 397
 Մաւղինի շրջան 313
 Մաւղինի սանջակ 397
 Մաւղպետական աշխարհ 68, 116
 Մաւրի, գավառ, 249
 Մաւրիամ, լեռ, 20, 28
 Մաւմաշենի վանք 142
 Մաւմարիկ, գետ, 13
 Մաւմետ, գետ, 42
 Մաւտիրուպոլիս, տե՛ս Տիգրանակերտ
 Մաւտունի 41
 Մաւտունու դաշտ 14
 Մաւտունու շրջան 217, 218
 Մաւենիսի վանք 218
 Մեղիա, տե՛ս Մաւրաստան
 Մելիտինե, տե՛ս Մալաթիա
 Մեծ Ալլին, լճակ, 15, 43
 Մեծ Աղբակ, տե՛ս Աղբակ գավառ
 Մեծ Զար, գետ, 48, 247, 248, 275, 397
 Մեծ Թու, գյուղ, 129
 Մեծ Մովսի, գավառ, 105, 230, 232, 233,
 234
 Մեծ Կովկաս, լեռներ, 7, 11, 36, 49
 Մեծ Հայք, 5, 6, 95—99, 102, 106, 108,
 118, 119, 121, 124, 131, 160, 161,
 197, 218, 220, 227, 239, 245, 261,
 338, 339, 348, 349, 450
 Մեծ Հայք, վիլայեթ, 357, 358, 367, 374
 Մեծ Հայքի քաղաքություն 230, 253,
 260
 Մեծ Ղափան 391
 Մեծ Մասիս 8, 10, 16, 18—21, 31, 34,
 122, 150, 378, 381, 384
 Մեծ Մեղիա 98
 Մեծ Ջինգլի (Օրկովի) հովիտ 20
 Մեծամար, գետ, 17, 30, 50, 51
 Մեծամորի (Այդր) լիճ 39, 43, 44, 50,
 122
 Մեծամորի շրջան 17
 Մեծիւտն, գավառ, 253
 Մեծկուտն, գավառ 253

Մեծնունի, գավառ, 179
 Մեծորա վանք 171
 Մեծուց լեռներ 22, 25, 26, 121
 Մեհմեդիկ, գետ, 44, 190
 Մեղրագետ 30, 47, 166
 Մեղրի, ավան, 200
 Մեղրի, գետ, 18, 51, 52, 192, 200
 Մեղրի, գավառ, 392
 Մեղրու (Արևիկի) լեռներ 15, 16
 Մեղրու շրջան 8, 55, 200, 323, 438
 Մենուայի շրանց 184
 Մերձավար Արևելք 11, 32, 54, 56, 70,
 86, 89, 139, 166, 370, 408—409
 Մերձկասպյան տափաստան 36, 73
 Մերձվրդյան տափաստաններ 70
 Մերջան, լեռ, 25
 Մրին լեռներ 13
 Միգդոնիա 98
 Միգդոնիայի քաղաքություն 99
 Միլլիի տափաստան 252, 380
 Մինգեշաուր 437
 Մինգրեթիա, մարզ, 423
 Մինջան 201
 Միշուու-ղաղ, լեռներ, 32
 Միջա, գավառ, 246
 Միջագետք 32, 36, 37, 47, 48, 60, 82,
 86, 87, 128, 221, 229, 236, 240, 241,
 247, 269, 281, 283, 292, 296, 297,
 304, 322, 325, 331, 337, 348, 349,
 353, 356, 360, 398, 405, 446
 Միջերկրական ծով 32, 33, 47, 86, 87,
 88, 128, 164, 231, 329, 330, 332, 333,
 334, 337, 340, 348, 351, 353, 355,
 356, 360, 408
 Միջին Ասիա 87, 89, 356, 370, 376
 Միջին Արգինի 41
 Միջին Կորդիկ 248
 Միսխանա, գետ, 259, 386
 Միտանի պետություն 60, 61, 62, 67
 Մծրին, քաղաք, 90, 99, 103, 115, 164
 Մծրին, բերդ, 104
 Մյուս Բաղփ, տե՛ս Քաշունիք
 Մյուս Իշալ, գավառ, 246
 Մյուս Հաբանդ, գավառ, 253
 Մյուս Զորորդ Հայք 115
 Մնձուր, գավառ, 105, 222, 228

Մնձուր, գետ, 25
 Մնձուր, լեռ, 24
 Մշո գետ, տե՛ս Մեղրագետ
 Մոզ, ավան, 214
 Մոզան (Մոզն), քաղաք, 9
 Մոքրոզան, գավառ, 247
 Մոկաց «աշխարհ», տե՛ս Մոկք
 Մոկս 401
 Մոկս, գետ, 48
 Մոկուս, քաղաք, 246
 Մոկի, «աշխարհ», 38, 86, 96, 97, 114,
 116, 117, 119, 160, 173, 176, 177,
 236, 245—248, 265, 275, 288, 308,
 312, 362
 Մոկի, շրջան, 84
 Մոսկվա 448—451
 Մոսուլ, քաղաք, 164
 Մոսկի լեռներ 12
 Մարվանիս, գյուղ, 190
 Մրեն 35
 Մրենի վանք 142
 Մրդու, լեռ, 12, 13
 Մրդուի լեռներ 12, 37, 38, 54
 Մովսան, գավառ, 253
 Մուղանի դաշտավայր 53, 81
 Մուլ, քաղաք, 23, 36, 47, 53, 161, 164,
 168, 281, 283, 289, 294, 321, 369,
 371, 373, 376, 380, 397, 399, 403,
 410, 411, 439, 442, 445
 Մուլի դաշտ 29, 30, 40, 46, 47, 53, 74,
 78, 94, 160, 168
 Մուլի հյուսիսություն 399
 Մուլի շրջան 160, 166, 367
 Մուլի սանջակ 397
 Մուրց, գետ, 22, 26, 50, 130
 Մուֆարդին, գավառ, 398
 Մուֆարդին, քաղաք, 269, 284, 289, 292,
 294, 369, 371, 373, 397

Յորթաքերդ, գավառ, տե՛ս Փոքր Ղափան
 Յորթաքական Բագին, գավառ, 251

Նագան, գյուղ, 190
 Նագիկ, լիճ, 31, 44, 173
 Նագլու-շայ, գետ, 43
 Նաիրի, երկիր, 63

Խախտանքներ 66, 229
 Խախտարարական Հայաստան, տե՛ս Սատ-
 րական Հայաստան
 Խախտանք, գավառ, 79, 116, 174, 176,
 179, 191, 203, 205, 211, 275, 291,
 392, 421, 425, 427, 428
 Խախտանք, գետ, 17, 18, 51, 212
 Խախտանք, քաղաք, 14, 57, 81, 90, 91,
 127, 169, 191, 195, 198, 199, 292,
 293, 294, 316, 369, 409, 421, 424,
 426, 434, 439, 441, 442, 444
 Խախտանքի դաշտ 17, 174, 381
 Խախտանքի ԽՍՀ 17, 212
 Խախտանքի խառնություն 380, 384, 387,
 392, 416—419, 423, 444
 Խախտանքի պրովինցիա 423, 424
 Խախտանքի օկրուգ 424
 Խախտանքի գավառ, տե՛ս Խախտանքի
 գավառ
 Խախտանքի, տե՛ս Խախտանքի քաղաք
 Խախտանքի տաճար 225
 Խախտանքի վանք 181
 Խեթ-Մասիկ, տե՛ս Սիփան լեռ
 Խեղոս, գետ, 51
 Խեմուր, լեռ, 10, 23, 30, 36, 44, 160
 Խեղիկի շրջան 240
 Խեթեհապատ, գյուղ, 188
 Խեթին Գետաշեն, գյուղ, 217
 Խեթին Խաչենի իշխանություն 326
 Խեթին Հայք 105, 108, 109, 110, 220
 Խեթին Տավրոս 23
 Խիզ, գավառ, 116, 128, 157, 309
 Խիզպոլիս, քաղաք, 107, 110
 Խիմֆոս, տե՛ս Բաթման գետ
 Խինվե, քաղաք, 32, 90
 Խկան, բերդ, 190
 Խոշիբական 98, 102, 113, 114, 117
 Խոշիբականի բղջիկություն 99, 175
 Խոր Բայազետ, գավառ, 427, 428
 Խոր Բայազետ, քաղաք, 424, 434, 442
 Խոր Գետիկ, վանք, 258
 Խոր Զուլա, քաղաք, 409
 Խորագավիթ 156
 Խորաշեն, գյուղ, 199
 Խորաշենիկ, գյուղ, 204
 Խորավանք, վանք, 208, 216

Խորատու, հրվանդան, 40
 Խալատ, լեռ, 22, 135
 Խվարակ, գյուղ, 189, 250
 Խիբեհա, գավառ, 233, 239, 242, 243
 Խաբլու, երկաթուղային կայարան, 201
 Խակաշեն, գավառ, 70, 254, 255
 Խան-Ռուդ 87
 Խանապիլան, վանք, 136
 Խանապուրի (Խանքուր), բերդ, 197, 212
 Խանապուրի, գավառ, 318, 361
 Խանաբենեհի էմիրություն 177—178,
 221, 308, 312
 Խանաբենեհի սուլթանություն 164
 Խանքուր, գյուղ, 212
 Խանքուր, գետ, 48
 Խանի, թերակղզի, 43
 Խանկերտ 211
 Խանուկյաց Մոսկ, տե՛ս Փոքր Մոսկ գա-
 վառ
 Խաղաղում, գավառ, 105, 222, 228
 Խաղաղում, գետ, 28, 45
 Խաղաղումի դաշտ 188, 219
 Խաղաղ, գյուղաքաղաք, 44, 198, 199,
 205, 206, 278, 292, 294
 Խամախի 427
 Խամիրամի ջրանց 38, 39
 Խամլու 441
 Խամշադին 434
 Խամշադինի շրջան 255, 256, 423
 Խամֆու, քաղաք, 258, 273, 280, 292,
 317
 Խամֆու-չայ, գետ, 49, 255
 Խալին-Գարախիսար 90
 Խալարշան, տե՛ս Արտաղ գավառ
 Խատ-էլ-Արաք, գետ, 47
 Խատախ, գավառ, 401, 439
 Խատախ, քաղաք, 442
 Խարիան, գետ, 29, 46, 134
 Խարիան, լեռներ, 121, 160, 265
 Խարիան-Մաղկանց լեռներ 22, 23, 29
 Խարուր 421
 Խարուր, գավառ, 116, 211, 212
 Խարուր-Դարալագյազի գավառ 428
 Խարուրի դաշտ 121, 125, 128, 150, 381,
 384
 Խարուրի մանալ 384, 385, 424

Խարուրի օկրուգ 423, 424
 Խախի գավառ 425
 Խախի խանություն 380
 Խախի պրովինցիա 423
 Խեկ, տե՛ս Խիհարչիկ գյուղ
 Խեղավիթ 156
 Խիհարչիկ, գյուղ, 202, 204
 Խիհունայր, գյուղ, 210
 Խիհակ, գավառ, 35, 116, 125, 128, 131,
 138, 139, 142, 143, 281, 283, 287,
 311, 313, 445
 Խիհակաշատ, քաղաք, 115
 Խիհակի դաշտ 16, 17, 19, 50, 53, 78,
 95, 122, 138, 314, 320, 323, 327
 Խիհակի լեռներ 13, 50
 Խիհի, բերդաքաղաք, 225
 Խիհան, գավառ, 382, 425
 Խիհանի խանություն 380
 Խիհանի հյուսիսային շրջան 399
 Խիհանի պրովինցիա 423
 Խլուրու, բերդ, 202
 Խենե, գավառ, 210
 Խողազ վանք 218
 Խողազի կենդեցի 146, 147
 Խոռոք 211
 Խորագյալ, գավառ, 385
 Խորագյալի շրջան 423, 427
 Խուլի, քաղաք, 439, 450
 Խուլիի խանություն 387
 Խուլի-Մուլանի, երկիր, 61
 Ողական, ամրոց, 168
 Ողչի, գետ, 51, 192, 193, 201, 202, 203
 Ոսկանապատ, գյուղ, 391
 Ոսկանապատի մելիություն, տե՛ս Գարդ-
 մանի մելիություն
 Ոսկե Հորդա 341, 360, 370, 375, 376
 Ոստան, գավառ Այրարատում, 116, 128,
 150, 155
 Ոստան, ավան Ուշտունիքում, 181, 182
 Ոստան, քաղաք, 42, 74, 276, 294
 Ովաթիք, գավառ, 251
 Որբ, գետ, 246
 Որդուր, գյուղ, 129
 Որդուրյանների էմիրություն 313
 Որդուրյաններ, գավառ, 251

Որնջաղ, գյուղ, 262
 Որոտան, գավառ, տե՛ս Մղուկ գավառ
 Որոտան, գետ, 51, 192, 193, 206, 208,
 209, 210, 278
 Որոտան, երկիր, 206
 Որոտանի լեռանց 15
 Որոտանի շրջան 209
 Որոտան, բերդ, 197, 206
 Որոտան, գյուղ, 206
 Որոտան, վանք, 206
 Որսիքան, գավառ, 247, 248
 Ռեպոն, գավառ, 261
 Ջինաստան 350, 409
 Ջլոր, լեռներ, 13, 43, 63, 121, 394
 Ջլոր, լեռ, 43
 Ջիարբուհար, գետ, 47
 Ջալադազ, գավառ, 398
 Ջալադազի շրջան 236
 «Ջուր Արախ» 51
 Ջուրուրդ Հայք, «աշխարհ», 58, 74, 86,
 96, 97, 110, 115, 116, 118—119, 160,
 166, 171, 219, 229, 231, 232, 233,
 235, 236, 238, 265, 266, 303, 313,
 327, 362, 397
 Պալունի, գավառ, 120
 Պալունի, գավառ Վասպուրականում,
 179
 Պալունի, գավառ, 253
 Պանկալունիների իշխանություն 304, 318
 Պանու բերդ 205
 Պաղեստին 241, 283
 Պաղին, բերդ, 235
 Պաղին, գյուղ, 236
 Պաղեստին, գավառ, 58, 70, 105, 232,
 235, 266, 281, 301
 Պամիրի լեռաշխարհ 360
 Պապաբաբի լեռներ 12, 37, 49
 Պապեռն, բերդ, 352, 355
 Պատնոց, գետ, 160
 Պատապարունի, գավառ, 179
 Պարբական բազմաբնակություն 99
 Պարիսի (Պարիսյան) լեռներ 97
 Պարսից ձոց 44, 45, 47, 87, 88, 331,
 360

Պարսկական պետություն 114

Պարսկա-Հայաստան 111

Պարսկահայք, նահանգ, 98, 114, 119, 173, 174, 176, 249, 265, 275

Պարսկաստան 33, 80, 86, 88, 90, 98, 102, 103, 112, 114, 132, 136, 139, 151, 164, 173, 189, 221, 228, 230, 241, 243, 247, 322, 325, 348, 350, 356, 360, 362, 363, 370, 376—379, 381, 395, 397, 399, 401, 406, 408—411, 413, 414, 415, 433, 435, 437, 441—444

Պարտավ, բաղաբ, 90, 127, 199, 217, 218, 254, 255, 273, 292

Պարտիզան փոք, գավառ, 261

Պեհերբուրգ 181, 196, 333, 447—451

Պերոմ, գավառ, 251

Պիանե, գավառ, 253

Պիերշիկ 304

Պիգա, բաղաբ, 304

Պիգայի իշխանություն 304

Պինանանի գավառ 251

Պիրամոս, գետ, 32, 331, 332, 348, 351, 352, 354, 355

Պիրենյան բերանղզի 34

Պիրի իշխանություն 304

Պղնձանան 291

Պոլեմոնյան Պոնտոս, պրովինցիա, 107, 108, 110

Պոնտական Դիոցես 107

Պոնտական քաղաքություն 106

Պոնտական լեռներ 7, 26, 27, 31, 396

Պոնտական ծով, տե՛ս Սև ծով

Պոնտոս 98, 99, 218, 260, 266

Պորտեղա, լեռնանցք, 349

Պորտեղայի իշխանություն 343

Պոռ իշխանի բերդ 216

Պոռյանների իշխանություն 316, 318, 319

Ջանան, գետ, տե՛ս Պիրամոս գետ

Ջանրի, գյուղ, 212

Ջավախք, գավառ, 19, 257

Ջավրոշ 25

Ջեզիրեի իշխանություն 398, 399

Ջեյա, բաղաբ, 110

Ջերմ, գյուղաքաղաք, 225

Ջերմանոք, գավառ, 246

Ջերմանոքի շրջան 246

Ջերմուկ, ավան, 59, 213, 216

Ջլմար, բերդ, 249

Ջրաբերդ, գավառ, 389

Ջրաբերդի մելիություն 389

Ջուլամերիկի իշխանություն 398, 399

Ջուլամերիկի շրջան 249

Ջուլա, ավան, 190

Ջուլա, բաղաբ, 211, 373

Ջուլայի շրջան 190

Ռան, սարահարթ, 30

Ռանդես, վայր, 233

Ռաս-էլ-Խանձիր, հրվանդան, 329

Ռշտունիք, գավառ, 69, 96, 116, 173, 175, 179, 180, 181, 237, 264, 308, 362

Ռշտունյաց լին, տե՛ս Վանա լիճ

Ռոշկան, տե՛ս Բիթլիսի իշխանություն

Ռոտացիան, գավառ, 254

Ռուբինյան իշխանություն 297, 328, 354

Ռուսական կայսրություն 419, 425, 428, 435, 436, 451

Ռուսաստան 70, 142, 378, 381, 387, 389, 390, 391, 408, 409, 414—417, 422, 423, 424, 433—438, 441, 447, 451

Ռեանդուրի լեռնանցք 32

Սաղաթիա (Սղաթիա), բաղաբ, 340

Սալմաստ, գետ, 31, 43

Սալմաստ, բաղաբ, 32, 179, 256, 392

Սալմաստի լեռներ 32

Սալմաստի շրջան 250

Սալմանոք, գավառ, 239

Սակասեն, տե՛ս Շակաշեն

Սաղմոսավան 147, 317

Սամանդի, տե՛ս Մամնդավ գետ

Սամարղանդ, բաղաբ, 360, 368

Սամշիլի 291, 318

Սանանիի վանք 259, 260, 404

Սանջակի լեռներ 25

Սառլի, մահալ, 385, 424

Սառնաբար, գյուղ, 207

Սառան-սու, գետակ, 332

Սասանյան Պարսկաստան 75, 162, 104,

112, 114, 148, 150, 175, 188, 197, 198, 236, 238, 247, 257, 303

Սասուն, գավառ, 32, 33, 34, 84, 86, 163, 165, 239, 243, 244, 245, 265, 281, 282, 288, 301, 307, 308, 312, 358, 361, 376, 397, 399, 401

Սասունի իշխանություն 301, 303, 307, 308, 326, 359

Սասունի լեռներ 33

Սասունի հյուսիսություն 399

Սավալանի լեռներ 32, 43

Սատաղ, բաղաբ, 89, 107—110, 127, 221, 222

Սատրապական Հայաստան 105, 108, 109, 110, 229, 230

Սարայ, բաղաբ, 370

Սարայի լեռնանցք 31

Սարգս-Ռուզա, թամբոց, 20

Սարգսարաղ 385, 417, 421

Սարգսարաղի բերդ 417

Սարգսարաղի մահալ 385, 424

Սարգս, բաղաբ, 231

Սարգինիա, կղզի, 34

Սարիամիշ, բաղաբ, 55, 64, 434, 442

Սարիամիշի շրջան 19, 95, 123, 129, 136, 396, 434

Սարոս, գետ, 26, 331, 332, 333, 348, 351, 353, 354, 355

Սարվանդիս, բերդ, 354

Սարվանդ, լեռ, 15

Սեբաստիա, բաղաբ, 107, 110, 177, 186, 221, 222, 362, 371, 397, 439, 442

Սեբաստիայի իշխանություն 304

Սեբաստիայի մարզ 107

Սեբաստիայի շրջան 297

Սեբաստոպոլիս, տե՛ս Սեբաստիա

Սեիդի-Ալսալի, մահալ, 385, 424

Սելիմի լեռնանցք 199

Սելիկիա, բաղաբ, 89, 333, 349, 355

Սելիկյան պետություն 96

Սերխեք, գավառ, 239, 243

Սերոկի լեռներ 25, 104, 160

Սեֆեյյան Պարսկաստան 361, 363, 377, 378, 380, 397, 398

Սիլվան (Ֆարկին), բաղաբ, 115

Սինակ, լեռ, 20, 21, 43, 381

Սինոպ 348, 350

Սիս, գետակ, 332

Սիս, բաղաբ, 328, 339, 341, 342, 344, 346, 349, 351—354

Սիսական, գավառ, 253

Սիսական, տե՛ս Սյունիք

Սիսաշան, ճանապարհային կայան, 199

Սիսաշան, տե՛ս Սյունիք

Սիսիան 14, 392, 450

Սիսիանի լեռնանցք 14, 15

Սիսիանի շրջան 16, 44, 206, 208, 278, 391

Սիսվան, տե՛ս Կիլիկիա

Սիրիա 82, 128, 241, 283, 292, 296, 297, 304, 325, 330, 331, 346, 348, 350, 353, 354, 360, 370, 414, 446

Սիրիական անապատ 87, 333

Սիգիլիա, կղզի, 34

Սիփան, լեռ, 16, 23, 29, 30, 34, 61, 160, 265, 283

Ս. Կարապետ (Գլակ), վանք, 25, 404

Ս. Հովհաննեսի վանք 135

Սղերդ, բաղաբ, 48, 94, 243, 399

Սմբատաբերդ 225

Սմբատական 226

Սյունիք, «Հախարհ», 9, 10, 37, 54, 57, 69, 70, 71, 74, 80, 81, 84, 86, 97, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 168, 173, 176, 190—200, 203, 205—

209, 211—214, 216, 252, 253, 264, 265, 272, 273, 276, 277, 278, 286, 288, 292, 314, 316, 318, 319, 323, 359, 360, 362, 366, 367, 368, 377, 387, 389, 391, 449, 451, 452

Սյունիքի բերդ 208, 209

Սյունիքի (Կապանի) քաղաքություն 176, 196, 197, 201, 202, 203, 206, 210, 215, 277, 278, 279, 291, 294, 300, 306, 310, 314, 321, 326, 450, 451

Սյունիքի իշխանություն 357, 359, 361

Սյունիքի վանք 208

Սյունյաց գավառ 318

Սյունյաց լեռներ, տե՛ս Զանգեզուրի լեռ-

նեք

Սող (Ջող), ավան, 390
 Սող, ավան, 218
 Սող, գավառ, 37, 195, 200, 212, 217, 218, 265, 319
 Սովետական Հայաստան, տե՛ս Հայկական ՍՍՀ
 Սովետական Միություն 52, 59, 146
 Սովետական Վրաստան 19
 Սպանդարյան, գավառ, 251
 Սպեր, գավառ, 58, 67, 93, 105, 115, 222, 226, 265
 Սպեր, քաղաք, 226
 Սպերի (Բապիրի) սանջակ 396
 Սպիտակ գետ 18
 Սպիտակ լեռ 14
 Սպիտակասար, լեռ, 11
 Սվազ, տե՛ս Սեբաստիա քաղաք
 Սվազի (Սեբաստիայի) վիլայեթ 394, 396, 397
 Ստեփանավան 259
 Ստեփանավանի շրջան 258, 259
 Ստորին Բասեն 50, 129, 277
 Ստորին Բասենի դաշտ 22
 Ստորին Կորդի 248
 Ստորին Հրազդանի շրանգ 17
 Սրինգ, բերդ 249
 Մամանգ, լեռ, 24, 25, 49, 50
 Մուգյուրլա-սու, գետակ, 332
 Մուգա, քաղաք, 88, 231, 330
 Մուլեմա, բերդ, 216
 Մուրանիա, քաղաք, 359
 Մուկավետ, լեռ, 19, 21, 22
 Մուսանի հյուսիսարևելյան 399
 Մուրամի (Լիխի) լեռներ 12
 Մուր Լույս, լեռներ, 25, 283
 Մուր Հակոբի ձոր 20
 Մուր Հակոբի վանք 389
 Մուրմալու 421, 444, 445
 Մուրմալուի գավառ 428
 Մուրմալուի դաշտ 18, 323, 327
 Մուրմալուի մանալ 385, 424
 Մուրմալուի շրջան 147
 Մուրմալուի օկրուգ 423, 424
 Մուրմալուի, գյուղաքաղաք, 148, 294, 314, 323
 Մուրմալուի շրջան 122, 315
 Մուրուլա, լեռ, 31, 32

Սև լիճ 16
 Սև ձով 11, 27, 34, 36, 37, 44, 45, 67, 74, 85—88, 93, 104, 128, 138, 139, 220, 222, 263, 392, 325, 326, 330, 331, 349, 370, 375, 437
 Սև ջուր, տե՛ս Արևմտյան նիբատ
 Սև ջուր, տե՛ս Մեծամոր գետ
 Սևան, բերդ, 190, 217
 Սևան, քաղաք, 199
 Սևանա (Գեղամա) լիճ 13—16, 40, 41, 42, 44, 51, 66, 83, 90, 127, 192, 193, 195, 196, 199, 216, 218, 257, 278, 288, 293, 319, 323, 386, 389, 390, 428, 435, 445
 Սևանա կղզի 40, 41, 217
 Սևանի լեռներ 12, 13, 14, 37, 38, 54, 192, 381, 386, 390
 Սևանի շրջան 41
 Սևհար, գյուղ, 258
 Վաժոնի (Ուժանիս), գյուղ, 204
 Վահանա վանք 202
 Վահեվանյան մեհյան 167
 Վանկա բերդ 339, 349, 352, 355
 Վանքամյանների իշխանություն 316, 317
 Վաղարշակեռ, բերդաքաղաք, 134, 192, 294
 Վաղարշապատ, քաղաք, 53, 74, 82, 102, 124, 144, 145, 147, 245, 269, 307, 347, 452
 Վաղարշապատի շրջան 143
 Վաղարշավան 129, 130
 Վայկունի, գավառ, 253
 Վայոց ձոր, բերդ, 197
 Վայոց ձոր, գավառ, 57, 195, 196, 200, 205, 211—216, 278, 316, 318, 361, 362, 367
 Վայոց ձորի լեռներ 192
 Վան, քաղաք, 30, 34, 39, 42, 44, 58, 74, 89, 91, 165, 175, 179, 181—186, 189, 264, 269, 276, 289, 293, 294, 308, 312, 321, 362, 369, 370, 371, 373, 393, 397, 399, 408, 410, 411, 412, 439, 440, 442, 445
 Վանա լիճ 23, 30, 31, 32, 33, 36, 38—42, 44, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 67, 73, 79, 83, 90, 93, 96, 115, 116,

160, 161, 165, 170—176, 180—183, 186, 187, 221, 237, 265, 271, 275, 282, 288, 302, 308, 312, 327, 376, 397, 414
 Վանանդ, գավառ, 123, 125, 128, 129, 136, 137, 260, 272, 276, 277, 287, 306, 320, 323
 Վանանդի (Վարսի) քաղաքություն 137, 176, 273, 276, 277, 279, 291, 305, 306, 314
 Վանի, Ամյուկի և Աղքամարի իշխանություն, 308, 326, 359, 362
 Վանի քաղաքություն, տե՛ս Ուրարտու
 Վանի շրջան 52, 81
 Վանի վիլայեթ 394, 396, 397, 399, 403, 415
 Վանտոս, տե՛ս Տոսպ
 Վաշգան, գետակ, 201
 Վաչոյանների իշխանություն 316, 317
 Վասպուրական, «աշխարհ», 57, 68, 71, 73, 74, 97, 114, 116, 119, 121, 148, 159, 160, 163, 169, 171, 173—181, 187, 190, 192, 195, 205, 237, 246—249, 264, 265, 266, 272, 273, 275, 276, 281, 286, 291, 292, 298, 302, 308, 312, 320, 360, 362, 377
 Վասպուրականի քաղաքություն 177, 185, 246, 274, 276, 277, 278, 282, 283, 291, 294, 297, 298, 302, 308
 Վասպուրականի լեռներ 31, 32, 397
 Վասպուրականի կուսակալություն 302
 Վարագա լեռ 30
 Վարագա վանք 183, 186, 276, 293, 404
 Վարագի էմիրություն 275
 Վարաժնունի, գավառ Այրարատում, 128, 192, 309
 Վարաժնունի, գավառ Վասպուրականում, 46, 123, 125, 179
 Վարաժնունի, գավառ Տուրքմենիստանում, 165, 169
 Վարանդայի մելիություն 389, 390
 Վարառակի ջուր 39
 Վարդանակեռ, ավան, 198, 252
 Վարդանակեռ, գավառ, 251
 Վարդգեսավան, տե՛ս Վաղարշապատ
 Վարդենիս, գետ, 41
 Վարդենիս, գյուղ, 41

Վարդենիսի լեռներ 12, 14, 15, 16, 41, 43, 193, 214, 381, 386
 Վարշակի շերմուկներ 46, 59, 124, 136
 Վեդի, գետ, 51, 384
 Վեդի-բասար, մահալ, 384, 424
 Վենետիկ 90, 196, 328, 370, 405, 449, 450, 452
 Վենետիկի հանրապետություն 348, 350
 Վերին Բասենի դաշտ 21, 22, 50, 129
 Վերին խաչենի իշխանություն 326
 Վերին Կորդի 248
 Վերին Հանդ, գյուղ, 202
 Վերին Միջագետք 118
 Վերին, գյուղ, 210
 Վերնաշեն, գյուղ, 214
 Վիեննա 96, 266, 449, 451, 452
 Վիրա-Խմերեթյան նահանգ 425, 427
 Վիրահայոց լեռներ 12, 13, 315—316
 Վիրի, տե՛ս Վրաստան
 Վուլգա, գետ, 370, 408
 Վրաստան 99, 112, 113, 139, 154, 163, 248, 252, 254, 263, 264, 269, 270, 280, 297, 307, 311—314, 317, 318, 322, 325, 326, 327, 348, 349, 353, 356, 357, 365, 368, 375, 376, 378, 387, 401, 413, 414, 416, 417, 419, 423, 445
 Վրացական պետություն 313, 314, 315, 387
 Վրացական ՍՍՀ 49
 Տաբե, գյուղ, 39, 204, 205, 207, 391
 Տաբեի ձոր 208
 Տաբեի մելիություն 391, 392
 Տաբեի շրջան 206, 207, 209
 Տաբեի վանք 39, 202, 207—210, 216, 293, 391, 450
 Տավարիկ, շրջան, 33
 Տալգյան, գավառ, 179
 Տայոց աշխարհ, տե՛ս Տայք
 Տայ, «աշխարհ», 18, 27, 54, 64, 67, 72, 74, 85, 93, 94, 97, 114, 116, 117, 119, 121, 166, 177, 218, 220, 256, 260, 261, 262, 265
 Տամարիկ 207
 Տամբեր, գավառ, 249
 Տանձավայր 204

Տանձում, վալր, 257, 258
 Տաշիր, գավառ, 57, 257, 258, 307
 Տաշիր-Ձորագետ, գավառ, 288, 323
 Տաշիր-Ձորագետի բազմաբնակչություն 258, 259, 272, 279, 280, 291, 300, 306, 307, 310, 313, 314, 326, 373
 Տառխենի (Տառխի) երկիր, տե՛ս Տալբ
 Տառ-Կարբերի կյուրապաղատություն 261
 Տավրոսյան լեռներ 7, 32, 37, 38, 47, 234, 329, 330, 346—347
 Տավուշ, բերդ, 256, 307, 317
 Տավուշ, գավառ, 254, 255, 317
 Տավուշ, գետ, 49
 Տավուշի իշխանություն 307
 Տատիկ, գավառ, 239
 Տարոն, գավառ, 116, 146, 161, 162, 163, 165—168, 177, 179, 235, 238, 244, 265, 280, 281, 284, 287, 291, 302, 312, 447
 Տարոնի իշխանություն 280, 281, 284, 301, 307
 Տարոնի կուսակալություն 301
 Տարսն, քաղաք, 329, 331, 332, 340, 342, 343, 344, 349, 350, 351, 353, 354
 Տարսու-շալ, տե՛ս Կիզնոս գետ
 Տեղ, գյուղ, 210
 Տեղի սարահարթ 16
 Տեկման, սանջակ, 396
 Տեկուրի սարահարթ 19
 Տեկուրի վանք, 142
 Տեվրիկ, գետ, 45, 106
 Տերչան, սանջակ, 226
 Տերունական, բերդ, 317
 Տիգրանակերտ 68, 72, 74, 82, 89, 106, 101, 103, 104, 110, 115, 124, 127, 131, 151, 152, 164, 171, 184, 185, 234, 239—242
 Տիգրիս գետ 45, 47, 48, 66, 88, 92, 99, 174, 234, 236—237, 239, 247, 397
 Տիգրոն 113, 133, 136, 194
 Տղմուտ գետ 18, 188
 Տմուրի, տե՛ս Կորդրիբ գավառ
 Տոդ, ավան, 390
 Տոշկատակ, գավառ, 254
 Տոսպ, գավառ, 116, 173, 175, 179, 180, 181, 183

Տոսպա լիճ, տե՛ս Վանա լիճ
 Տորքն, գյուղ, 204
 Տորի, գավառ, 254
 Տվարածատակ, գավառ, 165, 169
 Տվարածատակի դաշտ 50, 160
 Տրապիզոն 88, 94, 95, 105, 110, 128, 135, 149, 221, 222, 226, 292, 370, 372, 373, 394
 Տրպատունի, գավառ, 175
 Տուլիս, բերդաքաղաք, 66
 Տուշպա, քաղաք, 38, 63, 90, 124, 178, 183, 184
 Տուրքիստան, «աշխարհ», 57, 58, 68, 71, 74, 93, 96, 97, 114, 116, 119, 120, 121, 125, 159—165, 173, 176, 177, 187, 218, 229, 235, 236, 264, 265, 275, 303, 313, 362, 363
 Յախագ քաղ, վանք, 216
 Յախու, վալր, 39
 Յոզունի, գյուղ, 207
 Յուրաբերդ, գյուղ, 207
 Ուգուն-յալա, լեռներ, 26
 Ուգունյար, գյուղ, 260
 Ուրմանիկների էմիրություն 265, 310
 Ուլարի, բերդաքաղաք, 262
 Ուլարի, տե՛ս Ուլարի գավառ
 Ուլիկիս, տե՛ս Բաղավան
 Ուռնա, տե՛ս Եղեսիս
 Ուռուտ, գյուղ, 206
 Ուտի Առանձնակ, գավառ, 254
 Ուտի, «աշխարհ», 69, 70, 72, 97, 102, 114, 119, 192, 253, 254, 256
 Ուրարտական պետություն, 63—66, 77, 91, 143, 174, 178, 183—186, 230
 Ուրարտու 66, 452
 Ուրծ, գավառ, 128
 Ուրմիա (Կապուտան) լիճ 7, 32, 40, 41, 43, 44, 63, 65, 67, 93, 99, 112, 174, 247, 249, 250, 275

Փամբակ, գավառ, 386, 392
 Փամբակ, գետ, 13, 49
 Փամբակի լեռներ 13, 121, 381, 386
 Փամբակի շրջան 423, 427, 428
 Փամբի, լեռանցք, 13

Փայտակարան, «աշխարհ», 70, 72, 85, 37, 102, 114, 119, 194, 198, 199, 250, 251, 252
 Փառանուտ, գետակ, 385
 Փառխոս, գավառ, 317
 Փառնակիս, նավահանգիստ, 105
 Փասխանների երկիր, տե՛ս Բասեն
 Փավլիտիս, երկիր, 97
 Փարիզ 172, 451
 Փարչեն, գետակ, 385
 Փարպի, գյուղ, 147
 Փարվանա լիճ 19
 Փերի, գետ, 47
 Փիլարոս Կարածնունու իշխանություն 304, 339
 Փիս, բերդ, 103, 104
 Փյունիկիա 72, 241
 Փոլի, կայարան, 49
 Փոցխով, գետ, 19, 49
 Փոքր Ալլին, լճակ, 15, 43
 Փոքր Աղրակ 189, 247, 248, 249, 302
 Փոքր Ասիա 8, 26, 70, 74, 87, 101, 296, 297, 304, 305, 322, 329, 330, 331, 337, 356, 360, 362, 370, 375, 405, 413, 414
 Փոքր Ասիայի բարձրավանդակ 36
 Փոքր Թու, գյուղ, 129
 Փոքր Մոսի, գավառ, 105, 230, 232, 233, 236
 Փոքր Կովկաս, լեռնասիւստեմ, 7, 11, 12, 16, 31, 36, 49, 63, 192, 253
 Փոքր Հայք 26, 61, 95—98, 101, 105—108, 111, 124, 177, 220, 229, 304, 306, 328, 362, 397
 Փոքր Հայքի բազմաբնակչություն 105
 Փոքր Ղափան, գավառ, 391, 392
 Փոքր Մասիս, լեռ, 10, 18—21, 31, 122, 150, 378, 381
 Փոքր Չինգլի, լեռնանցք, 20
 Փոքր Սյունիք, տե՛ս Արցախ

Քաղանուտ, գավառ, 251
 Քաղրիդ, տե՛ս Բաթման գետ
 Քաղաքաղի մեխիություն 391, 392
 Քաղաքաղի, բերդ, 205, 212
 Քաղաքաղի, գավառ, 391
 Քաղունի, գավառ, 204

Քաղաք 203
 Քասախ գետ, տե՛ս Արաքս գետ
 Քարաններ, բերդ, 317
 Քարքի 379
 Քելիկինի լեռնանցք 32, 101
 Քեղ, գավառ, 239
 Քենփրի-Քեյ 130
 Քեսուն, քաղաք, 339
 Քեսունի իշխանություն 304
 Քիրմանջահ, քաղաք, 92
 Քղի, գետ, 25
 Քղի, սանջակ, 25, 396
 Քղիմար 90, 127
 Քոստանուր, լեռներ, 26
 Քոչուսեյ, տե՛ս Մովսեսի
 Քոնկյան, գավառ, 251
 Քոնան 211
 Քրդստան 246, 247, 398, 414
 Քրդաստանի լեռներ 397
 Քցիա (Խրամ), գետ, 49
 Քուրայիս, քաղաք, 292
 Քուրայիսի գավառ, 425
 Քուրայիսի նահանգ 427
 Քուտ գետ 12, 18
 Բասիլիստեն, գավառ, 253
 Երվուրե, լեռներ, 28
 Օլբի, գետ, 26, 27, 45, 67, 261
 Օլբի, քաղաք, 262, 434, 442
 Օլբիի շրջան 95, 434
 Օլբիի օկրուգ 434
 Օխի, գյուղ, 202
 Օկոմի, ավան, 130
 Օնուն վանք 250, 259
 Օշական, գյուղ, 147
 Օսմանյան կայսրություն 342, 361, 363, 379, 393, 394, 396, 397, 398, 401, 413
 Օսոյեն 98
 Օսոյենի բազմաբնակչություն 99
 Օվաղի դաշտ, տե՛ս Շաղագոմբի դաշտ
 Օվաղի լեռներ 25, 28, 45
 Օրբախեն, շրջան, 106
 Օրբախենի իշխանություն 316, 317, 318
 Օրբխեն, շրջան, 106
 Օրդաք, գյուղ, 190

Օրդուբադ, քաղաք, 190, 198, 421, 424,
434, 442, 444
Օրդուբադի գավառ 421, 427, 428
Օրդուբադի շրջան 190, 423, 444
Օրդուբադի օկրուգ 424
Օրսեն, շրջան, 106

Ֆարկին, գյուղ, 239
Ֆարկին, սանջակ, 397
Ֆարկին, վտակ, 234, 239
Ֆերգանա 360
Ֆիոլետովո, գյուղ, 13
Ֆիոլետովսի լեռնանցք 49

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաս, թագավոր, 277
Աբաս Ա, Տաշիրի թագավոր, 306, 307
Աբասյան Գագիկ, Վանանդի թագավոր,
306
Աբասյան Հարստություն 73
Աբասյաններ 267
Աբեդյան Մ. 449
Աբեդյաններ 116
Աբիխ Գ. Վ. 449
Աբլ-Սվար Բ. 311
Աբլ-Սվար, էմիր, 310
Աբրահամ Կրետացի 447
Աբրահամյան Աշ. 448, 449
Ագաթանգեղոս 447
Ադոնց Ն. 70, 95, 104, 448, 449
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 58, 89, 330
Ալիշան Ղևոնդ 90, 143, 214, 257, 328,
336, 347, 349, 405, 449
Ալպոյաջյան Ա. 400, 449
Ալփ-Արսլան 163, 170, 303, 305, 306,
310, 321
Ակ-Կոյունլուներ 360—364, 367, 373,
380, 381, 388
Ահմադ, էմիր, 242
Ահադյան Հր. 24, 449
Ամատունիներ 116, 119, 125, 175, 188,
189, 264, 275
Անանիա, աստվածուհի, 224
Անանիա Շիրակացի 5, 118, 119, 159,
180, 182, 218, 222, 257, 447, 449
Անգղյան ճախարարներ 234
Անձևացիներ 275
Անտիոխոս Մեծ, սելեկյան թագավոր, 97
Անտոնիոս, զորավար, 224
Աշոտ Ա, թագավոր, 9, 133
Աշոտ Բ, թագավոր, 142, 217, 256
Աշոտ Գ, թագավոր, 137, 259, 277, 279
Աշոտ Բագրատունի, իշխանաց իշխան,
տե՛ս Աշոտ Ա թագավոր
Ապպիանոս 72
Առաֆել Դավրիժեցի 447
Առաֆելյան Բ. 449
Ասողիկ 173, 196, 226, 235, 448
Ավագ, Իվանե Զաքարյանի որդի, 314,
315, 316
Ավան, մելիք, 390
Ավետեց Սանմաղիճ, վաճառական,
140, 324, 372
Արածի իշխաններ 125
Արգիշտի Ա, թագավոր, 66, 143
Արգիշտի Բ, թագավոր, 171
Արիստակես Լաստիվերացի 130, 137,
138, 172, 173, 235, 447
Արծրունիներ 38, 116, 119, 149, 175,
176, 181, 183, 188, 189, 194, 195,
246, 265, 275, 281, 307, 308, 342,
359
Արշակ Բ, թագավոր, 132, 133, 135, 144,
148, 149
Արշակունիներ 68, 75, 84, 85, 101,
113, 114, 118, 119, 125, 130, 135,
143, 145, 149, 171, 175, 194, 223,
233, 450
Արտաշես Ա, թագավոր, 71, 96, 97, 98,
100, 131, 144, 151, 220, 227, 253,
256, 260
Արտաշես, Մեծ Հայքի կառավարիչ, 97

Արտաշեսյաններ 85, 89, 99, 100, 127, 223
 Արտավազ Բ, թագավոր, 82, 184
 Արտավազ Մամիկոնյան 142
 Ափշին, էմիր, 147
 Աֆնմենյաններ 80, 88, 89, 92, 230, 231, 247, 330
 Բարգեն, սյունաց իշխան, 196
 Բագարատ Բագրատունի 280, 281
 Բագրատունիներ 83, 116, 117, 119, 125, 131, 134, 137, 138, 148, 149, 154, 163, 167, 194, 195, 238, 244, 256, 258, 261, 265, 273—277, 281, 284, 306, 311
 Բագրատունիներ (վրաց) 137, 261
 Բաշու, զորավար, 206
 Բաշու-նոյան, խան, 370
 Բասմաջյան Կ. 399, 449
 Բզնունիներ 120, 172
 Բլու Զաֆարե, իշխան, 316, 317
 Բել, աղասպետական թագավոր, 23, 187
 Բենքուրով, գեներալ, 420
 Բորոդին, փոխգնդապետ, 417
 Բուլա, զորավար, 176, 248
 Գաբելյաններ 116
 Գագիկ, իշխան Վասպուրականի, 159
 Գագիկ Արծրունի, իշխան, 176, 185, 207, 276
 Գագիկ Ա Արծրունի, թագավոր, 181, 182
 Գագիկ Ա Բագրատունի, թագավոր, 142, 196, 213, 253, 273, 278
 Գագիկ Բ Բագրատունի, թագավոր, 74, 339
 Գան, սենատոր, 423, 425
 Գարագաշյան Ա. Մ. 449
 Գարանֆելյան Հ. Գ. 266
 Գեյցեր 266, 449
 Գեղամ, ավանդական անձնավ., 217
 Գեորգ-Մեսրոպ 449
 Գեորգ Գ. 318
 Գեունիներ 135, 171
 Գրիբոյեդով Ա. Ս. 443
 Գրիգոր Լուսավորիչ 166, 223
 Գրիգոր Կամախեցի (Գարանաղեցի) 477
 Գրիգոր Նարեկացի 182
 Գրիգոր Տաթևացի 172

Գրիգոր Տղա 323
 Գուրգեն Բագրատունի, թագավոր, 258, 279
 Գուրգեն, իշխան Վասպուրականի, 159
 Դավիթ Աննալը 170
 Դավիթ Աննադին, թագավոր, 259, 279
 Դավիթ Բ, թագավոր, 306, 307
 Դավիթ-Բեկ, զորավար, 392, 448
 Դավիթ Դ, թագավոր վրաց, 311, 313, 317
 Դավիթ, իշխան, 310
 Դատարե, նախարար, 172
 Դառեն Ա, պարսից արքա, 32, 88, 92, 231
 Դերենիկ, Արծրունի իշխան, 185, 308
 Դիրիչ 418
 Դլմաֆյաններ 118, 125, 138
 Դիակելտիանոս, կայսր, 107, 167
 Դիոնիսիոս Թրակիացի 448
 Դով, թուրք Զաքարե իշխանի, 319
 Դովյաններ 217, 359, 361
 Ելիկում Օրբելյան 318
 Ելտիուզ, աթաբեկ, 306
 Եղիազարով Ս. 449
 Եղիշե 9, 54, 159
 Եղիշե Վարդապետ 447
 Եսայի Նշեցի 215
 Եվդեկի Օրեստ 452
 Երեմյան Ս. Ս. 114, 162, 198, 252, 257, 265, 280, 283, 449, 450
 Երեցյան Ալ. 449, 450
 Երնջիկ, սյունաց տիկին, 211
 Երվանդ Դ, թագավոր, 131, 132
 Երվանդյաններ 66, 144
 Երվանդունիներ 95, 120
 Եփրիկյան Հ. Ս. 450
 Զառեն, Մոփրի թագավոր, 97
 Զաֆարե, զորավար, 206, 307, 311, 314, 315, 316, 319
 Զաֆարիա Ագուլեցի 447
 Զաֆարյաններ 141, 197, 213, 217, 256, 257, 259, 307, 311, 314—319, 322, 324, 327, 359
 Զենոբ Դլակ 166, 447

Էմին Մկրտիչ 448
 Էմիր 450
 Էյուպյաններ 238, 312, 313
 Էնգելս Ֆ. 447
 Էսաձե Ս. 423, 450
 Էֆան-խան 421
 Թամար, թագուհի վրաց, 137, 307, 314
 Թեոդոս, կայսր 107, 227
 Թեոդորոս Ռշտունի 149, 181, 182
 Թոնիկ, զորավար, 245, 307
 Թոնիկյաններ 308
 Թովմա Արծրունի 38, 181, 183, 184, 250, 252
 Թովմա Մեծոփեցի 172, 447
 Թորամանյան Թ. 139, 147
 Ժուլովսկի Պ. Մ. 329, 450
 Իբն-ալ-Ֆաֆին 197
 Իննիսյան Ղ. 450
 Իսրայել Օրի 391
 Իվանե, աթաբեկ, 257, 258
 Իվանե, զորավար, 158, 206, 307, 314, 315, 316, 318, 319
 Իվանենկո Վ. 450
 Լազարե, գեղապետ, 443
 Լալայան Երվանդ 450
 Լենին Վ. Ի. 447
 Լենկերսմուր 172, 225, 311, 358—362, 364, 367, 368, 373, 376, 447
 Լեո 10, 35, 70, 139, 199, 380, 382, 386, 394, 395, 450
 Լինչ Ն. Ֆ. Բ. 139, 450
 Լիպարիտ, զորավար, 257, 456
 Լիպարիտ Օրբելյան 213, 318
 Լիսիցյան Սո. 35, 94, 95, 450
 Լուսինյաններ 341
 Լուկավոս, զորավար, 37, 240
 Լևանդովսկի Ա. Պ. 449
 Լևոն Բ, թագավոր, 340, 342, 343, 350
 Խաբակյաններ, տե՛ս Պոռոյաններ
 Խալաթյանց Դ. 450
 Խալդ, աստված 66

Խաչատուր Կեշանցի 158, 215
 Խաչիկյան Լ. 450
 Խոսիտունիներ 116, 120
 Խոսրով Անուշիրվան 197
 Խոսրով Կոսակ, թագավոր, 55, 56, 84, 125, 129, 153, 166, 169
 Խոսրովանուշ, թագուհի, 259
 Խուրեցի Հովնան 165, 244
 Կամսարակյաններ 116, 119, 125, 130, 131, 133, 138, 264
 Կանայանց Սո. 447, 450
 Կարա-Կոյունլուներ 360—364, 367, 373, 380, 388
 Կարա-Յուսուֆ 361, 362
 Կարա-Օսման 362
 Կարաուլով 197, 199, 447
 Կիրակոս Երզնկացի 215
 Կիրակոս Գանձակեցի 9, 448
 Կոմիտաս, կաթողիկոս, 146
 Կոսմինսկի Ե. Ա. 449
 Կոստանդին, իշխան, 339
 Կատանյանց Կ. 447, 448
 Կուրբուլուն, զորավար, 21, 68, 152
 Կորիկե Ա, թագավոր, 279
 Կորիկե Բ, թագավոր Տաշիրի, 306
 Կորյուն 448
 Կրասովսկի, գեներալ, 416, 418, 420
 Հակեբոտ Բ 136
 Հակոբյան Հովն. 448
 Համազասպունի, իշխանուհի, 210
 Համադանյաններ 284
 Հայկ Նահապետ 187
 Հաննիբալ, զորավար, 151
 Հասան, իշխան, 319
 Հավունիներ 116
 Հարուն, էմիր, 200
 Հերսու Ա, թագավոր, 341
 Հերսույաններ 341, 343
 Հերակլ, բյուզանդ. կայսր, 171
 Հերոդոտ 66, 92, 93, 95
 Հյուլլման Հ. 96, 451
 Հոնենց Տիգրան 140, 324
 Հովնան Մամիկոնյան 166
 Հովնան Ռոստեցի 215

499

Վահան, իշխան սյունյաց, 202
Վահան Մամիկոնյան 146, 147, 189,
250, 448
Վահան Պանկավունի 274
Վահրամ, իշխան, 316
Վահրամյաններ 317, 359
Վանունի քմական տուն 166
Վաղարշակ Ա, թագավոր, 129—130, 134,
144

Վաղարշակ Բ, թագավոր, 130
Վանանդի իշխաններ 125
Վաչե (Վաչուտ), իշխան, 317
Վաչուտյաններ 147, 158, 359
Վասակ, իշխան, 205, 217
Վասակ Պանկավունի 309
Վասակ Պողոսյան 318, 319
Վասիլ Բ, կայսր, 177, 276, 297
Վարաժնունիներ 125
Վարդան, աշխարհագիր, 213
Վարդան Բարձրբերդցի 448
Վարդան Մամիկոնյան 188

Վիրգիլիոս 51
Վորոնցով Մ. Ս., փոխարքա, 426, 427
Վրդանեսյան Ստեփանոս (Շահումյան)
448

Տակիտոս, 37, 68
Տարսային 206
Տեր-Մկրտչյան 447, 448
Տիգրան Բ, արքա հայոց, 37, 72, 82, 96,
98—101, 124, 184, 220, 230, 239,
240, 241, 247, 339
Տորք Անգեղ 234
Տրդատ Ա, թագավոր, 82, 152

Տրդատ Գ, թագավոր, 135
Տրոտեր, մայր, 451
Տրպատունիներ 275
Տուրքիլ, սուլթան, 130, 170, 301, 305,
321

Րաֆֆի 452

Ջիցիանով 390

Ռզուն Հասան 363, 377
Ռմեկ, վաճառական, 324, 372
Ռուծի իշխաններ 125

Փառանձեմ, թագուհի, 133
Փավստոս Բուզանդ 72, 84, 135, 250, 448
Փատլոն, Աբլ-Սվար Բ-ի որդի, 311
Փիլարոս Վարաժնունի 304, 339
Փիլիպպե, իշխան, 196

Քարիմանդին, վաճառական, 372
Քեյ-Սուլթան 311
Քսենոֆոն 37, 67, 78, 92—95, 128, 137,
230, 247, 260, 330, 449

Օգոստոս կայսր 227
Օշինյաններ 342, 343, 355
Օրբելի Աբուլք 311
Օրբելի Իվան 311, 313, 314
Օրբելի Հ. 139
Օրբելյաններ 197, 215, 317, 318, 319,
359, 361, 367
Օրմանյան Մաղաֆիա 452

ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աղբիջանցիներ 386, 411, 415
Ալարոդներ 66, 67, 95
Ակ-կոյունլու, ցեղ, 356, 359—362, 364,
367, 373, 388
Աղվաններ 72, 73, 101, 251, 253, 263
Ասորեստանցիներ 60
Ասորիներ 72, 73, 101, 126, 152, 164,
231, 238, 240, 337, 338, 351, 415
Ատրպատականցիներ 251
Արարական ցեղեր 73
Արարներ 73, 126, 153, 178, 238, 337,
338
Արմեններ 66, 92, 93

Բալեր (Բաղեր), ցեղ, 69, 70
Բյուզանդացիներ 105

Թաքար-մոնղոլներ 73, 91, 126, 206, 231
Թուրքական ցեղեր 73
Թուրքեր օսմանյան 363, 386, 411, 415

Իտալացիներ 338, 351

Խալլեր 67, 195
Խաղտիացիներ 260
Խեթեր 60, 69

Խուրի-միտանիներ 60, 178
Խուրիներ 60, 61, 66, 69

Կազբ, ցեղ, 251
Կայսիկներ 73, 162, 271, 282, 283
Կապադովկիացիներ 101, 231, 240
Կարա-կոյունլու, ցեղ, 356, 359—362,
364, 367, 373, 388

Կարդուխներ, տե՛ս կորդվացիներ
Կարինիա, ցեղ, 137, 227
Կիմերներ 69, 70, 142
Կիմերական սիրակներ, ցեղ, 138
Կոլխեր 95
Կորդվացիներ 67, 101, 246, 260

Հայասա-Ազգի, ցեղային միություն, 60,
61, 62, 67, 220

Հայասցիներ 69
Հայեր 71—74, 77, 101, 104, 106, 126,
135, 151, 197, 231, 238, 245, 252,
253, 261, 263, 283, 296, 312, 314,
327, 337, 338, 351, 371, 386, 399,
411, 413, 414, 442—445

Հայկական ցեղախմբեր 77

Հոմեացիներ 102, 105, 133

Հրեաներ 72, 73, 126, 135, 152, 164,
178, 197, 204, 231, 238, 240, 337,
338

Հույներ 72, 73, 95, 101, 126, 164, 178,
231, 238, 240, 337, 338, 351, 415,
445

Մակրոներ 95

Մադիներ 61, 66, 67, 95, 178

Մարդեր (մարդեր, մեղացիներ) 67, 72,
68, 101, 169

Միտանի, ցեղային միություն, 60

Մոնղոլներ 74, 141, 172, 198, 376

Նաիրիի ժողովուրդներ 62

Նաիրյան ցեղախմբեր 62, 66

Նախընթաց ցեղային միություն 60

Պարսիկներ 72, 73, 102, 126, 133, 171, 231, 238, 253, 372, 386
Պոնտական ժողովուրդներ 73

Սակեր, տե՛ս սկյուրներ
Սայապներ 66, 67, 95
Սելուկ-թուրքեր (սելուկներ) 73, 74, 91, 126, 130, 137, 154, 164, 170, 197, 198, 213, 226, 228, 231, 238, 310, 311, 314, 320, 322, 326, 327, 328, 337, 372
Սկյուրներ 70, 71, 144, 255

Սուրարիներ, տե՛ս խուրրիներ

Վրացիներ 72, 73, 101, 263

Տառիներ (տայեր) 67, 95, 105, 260

Ուրմանիկներ 73, 162, 271
Ուրարտական ցեղախմբեր 62
Ուրարտացիներ 62, 63, 65, 66, 67, 69, 77, 183

Քրդական ցեղեր 231
Քրդեր 178, 238, 386, 372, 399, 400, 411, 414, 415

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանները

1. Սահմանները, երկրաբանական անցյալն ու ռելիեֆը	7
2. Կլիմայական պայմանները	34
3. Զրազերությունը	40
4. Բուսականությունը և կենդանական աշխարհը	52
5. Բնական հարստությունները	56

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Հայաստանը հնագույն ժամանակներից մինչև VII դարը (մ. ք.)

Հին Հայաստանի բնակչությունը	60
1. Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչները և նրանց բնակության շրջանները	60
2. Հին Հայաստանի բնակչության թիվը, էթնիկական կազմն ու խտությունը	71
3. Հին Հայաստանի բնակչության դասակարգային կազմը և զբաղմունքը	75
Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները և նրանց քաղաքական ու տնտեսական նշանակությունը	85
Համառոտ տեսություն հին Հայաստանի տերիտորիայի և վարչական բաժանման՝ սկսած առաջին հիշատակություններից մինչև VII դարը	91
1. Հին Հայաստանի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ.թ.ա. V-ից մինչև I դարը	91
2. Հին Հայաստանի տերիտորիան և վարչական բաժանումը I դարի կեսից մինչև VII դարի կեսը (մ.թ.)	101

Հին Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական նկարագիրը

Այրարատ	121
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	121
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	124
3. Ճանապարհները	127
4. Գավառները	128
Բասեն, Աբեղյանք, Գաբեղյանք և Հավնունիք	128
Արշարունիք	130
Բազրեվանդ	134
Ծաղկոտն	135
Վանանդ	136
Շիրակ	138
Արագածոտն	143
Ճակատք	147
Կոզովիտ	148
Մասլացոտն	150
Ոստան	150
Մազադ	155
Կոտայք	156
Նիգ	157
Տուրուբերան	159
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	159
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	161
3. Ճանապարհները	164
4. Գավառները	165
Խուլթ, Արշամունիք և Ասպակունիք	165
Տարոն	165
Մարդաղի, Դասնավորք, Տվարածատափ և Դալառ	169
Վարաժնունիք, Հարք և Ապահունիք	169
Աղիովիտ, Բզնունիք, Կոր, Խոռխոռունիք և Երիվարք	171
Վասպուրական	173
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	173
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	174
3. Ճանապարհները	178
4. Գավառները	179
Ռշտունիք կամ Ըռըշտունիք	180
Տոսպ	183
Առբերանի գավառ	186
Անձեացիք կամ Անձավացիք	187
Մարդաստան և Արտաղ	188
Աղբակ	189

Անձախիձոր, Թոնրավան և Ճուաշոտ	190
Գողթն	190
Նախճավան	191
Սյունիք	191
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	193
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	198
3. Ճանապարհները	200
4. Գավառները	200
Արևիք	201
Կովսական	201
Ջորք	204
Բաղք	205
Ծղուկք կամ Սյունիք	209
Հաբանդ	210
Երնջակ	211
Ճահունկ	212
Աղահեջք	213
Վալոց ձոր	216
Գեղարքունիք	218
Սոդք	218
Քարծր Հայք	218
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	220
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	221
3. Ճանապարհները	222
4. Գավառները	222
Դարանաղի	223
Եկեղյաց գավառ	225
Մանանաղի գավառ	225
Դերջան	226
Սպեր	227
Կարին	229
Ջորժորդ Հայք	229
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	229
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	231
3. Ճանապարհները	232
4. Գավառները	232
Անձիտ, Անձիթ կամ Հանձիթ	233
Մեծ Մոփք	234
Անգեղոտուն	235
Հաշտյանք	235
Խորձյան	235
Պաղնատուն	236
Բալահովիտ	236

Աղծնիք	236
1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	236
2. Վարչա-քաղաքական վիճակը և բնակչությունը	237
3. Գավառները	239
Նփրկերտ	239
Արզն	242
Սերխեթ	243
Սանասուն կամ Սասուն	243
Մոկք	245
Կորճեք	246
Կորդուք	248
Կորդրիք	248
Որսիրանք	248
Փոքր Աղբակ	249
Պարսկահայք	249
Հեր	250
Զարեանդ	250
Փայտակարան	250
Լրցախ	252
Ուտիք	253
Ուտի Առանձնակ	254
Գարդման կամ Գարդմանաձոր	255
Շիկաշեն կամ Շակաշեն	255
Տավուշ	255
Գուգարք	256
Զորափոր	257
Տաշիր	258
Տայք	260

ԶՈՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Հայաստանը VII—XVIII դարերում

Հայաստանի վարչա-քաղաքական վիճակն ու տնտեսությունը VII դարի կեսերից մինչև IX դարի կեսերը	263
1. Վարչա-քաղաքական վիճակը	263
2. Տնտեսությունը	266
Գյուղատնտեսություն	266
Արհեստագործություն և արդյունագործություն	267
Քաղաքները, ճանապարհները և առևտուրը	268
3. Տեղաշարժեր բնակչության աշխարհագրության մեջ	270
Հայաստանի վարչա-քաղաքական վիճակն ու տնտեսությունը դարձացումը IX դարի կեսերից մինչև 1045 թ.	271
1. Վարչա-քաղաքական վիճակը	271

Անի-Շիրակի թագավորություն	272
Վասպուրականի թագավորություն (908—1021)	274
Վանանդի կամ Կարսի թագավորություն (963—1065)	276
Սյունիքի կամ Կապանի թագավորություն (970—1170)	277
Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորություն (X—XIII դդ.)	279
Տարոնի իշխանություն (826—966 թթ.)	280
Կալսիկների էմիրություն	282
Աղծնիքի կամ Արզնի էմիրություն	283
2. Տնտեսության զարգացումը IX—XI դարերում	284
Գյուղատնտեսությունը	285
Արհեստագործությունը, լեռնային արդյունագործությունը, ճանապարհները և առևտուրը	288
Քաղաքները	293
3. Տեղաշարժեր բնակչության աշխարհագրության մեջ	296
Հայաստանի վարչա-քաղաքական և տնտեսական դրությունը բյուզանդական ներխուժման և սելջուկյան տիրապետության դեմ մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում	299
1. Հայաստանի վարչա-քաղաքական դրությունը XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30-ական թվականները	299
Հայաստանի վարչա-քաղաքական բաժանման կարգը Բյուզանդիայի կարճատև տիրապետության շրջանում (1045—1071 թթ.)	300
Տարոնի կուսակալություն	301
Վասպուրականի կամ Արևելքի կուսակալություն	302
Անիի կուսակալություն	302
Արևմտյան Հայաստանի հայկական մանր իշխանությունները	303
Բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս եղած հայկական իշխանությունները	304
Հայաստանի վարչա-քաղաքական դրությունը սելջուկների տիրապետության ժամանակ (1071 թ. մինչև XII դարի երկրորդ կեսը)	304
Հայկական մանր թագավորություններ և իշխանություններ	306
Հայաստանի էմիրությունները	309
Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի վարչա-քաղաքական դրությունը XII—XIII դարերում	313
Զաքարյանների տիրապետության շրջանները	315
Զաքարյանների կազմած իշխանությունները	316
2. Հայաստանի տնտեսական դրությունը XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները	319
Հայաստանի տնտեսական դրությունը XI դարի երկրորդ կեսից մինչև XII դարի երկրորդ կեսը	319
Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները	322
3. Տեղաշարժեր Հայաստանի բնակչության աշխարհագրության մեջ XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները	322

ընկած ժամանակաշրջանում	326
Կիլիկիայի հայկական պետությունը պատմա-աշխարհագրական առումով	328
(համառոտ ակնարկ)	328
1. Կիլիկիայի բնական պայմանները	328
Անունը, դիրքը, սահմանները և ռելիեֆը	328
Գետերը և կլիմայական պայմանները	332
Բուսական և կենդանական աշխարհը	334
Բնական հարստությունները	336
Կիլիկիայի հայկական պետության բնակչությունը	337
2. Կիլիկիայի հայկական պետության վարչա-քաղաքական դրությունը	338
3. Կիլիկիայի հայկական պետության տնտեսության կարևոր ճյուղերը	334
Գյուղատնտեսությունը	334
Լեռնային արդյունադործությունը և ճանապարհները	348
4. Կիլիկիայի հայկական պետության քաղաքներն ու բերդերը	351
Նշանավոր քաղաքները և նավահանգիստները	352
Կարևոր բերդերը	355
Հայաստանի քաղաքական կյանքի և տնտեսության անկումը XIII դարի	
30—40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը	356
1. Հայաստանի վարչա-քաղաքական դրությունը XIII դարի 30—40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը	356
Հայաստանի վարչա-քաղաքական բաժանումը մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում	356
Հայաստանը Լենկթեմուրի արշավանքների և Կարա-կոյունլուների ու Ակ-կոյունլուների տիրապետության շրջանում (XIV դարի վերջերից մինչև XV դարի վերջը)	360
2. Հայաստանի տնտեսական կյանքի անկումը XIII դարի 30—40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջն ընկած ժամանակաշրջանում	363
Գյուղատնտեսությունը	365
Արհեստները և Լեռնային արդյունադործությունը	368
Առևտուրը և քաղաքները	369
3. XIII—XV դարերի Հայաստանի բնակչության աշխարհագրությունը	373
Հայաստանի վարչա-քաղաքական վիճակը և տնտեսական պայմանները XVI—XVIII դարերում	377
1. Հայաստանի վարչա-քաղաքական դրությունը XVI դարի սկզբներից մինչև XIX դարի սկիզբը	377
Արևելյան Հայաստան	380
Երևանի խանություն	380
Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանություններ	387
Հայկական մելիքություններ և իշխանություններ	387
Արևմտյան Հայաստան	393
Արևմտյան Հայաստանում կազմված վիլայեթները	396
Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում հղած բրդական հյուր-մեթությունները	397
Հայկական իշխանությունների մնացորդները	406
2. Հայաստանի տնտեսական վիճակը XVI—XVIII դարերում	401

Գյուղատնտեսությունը	402
Արհեստադործությունը և առևտուրը	406
Քաղաքները	411
3. Հայաստանի բնակչության տեղաշարժերն ու էթնիկական կազմը XVI—XVIII դարերում	412

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Հայաստանը 1801—1917 թթ.

1. Երկրի վարչական կարգը	416
2. Տնտեսական կյանքը	435
Ցարիզմի տնտեսական քաղաքականությունը Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում	435
Տնտեսությունը	438
3. Բնակչությունը	442
Օգտագործված գրականություն	447
Резюме	453
Summary	462
Աշխարհագրական անունների ցանկ	467
Անձնանունների և անունների ցանկ	495
Ժողովուրդների և ցեղերի անուններ	502

ՀԱՅՈՐԾԱՆ
ՔԱՆԵՎՈՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(Ուրվագծեր)
Յրկրորդ հրատարակություն՝ լրացված և բարեփոխված

Խմբագիր Հ. Գ. Ժամկոչյան
Հրատարակչության խմբագիր՝ Հ. Բ. Պետրոսյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Ն. Գործակալյանի
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովսեփյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ա. Վարդանյան

ՎՖ 08006

Պատվեր 1402

Տպաքանակ 25000

Հանձնված է արտադրության 5/IX 1967 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 13/VI 1968 թ.:
Թուղթ՝ № 1, 60×90¹/₁₆: Տպագր. 32 մամուլ+2 ներդիր
Հրատ. 30,2 մամ.:
Գինը 2 ք. 10 կոպ.:

«Միտք» հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փող. №1:

Հայկ. ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր մամուլի կոմիտեի
պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության № 10 տպարան:
Երևան, Աբովյան փող. № 52: